

AZ OROSZ BIRODALOM SZÜLETÉSEI

**Magyar kutatók
tanulmányai
az orosz
történelemről**

Szerkesztette
Frank Tibor

Gondolat

Az orosz birodalom születési

169.

Magyar kutatók az egyetemes történelemről

4. kötet

Sorozatszerkesztő

FRANK TIBOR

A sorozat megjelent kötetei:

1. Frank Tibor, szerk.: *Angliától Nagy-Britanniáig.
Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*
(Budapest, 2004, Gondolat Kiadó)
2. Frank Tibor, szerk.: *Gyarmatokból impérium
Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*
(Budapest, 2007, Gondolat Kiadó)
3. Frank Tibor, szerk.: *Németföldről Németországba
Magyar kutatók tanulmányai a német történelemről*
(Budapest, 2012, Gondolat Kiadó)

Az orosz birodalom születései

Magyar kutatók tanulmányai
az orosz történelemről

Szerkesztette
FRANK TIBOR

Gondolat Kiadó
Budapest, 2016

A kötet megjelenését
az Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért és a Völgykút Bt. támogatta.

Az első előzéklapon látható térkép forrása:
Az Oroszbirodalom európai része
Stieler iskolai átlásza
Gotha, 1873, Justus Perthes, 17. sz.

A hátsó előzéklapon:
Союз Советских Социалистических Республик
Политико-административная карта
Атлас СССР
Москва, 1983, Главное Управление Геодезии и Картографии
при Совете Министров СССР, 10–11. о.

Az illusztrációk a *Punch* című brit satirikus hetilapból származnak, közlési jogukért
köszönetet mondunk a Punch Cartoon Library & Archive-nak (London).

Szerkesztés © Frank Tibor, 2016
© Szerzők, 2016

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
Tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 693 705 8

Tartalom

FRANK TIBOR

Fejezetek az orosz birodalom történetéből
(Bevezető)

9

SZVÁK GYULA

Az orosz történelem kutatása Magyarországon

13

GYÖKEREK

FONT MÁRTA

Rusciától Moscoviáig

Oroszország középkori gyökerei a kezdetektől a 15. század végéig

21

GYÓNI GÁBOR

Moszkva és Novgorod küzdelme: „az orosz földek összegyűjtése”

44

SZILI SÁNDOR

A szibériai *frontier* a 17. században

60

TÉRFOGLALÁS

SASHALMI ENDRE

Az ókori Róma bővületében

Császári imázs és a császári cím Nagy Péter uralkodása idején

77

FILIPPOV SZERGEJ

Az orosz autokrácia és a reformok

93

VARGA BEÁTA	
Moszkvától – Kijeven át – Szentpétervárig?	
Ukrajna orosz kötelékben – az autonóm státusztól az alávetett tartományig (1654–1764)	109
GEBEI SÁNDOR	
Oroszország hatalmi térnyerése a <i>Rzeczpospolita</i> rovására (17–18. század)	132
SZANISZLÓ ORSOLYA	
A női uralkodók hatalomra kerülésének nehézségei a 18. századi cári birodalomban	154

CÁROK BIRODALMA

BODNÁR ERZSÉBET	
Európai ügyek, a keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában (1801–1825)	171
SUHAJDA SZABOLCS	
A lengyel kérdés a III. ügyosztály éves jelentéseinek tükrében (1827–1848)	186
MEDZIBRODSZKY ALEXANDRA	
Sokféleség az egységben Konsztantyin Leontyjev és a bizánci birodalmi eszme	201
GYIMESI ZSUZSANNA	
A 19–20. század fordulójának sajátos eszmerendszere Az orosz kozmizmus	214
BEBESI GYÖRGY	
A Romanovok végjátéka Az Orosz Birodalom válsága és bukása	234

SZOVJETEK UNIÓJA?

FRANK TIBOR	
A vak szemtanú Joseph E. Davies amerikai nagykövet Moszkvában, 1936–1938	255
KRAUSZ TAMÁS	
A német–szovjet meg nem támadási egyezmény és értékelésének problematikája	279

FÓRIS ÁKOS

- A szovjet–magyar kapcsolatok a háborús bűnösök
felelősségre vonásának kérdésében 1945–1949 293

BARÁTH MAGDOLNA

- A Szovjetunió és a „külső birodalom” létrejötte 307

GALICZA GYÖRGY

- Birodalomépítés modern alapokon
Új kísérletek – régi mechanizmusok? 321

TÜKÖR ÁLTAL

SZÉCHENYI ÁGNES

- Az orosz (b)irodalom recepciója Magyarországon (1825–1945) 345

- A szerzők életrajzi adatai 371

- Névmutató 397

Fejezetek az orosz birodalom történetéből

(Bevezető)

„Oroszország, hová repülsz? Felelj!”

Nyikolaj Vasziljevics Gogol:

Holt lelkek (1842)

Ez a könyv folytatja azt az egyetemes történeti sorozatot, amelyet a Gondolat Kiadó jóvoltából indítottunk a nagy világbirodalmak, történeti nagyhatalmak sorsát, tündöklésük és hanyatlásuk okait és következményeit keresve. Eddig a brit (2004), az amerikai (2007) és a német (2012) kötet jelent meg. E húsz orosz tárgyú dolgozattal együtt immár közel nyolcvan tanulmány vizsgálja különféle birodalmak, nagyhatalmak születését és halálát, s teszi ezt egy olyan országban, amelynek sorsát – főként földrajzi fekvése, geopolitikai helyzete, de nyelvi izolációja miatt is – a mindenkori nagyhatalmak, világbirodalmak kez-

dettől döntően befolyásolták, befolyásolják. *Nemzeti történetünket csak ezek alapos ismerete alapján érthetjük meg: a legtöbb fontos magyar történeti esemény mögött európai vagy globális változások, konfliktusok, átrendeződések húzódnak meg.*

A kötet magyar – és zömmel fiatal – kutatók munkáit vonultatja fel, e tudományterület néhány ismert szakemberének karéjában. A terület az orosz történelem, a történeti ruszisztika, amely a rendszerváltás, a szovjet csapatok kivonulása és az orosz nyelv kötelező iskolai tanulásának megszűnte után paradox módon új életnek indult Magyarországon, és hamar virágzásnak is. Központjai a hazai egyetemek, ahol az orosz nyelv- és irodalom szakok mellett szárnyra kelt a történeti ruszisztika is. Ennek az immár saját útját járó diszciplínának legnagyobb központja a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen működik önálló tanszékként, amint azt e műhely vezetőjének, Szvák Gyula professzornak historiográfiai bevezetője részletesen bemutatja. A budapesti egyetemen 1995 óta működik Ruszisztikai Központ, 2003-tól a ruszisztika szervezeti kerete kiegészült az MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoportjával, amelynek munkatársai között ott vannak nemcsak az ELTE, de a többi jelentős magyar egyetem legjobb ruszistái is. Az érdeklődés tehát nem csupán budapesti: a Pécsi Egyetemen például 2001-óta önálló dokto-

ri program működik Font Márta professzor vezetésével, „A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak 900–1800 között” elnevezéssel.

Különösen megörültem, amikor a kötet térképeit válogatva rábukkantam „Az Oroszbirodalom európai részét” ábrázoló térképlapra (*Stieler iskolai átlása* adta ki, Gotha, 1873, Justus Perthes, 17. sz.), amelynek magyar felirata híven jelenítette meg a szomszédos nagyhatalom 19. századi, magyarországi percepcióját. Az Oroszország története iránti érdeklődés hazánkban természetes és nem új keletű, most talán előbb mint valaha. Lázár Gyula már 1890–1891-ben Temesvárott négy kötetben adta ki *Az orosz birodalom története* című nagy munkáját, s így érthető módon őt kérték fel, hogy máig legjobb lexikonunk számára, a *Pallas Nagy Lexikonának* 1896-ban megjelent XIII. kötetében ő írja meg Oroszország történetét, tanulmányt kitevő szócikkében (517–540. o.). Lázár Gyula méltó módon emlékezett meg „az oroszok 1849-iki inváziójá[ról] hazánkban”, amely „mély elkeseredéssel töltötte el honfiainkat ellenük” (539. o.). De a jeles szerző a Millennium mindent megbocsájtó esztendejében örömmel állapította meg azt is, hogy „[ú]jabban azonban a régi gyűlölet engedni látszik és Magyarország ezeréves fennállásának ünnepélyén II. Miklós cár is tolmácsolta szerencsekívánatait királyunknak s egyúttal megajándékozta a nemzetet a Szt.-Pétervárott őrzött Rákóczi-karddal, melyet a szabadságharc idején az erdélyi nők adtak Bemnek, a muszka invázió során azonban a kard az orosz fővezér kezébe került, ki a kardot Szt.-Pétervárra vitte. A kard II. Rákóczi Györgyé volt” (539. o.). A kard – kis magyar történelmi példatár – ma mindenki által látható az Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képtárában (DKA-006083), mint „II. Miklós orosz cár ajándéka a Magyar Nemzeti Múzeum számára. A kard pengéjén Georg(ius) Rákotzi. II. 1643. felirat látható.” Mint e jelképes példa mutatja, a magyar–orosz kapcsolatoknak szövevényes történetük van, a Nagy Péter cár által II. Rákóczi Ferencnek nyújtott támogatástól az 1848–49-es szabadságharc leveréséhez adott cári „segítségig”, a náci-német csapatok kiűzésétől Magyarország II. világháború utáni szovjet megszállásáig, s a háborús sírhelyek kölcsönösen kegyeletes őrzéséig és tiszteletéig.

Ebben a könyvben végigtekintünk Oroszország birodalmi aspirációinak számos fejezetén. Ez nem összefoglaló munka, de fejezetei mégis megrajzolják azt az ívet, melyet e hatalmas ország – a szovjet korszakban a világ hatoda! – a középkortól máig követ. Adódott a kronológiai és tematikus elrendezés.

Font Márta Oroszország középkori gyökereihez nyúl vissza a kezdetektől a 15. század végéig, Gyóni Gábor a birodalom születését Moszkva és Novgorod küzdelmeként mutatja be, Szili Sándor a szibériai határvidéket, az orosz *frontier*-t vizsgálja a 17. században, majd sorra jönnek a 17–18. századi birodalmi térfoglalás elemzése. Sashalmi Endre Nagy Péter uralkodását mintegy az ókori Róma bővületében láttatja, Filippov Szergej az orosz autokrácia és a reformok viszonyáról ír tanulságosan, Varga Beáta Ukrajna sorsát taglalja „orosz kötelékben”, az autonóm státusztól az alávetett tartomány szerepéig, Gebei Sándor Oroszországnak a lengyel

Rzeczpospolita rovására kibontakozó hatalmi térnyerését rekonstruálja, míg Szaniszló Orsolya a női uralkodók hatalomra kerülésének nehézségeit világítja meg a 18. századi cári birodalomban.

Ezután kerül sor a „cárok birodalmának” elemzésére. Bodnár Erzsébet az ún. keleti kérdést, a Balkán szerepét vizsgálja a 19. század eleji orosz külpolitikában, Suhajda Szabolcs az orosz titkosszolgálat működését fejt fel az ún. lengyel kérdés „megoldási” kísérleteiben 1848 előtt, Medzibrodsky Alexandra a birodalmi tudat megértetésére vállalkozik Konsztantyin Leontyjev és a bizánci birodalmi eszme vizsgálata alapján, míg Gyimesi Zsuzsanna a 19–20. század fordulóján megjelenő különös eszmerendszert, a kozmizmust választotta tárgyául. A kötetnek ezt a részét Bebesi György tanulmánya zárja a Romanovok „végjátékáról”, a cári orosz birodalom válságáról és bukásáról.

A szovjet időszakról szóló tanulmányok különféle nézőpontokból engednek rálátást az egykori cári birodalom 20. századi, kommunista reinkarnációjára. Magam Joseph E. Davies amerikai nagykövet megmagyarázhatatlan moszkvai vakságát firtatom a nagy kirakatperek idején, Krausz Tamás a német–szovjet megneemtámadási egyezmény történetírói (újra)értékeléseivel foglalkozik, Fóris Ákost a szovjet–magyar kapcsolatok és a háborús bűnösök felelősségre vonása foglalkoztatja 1945 és 1949 között. Baráth Magdolna a Szovjetunió és „külső birodalmának” létrejöttét értékeli 1945 után, s ezt jól egészíti ki Galicza György, aki a poszt-szovjet birodalomépítés modern kísérletét, „az egykori szovjet térség reintegrációjára” tett putyini kísérletet írja le, ahol azonban történelmi mechanizmusok is érvényesülnek. A kötetet Széchenyi Ágnes kitűnő irodalomtörténeti tanulmánya zárja, mintegy az orosz (b)irodalom magyar tükrét tartva az olvasó elé.

Köszönet illeti Szvák Gyula történészprofesszort e kötet elindulásának támogatásáért, Szénási Zoltán irodalomtörténészt, az MTA BTK ITI tudományos munkatársát a technikai szerkesztésben való közreműködéséért, Gyimesi Zsuzsannát a cirill betűs szövegek átírásának ellenőrzéséért. Mint e sorozat korábbi köteteiben, a térképeket az ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszékének térképtárából, Klinghammer István akadémikus támogatásával, Gercsák Gábor és Jesús Reyes Nuñez egyetemi docensek, illetve Kiss Tünde térképtáros odaadó segítségével válogattam. Az illusztrációkat a *Punch* brit satirikus hetilapból, a *Punch Cartoon Library & Archive* (London) korábbi engedélye alapján közöljük. A kötet megjelenését a Gondolat Kiadó nagyban segítette, köszönet illeti Bácskai István igazgatót az egész sorozat s benne e kötet készséges támogatásáért, és a Kiadó mindig segítőkész munkatársait, Lipót Évát, Pál Vandát és Pintér Lászlót.

Az orosz történelem kutatása Magyarországon

A mi szorosan vett szakmánknak – nevezzük az egyszerűség kedvéért történeti ruszisztikának – nincsenek igazán hagyományai Magyarországon. Gyakorlatilag a 20. század negyvenes éveigi történettudományunkban a hazai történelem kutatása számított csak legitim területnek, és dominanciáját a legutóbbi időkig megőrizte. A lassan szerveződő egyetemes történetírásban ugyanakkor az összehasonlító módszer nyert polgárjogot, amely egyébként megfelelt a korabeli nemzetközi trendeknek. Ezen belül is elsősorban a nyugati (európai) történelem számíthatott kiemelt figyelemre, amelyet aztán a környező „közép-európai” régió komparatív vizsgálata követett. Végül is, már a második világháború után, geopolitikai

okok következtében erre épülhetett rá a tágabb – kelet-európai – térség vizsgálata, amelybe immár beletartozott Oroszország is. Külön tehát orosz történeti kutatásokkal Magyarországon nagyon sokáig intézményesen nem foglalkoztak, csak a nagy kelet-európai szintéziskísérletekben érintették az orosz fejlődés problémáját.

Nem állíthatjuk természetesen, hogy konkrét orosz történeti tárgyú kutatások egyáltalán nem léteztek a korábbi magyar történetírásban. Ezek azonban legalább annyira magyar történeti témájúak is voltak, ugyanis egy igen tradicionálisnak mondható történettudományos területen, a kapcsolattörténetben születtek. A jelentős változás az 1970-es évek második felétől következett be, amikor egy fiatal történésznemzedék az orosz történelmet önmagában választotta specializációjául. A témaválasztást ekkor még befolyásolták a szovjet történetírás legitim témái. Abban az időben Oroszország, de pláne a Szovjetunió történetével még mindig nem volt teljesen „veszélytelen” dolog foglalkozni.

Továbbra is érvényben volt ugyanis az a szerkesztési (cenzori) elv, hogy arról mi sem beszélhetünk, amiről a szovjetek sem beszélnek, és mást sem írhatunk róluk, mint amit ők maguk írnak magukról – lassacskán azonban mégis erodálódott a szigor. Krausz Tamás például Trockijról írt képekkel illusztrált cikket az akkori *Mozgó Világ*ba, amelyből ugyan kitepték az inkriminált oldalakat, de ez számára már semmi visszatartó erőt nem jelentett. Nekem meg be kellett volna mutatnom előzetesen minden írásomat tanszékvezetőmnek, de ezt nem tettem, és ő sem erőltette. Ez akkortájt történt – 1980 körül –, amikor a *Kritika* című lap egy cikke „objektíve a nyugat-német imperializmus és a Horthy-fasizmus szekértolójának” aposztrofált – IV. Iván-felfogásom kapcsán. Ebből, mint fiatal tanársegédnek elvben lehetett volna kellemetlenségem, de nem volt, ellenben senki nem vette komolyan az inszinuációt.

Mindenesetre, 1989–90-re a talaj szellemileg-szemléletileg eléggé meg volt már dolgozva, úgyhogy a rendszerváltó évtized elsősorban tudományszervezési téren hozott fordulatot – 1990-ben a budapesti Ruszisztikai Intézet (egy autonóm tudós társaság), majd 1995-ben az ELTE Ruszisztikai Központja létrejöttével. Mivel nagy volt a lemaradás, érthető, hogy az építkezést az orosz történetírás legjobb hagyományainak alapzatán kezdtük. Ez egyben azt jelentette, hogy a Ruszisztikai Központ a 90-es éveket nem tudománya válságaként, hanem egy felfelé ívelő szakasznak élte meg.

Témaválasztásában, történeti koncepciójában, kutatási módszereiben alapvetően a kritikai analízis alá vett orosz történettudománnyal folytatta párbeszédét. A rendszerváltó évtized több reprezentatív művel is gazdagította a magyar ruszisztikát: megszületett egy szerzői kollektíva munkájaként az első 1945 utáni, magyar szerzők által írt Oroszország-történet,¹ összefoglaló készült a Romanovokról, fundamentális munkák a GULAG-ról, a szovjet hétköznapiokról és még sorolhatnánk. Az említett munkák a legújabb nemzetközi kutatási eredményeket szintetizáló vagy a magyar tudományos közvélemény által addig ismeretlen forrásokat felvonultató kézikönyvek voltak, mind így vagy úgy a nagy narratívák közé sorolható. A magyar történeti ruszisztika nem adta fel tehát azt a hagyományosnak mondható történetírói igényt, hogy törvényszerűségeket keressen és találjon a történelemben, hogy fejlődési összefüggéseket tárjon, s hogy hosszú távú trendeket vázoljon fel. Ezért olyan történetfilozófiai kérdéseket vetett fel, amelyekre megítélése szerint a nemzetközi ruszisztika nem adott érvényes vagy végleges választ. Ilyen, a nemzetközi tudományosságban akkor éppen divatjamúltnak minősülő kérdéseknek szentelte a Ruszisztikai Központ első két tudományos konferenciáját, ahol az orosz fejlődés helyét kereste Európában és Euráziában, de hasonlóan értékelhető a harmadik konferencia is, amely a Moszkvai Oroszország fejlődési specifikumairól szólt. E konferenciákon részt vevő nyugati kutatók témaválasztásukkal, de olykor verbálisan is jól érzékelhetővé tettek egy másfajta kutatási attitűdöt.

¹ FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Szerk.: SZVÁK Gyula. Budapest, 1997, 20012, Maecenas (első kiadás: 1997).

A lényeg az, hogy valójában ekkortájt is az orosz történetírás tematizálta a magyarországi orosz történeti tárgyú kutatások jelentős részét. Igaz ez egyébként a *par excellence* rendszerváltó ruszisztikára is, amely szerencsére periférián maradt – perifériára szorult –, hiszen lényegét tekintve nem tudományos indíttatású. Az előjelek felcserélésének, a nagy leleplezéseknek elsősorban publicisztikája volt/van Magyarországon – bár gyakran történeti munkák mezébe öltöztetve. A ruszofób gyökerű, hollywoodi stílusban megírt „vesztern”-ruszisztika azonban túllépett orosz iniciátorain, és a politikailag konjunkturálisnak tetsző témákban aratott: „Josszif Visszarionovics Drakula”, „a náci Szovjetunió”, „a Gulag adott mintát a német megsemmisítő táboroknak” típusú fabulák születtek nálunk is. Egyébiránt szolgai módon leutánozták az amerikai publicisztika leghatásvadászóbb toposzait, és kölcsönvették a magyar történelem kutatásában a 90-es évek elején újraéledő nacionalizmus xenofób szemléletét.

A munkák zöme azonban még a 19. századi történetírás által favorizált műfajok keretében és módszerekkel született. Így hát, ha végigtekintünk a magyarországi történeti ruszisztika ezen időszakán, megállapítható, hogy nem csapta meg az ezredvégi posztmodern szkepszis szele. Éppen ellenkezőleg: a megnyíló szovjet levéltárak és a felbomló szovjet történetírás új kihívást jelentett számára. Képviselői legnagyobbbrészt az évszázados történész mesterség kanonizált szabályai szerint, a forráskritika és a narráció igényével, a nagy összefüggések és törvényszerűségek láttatásának elhivatottságával művelték mesterségüket.

Új „műfajok” és új módszerek ezért sokáig kevésbé hatottak rá, annál figyelemreméltóbb, hogy az új évezred e tekintetben jelentős változást hozott. Számos ruszista munkájában kísérlet történt a segéd- és rokontudományok kutatási módszereinek integrálására, az új társadalom-történetírás, a mikrohistória, -historiográfia, a mentalitástörténet, az imagológia vagy a gender „helyzetbe” kerülésére az orosz történeti kutatásokban. Ami teljesen érthető, hiszen nem létezik különálló nemzeti ruszisztika. A ruszisztika is – mint minden tudomány – globalizált. Mégis azt gondolom, van értelme annak, hogy keressük helyünket egyfelől az európai és amerikai, vagyis a nem orosz nyelvű, másfelől az oroszországi, tehát az orosz nyelvű ruszisztika között.

A budapesti Ruszisztikai Központ és immár 41. köteténél járó sorozata, a *Ruszisztikai Könyvek*, természetesen itthon sem légtüres térben működik. Korábbi tanulmányomban már megemlékeztem arról, hogy Pécsen, Debrecenben, Egerben, Nyíregyházán, Szegeden, Szombathelyen, de még Békéscsabán is jelentős ruszisztikai kutatások folytak, folynak.² Gyümölcsöző együttműködésük jól példázza, hogy a nemzeti historiográfia akkor lehet igazán sikeres, ha a lehető legszélesebb

² Lásd részletesebben: Dula SVAK: Vengerszkaja ruszisztika v gyeszjatijetije szmeni rezsim. In Dula SVAK (red.): *Novije napravlenija i rezultati v ruszisztike/ New Directions and Results in Rusistics*. Budapest, 2005, Magyar Ruszisztikai Intézet (Ruszisztikai Könyvek XVI.) 14–17.

tudományos összefogáson alapul, amit egyébként ez a kötet is szépen bizonyít. Ebbe, természetesen, beleértendő a nemzetközi beágyazottság is – az évek során „ránk ragadt” a „ruszisztika budapesti műhelye”³ elnevezés, amelyet büszkén viselünk, hiszen a külföldi – elsősorban oroszországi – kollégákkal közös konferenciáink, köteteink, azok nemzetközi recenzeáltsága, szerkesztőbizottságbeli tagságaink biztos alapját jelentik a világ ruszisztikájában való alkotó jelenlétnek.

A történeti ruszisztika – és általában is a történettudomány – mindenkori „első számú közellensége” az átpolitizálási, a „megrendelői igénynek” való megfelelési hajlam volt. A mi szakmánkban – érthető módon, hiszen orosz történelemről szól – mindig nagy figyelem hárult az oroszországi kutatásokra, az oroszországi történetírás történelemfelfogására. Ami a jelent illeti, természetesen, nem titok számunkra, hogy egy új, „hivatalos” történelemszemlélet konstruálására való törekvés nem csupán jámbor óhaj Oroszországban. Ezt jól példázza Putyin elnök rendelete az új orosz iskolai történelemtankönyv-család létrehozásáról, amelynek előzetes koncepcióját heves diszkusszió kísérte, s amelyet mi itt, Magyarországon is megvitatunk.⁴ Vagy például 2014-ben, egy majd ezer oldalas könyvben („Rosszijijszkaja matrica”, Moszkva) a Kreml-közel, de történészként is igen felkészült ideológus, Vjacseszlav Nyikonov tett kísérletet az orosz „mátság” mintegy kanonizálására. Kiindulópontja, hogy a mindenkori orosz állam az oroszság fennmaradásának létetemenyese és záloga, amelyre minden korban ugyanazon feladatok megoldása hárul, és lényegében ugyanazokkal a problémákkal kell szembenézni ennek kapcsán. Ezért a rendelkezésre álló eszközök, technikák és intézmények is kísértetiesen hasonlítanak egymásra.

Vjacseszlav Nyikonov alapvetően a földrajzi determinációkkal – a főleg dél és nyugat felől nyitott határaival – magyarázza az állam meghatározó szerepét és militarizált jellegét az orosz történelem több mint ezer éve folyamán. Ezzel lényegében az ún. államjogi iskola nyomvonalán halad, amelyről végső olvasatában a szovjet történetírás sem tért le. Az államnak és a legfelső hatalomnak ez a mindenkori orosz társadalom által is elfogadott, s ezáltal legitimált, óvó és védelmező, legfőbb igazságtévő funkciója axiomatikus a mai orosz akadémiai historiográfiában is. Nyikonov annyiban tér el ettől, hogy mindezt a civilizációs paradigmán belül vizsgálja. Ez az elmélet – amelyet Spengler, Toynbee és főleg Huntington súlyos tévedései sem diszkreditáltak – alkalmas teoretikus keretnek látszik arra, hogy Oroszországot egy különálló civilizációként mutassák fel. Amelyen éppen mássága, specifikumai miatt nem kérhetők számon a „nyugati” civilizáció normái és eredményei.

³ 3 Lásd. erről részletesen: Szvák Gyula: Az „oroszságismeret” budapesti iskolája. In Szvák Gyula (szerk.): *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Budapest, 2015, Russica Pannonica (Ruszisztikai Könyvek XL.) 13–34.

⁴ Az anyagot kétszer is megvitatta a Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottság Magyar Tagozata, s e vitákat összefoglalta: Szvák Gyula (szerk.): *Vita az új orosz történeti koncepcióról*. Budapest, 2014, Magyar Ruszisztikai Egyesület, 2014 (Posztszovjet Füzetek XXI.).

Jórészt egyetértvén Nyikonov leírásával a sajátosságok mibenlétét illetően, magam nem tartom a civilizációs elméletet üdvöztetőnek. Egyebek között azért nem, mert így nincs magyarázat az Oroszország és a „Nyugat” között rekedt köztes régió sajátos fejlődésére. Perspektivikusabbnak látom a Wallerstein-féle világrendszer elméletet, a centrum–periféria dichotómiát, de még a hagyományos marxista formációs elméletet is, amennyiben az alkalmas arra, hogy például a feudalizmus fogalom keretén belül meghatározza valamennyi európai társadalmi-gazdasági-kulturális alakzatnak a helyét. Ez maga után vonja a Kelet-Európa fogalom és fejlődési típus használatát, amelybe belefér Oroszország is, anélkül hogy azonosítanánk a Nyugattal, sőt a tőle nyugatabbra fekvő, de nem nyugati, ún. Közép-Kelet-Európával. Magyarán: úgy tipologizálja a sajátos fejlődést, hogy nem választja el Oroszországot a Nyugattól, hanem Európán belül helyezi el mindkettőt.

Az orosz történelem sajátosságainak a „civilizációs” paradigmán belüli magyarázata, hangsúlyozni szeretném, jelentős módszertani és – indirekt módon – politikai veszélyekkel jár. Ma új reneszánsza van a nemzeti eszmének. A nemzet önmeghatározására irányuló első erőfeszítések azonban – jól tudjuk – már a középkorban egyszersmind a xenofóbia első megnyilvánulásai is voltak. Mintegy ellenreakcióként, a mai „nemzetek feletti”, ám széthulló világrendben is kitüntetett szerepe lett (maradt) az idegengyűlöletnek. Ehhez bőséges muníciót szolgáltat ez az utóbbi időben Oroszországban (is) rendkívül népszerű „civilizációs elmélet”, azzal, hogy a „mátság” abszolutizálására nyújt csábító eszmei keretet. Napjaink valóságában, amikor egyre tömegesebben térnek vissza a „Mi” és „Ők” középkori szembeállításához, amikor egyre nagyobb igény mutatkozik arra, hogy a „mátságunkat” valamiféle felsőbbrendűség-tudat nacionalista hagymázába burkoljuk, mások „mátságát” pedig ugyanezzel a lendülettel kirekesszük vagy leküzdjük, akkor nagyon körültekintően kell eljárni minden fegyverre konvertálható történeti elmélettel szemben.

Szerencsére ebben (is) nagy az egyetértés a magyarországi ruszisták körében. És reméljük így marad/lesz ez a (közel)jövőben is, köszönhetően annak az új kutató nemzedéknek, amely már maradandóan letette névjegyét a Ruszisztikai Központ által szervezett Fiatal Ruszisták I. Nemzetközi Konferenciáján.⁵

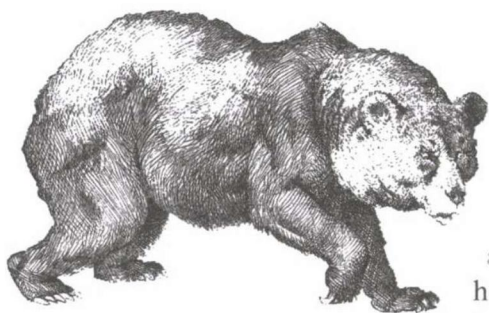

⁵ Vö. Gyula Szvák (gl. red.): *Alt' yernatyivi, perelomnije punkti i szmeni rezsima v isztorii Rosszii/ Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture*. Budapest, 2015, Russica Pannonicana (Ruszisztikai Könyvek XLI.).

GYÖKEREK

Rusciától Moscoviáig

Oroszország középkori gyökerei a kezdetektől a 15. század végéig

Bármely mai ország középkori (vagy annál régebbi) történetét kutatva szembesülünk azzal a problémával, hogy a mai állapotból a múlt felé haladva elérkezünk egy olyan ponthoz, ahol kérdésessé válik a mai és a múltbeli állapot azonossága. Ez annak következménye, hogy a középkori népképek a maiétól eltérően értelmezendők, illetve szembetűnő a mai és a kö-

zépkori állapotok közötti területi diszkontinuitás.¹ A területi szerveződést ugyanis a középkorban az uralkodó dinasztia által uralt terület és expanzíós politika határozta meg.²

Kelet-Európa első középkori államalakulata, a Kijevi Rusz a mai Oroszországnak, Ukrajnának és Belarusznak egyaránt történeti előképe. A központjáról kijevinek nevezett Rusz a mai Ukrajnával mutat részleges területi folytonosságot, a Moszkva körül kialakuló Oroszország a Rurik-dinasztia 16. század végéig tartó uralma tekintetében kontinuus, míg középkori eredetű Rusz nevet a mai Belarusz tartotta fenn. A kontinuitás valamely formája mindegyik esetben kimutatható, egy-szersmind részleges.

A keleti szlávok írott forrásai a szláv nyelvnek egy korai változatát használták, amelyre jelentős hatást gyakorolt a Konstantin-Cirill és Metód által megteremtett szláv írásbeliség. A korai, de egymástól számos eltérést mutató szláv írásbeliség elnevezése manapság sem egységes. A Cirill és Metód által használt nyelvet szokás ószlávnek nevezni, amely valójában óbolgár vagy ómakedón, azaz déli szláv

¹ FONT Márta: A Kijevi Rusz. In FONT Márta – SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil – KRAUSZ Tamás: *Oroszország története*. Budapest, 1997, Maecenas, 8. o.

² FONT Márta (szerk.): *Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén 900–1453*. Pécs, 2009, [PTE], 11–19. o.

típusú. A liturgikus irodalmon keresztül ez az írásbeliség hatott a keleti szlávoknál használt írásbeliség nyelvére, emiatt az egyházi liturgia nyelve (egyházi szláv) különbözött a mindennapok beszédjében használt régi keleti szláv (óorosz vagy régi orosz) nyelvéllapottól, amely a világi témákra összpontosító krónikairadalomban egyre inkább teret nyert. Az archaikus keleti szláv nyelv – a középkorban ismeretlen szabályozás híján – számos regionális különbséget mutatott, amely a különböző helyen keletkezett kódexek nyomán megállapítható.³

A Kelet-Európában létrejövő hatalmi központokról informálódtak a nyugati szomszédok, ahol a latin nyelvű írásbeliségben megjelent a keleti szláv központok latinos formájúvá alakított elnevezése: a kora középkorban a *Ruscia* vagy *Ruthenia* a Rusz szóból,⁴ később, a 16–17. század során a Moszkva körüli új szerveződés nyomán a *Moscovia* megjelölés bukkant fel.⁵ A 15. század végéig minden központ a *Rusz* elnevezést használta, esetünkben a *Moszkovszkaja Ruszt*. A *Ruscia* alapjain *Moscovia* új entitása felé a meghatározó lépéseket III. Iván (1462–1505) tette meg, akinek uralkodását korszakfordulónak tekinti a történetírás.⁶

Kelet-Európa első keresztény országa: a Kijevi Rusz

LÉTREJÖTTE ÉS FENNÁLLÁSÁNAK IDŐSZAKA

A *Kijevi Rusz* kezdete a történettudomány pontosan nem megválaszolható kérdései közé tartozik. Ugyanakkor a múltat, a történeti hagyományt kerek évszámokban ünnepelni szerető jelen az évfordulók iránt nagyon fogékony – így nemegyszer a tudomány által alá nem támasztható dátumok is nagy visszhangot kapnak. Így

³ AGYAGÁSI Klára: *Bevezetés az orosz történeti dialektológiába*. Debrecen, 1998, Kossuth Egyetemi Kiadó; Andrej ZALIZNYAK: *Drevnyerusszkij gyialekt*. Moszkva, 1995, Jaziki russzkoj kulturi; András ZOLTÁN: *Interslavica. Isszledovanyija po mezsszlavjanszkim jazikovim i kulturnim kontaktam*. Moszkva, Indrik, 2014.

⁴ Magyarországon a krónikák szóhasználatában, lásd *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. ed. Emericus SZENTPÉTERY, Budapestini, 1937–1938, Academie Litter. Typ. Universitatis, itt: I. 42–47. o. (Anonymus), 344. o., 381. o., 429. o. (14. századi krónikakompozíció); lásd erről: FONT Márta: Anonymus *Ruscia*-képeinek alapjai és forrásértéke. In KLANICZAY Gábor – NAGY Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Jónás Ilona születésnapjára*. Budapest: 1999, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 207–218. o.; GALL Névtelen: *A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei*. Ford., bev., komment. BAGI Dániel. Budapest, 2007, Argumentum, 106–110. o.; BAGI Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország*. Budapest, 2005, Argumentum, 52–65. o.

⁵ Lásd a korabeli nyugati utazók leírásait, pl. Sigismund HERBERSTEIN: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. Antwerpen, 1557; SZVÁK Gyula: *Moszkóvia és a Nyugat*. Budapest, 1988, Magvető (Gyorsuló idő) 7. o.

⁶ Magyarul lásd Szvák Gyula számos írását, pl. Szvák Gyula: Az orosz „hosszú” 16. század fejlődéslogikája. In Uő: *Moszkóvia és a Nyugat*, i. m., 13–141. o.

történt 2012-ben, amikor az évet Oroszországban az „orosz történelem” évének nyilvánították, és valós történeti évfordulókhoz⁷ a Kijevi Rusz – és vele az orosz államiság – létrejöttének 1150. évfordulója csatlakozott.⁸

Ez az évforduló 862-re utal. Ehhez az évhez köti az első óorosz krónika, a kezdősorairól *Poveszty vremennih let* (= *Régmúlt idők elbeszélése*, a továbbiakban: PVL) néven ismert forrás, azt az elbeszélést, amelyben a „tengeren túlról” hívtak fejedelmeket a viszálykodó szlávok közé.⁹ Ez az ún. „varégek hívása” (Rurik és testvérei érkezése), az a mondai történet, amely a térség skandináv lakóinak érkezéséről szóló „magyarázat”. A datálás fiktív,¹⁰ ahogy a 12. század elejéről származó krónika számos más korai dátuma is.¹¹ Ennél megbízhatóbb „alapítástörténet” 882-nél olvasható a PVL-ben, mely szerint Oleg fejedelem Novgorodból a Dnyeperen lehajózva elfoglalta Kijevet, megölte az ott uralkodó Aszkoldot és Dirt, és átvette az uralmat.¹² E tétivel ellenőrzése alá vonta a Baltikumból Konstantinápolyig vezető kereskedelmi utat, azaz megteremtette azt a struktúrát, amit *Kijevi Rusz*nak nevezünk. Kérdés, hogy egy – bármilyen hosszú és fontos – kereskedelmi útvonal feletti ellenőrzés kimeríti-e az államiság kritériumait? Hiszen Oleg fejedelem nem tett mást, mint addig: adóztatott egy bizonyos régióban, és ellenőrzést gyakorolt az útvonalat használó kereskedők felett. Befolyását kiszélesítette, de az államszervezés irányába mutató lépésekről (mint pl. intézmények kialakítása, írásbeliség megteremtése, a kultuszok egységesítése, stb.) nem tudunk. Mindezek csak egy évszázad elteltével Vlagyimir fejedelemsége idején (978–1015) kezdődtek el. Vlagyimir volt az, aki a különböző törzsek kultuszait egységesíteni próbálta, majd felvette a kereszténységet (988),¹³ és a fiainak a különböző törzsi központokba ültetésével a törzsi előkelők háttérbe szorításával új irányítási rendszert akart kialakítani. Oleg fellépését tehát semmiképpen sem tartjuk az államszervezés kezdetének, csak egy

⁷ 1612 – a Romanov-dinasztia trónra kerülésének éve (400. évforduló), 1812 – Napóleon felett aratott győzelem éve (200. évforduló).

⁸ 2012-ben az évfordulóhoz kötődően számos esemény zajlott, és számos publikáció született. Lásd a *Rogyina* című tudományos-ismeretterjesztő történeti folyóirat 2012. évi 9. számát, amelyet teljes egészében e témának szenteltek.

⁹ Magyar nyelvű szövegrészlet: SZVÁK Gyula (főszerk.) – SZILI Sándor (szerk.): *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források*. Budapest, 2009, Russica Pannonicana, 201. o.

¹⁰ SIMON FRANKLIN – JONATHAN SHEPARD: *The Emergence of Rus' 750–1200*. Longman History of Russia. London – New York, 1996, Longman, 50–57. o.

¹¹ FONT Márta: *A Poveszty vremennih let szerkezete és hitelessége*. In FONT Márta – FEDELES Tamás – KISS Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Pécs, 2010, PTE BTK TTI Középkori és Korajkori Történeti Tanszék, 308. o.

¹² SZVÁK Gyula (főszerk.) – SZILI Sándor (szerk.): *A normannkérdés az orosz történelemben*. i. m., 202. o.; Az esemény későbbre datálásáról lásd FONT Márta: *Magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés*. In FELFOLDI Szabolcs – SINKOVITS Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001, Balassi Kiadó (Magyar őstörténeti könyvtár 15.) 97–105. o.

¹³ GERHARD BIRKFELLNER (hrsg.): *Millennium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliches Rußland 988–1988*. Köln–Wien–Weimar, 1993, Böhlau Verlag.

nagyobb integráció felé tett kezdeti lépésnek. Ilyen értelemben kétségkívül hozzájárult a majdan megszerveződő állam megteremtéséhez, de tettét inkább a törzsszövetségi keretek bővítésének látjuk.¹⁴

Ahogy nem köthető egyetlen évszámhoz a *Kijevi Rusz* kezdete, ugyanúgy többféle elképzelés alakult ki a korszak végét illetően is. Kézenfekvő lenne az a válasz, hogy mindaddig, amíg Kijev központnak tekinthető. Ebben az összefüggésben felmerült 1132, Vlagyimir Monomah (1113–1125) legidősebb fiának, Msztyiszlavnak a halála.¹⁵ Ő volt az utolsó fejedelem, aki Kijevben uralkodva ténylegesen is kézben tudta tartani Rusz területét: be tudta szedni az adókat, és fel tudta sorakoztatni maga mellett az „egész Rusz” haderejét. Egy másik lehetséges záródátum: 1169, amikor Andrej Bogoljubszkij vlagyimir–szuzdali fejedelem (1154–1174) hadai elfoglalták Kijevet, és jelentős pusztítást végeztek a város elfoglalásakor.¹⁶ Utolsóként szerepel 1240, amikor a várost december 6-án elfoglalva kezdetét vette a tatár uralom. 1132 mellett szól, hogy ezután valóban csökkenni kezdett Kijev kohéziója, felerősödtek a szétagulódás felé mutató törekvések. De Kijev vonzása még mindig jelentős volt, noha a 12. század már a részfejedelemségek kialakulásának időszaka. Ez a folyamat a 12. század egészen végighúzódtott. A tényleges befolyással rendelkező központok kialakulása a 12–13. század fordulójára következett be. Igaz, hogy az 1240-es év eseményei drasztikusan beleszóltak az egész Rusz addigi életébe, de a tatár jelenlétre az egyes régiók más-más módon, önállóan reagáltak: a tatár támadás már egy régiókra bomlott Rusz ellen irányult.

A KELET-EURÓPAI TÉRSÉG ETNIKUMAI

A szláv csoportok vándorlása több irányban is zajlott a kelet-európai térségben. A Dnyeper középső folyásánál a 8. század során telepedtek meg, míg a Nyugati-Bug és Pszkov–Novgorod vidékén ennél későbbi az érkezésük. Sem a keletre vándorló szlávok, sem azok a balti és finnségi csoportok, akikkel a migráció során szomszédságba kerültek, nem alkottak egységes tömböt. A nyelvi nyomok (földrajzi nevek, különösen a víznevek) arról árulkodnak, hogy huzamosabb időt töltöttek egymás szomszédságában. A mobilabb skandináv és steppei népek mindkét csoportot adóztatták.

¹⁴ FONT Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest–Pécs, 1998, Balassi Kiadó – University Press Pécs, 28–34. o.

¹⁵ Polnoje szobranije russzkih letopiszjev. (PSZRL) II. Ipatyjevszkaja letopisz. Izd. Borisz M. KLOSSZ, Moszkva, Jaziki Szlavjanszkaj kulturi, 20012, 294. o.

¹⁶ PSZRL I. Lavrentyjevszkaja letopisz. Izd. Borisz M. KLOSSZ, Moszkva, Jaziki Szlavjanszkaj kulturi, 20012, 355–362. o.; MAKAI János: 1169 mint az orosz történelem fordulójának éve. In KALO Ferenc (szerk.): *Történelmi sorsfordulók*. Eger, 1999, EKTf Kiadó, 7–29. o.

A kelet-európai térségben megjelenő vikingeknek neve a keleti szláv forrásokban varég volt. Az elnevezés eredete az óskandináv *vaeringar*, amely görög (*varangos*) közvetítéssel került a keleti szlávok nyelvébe. Az óskandináv fogalom egy harcos-kereskedő közösséget jelölt, Bizáncban pedig a császár szolgálatába lépett skandináv harcost jelentette. A keleti szláv szókinszbe került „varang” szó nazálisha átalakult annak a nyelvi változásnak következtében, amit denazalizációnak nevez a nyelvtörténet. Eszerint a keleti szláv nyelvjárásokban a következő változás zajlott le: *varang* > *varjag*. A bizánci szóhasználatban megtaláljuk a Rusz szóalak görög nyelvi formáját is (*Rhos*). Bíborbanszületett Konstantin leírása nyomán egyértelmű, hogy a *Rhos* megnevezés a Dnyeper középső folyása mentén élő kereskedő-harcos népcsoportra vonatkozik, akiket a császár egyértelműen megkülönböztetett a szlávoktól, és a fekete-tengeri steppe török népeitől is.¹⁷

A mozgóskandínáv népelem megjelenése a kelet-európai térségben a kedvező hajózási feltételeknek köszönhető. A folyókon el lehetett jutni a Baltikumtól a Fekete-tengerig úgy, hogy a hajókat egy-egy szárazföldi vagy nem hajózható szakaszon átemelték. Hasonló módon, a Baltikumból el lehetett érni a Volga felső folyását, a Volgán lehajózva pedig a Kaszpi-tengert. A varégek felfegyverzett távolsági kereskedőkből álló csoportokban érkeztek, akadtak köztük egymással rivalizálók is. A folyók mentén telepeket létesítettek a stratégiai fontos pontokon, és biztosították maguknak a kereskedelmi út feletti ellenőrzést. Ezek a pontok később kereskedelmi lerakatokká és településekké bővültek.

A varégek ruszbeli szerepéről tanúskodnak a skandináv eredetű személynevek (Oleg, Olga, Igor stb.), a Rurik ~ Rusz nevek etimológiája, a szlávok és *Rhoszok* megkülönböztetése a muszlim és bizánci forrásokban. A nevek árulkodnak arról, hogy a fejedelmi kíséret a 9–10. században javarészt varégek-ből állt, akik a társadalom felső rétegeihez tartoztak, erről a korai törvények tanúskodnak. A skandináv párhuzamokat mutató régészeti anyag az északi régióban még a 12. században is újabb betelepülőket jelez. A Rurik ~ Rusz > russzkij – ez utóbbi a források önelnevezése, amely a szomszédok szóhasználatában is tükröződött. A „russzkij” jelző a mai orosz nyelven „orosz” jelentéssel bír, a középkori értelme egész más volt: a Ruszhoz tartozást fejezte ki.

Nem új keletű a *Rus* ~ *Ruotsi* / *Rootsi* párhuzam, amelyben az utóbbi elem a mai finn, illetve észt nyelvben „Svédország” jelentéssel bír, eszerint a Rusz eredetileg a mai svéd területekről keletre vándorló népesség megjelölésére szolgált. A logikusnak tűnő párhuzamot azonban megkérdőjelezi a nyelvtörténet, mivel nyelvi párhuzamok híján nem igazolható, hogy végbement a *s* ~ *ts* hangváltozás, melynek

¹⁷ BÍBORBANSZÜLETETT Konstantin: *A birodalom kormányzása*. Ford. MORAVCSIK Gyula, bev. OLAJOS Terézia, Budapest, 2003, Lucidus Kiadó (reprint: 1950) (Kisebbségkutatás könyvek), 57–63. o. (cap. 9.)

során a *Ruotsi*-ből a *Rus'* alak létrejöhetett volna.¹⁸ Nem kevesebb vitára adott okot a nyelvész Vasmeről származó etimológia, mely szerint a *Routsi* az „evezős hajókkal közlekedő” értelemmel bírt,¹⁹ azaz a megjelölést egy etnikum mobilitása „vitte át” Skandinávia déli részéből a kelet-európai régióba. Ezt az értelmezést a legújabb orosz kutatás elfogadja.²⁰ Végző soron a *Rus'* / *Rhos* fogalom kezdetben a skandináv eredetű népesség megjelölésére szolgált, később a vegyes etnikumú kíséret egészét értették rajta, majd ennek nyomán földrajzi fogalommá vált.

A *Rusz* szó eredete, etimológiája még bizonyára jó ideig tudományos probléma marad, ahogy normann–antinormann vita is. Az orosz történetírásban kialakult normann–antinormann felfogás és vita évszázados fennállásának gyökerei mélyrehatóak.²¹ A szó 18. századi felbukkanása a PVL „varégek behívása” történet nyomán keletkezett, és a történet értelmezése során tudományos érvek és patriotizmusból fakadó emóciók csaptak össze. A kérdés eredeti tartalmán túlnőtt, és a körül fókuszálódott, hogyan ítélt meg Oroszországnak a Nyugathoz való viszonya. Ily módon e két irányzat bűvópatakként jelen volt a nyugatosok és a szlavofilek 19. századi vitáiban. A varégek jelenlétének elfogadása vagy elutasítása, illetve hatásuk mértéke szerepet kapott a politikai gondolkodásban és időről időre a politikai propagandában. A szovjet korszakban a szlavofil álláspont marxista kövületté válása az antinormann felfogás megkérdőjelezhetetlenségét alakította ki az orosz történetírásban, és a Nyugaton publikáló kutatók ettől eltérő vélekedését eleve elutasítás fogadta. Az orosz tudományos közegben az 1960–1970-es években kezdett oldódni az anti-normann felfogás merevsége, és szóhoz jutottak a normannok jelenlétét skandináv forrásokkal alátámasztó kutatók is.²² Az 1990-es évektől azonban megerősödött a „modern anti-normannizmus”,²³ amely a normannista felfo-

¹⁸ Gerhard SCHRAMM: Die Herkunft des Namens Rus': Kritik des Forschungsstandes. In *Forschungen zur Osteuropäische Geschichte* 30 (1982) Wiesbaden, 7–49. o.; Håkon STANG: *The Naming of Russia*. Oslo, 1996, Universitetet Oslo (Slavisk–baltisk avdeling 77); Andrii DANYLENKO: The Name „Rus'”. In *Search of a New Dimension. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 52 (2004) 1–31. o.

¹⁹ SCHRAMM: i. m., 13–16.

²⁰ Vlagyimir Ja. PETRUHIN: Drevnyaja Rusz. Etnyicseszkiy aspekt sztanovlenyija i razvityija goszudarsztvennosztyi. In Tamara Ju. KRASZOVICKAJA – Valerij A. TYISKOV (red.): *Etnyicseszkiy i religioz-nij faktory v formirovanyii i evolucii rosszijszkovo goszudarsztva*. Moszkva, 2012, Novij Hronograf, 29. o. A szerző Melnyikovával együtt korábbi kutatásaiban is ezt az álláspontot képviselte. Lásd Jelena A. MELNYIKOVA – Vlagyimir Ja. PETRUHIN: Nazvanyije „Rusz” v etnokulturnoj isztoriografii drevnyerusszkovo (IX–X vv.). *Voproszi isztorii* 1989/8. 24–38. o. Újabb kiadása: Jelena A. MELNYIKOVA: *Drevnyaja Rusz i Szkandinavija. Izbrannye trudy*. Moszkva, 2011, Univ. Pozsarszkovo, 133–152. o.

²¹ A kérdés részletes elemzését lásd SZILI Sándor: Ruszok és Varjagok. In SZVÁK Gyula (főszerk.) – SZILI Sándor (szerk.): *A normannkérdés az orosz történelemben*, i. m., 277–306. o.

²² A leningrádi blokád idején elhunyt szerző műve évtizedekkel később, ekkor jelenhetett meg: Jelena A. RIDZEVSKAJA: *Drevnyaja Rusz i Szkangvinavija*. Moszkva, 1978, Nauka. Ekkor íródtak Melnyikova első munkái, újraközlésüket lásd MELNYIKOVA: i. m.

²³ SZILI Sándor fogalomhasználata, lásd SZVÁK Gyula (főszerk.) – SZILI Sándor (szerk.): *A normannkérdés az orosz történelemben*. i. m., 11. o.

gással ma sem folytat párbeszédet, tudományos vita helyett inkább párhuzamos monológokkal találkozunk.²⁴

A normann-varégek kelet-európai jelenlétét és államalkotó részvételét a Kijevi Rusz létrejöttében a források egyértelműen igazolják, mellettük a balti, a finn-ugor és a török csoportok is fontosak a *Kijevi Rusz* etnikai rétegződésében. A steppei népekkel a szlávok már megtelepedésük során kapcsolatba kerültek. A 9–10. században a Kaukázus előterében szerveződött Kazár Birodalom befolyása Kijev térségéig terjedt, a PVL szerint a kazárok a déli régióban élő földművelő szlávokat adóztatták.²⁵ A 9. század vége felé a kazár adóztatók helyébe a magyar törzsszövetség²⁶ lépett. Miután a magyarok a Kárpát-medencébe érkeztek, a besenyők foglalták el helyüket a steppén, visszaszorítva a kazárokat a Kaukázus előterébe. A besenyőkkel a keleti szlávoknak szintén számos összeütközése volt. Délen, Kijev környékén, illetve Kijevtől délkeletre az erdős steppén felbukkanó nomád népekkel azonban nemcsak harcokat vívtak, hanem a 12. századtól szorosabb kapcsolatba is kerültek: az ott maradt töredék népcsoportokat (úzok vagy torkok és a besenyők) a kijevi fejedelmek nemegyszer szolgálatukba fogadták. A 12. században a kunokkal a konfrontáció mellett házasodtak is.²⁷

Kijevtől keleti, északkeleti irányba induló szláv migráció során a szláv népesség finnugor (muroma, merja)²⁸ és volgai bolgár elemeket is magába olvasztott. Az etnikai sokféleség, amely már kezdettől jellemezte a kelet-európai térséget, folyamatosan fennmaradt.²⁹ A *Kijevi Ruszt* alkotó etnikumokat a szlávok asszimilálták, ennek következtében a keleti szláv tömb maga is differenciálódott.

²⁴ Lásd Aron Ja. GUREVICS: *Isztorija – nyeszkoncsaemyj szpor. Megyievisztyika i szkangyinausztyika: szlatyi raznych let.* Moszkva, 2005, RGGU (= Roszsijszkij Goszudarsztvennij Gumanyitarnij Unyiverszityet).

²⁵ Omeljan PRITSAK: *The Origins of Rus'. Old Scandinavian Sources other than the Sagas.* Cambridge, MA, 1981, Ukrainian Research Institut of Harvard University.

²⁶ ZIMONYI István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében.* Budapest, 2014, Balassi Kiadó (Magyar őstörténeti könyvtár 28.) 92–105. o.

²⁷ KOVÁCS Szilvia: *A kunok története a mongol hódításig.* Budapest, 2014, Balassi Kiadó (Magyar őstörténeti könyvtár 29.) 45–147. o.

²⁸ KLIMA László: *Finnou-gorszkije narodi v Rosszii v srednyije veka: 859–1118 gg.: finno-ugri i szamojedi na sztranyicah Povesztyi vremennih let.* In *Szlavjanszkij almanah 2006.* Moszkva, 2007, 43–60. o.; GYÓNI Gábor: *Gyínamika razvityija csiszlennosztyi uralszkij narodov Rosszii. Pozityivnie i negatyivnie primeri. Vivodi.* In *Isztoriceszkaja uralisztyika i ruszisztyika v Budapestye.* Budapest, 2010, Russica Pannonicana, 77–79. o.

²⁹ Andrej Ju. DVORNYCSENKO: *Roszsijszkaja isztorija sz drevnyejsih vremjon do pagyenyija szamo-gyerzsvija.* Moszkva, 2010, izd. „Vesz Mir”, 79–88. o.; PETRUHIN: *Drevnyaja Rusz. i. m., 9–59. o.; a korai történetre vonatkozó források orosz nyelvű kiadását pl. Drevnyaja Rusz v szvetve zarubeznych isztocsnyikov. I–IV.* Moszkva, 1999–2010, Logosz Kiadó; Mihail V. BIBIKOV: *Byzantinorossica. Szvod vizantyijszkich szvigitelsztyv o Ruszi.* I. Moszkva, 2004, Jazyki szlavjanszkij kultury.

A KIJEVI RUSZ VIRTUÁLIS EGYSÉGE

A *Kijevi Rusz* kiemelkedő uralkodói a kereszténységet felvevő Vlagyimir (978–1015), a fia, Bölcs Jaroszlav (1019–1054) és Jaroszlav unokája, Vlagyimir Monomah (1113–1125) voltak. A kereszténységet felvevő Vlagyimir megteremtette az egyházszervezet alapjait (metropólia, Tized-templom építése Kijevben), és jelentősen kiterjesztette uralma határait. Jaroszlav építkezései Kijevet egy „Dnyeper-parti Konstantinápoly”³⁰ formálták, az írásba foglalt törvényekkel pedig jelentős lépést tett a varég-rusz és a szláv szokásjog elemeinek „összegyúrása” felé. Vlagyimir Monomah nevéhez a kunok elleni sikeres harcok és a belső konszolidáció (gazdasági szabályozás, kamatok maximálása) kapcsolódik.

Mindhárom nagyfejedelem uralkodásának közös vonása, hogy uralmukat a nemzeti szokásjogon alapuló senior-családfő jogállására alapozták.³¹ Az egyes központokba fiaikat ültették, akik az adók beszedésén és Kijevbe juttatásán túl a terület haderejét is szervezték. Ez mindaddig működött, amíg az apai akaratnak engedelmeskedve cselekedtek, de azonnal megingott, amint a helyi erőkre támaszkodva szembeszálltak a kijevi felsőbbséggel. A fiúk között meghatározó rangsort jelentett a „sztarsinsztvo”, azaz a születési sorrend, az egyes központok értékét pedig a beszédhető jövedelem nagysága határozta meg. Ez derül ki abból az osztozkodásból, amit Jaroszlav „végrendeleteként” szokás értelmezni. Fiai közül csak a három legidősebb jutott számottevő területhez. A legidősebb, Izjaszlav kapta Kijevet, Novgorodot (Pszkovval együtt) és a drevljanok földjét (Turov-Pinszk); a következőnek, Szvjatoszlavnak jutott Csernyigov, Tmutarakany; Vszevolodé lett Perejaszlavl és Rosztov-Szuzdal. Lényegesen kevesebb jutott a fiatalabbaknak: Szmolenszk Vjacseszlavnak, Volhinia Igornak.³² Bölcs Jaroszlav területfelosztása a következő generáció esetében is csak ideig-óráig működött, amíg a legidősebb három („triumvitátus”) között egyetértés volt (1054–1073). Végül hármuk közül Vszevolod (Vlagyimir Monomah apja) egyedülként uralkodott Kijevben (1078–1093).

Bölcs Jaroszlav hét fia közül háromnak jutott tényleges hatalmat biztosító terület, amellyel a kijevi trónra is eséllyel pályázhatott, azaz bizonyos mértékig működött a rangidősség (sztarsinsztvo) elve. A következő generációban az utódok száma növekedett: a három kiemelt Jaroszlav fiúnak tíz férfi leszármazottját ismerjük, testvéreiknek további négy gyermeke, és Polockban élő további unokatestvérek (Bölcs Jaroszlav unokaöccsei) is igényt formáltak a kijevi nagyfejedelemi státuszra. A különböző életkorú unokatestvérek között már nehezebb volt a rangidősség megállapítása, emiatt állandósultak a viszályok. Ennek rendezésére az ún. fejedelmi

³⁰ FRANKLIN–SHEPARD: i. m., 209–217. o.

³¹ FRANKLIN–SHEPARD: i. m., 245–276. o.; FONT Márta: A kijevi (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről. In FONT Márta – SASHALMI Endre: *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Budapest, 2007, Pannonica Kiadó, 68–69. o.

³² FONT: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. i. m., 46. o.

gyűlések (szjezd) lettek volna hivatottak, az 1097., 1100. és 1101. években. Itt fogalmazódott meg a „mindenki tartsa meg az apai örökségét”³³ elv, ami lényegében az örökbirtok iránti igény megfogalmazása volt. A gyakorlatban továbbra is „voloszty” szerzésére törekedtek. A „voloszty” az egyházi szláv „vlaszty” = „hatalom” szó keleti szláv változata; lényegében egy terület feletti hatalmat jelentett, ahol a fejedelem rendelkezhetett az onnan befolyt jövedelemmel: ebből tudott kíséretet fenntartani, és fejedelmi egzisztenciát teremteni.³⁴ A volosztytal való rendelkezés tehát nem a földre, hanem a jövedelemre, illetve a jövedelem feletti rendelkezésre (hatalom) vonatkozott. Lásd egy 1195-ből való adat: „vagy másik volosztyot adj nekem helyette, vagy kunát adj érte”.³⁵ A 12. század eseményei azt mutatják, hogy a voloszty otcsinaként a dinasztia egy-egy ága számára hozott stabilitást, azon belül (kisebb területre korlátozva) továbbra is a korábbi jövedelem-felosztás gyakorlata érvényesült, miután senki nem volt kizárva az öröklésből. A seniorátus rendje hosszasan fennmaradt, a földtulajdon csak lassan alakult ki, és elmaradt a nyugati kultúrkörben ismert „szabadságok” kodifikációja is.³⁶

A Kijevi Rusz északkeleti régiója: Rosztov – Vlagyimir – Szuzdal

A keleti szlávok megtelepedése a 10. században a Dvina és a Volga felső folyásánál nem terjedt északabbra. Nem lakatlan területre érkeztek, az Uráltól a Baltikumig kisebb-nagyobb lélekszámú finnugor népek éltek (pl. merják, muromák, mordvinok, cseremiszek), akikről a korai keleti szláv források még hírt adtak. A keleti szlávok északkeleti terjeszkedése a 12. század végéig töretlenül folytatódott, ekkor érték el a Volgai Bulgária határait, ahol többségében csuvasos típusú török nyelvet beszélők éltek.

Az északkeleti régió kezdetben a Volga és az Oka közötti területet jelentette, a legelső központja Rosztov volt, ahol a PVL szerint 1024-ben, majd 1071-ben lázadás tört ki, amit nagy valószínűséggel az adószedés és a keresztény térítés válthatott ki a környék nem szláv lakossága körében. Amikor a terület 1054-ben Vszevolod kezébe került, már Szuzdal is létezett. Az 1090-es évek osztozkodásai idején a még gyermek Jurij Dolgorukijt nevezték meg Rosztov–Szuzdal uraként, a valódi birto-

³³ Az „otyec” (apa) szóból „otcsina” szerepel, ebből lesz a 16. századra „votcsina”, ami valószínűleg is örökbirtokot jelent. Lásd ÁGOSTON Magdolna: *Az orosz történelmi források terminológiája*. Szombathely, 2004, Savaria University Press, 141. o.

³⁴ FONT: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. i. m., 52–54. o.; Uő: *A kijevi (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről*. i. m., 65–85. o.

³⁵ PSZRL II. 684–685. o.

³⁶ FONT Márta: Megjegyzések a széttagolódás kérdéséhez nyelvi aspektusból. In FONT–SASHALMI: *Állam, hatalom, ideológia*. i. m., 113. o.

kos az apja, Vlagyimir Monomah lehetett.³⁷ Ettől kezdve Jurij neve a területtel szorosán összefonódott, de önálló tényezővé az 1130-as évektől vált, amikor a Kijevi Rusz régiókra bomlásának folyamata felgyorsult.³⁸ A szétagolódás folyamatában fontos elem volt a fentebb bemutatott instabilitás, ehhez járult a kereskedelmi forgalom irányának változása,³⁹ amely a jövedelmeket befolyásolta; illetve a steppei népmozgások, amelyek az északkeleti irányú migrációt felgyorsították.

Rosztov és Szuzdal Novgorod felől a Volga felső folyásához vezető kereskedelmi út közelében, a Volga egy-egy mellékfolyója partján helyezkedett el. A korai időben ez a két település lehetett a kijevi adóztatás északkeleti központja. A 12. század elején, 1108 körül bukkant fel a régió harmadik városa, a Kljazma partján épült Vlagyimir.⁴⁰ A település neve nem véletlen, hiszen Vlagyimir Monomah volt a terület tényleges ura. Az új fejedelmi központ (Vlagyimir) mindkét korábbtól délebbre feküdt, fontos pont lett részben a kunokkal, részben a volgai bolgárokkal szomszédos határvidéken. Keveset tudunk a többi település keletkezéséről: az 1120-as években épülhetett Jaroszlavl, az 1150-es évek elején Dmitrov. Moszkva első említése 1147-ből való, de erősített településsé csak az 1150-es években lett.⁴¹

Jurij Dolgorukij az 1140–1150-es években aktívan bekapcsolódott a Kijevért folytatott küzdelembe, a nagyfejedelmi trón megszerzése 1154-ben sikerült, akkor otthagytta szuzdali rezidenciáját, és Kijevben maradt 1157-ben bekövetkezett haláláig. Fia, Andrej (Bogoljubszkij) azonban nem ezt az utat követte, mindvégig Vlagyimir–Szuzdal fejedelme maradt. A vlagyimiri rezidencia Andrej uralma idején vált első számú központtá. Andrej szándéka egy új, Kijev jelentőségű központ megteremtése lehetett, mivel az 1160-as években kísérletet tett arra, hogy Vlagyimir püspökét a metropolita rangjára emelje és Kijevtől függetlenítse, de törekvése a püspöki kar ellenállásán megbukott. Andrejnek Kijevhez való viszonyát mutatja továbbá, hogy a város 1169. évi elfoglalásával nem az volt a szándéka, mint az addigi fejedelmeknek, akik a perifériára támaszkodva a kijevi nagyfejedelmi hatalmat akarták megszerezni. A várost Andrej hadai kifosztották, maga a fejedelem volosztyként kezelte a területet.⁴²

Andrejt legfiatalabb testvére, Vszevolod követte a vlagyimir–szuzdali fejedelemségben (1177–1212). Vszevolod nagyszámú gyermeke miatt kapta a „Nagy

³⁷ Borisz A. RIBAKOV: *Kijevszkaja Rusz i russzkije knyazsesztva XI–XIII vv.* Moszkva, 1982, Nauka, 546–547. o.

³⁸ FRANKLIN–SHEPARD: i. m., 323–364. o.

³⁹ A kunok jelenléte a Dnyeperi vízi utat bizonytalanná tette, a Fekete-tenger felé menő forgalom a Dnyeszterre helyeződött át, illetve megnőtt a volgai vízi út jelentősége. Lásd Thomas S. NOONAN: *The Monetary History of Rus'.* In *Harvard Ukrainian Studies* 11 (1987): 3–4, 384–443. o.

⁴⁰ Jurij A. LIMONOV: *Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz. Ocserki szocial'no-polityicseszkij isztorii.* Moszkva, 1987, Nauka, 20. o.

⁴¹ Uo. 23.; RIBAKOV szerint csak 1156-ban lett határvédő erőd. Lásd RIBAKOV: i. m., 549. o.

⁴² Uo. 550–558. o.; LIMONOV: *Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz.* i. m., 38–98. o.

Fészek” melléknevet. Vszevolod megerősítette pozícióját szomszédaival, és házassági kapcsolatokon keresztül a Rusz déli részén uralkodó fejedelmekkel is.⁴³ A 12. század végére ő is nagyfejedelmi címet kezdett használni, a Rusz ügyeiben *primus inter pares* voltát a kortársak is elismerték.⁴⁴ Nem véletlen, hogy a magyar Anonymus a 13. század elején azt írta: „*Rusciam, que Susudal vocatur*”,⁴⁵ azaz a Ruszt Szuzdallal azonosította.⁴⁶ Mindezt alátámasztja, hogy a Kijevi Rusz a 12. század végére, a 13. század elejére markánsan kitapintható régiókra bomlott.

1212-ben, Vszevolod halálakor nyolc fia közül ötven volt életben, akik között ugyanolyan versengés zajlott a vlagyimir–szuzdali főhatalomért, mint amelyet korábban Kijev birtoklásáért láttunk. Jurij nevű fia a tatárokkal való harcban 1238-ban esett el, Szvjatoszlav és Jaroszlav a tatár uralom első éveiben jutottak pozícióba. Jaroszlavot azért kell kiemelni, mert az ő egyenes ági leszármazottain keresztül valósult meg a dinasztia folyamatossága.

A 12. század folyamán a Kijevi Rusz északnyugati részén Novgorod, délnyugaton Halics-Volhínia, északkeleten pedig Vlagyimir–Szuzdal jutott meghatározó szerephez. A regionális eltérések a tatár támadásra való reagálásukban és az állandósuló tatár uralomhoz való viszonyukban is kifejezésre jutottak. Ezzel együtt járt, hogy a kialakult részfejedelemségek a kijevi (óorosz) korszak nyelvi-kulturális tradícióiból más-más jellegzetességeket vittek tovább. A 13–15. században, amelyet a részfejedelemségek időszakának nevezünk, végbement a keleti szláv térség differenciálódása.⁴⁷

A tatár „ulusz”

A HATALMI VISZONYOK ÁTRENDÉZŐDÉSE

A tatár–mongol támadás első jelentős hulláma 1237–1238 telén a Rusz északkeleti régiója ellen irányult. Rjazany után Vlagyimir–Szuzdal is totális vereséget szenvedett, és a Szity folyó menti csatában 1238 márciusában „Nagy Fészek” Vszevolod fiai és unokái közül számosan meghaltak.⁴⁸ Az életben maradtak javaik újrasz-

⁴³ RIBAKOV: i. m., 558–564. o.; LIMONOV: i. m., 105–116. o.

⁴⁴ PSZRL II. 667. o.

⁴⁵ SRH I. 42. o.

⁴⁶ Lásd FONT Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged, 2005, Szegedi Középkorász Műhely, 99–102. o.

⁴⁷ FONT: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. i. m., 63–70. o., 122–143. o.; FONT Márta: Ukrajna középkori gyökerei. In FONT Márta – VARGA Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2013, Bölcsész Konzorcium, 63–104. o.

⁴⁸ LIMONOV: i. m., 99–116. o.; FONT: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. i. m., 65–66. o.; JANET MARTIN: *Medieval Russia 980–1584*. Cambridge – New York, 1995, Cambridge University Press, 158–159. o.;

tására törekedtek a régi gyakorlat szerint, és alkalmazkodtak a tatár–mongol jelenlétéhez.⁴⁹ Bátyja halála után Jaroszlav Vszevolgyics viselte a nagyfejedelmi címet (1238–1246), aki a tatárok jelenlétét realitásként fogta fel, és több alkalommal is megfordult a tatár kán udvarában, mígnem 1248-ban ott lelte halálát.⁵⁰ Jaroszlav fia, Alekszandr⁵¹ a mongol támadás idején Novgorod fejedelme volt (1236–1246), e minőségében vívta nevezetes csatáját a Novgorodra támadó svédekkel a Néva folyó mellett. Győzelme miatt kapta az utókortól a Nyevszkij („Névai”) melléknevet. Másik nevezete tette a Német Lovagrend támadásának visszaverése volt (1242. április 5.) az ún. „jégcsatában”.⁵² 1246-ban a korábbinál több fejedelem tett kényszerű látogatást a tatár kánnál,⁵³ köztük volt Alekszander is, aki csak 1250-ben tért vissza. Hosszabb tartózkodása nyomán arra gyanakodhatunk, hogy túszer lehetett. A tatároknál töltött hosszú idő bizonyára fontos tapasztalatokkal ruházta fel. A tatárokkal kooperáló apja halála után testvére szembefordult a tatárokkal, és katonai kudarca után elmenekült. Így jutott a következő jarlik⁵⁴ birtokába Alekszandr, és 1252–1263 között a kán jóvoltából övé lett a nagyfejedelmi cím.⁵⁵ A tatároktól való függés a kán udvarában tett rendszeres megjelenésen és az adószedésen keresztül nyilvánult meg. Egyik sem volt veszélytelen: a tatár kán udvarában tett látogatást nem mindenki élte túl. A kívánt mértékű adó, illetve a lakosság váratlanul kirobbant ellenállása megingatta a tatár kán Alekszandrba vetett bizalmát, és ezért életével fizetett. „Nehéz úgy értékelni Alekszandr Nyevszkij rövid uralmát, mint amely

Gyenisz G. HRUSZTALJOV: *Rusz: ot nasesztvija do „iga” 30–40 gg. XIII v.* Szankt-Petyerburg, 2004, Izd. Evrazija, 9–154. o.

⁴⁹ JOHN FENNELL: *The Crisis of Medieval Russia 1200–1304.* London – New York, 1983, Longman, 97–124. o.; DVORNYICSENKO: *Rosszijszkaja isztorija.* i. m., 185–187. o.

⁵⁰ PSZRL I. 523. o.

⁵¹ MARI ISOAHO: *The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia. Warrior and Saint.* Leiden – Boston, 2006, Brill; FONT Márta: Alekszandr Nyevszkij. In CSIBI Norbert – MISZLER Tamás (szerk.) *Orosz arcképcsarnok.* Pécs, 2004, PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutató Központ (Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 3.) 3–14. o.

⁵² *Novgorodszkaja Pervaja Letopisz sztarsego i mladsego izvodov.* (NPL) Red. Arszenyij N. NASZONOV. Moszkva–Leningrad, 1950, Akademia Nauk SzSzsZR, 79. o.

⁵³ PSZRL I. 523. o.

⁵⁴ A *jarlik* török eredetű szó, eredeti jelentése „egy magasabb rendű utasítása az alacsonyabban állóhoz”. A Ruszban a tatár kánok okleveleinek jelölésére vették át, lényegében a tatár kán írásos „megbízása” a nagyfejedelmi hatalom gyakorlására. Lásd BÓTOR Timea: *A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében.* Budapest, 2011, Russica Pannonicana, 185. o.; A nagyfejedelmi cím elvben az „egész Rusz” feletti hatalmat foglalta magában, de a gyakorlatban ezt sok helyen nem tudták érvényesíteni, jobbára a Vlagyimir-Szuzdal feletti uralmat jelentette.

⁵⁵ JOHN FENNELL: *A History of Russian Church to 1448.* London – New York, 1995, Longman, 123. o.

megszabadította népét a mongol fennhatóság alól”,⁵⁶ ez legfeljebb a későbbi tatár megtorló hadjáratok és a rivalizáló fejedelmek támogatására érkező mongol hadak pusztításai nyomán tűnik annak.⁵⁷

Mégis, Alekszandr Nyevszkij tevékenységéről egészen más kép élt a közvetlen utókor emlékezetében és a későbbi hagyományban. Ennek az az oka, hogy szentté avatták (1547), és az életéről készült legenda csak novgorodi fejedelemként vívott csatáiról szól. A 14. századra Alekszandr figurája az orosz föld égi patrónusának alakjává magasztosult, és mint ilyen a Moszkvai Ruszban töretlen népszerűségnek örvendett. A népszerűség növekedése az életrajz átformálódásával is járt: „A ha- giográfiai motívumok a sorozatos átdolgozás során egyre nagyobb számban kerül- tek be a szövegbe.”⁵⁸ Az életrajzban megkreált figura összekötő kapcsolatot jelentett a kijevi korszak, a szétagoltság periódusa és a kialakuló Moszkvai Rusz között. A 15. században megjelenő „Nyevszkij” jelző a Nyugattal való szembehelyezke- dés kifejezője volt, a 16. századi kanonizáció pedig a tatárokkal való szembenállást hangsúlyozta.

A kanonizált Alekszandr az orosz nemzeti tudat egyik fontos elemévé vált. Az egyházi körök által kialakított kép nyomán elsikkadt a tatárokkal szembeni valós magatartása. Az idealizált Alekszandr-kép rányomta bélyegét az orosz és a szovjet korszak történetírására is. Alekszandr Nyevszkij tevékenységének árnyaltabb, va- lóságközelibb bemutatása a közelmúltig csak nyugati történészek munkáiban volt olvasható.⁵⁹

MOSZKVA KIEMELKEDÉSE⁶⁰

Alekszandr Nyevszkij fia, Danyiil volt az első, aki Moszkvát mint önálló volosz- tyot birtokolta, és egyben a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmi címet is megszerez- te.⁶¹ Danyiil sikere abban keresendő, hogy két idősebb testvérével és a tveri Mi- haillal szemben a tatárok segítségére támaszkodott. Halála (1303) után fiainak nem sikerült azonnal a nagyfejedelemségben is örökébe lépniük, kénytelenek voltak a

⁵⁶ Uo. 124. o.; lásd. még: Peter NIETSCHE: Die Mongolenzeit und der Aufstieg Moskaus (1240–1538). In Manfred von HELLMANN – Klaus ZERNACK – Gerhard SCHRAMM (Hrsg.): *Handbuch der Geschichte Russlands*. I. Stuttgart, 1981, Hiersemann, 558–565. o.

⁵⁷ FONT: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. i. m., 114–117. o.

⁵⁸ FERINCZ István: Az óorosz irodalom. In ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.): *Az orosz irodalom a kezdetek- től 1940-ig*. Budapest, 1997, Tankönyvkiadó, 34. o.

⁵⁹ Lásd pl. Günther STÖKL: *Russische Geschichte*. Stuttgart, 1990, Kröner Verlag, 127–133. o.; FEN- NELL: *The Crisis of Medieval Russia*, i. m., 109–124.

⁶⁰ Összefoglalóan lásd NIETSCHE: i. m.; Robert O. CRUMMEY: *The Formation of Muscovy 1304–1613*. New York, 1987, Longman; DVORNYICSENKO: *Rosszijszkaja isztorija*. i. m., 259–370. o.

⁶¹ MARTIN: i. m., 173. o.

tveri Mihail (1285–1304) előtérbe kerülését elismerni.⁶² Jurij az apja által megszerzett Perejaszlavot és Moszkvát kapta, sőt területét még növelte is azzal, hogy Kolomnát, Mozsajszkot és a Moszkva folyó vidékét uralma alá vonta. Lényegében Jurij növelte meg a perejaszlavi fejedelemség területét annyira, hogy súlya a tverivel vetekedett. 1315-ben Jurij mint Perejaszlav, Moszkva és Novgorod fejedelme indult a Szarajba. Hosszú ideig, majd két évig tartózkodott ott, és a nagykán testvérével mint feleséggel tért vissza – tatár hadak kíséretében. Jurij ezzel a házassággal maradéktalanul élvezte a tatár kánok bizalmát, és 1318-ban ő lett a nagyfejedelem. A tveri Mihail és fia, Dmitrij mindketten gyorsan a tatár központba siettek, de Jurij pozícióit nem sikerült megingatni, sőt arra lettek kötelezve, hogy Tver adója (vihod) ne közvetlenül, hanem Moszkván keresztül kerüljön a tatárok kezébe. Ez az eset olyan precedenst teremtett az adófizetés Moszkván keresztül való intézésére, amelyre a moszkvai fejedelmek később gyakran hivatkoztak. Miután a tveri Dmitrij megtámadta a Szarajba tartó Jurijt, és megölte, a tatárok a megtorlás eszközéül Jurij testvérét, Ivánt választották, aki tatár segítséggel Tver ellen hadat vezetett, és a magasabbra emelt tveri adókat behajtotta.⁶³ Ez az Iván azonos volt I. Ivánnal (Kalita), aki 1325–1341 között lett Moszkva fejedelme. 1328-tól elnyerte a tatárok kezéből a vlagyimiri nagyfejedelemi jarlikot is. A tatár politika „oszd meg és uralkodj” gyakorlata szerint nem örökletesen adták Iván kezébe a nagyfejedelemi hatalmat, hanem újra és újra „versenyeztették” Tver és Moszkva fejedelmeit.⁶⁴ Iván Kalita politikája a tatárok irányában tanúsított lojalitáson alapult. Ennek köszönhetően sikerült elismertetni a tatárokkal a moszkvai fejedelmeknek a vlagyimir–szuzdali nagyfejedelemségre vonatkozó örökösödési jogát (1339). A moszkvai fejedelmek politikájának ez lett egyik újabb sarkalatos pontja: a legidősebb fiú és a többi testvér között nem egyenlően, hanem erőteljesen az elsőszülött javára végrendelkeztek. Ennek következtében a többiek az elsőszülött fiútól függésbe kerültek, és csak annyi hatalom jutott nekik is, mint a részfejedelmeknek, de csak akkor lehetett érvényesíteni, ha ez a tatárok egyetértésével is találkozott. Iván Kalita politikai végrendeletének egy újabb vonása, hogy lényegesen különbözött a Rusz korábbi gyakorlatától: nem tartott ez ügyben tanácsot (dumi) a bojárokkal, sem a korábban a fejedelmi hatalomban szavát hallató vecsével. Ezt pedig csak tatár támogatással tehetette meg.⁶⁵

⁶² Ekkehard KLUG: *Das Fürstentum Tver' 1247–1485*. Berlin, 1985, Harassowitz Verlag. Orosz fordítása: Tver' 1994, 74–98. o.

⁶³ BÓTOR: i. m., 184–185. o.

⁶⁴ KLUG: i. m., 99–122. o.

⁶⁵ BÓTOR: i. m., 70–81. o.

TERJESZKEDÉS TATÁR TÁMOGATÁSSAL

Az „orosz földek gyűjtésének” nevezi a történettudomány azt a 14–15. századi folyamatot, melynek során a tatár függés alatt élő északkeleti vlagyimir–szuzdali fejedelemségből a Moszkva központú Rusz,⁶⁶ majd Oroszország (Rosszija) létrejött. Az egykori vlagyimir–szuzdali területen létrejött moszkvai volosztyból a tatár támogatás és az „földek gyűjtése” során a vlagyimir–szuzdali nagyfejedelmek vetették meg a későbbi Oroszország alapjait – ez ténykérdés. A szovjet történettudomány akkor tévedett, midőn e folyamatot az egyedüli lehetséges útként ábrázolta, mintha Moszkva predesztinálva lett volna erre a történeti szerepre. A valóságban Moszkva vezető szerepe az északkeleti részfejedelemségeken belül lassan alakult ki. A 14. század elejétől a 15. század közepéig hasonló jelentőségre tett szert Tver. A tveri fejedelmek is regionális vezető szerepre törekedtek. Dmitrij Donszkoj (1362–1389) testamentuma utal arra először, hogy a vlagyimiri nagyfejedelemséget a moszkvai örökbirtok részének tekintették.⁶⁷ Az immár nemcsak moszkvai központú, hanem neve szerint is moszkvai nagyfejedelemségben I. Vaszilij (1389–1425) testvéreivel szemben fia számára akarta biztosítani az utódlást. Akaratának megvalósítása nem egyszerre sikerült, emiatt három különböző időpontban keletkezett *duhovnaja gramotája* maradt ránk (1406/1407, 1422, 1424). Moszkva és Tver uralkodóin kívül nagyfejedelmi címet viseltek a rjazanyi és Nyizsnyij Novgorod-i részfejedelmek is, de határ menti helyzetük alkalmatlanná tette őket a Rusz földjeinek összefogására. Moszkva és Tver hasonló súlyát mutatja, hogy Tvert több alkalommal is térdre kellett kényszeríteni, mire Moszkvától való függése tartóssá vált. Már 1371-ben Dmitrij Donszkoj kötött egy olyan egyezményt a tveriekkel, amelyben elismerték, hogy a vlagyimir–szuzdali nagyfejedelemség a moszkvai fejedelmek „otcsinája”, azaz a nagyfejedelmi hatalom Dmitrij és utódai kezén öröklődik. Tver végérvényes háttérbe szorítása csak III. Ivánnak (1462–1505) sikerült. III. Iván a tveri bojárok közül is egyre többet fogadott szolgálatába, azaz Tverben is létrejött egy Moszkva-barát csoport. Végül pedig a lengyel szövetséget kereső tveri fejedelemmel, Mihail Boriszovicsal szemben 1484–1485 telén III. Iván győzelmet aratott, és a békediktátumban Tver minden önállóságáról lemondott, ahogy 1478-ban Novgorod is.⁶⁸

A 14–15. század során a kelet-európai térségben Litvánia is Moszkva riválisai közé tartozott.⁶⁹ Novgorodban létezett egy litvánpárti csoport, az egykori Kijevi Rusz nyugati, délnyugati részei (Polock, Szmolenszk, Kijev) litván uralom alá kerültek. Litvánia előretörése a 14. század végén megtorpant, Vitold litván nagyfeje-

⁶⁶ DVORNYICSENKO: *Rosszijszkaja isztorija*. i. m., 272–281. o.

⁶⁷ BÓTOR: i. m., 103. o.

⁶⁸ NIETSCHÉ: i. m., 582–594. o.

⁶⁹ Andrej Ju. DVORNYICSENKO: *Russzkije zemli Velikovo Knyazsesztva Litovszkovo*. Szankt-Petyerburg, 1993, Vesz mir.

delem (1392–1428) 1399-ben alulmaradt a tatárokkal szemben. Az ekkor kialakult *status quo* megváltoztatására III. Ivan (1462–1505) tette meg az első lépést.

A moszkvai fejedelmek a vlagyimir–szuzdali nagyfejedelmi címet újra és újra megszerezték, minden alkalommal a maguk oldalára kellett állítani a tatár kánokat. Az irántuk tanúsított lojalitás adta Moszkva előnyét. A tatárokkal való szoros kapcsolat következtében a moszkvai fejedelmek a tatár kánoktól függő uralkodóként is szabadon terjeszkedhettek az Urál hegység és a Jeges-tenger felé, mivel a Moszkvából jött adó stabilitása a tatároknak is érdeke volt. Ellenben nem fűződött érdekük ahhoz, hogy Moszkva hatalma túlságosan is megnőjön, ami az adófizetés megszűnését vonta volna maga után. Először Dmitrij Donszkoj próbálkozott az adófizetés megtagadásával a kulikovói győzelem (1380) után, de sikertelenül. III. Iván került abba a helyzetbe, hogy végképp megtagadhatta az adófizetést.

III. Ivan pozíciójának megerősödését uralmi szimbólumokkal is ki akarta fejezni. 1494-től a *goszpodar vszeja Ruszi* címet használta;⁷⁰ jelezve, hogy ő már több, mint nagyfejedelem. A bizánci császár címei közül átvette az autokrátor titulust (*szamogverzsec vszeja Ruszi*), amely együtt járt a kétfejű sas mint uralkodói szimbólum megjelenésével.⁷¹ A „cári” (lényegében: császári) minőséghez hiányzott még az elvi síkú indoklás, a megfelelő külsőségek és a nemzetközi elismertség. III. Iván mindezeket meg is szerezte: második házasságával (az utolsó bizánci császár unokahúga, Zoé/Szofja Palaiologa, 1472) a nemzetközi elismertséget, az ortodox egyház által kidolgozott harmadik Róma elmélettel az ideológiai alátámasztást,⁷² és Dmitrij nevű unokája megkoronázásával (1498) megteremtette a hatalmi reprezentációt.⁷³

Az egyház és a kijevi hagyomány

A KIJEVI METROPOLITA MOSZKVÁBAN

A kereszténység felvételétől kezdve a Kijevi Rusz egyházfője *Kijev és az egész Rusz metropolitája* címet viselte. A 13. század politikai krízisétől függetlenül az egyházfő címe változatlan maradt, és továbbra is a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki. A metropolita moszkvai tartózkodása politikai tőkét jelentett a fejedelemnek: egyrészt szolgálta az északi irányú további terjeszkedést, másrészt növelte presztízsét (majd fölényét) az egykori Rusz többi fejedelmével szemben.

⁷⁰ András ZOLTÁN: K predisztorii szlova *gosudar* v russzkom jazike: proiszhozhgyenyije tytula *goszpodar* moszkovszkih velikih knyazej XV v. In uő: *Interslavica*. Moszkva, 2014, Indrik, 46–64. o.

⁷¹ ÁGOSTON Magdolna: *Velikoknyazszeskaja pecsaty 1497 g. K isztorii goszudarsztvennoj szimvoli-ki*. Moszkva 2005, Drevlehranyilisce, 376–447. o.

⁷² Andrej N. SZAHAROV: *Rusz na putyah k „Tretyemu Rimu”*. Moszkva, 2010, Nauka.

⁷³ Margarita Je. BICKOVA: *Magija vlasztyi*. Moszkva, 2009, Tyerritorija.

Az egykori Rusz széthullását követően az egyház volt az az intézmény, amelynek fennhatósága (elvben) változatlanul az egykori Rusz egészére kiterjedt. A gyakorlatban az történt, hogy a különböző politikai utat megtett Rusz-részek mindegyike igényt tartott az „egész Rusz” egyházfőjének jelenlétére és arra, hogy székhelyét a világi hatalom mellett rendezze be. Ennek jegyében született a halicsi metropólia gondolata: 1325–1347 között két személyt is említenek halicsi metropolitaként (Gabrielt és Theodort), de tényleges befolyásuk püspökségük határán nem terjedt túl. Hasonlóan eredménytelen maradt a Litván nagyfejedelemségben az alattvalók számára szervezett metropólia. A moszkvai fejedelmek és a metropolita érdekeinek az első találkozási pontja az volt, hogy ne legyen a korábbi egyházi struktúra megbontva, azaz ne legyen több metropólia. A Moszkvában székelő *Kijev és az egész Rusz metropolitája* e cím birtokában nem is tehetett mást, küzdött az ideiglenesen működő litvániai és halicsi metropóliák léte ellen. E küzdelemben a nagyfejedelemben partnerére talált.

A Rusz egyházszervezetében kialakult bizonytalanság más okokkal is magyarázható. Bizánc és benne a patriarchatus helyzete is kedvezőtlenül változott: előbb a keresztesek elfoglalták Bizáncot 1204-ben, majd 1453-ban következett az oszmán hódítás. A nikaiai központ nem állt ki következetesen a Rusz egyháza egységének fenntartása mellett. A 14. század eleji *Notitia episcopatu*umban külön szerepel *Russia* és *Russia Minor* metropolitája az előbbi kilenc, az utóbbi hat püspökséggel. További három pedig Litvániához tartozott.⁷⁴

A moszkvai fejedelmek rá voltak szorulva az egyház támogatására. Legelőször Makszim metropolita maradt tartósan a Kljazma-parti Vlagyimirban, az őt követő Pjotr pedig Moszkva mellett kötelezte el magát.⁷⁵ A Moszkvában székelő metropolitáktól is elvárták a kánok udvarában tett látogatást. Theognoszt pl. 1343-ban a nagyfejedelemmel együtt ment Dzsanibek kánhoz, ennek következménye lehetett az ortodox egyház számára 1351-ben kiállított jarlik. A metropolitának szabad keze volt a püspökök kinevezésében, csak felszentelésre, illetve jóváhagyás céljából kellett a pátriárkához mennie: *Kijev és az egész Rusz metropolitája* quasi-pátriárkai jogokkal rendelkezett.⁷⁶

A 14. század az egyház szabadságának jegyében telt el olyan szempontból is, hogy nőtt az újonnan alapított kolostorok száma. A 14. század közepe táján alapította a később radonyezsi Szent Szerгий (1314?–1392) néven tisztelt szerzetes a Moszkva közeli Zagorszkban (ma: Szergijev poszad) a Szentháromság-kolostort (Troice-Szergijevszkaja Lavra), amely hamarosan az egyház központja lett, és ma

⁷⁴ Aristeides PAPADAKIS – John MEYENDORFF: *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése*. Budapest, 2002, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 467–480. o.; FENNELL: *A History of Russian Church*. i. m., 141. o.

⁷⁵ Uo. 135–136. o.; Konrad ONASCH – Vlagyiszlav CIPIN: *Az orosz ortodox egyház története*. Budapest, 1999, Magyar Katolikus Püspöki Kar Egyháztörténeti Bizottsága (Esslesia Sacra 4.) 20–26. o.

⁷⁶ FENNELL: *A History of Russian Church*. i. m., 188. o.

is az. A központi részeken kívül szervezett kolostorok tipikus példája a Kirillo-Be-lozerszkij-kolostor 1397-ből, amely a moszkvai fejedelemség peremvidékén jött létre: egyszerre képviselve az egyház és a nagyfejedelem terjeszkedési programját. A 14. század második felének kiemelkedő egyházi személyisége volt a permi Szent István (1375–1396), aki a zürjének között térített, Usztyugban és az Urálig terjedő vidéken több kolostort alapított.⁷⁷

BIZÁNCI SZELLEMI ÁRAMLATOK ÉS AZ EGYHÁZI UNIO

A 14. századi Bizáncba vezetnek a Ruszban tapasztalható szellemi pezsgés nyomai is. Bizáncban a 14. században bontakozott ki egyházi berkekből kiindulva az ún. *hészükhaszta* felfogás. A *hészükhaszmus* a görög „*hesycha*” szóból származik, eredeti jelentése „nyugalom, mozdulatlanság, elvontság”. A bizánci Gregoriosz Palamasz⁷⁸ (1297–1360) nevéhez fűződik e vallási misztikus-aszketikus tan kidolgozása, amelyet a vallási élet megújításának szándéka inspirált. A nyomában kibontakozó bizánci hitviták tulajdonképpen az aszketikus–misztikus és a skolasztikus–racionális gondolkodás összecsapását jelentették.⁷⁹ Bizáncban a *hészükhaszmus* a politikai élethez is kapcsolódott: hívéül szegődött a 14. század közepén Ioannész Kantakuzénosz császár (1347–1376) és Philotheosz pátriárka is. Az általuk képviselt politikai gondolkodás a Nyugattal való egyezkedést elutasította. Ez a gondolkodásmód a pátriárka által kinevezett görög főpapokon, Athosz-hegyet megjáró szerzeteseken (pl. Nyíl Szorszkij) és a Balkánról északra menekülő egyháziakon keresztül találta meg a Ruszba vezető utat. A Ruszban a *hészükhaszmus* recepciója döntő módon praktikus és nem teologikus volt, Gregoriosz Palamasz teologikus-misztikus gondolatai feloldódtak a pravoszláv dogmarendszerben.⁸⁰ A misztikum felé forduló individuális vallásosság előtérbe állította a szegénység eszméjét, amely az az egyházi vagyonról szóló vitákat inspirálta a 15–16. század fordulóján. Az egyházi vagyonnak az uralkodó reformjait szolgáló felhasználása (konfiskálás) miatt III. Iván az egyházi vezetőkkel is szembe fordult.⁸¹

Az egyházi unió kérdésében kialakult konfliktus siettetette a moszkvai egyház autokefalizációjának megvalósulását. A görög Izidor, akit 1436-ban neveztek ki metro-

⁷⁷ PAPADAKIS – MEYENDORFF: i. m., 481–492. o.

⁷⁸ John MEYENDORFF: *St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*. New York, 1998, Crestwood.

⁷⁹ John MEYENDORFF: *A bizánci teológia*. Budapest, 2006, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 116–120. o.

⁸⁰ PAPADAKIS – MEYENDORFF: i. m., 389–452. o.

⁸¹ Lásd az 1503. évi egyházi zsinat állásfoglalását III. Iván számára: SZVÁK Gyula (főszerk.) – SZILI Sándor (szerk.): *A középkori orosz történelem forrásai*. I. Budapest, 2005, Pannonica, 130–131. o.; SZVÁK Gyula: *A moszkvai Oroszország története*. Budapest, 1997, ELTE Ruszisztikai Központ – Magyar Ruszisztikai Intézet, 149. o.; MARTIN: i. m., 262–264. o.

politává, Moszkvába érkezése után helybeli püspökök kíséretében azonnal útnak indult Itáliába. Izidor aláírta az uniót, amivel a kíséretében lévő püspökök közül nem mindenki értett egyet. Izidor úgy tért vissza Moszkvába, mint a pápa által kinevezett kardinális és az unió megvalósítását előmozdító pápai legátus. Az unió moszkvai fogadtatására jellemző, hogy amint Izidor a nagyfejedelem és a püspökök előtt kifejtette gondolatait, rögtön börtönbe csukták. Szerencséjére még ugyanabban az évben (1441) megszökött, és visszatért Itáliába. 1448 decemberében a Rusz püspökeiből álló zsinat megválasztotta Jonast, Rjazany püspökét *Kijev és az egész Rusz metropolitájává*. Noha a cím nem változott, az autokefaliság kritériumainak Rusz egyháza már ekkor is megfelelt.⁸²

Kijevi örökség?

Az orosz álláspont szerint a kijevi hagyomány folyamatosan élt tovább a keresztény gondolkodásmódban, a tatárellelenségben – amely egyben a kereszténység védelmét is jelenti –, a kulturális hagyományokban, az uralmi szimbólumban (Monomah sapka) és a folyamatosan jelen lévő egység-gondolatban. A történetírás ezen vonulata közvetlen kapcsolatot tételez fel a Kijevi és a tatároktól függetlenedő Moszkvai Rusz között.⁸³ A Moszkvai Rusz társadalmának civil életét a korábbi törvények szabályozták, erről tanúskodik a másolt kéziratok nagy száma, amelyeket alkalmanként kiegészítettek, illetve aktualizáltak.⁸⁴ A kijevi örökséget illetően megfogalmazódtak kérdőjelek is,⁸⁵ és vannak szerzők, akik ezt a jelenséget a történeti mítoszok kategóriájába sorolják,⁸⁶ Keenan például mindezeket a nemzeti mítoszok sorába helyezi és cáfolja.⁸⁷ A keresztény gondolatot a krónikák toposzának mondja, hiszen a kereszténység védelmében a muszlimokkal szemben egyszer sem

⁸² FENNELL: *A History of Russian Church*. i. m., 188.

⁸³ Dmitrij Sz. LIHACSOV: *Velikoje naszlegijje*. Moszkva, 1975, Szovremennyik; Uő: *Izbrannije raboti*. T. 2. Moszkva, 1987, Hudozsesztvennaja literatura, 3–4. o.; A kérdés historiográfiájának legújabb összefoglalója és kritikusa: DVORNYICSENKO: *Rosszijszkaja isztroija*. i. m., 259–271. o.

⁸⁴ Daniel H. KAISER: *The Growth of the Law in Medieval Russia*. Princeton, N.J., 1980, Princeton University Press, 45. o.; Uő: *The Laws of the Rus' – Tenth to Fifteenth Century*. I. Salt Lake City, 1992, C. Schlacks, xviii–xix. o.; Szergej A. MELNYIKOV: *Isztoriko-pravovije faktori evoljucii Drevnyerusszkovo goszudarsztava IX–XV vv*. Moszkva, 2010, Golden Vi, 77–129. o.

⁸⁵ Charles J. HALPERIN: Kiev and Moscow. An Aspect of Early Muscovite Thought. In *Russian History* 3 (1980) 312–321. o.; D. OSTROWSKI: Early Pomest'e Grants as a Historical Source. In *Oxford Slavonic Papers. New Series* vol. XXXIII (2000) 36–63. o.

⁸⁶ Edward L. KEENAN: On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors. In S. Frederick STARR (ed.) *The Legacy of History in Russia and the States of Eurasia. (The International Politics of Eurasia)*. Vol. I. Ser. ed. Karen DAWISHA – Bruce PARROTT) New York, 1994, M. E. Sharpe, 19–40. o.

⁸⁷ Uo. 20–21. o.

merült fel a keresztes háború gondolata.⁸⁸ Az egység-gondolat és a közös kulturális hagyományok hangsúlyozása pedig a moszkvai fejedelmek expanzív politikáját szolgálták.⁸⁹ A „koronázó” ceremónia kelléke, az egyébként az 1330-as években készült tatár eredetű tárgy összekapcsolása az utolsó kijevi nagyfejedelem nevével, bizánci hatásra jött létre, nem korábban, mint III. Iván bizánci házassága környékén.⁹⁰ A kijevi hagyományok létezésének ugyancsak ellentmond többek között az előkelők névválasztása: a kijevi korban népszerű nevek (Borisz, Gleb, Vlagyimir stb.) háttérbe szorultak.⁹¹

A kijevi hagyomány létezését az elbeszélő források sugallják. A legendák, amelyek egyes fejedelmek (Alekszandr Nyevszkij, Dmitrij Donszkij) tetteire koncentrálnak, nem korábbiak a 15. századnál.⁹² Az évkönyveket (letopiszek) tartalmazó kódexek az 1377-re datálható Lavrentyevszkaja letopisz kivételével mind 15–16. századiak.⁹³ A genealógiai feljegyzések (Szkazanyije o knyazjah vlagyimirszkih) az uralkodó dinasztia származásrendjének rekonstruálását célozzák.

A legendákban az egyházi körök szemlélete fogalmazódott meg. A 14. században és a 15. század első felében működő metropoliták (lásd Pjotr és különösen Feognost) folyamatosan Moszkva-barát álláspontra helyezkedtek.⁹⁴ A két említett legendában dominál a tatárelleenség, amelyet a kor világi elitje aligha engedhetett meg magának.⁹⁵ Alekszandr Nyevszkij legendája a fejedelem életútjának tendenciózusan kiválogatott elemeit tartalmazza. Nem véletlen, hogy novgorodi fejedelmi tevékenységét emeli ki, azaz a „Nyugat” elleni fellépését, illetve „latinok” elleni harcait. A tatárokkal való kooperáció háttérbe szorul, azt azonban sejteti a szöveg, hogy a fejedelem halálát a káni udvarban kapott mérgezés váltotta ki.

Az évkönyvek esetében a 15. századtól megszorodó kéziratok az egyházi másolóműhelyekből kerültek ki. A 15. század végének legjelentősebb kódexe, az ún. 1479. évi szerkesztmény (szvod), amely Moszkvában készült, és számos későbbi másolat alapjául szolgált.⁹⁶ Nem véletlen, hogy ez a munka Novgorod alávetése (1478) utáni évben keletkezett. A kompiláció módszerével élő krónikások pedig a korai szövegrészek esetében sem szorítkoztak a pusztá másolásra. Nem véletlen, hogy pl. a PVL-nek igen nagyszámú szövegváltozata készült. A kódexek zömét a szerveződő-terjeszkedő Moszkvai Rusz időszakában szerkesztették. Joggal feltéte-

⁸⁸ Uo. 29–30. o.

⁸⁹ HALPERIN: i. m., 316–319. o.

⁹⁰ MARTIN: i. m., 258. o. ; BICSKOVA: i. m., 65.

⁹¹ KEENAN: i. m., 23. o.

⁹² ISOAHO: i. m., 151–236. o.

⁹³ Dmitrij Sz. LIHACSOV: *Russzkie letopiszi i ih kulturno-isztoricseszkoje znacsenyije*. Moszkva, 1947, Akagyemia Nauk SzSzsZR, 431–433. o.

⁹⁴ FENNELL: *A History of Russian Church*. i. m., 221–227. o.

⁹⁵ OSTROWSKI: *Early Pomest'e Grants as a Historical source*. i. m. 167–168. o.

⁹⁶ LIHACSOV: *Russzkie letopiszi i ih kulturno-isztoricseszkoje znacsenyije*. i. m., 469–471. o.

lehető, hogy az itt olvasható tatárellelenség és a kijevi hagyományra való utalások a moszkvai korszakban keletkeztek.

A 16. századi *Szkazanyije o knyazjah vlagyimirszkih* című munka fogalmazza meg az ún. Monomah sapkával kapcsolatban bizánci eredet gondolatát,⁹⁷ amely a kor aktuálpolitikai helyzetéből adódóan inkább a bizánci kötődés felelevenítését szolgálta, bár a tárgy, ami a gondolatot megtestesíti, 14. századi tatár munka.

A tatárellelenségben gyökerező „kereszténység védelme” és a „Rusz egysége” gondolatok a 15. század közepe táján egy szűk egyházi körben fogalmazódtak meg, a háttérben pedig az egyházi unió elutasításának gondolata állt. A 14–15. században ez a felfogás nem jelenhetett meg a világi elit körében sem; a társadalom egészére pedig még kevésbé lehetett jellemző. A moszkvai hatalmi központnak főleg 1462 után volt szüksége arra, hogy hatalmának múltbeli legitimitációját megalkossa. Ezt szolgálta az egyház által megfogalmazott kijevi örökség gondolat is, amelynek kontinuum elemét a dinasztia származása és a metropolita címe jelentette.

Az elbeszélő források sugallta felfogással szemben a valóság az volt, hogy Alekszandr Nyevszkijtől II. Vaszilijig a moszkvai fejedelmek a tatárokkal szoros együttműködésben tevékenykedtek. Csak a tatár politikához való idomulás teremthette meg azt a relatív biztonságot, amely Moszkva megerősödését elősegítette a gazdaság oldaláról, és vonzóvá tette az oda menekülők szempontjából. A tatárok támogatása biztosította azt a külső erőt, amely a többi fejedelmet arra kényszerítette, hogy elfogadják Moszkva vezető szerepét. Az orosz nemzeti tudat és az egység gondolata szempontjából a kulikovói győzelem fordulópontot jelentett – de csak az utókor számára.⁹⁸

A hosszú tatár uralom nyomai számos ponton kimutathatók.⁹⁹ Tatár hatást tükröznek a közigazgatás, az adózás és a fejedelmi adminisztráció szakszavai (pl. tamga, jam, bumaga, kazna stb.). Felemás a tatár hatás az igazságszolgáltatásban: a tatár szokások szerint viszonyultak a kánok a fejedelmekhez, de miután megadták nekik a jarlikot (azaz döntöttek, kit támogatnak), azzal nem törődtek, miként zajlik a fejedelem és alattvalóinak viszonya. A társadalom korábbi meghatározó intézménye, a vecse elsorvadt. A gyakorlatba pedig folyamatosan átkerülhetett számos, a tatár politikából elsajátított reflex.¹⁰⁰ III. Iván támogatta az ortodox (pravoszláv) egyház kibontakozó autokefalitását, uralkodói hatalmát a társadalom által támasztható korlátok fölé emelte, a társadalom irányában pedig e korlátok kialakulásának lehető-

⁹⁷ БИСКОВА: i. m., 3–16. o.

⁹⁸ ISOAHO: i. m., 237–282. o.

⁹⁹ Legújabbán lásd Vagyim V. ТРЕПАВЛОВ: *Etnokulturnij faktor v razvityii Moszkovszkovo goszudarsztva i rannyej Rosszijszkaj imperii*. In Tamara Ju. КРАСЗОВИКАЯ – Valerij A. ТЫСКОВ (red.) *Etnyicseszki i religioznij faktori v formirovanyii i evoljucii rosszijszkovo goszudarsztva*. Moszkva, 2012, Novij Hronograf, 62–66. o.

¹⁰⁰ Donald OSTROWSKI: *The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions*. In *Slavic Review* 49 (1990): 4. 525–542. o.

ségét is felszámolta. A létrejövő kelet-európai nagyhatalom a gazdaság és a társadalom megreformálásának szükségét is felfedezte, de a megoldási kísérleteket a „hosszú 16. századra” hagyta. Nyugat-Európával való kapcsolatok felújításával III. Iván felvette azt a fonalat, amelyet a keleti szlávok lakta térség a tatár hódítással elveszített: Moszkva az európai politika tényezője lett. Annak, hogy erről Európa nyugati fele is így gondolkodott, bizonyítéka a *Moscovia* fogalom megjelenése.

FORRÁSOK

magyar nyelven: BALOGH László – KOVÁCS Szilvia (szerk.): *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford. FERINCZ István. Jegyzetek: BALOGH László, FERINCZ István, FONT Márta, KOVÁCS Szilvia, POLGÁR Szabolcs, ZIMONYI István. Tanulmányok: BALOGH László, FERINCZ István, FONT Márta, KOVÁCS Szilvia. Budapest, 2015, Balassi Kiadó (Magyar őstörténeti könyvtár 30.); FONT Márta: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*. Szeged, 1996, Szegedi Középkorász Műhely (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11.); SZVÁK Gyula (főszerk.) – SZILI Sándor (szerk.): *A középkori orosz történelem forrásai*. Budapest, 2005, Pannonica Kiadó; SZVÁK Gyula (főszerk.) – SZILI Sándor (szerk.): *A normannkérdés az orosz történelemben*. I. Források. Budapest, 2009, Russica Pannonica; *Az orosz irodalom kistükre Ilariontól Ragyiscsevig*. Bev. és jegyzetek IGLÓI Endre. Budapest, 1981, Európa Kiadó; V. L. JANYIN: *A nyírfakéreg levelek üzenete*. Ford. SZVÁK Gyula, Budapest, 1980, Gondolat Könyvkiadó.

idegen nyelven: *Повесть временных лет*. Перевод ЛИХАЧЕВА, Д. С. и ТВОРОГОВА, О. В. комментарии БОБРОВА, А. Г., НИКОЛАЕВА, С. Л., ЧЕРНОВА, А. Ю. при участии ВЕЛЕНСКОГО, А. М. и ВОЙТОВИЧА, Л. В. Санкт-Петербург, 2012; Вита Нова; *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* Подготовка Л. В. ЧЕРЕПНИНА, под ред. С. В. БАХРУШИНА. Москва–Ленинград 1950, АН СССР; *The Laws of Russia*, Series I.: Volume 1. The Laws of Rus’ – Tenth to Fifteenth Centuries. Ed. and transl. DANIEL KAISER, H. Salt Lake City, Charles Schlacks, 1992; Günter von BARANOWSKI (hrsg.): *Die Russkaja Pravda – ein mittelalterliches Rechtsdenkmal*. Frankfurt am Main, 2005, Peter Lang Verlag.

AJÁNLOTT IRODALOM

magyar nyelven: BÓTOR Tímea: *A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében*. Budapest, 2011, Russica Pannonica (Ruszisztikai könyvek XXVIII.); FONT Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest, 1998, Balassi Kiadó; FONT Márta – SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil – KRAUSZ Tamás: *Oroszország története*. Budapest, 2001², Pannonica; FONT Márta – SASHALMI Endre: *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Budapest, 2007, Pannonica; KOVÁCS Szilvia:

A kunok története a mongol hódításig. Budapest, 2014, Balassi Kiadó (Magyar őstörténeti könyvtár 29.); MAKAI János: *Fejezetek Vlagyimir – Szuzdal 12–13. századi történetéből.* Eger, 2015, EKF Líceum Kiadó; SASHALMI Endre: *Oroszország gazdasága a 15–18. században.* Pécs, 1995, JPTE.

idegen nyelven: Дворниченко, Андрей Ю.: *Российская история с древнейших времен до падения самодержавия.* Москва, 2010, Весь мир; *1150 лет российской государственности.* Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства. Отв. ред. КРАСОВИЦКАЯ, Тамара Ю. и ТИШКОВ, Валерий А. Москва, Новый хронограф, 2012; John FENNELL: *A History of Russian Church to 1448.* London – New York, 1995, Longman; Simon FRANKLIN – Jonathan SHEPARD: *The Emergence of Rus' 750–1200.* London – New York, 1996, Longman; Manfred von HELLMANN (hrsg.): *Handbuch der Geschichte Russlands. I. bis 1613.* Stuttgart, 1981, Hiersemann; Janet MARTIN: *Medieval Russia 980–1584.* Cambridge, 1995, Cambridge University Press; Maureen PERRIE (ed.): *The Cambridge History of Russia. I. from Early Rus' to 1689.* Cambridge, 2006, Cambridge University Press; Ekkehard KLUG: *Das Fürstentum Tver' 1247–1485.* Berlin, 1985, Harassowitz Verlag.

Moszkva és Novgorod küzdelme: „az orosz földek összegyűjtése”

A középkori Rusz területén legalább a 12. század közepe óta néhány, egymástól eltérő fejlődési-„geopolitikai” modell jelent meg. A 9–10. század óta politikai-egyházi központ Kijev a 12. század második felére háttérbe szorult. Délen kiemelkedett a nyugatibb Európához nem csak geográfiai értelemben közelebb álló Halics (és Volhínia). Kijevtől északkeletre, Csernyigovban (és Novgorod-Szeverszkijben) Jaroszláv nagyfejedelem (1019–1054) unokája, Oleg Szvjatoszlavics és utódai feltűnő kunbarátságukkal képviseltek valamiféle sajátos „geopolitikai” alternatívát. Északkeleten, a Volga-Oka vidékén, Vlagyimir, majd később Moszkva központtal egy „despotikus” hatalmi modell

bontakozott ki, elsősorban annak következtében, hogy a fejedelem saját magánbirtokaként tekintett az általa uralt földekre, s a fejedelmi hatalom expanziója városhálózat, fejlett vecserendszer, a „korporatív elemek” hiányában nem ütközött komoly akadályokba (erre a területre csak a 12. században érkezett nagy számban szláv népesség a kunok miatt permanens frontzónává alakuló déli határvidékről. A hatalom itt már előbb megvolt, mint ahogy az „alattvalók” többsége megérkezett, tehát az embereknek kellett igazodni a hatalomhoz, és nem fordítva). Vlagyimir, majd Moszkva igényt tartott arra, hogy átvegye Kijev központi szerepét. Az északi, Volhov folyó menti Novgorodban (és a szomszédos Pszkovban) megint csak egy sajátos berendezkedés alakult ki, melyben dominánssá vált a magántulajdonú földbirtok intézménye; a népgyűlés, vecse irányította a város politikai életét (bár a vecse eredetére, evolúciójára, jellegére vonatkozó kérdések továbbra is vitatottak); választott tisztségviselő (a *poszadnyik*) útján korlátozták a gyakran el is üzött fejedelem hatalmát, szorosabb kapcsolatokat ápoltak a Nyugattal. Novgorodban vecsén választották meg az érseket is. Novgorod politikai rendszerének egyik sajátos

sága abban rejlett, hogy – eltérően a Rusz más hatalmi központjaitól – nem alakult ki benne valamely Rurikida „klán” tartós dinasztikus uralma (s ennek igyekeztek is elejét venni a fejedelmi hatalom és földbirtoklás korlátozásával). Novgorodban ráadásul kimutathatók egy – alkalmasint a Rusztól különálló – identitás elemei is. Sokáig Novgorod volt területileg a legnagyobb kiterjedésű „orosz” fejedelemség: már a 11. században elérték az Urált, majd Nyugat-Szibériát, ők kezdték meg az orosz Észak kolonizálását. Novgorodban gazdag írásbeli kultúra bontakozott ki, melynek pazar emlékei – az egyszerű nyelvezetű, „pragmatikus világképű” novgorodi krónikák és más irodalmi művek mellett – az immáron ezres nagyságrendben előkerült középkori nyírfakéreg levelek.

A történelem úgy alakult, hogy a 15. század végén megszülető Oroszország magja Moszkva lett. Moszkva dominanciája, politikai uralma a 15. század utolsó évtizedeiben, III. Iván nagyfejedelem (1462–1505) uralma idején vált befejezetté, az „orosz földek összegyűjtésével”.

Az „orosz földek összegyűjtése” során kétségkívül Novgorod jelentette a legnagyobb zsákmányt Moszkva számára, területi kiterjedése és esetlegesen alternatívát jelentő társadalmi-politikai modellje miatt.

Moszkváról a 12. században jelennek meg az első utalások az írott forrásokban, de csak a 14. század elején, már a Rusz jelentős részét pernyévé változtató tatárjárás után vált hatalmi tényezővé. A tatárokkal való együttműködés politikáját képviselő Alekszandr Nyevszkij nagyfejedelem legkisebb, negyedik fia, Danyiil kapta meg a 13. század végén még jelentéktelen Moszkvát, mely az ő fiai, Jurij és Iván fejedelemsége idején (1303–1325, 1325–1340) vált az északkeleti Rusz vezető hatalmává. A siker egyik titka: Jurij és Iván, követve nagyapjuk irányvonalát, készségesen kiszolgálták a tatárokat, Ivan Danyilovics (Kalita) még arra is hajlandónak bizonyult, hogy segítséget nyújtson a tveriek tatárellenes felkelésének leveréséhez (1327). Moszkva tehát a 14. század elején az erősebb Arany Horda farvizein evezve gyarapította hatalmát, de központtá válásában az is fontos szerepet játszott, hogy 1325-ben az orosz egyház központja is ide került át.

A 14. század végén, Dmitrij Donszkoj (1359–1389) fejedelemsége idején Moszkva már tatárellenes harc élén állt (legalábbis egy ideig). Ezt jelezte 1380-ban a tatárok feletti kulikovói győzelem, melynek hadászati jelentősége nem volt túl nagy (hiszen a tatárok nem sokkal ezután, 1382-ben porig égették Moszkvát), de politikai értelemben újrapozicionálta Moszkvát. A tatárokhoz való viszony Kulikovó után is ellentmondásos maradt, ha kellett, a Kreml meghajolt a Horda előtt, de az erőviszonyok lassú változását mutatja, hogy II. Vaszilij (1425–1462) idején már a tatárok egyik csoportja „vazallusként” telepedett le moszkvai területen (Kaszimovban). Moszkva végül felülkerekedett, de egészen 1480-ig tartott, míg véglegesen le tudta rázni a tatár igát.

Novgorod és a feltörő Moszkva nyílt konfliktusa a 14. század végén kezdődött. Novgorod és Moszkva kapcsolata a század elején nem mindig volt ellenséges, sőt

időnként partneri, szövetségi jelleget öltött, különösen, amikor a Moszkvával szinte egy időben felemelkedő Tver Novgorod és Moszkva számára is közös fenyegetést jelentett. A már említett moszkvai Jurij Danyilovics például sikeres novgorodi fejedelem is volt (1322–1325), amíg a tveriek meg nem ölték (az ő novgorodi fejedelemsége idején, 1323-ban kötötték meg Svédországgal az orehovi békét, mely első alkalommal rögzítette pontosan a svéd–novgorodi határt).

A Novgorod és Moszkva közötti konfliktus egyrészt az északi területek (mindenekelőtt Vologda) hovatartozása, másrészt egy szimbolikus-hatalmi, az egyházi viszonyokhoz kötődő kérdés miatt eszkalálódott az 1380-as évektől. Moszkva ideiglenes meggyengülése után 1385-ben „igazságszolgáltatási reformra” került sor Novgorodban. A *vecsén* döntöttek arról, hogy nem fogadják el a moszkvai metropolita bíraskodását. Ez természetesen kiélezte Novgorod és Moszkva viszonyát, mely fegyveres konfliktusba csapott át. Vaszilijnak sikerült elfoglalnia Vologdát (1397); de a moszkvai metropolita főségét, bíraskodási jogköreit elfogadni nem akaró Ioann novgorodi érsek (1389–1415) – aki a jelek szerint még attól sem riadt vissza, hogy közvetlenül Konstantinápolyt vegye fel a kapcsolatot – „megrendszabályozása” csak nehezen ment (úgy, hogy a metropolita három évig fogva tartotta őt).¹

A novgorodi egyház merész tervei és Moszkvával szembeni „lázadása” a kor pravoszláv egyházának zűrzavaros viszonyaiból fakadtak. 1299-ben a görög származású Makszim kijevi metropolita elhagyta az orosz egyház ősi központját, és a távoli, északi Vlagyimirba helyezte át székhelyét (ami 1325-ben tovább költözött Moszkvába). A déli Ruszban 1303-ban hozott létre új metropolíát Konstantinápoly, Halics székhellyel, ez azonban több próbálkozás ellenére sem tudott gyökeret ereszteni, egyrészt a lengyel hódítás miatt (1349), másrészt mert a litván fennhatóság alá került Kijevben a hódító Olgerd litván fejedelem (1345–1377) maga is létre akart hozni egy új metropolíát. Ezen új metropolia élére Kipriánt nevezte ki a konstantinápolyi pátriárka, mint Kijev és az egész Rusz egyházfőjét (1376). Kiprián fennhatósága kiterjedt volna Moszkvára is (Alekszij metropolita halála után), azonban a moszkvai elit igyekezett megakadályozni a tőle független metropolita Moszkvába érkezését (Kiprián ezért kiátkozta Dmitrij Donszkojt). A Rusz politikai-egyházi egyesítése a Kremlből nézve csakis és kizárólag Moszkvából kiindulva valósulhatott meg (mint ahogyan ez később be is következett). Kiprián csak Donszkoj halála után (1389) tudta elfoglalni moszkvai székét. A tatárellenes meggyőződésű Kiprián a Rusz egyházi egyesítésén fáradozott, de a nagy egyházegyesítő misszió hosszú távon nem járt sikerrel Moszkva és Litvánia eltérő érdekei miatt (az esetleges politikai összefogás jegyében bábáskodott I. Vaszilij és Vítovt litván nagyfejedelem lánya, Szofia 1391-es házassága felett is).

¹ *Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsego i mladsego izvodov*. Moszkva–Leningrád, 1950, Izd-vo Akagyemii Nauk SSSR, 386–387. o.

Litvánia szerepe Novgorod tekintetében is kimutatható. A 14. század végén, 15. század elején határozott közeledés volt észlelhető az Európa legnagyobb területű államává emelkedő Litvánia és Novgorod között. 1386 után Lengyelország élére is litván eredetű uralkodó került, a hódító Olgerd fia, Jagelló, a Jagelló-dinasztia névadója; Litvániában unokatestvére, Vitovt lett a nagyfejedelem (mindketten Gediminas litván fejedelem unokái voltak), 1389-ben pedig Novgorod is csatlakozott a „litván dinasztiahoz”, Jagelló testvére, Szemjon Olgerdovics személyében (1392-ben ugyan elhagyta a várost, de 1407-ben visszatért, és 1412-ig uralkodott). 1410-ben a novgorodiak csatlakoztak a nyugati pénzrendszerhez, litván (és német) pénzeket használva (egészen addig, amíg 1420-ban Novgorod bevezette saját pénzét, a *rubelt*).² A 15. század elején tehát a de facto közös dinasztikus kormányzás alatt lévő Lengyelország, Litvánia és Novgorod afféle szövetsége érlelődött. Érdekes és jelzésértékű, hogy a *Novgorodi Első Évkönyv* 15. század eleji értesüléseit olvasva több információt találhatunk Litvániáról, mint a Ruszról. Novgorod nyugati „nyitottságát” jelzi, hogy 1413-ban egy vallon utazó, Guillebert de Lannoy is megfordult a Volhov partján, szerfelett érdekes útleírásban megörökítve „a meglepően hatalmas várost”.³

Novgorod, bár megőrizte politikai függetlenségét Litvániától, a Moszkvával kiéleződő ellentéte egyházi kérdésekben (is), és az az objektív körülmény, hogy a 15. században meglehetősen zavarosak voltak a moszkvai egyházi viszonyok (több évig nem volt betöltve a metropolita tisztsége) „veszélyes” közelségbe sodorta nagy délnyugati szomszédjához. Bár Novgorod abban nem vett részt, amikor 1415-ben Vitovt litván fejedelem akarata a litván fennhatóság alá került rusz/„rutén” püspökök Konstantinápoly hozzájárulása nélkül saját metropolitát választottak Kijevben a bolgár Grigorij Camblak személyében;⁴ de amikor – az előbb említett kijevi metropólia gyors kimúlása után – 1433-ban litván kezdeményezésre megint megpróbáltak létrehozni egy metropolíát (annál is inkább, mert Fótij moszkvai metropolita 1431-es halála után az egyházfői tisztség betöltetlen maradt), melynek élére a szmolenszki püspök Geraszim került, a novgorodi érsek, a függetlenség elkötelezett támogatója, II. Jevfimij már nem Moszkvában, hanem Szmolenszkben (azaz Litvániában) nyerte el Geraszim metropolita áldását.⁵ A szmolenszki

² Uo. 398–403. o.

³ SZILI Sándor (kiad.): *A középkori orosz történelem forrásai. Egyetemi segédkönyv*. Budapest, 2005, Pannonica, 87–89. o.

⁴ Ez a „metropolia” csak 1419-ig állt fenn. Utána még születtek litván kezdeményezésű kísérletek egy litván területen elhelyezkedő pravoszláv metropólia létrehozására (1433–1435). A Konstantinápoly által jóváhagyott kijevi (litván fennhatóság alatti) állandó metropolíát majd csak 1458-ban sikerül létrehozni. Ezt a kijevi metropolíát majd Kijev orosz meghódítása után számolják fel 1688-ban. Vö. *Novgorodszkaja pervaja letopisz tarszego i mladsego izvodov*. Moszkva–Leningrád, 1950, Izd-vo Akagyemii Nauk SSSR, 406. o.

⁵ Uo. 417. o.

(litván) kapcsolat azonban nem bizonyult tartósnak, mivel Geraszim metropolita a litván belharcok áldozatául esett: 1435 nyarán máglyán égették el a főpapot⁶ (Geraszim sorsa azt demonstrálja, hogy nemcsak Moszkvában, hanem Litvániában is hatalmi játékszernek tekintették az egyházat).

Geraszim szomorú végzete után Konstantinápolyban a görög, antik műveltség-gel rendelkező Iszidort nevezték ki metropolitának. Ő 1437 áprilisában érkezett Moszkvába, de alig néhány hónap múlva már távozott is. A görög Iszidor legfőbb műve ugyanis az lett volna, hogy koordinálja a nyugati és a keleti egyház tervezett egyesülését, amire Itáliában került sor (ferrarai–firenzei unió – 1439). A pravoszlávok elismerték a pápa főségét és a filioque dogmáját. Az ünnepélyes egyesülés után Iszidor hazafelé tartó útja igencsak hosszúra nyúlt. A küldöttség 1440. március 5-én érkezett meg Budára. Iszidor a magyar fővárosból küldte el pásztorlevelét Lengyelország, Livónia, Litvánia és a Rusz számára, melyben tudatta a nyugati és a keleti egyház egyesülését. Ezután Krakkóba „sietett”, majd Kijevben és Vlnóban 11 hónapot töltött. Nem különösebben kapkodta el tehát a visszavezető utat Moszkvába. Talán érezte, hogy fogadtatása nem lesz szívélyes?⁷

Iszidort és vele az egyházi uniót már Litvániában sem fogadták szívesen, különösen, hogy a litvániai egyház nem ismerte el IV. Jenő pápát, és a bázeli zsinat által megválasztott V. Félix ellenpápát tekintette Isten valódi földi helytartójának. Iszidor csak Kijevben és Szmolenszkben talált megértésre az egyházi unió kapcsán.⁸

Végül Iszidor csak 1441 elején érkezett meg Moszkvába. Bevonulása igen téátrálisra sikerült. A moszkvai metropolita előtt egy latin keresztet vittek. Az Uszpenskij- székesegyházban tartott miséjén először a pápa nevét említette, majd a jelenlévők megrökönyödése közepette felolvasta IV. Jenő pápa bulláját az egyházegyesülésről.⁹

Válaszul egyházi zsinatot hívtak össze az orosz egyházi méltóságok részvételével. Ezen megjelent Iszidor itáliai útítársa, Avraamij szuzdali, és Iona rjazanyi püspök is. A zsinat elítélte Iszidor latinosságát. II. Vaszilij nagyfejedelem levelet írt Konstantinápolyba, az uniópárti II. Metrophanesz pátriárkának, azt kérve, Moszkva maga választhasson metropolitát, mivel Iszidor eretnek lett. A levélre válasz nem érkezett. Iszidort fogságba vetették, de Tverbe, majd Litvániába és Rómába szökött Moszkva görög metropolitája. Moszkvában végül Iona rjazanyi püspököt választották metropolitává (1448). Ekkortól autokefál a Moszkvai Metropólia.¹⁰

Az egyházi bizonytalanság mellett Moszkva helyzetét jelentősen megrendítette a 15. századi belháború is. I. Vaszilij halála után igényt tartott a moszkvai trónra

⁶ Alekszandr Alekszandrovics ZIMIN: *Vityaz na raszputyje. Feodalnaja vojna v Rosszii XV v.* Moszkva, 1991, Misl, 4–85. o.

⁷ Uo. 85–87., 91. o.

⁸ Uo. 91–92. o.

⁹ Uo. 92. o.

¹⁰ Uo. 92–93. o., 114. o.

testvére, Jurij, majd az ő fiai, Vaszilij, Dmitrij, akiknek néhány alkalommal (1433–1434, 1445, 1446–1447) sikerült is II. Vaszilijt elmozdítaniuk, de csak átmenetileg.

Az 1430-as évek moszkvai belharcai, az egyházi viszályok tehát megnövelték Novgorod relatív erejét és mozgásterét. Folytatódott a novgorodi–litván kooperáció: 1432-ben, miközben a litván Jurij Szemjonovics (Olgerd unokája, az általunk már ismert Szemjon Olgerdovics fia) lett a novgorodi fejedelem, Moszkva ideiglenesen kénytelen volt engedményeket tenni. Jurij Dmitrijevics 1434-es sikeres hatalomátvétele után II. Vaszilij elismerte Novgorod jogait, „megcsókolta a keresztet”, és ígéretet tett, hogy visszaadja Vologdát Novgorodnak. Mihelyst azonban stabilizálódni látszott II. Vaszilij helyzete, megfélekezett ígéretéről, hiába küldtek hozzá követet a novgorodiak, kérve az ígért területek visszaadását.¹¹ Jurij Szemjonovics nem vállalta az érlelődő konfliktust Moszkvával, inkább Litvániába ment (ahonnan később amúgy Moszkvába menekült). II. Vaszilij 1441-ben és 1444-ben is hadjáratot vezetett Novgorod ellen. S bár Jagelló Kázmér litván fejedelem (1440–1492) védelmet ajánlott Moszkva ellen Novgorodnak, ha helytartót rakhat a városba, a novgorodiak visszautasították a lehetőséget, hiszen ez lényegében a politikai függetlenség feladását jelentette volna.¹²

Az 1440-es években Jurij Dmitrijevics fia, Dmitrij Semjaka folytatta a harcot II. Vaszilijjal szemben Moszkva megszerzéséért. 1445 és 1447 között rövid időre sikerült megszereznie a Kremlt, de végül kénytelen volt meghátrálni. 1449-ben családját, feleségét, Szófiát és Iván nevű fiát galicsi rezidenciájából Novgorodba menekítette. Miután II. Vaszilij végleg legyőzte Dmitrijt, és saját helytartóit ültette Galicsba, Uglicsba, Dmitrij legfőbb bázisaiba, Semjaka is Novgorodban kapott menedéket: „megcsókolta a keresztet Nagy Novgorodnak, és Nagy Novgorod is megcsókolta a keresztet Dmitrij nagyfejedelemnek.” Novgorod elismerte nagyfejedelemnek a „trónbitorló” Dmitrij Semjakát, s ezzel „hadviselő féllé” vált II. Vaszilij és riválisa küzdelmében. Semjakát II. Jevfimij érsek fogadta, ő az egyik legaktívabb képviselője volt a novgorodi függetlenségi eszmének a 15. században. Érseksége alatt újjáépítették a novgorodi „kremlt” (Gyetyinyec), a helyi, novgorodi hagyományokat erősítették, és alig burkoltan Moszkva-ellenes éllel a novgorodiak az 1170-es, szuzdaliak elleni győzelmének kultuszát lendítették fel.¹³

Dmitrij – miután Usztjugban, a vjatkaik és a manysik támogatásával kívánta folytatni harcát II. Vaszilij ellen, s ebből a célból sokáig északon kóborgott – végül Novgorodban halt meg, a fejedelmi rezidencián (az ún. Gorogyiscsében) 1453. július 17-én (egyes utalások szerint megmérgezték). Fia, Iván, Litvániába menekült:

¹¹ *Novgorodszkaja pervaja letopisz starsego i mladsego izvodov.* i. m., 418.

¹² Uo. 424.; ZIMIN: i. m., 80. o., 90–91. o.

¹³ D. Sz. LIHACSOV: *Russzkie letopiszi i ih kulturno-izstoricseszkoje znacsenyie.* Moszkva–Leningrád, 1947, Izd-vo Akagyemii Nauk SzSzsZR, 311. o.

Dmitrij Donszkoj dedunokája Novgorod-Szeverszkijt kapta meg a kegyes Jagelló Kázmér litván fejedelemtől.¹⁴

Mihelyst stabilizálódott a helyzet Moszkvában, megkezdődött a magára maradt Novgorod megrendszabályozása. II. Vaszilij számára szabad kezét biztosított, hogy az 1449-ben IV. Kázmér lengyel királlyal (1447–1492) kötött megállapodás értelmében a felek kötelezettséget vállaltak, hogy nem avatkoznak be egymás belügyeibe. A megállapodás érintette Novgorodot is. Litvánia lemondott arról, hogy beavatkozzon a novgorodi és pszkovi ügyekbe, még akkor is, ha ezt utóbbiak maguk kéri. Azaz a korábban kikoszarozott Jagelló Kázmér gyakorlatilag „orosz belügynek” ismerte el Moszkva és Novgorod konfliktusát.¹⁵

1456-ban II. Vaszilij, ahogy a „Novgorod-párti” Avraam évkönyv írja, Vaszilij Vasziljevics „Alsóföldi” fejedelem moszkvai–tatár serege hadjáratot vezetett Novgorod ellen. Az ürügyet az jelentette, hogy ekkor még Novgorodban tartózkodott Dmitrij Semjaka felesége és vője, a litvániai származású, kezdetben még Moszkvát szolgáló Alekszandr Csartorijszkij herceg.

A moszkvai győzelemmel végződött kampányt a jазselbici békemegállapodás zárta le. Ennek értelmében Novgorod sarcot fizetett Moszkvának, de ami ennél is fontosabb volt, megkezdődött Novgorod politikai függetlenségének felszámolása. A megállapodás (a békeszerződés szövegének két változata is fennmaradt, egy „novgorodi” és egy „moszkvai”, igen jelentős eltérésekkel¹⁶) értelmében Novgorod csak nagyfejedelemi hozzájárulással adhatott ki a jövőben okleveleket, a vecse által kibocsátott oklevelek kiadását pedig betiltották. Korlátozták az autonóm bíráskodási rendszert, a jövőben a novgorodiak csak a nagyfejedelem egyik bojárjának jelenlétében ítélezhettek. Vagyis ha eddig az volt a gyakorlat Novgorodban, hogy a vecse által választott poszadnyik révén korlátozták a fejedelem hatalmát, most éppen ellenkezőleg, a moszkvai nagyfejedelem korlátozta a novgorodi közösség „természetes” jogait. A vecseoklevelek kiadásának tilalmára vonatkozó „homályos” rendelkezés lényegében azt jelenthette, Novgorod lemond az önálló fejedelemválasztás jogáról. Novgorod továbbá kötelezettséget vállalt, hogy nem fogadja be a nagyfejedelem politikai ellenfeleit. A Novgorod kapcsán a moszkvai látásmódot továbbörökítő szovjet történetírás hajlamos volt „kompromisszumosnak” minősíteni a jазselbici békét, amely „nem tükrözte a reális erőviszonyokat”,¹⁷ de valójában inkább óvatos volt, semmint „kompromisszumos”. Mint a későbbi eseményekből is látszik, Moszkva nem egyetlen csapással, hanem apró, de határozott, céltudatos lépésekkel, főkről fokra számolta fel Novgorod függetlenségét.

¹⁴ *Polnoe Szobranie Russzkij Letopiszej XVI.* 193. o.; ZIMIN: i. m., 142–143. o., 154. o.

¹⁵ ZIMIN: i. m., 134–135. o.

¹⁶ *Gramoti Velikovo Novgoroda i Pszkova.* Pod redakciej Sz. N. VALKA, Moszkva–Leningrád, 1949, Izd-vo Akagyemii Nauk SSSR, 39–43. o.

¹⁷ ZIMIN: i. m., 175–176. o.

Mindenesetre ebben a szerződésben a moszkvai nagyfejedelem még hajlandó volt arra, hogy „megcsókolja a keresztet”, azaz betartotta a formális eskü- és szerződési szabályokat.

Az 1456-os események után Dmitrij özvegye, Szófia, „gyászolva Nagy Novgorodot”, Litvániába menekült fia után. A novgorodiak pedig elűzték Csartorijszkijt a városból. Ő Pszkovba futott. A nagyfejedelem ellenségeit tehát sikerült kiűzni Novgorodból.¹⁸ 1458-ban meghalt II. Jevfimij érsek. A novgorodi patrióta halála mintegy rossz ómenként előrejelezte a függetlenség végét.

1460-ban II. Vaszilij Novgorodba utazott. Elkísérték fiai is, a trónörökös Iván azonban – mindenesetre – otthon maradt. A látogatás során történt incidens rámutatott a mélyben szunnyadó feszültségre. Egyik éjjel ugyanis rátámadtak a városból a fejedelmi székhelyre, a Gorogyiscsébe tartó Fjodor Vasziljevicsre, II. Vaszilij egyik vezérére, aki az 1456-os hadjáratban is tevékeny részt vett.¹⁹ Az incidens kis híján politikai robbanást okozott, de ekkor még sikerült megfékezni az indulatokat.

1462 tavaszán, a húsvéti ünnepek során II. Vaszilij élte egyik utolsó tetteként nagyszabású repressziókkal és kivégzésekkel demonstrálta hatalma megingathatatlanágát.²⁰ Hosszú uralma kezdetén egy belharcoktól gyötört államot vett át, ő maga is többször elvesztette a trónt, de mindig vissza tudott térni – annak ellenére is, hogy Dmitrij Semjaka megvakította –, és egy erősen „kézben tartott”, központosított államot adott át fiának, III. Ivánnak.²¹ A jазselbici tárgyalásokon személyesen is részt vevő Iván pedig végleg leszámolt az önálló Novgoroddal.

Az 1456-os „kompromisszum” csak előkészítette az elkerülhetetlenül bekövetkező végső konfrontációt Moszkva és Novgorod között. A szikrát az robbantotta be, hogy a novgorodiak a litván Mihail Olelkovicsot hívták meg fejedelemnek.

III. Iván azzal vádolta a novgorodiakat, hogy a latin eretnkség irányába húznak. „Törvényes uruknak” nem engedelmesskednek. A novgorodiak mintha elfeledték volna saját múltjukat, nem foglalkoznak az államügyekkel, s azokat a földeket, melyeket átadtak a nagyfejedelemnek, ismét maguknak tartanak meg.²² Nem átaloltak a nagyfejedelem helytartójához a vecséről küldeni követeket, akik „ugattak”, és illetlenül viselkedtek. Még az is előfordult, hogy a nagyfejedelmet szidalmazták. A részben a moszkvai történetírás egy sajátos vonulatát megőrző *Lvovi Évkönyv* szövege szerint azonban III. Iván „lehetőséget adott” a novgorodiaknak, hogy „hibájukat kijavítsák”.²³

¹⁸ *Polnoe Szobranie Russzkih Letopiszej XVI.* 195–196. o.; ZIMIN: i. m., 173. o.

¹⁹ Uo. 200. o.; ZIMIN: i. m., 180–182. o.

²⁰ ZIMIN: i. m., 184–185. o.

²¹ V. O. KLJUCSEVSZKIJ, *Socsinyenyie v 9 tomah. T. II. Kursz russzkoj isztorii*, Moszkva, 1988, 46. o.

²² *Polnoe Szobranie Russzkih Letopiszej XX. Lvovszkaja letopisz.* Szankt-Petyerburg, 1910, 283–285. o.

²³ Uo. 285. o.

Filipp moszkvai metropolita 1471-ben a novgorodiaknak címzett levelében azt írta, a nagyfejedelemnek való engedelmisség az Úrnak tetsző dolog, ezzel ellenkezni viszont bűn.²⁴ Ez a fajta hatalmi-mentális konstrukció alávetést követel meg, és nem tűri a „büszkeséget” (*nyepokorsztvo*).²⁵

Mivel III. Iván kísérlete, hogy „szép szóval” hajtsa igába a novgorodiakat, kudarcba fulladt, 1471 elején megkezdődött a seregek mozgósítása. A moszkvai hadban kaszimovi tatárok is voltak, de a moszkvai–tatár seregek mellett Tver, Vjatka, Pszkov csapatai is megindultak Novgorod ellen.²⁶ A küzdelem július 14-én a Selony menti csatában moszkvai győzelemmel ért véget.²⁷

Győzelemük után a moszkvaiak találtak egy okiratot, amelyben Novgorod és Litvánia megegyezése volt, miszerint átadják Novgorodot „örökre” a litvánoknak.²⁸ A novgorodi–litván „paktum” létét támasztja alá a szerződéstervezetten kívül az is, hogy a történetek után harminc évvel a lengyel Miechówi Mátyás is azt írta, hogy Novgorodot a litvánoktól vette el Moszkva.²⁹

A selonyi csata után Novgorod (a korosztinyi békében) elismerte magát III. Iván otcsinajaként (örökbirtokaként), lemondott az önálló külpolitikáról, elvesztette Moszkva által vitatott északi birtokait. A novgorodi bíráskodási rendszer továbbra is csak egy moszkvai bojár jelenlétében működhetett, a – már a jazselbici békében „kiherélt” – vecse azonban megmaradhatott. Novgorodnak továbbá kártérítést kellett fizetnie.³⁰

Csakhogy a novgorodiak nehegy félreértsék a helyzetet, tehát hogy nem kompromisszumról, hanem alávetésről van szó: III. Iván a győzelem után kemény represszív politikába kezdett. Poszadnyikokat és előkelőket végeztetett ki, amiért, úgymond, a latinokhoz húztak. Sok novgorodit elhurcoltatott és más városokban telepített le, vagy, hogy felügyelet alatt legyenek, katonai táborokban, erődökben helyeztetett el, másokat tömlöcbe vetett. A Moszkva-párti kommentárok szerint így teljesült be az Úr haragja. A novgorodi papok kérelték a nagyfejedelmet, enyhüljön haragja, kegyelmezze meg „otcsináját”. Látna az összegyűlt novgorodiak nagy tömegét, III. Iván „megkegyelmezett”.³¹

A novgorodiak azonban nem akartak a moszkvai rend szerint élni. Mihelyst III. Iván kitette a lábát Novgorodból, sokan elhagyták házaikat, és családotól, jószágostól, minden mozdítható ingósággal hajókra, csónakokra szálltak, és a közeli

²⁴ Uo. 289. o.

²⁵ Uo. 290. o.

²⁶ *Isztorija Rosszii s drevnyejsih vremjon do konca XVII v. i. m.*, 321. o.

²⁷ *Polnoe Szobranie Russzkih Letopiszej XX. Lvovszkaja letopisz. i. m.*, 282–283. o.

²⁸ Uo. 293. o.

²⁹ *Gramoti Velikovo Novgoroda i Pskova. i. m.*; M. MEHOVSZKIJ, *Traktat o dvuh Szarmatyijah*. Moszkva, Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzsZR, 1936, 107. o.

³⁰ *Isztorija Rosszii s drevnyejsih vremjon do konca XVII v. i. m.*, 322–323. o.

³¹ *Polnoe Szobranie Russzkih Letopiszej XX. Lvovszkaja letopisz. i. m.*, 294. o.

Ilmeny-tó felé hajóztak. A tavon azonban vihar süllyesztette el a menekülő novgorodiak flottáját, amit a moszkvai propaganda természetesen a novgorodiak „árulására” adott isteni büntetésként értékelte.³² A hazatérő III. Ivánt ünneplő moszkvaiak fogadták.³³

Néhány évi csend után 1475-ben megkezdődött a novgorodi dráma utolsó előtti felvonása. III. Iván „törvényt ült” Novgorodban, „otcsinájában”. A nyilvánvaló hatalmi demonstráció – hiszen a régi Novgorod önállóságának egyik fontos intézménye és szimbóluma volt az autonóm bíraskodás – a novgorodiak nemtetszését váltotta ki.³⁴ A Gorogyiscsén zajlott III. Iván törvényszéke. Bojárokat, poszadnyikokat és „utcai előljárókat” (tehát a novgorodi elit képviselőit) hívtak be a fejedelmi rezidenciára. Azzal gyanúsították őket, hogy a litvánoknak akarják átadni Novgorodot. A megfélemlített városlakók tömegesen járultak III. Ivánhoz, hogy hódolatot tegyenek előtte.³⁵ Ez azonban csak látszat volt.

1477 tavaszán lázadás tört ki Novgorodban. A Moszkva-ellenes fellépést a vecse kanalizálta. Az indulatokat az váltotta ki, hogy amikor Feofil érsek (1470–1484) követeket küldött Moszkvába, hogy Iván előtt hódoljanak, a novgorodi vecse felháborodott az érsek lépése miatt, mert az a népgyűlés megkérdése nélkül történt. A novgorodiak megölték a nevükben esküt tevő küldötteket.

1477 végén Novgorod „engedetlenségi oklevelet” küldött Moszkvába. Az oklevelet hitelesítette az érsek, a poszadnyikok, bojárok, kereskedők, és „Novgorod minden lakosa”. A levél szerint a novgorodiak „[többé] nem hallgatnak a moszkvai nagyfejedelmekre, nem járnak hozzájuk és bojárjaikhoz ítélni, [hanem] maguk fognak bíraskodni maguk felett”. (az oklevél egyébként eredetiben nem maradt fenn, csak a moszkvai Követi prikáz egy 1626-os leltárából ismert léte és rövid tartalmi kivonata).³⁶

A nyílt lázadással ütött Novgorod utolsó órája. Az incidens jó ürügyül szolgált III. Ivánnak ahhoz, hogy befejezze, amit elkezdett. Gerontyij metropolita (1473–1489) jóváhagyásával sereget toborzott a novgorodi „bűnözők” ellen. Novgorod hiába küldött újabb követet III. Ivánhoz, a nagyfejedelem fogva tartotta őt.³⁷

November végére III. Iván seregei blokád alá vonták Novgorodot. Az uralkodó az 1477. december 5-én a táborába érkező novgorodi követségnek nyíltan beszélt. Elmondta, azt akarja, hogy Novgorodban is olyan rend legyen, mint Moszkvában.

³² Uo., 296. o.

³³ *Polnoe Szobranie Russzkih Letopisej XXVI. Vologdo-Permszkaja letopisz.* Moszkva, 2006, 242. o.

³⁴ *Polnoe Szobranie Russzkih Letopisej XX. i. m.*, 302. o.

³⁵ Uo. 314–319. o.

³⁶ L. V. CSEREPNYIN: *Dogovornie gramoti Novgoroda sz knyazjami XIII–XV vv.* Isztoriceszkije zapiszki, 19 (1946), 215–233. o.; 219–221. o.

³⁷ *Polnoe Szobranie Russzkih Letopisej XX. Lvovszkaja letopisz.* i. m., 319–320. o.

Vagyis most már a novgorodi önállóság teljes likvidálása, Novgorod Moszkóviába való inkorporálása volt a cél.³⁸

December 7-én újabb követség érkezett III. Ivánhoz a vladika, poszadnyikok, a földbirtokosok, és az „egyszerű emberek” részéről is. Ilyetén módon az egész novgorodi társadalom reprezentálva volt a követségen, amely kéréseket terjesztett be III. Iván felé. A kérések lényege persze abban volt, hogy a novgorodi önállóság, önszerveződés intézményei mégiscsak fennmarad hassanak. Jakob Korob poszadnyik azt kérte, a moszkvai helytartó csak a poszadnyikkal együtt ítélkezzen (az igazságszolgáltatás autonómiája). Feofilat poszadnyik azt kérte, a nagyfejedelem a novgorodi földekről beszedett adó egy részét tartsa meg Novgorodnak (gazdasági autonómia). Luka poszadnyik azt kérte, hogy a Novgorodhoz tartozó városokban saját helytartók legyenek, és a bíraskodás a régi rend szerint történjen. Jakov Fjodorov poszadnyik azt kérte, hogy ne telepítsenek ki senkit a novgorodi földekről, és a bojárok földbirtokai érintetlenek maradjanak, mi több, a moszkvaiak ne kaphassanak novgorodi földeket. Mindannyian azt kérték, novgorodiakat ne küldjenek Novgorod határain túl katonai szolgálatra (azaz nem vállaltak sorsközösséget Moszkóviával), ám a novgorodi határokat készek voltak védelmezni a külső ellenséggel szemben.

Ebben a kiszolgáltatott helyzetben, Moszkva katonai és politikai fölényében csak ábránd lehetett a novgorodiak részéről nemhogy a függetlenség, de az önrendelkezés maradványainak is a megtartása. III. Iván kemény és velős választ adott. Nincs kompromisszum: a népgyűlések szimbólumait, a vecseharangokat leszerelni; a választott poszadnyik intézményét megszüntetni. „A mi nagyfejedelemi államunk ilyen” – vágta a novgorodiak szemébe III. Iván. A közigazgatást moszkvai módon kell átszervezni, „mint nálunk az Alsó földeken”. Cserébe III. Iván megígérte, hogy nem veszi el a bojárok földjeit, nem lesz kitelepítés, és az igazságszolgáltatás rendszere is a régi maradhat (ami persze, mivel a poszadnyik intézmény likvidálásra került, eleve álságos ígéret volt).

December 14-én a novgorodiak meghajoltak a kemény követelések előtt. A csata nélkül is győztes III. Iván nem volt hajlandó „megcsókolni a keresztet”, azaz betartani a szerződéskötés formális aktusát. Hiszen nem egyenlő felek megállapodásáról volt szó, hanem a legyőzött ellenfélnek szóló diktátumról.³⁹

December 28-án a III. Iván által novgorodi helytartóvá kinevezett Vaszilij Sujsz-kij Novgorodban azonban „megcsókolta a keresztet”. A megfélemlített novgorodiak dermedten szemlélték az eseményeket.⁴⁰

Iván december 29-én ismételten megígérte, hogy nem lesz kitelepítés Novgorodból, nem kobotja el a világi magántulajdonú földeket (votcsinákat), az igazság-

³⁸ Uo. 327. o.

³⁹ Uo. 328–329. o.

⁴⁰ Uo. 329. o.

szolgáltatás a régi marad, és a novgorodiaknak nem kell szolgálatot vállalniuk az „Alsó földeken”. Az egyházi-monostori birtokok elkobzása azonban azonnal kezdetét vette.⁴¹

1478. január 15-én került sor Novgorodban a városlakók ünnepélyes behódoló esküjére – „megcsókolták a keresztet”. Az eskütételt mind az öt novgorodi végen kieszközölte III. Iván. Végül január 18-án Novgorod formális első embere, a vladika is ünnepélyes hűségesküt tett.⁴² Január 29-én III. Iván bevonult Novgorodba, a Szent Szófia-székesegyházban liturgiát tartottak a tiszteletére, majd a győztes közös ebéden vett részt a legyőzöttekkel.

A januári békülékeny és ünnepélyes hangulat után, február elején a repressziók új hulláma kezdődött. Számos letartóztatást rendeltek el, a litvánpárt képviselőit sújtva.⁴³ A januári tömeges eskütétel és III. Iván represszív-elrettető erődemonstrációja nem szüntette meg a Novgorod és Moszkva közti ellentéteket: bár Novgorodot formálisan-„közjogilag” „betagozták” Moszkóviába, a valódi egyesülés még nagyon messze volt, hiszen a novgorodi társadalom széles csoportjai nem fogadták el a Moszkva által rájuk erőltetett hatalmi modellt. Novgorod tehát a függetlenség 1478-as elvesztése után is konfliktusok és instabilitás forrása maradt.

Ezen konfliktusok legélesebben először egyházi vonalon jelentkeztek. 1479-ben III. Iván újra Novgorodba utazott, és Moszkvába hurcolta a neki esküt tevő, de még a vecse által választott, s a novgorodi szellemiséget és „kiváltságokat” az 1478-as tárgyalások során is megjelenítő vladikát (a Csudov-monostor lett száműzetési helye, a moszkvai Kremlben).⁴⁴ Ez volt az utolsó lépés, mellyel a moszkvai politikának sikerült felszámolnia a novgorodi függetlenség legfontosabb intézményes tartóoszlopait: a vecsét, a poszadnyikot, a választott érseket, de az intézmények likvidálása után is megmaradtak az emberek. A *választott* főpaphoz szokott novgorodiak nem akarták elfogadni a III. Iván által a nyakukra ültetett Szimeon érseket, aki megbetegedve (vagy betegsége hivatkozva?) elhagyta Novgorodot. 1484-ben Gennagyij (Gonzov) követte őt.⁴⁵ Gennagyij érsek állomáshelyére érkezve döbbenten vette észre, hogy Novgorod és Moszkva között vallási értelemben olyan nagy szakadék húzódik, hogy csak névleges a pravoszlávia egysége.⁴⁶ De Novgorodban mintha egy más vallás létezett volna, a moszkvaitól eltérő kultuszokkal, szenttisztelettel. Ráadásul Novgorod volt a fészke különböző eretnekmozgalmaknak, mint a 14. században a sztrigolnyikok, majd a 15. században felütötte a fejét a „zsidózónak” hívott eretnekség.

⁴¹ Uo. 330. o.

⁴² Uo. 333. o.

⁴³ Uo. 334. o.

⁴⁴ Uo. 335. o.

⁴⁵ Uo. 351.; R. G. SZKRINNYIKOV: *Vaszilij III., Ivan Groznij*. Izd-vo AST, 49–50. o.

⁴⁶ *Pamjatnyiki lityeraturi Drevnyej Ruszi XIV – szeregyini XV v. M., 1981*, Hudozslesztvennaja lityeratura, 543–544. o.

A zsidózó eretnekség 1470-ben kezdődött Novgorodban, amikor Mihail Olelkovicsot hívták meg novgorodi fejedelemnek. Gennagyij érsek szerint Mihaillal jelent meg Novgorodban egy zsidó, aki többek azt kezdte terjeszteni a novgorodiak között, hogy nem is lesz világvége 1492-ben (az ortodox időszámítás szerint a világ teremtése óta a 7000. év) Az eretnekségre véletlenül derült fény 1487-ben, amikor egymás között részegen vitatkoztak eretnekek, tagadva az ikonok tiszteletét. Bizonyos füzetek is előkerültek, melyekből „zsidó módon” imádkoztak.⁴⁷ 1488-ban Gennagyij novgorodi papokat ostromoztatott végig a városban, mert azok az ikonokat gúnyolták.⁴⁸

A zsidózó eretnekekkel szembeni fellépés részben Novgorod elleni lépésként is értékelhető – bár a moszkvai udvarban is akadtak hívei ennek az irányzatnak, mindenekelőtt a később börtönbe vetett trónörökös, Dmitrij, és anyja a „vlach” Jelena környezetében.⁴⁹

Novgorod bukása kulturális értelemben is a város hanyatlását hozta. Noha Gennagyij idején fordították le, Novgorodban, 1499-ben, első ízben oroszra a Bibliát; és ugyancsak Gennagyij idején Lübeckből egy nyomdászt is hívtak Novgorodba (bizonyos Gotant, akit először ugyan kedvesen fogadtak, de végül a vízbe ölték, nyomdagépét pedig megsemmisítették),⁵⁰ 1478 után az építkezések leálltak (leszámítva a novgorodi erőd központi hatalom által kezdeményezett korszerűsítését). Csak a 16. század 20-as éveitől indul be ismét az építkezés, immáron sajátosan moszkvai stílusú (öttornyos) templomokkal.⁵¹ A moszkvai hódítás után veszett ki a korábban virágzó nyírfakéreglevél-kultúra, ami azzal lehet összefüggésben, hogy a régi novgorodi lakosság elveszett az 1478 utáni permanens repressziók során.

1483–84-ben folytatódottak a repressziók az állítólagosan Litvániához húzó, áru-lónak minősített bojárokkal szemben,⁵² 1486–1487-ben pedig hétezer novgorodit telepítettek át belső moszkvai területekre – ami már tömeges deportálásnak tekinthető (ez persze egy újabb ígéret megszegése volt).⁵³

III. Iván, ígéretével szemben (az ígéretnek be nem tartása önmagában egy hatalmi aktus) jelentősen átalakította a novgorodi földbirtokviszonyokat. Novgorodban 1478 előtt a magántulajdonú földbirtoklás rendszere volt domináns. Az összes földek kétharmada (66%) magántulajdonú földbirtok volt, összesen a földek negyedét birtokolta az egyház. Igaz, ez némileg oligarchikus képletet alkotott, hiszen az

⁴⁷ A. I. ALEKSZEJEV: *Socsinyenyie Ioszifa Volockovo v kontyeksztje polemiki 1480–1510-h gg.* Szankt-Petyerburg, 2010, RNB, 95. o., 98. o.

⁴⁸ *Polnoe Szobranie Russzkih Letopiszej XX. Lvovszkaja letopisz.* i. m., 353. o.

⁴⁹ D. Sz. LIHACSOV – G. K. VAGNER – G. I. VZDORNOV – R. G. SZKRINNYIKOV: *Rusz. Isztorija i hudozsjesztvennaja kultura X–XVII v. M.*, 2003, Iszkussztvo – XXI v., 324–325. o.

⁵⁰ SZKRINNYIKOV: i. m., 53–54. o.

⁵¹ *Velikij Novgorod i Pszkov.* Moszkva, 2003, Vecse, 64–65. o., 73–74. o.

⁵² A. A. ZIMIN: *Rosszija na rubezse XV–XVI sztoletij.* Moszkva, 1982, 59. o., 78. o.

⁵³ Uo. 78. o.

összes rendelkezésre álló föld 40%-a fölött a birtokosok mindössze 2%-a osztozott (1500 hektár fölötti földterület). Kicsit bővítve a kört, az összes föld 60%-át a birtokosok 7,5%-a ellenőrizte. A birtokosok legnagyobb rétege (41%) csak 20–75 hektárnyi földdel rendelkezett.

III. Iván 1499-ig végrehajtott földelkobzásai következtében a birtokstruktúra valóban kiegyenlítettebbé vált. Az átalakítás után a földhasználók fele már 150–450 hektárnyi területet művelhetett.

Elvben tehát igazságosabb lett a birtokok eloszlása.

Azonban önmagában a földterület nagysága mellett fontosabb, hogy a novgorodi földek 36%-a szolgálati birtokká (pomesztye) vált. Csak a földek 4%-a maradt a világi birtokosok kezén magántulajdonként, 45%-a nagyfejedelmi kezelésbe került.⁵⁴ Ez bizony valódi „civilizációs törést” jelentett, hiszen a novgorodi földbirtokosok többsége ugyanis 1478 előtt saját magántulajdonként kezelhette a földjeit. A pomesztyebirtokok eloszlása igazságosabb volt, de ezek művelői nem tulajdonosok voltak, hanem a hatalomtól függő szolgálok. A moszkvai és a későbbi orosz államberendezkedésre jellemző „szétosztó gazdaság” (*razdatocsnaja ekonomika*) és „szolgálati munkára alapozott” modell első masszív megnyilvánulását láthatjuk a novgorodi földelkobzásokban.⁵⁵

Persze igazuk lehet azoknak a történészeknek is, akik azt hangsúlyozzák, Novgorod bukása után összeroppant Északnyugat-Oroszország katonai védelmi rendszere, és az új helyzetben szükség volt egy megbízható védelmi mechanizmus kiépítésére, amit legkönnyebben a pomesztyerendszer megvalósításával tudtak helyreállítani. Ilyetén módon a „kényszer” vezette Moszkvát a hagyományos novgorodi földbirtokviszonyok szétverésére. Akárhogy is, a novgorodi földek tömeges elkobzása és pomesztyévé való átalakítása jelentős lökést adott a moszkvai önkényuralmi modell kiteljesedése felé.⁵⁶

Nyikolaj Kragyin orosz történész szerint a Nyugat és a Kelet közötti fundamentális, „civilizációs” különbség a magánbirtok – magánbirtokú földtulajdon – megléte vagy nem megléte. A középkori Ruszban a magánbirtokú földtulajdonlásra vonatkozó első adatok csak a 11. század legvégén, 12. század elején jelennek meg, de masszívan csak a 14. századtól adatolhatók.⁵⁷ A magántulajdonú földbirtoklás persze ismert volt Moszkvában is (a moszkvai orosz berendezkedés is összességében beilleszthető és értelmezhető az európai történelem fogalmi kereteiben),⁵⁸

⁵⁴ SZVÁK Gyula: *A moszkvai Oroszország története*. Budapest, 1997, ELTE Ruszisztikai Központ – Magyar Ruszisztikai Intézet, 19–20. o.

⁵⁵ O. BESSZONOVA: *Razdatocsnaja ekonomika Rosszii*. Moszkva, 2006, Rosszpen, 18. o.

⁵⁶ SZKRINNYIKOV: i. m., 30–33. o., 45. o.

⁵⁷ M. A. GORSZKAJA: *Formi zemelnoj szobsztvennosztyi. Szkladivanyije i szootnosenyia // Szobsztvennoszty v Rosszii. Szrednyevyevkove i ranyee novoje vremja*. Moszkva, 2001, Nauka, 41–56. o., 41–42. o.

⁵⁸ SZVÁK: i. m., 33. o., 36. o.

de a hatalom és a tulajdon nagymértékű összefonódásával: jelzésértékű, hogy III. Iván egyik legfontosabb követelése az volt, hogy Novgorodot saját otcsinájaként ismeresse el.

Moszkva számára hatalmas győzelmet jelentett a valóban Nagy Novgorod legyőzése. A győzelem után megindulhatott a múlt átértelmezése is, mely immáron Moszkvának kedves módon interpretálta Oroszország történetét. Az új krónika-szövegben (az 1479-es szerkesztmény) retrospektív módon árulózták a novgorodiakat, akár 12. századi eseményekre vonatkozóan is. Ez a krónikakompozíció, illetve Moszkva-párti történelemszemlélete a későbbi korok világlátását is meghatározta. A Moszkvába vitt novgorodi krónikákat pedig időnként aktualizálva átírták (vagyis meghamisították).⁵⁹ A Novgorod legyőzése feletti ünnep inspirálta a moszkvai Kreml átépítését: az új Kremlnek immáron az új Oroszországot kellett reprezentálnia.

III. Ivánnal nem értek véget a Novgorod elleni repressziók, melyek utolsó és legnagyobb aktusa majd száz évvel a függetlenség elvesztése után következett, 1570-ben, amikor III. Iván unokája, IV. Iván cár borzalmas, kegyetlen pogromot rendezett Novgorodban. Ezen öt hétig tartó, három felvonásból (1. a novgorodi elit elleni repressziók, 2. a Novgorod környéki monostorok kifosztása, 3. Novgorod népének lemészárlása) álló vérfürdő nem feltétlen spontán elhatározás eredménye volt, nem (kizárólag) IV. Iván pszichológiai instabilitása okozta, hanem egy tudatos akcióról

lehetett szó, melynek célja az volt, hogy a lakosság jelentős részének véletlenszerű likvidálásával kiirtsa az akkor is még élő novgorodi „szabadságszellemet”.

Novgorod legyőzése azért is mérföldkő, mert az orosz (moszkvai) nagyhatalmi-„birodalmi” politika talán első ízben mutatta meg teljességében azt az eszköztárat, amit a későbbi évszázadokban más régiók is megtapasztalhatnak, úgymint: mindenféle független, „alulról szerveződő” autonómia (ideértve a gazdasági önrendelkezést is) és intézmény felszámolása, alágyűrése a központi hatalomnak; „perszonifikált”, egyetlen ember által megtestesített hatalom; az ellenzékkal szembeni repressziók, megfélemlítés, tömeges deportálások és „konceptációs ügyek” formájában.

Novgorod szomorú tragikus története másfelől viszont azt is demonstrálja, hogy az orosz „demokráciának”, szabadságszeretetnek milyen mély gyökerei vannak.

⁵⁹ D. S. LIHACSOV, *Russzkie letopiszi i ih kulturno-izstoriceszkoe znacsenie*. Moszkva–Leningrád, 1947, Izd-vo Akagyemii Nauk SzSzsZR, 356. o., 360. o.; L. V. CSEREPNYIN: *Obrazovanyie russzko-vo centralizovannovo goszudarsztva*. Moszkva, 1960, Izd-vo Szocialno-ekonomiczeskoj literatury, 15–16. o.

FORRÁSOK

SZILI Sándor (szerk.): *A középkori orosz történelem forrásai. Egyetemi segédkönyv*. Budapest, 2005, Pannonica; *Gramoti Velikovo Novgoroda i Pszkova*. Pod redakciej Sz. N. VALKA. Moszkva–Leningrád, 1949, Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzSzR; Matvej MEHOVSZKIJ: *Traktat o dvuh Szarmatijah*. Moszkva, 1936, Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzSzR; *Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsego i mladsego izvodov*. Moszkva–Leningrád, 1950, Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzSzR; *Pamjatnyiki lityeraturi Drevnyej Ruszi XIV – szeregyini XV v.* Moszkva, 1981, Hudozsesztvennaja lityeratura; *Polnoe Szobranie Russzkih Letopiszej XVI. Letopisz Avraamki*. Moszkva, 2000, Jaziki russzkoj kulturi; *Polnoe Szobranie Russzkih Letopiszej XX. Lvovszkaja letopisz*. Szankt-Petyerburg, 1910; *Polnoe Szobranie Russzkih Letopiszej XXVI. Vologdo-Permszkaja letopisz*. Moszkva, 2006, Rukopisznije pamjatnyiki Drevnyej Ruszi.

AJÁNLOTT IRODALOM

Alekszej Ivanovics ALEKSZEJEV: *Szocszinenie Iosifa Volockovo v kontyeksztje polemiki 1480–1510-h gg.* Szankt-Petyerburg, 2010, RNB; Olga BESSZONOVA: *Razdatocsnaja ekonomika Rossii*. Moszkva, 2006, ROSSZPEN; Lev Vlagyimirovics CSEREPNYIN: *Dogovornie gramoti Novgoroda sz knyazjami XIII–XV vv. Isztoricseszkiye zapiszki* 19 (1946), 215–233. o.; Lev Vlagyimirovics CSEREPNYIN: *Obrazovanie russzkovo centralizovannovo goszudarsztva*. Moszkva, 1960, Izdatyelsztvo Szocialno-ekonomicseszkoj lityeraturi; FONT Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest, 1998, Balassi Kiadó; N. A. GORSZKAJA: *Formi zemelnoj szobsztvennoszti. Szkladivanyije i szootnosenyia. Szobsztvennoszty v Rosszii. Szrednyevkovje i ranyee novoje vremja*. Moszkva, 2001, Nauka, 41–56. o.; A. N. SZAHAROV – A. P. NOVOSZELCEV (red.): *Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon do konca XVII v.* Moszkva, 1996, ASzT; Vaszilij Oszipovics KLUCSEVSZKIJ: *Socsinyenyija v 9 tomah. T. II. Kursz russzkoj isztorii*. Moszkva, 1988, Misl; Dmitrij Szergejevics LIHACSOV: *Russzkie letopiszi i ih kulturno-isztoricseszkoje znacsenyie*. Moszkva–Leningrad, 1947, Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzSzR; D. Sz. LIHACSOV – G. K. VAGNER – G. I. VZDORNOV – R. G. SZKRINNYIKOV: *Rusz. Isztorija i hudozsesztvennaja kultura X–XVII v.* Moszkva, 2003, Iszkussztvo – XXI v.; RADNÓTI Klára: *Európa Moszkóvia-képe a XV–XVI. században*. Budapest, 2002, Magyar Ruszisztikai Intézet; Ruszlan SZKRINNYIKOV: *Vaszilij III., Ivan Groznij*, Moszkva, Izdatyelsztvo ASzT; Ruszlan SZKRINNYIKOV: *Az orosz birodalom születése*, Budapest, 1997, Maecenas Kiadó; SZVÁK Gyula: *A moszkvai Oroszország története*. Budapest, 1997, Magyar Ruszisztikai Intézet; *Velikij Novgorod i Pszkov*. Moszkva, 2003, Vecse; Alekszandr Alekszandrovics ZIMIN: *Vityaz na raszputyje. Feodalnaja vojna v Rosszii XV v.* Moszkva, 1991, Misl; Alekszandr Alekszandrovics ZIMIN: *Rosszija na rubezse XV–XVI sztoletij*. Moszkva, 1982, Misl.

A szibériai *frontier* a 17. században

A középkori moszkvai állam Szibéria meghódításának köszönhetően vált regionális középhatalomból eurázsiai világbirodalom¹. A gigantikus területszerzés korát a nyercsinszki békeszerződés (1689) zárta le, amelyben Kína elrekesztette az orosz terjeszkedés előtt az Amur-vidéket és Szahalint. Egyes periferiák kivételével a 17. század végén Szibéria a jelenlegi határai között már a *fehér cár* uralma alatt állt.

Az ázsiai országrész mint felvonulási terület és az utánpótlási vonalak háterszága jelentős szerepet kapott az orosz birodalom további terjeszkedésben:

Kamcsatka (1697–1732); a Jenyiszej felső folyása és a Nyugati-Szaján előtere (1701–1709); az Ob felső folyása és az Altaj előtere (1709–1718); Omszk körzete az Irtis középső szakaszánál (1716); a Kjahtában 1727-ben megkötött orosz–kínai szerződés az Arguny folyótól a Nyugati-Szajánig terjedő határszakasztól északra minden területet (így a Keleti-Szajánt is) a cári birodalom részének ismert el, s ezzel kialakult a mai

mongol–orosz határ; kazah sztyeppék (1726–1881); Altaj-hegység (1758–1792); Kuril-szigetek (1713–1718, 1875, 1945); Csukcsföld (1652–1930); Aleut-szigetek (1741, 1745–1867); Alaszka (1732, 1741, 1784–1824, 1867); az Amur és az Usszuri folyó vidéke (1849–1860); Szahalín szigete (1849–1875); Mandzsúria, valamint Port-Arthur és Dalian kikötője (1896–1900); Tuva (1914–1944); Arktisz (17–20. század).

¹ A szakirodalom a 17. század végéig számítja a középkort Oroszországban.

A frontier-koncepció adaptációja a Szibéria-történeti kutatások Urálon túli műhelyeiben

A kommunista rendszer összeomlása után a szibériai történészek szakítani akartak az ideológiai és politikai okokból rájuk kényszerített klisékkel. A vlagyivosztoki etnológus, Vagyim Turajev leleplezte a manipulált forrásközlések segítségével végrehajtott történelemhamisítást, amit a Szovjetunió és Kína szembenállása idején az a szándék motivált, hogy Moszkva elhallgassa Pojarkov és Habarov kozákjainak² vérengzéseit az Amur vidékén az 1640–1650-es években.³ A novoszibirszki egyetem professzora, Andrej Zujev több írásban emlékeztetett rá, hogy Szibéria birtokbavételének értékelése az egyik legerőteljesebben átpolitizált kérdés volt a szovjet történetírásban.⁴ A maga részéről elérkezettnek látta az időt, hogy rehabilitálja a „fegyveres hódítás” koncepciót nemcsak egy-egy régió, de az egész szubkontinens vonatkozásában.⁵

A szemléletváltást azonban elsősorban a szibériai történészek azon igénye generálta, hogy meghaladják a szűkebb pátriájukra a birodalmi központból alátekintő, az orosz történelem általános menetének sémáit a perifériák belső viszonyaira mechanikusan rávetítő megközelítési módot, amely a 21. századra kimerítette a megújulás lehetőségét, és nem adott választ az őslakosság, illetve a telepések együttélése során felmerült számos – az államtörténeti paradigma keretei közül kiszorult vagy kiszorított – lokális és specifikus kérdésre. A megújulás szándéka új társadalomtörténeti látószög és módszertan bevezetését igényelte, amely képes a különböző fejlettségű civilizációk együttélésének vizsgálatára és a tapasztalatok beemelésére a nemzetközi összehasonlító elemzésbe.⁶ A történeti és historiográfiai

² A kozák szó jelentése a 16. század végi, 17. századi Szibériában nem azonos az európai Oroszország történelméből ismert fogalommal. Az ázsiai országrészben az orosz állam irreguláris haderejéhez tartozó zsoldost jelentett, aki többnyire folyami hajókon és gyalog indult bevetésre, egyébiránt helyőrségi szolgálatot teljesített. A megélhetését földműveléssel és vadászattal egészítette ki.

³ V. A. TURAJEV: O haraktyere kupjur v publikacijah dokumentov russzkih zemleprohodcev XVII v. *Russzkije pervoprohodci na Dalnyem Vosztok v XVII–XIX vv.* T. 2. Vlagyivosztok, 1995, Insztitut isztorii, arheologii i etnografii DVO RAN, 154–169. o.

(<http://zab.chita.ru/archiv.php?gurnal=12&article=252> [2015. 08. 10.])

⁴ A szovjet tudománypolitikai irányítás az 1960-as évektől a „hozzácsatolás” (priszojegyinyenije) kifejezés alkalmazását követelte meg Szibéria meghódítása esetében (is) a történészekről, amit kompromisszumos megoldásnak tekintett, mert e fogalom szemantikája – a doktrína szerint – magában foglalja az „önkéntes csatlakozás” és a „kolonizáció” (a szovjet szóhasználatban „oszojzenyije”) mozzanatát éppúgy, mint a „fegyveres hódítást”, ideológiailag pedig vállalható.

⁵ A. SZ. ZUJEV: Haraktyer priszojegyinyenija Szibiri v novejszej otyecsesztvennoj isztiorigrafii. *Jevrazija: kulturnoje naszlegijje drevnyih civilizacij.* Vip. 1. *Kulturnij koszmosz Jevrazii.* Novoszibirszk, 1999, NGU, 124–136. o.

⁶ D. JA. REZUN: Ljugyi na szibirszkom frontyire v XVII–XIX vv. *Szibirszkoje obszsesztvo v kontyeksztje mogvernizacii XVIII–XX vv.* Novoszibirszk, 2003, RIC NGU.

(<http://ns.history.nsc.ru/kapital/project/modern/index.html> [2015. 07. 20.])

párhuzamok miatt Frederick Jackson Turner (1861–1932) amerikai történész frontier-elméletét választották. Turner 1893-ban elhangzott fejtegetésében a frontiert állandó mozgásban lévő határsávként határozta meg, amelyben a természeti népek és a civilizáció találkozása egy új típusú társadalom kialakuláshoz vezet.⁷ A későbbi amerikai történetírás részben, az ideologikus szovjet teljességgel elvetette a frontier-koncepció alkalmazhatóságát a szibériai viszonyokra.

A posztszovjet történettudomány kezdeti szakaszát a metodológiai útkeresés jellemezte, ami kedvezett Turner elmélete átültetésének. Az adaptálás a fogalmi keretek tisztázását igényelte.⁸ Ezt a feladatot a novoszibirszki akadémiai központ munkatársai végezték el komparativisztikai tanulmánykötetekben.⁹ A kutatás Szibéria fejlődési specifikumainak feltárására irányult. Dmitrij Rezun definíciója szerint a szibériai frontier „két különböző fejlettségi szintű kultúra találkozási helye és pillanata”,¹⁰ ahol az autochton és az immigráns lakosság civilizációjából egy új minőségű közösség formálódik. Mihail Silovszkij tipológiájában a „külső frontier” két gyökeresen eltérő civilizáció ismerkedésének tere. A „belső frontier” azt követően jön létre, hogy az állam inkorporálta a területet, alattvalói jogviszonyt kényszerített az őslakosokra, és elkezdte bevonni őket a térség gazdasági kiaknázásába. Végezetül a „civilizáción belüli frontier” megkülönböztető ismérve, hogy az újonnan érkező telepesek egy olyan etnikailag kevert, törzsökös lakosságot találnak az immigráció célterületein, amely – hozzájuk képest és tőlük eltérően – specifikus helyi mesztic kultúrával, saját mentalitással és saját önazonosság-tudattal rendelkezik.¹¹ A krasznojarszki Alekszandr Hromih koncepciója kronologikusan egymásra épülő jelleggel ruházta fel Silovszkij teóriáját. A „külső frontier” a jövevények és az őslakosok első találkozásának színtere. A „belső frontier”-t azok a kontaktzónák alkotják, ahol az orosz telepesek szótan elhelyezkedő lakóhelyei beékelődnek a bennszülöttek szállásterületeibe, amelyekre kiterjed az állami közigazgatás joghatósága. A „civilizáción belüli frontier” körülményei közepette az interetnikai kon-

⁷ Frederick J. TURNER: *The Frontier in American History*. N. Y., 1921, Henry Holt and Company. (<http://xroads.virginia.edu/~HYPER/TURNER/home.html> [2015. 07. 28.])

⁸ A. SZ. HROMIH: Problema „szibirszkovo frontyira” v szovremennoj rosszizskoj isztoriografii. *Vesztnyik Cseljabinszkovo unyiverszityeta*. 2008/5, 106–112. o.; T. NY. SZOBOLJEVA – D. SZ. BOBROV: Szovremennaja rosszizskaja isztoriografija koncepcii frontyira. *Izvesztija Altajszkovo goszdarsztvenno unyiverszityeta*. 2011/4–1 (72) 189–193. o.

⁹ *Frontyir v isztorii Szibiri i Szevernoj Ameriki v XVII–XX vv.: obszsee i oszobennoje*. Vip. 1–4. Novoszibirszk, 2001–2005, IDMI; RIPEL.

¹⁰ D. JA. REZUN: Vvegyenyije. *Frontyir v isztorii Szibiri i Szevernoj Ameriki v XVII–XX vv.: obszsee i oszobennoje*. Vip. 4. Novoszibirszk, 2005, RIPEL, 3–7. o.

¹¹ M. V. SILOVSKIJ: Frontyir i pereszelenyija (szibirszkij opit). *Frontyir v isztorii Szibiri i Szevernoj Ameriki v XVII–XX vv.: obszsee i oszobennoje*. Vip. 3. Novoszibirszk, 2003, RIPEL, 101–118. o.

taktusok kölcsönhatására új közösség alakul ki, vagy a réginek egy modifikálódott, sajátos változata.¹²

A birodalomépítés megítélésével kapcsolatos szemléletváltást jelentős mértékben elősegítette a török és a mongol nyelvű nomádok történetével foglalkozó Vagyim Trepavlov monográfiája, amelyben a szerző a *fehér cár* kifejezés keletkezését és szemantikáját, valamint az orosz uralomnak alávetett népek saját függő helyzetükről kialakított képét és annak geneziséét vizsgálta.¹³

A Moszkvai Nagyfejedelemség és a Szibériai Kánság kapcsolata az orosz hódítás előtt

Szibéria birtokbavételének forrásbázisa rendkívül hiányos, sok esetben bizonytalan adatokat tartalmaz, és széles teret enged az interpretációknak. Rezun a kánontól eltérő megvilágításba helyezte az előtörténetet: a véletlenszerűségekre és az adott történelmi szituáció diktálta sztereotip magatartásformák követésére helyezte a hangsúlyt. A Kreml politikáját az Arany Horda utódállamainak viszonyrendszerébe ágyazta.

III. Iván (1462–1505) 1480-ban szabadult meg a tatár igtól. Ezt követően a tatár hordák és a moszkvai állam kapcsolata gyökeresen megváltozott. 1552-ben az orosz sereg elfoglalta a Kazáni Kánságot. Oroszország először kapcsolt magához etnikailag nem szlávok lakta politikai entitást. Kazán kánja orosz nyelven a *cár* titulust viselte, amit IV. Iván (1533–1584) a kánsággal együtt megszerzett magának.

Trepavlov rámutatott, hogy a *fehér cár* kifejezés IV. Iván uralkodása alatt jelent meg az Oroszországgal határos török nyelvű népek politikai szótárában, legtöbbször az orosz–nogaj diplomáciai érintkezésben, mint a moszkvai nagyfejedelem hagyományos tituluszainak kiegészítő eleme. A *fehér* fogalom eredete és szemantikája egzakt módon rekonstruálhatatlan, de a teljhatalmat, a független, senkinek sem adózó, szuverén uralkodó képét a török nyelvű közegben éppúgy magában foglalta, mint a szentség és az előkelőség gondolatársítását az ortodox kultúrkörben.¹⁴

Az 1495-ben megalakult Szibériai Kánság uralkodója 1555-ben hűségesküt tett az orosz cárnak. A Tümeni Kánság örököséként engedelmességgel tartozott Kazán urának. Amikor a Szibériai Kánság élén radikális változás állt be, mert a főhatalmat egy közép-ázsiai eredetű dinasztia trónkövetelője, Kücsüm kaparintotta meg, a Kreml benyújtotta igényét a hűségeskü (serty) megerősítésére. Kücsüm elutasító

¹² A. Sz. HROMIH: K voproszu o primenyenii ponyatyij „kolonyizacii” i „frontyir” v izucsenyii istorii Szibiri. *Isztoricseszkiye issledovanyija v Szibiri: Problemi i perspektivy*. Novoszibirszk, 2009, Insztyitút SZO RAN, 108–113. o.

¹³ V. V. TREPAVLOV: „Belij car”. *Obraz monarha i predstavlenija o poddansztve u narodov Roszszii XV–XVIII vv.* Moszkva, 2007, Vosztocsnaja lityeratura RAN.

¹⁴ Uo. 13–15. o., 23–27. o.

választ adott. A szibériai kánok közül azonban először címezte IV. Ivánt „*fehér cár*”-nak.

A *serty* kifejezés tatár közvetítéssel az arab nyelvből (šart) került át az oroszba a 15. században. Eredetileg a moszkvai fejedelmek, illetve a tatár államalakulatok vezetői közötti kölcsönös kötelezettségvállalást tartalmazta. Ahogy a Kreml ura erősödött, úgy alakult át a fogalom jelentése: eskü jelleget öltött, amely az „ifjabb” fél kötelezettségeit rögzítette. Meghatározta az alávetett státus elfogadását kifejező *jaszak* (prémadó) mennyiségét, rendelkezett az alárendelt szerepet vállaló fél hadba vonulásáról a moszkoviták háborúiban. Viszonosságként az „idősebb fivér” vállalta, hogy megvédi patronáltját az ellenségeitől. A 16–17. században az orosz állam elsősorban ilyen protektorátus jellegű szerződések révén terjeszkedett keletre.¹⁵

IV. Ivánnak nem állt szándékában a Szibéria Kánság meghódítása, mert lekötötte erejét a kimerítő livóniai háború. Jermak szabad kozákokból verbuvált csapatának portyájáról (1581/82) csak utólag szerzett tudomást. A Kreml tájékozatlanságot árult el az észak-ázsiai viszonyokat illetően: az atamán megsegítésére küldött erősítés csaknem teljes létszámban odaveszett a szibériai télben.¹⁶

Az orosz expanzió Nyugat-Szibériában

A szovjet interpretáció szerint a Szibériai Kánság bukása (1582) után az oroszok nem találtak szervezett ellenállással, sem államalakulattal Észak-Ázsiában. A behatolásuk inkább a földrajzi felfedezésekhez hasonlítható. Az előnyomulást az értékes szőrmék megszerzésének vágya hajtotta. A folyamat sebességét érzékelteti, hogy egy kozák különítmény már 1639-ben kijutott a Csendes-óceán partjára. A tajgaövezetben az Oroszországból érkezett prémvadászok időben és térben megelőzték a Kreml képviselőinek megjelenését. Szibéria beillesztését az orosz állam keretei közé az – orosz történettudományban a 19. század közepe óta használt – *kolonizáció* fogalommal lehet leginkább leírni: gyér népsűrűségű, vagy lakatlan területek extenzív gazdasági művelés alá vonása a keleti szláv népesség folyamatos migrációja révén. Ebben a kontextusban Szibéria meghódítása a több évszázados orosz történelmi folyamat szerves folytatása.

Rezun az észak-ázsiai orosz terjeszkedés Jermak halálát (1585) követő szakasza kapcsán sem talált átgondolt és tudatosan felépített kormányzati politikára utaló nyomokat. A bojár dumában két álláspont rivalizált. Az első a novgorodiak óta bejáratott északi irányt tartotta behatolásra alkalmasnak, amely a Szibériai Kán-

¹⁵ Uo. 136–138. o.

¹⁶ D. Ja. REZUN – M. V. SILOVSKIJ: *Szibir. Konyec XVI – nacsalo XX v.: frontyir v kontyeksztje etnosocialnih i etnokulturnih processzov*. Novoszibirszk, 2005, Szova.

(<http://ns.history.nsc.ru/kapital/project/frontier/index.html> [2015.06.23.])

ságtól a Jeges-tenger felé elterülő, de jelentős részben a szibériai tatárok adóztatási körzetébe tartozó tajgába vezetett, az Ob folyam alsó és középső szakaszához. A második a Jermak által használt, új, déli útvonalat preferálta a Tobol és az Irtis által közrezárt erdős sztyeppe alkotta folyóközbe, a Szibériai Kánság szívébe. Logikusnak látszott, hogy a Jermak révén egyszer már elfoglalt káni székhely, Iszker (oroszul Szibir) ismételt megszerzése legyen a célkitűzés. Ehelyett az Urálhoz közelebb, az egykori Tümeni Kánság központjában épült fel az első szibériai orosz város, Tyumeny kezdeménye, egy rönkvár (1586). A cári expedíciós csapatok csak egy esztendő múlva közelítették meg Iszkert. Mintegy 15 kilométerre a falaitól erődöt ácsoltak Tobolszk néven. Kücsüm a kánság délkeleti peremvidékére húzódott vissza, ahová az orosz fegyveresek nem követték. Ehelyett törbe csalták az Iszker környékén maradt tatár előkelőket, majd Moszkvába hurcolták őket. A déli irányú expanzió ezt követően leállt. A kánság megszűnt létezni, de a Szibir nevet az orosz hódítás kiterjesztette minden megszerzett észak-ázsiai területre.

Az 1590-es években az északi útvonal került előtérbe. A cári különítmények a manysi és hanti területek lakosságát hódoltatták. Az obi-ugor „fejedelemségeket” adókörzetökké alakították, amelyek központjában erődöket építettek: Pelim (1593), Berjozov (1593), Szurgut (1594), Obdorszk (1596). Hadjárataik során az oroszok hatékony segítséget kaptak az Ob középső folyásánál élő kodai hantiktól, akik nyomkeresőként és harcosként egyaránt a rendelkezésükre álltak. A hódítók ugyanígy jártak el a szölkupok földjén (Narim: 1597), majd a nyenyeczek és enyeczek lakta tundra és erdős tundra vidéken. 1601-ben a Taz folyó torkolatánál felépítették Mangazéja cölöpvárát, amely a bennszülöttek adóztatásán kívül vámot szedett az orosz prémvadászoktól és prémkereskedőktől.

Déli irányban 1594-ig nem történt előrelépés. Akkor a kozákok megácsolták Tara erődjét, amely 1635-ig a második legnagyobb létszámú garnizonnal rendelkezett Szibéria fővárosa, Tobolszk után. Tara és Tyumeny védte a nyugat-szibériai orosz birtokokat a sztyeppe felől. Kücsümtől 1598-ban sikerült végleg megsabadulni. Egy pusztai rajtaütés során tarai kozákok lemészárolták a fegyvereseit. A trónfosztott kánnak sikerült megszöknie, de többé nem tért vissza. A Szibériai Kánság elitje volt az egyetlen a szubkontinens népeinek vezető rétegei közül, amelyet a hódítók nem hagytak a korábbi lakóhelyén. Aki a mirzák közül nem esett el a harcokban, azt Moszkvába vitték, és főtishti rangban besorozták a cári seregbe.

Borisz Godunov uralkodása (1598–1605) véget vetett a pusztán „re-agáló” orosz magatartásnak. Úgy látszott, a Kremlben eldöntötték, hogy Szibériát Oroszországhoz csatolják. Az Urálon keresztül vezető főútvonal biztosítására megépítették Verhoturje (1598) és Turinszk (1600) erődjét. Ekkor azonban a birodalom európai felét romba döntő polgárháború és lengyel-svéd intervenció megakasztotta a folyamatot. Az obi-ugorok lázadást készítettek elő az orosz uralom ellen.

A Romanov-dinasztia a trónra lépése (1613) után revánsot akart a nyugati határainál. Keletre nem tudott jelentős erőket átcsoportosítani, különösen nem ha-

tékony utánpótlási útvonalakat fenntartani a gigantikus térségben, ahol jóformán csak a folyókon lehetett akadálytalanul közlekedni. A kezdeményezést rábízta a helyi erődparancsnokokra, akik munkáját a birodalmi fővárosban aszerint ítélték meg, hogy mennyi prémadót juttatnak el a kincstárba. A nyugat-szibériai erődökből induló expedíciók, amelyek részben helyőrségi katonákból, részben prémvadászokból, részben civil önkéntesekből szerveződtek, új adóalanyok felkutatása érdekében keresztbe-kasul bebarangolták az egész szubkontinentst. Egy-egy ilyen „kiküldetés” akár több évig elhúzódhatott. Az orosz erődök füzére 1619-re északról és délről elérte Nyugat-Szibéria határát, a Jenyiszej folyamat: Turuhanszk (1607), Makovszkij (1618), Jenyiszejszk (1619), Krasznojarszk (1628).

A tajgaövezetben tapasztalt könnyű előnyomulással szemben Nyugat-Szibéria sztyeppei sávjában az oroszok beleütköztek a szomszédos nomád hatalmakba. Nyugat- és Kelet-Szibéria déli határövezete a nyugatmongol Dzsungáriai Kánság és a halha mongol „Altin kán” országának északi gyepűjét alkotta. A déli orosz erődvonallal – Tyumeny, Tara, Tomszk (1604-től), Kuznyeck (1618-tól), Krasznojarszk – az egész 17. század folyamán védekezett a kirgizek és a kalmüök támadásai ellen. Az Altaj, illetve a Szaján előterében élő török nyelvű és tajgai kis népek az oroszok megérkezése előtt a dzsungár és a halha mongol előkelők kiistimjei¹⁷ voltak. A kózákok megjelenését követően kettős, néhol hármas, sőt többes adóztatás alakult ki a szubrégióban, ami nem tette lehetővé, hogy Moszkva kizárólagos hatalmat gyakoroljon az itt élő etnikumok felett. Ez az állapot Kína észak-mongóliai (17. század vége) és dzsungáriai (18. század közepe) inváziója után is fennmaradt.

Az orosz uralom megszilárdítását Nyugat-Szibériában elősegítette, hogy a tatárok és az obi-ugorok többsége hierarchikus társadalomban, alávetett helyzetben, adófizetői státusban szocializálódott. A cári fennhatóság pusztán a hatalmi központ cseréjét jelentette számukra. A hódítók tudatosan építettek erre a mentalitásra, és amit célszerűnek tartottak, azt átvették a bejáratott tatár intézmények közül.

Az orosz expanzió Kelet-Szibériában

Nyugat-Szibériával ellentétben a Jenyiszej folyam és a Csendes-óceán között elterülő, erdős hegyvidék dominálta térséget, valamint az északi tundraövezetet olyan etnikumok népesítették be, amelyek nem ismerték az államiságot, és többségükben függő helyzetben sem éltek soha. Ez formálisan megkönnyítette a cári hatalom kiterjesztését, de rendkívül megnehezítette az intézményes működésének elfogadtatását.

A korábbi orosz és szovjet történetírás szemléletmódja – amely a hűségeskü (serty), vagy az erődépítés tényéből kiindulva határozta meg az őslakosság egy-egy

¹⁷ Kiistim: Altaji török eredetű szó. Egy másik etnikumnak alávetett, adófizetésre kötelezett népcsoport függő helyzetét jelöli.

csoportja és a szállásterülete orosz államhoz csatolásának dátumát – Zujev szerint formális szempontokból indult ki, és hamis képet sugároz. A hűségesküt a bennszülöttek nem tekintették véglegesnek, az erődépítés pedig a terület inkorporálását, nem az ott élők pacifikálását jelzi.

Zujev a prémadó rendszeres, előre meghatározott mértékben történő, erőszak alkalmazása nélküli beszédését, továbbá működőképes orosz közigazgatás jelenlétét tekinti azon mutatóknak, amelyek az orosz uralom megszilárdulásának objektív kritériumai.¹⁸ Ezek alapján Kelet-Szibéria túlnyomó része a 17. század folyamán instabil frontier-övezet maradt.

A Jenyiszej középső szakaszánál és az Angara alsó folyásánál élő tunguzok az 1630-as évekig elkerülték a jaszakfizetést. Legtekintélyesebb vezetőjük 1626-ban elesett a burjátokkal vívott harcban. Ekkor a népe behódolt az oroszoknak, hogy védelmet találjon a vezérének gyilkosaival szemben. Ezek a tunguz csoportok önként adóztak, de ajándékokért cserébe. Kelet-Szibéria más térségeiben a tunguzok makacs ellenállást tanúsítottak a 17. század végéig különösen az Ingyigirka és a Kolima folyók völgyében, valamint az Ohotszki-tenger partján. A prémvadászokat és a jaszakot begyűjtő kozákokat időről időre megölték. Tűszokat kellett ejteni közülük az adóbeszedés eredményessége érdekében. A jakutokkal ellentétben a tunguz előljárók között nem akadt olyan, akit a saját népe ellen lehetett felhasználni, mert a tunguz előkelők státusza még nem vált el élesen a közrendűekétől. A tunguzok a 18. században sem fizettek rendszeres adót, és a prémeket kopjára tűzve tolták be az erődök lőrésein. 1653-ban elfoglalták és felgyűjtották az ohotszki erődöt, amit több alkalommal megostromoltak. Létezhetek törzsszövetségeik, mert viszonylag könnyen és gyorsan tudtak szibériai viszonyok közepette tekintélyesnek számító (akár ezerfős vagy nagyobb) hadat összegyűjteni. A Bajkál-tavon túl élő, elburjatosodott tunguzok a mongoloknak adóztak, az Amur mentiek a kínaiakkal kereskedtek. A törzsek közti csere folytán a kínai áruk eljutottak a korjásokig és a jukagirokig. Ezeket a kapcsolatokat az orosz hódítás szétszakította.¹⁹

A jakutok adóztatása az 1630-as években kezdődött, és nagyon hamar átfogta az életterük centrumát, a Léna folyam medencéjét. A jakut nemzetségek között gyilkos háború dúlt a 16. század végén, a 17. század első felében. Némelyek az oroszokhoz fordultak segítségért. Cserébe nemcsak jaszakot fizettek, de közös hadjáratokat kezdeményeztek a kozákok által még nem adóztatott ellenségeikkel szemben. A jakutok később megpróbálkoztak az egyesüléssel, ám a vezetőik nem tudtak megegyezni, az oroszok pedig sikeresen kijátszották őket egymás ellen. Az

¹⁸ A. Sz. ZUJEV: K voproszu o priszojegyinyenii k Rosszii krajnyevu szevero-vosztoka Szibiri vo vtoroj polovinye XVII – nacsale XVIII v. *Aktualnie voproszi isztorii Szibiri*. Barnaul, 2002, Izdatyelsztvo Altajszkovo unyiverszityeta, 135–138. o.

¹⁹ A. A. BRODNYIKOV: Zaviszimoszty processza objaszacsivanyija ot potesztarno-polityicseszkoj szituacii v regionye. *Jevrazija: kulturnoje naszlegivje drevnyih civilizacij*. Vip. 1. *Kulturnij koszmosz Jevrazii*. Novoszibirszk, 1999, NGU, 119–123. o.

1660-as évektől kezdve a jakut előkelők maguk szedték be a prémadót és adták át az erődök parancsnokainak, amiért cserébe kiváltságokat élveztek.

A Bajkál-tótól nyugatra lakó burját törzsek évtizedeken át vetélkedtek az oroszokkal a környező tunguz csoportok adóztatásáért, amíg riválisból célponttá nem változtak. Alávetésük az 1620-as évek végén kezdődött, de csak a 17. század közepére fejeződött be. A Bajkáltól keletre élő burjátok hódoltatása 1648-tól indult, és az 1660-as évek végéig elhúzódott. Az orosz hatalom óvatosan kezelte a burjátokat, mert félnomád csoportjaik sérelem esetén felkerekedtek, és átlvagoltak a mongol határon. A burjátok a legkevesebb prémadót fizető szibériai őslakosok közé tartoztak. Fejenként egy cobollyal tartoztak évente, negyedannyival, mint a térségükben élő tunguzok.

A kivetett prémadó nagysága régióként és népcsoportonként akár jelentősen eltérő lehetett, de mindig hűen tükrözte az erőviszonyokat és az orosz állam képességét a fennhatóságának érvényesítésére. Legtöbbet a kilátástalan helyzetben lévő közép-jenyiszeji ketek fizettek: 1621-ben 12 cobolyt fejenként. A 17. század vége felé haladva a jaszak mennyisége és értéke Szibéria-szerte folyamatosan csökkent.

A Léna és az Anadir folyók között élő jukagirokat az 1640-es évektől háborgatták az oroszok. A jukagirok először azt hitték, hogy az ismeretlen törzshöz tartozó idegenek eltévedtek.²⁰ Amikor végre megértették, hogy a kozákok mit akarnak tőlük, kerek perec megtagadták az adófizetést arra hivatkozva, hogy ez az ő földjük. Ettől kezdve harcoltak, de a jakutoktól, csukcsoktól és oroszoktól szorongatva a létszámuk gyors fogyásnak indult, majd nagy arányban asszimilálódtak.

A Kolima folyótól északkeletre a hódítók a 17. század második felében jelentek meg. A Csukcs- és a Kamcsatka-félsziget között őshonos korjások heves ellenállást tanúsítottak. 1715-ig nem sikerült rendszeres és fix összegű prémadót kivetni rájuk. Egyes csoportjaik azonban békés együttműködést alakítottak ki az oroszokkal, és segítették őket a csukcsok ellen, akikről sokat szenvedtek.

A hagyományos interpretációval ellentétben az 1697–1700 között Kamcsatkát megjárt cári expedíciós különítménynek nem sikerült meghódítania a félszigetet. A 18. század elején épült orosz erődök Atlaszov parancsnok kegyetlenkedése ellenére is csak a félsziget közepét uralták, a nyugati és a keleti partszakaszon élő itelmeneket, valamint a déli foknál lakó kuriliakat a 18. század második harmadáig nem tudták adózásra kényszeríteni.

Az agresszív csukcsok állandó nyomás alatt tartották szomszédjaikat. Az oroszokkal 1641-ben találkoztak először, amikor rátámadtak a Kolima folyó mentén jukagirokat vegzáló kozák csapatra. A Csukcs-félsziget orosz leigázásának kísérlete az 1640-es években indult. Központja az 1652-ben épült anadiri erőd lett. Az 1920-as

²⁰ A. SZ. ZUJEV: *Russzkije i aborigeni na krajnyem szevero-vosztok Szibiri vo vtoroj polovinye XVII – pervoj csetvertyi XVIII v.* Novoszibirszk, 2002, NGU. (<http://zaimka.ru/author/zuev/> [2015. VII. 10.])

évekig elhúzódó háború legvéresebb szakasza 1730 és 1747 között zajlott. Az orosz fogságba került csukcsok közül egész családok lettek öngyilkosok, hogy elkerüljék a rabságot. A szenátus 1742-ben – felrúgva a szibériai bennszülöttekkel szemben addig követett gyakorlatot – parancsot adott a csukcs nép teljes kiirtására. Végül mégis beletörődött a kudarchba, és az orosz hadsereg kivonult a félszigetről. Az anadiri erődöt 1771-ben lebontották. II. Katalin 1779-ben az alattvalóivá nyilvánította a csukcsokat, nehogy a Csendes-óceánon felbukkanó angol és francia hajók légénységének eszébe jusson partra szállni. A kollaborálásra hajlandó csukcs csoportok annyi prémadót adtak a kincstárnak, amennyit maguk óhajtottak. A fokozatosan beinduló cserekereskedelemmel az oroszok többet értek el, mint erőszakkal.²¹

Az Észak-Ázsiából adó jogcímén beszerzett szörme az orosz állam éves bevételeinek tekintélyes részét alkotta a 17. században: 1616-ban 16%, 1625–1650 között kb. 20%, 1680-ban 8–10%, 1750-ben 1%. Figyelembe véve a szibériai bennszülöttek elenyésző lélekszámát, ami a birodalom adófizető lakosságának nem több mint 0,5–1%-át tette ki, hozzájárulásuk az orosz állam költségvetéséhez gigászi! A kincstár prémbevételeinek azonban csak egy része származott prémadóból, a másik az orosz prémvadászokra és prémkereskedőkre kivetett tizedből állt. Az utóbbi aránya az állami prémjövedelmeken belül 1628-ban 37%, 1642-ben 43%, 1658-ban 32% volt. A 17. század közepéig az orosz prémvadászok és prémkereskedők révén Szibériából kiszállított szörme értéke jelentősen meghaladta a kincstári bevételeket. A szibériai prémvagyon alapvetően magánszemélyek tulajdonába vándorolt, és nagy kereskedődinasztiák felemelkedését alapozta meg. A privát szektor részesedése a 17. század első felében elérte az éves zsákmány háromnegyed részét! A coboly utáni hajsza a 17. század végére kipusztította a szibériai cobolyállományt. A tőkeerős orosz kereskedők által finanszírozott magánvállalkozók a 18. században áttették tevékenységük központját Kamcsatkára, az Aleut-szigetekre, majd Alaszkába.²²

A hódítók viszonyulása Szibéria őslakóihoz

A 15–17. századi Oroszországban nem létezett kifejezés az „alattvaló” fogalomra. A trónnak fegyveres szolgálattal tartozó nemesek és közrendűek az uralkodó *hoplojaiként* (rabszolgaiként), az adóterhet viselő parasztok és városlakók az uralkodó *árváiként* (alázatos szolgálóiként) definiálták magukat a kérvényekben. A 18. század közepéig a szibériai őslakosok esetében alkalmazott gyűjtőszó a *másföldi* (inozemec) volt, ugyanaz, amivel az oroszok a külföldieket illették. Bár Észak-Ázsia területét a hódítók inkorporálták, az észak-ázsiai őslakókat nem tekintették az orosz-

²¹ Uo.

²² P. Ny. PAVLOV: *Pusnoj promiszel v Szibiri XVII v.* Krasznnojarszk, 1972, Krasznnojarszkij Goszdarsztvennij Pedagogicseskij Insztitút, 100–117. o.

országi társadalom integráns részének! Ennek megfelelően az életmódjukba, belső viszonyaikba nem avatkoztak bele. A bennszülöttek erőszakos térítését a kormányzat a 17. században megakadályozta, mert keresztényként kikerültek volna a prém-adót fizetők kategóriájából. Az ortodox hit tisztaságára büszke oroszok nem ragaszkodtak a keresztény erkölcsi normák betartásához, ha más vallásúakkal akadt dolguk. Ez az attitűd kiütközött az őslakossággal szembeni fellépés brutalitásában és a visszaélések gátlástalanságában.

A 16–17. századi moszkvai állam paternalista viszonyulása a szibériai bennszülöttekhez az autokratikus berendezkedésből és a fiskális érdekeiből fakadt. Hódolataskor a kozákoknak – központi utasításra – „szeliden” és „durvaság nélkül” kellett volna eljárniuk. Ezt az intenciót a prémbegyűjtő különítmények kis létszáma és az óriási területen szétszórt erődök gyér hálózata motiválta. A felfedezett népcsoportok előljáróit a jövevények megeskették a *fehér cár* hűségére (serty), majd felolvasták előttük „kegyes szavait” arról, hogy az oltalmába fogadja őket. A jaszak megfizetését az oroszok az alávetett helyzet örökös elfogadásaként értelmezték. A kincstár féltékenyen vigyázta a prémeket beszolgáltató adóalanyok fizetőképességét. Megtiltotta a vadászterületeik csorbitását, a rabszolgává süllyesztésüket. Halálos ítéletet csak felsőbb jóváhagyással lehetett végrehajtani rajtuk. Joguk volt kérvényben elpanaszolni a sérelmeiket.

A moszkvai kormányzat őslakosokat védő rendelkezéseiből szinte semmi sem valósult meg a helyszínen. A hódoltság kiterjesztése sok esetben erőszakkal, a lázadások leverése elrettentő erővel zajlott. Az adóbehajtás kényszer alkalmazásával folyt, és kiegészült törvénytelen különjuttatások begyűjtésével a hivatali vezetők és az adószedők hasznára. A rabszolga-kereskedelmet csak 1826-ban sikerült végleg betiltani.²³ Az Urál mögé áttelepített orosz lakosság (katonák, parasztok, iparosok) körében a nők aránya a 17. század első felében messze elmaradt a szükségestől. A hiányt a bennszülöttek rovására oldották meg figyelmen kívül hagyva a házasság szentségéből és a tízparancsolatból fakadó erkölcsi normákat.

Az orosz telepéseket Szibériában ugyanolyan vagy nagyon hasonló természetföldrajzi körülmények várták, mint a szülőföldjükön.²⁴ Nem volt újdonság számukra az sem, hogy bennszülöttekkel találkoznak. Az észak-ázsiai expanzió nem hozott radikális változást a világképükben. Folytatták a földművelés extenzív formáinak és a természeti erőforrások korlátlan kiaknázásának odahaza megszokott gyakorlatát. A végtelen térségek azt a látszatot keltették bennük, hogy lakatlan vidéket foglalnak el, pedig a gyér népsűrűség dacára Szibériában nem létezett „senki földje”.

²³ A házi rabszolgaság intézménye széles körben elterjedt Szibériában, de nem öltött tömeges méreteket.

²⁴ A bevándorlók Oroszország európai részének főként az északi peremterületeiről érkeztek, kisebb számban és később a Volga vidékéről.

Az erődök, a telepések falvai, városai, szántói, vadászterületei, a bányák és manufaktúrák a bennszülöttek életterét szűkítették.

A központi kormányzat tisztában volt a demográfiai imperializmus jelentőségével. Több nagy betelepítési hullám következte, valamint az önkéntes átköltözést támogató állami segélyeknek köszönhetően az ázsiai országországokban élő európai származású orosz alattvalók (oroszok, ukránok, beloruszok, illetve a helyőrségi szolgálatra felfogadott, egykori lengyel, litván, magyar, svéd hadifoglyok) létszáma a 18. század első évtizedében utolérte, majd dinamikusan meghaladta a bennszülöttek lélekszámát.²⁵ A szibériai telepes lakosság természetes szaporulatából származó népességyarapodás a 17. század utolsó negyedétől már képes volt pótolni a humán erőforrás terén jelentkező alapvető regionális szükségleteket. A bevándorló parasztok és a katonák aránya a 17. század végére kiegyenlítette egymást.²⁶ Ezzel Szibéria hipermilitarizált jellege megszűnt, bár a további története során mindvégig megőrizte az ott állomásoztatott fegyveres erő helyi civil lakossághoz viszonyított – az európai országországokhoz képest – magas arányát.

A hódítók megítélése a szibériai bennszülöttek között

A kozákok megjelenése sokkhatásként érte az észak- és kelet-szibériai bennszülötteket! Már a puszták külsejük is rémületet ébresztett: hatalmas természetnek látszóttak, hosszú haját, torzonborz szakállt, „rozsmárbajuszt” viseltek, és „vas öltözetet” hordtak. A legnagyobb rettenetet azonban az érthetetlen kegyetlenségük váltotta ki. „Nehéz olyan emberekkel harcolnunk, akik távolról gyilkolnak bennünket... mint-ha villám gyulladna fel és megéget minket!” – panaszkodtak a burjátok az őslakosság számára addig ismeretlen lőfegyverekről.²⁷

²⁵ A szibériai őslakosság 18. század előtti lélekszámát csak sejteni lehet. Nagyságát a kutatók 2–300 ezer főre becsülik. Közülük mintegy 140–160 ezer került orosz uralom alá a 17. században. B. O. DOLGIH: *Rodovoj i plemennij szosztav narodov Szibiri v XVII v.* Moszkva, 1960, AN SZSZSZR, 615. o.

²⁶ A 17. század végén 25 393 fő Oroszországból érkezett férfi élt Szibériában. Közülük 9942 katonára, 9428 állami parasztra, zsellér és idénymunkás, 2521 városi lakó iparos és kereskedő, 1748 egyéb (hivatalnok, prém-értékbecslő stb., pl. 344 pap), 802 nemes, 952 jobbágy és háziszolga. A szibériai telepes népesség lélekszáma 1699 és 1710 között drámaian megnőtt, és elérte a 314 ezer főt (157,9 ezer férfi és 156,1 ezer nő). A jelenség feltételezett oka a jobbágyok exoduszerű menekülése a birodalmi perifériákra a svédek ellen vívott „északi háború” (1700–1721) kirombanását követően, ami kolosszális adóterheket, újonccsillítási, fuvarozási és egyéb munkakötelezettséget rótt rájuk. Ja. Je. VODARSKIJ: *Csiszlenoszty russzkovo naszelenyija Szibiri v XVII–XVIII vv. Russzkoje naszelenyije Pomorja i Szibiri. Period feodalizma.* Moszkva, 1973, Nauka, 200–213. o.

²⁷ TREPANOV: i. m., 121. o.

A hagyományos világkép megrendült. A tapasztalatok mítoszokban, mondákban, mesékben tükröződtek.²⁸ Egy északjakut mítosz szerint az isten három fia közül az orosz volt a legfiatalabb, mégis neki engedte meg, hogy a másik kettő (jakut és tunguz) felett uralkodjon. A csukcs mitológiában az isten minden népet az oroszok rabságába juttatott a csukcsokat kivéve. Az enyec mesékben az oroszok a Pecsora folyó felől jönnek, és az útjuk során minden bennszülöttet leölnek. A szomszéd törzsből származó nyomkeresők vezetik őket, akik ezzel bosszulják meg a sérelmeket. A jakut történetekben a kozákok csak azokat mészárolják le, akik nem hajlandóak megadni magukat. Akik jaszakat fizetnek, azokat megvédi az agresszív szomszédoktól. Hakasz mondában a vitézt, aki nem ismerte el a *fehér cár* hatalmát, az oroszok leitatják, és fogságba vetik, ahol meghal. Az egyik tunguz mondában az oroszok legyőzték a tunguzok ősi ellenségeiket, a „vokorojokat”, aztán egyre többen lettek, telepeket építettek és prémadót vetettek ki. Az orosz előljárók vérszívóként viselkedtek, ezért a tunguzok elnevezték őket „vokorojoknak”.²⁹

A kölcsönös értetlenség, majd a becsapottság érzését megalapozta, hogy a *serty* intézményét a kelet-szibériai bennszülöttek szövetségkötésnek vélték, vagy mint a tundrán élő nyenyecék, kifejezetten megalázónak tartották. A Jelovka folyó mentén lakó itelmenek – megtudván, hogy a *fehér cár* védelme alá kerültek – azonnal rátámadtak az alsó-kamszatkaik rokon törzsre. A Bajkál-tó környéki tunguzok lemészároltak egy kozák különítményt, mert egy másik orosz csapattal tartó társaik a burjátokkal vívott csetepatéban elesetek. A jaszakat az őslakosok a cserekereskedelem egyik formájának hitték. Fellázadtak, ha nem kapták meg a szerintük nekik járó ellenértéket, az „uralkodó ajándékát” (ón- és rézedényeket, pengéket, szövetet, baltát, gyöngysorokat, tükröket). A prémadó-beszolgáltatást garantálni hivatott túszedés Kelet-Szibériában sokszor kudarcba fulladt, mert a foglyok behaltak a fogságba, vagy ha nem számítottak a közösség kellően tekintélyes tagjának, a többiek a sorsukra hagyták őket, és odébbálltak.

A szibériai őslakosság lélekszáma a 17. század folyamán jelentősen visszaesett, ami a fegyveres összecsapások áldozatain kívül a behurcolt járványoknak (himlő, pestis, szifilisz) tulajdonítható. A bennszülöttek abban a hitben éltek, hogy a betegségeket az oroszok démonokkal és füsttel szándékosan terjesztik, hogy kiirtsák őket. A halálos betegségekkel szembeni tehetetlenség aláásta a sámánok tekintélyét, s ezzel az ősi társadalmi struktúra egyik tartópillérét.³⁰ A tunguzok 1691-ben megölték az ohotszki erőd kapitányát, aki szublimáttal és gyógyfüvekkel akarta kikúrálni tunguz foglyait a himlőből.

²⁸ V. I. KUZMINIH: *Obraz russzkovo kazaka v folklоре narodov Szevero-Vosztocnoj Szibiri. Elektronnij zszurnal „Szibirszkaja Zaimka”*, 2001, 5. (<http://zaimka.ru/kazaki/kuzminykh1.shtml> [2015.08.15.]

²⁹ TREPAVLOV: i. m., 130. o.

³⁰ V. A. TURAJEV: *Isztoricieszkije poszledsztvija etnokulturnih kontaktov na rosszijszkom Dalnyem Vosztokе (XVII–XVIII vv.) Rosszija i ATR. Naucsniј zszurnal: Gumanyitarnie problemi sztran Aziatszko-Tyihookeanszkovo regiona. Vlagyivosztoк*, 2012/3 (77) 126–137. o.

A *fehér cárt* viszont patrónusként tisztelték a bennszülöttek! Benne látták az igazságosság megtestesítőjét és a törvényesség őrét. Egy ket és egy manysi legendában az uralkodó megbünteti a prémadó-beszedőket, akik törvénytelenül jártak el. A 18. században az obdori hantik összecsóskolták a cárnő nevének helyét azon a papíron, amiről a tisztviselő felolvasta az uralkodó rendeletét. Még a kisdedeket is hozzáértették.

Az oroszok negatív megítélése a szibériai népek folklórjában későn változott meg, amikor a viszony már békés együttéléssé szelídült. De még akkor is járt meglepő eredményekkel: a tetoválás szokása kihalt a szibériai bennszülöttek körében, mert a fegyenceken látott billogok nyomán azt a következtetést vonták le, hogy a testen elhelyezett jelek a legalacsonyabb társadalmi státus tanúsítványai az oroszországi társadalomban. A legnagyobb vívmány, amit a szibériai bennszülöttek többsége az oroszoknak köszönhetett, a kenyér volt.

A frontier-koncepció és a mai orosz államhatalom tudománypolitikai attitűdje

Az oroszországi hatalomgyakorlási mechanizmus autoriter vonásainak az elmúlt évtizedben lezajlott megerősödése maga után vonta az állam fokozott érdeklődését a történelem, mint a nemzettudat, a patriotizmus, a társadalmi kohézió formálásában kiemelt jelentőségű diszciplína és tantárgy iránt.³¹ Nem kerülte el figyelmét az Urálon túli történettudományi műhelyekben lezajlott szemléletváltás sem. A rosszellás egyelőre visszafogott figyelmeztetés formáját öltötte, amelyet két periodikában is közzétettek szinte változatlan szöveggel.³² Szerzője egy hazafias érzelmű, Moszkvában dolgozó, jeles Szibéria-kutató történész. A közlemény félhivatalos jellegét és iránymutató szándékát jelzi, hogy társszerzőként az Oroszországi Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója jegyzi, aki sohasem foglalkozott észak-ázsiai témájú kutatásokkal. „Az Isten magasan, a cár messze van!” – kérkedtek szabadságukkal valaha a szibériai oroszok. „Nem Moszkva parancsol az uralkodónak, hanem az uralkodó Moszkvának!” – tartotta a közmondás a birodalmi fővárosban.

³¹ SZVÁK Gyula (szerk.): *Vita az új orosz történeti koncepcióról*. Budapest, 2014, Russica Pannonicana. (Poszt-szovjet Füzetek XXI.)

³² Ny. I. NYIKITYIN – Ju. PETROV: Russzkaja kolonyizacija Szibiri i Ameriki: gyiszkusszionnie problemi. *Vesztnyik Rosszizskoj nacii*, 2012/4–5, 35–49. o.; Ny. I. NYIKITYIN – Ju. A. PETROV: Russzkaja kolonyizacija Szibiri i Ameriki: isztoriograficeszkije zametki. *Isztoriceszkije zapiszki*. Vip. 15. (133) 2014, 5–27. o.

AJÁNLOTT IRODALOM

Basil DMYTRYSHYN – E. A. P. CROWNWART-VAUGHAN – Thomas VAUGHAN (ed.): *Russia's Conquest of Siberia, 1558–1700. A Documentary Record*. Portland, 1985, Oregon Historical Society (North Pacific Studies); James FORSYTH: *A History of the Peoples of Siberia. Russia's North Asian Colony 1581–1990*. Cambridge, 1992, 1996, 1998, 2000, Cambridge University Press; Andreas KAPPELER: *Russland als Vielvoerkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall*. München, 1992, Verlag C. H. Beck; SZILI Sándor: *Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban*. Budapest, 2005, Magyar Ruszisztikai Intézet (Ruszisztikai Könyvek XIV.); Alan WOOD: *Russia's Frozen Frontier. A History of Siberia and the Russian Far East 1581–1991*. London, New York, 2011, Bloomsbury Academic.

Ny. Ny. BOLHOVITYINOV (red.): *Isztorija russzkoj Ameriki 1732–1867*. T. 1–3. Moszkva, 1997–1999, Mezsdunarodnie otnosenyija; L. M. DAMESEK – A. V. REMNYEV (red.): *Szibir v szosztave Rosszijszkoj imperii*. Moszkva, 2007, Novoje lityeraturnoje obozrenyije (Historia Rossica. Okraini Rosszijszkoj imperii); V. A. LAMIN (red.): *Isztoricseszkaja enciklopegyija Szibiri*. T. 1–3. Novoszibirszk, 2009, Isztoricseszkoje naszlegyyije Szibiri; Ny. I. NYIKITYIN: *Szluzsilie ljugyi v Zapadnoj Szibiri XVII veka*. Novoszibirszk, 1988, Izdatyelsztvo „Nauka”. Szibirszkoje otgyelenyije; R. G. SZKRINNYIKOV: *Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka*. 2-je izd., iszprav. i dop. Novoszibirszk, 1986, Izdatyelsztvo „Nauka”. Szibirszkoje otgyelenyije; V. V. TREPAVLOV: *Szibirszkij jurt poszle Jermaka: Kucsum i Kucsumovicsi v borbe za revans*. Moszkva, 2012, Vosztocsnaja lityeratura RAN; A. Sz. HROMIH: *Szibirszkij frontyir. Vsztreca civilizacij ot Urala do Jenyiszeja (poszlednyaja treti XVI – pervaja csetverty XVIII veka)*. Krasznojarszk, 2012, Krasznojarszkij goszudarsztvennij pedagogicseszkijsz insztyitut imenyi V. P. Asztafjeva.

TÉRFOGLALÁS

Az ókori Róma bűvöletében

Császári imázs és a császári cím Nagy Péter uralkodása idején

A 16–17. században az orosz források (és maguk a cárok is) előszeretettel hangsúlyozták az Augustus császártól való leszármazás fikcióját, ami attól fogva nyert hivatalos jelleget, hogy 1547-ben fontos részét képezte IV. Iván koronázási *ordójának*. Amikor ugyanis Ivánt, elsőként az orosz uralkodók közül *cárrá* koronázták, az immár hivatalossá vált címet – mely a *caesar* szláv megfelelője volt, és előtte a bizánci császárra, valamint a tatár kánra használták – legitimáló egyik hivatkozási alap éppen ez a fiktív genealógia volt.¹ Ugyanakkor a 16–17. században, e leszármazási mítosz ellenére, a pogány Rómát egyáltalán nem utánozta az *ikonográfiában* vagy a *ceremóniák terén* a cári hatalom: azaz a császári Róma imázsa, ellentétben a korabeli nyugati keresztény kultúrkörrel, idegen maradt az orosz hatalmi reprezentá-

ció és hatalmi szimbolika számára. Nagy Péter uralkodása azonban döntő változást hozott: a császári Róma alapvető viszonyítási ponttá vált. „A birodalmi diskurzus megjelenítésének és propagálásának feladata elsődlegesen két területre hárult: a vizuális művészetekre, az építészetre, a látványosságokra egyfelől, valamint a dicsőítő prózára másfelől.”² Jelen tanulmányban főként az ikonográfiára koncentrálok,

¹ E szerint Augustusnak létezett egy Prusz nevű testvére, akit a Visztula vidékére küldött uralkodni, s az ő leszármazottja volt a dinasztia őse, Rurik – rajta keresztül pedig a kijevi és moszkvai fejedelmek is a császárral álltak rokonságban. A másik hivatkozási alapot az ún. Monomah regáliák szintén fiktív története képezte, mely szerint a koronázáshoz használt Monomah-sapka (valamint a nyakfűző és az ún. életet adó kereszt) Konsztantinosz Monomakhosz bizánci császár adománya volt unokája, az egyik kijevi nagyfejedelem, Vlagyimir Monomah számára (1113–1125).

² Harsha RAM: *The Imperial Sublime. A Russian Poetics of Empire*. Madison, 2006, University of Wisconsin Press, 31. o.

a vizuális művészeteken belül is a grafikus művészetekre, és csak érintőlegesen foglalkozom a dicsőítő szónoklattal, mint a prózai dicsőítés jellemző műfajával. Ugyancsak nagyobb teret szentelek azonban az új titulus, a császári (imperator) cím felvételének (1721), amely egy hosszú folyamat kulminációs pontját jelentette, továbbá az új cím legitimálásának.

Ami az ikonográfiában bekövetkezett váltást illeti, James Cracraft egyenesen a „képi ábrázolások terén végbement forradalomról” beszél 1700 után.³ Joggal, hiszen miközben az ortodox egyház tiltotta a pogány istenek ábrázolását, addig a nyugati keresztény kultúrkörben az antik mitológia már a reneszánsz korától elfoglalta helyét a vizuális művészetekben a keresztény szimbolika mellett, s ezáltal a hatalom ikonográfiájában is megkerülhetetlen lett. Bár igaz, hogy a nyugati hatások sporadikusan már a 17. század közepétől érzéklehetőek voltak Oroszországban, a cezúra 1700 táján mégis igen éles és nagy horderejű volt. Tekintsük át ennek egyes elemeit!

Győzelmi bevonulások, diadalkapuk, antik istenek

Az antik Róma ceremóniáinak és császári ikonográfiájának átvétele terén a változás alaphangját Péter 1696-os azovi győzelmét követően, Moszkvába történő bevonulása adta meg. Korábban az ilyen bevonulások „főként vallási jellegű események voltak”, ennek megfelelően pedig a keresztelőkkel és ikonokkal haladó menetet „éneklő papok vezették”.⁴ Mindez természetes volt a korban, hiszen „Oroszországban, csakúgy, mint bármely más európai országban, a katonai győzelemre vagy vereségre úgy tekintettek, hogy az elválaszthatatlanul összekapcsolódott Isten akaratával”.⁵

Az 1696-os Moszkvába történő győzelmi bevonulás viszont *nem a korábbi keresztény koreográfiát*, hanem *az antik Rómában szokásos mintát* követte. Péter és serege egy diadalkapun át vonult be, melyen feliratok és *klasszikus mitológiai alakok* voltak láthatók: köztük Victoriának, a győzelem istennőjének szárnyas alakja, babérkoszorúval és egy zöld ággal ábrázolva.⁶ A kapu orosz nyelvű feliratai közül az egyik, amelyet magán a boltíven helyeztek el, így szólt: „*Jöttem, láttam, győztem*”. Ez Pétert egyértelműen Julius Caesar személyével azonosította, s a vele

³ James CRACRAFT: *The Petrine Revolution in Russian Imagery*. Chicago–London, 1997, University of Chicago Press, 81. o., 311. o.

⁴ Lindsey HUGHES: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven, 1998, Yale University Press, 18. o.

⁵ Uo.

⁶ Richard S. WORTMAN: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. Volume One: From Peter the Great to the Death of Nicholas I*. Princeton, N.J., 1995, Princeton University Press, 42–43. o., HUGHES: i. m., 18. o.

való párhuzamok a későbbiekben gyakoriak lettek.⁷ Két másik felirat viszont Nagy Konstantin császárhoz hasonlította Pétert: „*Konstantin császár győzedelmes viszsztatérése*”, „*Konstantin császár győzelme a tisztátalan római császár, Maxentius felett*”.⁸

Még érdekesebbek számunkra azonban a diadalkapu boltívének mitológiai alakjai: ennek egyik pillérét ugyanis Mars tartotta, alatta a felirattal, „*Mars bátorságával*”, míg a másikat Herkules, ez alatt pedig a „*Herkules erejével*” felirat állt.⁹ Ettől kezdve Herkules (és Mars) lett az a mitológiai alak, akihez Pétert gyakran hasonlították.¹⁰ Az antik istenek valamint a pogány államférfiak/uralkodók mint mintaképek megjelenése szakítás volt az ortodox kánonnal. Fontos megjegyezni, hogy a birodalom, amit Péter utánozni igyekezett, nem a keresztény Bizánci Birodalom volt, hanem a pogány Róma. Ebben a vonatkozásban kell kitérni arra, hogy Nagy Konstantin alakja mint a dicsőítés párhuzama döntően az oszmánok elleni harc kontextusában jelenik meg Péterrel kapcsolatban, tehát a keresztények nem keresztények elleni harcának összefüggésében. Ennek az a kézenfekvő magyarázata, hogy a cárok és Konstantin párhuzamba állítását Péter csak megörökölte, amely téma oszmánellenes éllel való megjelenése az orosz ikonográfiában és a dicsőítő irodalomban már korábbra, apjának uralkodására datálható.¹¹ Ennek a témának számos példáját találhatjuk meg Péterrel kapcsolatban is az azovi győzelmet követően.¹²

A megelőző évszázadokhoz képest tehát az 1696-os bevonulás több szempontból a múlttal való szakítást jelentette. A korábbiakban a katonai győzelmek alkalmával a dicsőítés alanya „nem maga a győzelmet arató személy volt, hanem az istenség, azaz a győztes oltalmazója”.¹³ Most viszont a személy kultusza került előtérbe, akinek érdemeit immár az antik mitológia alakjaival való összehasonlítás volt hivatott kifejezni. Továbbá maga a diadalkapu is újdonságnak számított: korábban ugyanis a Kazany bevételéből visszatérő IV. Ivánnal kapcsolatban említik csak, hogy diadalkapukat emeltek egy cár számára.¹⁴

Az 1696-os diadalmenet volt Péter számára a kezdet, de a svédek ellen vívott nagy északi háború (1700–1721) hozta meg a kiteljesedést az uralkodói hatalom ikonográfiájának átalakulása terén. Az 1700-as narvai vereség után ugyanis hamarosan jöttek az orosz sikerek, és a győzelmeket immár menetrendszerűen diadalme-

⁷ WORTMAN: i. m., 42. o.

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 45. o., 48–49. o.

¹¹ SASHALMI Endre: *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs, 2013, Kronosz Kiadó, 53–76. o.

¹² Lásd például SASHALMI: i. m., 121–122. o.

¹³ Borisz Fjodorovics BORZIN: *Roszpiszi petrovszkovo vremeni*. Moszkva, 1986, Nauka, 150. o.

¹⁴ Uo.

netekkel ünnepelték meg. A diadalmenetek általánossá válásával értelemszerűen a diadalkapuk is egyre grandiózusabbak lettek. Ezek a diadalkapuk, bár hasonlítottak a római történelemből ismert diadalívekre, és funkciójuk is ugyanaz volt, nem kőből, hanem fából készültek.¹⁵ Éppen ezért nem is maradt fenn közülük egy sem.¹⁶ A korai időszakból pedig (1696–1704) „még grafikus ábrázolás is alig őrződött meg róluk”.¹⁷ A diadalkapukról információkat részben a kortárs szemtanúk beszámolóiból szerezhetünk, de még inkább azokból a propagandisztikus célból nyomtatásban megjelentetett leírásokból, amelyek részletesen bemutatják a diadalkapukat. Ezekben a metszetekkel is ellátott leírásokban el is magyarázták az egyes jelképek és feliratok jelentését. Ezt nemcsak az új ikonográfia jelképeinek ismeretlen volta tette szükségessé, hanem az is, hogy sok esetben latin feliratok álltak a grafikus ábrázolásokon, amelyeket persze le kellett fordítani.

A mitológiai alakok közül, amint említettem, már kezdettől különleges szerep jutott Herkulesnek. Ez a későbbiekben csak fokozódott, aminek okát talán abban is kereshetjük, hogy Péter angliai tartózkodása alatt saját tapasztalatot szerzett arról, hogy Herkules alakját miként állították az uralkodói dicsőítés szolgálatába. A Herkulessele való párhuzam ugyanis központi szerepet játszott Orániai Vilmos angol király udvarában. A cár 1703-as diadalmenetét leíró orosz nyelvű kiadvány címe már egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a halhatatlan győzelem templomába vezető ünnepi kapuk az *Új Oroszországi Herkules* legyőzhetetlen nevének”, azaz Péternek állítanak emléket.¹⁸ Természetesen a kapukon ábrázolt figurák közt is megjelent Herkules, akinek lába alatt feküdt a nemeai oroszlán, jelképesen XII. Károly, és Herkules alakja a későbbi bevonulások során is szinte elmaradhatatlan lett. Az 1709-es poltavai csatát megünnepelni hivatott moszkvai győzelmi bevonulás diadalkapuin (ez volt a leggrandiózusabb, itt ugyanis hét diadalkaput építettek Péter és kísérete számára) bár látható volt Mars, de az egész processzió központi témája Péternek az „Orosz Herkulesként” való dicsőítése volt.¹⁹ Természetesen mindez nem jelentette azt, hogy Pétert ne ábrázolták volna más alakban, minthogy például gyakran voltak párhuzamot közte és Szent György közt.²⁰ Annak az érmének a reverzén, amelyet Péter a poltavai győzelem után Nürnbergben veretett, Herkules alakja látható, averze viszont Pétert olyan páncélos kopjás lovasként ábrázolja, aki mintegy Szent Györgyként legyőzi az ellenséget.²¹ Ugyancsak Péternek Herkulesként való ábrázolásával kezdődik a győzelem után készült *Politikai apoteózis* című mű, ahol

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Vaszilij Petrovics GREBENYUK (red.): *Panyegiricseszka lityeratura petrovszkovo vremeni*. Moszkva, 1979, Nauka, 150. o. (Kiemelés tőlem – S. E.)

¹⁹ HUGHES: i. m., 206. o., WORTMAN: i. m., 49. o.

²⁰ HUGHES: i. m., 49. o.

²¹ CRACRAFT: i. m., 269. o.

az első kép a kígyókkal viaskodó Herkulest ábrázolja, de a címlapon egy hatalmas kopjás lovas öli meg a kígyót. Nyilván nem volt véletlen a két téma együttes megjelenése két különböző médiumon, egyazon esemény kapcsán. *Mind az érme, mind a mű jó példája a régi moszkvai (keresztény) ikonográfia és az új (antik-pogány) nyugati ikonográfia együttélésének.* Péter alatt ugyanis minden művészeti ágban jellemző lett, hogy a „klasszikus képi ábrázolás, gyakran keresztény motívumokkal együtt szerepelt”.²²

A szimbólumrendszer átalakulása természetesen nem a poltavai diadalmenettel kezdődött, és nem is állt meg a győzelmi bevonulások megkoreografálásánál, illetve az ezekről készült leírások publikálásának szintjén, hanem az épületek díszítésétől a zászlókig, a kalendáriumoktól a katonai győzelmeket megörökítő érmékig, metszetekig terjedt.

Az imperator ikonográfiája: érmék és metszetek

A legnagyobb hatást az új ikonográfia széles társadalmi megismertetésében a pénzverés gyakorolta. Az *imperator* alakjával összeforrt ikonográfia leginkább a pénzérmék, nevezetesen Péter 1704-től vert ezüstrubelje révén lett ismert.²³ A pénzeken korábban szereplő Monomah-sapkát és a cárok papsághoz hasonló öltözetét (a cárok papi jellegét még az is erősítette korábban, hogy az első Romanovok egy mellkeresztet is viseltek) merőben más elemek váltották fel. Ezekben az érméken ugyanis Pétert, ellentétben a korábbi pénzekkel, mindenféle uralkodói attribútum nélkül ábrázolták. Ehelyett római viseletben és az uralom római attribútumaival jelent meg: vértesszal, köpennyel,²⁴ amihez a babérkoszorú és a csigas hajjal való megjelenítés társult. Ugyanez volt a minta a győzelmeket megörökítő érmék esetében is,²⁵ amelyek már mindjárt Azov bevétele után megjelentek. 1696-ban Hollandiában arany és ezüst érméket vertek, melyek egyik oldalán Péter „egy ifjú »Caesar« tisztán klasszikus ábrázolásmódja” szerint áll előttünk.²⁶ A római *imperator* imázsának pénzeken, érméken történő megjelenítésében Péter nem volt egyedül a korban: ez ugyanis általános volt a legfontosabb nyugat-európai uralkodók esetében, és Péter mindössze utánozta a császárt, valamint a kortárs francia és a brit uralkodókat.²⁷

A császári ikonográfia imént említett motívumai (a katonai erényeket megtestesítő) Mars és Herkules mellett megjelentek a metszeteken is, és már a korai időktől

²² HUGHES: i. m., 206. o.

²³ CRACRAFT: i. m., 268. o.

²⁴ HUGHES: i. m., 207. o.

²⁵ CRACRAFT: i. m., 269–270. o.

²⁶ Uo. 269. o.

²⁷ Uo. 177. o.

állandósult az *imperator* titulus, gyakran latinul.²⁸ Valószínűleg az azovi győzelem után fordult elő első ízben ez a cím, a poltavai csata után pedig egyre gyakrabban.²⁹ Nyilvánvaló, hogy a cím használatának a katonai győzelmekkel való kapcsolata nem véletlen:³⁰ az *imperator* eredetileg ugyanis a hadsereg vezetőjét jelentette, és az új titulus kísérő jelensége volt mindannak, amit a korábbiakban a császári imázs átvételéről írtam.

Az 1700-as évek elejétől Péter tudatosan igyekezett kihasználni a metszetekben rejlő lehetőségeket az új ikonográfia megteremtésében: ez az Oroszországban újdonságnak számító műfaj Péter alatt indult virágzásnak.³¹ Ettől kezdve ugyanis a metszetek vették át az ikonok helyét, mint a győzelem és a hatalom ikonográfiájának fő médiumai.³² A folyamatban kiemelt szerep jutott annak a jelképkönyvnek, amely 1705-ben Amszterdamban *Szimbólumok és jelképek (Szimvoli i emblemata)* címmel jelent meg Nagy Péter megbízásából, s egy új műfajt képviselt Oroszországban. A könyv címlapja, amely önálló alkotás, nemcsak a szimbólumrendszer, hanem a titulátúra vonatkozásában is fontos üzenetet hordozott a külföld felé: azt volt hivatott kifejezni, hogy Péter bebocsátást kért az európai uralkodók közé, s nem is akármilyen minőségben.³³ A címlap közepén Péter mellképes portréja látható, amelyet nyolc medallionszerű, ún. *jelmondatos kép* vesz körül, melyeken a mottó a kép felett egy szalagon helyezkedik el. Pétert a címlap „Moszkvai *Imperator*”-nak nevezi, s mind a nagy medallion, mind a kis medallionok egy része harcosként, illetve *katonai vezetőként* ábrázolja őt: tehát az *imperator* eredeti érteelmében. A központi portrét övező medallionok közül jelen téma szempontjából kettő érdemel különös figyelmet.

²⁸ WORTMAN: i. m., 46. o.

²⁹ Borisz Andrejevics USZPENSZKIJ: Pjotr Pervij i pereoszmiszlennyije ponyatyija imperii. In *Fakti i znaki. Issledovanyija po szemjotyike isztorii*. Vpuszk 3. Moszkva – Szankt-Petyerburg, 2014, Isztorija–Nyesztor, 209–210. o.

³⁰ USZPENSZKIJ: i. m., 214. o.

³¹ Marija Andrejevna ALEKSZEJEVA: *Gravjura petrovszkovo vremeni*. Leningrad, 1990, Iszkussztvo; CRACRAFT: i. m., 149–190. o.

³² Elena N. BOECK: „Claiming and Acclaiming Peter I: Ukrainian Contributions to the Visual Commemoration of Petrine Victories”. In Serhii PLOKHÝ (ed.): *Poltava 1709: The Battle and the Myth*. Cambridge, MA, 2012, Ukrainian Research Institute of Harvard, 271–308. o.

³³ A címlap részletes ikonográfiai elemzését lásd SASHALMI: i. m., 130–143. o.

1. kép

Felirat: „*K oboim gotov.*” „*Ad utrumque paratus.*” („*Mindkettőre kész.*”)

Leírás: Felhőből kinyúló, páncélba öltöztetett jobb kar, mely markában kardot és tőle különálló olajágat tart.

Értelmezés: A harcot és a békét jelképező két tárgy, a kard és az olajág Hippisley szerint valószínűleg XII. Károlynak szólt.³⁴ A jelmondatos kép heraldikai eredete, azaz erős katonai kötődése miatt a kard gyakran szerepelt szimbólumként az ilyen ábrázolásokon.

Ugyanakkor a felhőből kinyúló kézben levő kardnak egyértelmű jelentése volt: az uralkodói hatalom isteni eredetére utalt. A kardot ugyanis „természetfeletti kéz” tartotta.³⁵ Általában véve elmondható, hogy a felhőből lenyúló kéz/kar (ami leggyakrabban koronát, kardot, jogart adott) a hatalom isteni eredetét szimbolizálta.³⁶

Jelen ábrázolás esetében azonban jelen van valamiféle titkosság, amire csakis a kép nagyítása derít fényt. A kardot tartó marok középső ujján ugyanis a nagyítás révén az *AS* betűk láthatók. E két betűből álló szó jelentése római *rézpénz*, szélesebb értelemben azonban általában véve *pénz* jelentésben is használták. Minthogy az *as* szó hímnemű a latinban, így az „*Ad utrumque paratus*” nemcsak magára Péterre (*Petrus*), hanem a háború és a béke céljaira egyaránt rendelkezésre álló pénzre (*as*) is vonatkozhatott.

1. kép

2. kép

Felirat: „*Nyizse nye ravnoje szilam bremja.*” („*Kisebbség a teher az erőnél, nem egyenlő vele.*”) „*Nec impar viribus onus.*” („*A teherrel egyenrangú az erő.*”) Szabadabban: „*A terhet győzi az erő.*”)

Leírás: Izmos férfi, Herkules vagy Atlasz, a hátán tartja a Földet.

Értelmezés: Nemcsak Herkules/Atlasz alakja fontos önmagában, hanem a teher is, ami viszont nem más, mint az uralkodás! Ugyanis Herkules, valamint Atlasz az erő birtokosaként mindenféle hatalom számára modellként szolgált a korban. Az uralkodói hivatal terhes

2. kép

³⁴ Anthony HIPPISEY: Introduction: Peter the Great's Emblem Book. In Anthony HIPPISEY (ed., trsl.): *N. M. Maksimovich-Ambodik Szimvoli i Emblemi (1788)*. Leiden, 1989, xxviii. o.

³⁵ Gernot KOCHER: *Szimbólumok és jelek a jogban*. Pécs, 2008, PTE Állam- és Jogtudományi Kar, 69. o.

³⁶ Uo. 68. o.

feladatát szimbolizálja tehát jelen esetben a kép. A medalion „*Nec impar viribus onus*” mottója is érdekes, mert XIV. Lajos jelmondata a „*Nec pluribus impar*” („*Kevesekhez hasonlatos*” / „*Nincs hozzá fogható*”) volt. Jelen mottó nyilvánvalóan csak távoli utalásként értelmezhető a Napkirály jelmondatára, és más a kontextusa is, de mindenképpen Péter ambícióira utalhat a korban közismerten Lajoshoz tapadó latin mottóval való asszociációja miatt.

Dicsőítő irodalom

Az antik Róma és Oroszország közti párhuzamok kifejezésében és ezáltal a „birodalmi diskurzus propagálásában” ugyancsak fontos, bár főként az írástudó elitre korlátozódó médium volt a dicsőítő irodalom: ennek egyik fő műfaját képezte a *dicsőítő szónoklat*, amely „közeli rokonságban állt a vallási szónoklattal”.³⁷ Egyetemek hiányában nem véletlen, hogy e téren is a művelt egyházi személyek játszották a főszerepet, mint ahogy az autokratikus hatalom új, hivatalos ideológiájának megalkotásában is: mindkét téren kiemelkedik az ukrán származású Feofán Prokopovics tevékenysége, akit 1716-ban hívott Péter Kijevből Szentpétervárra. A különböző alkalmakra íródott szónoklatokban központi helyet kapott a moszkvai múlttal való összehasonlítás, hogy ki lehessen emelni Péter érdemeit.³⁸ Az új Oroszországot mindenekelőtt az új főváros, Szentpétervár jelképezte, ezért Péter tetteinek dicsőítésében mindig különleges helyet foglalt el.

Prokopovics azon 1716-os szónoklatát emelem ki e helyütt a műfajból, amelyben Róma és Augustus alakja is megjelenik, és amellyel maga a szerző az új fővárosban debütált. Prokopovics szerint mindazt leírni, amit Péter véghezvitt, nincs idő és hely, mivel ezek nagy történelemkönyveket töltenének meg, de röviden sorra veszi azokat a területeket, amelyek magukon viselik Péter intézkedéseinek a nyomát. A „polgári” szférával kezdi, tehát az államigazgatás, azután az oktatás és a tudomány fejlesztése terén tett erőfeszítéseit méltatja, majd a flotta megeremtését emeli ki, és természetesen nem maradhat el „Péter városának”, Szentpétervár megalapításának és felépítésének méltatása sem. Ez utóbbi kapcsán Prokopovics egyenesen Augustus császárhoz hasonlítja Pétert. Augustus azt mondta, hogy „téglából épült Rómát örökölt és márványból építtetet hagy hátra”; Prokopovics szerint viszont Péter „fából épült Oroszországot örökölt, és aranyból építtetet hagy majd hátra”.³⁹ Nemcsak önmagában Augustus említése fontos, hanem még inkább az, ahogy Prokopovics Augustus császárhoz viszonyul a szónoklatban. A Rurikida cárok is-

³⁷ RAM: i. m., 32.

³⁸ Uo. 33.

³⁹ Igor Petrovics JERJOMIN (red.): *Feofan Prokopovics: Szocsinyenyija*. Moszkva–Leningrád, 1961, Nauka, 45. o.

teni jogalapjában, amint arra a tanulmány elején utaltam, különleges jelentőséggel bírt az Augustus császártól való leszármazás mítosza. Prokopovicsnál azonban Augustus *nem mint ő*s, hanem mint *példakép* jelenik meg, akihez Péter tetteit méri, és akinél Pétert még nagyobbra is tartotta, amint az iménti idézetből kiderült. Ugyancsak fontos, hogy ugyanebben a szónoklatában a *pogány Róma* példáját veszi alapul Prokopovics annak bizonyítására, hogy a legjobb kormányzat az autokrácia. Mély történelmi ismeretekről tanúbizonyságot tevő felsorolásban tárgyalja ugyanis Róma kormányzati rendszerének változásait, bemutatva, hogy milyen módosulásokon ment át az „a királyok elűzésétől” egészen addig, mígnem „ismételten monarchikus típusúvá vált”.⁴⁰ Ennek alapján vonja le az általános végkövetkeztetést: „És ebből világosan kitűnik, hogy az emberi együttéléshez, a többivel összehasonlítva, a legegészségesebb a monarchikus kormányzás (jegyinovlasztnoje pravlenyije)” – ezen belül is persze, az „örökletes autokratikus kormányzat” (pravityelsztvo szamogyerzsszoje naszledujemoje).⁴¹

Az ilyen és hasonló utalások mögött valóban a birodalom átvitelének, azaz a „*translatio imperiine* az elve húzódott meg”.⁴²

Az *imperator* cím hivatalos felvétele és következményei

Amikor tehát 1721-ben a Szenátus felajánlotta Péternek az *Összorosz Imperator* (*Imperator Vszjerosszijszkij*), a *Haza Atyja* (*Otyec Otyecsesztva*), a *Nagy Péter* (*Pjotr Velikij*) címeket, akkor ez nem valamiféle előzmények nélküli lépés volt, hanem a kulminációs pontja egy hosszú folyamatnak. Pétert egyes metszetek latin nyelvű feliratai már korábban is egyszerűen *Imperator Russorum* cím szerepeltetésével ábrázolták. A császári cím hivatalos felvételét az 1721-ben létrehozott Szent Szinódus, különösen pedig annak oszlopos tagja, a már említett Feofán Prokopovics szorgalmazta, nyilvánvalóan Péter előzetes egyeztetésével. Prokopovics volt az, aki „irányította és színpadiasan megtervezte” az egész eseményt.⁴³ Az említett címeket adományozó Szenátus 1711-től létezett Oroszországban, amit eredetileg azzal a céllal hozott létre Péter, hogy az oszmánok elleni háború idején helyettesítse. Idővel azonban a Szenátus állandósult, és a legfőbb kormányzati szervvé vált, amely azonban semmilyen módon nem korlátozta a cárt.⁴⁴ Bár a császári címre

⁴⁰ PROKOPOVICS: i. m., 40. o.

⁴¹ Uo. 40–41. o.

⁴² HUGHES: i. m., 207. o.

⁴³ Maurinus A. WES: *Classics in Russia 1700–1855. Between Two Bronze Horsemen*. Leiden, 1992, Brill, 34. o.

⁴⁴ SASHALMI Endre (– VARGA Beáta): Oroszország (–Ukrajna) 1654–1725. In SASHALMI Endre (szerk.) „Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000–1800 közt. *Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, 2007 (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 4.) 253–254. o.

nézve a jogalap csakis Bizáncon keresztül jöhetett, a cím felvételét mégis „klasszikus római eredetbe öltöztették”: az *imperator* titulus „római volt és latin”,⁴⁵ azaz, ellentétben a *Pater Patriae* címmel, nem fordították le oroszra. Ugyancsak sokatmondó, hogy a Szenátus indoklása is az ősi római és görög szokásra hivatkozott a titulusok felajánlásakor:

„[...] bár tudjuk, hogy őfelsége korlátlan hatalmú egyeduralkodóként mindent birtokol, annak őszinte jeléül és elismeréseként, hogy nem másnak, hanem kizárólag az Ön landkadatlan [...] gondoskodásának és erőfeszítésének köszönhetően egész Oroszország, az Ön alattvalói és a világ dicsőségének és a jólétnek olyan fokára vezettettek elő; az ókori, különösen pedig a római és a görög népek példáját követve azt merészeltük kigondolni, hogy az őfelsége fáradásával Oroszország dicsőségére és jólétére megkötött béke megünneplésének és kihirdetésének napján, a békeszerződésnek a templomban való felolvasása után, alattvalói hálánk jeléül nyilvánosan átnyújtjuk arra vonatkozó kérelmünket, hogy kegyeskedjék a »Haza Atyja (Otyec Otyecsesztva), Összorosz Császár (Imperator Vszjerosszizskij), Nagy Péter« címet tőlünk, hűséges alattvalóitól köszönetképpen elfogadni, amiképpen jeles cselekedeteikért a császárok is ilyen címeket kaptak ajándékba nyilvánosan a római szenátustól, és szobraikra ezeket a címeket vésték örök emlékül [...]”⁴⁶

Nemcsak a címek megadásának indoklása, hanem maga a ceremónia menete is antik mintát elevenített fel: „Még inkább szembetűnően római (de persze bizánci is) volt, hogy a címekkel való felruházás akklamáció keretében történt.”⁴⁷ Ugyanis Péternek Golovkin kancellár általi méltatását, valamint Péter kezdeti, „kötelező” ceremoniális húzódozását a cár beleegyezése után *háromszoros vivát* követte („Éljen soká Nagy Péter, a Haza Atyja, az Összorosz Császár”), amihez a tömeg is csatlakozott.⁴⁸ Úgy tűnik, hogy *a ceremónia egésze*, „beleértve Péter színlelt húzódozkodását is”, hogy elfogadja a felajánlott titulust, „Julius Caesarról és Augustusról szóló klasszikus forrásokból táplálkozott”:⁴⁹ tehát azokra a személyekre fókuszált, akikhez Pétert előszeretettel hasonlították.

1721-től Oroszország tehát hivatalosan nem *cárság* (*carsztvo*), hanem *birodalom* volt, de az *Orosz Birodalom* (*Rosszizszkaja Imperija*) kifejezést szintén használták már 1721 előtt. Péter új titulusa azonban idegennek hatott az orosz közegben, különösen ellenszenvvel viseltettek iránta az óhitűek, akik számára az új cím

⁴⁵ Isabel Margaret DE MADARIAGA: *Politics and Culture in Eighteenth-Century Russia*. London – New York, Routledge, Variorum Reprints (2nd ed.) 2014, 37. o.

⁴⁶ FILIPPOV Szergej: *Az újkori orosz történelem forrásai. XVIII. század*. Ford. ERDŐS Anna, Budapest, 2006, Ruszisztikai Központ, 47. o.

⁴⁷ DE MADARIAGA: i. m., 38. o.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ WES: i. m., 34. o.

megerősítette, hogy Péter az Antikrisztus. Nemcsak a latin eredet miatt volt gyanús nekik (a *latin* már évszázadok óta az *eretnek* szinonimája volt orosz földön), hanem azért is, mert a latin ábécéhez hasonlóan a cirill betűknek is volt számértékük, s így az *imperator*ból egy kis módosítással (a p betű elhagyásával) az Ördög számát, a 666-ot olvasták ki.⁵⁰

Az *imperator* cím felvétele nem növelte meg Péter hatalmát, csak presztízsét, ugyanakkor jelzésértékű volt a *kulturális orientációban történt váltás* (a „Nyugatra nyitott ablak”) vonatkozásában: az europizálás általános programjának mintegy kulminációs pontja.⁵¹ Az *imperator*, az egzotikusan hangzó *cár* helyett, immár egy Európában is érthető titulus volt, másfelől az *imperator* Péter „személyes karizmáját fejezte ki”, szemben a *cár* titulussal, amely szent jelleggel bírt az oroszok számára, és ezáltal magának az uralkodói hatalomnak a szakrális jellegét, az isteni kiválasztottság képzetét foglalta magában.⁵² Ennélfogva a *cár* cím *imperator* titulusra való lecserélése a hatalomfelfogás szekularizációjaként is értelmezhető.⁵³ Az *imperator* titulushoz tehát számos értelmezési síkja létezett orosz viszonylatban,⁵⁴ de természetesen problémát jelentett a külföld felé is: szükséges volt ugyanis, hogy Péter új címét az európai hatalmak is elismerjék. Ebben a vonatkozásban már nem az ókori Rómához fűződő asszociációk bírtak jelentőséggel, hanem az, hogy *Imperator* 1721 előtt hivatalosan csak egy létezett Európában: Péter címe tehát a Német-római Császár számára jelentett kihívást, még ha Péter titulusa az *Összorosz Imperator* volt is.

A kisebb német fejedelemségek és Észak-Európa államai, így Poroszország, Svédország, Dánia, az Egyesült Tartományok (Hollandia) „nem vagy alig gördítettek akadályt a hivatalos elfogadás elé”, ami 1722–1725 közt meg is történt.⁵⁵ A nagyhatalmakkal azonban már más volt a helyzet: különösen kényes kérdés volt ez a Habsburgok szempontjából német-római császári címükből kifolyólag. 1742-ig kellett arra várni, hogy elfogadják azt Mária Terézia, s ugyanebben az évben történt meg Nagy-Britannia részéről is az elismerés, míg Franciaország királya, valamint a spanyol király csak 1745-ben tette meg ugyanezt.⁵⁶ Égetően szüksége volt tehát egy olyan írásra Nagy Péternek 1721 után, amely az európai diplomáciában mindenki által ismert nyelven és meggyőzően érvelt a cím felvételének jogossága mellett. Ezt

⁵⁰ James H. BILLINGTON: *The Icon and the Axe. An Interpretive History of Russian Culture*. New York, 1966, Alfred A. Knopf., 199. o.

⁵¹ USZPENSZKIJ: i. m., 213. o.

⁵² Uo. 217, 219. o.

⁵³ Uo. 219. o.

⁵⁴ Erre legrészletesebben lásd uo. 209–250. o.

⁵⁵ Matthew Smith ANDERSON: *Peter the Great*. London – New York, 1995, Longman, 83.o. Érdekes, hogy I. Frigyes Vilmos mint Poroszország királya, és nem mint Brandenburgi választófejedelem ismerte el a titulust. DE MADARIAGA: i. m., 39. o.

⁵⁶ ANDERSON: i. m., 83. o.

Péter számára egy brassói szász származású, jénai professzor, Martin Schmeizel tette meg 1722-ben latin nyelvű, *Székfoglaló előadás az imperatori címről, amelynek megadására az Oroszok Cárja a maga számára igényt tart* címmel írt, nyomtatásban megjelent írásával.⁵⁷ Joggal feltételezhetjük, hogy megbízás alapján írta e munkát, minthogy Schmeizel 1712-es, koronákról szóló ugyancsak latin nyelvű munkájából egy rövidített, orosz nyelvű kéziratot szinopszis készült Péter uralkodása idején az udvar számára, feltehetően ugyancsak az 1720-as évek elején.⁵⁸ Schmeizel gondosan megvizsgálta azokat az orosz jogigényeket, amelyekre támaszkodva az oroszok az *imperator* cím felvételét bizonyítani igyekeztek, nagy mennyiségű forrást használva mind a régmúlt időkben, mind saját korából. A munka végén összegzőképpen csoportosította az érveket, és hat kategóriába sorolta azokat:

1. A *cár* titulus a *caesar* címből ered, és ezért a cárt gyakran *imperator*ként fordították latinra Oroszországon kívül.⁵⁹

2. Olyan precedensek, amikor a császár szót használták az orosz uralkodókra a velük való diplomáciai érintkezés során levelekben, illetve a moszkvai udvarban való követi tárgyalások során. Ezek olyan gyakoriak voltak, állítja Schmeizel, hogy „mostanság e cím méltán jár ki Péternek az udvarban”, és a cár igen ügyel arra, „nehogy a külföldiek szemében kevésbé tűnjön előkelőnek, mint elődei, akiket *tetteinek nagysága és birodalma határainak kiterjesztése terén felülmúl (finium imperii sui prolatione)*”.⁶⁰ A precedensek közt megemlíti I. Miksa császár 1514-ben, III. Vaszilij nagyfejedelemhez írt levelét, melyben a császár *Kayser von allen Ruessen* címmel illette Vaszilijt.⁶¹ E levélnél érdemes kicsit elidőznünk, ugyanis eredetijét véletlenül fedezték fel 1718-ban Moszkvában az egyik prikázbán. Schmeizel azt is közli, hogy Péter ezt a levelet több nyelvre lefordíttatta, és a különböző országokba küldött követek példányokat kaptak belőle, hogy ezzel igazolják Péter császári címét.⁶² Valóban, a levél megtalálása után Péter megmutatta azt az éppen Oroszországban levő külföldi követeknek, és elrendelte, hogy fordítsák le oroszra, és nyomtassák ki.⁶³ Összesen 310 példány készült belőle orosz és német nyelven,

⁵⁷ Martin SCHMEIZEL: *Oratio inauguralis de titulo imperatoris, quem Tzaarus Russorum sibi dari preatendit*. Jena, 1722.

⁵⁸ A. MAKSYMILIAN – E. I. AMERHANOVA – Timea BÓTOR – Márta FONT – O. I. HORUZSENKO – Endre SASHALMI (red.): *Rukopisnij traktat „O koronah” nacsala XVIII v: pamjatnyik russzko-vengerszkij kulturnih szvjazej / „A koronákról”: egy XVIII. század eleji orosz kézirat, az orosz–magyar kulturális kapcsolatok dokumentuma*. Moszkva–Pécs, 2013, Roszsijszkaja Akagyemija Nauk. A kézirat keletkezésének történetére lásd a kötetben saját tanulmányomat: SASHALMI Endre: *Az orosz nyelvű kézirat forrása, a kézirat keletkezésének feltételezett körülményei és politikai jelentősége*. 56–71. o.

⁵⁹ SCHMEIZEL: i. m., 51. o.

⁶⁰ Uo. 51–52. o. (Kiemelés tőlem – S. E.)

⁶¹ Uo. 48–49. o.

⁶² Uo. 49. o.

⁶³ Olga Grigorijevna AGEJEVA: „Tyitul ‘imperator’ i ponyatyije ‘imperijia’ v Rosszii v pervoj cset-verti XVIII veka.” In <http://ricolor.org/history/mn/ptr/imperator/> [2014. április 20.]

valamint egy rövid bevezetővel is ellátták, melynek lényege úgy hangzott, hogy a levél alapján „ez a magas méltóság [értsd: a császári] már régóta megillette az ösz-szes orosz uralkodót”.⁶⁴

3. „A harmadik érvet a *Genealógiából* merítik az oroszok, ami azt mutatja és tanítja, hogy az Orosz Uralkodók leszármazásukat és vérvonalukat a Bizánci Császároktól vezetik le.”⁶⁵ III. Iván ugyanis 1472-ben valóban az utolsó bizánci császár unokahúgával kötött házasságot, s ezt követően használni kezdte a cári címet – igaz, hogy nem minden diplomáciai érintkezésben, hanem csak a kisebb hatalmakkal szemben, és 1547-ig nem vált hivatalos címmé. Mindazonáltal, amint láthattuk, nem ez volt a jogalap 1547-ben a cári cím felvételére, hanem az Augustus császártól való fiktív leszármazás (ami kiegészült a Monomah-regáliák legendájával).

4. A negyedik érv a szerző listáján a kétfejű sasos címer használata volt, aminek megjelenését – joggal – III. Iván bizánci házasságával hozta összefüggésbe.⁶⁶

5. Ötödik érvként az uralkodók közti elsőség kérdésével foglalkozó szerzők véleményét hozza fel Schmeizel. Ennek kapcsán azt írja, hogy van e szerzők közt néhány, akik szerint az orosz uralkodót a második hely illeti meg Európában a császár után, mégpedig Oroszország földrajzi kiterjedése miatt, sőt arra is van precedens, hogy valaki a „Kayser” címmel illeti őt.⁶⁷ Konkrét példát, érhetően, igen keveset hoz, hiszen ekkoriban még az is problémás volt, hogy Oroszországot európai hatalomnak tekintsék-e egyáltalán.

6. Végezetül megjegyzi, hogy mivel az orosz uralkodó új címe „*Imperator totius Russiae*”, így nincsen olyan szándék a cím felvétele mögött, hogy ezáltal „el-vegyék a Római Császár (*Imperatoris Romani*) méltóságát és elvitassák elsőségét, vagy bármilyen hátrányt okozzanak vele neki”.⁶⁸

Mindezek az érvek azonban vitathatóak Schmeizel szerint, ezért a kérdéshez való saját hozzájárulásaként a jogtudósok véleményének megismerését ajánlja: azaz nem történeti, hanem jogi síkra tette át az érvelés alapját. A szóban forgó jogigény kapcsán úgy véli, „két kérdést szokás és kell megvizsgálni”: „Vajon a Cár a saját alattvalóinak megparancsolhatja-e az *imperator* titulus általános használatát? senki nincs, aki ebben kételkedne, a dolog sarkköve tehát a II. kérdésben rejlik. Vajon az *Imperator* dicsőítés, amit egyedülként a Rómaiak Császárának (*Romanorum Caesaris*) akarnak fenntartani, beállítható-e úgy, hogy [annak használata] megengedhető legyen az Oroszok Nagyfejedelme számára, a Rómaiak Imperátora (*Romanorum Imperatoris*) felségének és elsőségének sérelme nélkül? amire külön-féle szerzők különféleképpen válaszolnak.”⁶⁹ Ezután Schmeizel *pro* és *contra* idéz

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ SCHMEIZEL: i. m., 52. o.

⁶⁶ Uo. 53–57. o.

⁶⁷ Uo. 57–59. o.

⁶⁸ Uo. 59. o.

⁶⁹ Uo. 60. o. Szöveghű idézet a központozás és a kurziválás vonatkozásában is.

szerzőket, anélkül azonban, hogy határozott igent vagy nemet mondana állásfoglalásként a vitában, viszont egy olyan mondattal zárja le a kérdést az egyik jogtudósra hivatkozva, amely a cím jogossága melletti kiállás: „Nem hihetjük azonban azt, hogy mindenki közös egyetértése szükséges itt, minthogy az ilyesféle ceremóniákban minden egyénnek megmarad a saját szabadsága.”⁷⁰ Ez a végszó pedig, valamint a fenti első kérdésre adott igenlő válasz, továbbá az írás stílusában a Péter iránt megnyilvánuló tisztelet olyan elemek voltak, amelyek Oroszország számára megfelelő muníciót adtak a cím elismerése körül kibontakozott polémiában.

Az új cím felvétele az uralkodói hatalom jelvényeire is hatással volt. Amikor ugyanis 1724-ben sor került arra, hogy Péter második feleségét, Katalint megkoronázzák, akkor erre az alkalomra új regáliák készültek, minthogy az ún. Monomah-regáliák, különösen a nem európai mintára készült Monomah-sapka, nem voltak alkalmasak arra, hogy az új státust megfelelően reprezentálják. Egy európai típusú, császári korona és egy koronázási palást váltotta fel a Monomah-sapkát és a nyakfűzért.⁷¹ A korona kérdése az, ahol Schmeizel személye, illetve korábban futólag említett munkája fontosságot nyer számunkra. A koronáról írt latin munkájának orosz nyelvű kéziratot színopszisa, amely tusrajzok formájában a latin eredetiben szereplő összes koronaábrázolást is tartalmazta (!), ugyanis minden bizonnyal azért készült, mert szükség volt arra, hogy tudják, miként néznek ki a korabeli Európa uralkodói koronái. A kor királyai ekkor már zárt, azaz ún. császári típusú koronát viseltek, s ezek leírása képezi az orosz nyelvű színopszis jelentős részét, amelyben a legnagyobb részt (mint ahogy Schmeizel eredetijében is) a magyar korona bemutatása kapta.

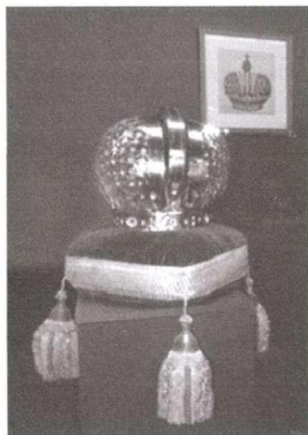
Az új korona, amellyel Nagy Péter megkoronázta Katalint, valóban megfelelt a korabeli európai standardnak. A hatalmi jelvények rövid bemutatása szerepel a koronázási ceremóniáról kiadott forrásban (1724), annak legvégén kapott helyet, a *Császári regáliák leírása* alfejezet keretében.⁷² Minden egyes hatalmi jelvény esetében hangsúlyozza a leírás azok császári jellegét, minthogy a tárgyak neve mellett a *császári* (*imperatorszkij*) jelző konzekvensen nagy betűkkel írva szerepel. Természetesen első helyen a koronát említi a forrás, de Katalin császári koronájának pontos alakjáról magából a leírásból nem kapunk képet – sokkal inkább a drágaköves díszítésre koncentrálnak a bemutatás. Ez a korona nem maradt fenn eredeti formájában. II. Pétert (1727–1730) ugyan még ezzel koronázták meg, de amikor Anna Ivanovna (1730–1740) hatalomra került, új hatalmi jelvényt készíttetett magának a koronázási ceremóniához, s ehhez a koronához használták fel Katalin koronájának drágaköveit. Fennmaradt viszont Katalin koronájának lecsupaszított ezüst váza (3. kép).⁷³ Mind

⁷⁰ Uo. 63. o.

⁷¹ WORTMAN: i. m., 72. o.

⁷² *Opiszanyije koronacii jeja Velicsesztva Imperatyici Jekatyerini Alekszijejvni*. Moszkva, 1724, 79–81. o.

⁷³ A kép forrása: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/92/Catherine_I_of_Russia%27s_crown_framework_03by_shakko.JPG [2014. május 20.]

3. kép

4. kép

ez, mind a Katalin koronázására kiadott érmék ábrázolásai, valamint egy korabeli tusrajz azt mutatják, hogy Katalin koronája számára II. Rudolf császár 1602-ben, házi használatra készült koronája szolgálhatott mintául. Az a korona, amelyet Schmeizel 1712-es műve és az ő nyomán az orosz forrás is „római korona” néven említ, és amelynek ábrázolása mind a latin, mind az orosz forrásban megtalálható⁷⁴ (4. kép). E korona kapcsán sem Schmeizel, sem az orosz kézirat nem utal Rudolfra, hanem tévesen Karoling-eredettel ruházták fel azt.

Ugyancsak fontos a kortársak véleménye is Katalin koronájának formáját illetően. A holsteini herceg kamarása szerint az új korona „eleganciájában és gazdagságában messze felülmulta az összes többi koronát”, és olyan volt, „amilyennek egy császári koronának lennie kellett”.⁷⁵ Ugyancsak új, nyugati típusú hatalmi jelvény volt a díszes koronázási palást, míg a jogar és az országalma esetében megtartották a már korábban is használatban levő jelvényeket – viszont az országalma kapcsán a koronázási leírás fontosnak tartotta megemlíteni, hogy az „római mintára” készült. Ez nyilvánvalóan propagandisztikus fogás volt, nem világos, hogy mit értett ezen a szöveg konkrétan: talán azt akarta sulykolni, hogy a német-római császáréhoz hasonló.

⁷⁴ A kép forrása: „A koronákról”, i. m., 130. o.

⁷⁵ WORTMAN: i. m., 72. o.

AJÁNLOTT IRODALOM

magyar nyelven: SASHALMI Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben*. Pécs, 2009. (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 5.); SZVÁK Gyula (szerk.): *Oroszország története*. Budapest, 1997, Maecenas; SZVÁK Gyula: I. Péter alakja az orosz történetírásban. *Századok*, 1999/5, 1047–1086. o.; SZVÁK Gyula – Jevgenyij ANYISZIMOV: *IV. Iván – I. Péter*. Budapest, 2004, Pannonica.

idegen nyelven: JE. V. ANYISZIMOV: *Vremja petrovszkij reform*. Leningrád, 1989, Lenizdat; PAUL BUSHKOVITCH: *Peter the Great. The Struggle for Power. 1671–1725*. Cambridge – New York, 2001, Cambridge University Press; ROBERT COLLIS: *The Petrine Instauration. Religion, Esotericism and Science at the Court of Peter the Great*. Leiden–Boston, 2011, Brill; LINDSEY HUGHES: *The Romanovs. Ruling Russia*. London – New York, 2008, Hambledon Continuum.

Az orosz autokrácia és a reformok

A reformok szükségessége hamarabb érik meg, mint ahogy a nép érik meg a reformokra – íme a törvény, amely szerint az elmaradott államok és népek az őket megelőző államok és népek között élnek.

(Vaszilij Kljucsevszkij)

Az orosz történelem sokféleképpen korszakolható. Kétségtelenül nem a legnépszerűbb, de időnként meglepően találónak bizonyul az egyik, a 19. század orosz gondolkodásában gyökerező módszer. Eszerint az orosz forradalom előtti fejlődésen belül három korszak különböztethető meg: a kijevi, a moszkvai és a pétervári korszak, a változó területű ország mindenkori fővárosának megfelelően.¹ Ennek a kissé szokatlan módszernek a gyökere persze az, hogy az orosz történelemben minden fővárosváltás mögött mély területi, politikai és társadalmi változások húzódtak meg. Ebben a megközelítésben a „pétervári korszak” a birodalmi Oroszország 18. századi történetét és a „hosszú” 19. századot öleli át, I. Péter reformjaitól (a 17. és 18. század fordulójától) a „nagy háború” kirobbanásáig, illetve a polgári és szocialista forradalomig (1914–1917). A történészi specializáció, az oktatás szükségletei és az egyetemes történelem megszokott, Nyugat-centrikus periodizációja miatt az orosz 18. és 19. századot általában elszakítják egymástól, de könnyű belátni, hogy a 18–19. század fordulóján semmi olyasmi nem történt, ami tartalmilag indokoltá tenné a két század különválasztását. Éppen ellenkezőleg: szimbolikusan is tekinthető, hogy a 19. század első orosz uralkodója, I. Sándor (1801–1825) az apja, I. Pál halálát és saját trónra lépését bejelentő kiáltványában azt ígérte, hogy nem elhunyt elődje, hanem Nagy Katalin (1762–1796) „törvényei” és „bölcshatározatai” szerint fog uralkod-

¹ Ezt a módszert követi az orosz történelemről szóló eddigi legjobb magyar nyelvű történeti összefoglalás is: FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 1997, Maecenas.

ni.² Ha figyelembe vesszük, hogy II. Katalin (ahogy előtte Erzsébet [1741–1761] is) I. Péter művének folytatójaként tekintett magára, érzékelhetjük, hogy maguk a kortársak sem láttak törést a két század között.

De miben fedezhetik fel a két század egységét a mai történészek? A pétervári korszak lényege megragadható a „modernizáció” terminusával, amely komoly szakmai vitákat váltott ki, de Oroszország történelmére mégiscsak jól alkalmazható. A fogalmon a hagyományos intézmények tudatos átalakításának célirányos folyamatát értjük, amely célját tekintve a gazdaságnak, az államnak és a társadalomnak az új történelmi feltételekhez való alkalmazkodásához, az ország nemzetközi versenyképességének növekedéséhez vezet. A 18–19. század nagy részében Oroszországban – ha kisebb-rövidebb megszakításokkal is – pontosan ilyen irányú folyamat zajlott. Az Oroszországban megvalósuló, úgynevezett „másodlagos” („nem organikus”, „birodalmi”) modernizációt az indította el, hogy a kormányzó elit – jobbra éppen a nyugati példák „tükrében” – felismerte az ország veszélyes elmaradottságát. Ezért egyrészt arra törekedtek, hogy nemzetközi szinten megerősítsék az ország pozícióját, másfelől erős belső bázist igyekeztek létrehozni az új külpolitikai feladatok megoldásához. Oroszország modernizációja a péteri reformok korától kezdve tudatosan a nyugat-európai minták szerint zajlott (kivéve az izoláció átmeneti időszakait, illetve azokat a periódusokat, amikor a nyugat-európai országoktól való különbözőség egyenesen normatív identitáselemmé magasztosult az állami ideológiában), ezért az oroszországi modernizációt az „európaizáció” fogalmával is szokás jelölni.

Két, egymással összefüggő fogalom, két jelenség játszik kiemelt szerepet ebben a folyamatban: a háború és a reform. Egy rosszul induló, de végül győztes háború (Oroszország háborúi ritkán indulnak jól) egy még időben végrehajtott átfogó reformmal együtt teremtette meg a birodalmat, amelyet utóbb egy ugyancsak rosszul induló, végzetes forradalomba torkolló háború és a reformok elmaradása temetett el. De a két végpont között is jól megfigyelhető az átfogó – tehát nem egyes, részproblémák megoldását célzó, hanem több területet érintő – átalakítási kísérletek, reformcsomagok rendszeres visszatérése, amelyek sikeres megvalósítása vagy éppen kudarca alapvetően határozta meg az ország sorsát. Az átfogó modernizációs reform tehát a 18–19. századi orosz fejlődés kulcsfontosságú mechanizmusa. Mégis egyet kell értenünk Alekszandr Kamenszkij orosz történésszel abban, hogy „a tömegek történelmi tudatában, de a történettudományban is még mindig torz elképzelések dominálnak az orosz reformok történetéről és az orosz reformátorokról”.³ Egészében véve az orosz modernizáció nagy „reformhullámokban” zajlott, ame-

² Érdekes adalék, hogy I. Pál halálának okaként a kiáltvány a „szélütést” nevezte meg. Az ország lakosságának nem volt szabad megtudnia, hogy a különc uralkodót összeesküvők gyilkolták meg, és köztük volt az új cár, I. Sándor is. Lásd *Polnoje szobranije zakonov Rosszijszkoj imperii sz 1649 goda*. Tom XXVI, 1800–1801. Szankt-Petyerburg, 1830, 583. o.

³ A. B. KAMENSKIJ: *Uroki, kotorije mozsno bilo bi izvlecs*. Ogyisszej, 2004, Nauka, 410. o.

lyeket stagnálási szakaszok, sőt olykor részleges visszalépések kísérték (például I. Pál vagy I. Miklós uralkodása idején). A folyamatra jellemzőek voltak a különböző területek (a gazdaság, a politikai intézmények, az oktatási rendszer, az ipar és a mezőgazdaság stb.) korszerűsítésében tapasztalható aránytalanságok, valamint a kapitalista és kapitalizmus előtti formák összefonódása. Minden új „reformcsomag” – a legégetőbb kérdések megoldása és fontos előrelépések mellett is – újabb komplex, megoldatlan problémákat, társadalmi konfliktusokat idézett elő. Az utolsó, 20. század eleji átalakítás megtorpanása pedig végeredményben nagyban hozzájárult a 20. századi orosz forradalmak kitöréséhez.

Az „ősrobbanás” (I. Péter)

A történet legelején természetesen I. Péter reformjai állnak. Velük kezdődik a fent jelzett folyamat, és e reformok hivatkozási alapként, alapmintaként szolgáltak a későbbi fejlődés számára is. E tanulmány kereteit szétfeszítené, ha akár csak felületesen is megpróbálnánk reflektálni arra a meglehetősen régi és végeláthatatlan vitára, amely a péteri reformok hasznáról vagy káráról szól.⁴ Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy azok éles cezúrát jelentettek Oroszország történetében. Természetesen ma már kevesen osztanák a nagy uralkodó kortársainak és közvetlen utódainak differenciálatlan, fekete-fehér értelmezését, akik a „régit” és az „új”, Péter által „megalkotott” vagy a halálból „feltámasztott” Oroszországot olyan, néhol már szinte mitológiai mélységű ellentétpárok segítségével próbálták leírni, mint káosz és rendezettség, sötétség és fény, műveletlenség és tudás, barbárság és civilizálódás, elmaradottság és felemelkedés stb. De félrevezető a másik véglet, a történettudományban ma uralkodó álláspont is,⁵ mely szerint a reformokat a 17. század eseményei már nagyrészt „előkészítették”, így azok mintegy „organikusan” következtek a megelőző orosz fejlődésből.

Mindenekelőtt a tüzetesebb vizsgálat nyilvánvalóvá teszi, hogy még ha összeadjuk is a 17. században éppen csak megkezdett reformokat az inkább csak homályosan felvázolt, elszórt reformelképzelésekkel, akkor sem közelítjük meg az első orosz császár által *végrehajtott* változásoknak talán a felét se. A péteri reformok eredménye ugyanis a hagyományos politikai rendszer teljes mértékű, radikális átalakítása, a közigazgatás új formáinak és mechanizmusainak a bevezetése, a kulturális élet új infrastruktúrájának létrehozása volt, és nyomukban a polgári élet és

⁴ A kérdés hatalmas irodalmának nagyon tartalmas magyar nyelvű áttekintését adja: Szvák Gyula: *IV. Iván és I. Péter utóélete*. Budapest, 2001, Magyar Ruszisztikai Intézet. Az egyik legfrissebb orosz nyelvű összefoglaló munka: *Pjotr Velikij: Pro et contra. Licsnosztyi gyejanyija Petra I v ocenke ruszkih miszlityejev i issledovatyjev*. Szankt-Petyerburg, 2003, Izdatyelsztvo RHGI.

⁵ Lásd pl.: H. BAGGER: *Reformi Petra Velikovo*. Moszkva, 1985, Progressz, 29–30. o.

a szociokulturális érintkezés új rendje jött létre. Ilyen mélységű átalakításoknak a megelőző században nincs nyoma még a tervek szintjén sem.

Nem kevésbé fontos az sem, hogy Péter alatt alapvetően megváltozott a „reform” fogalmának tartalma és a reformtevékenység irányultsága is. Korábban Oroszországban is érvényesült az a hagyományos társadalmakra jellemző felfogás, amely szerint a változás célja valamely régi, ideálisnak tartott eszménynek, modellnek való megfelelés. Ezzel szemben I. Péter számára a reform az újítás, a régi meghaladásának szinonimája, célja pedig a társadalom tudatos átalakítása, jobbítása az új eszmék, korszerű elképzelések szerint. E felfogás keretében jelent meg a folyamatos „fejlődés” eszméje, amely a vélt vagy valós hagyomány megújítása helyett az „élén járó” népek, országok mintájának követését, a tőlük való tanulást feltételezte. Mindemellett a 17. századi orosz cárok óvatos, vallási félelmekkel is terhelt „nyugati nyitásával” szemben I. Péter, folyamatosan hangoztatva Oroszország lemaradását, az orosz múlttal való leplezetlen, látványos szakítást és a nyugati országok különböző teljesítményeinek határozott, olykor felesleges utánzássá hajló átvételét szorgalmazta. Mindeközben erőszakosan megkövetelte az orosz ifjak – általuk nem igazán ambicionált – külföldi tanulását, és arra buzdította a kitűzött „cél elérését elősegíteni képes külföldieket, valamint más, államunk számára hasznos idegeneket [...], hogy hozzánk jöjjenek, és a szolgálatunkban maradjanak”.⁶ A péteri fordulat alapvetően fontos következményei közé olyan lényeges, mély civilizációs változások tartoztak, mint például a szabályozott és formalizált államirányítás, a világi kultúra kifejlődése és megerősödése, ezzel együtt a tudomány és a nyugat-európai politikai, történeti és művészeti értelmező fogalomkészlet megjelenése, a nők egyenjogúsításához vezető első lépések – és a sor hosszan folytatható. Mindezek nyomán nem csodálkozhatunk rajta, hogy az átalakításokat végrehajtó uralkodó az utókortól olyan címkéket kapott, mint például a radikális reformer, a koronás forradalmár (Alekszandr Herzen), sőt: az „első bolsevik” (Makszimilian Volosin).⁷

A látványos külpolitikai sikerek már rövid távon igazolni látszottak a reformátor fő törekvését, az erős katonai hatalom megeremtését. Az északi háborúban aratott győzelem után I. Péter az általa létrehozott legfelső hatalmi szerv, a Szenátus kezdeményezésére felvette a „Császár”, a „Nagy” és a „Haza Atyja” címeket. Oroszország nagyhatalomként jelent meg az európai politikában. Akkor feltehetően még senki nem gondolt arra, hogy ez a siker egyúttal kényszerpályára is állítja az országot: a nagyhatalmi pozíció fenntartásához és megerősítéséhez a mindenkori kormányzat továbbra is arra kényszerül majd, hogy más történelmi hagyományokkal és adottságokkal rendelkező, a társadalmi-gazdasági fejlődés eltérő szintjein elhelyezkedő államoktól vegyen át intézményeket. Ez Oroszország számára sajátos

⁶ Kiáltvány a külföldiek Oroszországba való meghívásáról (1702). In FILIPPOV Szergej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkori orosz történelem forrásai. XVIII. század*. Budapest, 2006, Pannonica, 22. o.

⁷ *Pjotr Velikij*: i. m., 775–776. o., 779. o.

utat jelölt ki, és meghatározta a további változások bizonyos sajátosságait. Az egyik legfontosabb az autokrata állam meghatározó szerepe volt. Körülbelül a 19. század utolsó évtizedéig a hatalom – átmeneti megszakításokkal – kezdeményezője és zárólagos alakítója volt a változásoknak. Ebben az értelemben mintegy megelőzte és egyúttal mellőzte is a társadalmat, ezért pedig rendre a társadalom ritkábban nyílt, gyakrabban passzív, „csendes” ellenállásával, a megszokott életrendjéhez való természetes ragaszkodásával találta magát szembe. 1836-ban Alekszandr Puskin, az orosz társadalom igazságosság és igazság iránti közömbösségén keseregve, szomorúan ismerte el, hogy „a kormány még mindig az egyetlen európai Oroszországban, mindannak ellenére is, ami nyomasztó, durva és cinikus benne”.⁸

A szükségesnek vélt reformok megvalósítása érdekében az állam nemritkán erőszakos módszerekhez folyamodott a néppel, a társadalommal szemben. Ez a 18. században, különösen I. Péter idejében azért is volt magától értetődő, mert akkoriiban még nem húztak éles választóvonalat az állam és a társadalom közé – ironikus módon ez az elkülönítés később éppen a modernizáció egyik eredményeképpen jelent meg. I. Péter az akkori eszméknek megfelelően a jól működő, racionálisan megszervezett államra éppenséggel a nép boldogításának leghatékonyabb eszközeként tekintett; reformjainak egyik legfontosabb mozgatórugója éppen ezért az állam érdeke volt, amelyet a közjőval azonosított, és amelynek még saját fiát is feláldozta.⁹ E felfogás szerint az állam – cár által értelmezett – érdeke ellen cselekvők automatikusan az „állam árulói” és egyben a „nép ellenségei” is lesznek, ez pedig igazol minden ellenük alkalmazott repressziót. Persze az állam mindeközben maga sem maradt változatlan; idővel „civilizálódott”, és egyre kevésbé vállalta könnyedén a nyílt konfrontációt, ehelyett inkább kompromisszumokat keresett, különösen a 19. században. Amint azt a történész Vaszilij Kljucsevszkij (1841–1911) megállapította, „despotizmus és szabadság, felvilágosodás és rabság együttes működése a politikának olyan megoldhatatlan feladványa, olyan rejtély, amelyet már Nagy Péter kora óta, két évszázada próbálunk megfejteni”.¹⁰

Ott, ahol a reformok szükségessége nem belső fejlődési tendenciák eredményeképpen, hanem nagyrészt külső tényezők nyomására kerül napirendre, felmerül a kérdés: milyen társadalmi bázisa lehet a reformernek? Péter kénytelen volt megteremteti azt a meglehetősen szűk társadalmi réteget, az egységes jogállású nemesiséget, amelynek a feladata az euróizáció közvetítése és terjesztése volt az oroszok között. Oroszországban a modernizáció folyamata tartós, meglehetősen mély és már a 18. században jól érzékelhető szociokulturális hasadást idézett elő a nyugati

⁸ A. SZ. PUSKIN – P. JA. CSAADAJEV: 19 oktyabrja 1836 g. In *Perepizska A. Sz. Puskina v dvuh tomah. Tom vtoroj*. Moszkva, 1982, Hudozsesztvennaja lityeratura, 292. o.

⁹ Erről lásd Je. V. ANYISZIMOV: *Vremja petrovskih reform*. Leningrad, 1989, Lenizdat, 40–42. o., 236–240. o.

¹⁰ V. O. KLJUCSEVSKIJ: *Szocsinyenyija v gyevatyi tomah*. Tom IV. Moszkva, 1989, Misl', 203. o.

civilizációs hatás alá kerülő nemesség és a születőben lévő burzsoázia, illetve a hagyományos orosz életformát őrző parasztok és a városi alsó rétegek tömegei között. Ezt a fokozatosan növekvő szakadékot, amely elszigetelte egymástól a – 19. századi szóhasználatnál élve – „művelt társadalmat” és a „népet”, a 20. század elejére csak kismértékben sikerült csökkenteni, ami utóbb, a forradalmi események során végzetesnek bizonyult, és áttételesen még ma is érezteti a hatását.

Ugyanakkor maga a kényszerrel létrehozott és „civilizációs mediátornak” elgondolt nemesség sem örült különösebben a rá oktrojált új szerepnek, amely számos kiváltsággal (például teljes adómentességgel), de komoly terhekkel is járt. A cár arra kötelezte a nemeseket, hogy bizonyos ismeretekre tegyenek szert (analfabéták például nem köthettek házasságot), állami szolgálatot vállaljanak, vagy cári parancs esetében új lakhelyre költözzenek; mindez komoly anyagi áldozatokkal járt. Tulajdonképpen kisebb csodával ér fel, hogy I. Péter, hívei szűk csoportjára és a rendelkezésére álló hatalmi kényszerítő erőre támaszkodva, keresztül tudta vinni elképzeléseit, egyszerre dacolván a nép és a formálódó elit elégedetlenkedésével.¹¹ A cár halála után a nemesség harcot indított azért, hogy megtartva, sőt bővítve kiváltságait, megszabaduljon a kötelességeitől. Így inkább a további reformokat fékező erővé vált, amelynek érdekeivel ugyanakkor az állam kénytelen volt számolni, hiszen még így is ez maradt a modernizálódó autokrácia legfőbb politikai és kulturális támasza.

Összességében, ha I. Péter tetteit értékelni szeretnénk, nem elég annak vizsgálata, amit életében tett, hiszen reformjai csak részben korlátozódtak az uralkodó jelenére. Jelentős részük a jövőre irányult, amennyiben a későbbi fejlődés alapjait rakták le, és határozottan kijelölték ennek a fejlődésnek az általános irányát. I. Péter tehát mintegy feladta a leckét utódainak, és művébe „belekódolta” a további, átfogó reformok szükségességét. Hiszen a nyugati országok egyre gyorsuló fejlődése újabb és újabb célok, feladatok elé állította Oroszországot, és a modernizációs kérdések gyors megoldását követelte. Vagyis I. Péter értékelését az is befolyásolja, hogy utódai miképpen folytatták a kezdeményezését, mennyire ügyesen birkóztak meg az Európához tartozás terheivel, amelyeket a nagy előd rájuk rakott. A Nagy Péter reformjairól szóló vitákban egyébként nemcsak az europizáció hasznáról vagy káráról, pozitív, illetve negatív vetületeiről folyt (és folyik) a vita, de az orosz történelem örök kérdéseit is vissza-visszatérően feszegették: mennyire megalapozott és szükséges a radikális reform Oroszországban? Milyen mély lehet az ilyen átalakítások társadalomra gyakorolt hatása, mi a felsőbb hatalom szerepe, mennyiben elkerülhetetlen, milyen mértékben alkalmazandó és mennyire káros a felülről alkalmazott erőszak az ilyen reformok során?

¹¹ Feltehetően a kezére játszott az is, hogy a potenciális ellenzék forrását jelentő régi elitet kivérezgették és kifárasztották a Péter hatalomra jutását megelőző hatalmi harcok. Lásd Je. V. ANYISZIMOV: Reformi Petra Velikovo: bila li alternatyiva dlja Rosszii? In *Goszudarsztvo i nacija v Rosszii i Centralno-Vosztocnoj Jevrope*. Budapest, 2009, Russica Pannonicana, 149. o.

A mérsékelt reformok művésze (II. Katalin)

Az utókor és a történettudomány elválaszthatatlanul egymás mellé helyezett két, jellemét és politikusi habitusát tekintve is nagyon különböző uralkodót: I. Pétert és II. Katalint. A folytonosságot elsőként (és sokszor) maga az uralkodónő hangsúlyozta, például akkor is, amikor Pétervárott lovasszobrot (a Puskin által megénekelt, híres bronzlovast) emeltetett Péternek szimbolikus felirattal: „I. Péternek II. Katalin” (1782). De a két történelmi személyiség kapcsolatát később is hasonlóképpen látták, így többek között a nagy hatású orosz irodalomkritikus, V. Belinszkij, aki 1841-ben ezt írta: „Péter felébresztette Oroszországot az apatikus álomból, de életet Katalin lehelt belé.”¹² Valóban, a katalini korszak is az orosz élet szinte minden területét érintő, átfogó reformok kora volt.¹³ II. Katalin (1762–1796) a péteri reformokat következetesen, de átgondoltabban és óvatosabban folytatta. És bár a cárnőt sokszor állítják be képmutatónak, nagy szemfényvesztőnek, ma már nehéz lenne elvitatni, hogy tevékenységének egyik fontos mozgatórugóját a felvilágosodás eszmeisége képezte – még akkor is, ha ravasz politikusként ezt sokszor nemzetközi „piár-céljaira” is felhasználta. Az ő nevéhez fűződik az orosz 18–19. század egyedülálló eseménye: a „nép” és a hatalom közös tanácskozása az ország törvényeiről. Az 1760-as évek közepén II. Katalin nagy létszámú választott testületre akarta bízni az új törvénygyűjtemény kidolgozását. 1767. július 30-án, Moszkvában ült össze 570, a lakosság által megválasztott küldött, akik között a nemesség érdekes módon kisebbségben volt. A tanácskozások kezdetére II. Katalin a képviselőknek és a szélesebb nyilvánosságnak is szánt *Utasítást* írt, amely nem önálló mű, hanem a felvilágosodás gondolkodóinak írásaiból összeállított kompiláció volt, és tartalmazta azokat az alapelveket, amelyek meghatározták az elkészítendő törvénykönyv szellemét. A cárnő kísérlete egyértelmű kudarccal végződött, 1768 végén a Törvényalkotó Bizottság eredménytelenül fejezte be a tevékenységét. A hatalom alkalmatlannak bizonyult arra, hogy hatékonyan megszervezze egy ilyen nagy és az orosz viszonyok között egyedülálló, egymástól nagyon különböző csoportokból álló testület munkáját. A képviselők pedig képtelenek voltak az uralkodónő által előterjesztet, „elvont” eszmék megértésére, valamint az érdekegyeztetésre és kompromisszumokra, amelyek nélkül a tanácskozások fő célja megvalósíthatatlannak bizonyult.¹⁴

¹² V. G. BJELINSZKIJ: *Polnoje szobranijje szocsinyenyij v 13 tomah*. Tom 5. Moszkva, 1954, Izdatyelsztvo Akademii nauk SzSzsZr, 210. o.

¹³ II. Katalin tevékenységének népszerű, de szakmailag igényes összefoglalását lásd NIEDERHAUSER Emil – Alexandr KAMENSZKIJ: *Mária Terézia – Nagy Katalin*. Budapest, 2000, Pannonica Kiadó.

¹⁴ Lásd pl.: V. SZERGEJEVICS: Otkuda nyeudaci jekatyerinyinszkij zakonodatyelnoj komisszii? In *Jekatyerina II: pro et contra*. Szankt-Petyerburg, 2006, Izdatyelsztvo RHGI, 240–302. o.; N. I. PAVLENKO: *Jekatyerina Velikaja*. Moszkva, 2004, Molodaja gvargyija, 126–132. o.; A. B. KAMENSZKIJ: *Ot*

A Bizottság sikertelensége elkerülhetetlenné tette a visszatérést a régi reform-mechanizmushoz, a csúcshatalommal rendelkező uralkodó által kezdeményezett és irányított törvényalkotáshoz. A sorozatos külpolitikai sikerekkel „igazolt” állam-szervezeti, gazdasági és oktatási reformok mellett a cárnő uralkodására jellemző volt a fokozott érdeklődés a felvilágosodás eszméi iránt. Éppen ebben az időben, főként a francia forradalmat megelőző harminc-negyven esztendőben alakult ki gyors ütemben a nyugati típusú „kulturális infrastruktúra”. Ami ennél is fontosabb: mindeközben az orosz társadalomban megjelent egy nagyon kis létszámú réteg, amelynek tagjai nemcsak a francia vagy a német könyvpiac újdonságait ismerték, hanem képesek voltak a felvilágosodás eszméinek kritikai elemzésére és azoknak az orosz viszonyokkal való összevetésére is. A katalini korszak jellegzetes figurájává vált az úgynevezett „voltaire-iánus”, vagyis az előítéletektől mentes szabadgondolkodó, aki hitt a vallási toleranciában, az ész mindenhatóságában, a visszafordíthatatlan haladásban, az ember és a társadalom fokozatos tökéletesedésében. Ezek voltak azok az előzmények, amelyek a 19. századi kulturális robbanást megalapozták Oroszországban.

Ugyanakkor a további európaizációnak és a külpolitikai sikereknek is komoly áruk volt. II. Katalin, aki jól értette a jobbágyrendszer hátrányait, nemhogy nem könnyített a parasztok helyzetén, de teljesen kiszolgáltatatta őket a nemességnek. Mindeközben utóbbiakból – a felvilágosodás egyenjogúsítási törekvéseivel szemben – számos kiváltsággal körülbástyázott, a kötelező szolgálat alól is mentesített, különleges státusú társadalmi réteget kreált, amely a további reformok során saját, az államétól eltérő érdekeit követte, és nem volt hajlandó eltérni a nehezen kivívott különleges jogok csorbítását. Így érvényesnek tűnik a történész értékelése, amely szerint II. Katalin „az orosz reformtörténet legsikeresebb reformátora volt, hiszen szinte minden elképzelését megvalósította”; de csakis akkor, ha kiemelt hangsúlyt helyezünk az értékelés második részére, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek mérsékelt elképzelések voltak, amelyek nem fenyegettek a társadalmi stabilitás aláásával.¹⁵ Péterrel ellentétben II. Katalin óvakodott a komolyabb konfliktusok vállalásától; ebben rejtett politikusi ereje, de egyben korlátai is.

Nagy tervek – szerény eredmények (I. Sándor)

Mindeközben az európai változások új és nehéz feladatok elé állították a fiatal nagyhatalom vezetőit. II. Katalin még könnyedén össze tudta egyeztetni a felvilágosodás mérsékelt eszméit saját politikájával és országának a nyugat-európaiktól

Petra I do Pavla I. Reformi v Rosszii XVIII veka. Opit celoshtnovo analiza. Moszkva, 2001, RGGU, 406–415. o.

¹⁵ A. B. KAMENSKIJ: *Ot Petra I do Pavla I.* i. m., 465. o.

nagyon eltérő állapotával. A nagy francia forradalom és az utána megindult európai folyamatok felfedték, hogy Európa fokozatosan olyan irányba fordul, ahová Oroszország gyökeres belső változások nélkül már nem követheti. 1791 és 1792 fordulóján az orosz kormánynak a forradalommal szembeni ellenséges magatartása már a sajtóellenőrzés szigorításához, később pedig a külföldi sajtótermékek visszatartásához vezetett. A fővárosban olyan kémek után kutakodtak, akik a császárnő meggyilkolására készülnek. Repressziók érték a „gyanús” orosz szabadkőműveseket is.

A századfordulón, az apja meggyilkolása nyomán trónra lépő I. Sándor (1801–1825) is kénytelen volt reagálni az európai átalakulásra. Nagyanyja akaratából egy svájci republikánus, Frédéric-César de La Harpe lett Sándor gyermekkori nevelője. Az ő hatására vált a későbbi cár meggyőződéses republikánussá, aki széles körű átalakításokról, alkotmányos intézmények bevezetéséről szőtt merész terveket. 1797-ben Sándor La Harpe-nak írt levelében arról elmélkedett, hogy ha hatalomra kerül, fokozatosan „létrehozok majd egy népképviselőt, amely, mivel irányítás alatt cselekedne, szabad alkotmányt hozna létre, ezután pedig a hatalmam teljesen megszűnne, [...] és az ország egy távoli szegletébe távoznék, ahol boldogan és elégedetten élnék, látva hazám felvirágzását...”¹⁶

Apja halálát követően Sándor, nyomban azután, hogy ünnepélyes keretek között megerősítette a nemesség privilégiumait, hozzá is látott a reformok előkészítéséhez. Ezekkel egyrészt biztosította volna az alapvető állampolgári jogokat, másrészt a Szenátust olyan, a cártól független hatalmi szervvé tette volna, amelynek tagjait a nemesek választják meg; harmadrészt a reformok megteremtették volna az alapot a jobbágyok fokozatos felszabadításához. A fiatal cárnak azonban hamarosan le kellett mondania tervei egy részéről, mivel a nemesi privilégiumok megerősítése összeegyeztethetetlen volt a jobbágyfelszabadítás céljával. Az orosz nemesség, amelyet éppen csak megérintettek a liberális eszmék, nyíltan ellenezte a cár elképzeléseit. Így I. Sándor hamarosan a felülről végrehajtott reformfolyamatok alapdilemmájával került szembe: az autokrata hatalomról való lemondás és a hatalom önkorlátozása azzal fenyegetett, hogy önmaga sírját ássa meg, amennyiben a nemesi képviselői szerv (jelen esetben a Szenátus) súlyának növelésével ahhoz is hozzájárul, hogy az a tervezett reformokkal szemben álló nemesi ellenzék központjává váljék.

A Napóleon elleni sikertelen háborúkat és az Oroszországban népszerűtlen tiltsiti békét (1807) követően I. Sándor újra nekilátott az ország átalakításának. Ennek során fő segítője egy tehetséges államférfi, Mihail Sziperanszkij lett, akit a cár 1808 végén azzal bízott meg, hogy dolgozzon ki tervezetet az ország politikai és társadalmi rendszerének teljes átalakítására. A dokumentumok 1809 októberére, a cár aktív közreműködésével és jóváhagyásával készültek el. Sziperanszkij a reform-

¹⁶ N. K. SILDÉR: *Imperator Akekszandr I. Jego zszny i carsztvovanyije*. Tom I. Szankt-Petyerburg, 1904, 164. o.

politika szükségességét elméleti szempontból azzal indokolta, hogy a kormányzás formájának meg kell felelnie az „idő szellemének”. Oroszország ugyanazt az utat járja, mint a többi európai ország, ahol a feudális rendszerből a köztársaságiba való átmenet és a politikai szabadság irányába történő fokozatos fejlődés figyelhető meg. Ennek az orosz állam helyzete is megfelel, amely még az „autokrácia korszakában leledzik, de kétségtelen, hogy fejlődése egyenesen a szabadság felé tart”. Szeranszkij tervezetében külön is felhívta rá a figyelmet, hogy az idejében végrehajtott, felülről indított reformok számos bajt és vérontást előzhetnek meg.¹⁷ Az általa javasolt átalakításnak két fontos iránya volt: egyrészt korlátoznia kellett volna az autokrata uralkodó hatalmát, másrészt pedig be kellett volna vezetnie a választott népképviselőt elvét. A tervezet határozott irányú próbálkozás volt az alkotmányosság alapjainak, valamint a politikai és polgári jogok széles körének törvényi rögzítésére. Ráadásul valószínű, hogy az elképzelések megvalósítása során elkerülhetetlenül napirendre került volna a jobbágyok felszabadítása is, annak ellenére, hogy erről Szeranszkij maga konkrétan nem tett említést. Azonban, mint ismertetes, Szeranszkij terve (amellyel pedig I. Sándor is egyetértett) máig nem teljesen tisztázott okok miatt végül nem valósult meg, Szeranszkijt pedig száműzték.

A napóleoni háborúk befejeztével, 1815 után I. Sándor harmadszor is elkezdett komolyan foglalkozni az igazságos állami berendezkedés problémáival. Ez alkalommal elképzeléseit, mintegy „kísérletképpen”, ki is próbálta az Oroszországhoz csatolt lengyel területeken, 1815. november 15-én szentesítette a Lengyel Királyság alkotmányát. 1818. március 15-én, az első lengyel Szejm megnyitása alkalmából mondott beszédében a cár sokakat meglepve nem kevesebbet állított, mint hogy a lengyelországi alkotmányos berendezkedés példaértékű a jövőre nézve, és „annak jótékony hatását Isten segedelmével igyekszem majd kiterjeszteni a Gondviselés által gondoskodásomra bízott minden országra”.¹⁸ A beszéd fontosságát illusztrálja az a sietség is, amellyel franciáról oroszra fordították, majd – a cár többi beszédétől eltérően – közzétették az orosz újságokban. 1820-ban a cár bizalmi embere, N. N. Novoszilcev az uralkodó ellenőrzése alatt, a legnagyobb titokban összeállította az oroszországi alkotmány tervezetét, amelyet azonban Sándor nem sokkal ezután bekövetkező konzervatív fordulata miatt soha nem vezettek be, és nem is hoztak nyilvánosságra. E fordulat lényege abban állt, hogy az európai forradalmak hatására a cár végleg lemondott a további, már kidolgozott és elhatározott reformok bevezetéséről, ehelyett pedig az európai felszabadító mozgalmak elfojtására irányuló külpolitikai, illetve a cenzúra szigorítását és a felsőoktatás fokozottabb ellenőrzését célzó belpolitikai irányvonalat választotta.

¹⁷ Lásd FILIPPOV Szergej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század.* Budapest, 2007, Pannonica, 26–29. o.

¹⁸ Sz. V. MIRONYENKO: *Szamoğyerzsavije i reformi. Polityicseskaja bor'ba v Rosszii v nacsale XIX v.* Moszkva, 1989, Nauka, 157. o.

Sándor kudarcának egyik fontos tényezője az volt, hogy az ő uralkodását is alapjaiban határozta meg az orosz történelemben először a francia forradalom idején előálló, aztán ciklikusan vissza-visszatérő „krónikus ijedtség” állapota:¹⁹ az egymást követő forradalmi hullámok (1789, 1820–21, 1830–31, 1848–49) újra és újra visszatántorították az óvatos hatalmat a kockázatos reformoktól, ami pedig veszélyes spirált indított be. A forradalomtól való félelem elodázta a reformokat, a reformok elmaradása pedig hosszabb távon növelte a forradalmi robbanás veszélyét. A kudarc másik fő oka az volt, hogy a belső gazdasági és társadalmi alapokat nélkülöző, mindössze az „idő szellemére” apelláló, „megelőző” jellegű reformtervezetek heves nemesi ellenállásba ütköztek. Emiatt már az előkészületeket is „el kellett dugni” a társadalom elől, titkosítani, bizalmi emberekre bízni azokat, miközben végül sem I. Sándor, sem az egyébként erőskezű I. Miklós (1825–1855) nem méréselt kellő határozottsággal szembeszállni a kiváltságaihoz mereven ragaszkodó nemességgel az ország jövője érdekében. I. Miklós így összegezte a jobbágységkérdéssel hosszú éveken át foglalkozó – természetesen titkos – bizottságok munkájának eredménytelenségét: „Háromszor kezdtem el ezt az ügyet, és háromszor torpantam meg: úgy tűnik, ez Isten akarata.”²⁰ Persze, akkor még úgy tűnt, hogy Oroszország ereje teljében van, és nincs ok a sietségre.

A meggyilkolt felszabadító (II. Sándor)

De kiderült, hogy nincs idő. A krími háborúban (1853–1856) elszenvedett vereség megkérdőjelezte Oroszország nagyhatalmi státusát, és elkerülhetetlenné tette a modernizáló reformok mielőbbi megvalósítását. Az I. Miklóst a trónon követő II. Sándornak (1855–1881), aki bár az apjához hasonlóan konzervatív, az autokratikus hatalomhoz ragaszkodó ember volt, alkalmazkodnia kellett az új helyzethez, és napirendre tűzni az átfogó reformokat, mindenekelőtt a legkényesebbet: a jobbágyságot eltörlését. És ismét épp a teljhatalom lett a változtatások legfőbb eszköze. Ezt a paradoxont már egyes kortársak is az orosz fejlődés sajátos vonásaként fogták fel, és a „konzervatív liberalizmus” fogalmával ragadták meg. Ennek lényege „a szabadság elvének a hatalom és a törvény elvével való kibékítésében áll. Politikai jelszava: liberális intézkedések és erős hatalom. Vagyis liberális, a társadalom önálló működését, a polgárok jogait és személyes biztonságát biztosító, a gondolat- és lelkiismereti szabadságot őrző intézkedések [...], ezek mellett pedig

¹⁹ G. P. FEDOTOV: Revoljucija igyot. In uő: *Szutyba i grehi Rosszii*. Tom 1. Szankt-Petyerburg, 1991, Szofija, 143. o.

²⁰ L. VISZKOCSEV: *Nyikolaj I.* Moszkva, 2003, Molodaja gvargyija, 225. o.

az állam egységét védelmező, a társadalmat egyben tartó, a rend felett őrködő és a törvény betartását szigorúan felügyelő, erős hatalom [...]”²¹

A súlyos katonai vereség persze valamelyest növelte a reformtábor létszámát; a liberális eszmék megérintették az orosz bürokráciát, a nemesség egyes csoportjait, sőt a cári családot is,²² de a helyzet alapvetően nem változott. Jellemző az az epizód, amellyel a jobbágyszabadítás előkészítése kezdetét vette. 1856 márciusában Moszkva kormányzója, a reformokat ellenző Zakrevszkij arra kérte II. Sándort, hogy nyilvánosan nyugtassa meg a moszkvai nemességet a közelgő jobbágy-reformról terjedő híreket illetően. A cár március 30-i nyilatkozata rövid volt, ám annál váratlanabb üzenetet tartalmazott, és egyértelműen jelezte a kormányzat szándékát a változtatásra: „Meggyőződésem, hogy előbb vagy utóbb kénytelenek leszünk rátérni erre az útra. Úgy gondolom, önök is osztják véleményemet: sokkal jobb, ha ez felülről megy végbe, mint ha alulról”.²³ Semmi bizonyítékunk nincs komolyabb parasztmozgalmak létezésére az akkori Oroszországban, így joggal feltételezhető, hogy az uralkodó pusztán megpróbált „ráijeszteni” a nemességre. Ki akarta kényszeríteni a reformkezdeményezéseket, hogy ily módon megoszthassa a felelősséget a népszerűtlen reformért, ám az orosz nemesség a kivárás taktikáját választotta. Így a reform ügye már a kezdet kezdetén, hosszú időre elakadt.

Mivel a cár továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy terveit aktív nemesi részvétellel „legitimálja”, az orosz történelemben újdonságot jelentő, törvény-előkészítő szervezetet hozott létre; a reformjavaslatok kidolgozására kormányzósági választott nemesi bizottságok felállítását rendelte el, amelyek célját hivatalosan „a földesúri parasztok életkörülményeinek javításában” jelölte meg. Nemsokára azonban a hatalomnak még e kezdetben igen óvatos reformjavaslatai is a konzervatív többség heves ellenállásába ütköztek. A kormányzósági bizottságokban a reform híveinek sokszor testi épségüket is volt okuk féltetni, és testőrökkel vagy fegyverrel jártak az ülésekre. Nem sokat segített a cár oroszországi körútja sem 1858 nyarán, amelynek során személyesen ösztökölte a nemességet konstruktívabb munkára. Végeredményben a nemesi bizottságok javaslatai messze elmaradtak a központilag kidolgozott, a jobbágyok számára sokkal kedvezőbb és a cár által is elfogadott törvénytervezettől, amelynek összeállításában a jobbágykérdést jól ismerő, liberális beállítottságú hivatalnokok, földesurak és szakértők is közreműködtek. Ebben a helyzetben a kormányzat nem akarta megkockáztatni saját tervezetének a nemesség elé, széles körű helyi vitára való bocsátását, így II. Sándor az ügy érdekében kénytelen volt durván elfojtani azokat a nemesi kezdeményezéseket, amelyekre

²¹ B. N. CSICSERIN: Razlicsnije vidi liberalizma. In *Opit russzkovo liberalizma. Antologija*. Moszkva, 1997, Kanon, 49. o.

²² II. Sándor öccse, Konsztantyin nagyherceg és Jelena Pavlovna nagyhercegnő jelentős szerepet játszottak a változtatások előkészítésében és végrehajtásában.

²³ Lásd *Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század. i. m.*, 204. o.

eleinte annyira vágyott. Ezért a kormányzósági bizottságok képviselőit 1860 folyamán külön csoportokban Pétervárra rendelték, ahol aztán megtiltották nekik az egymással való tanácskozást, illetve kollektív beadványok benyújtását. Ennek ellenére a kormánynak szabályos szellemi csatát kellett vívnia a vidéki nemesiség képviselőivel. Ilyen körülmények között született meg az orosz jobbágyszabadítás, amelyet más, az európai tapasztalat tanulmányozása alapján végrehajtott polgári reformok egészítettek ki. Ez utóbbiak jelentősen korszerűsítették az orosz igazságszolgáltatást, az oktatást és a hadsereget, továbbá bevezették a helyi önkormányzatokat, alapot teremtve Oroszország gyorsuló fejlődésének.

A hatvanas-hetvenes évek reformjai távolról sem voltak egyenletes színvonalúak. A jobbágyszabadítás számos problémát hagyott megoldatlanul: a parasztok a szükségesnél kevesebb földet kaptak, a megváltás komoly összegeket vont el az új gazdától, a reform végrehajtása hosszú időt vett igénybe, és meghagyták a modernizációt fékező *obscsinát*, a faluközösség rendszerét is. Ez nagyrészt a reform kompromisszumos jellegéből,²⁴ illetve a komoly nemesi ellenállásból fakadt, amelynek eszkalálódását csak a cár határozott fellépése előzte meg.²⁵ Maguk a reformerek is tisztában voltak a hiányosságokkal, de a változásokat egy folyamat kezdetének tekintették. Számoltak a későbbi korrekció és a továbbfejlesztés lehetőségével, abból a túl optimistának bizonyult feltételezésből kiindulva, hogy létrejöhet a pragmatikusan gondolkodó központi hatalom és a liberális szellemiségű társadalmi csoportok egymást támogató, tartós szövetsége.

Jelentkeztek azonban a töretlen modernizáció ellen ható tényezők is: a lengyel felkelés (1863), külpolitikai problémák (az olasz és német egység kérdése, a balkáni bonyodalmak), de főleg az Oroszországon belül kibontakozó radikális ellenzéki mozgalom, amely kevesellte a reformokat, és az 1870-es évek végén a politikai terror eszközához folyamodott, amelynek fő célpontjává maga a cár vált. Az ismétlődő merényletek hatására az alkotmányos berendezkedést egyébként Oroszország számára károsnak tartó II. Sándor ismét képesnek bizonyult meggyőződésének pragmatikus felülvizsgálatára, és beleegyezett egy olyan képviseleti szerv létrehozásába, amely – amint azt ő is pontosan tudta – a jövőben elvezethetett volna az alkotmányhoz. Elhatározása megvalósítására azonban már nem maradt ideje: 1881

²⁴ Érdemes megjegyezni, hogy a jobbágyszabadítás során eleve két egymást kizáró elképzelés ütközött. A parasztok hagyományos elképzelése szerint a föld Istené, ezért nem képezheti magántulajdonlás tárgyát, és csak azoknak van joguk használni, akik dolgoznak rajta. Ezzel állt szemben a nemesség és az állam pozitív jögon alapuló meggyőződése, amely szerint a föld a nemeseké. Lásd A. N. MEDUSEVSKIJ: *Projekti agrarnih reform v Rosszii: XVIII – nacsalo XXI veka*. Moszkva, 2005, Nauka, 169–170. o.

²⁵ Ismert Nyikolaj Miljutyinnak, a jobbágyreform egyik élharcosának talán túlzó, de jellemző véleménye: „Nem lehet eléggé csodálni az uralkodó párját ritkító eltökéltségét. Egymagában féken tartja a jelenlegi reakciót.” Lásd N. EJDELMAN: *Forradalom? Fölülről?* Budapest, 1989, Maecenas–TÉKA, 188. o.

márciusában a terroristák bombája véget vetett életének. Az uralkodó meggyilkolása az új cár, III. Sándor trónra lépésével konzervatív fordulatot, valamint II. Sándor egész addigi reformpolitikájának tartós revízióját idézte elő.²⁶

Epilógus: cár, akinek sohasem volt szerencséje (II. Miklós)

Szazonov orosz külügyminisztertől (1910–1916) maradt ránk egy történet, amely szerint egyszer egy, a Miniszterek Tanácsa elnökével, Pjotr Sztolipinnel folytatott beszélgetés során az utolsó orosz cár, II. Miklós kijelentette: „Bármibe kezdek, nekem semmi se sikerül, nincs szerencsém. De hát az ember akarata annyira tehetetlen.”²⁷ Ez a kissé keserű, némileg beletörődő mondat jól jellemzi II. Miklós egész uralkodását, mégis téves képet fest róla. Cárként korántsem volt tehetetlen, de még csak a sors áldozata sem. Fő célkitűzése az volt, hogy egy gyors gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésnek indult országban változatlanul megőrizze az őseitől megörökölt hatalmat és politikai rendszert. Mindeközben azonban elképzelése sem volt arról, hogyan lehetne ezt elérni, hiszen a vak is láthatta, hogy ez a rendszer nyilvánvalóan anakronisztikussá vált, és mély reformokat követelt. A változásokat végül ezúttal is külső tényezők sorozata indította el: a gazdasági világválság, a vesztés orosz–japán háború és az ezek következményeként kirobbant véres forradalom, amely már világosan jelezte az ország előtt álló egyik lehetséges történelmi alternatívát: a forradalmi változás útját.

A híres francia politikai gondolkodó, Alexis de Tocqueville szerint „Egy rossz kormányzat számára általában az a legveszélyesebb pillanat, amikor reformokra szánja el magát”.²⁸ A századforduló Oroszországának a nagy formátumú gazdasági és pénzügyi szakember, Szergej Vitte, később pedig P. A. Sztolipin (1906–1911-ben az ország belügyminisztere és a Miniszterek Tanácsának elnöke, vagyis kormányfő) személyében olyan meghatározó politikusokat és államférfiakat sikerült felmutatnia, akik megfelelő tehetséggel, határozottsággal és a birodalom jövőjére vonatkozó átfogó vízióval rendelkeztek ahhoz, hogy a körülményekhez képest biztos kézzel tudják kormányozni az országot. Csakhogy Oroszországban, annak hatalmi berendezkedéséből következően, nem a miniszterek és más politikusok játszották a főszerepet, hiszen a birodalomnak egyetlen igazi hatalmi központja volt: a cár. Ő viszont nem kedvelte sem a nagy reformokat, sem pedig a nagy reformátorokat. Vitte sikeres és hosszú ideig meghatározó gazdaságpolitikája mellett fon-

²⁶ III. Sándor trónra lépéséről lásd FILIPPOV Szergej: Sorsdöntő választás. III. Sándor első döntése és annak következményei. In *Történelem és egyéni lét. Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában IV.* Szombathely, 2014, Szláv Történelmi és Filológiai Társaság, 51–61. o.

²⁷ I. P. JAKOBIJ: *Imperator Nyikolaj II i revoljucija*. <http://www.istmira.com/istnovvr/imperator-nikolaj-ii-i-revoljuciya/page/14/#bookmark22> [2015.09.22.]

²⁸ Alexis deTocQUEVILLE: *A régi rend és a forradalom*. Budapest, 1994, Atlantisz Kiadó, 205. o.

tos szerepet játszott az orosz–japán háborút viszonylag kis veszteségekkel lezáró portsmouthi békeszerződés megkötésében is, 1905-ben pedig drámai események során ugyancsak ő érte el a politikai és polgári jogokat, valamint a népképviselői rendszert kilátásba helyező október 17-i kiáltvány kiadását. A cár nem bocsátotta meg a kiáltvány „kikényszerítését”, és 1906-ban menesztette Vittét. Anyjának írt levelében Miklós így írt erről: „Nem, amíg élek, nem bízom rá erre az emberre még a legcsekélyebb ügyet se.”²⁹

Hasonló sors jutott a cár feltétlen hívének, a határozott reformelképzelésekkel rendelkező Pjotr Sztolipinnek is. Reformcsomagja végső céljaként Sztolipin Oroszország jogállammá válását nevezte meg. Elképzelései szerint ez azt jelentette volna, hogy az általa is nemzeti hagyománynak és fő kezdeményező erőnek tartott autokráciát egyrészt „konstruktív” munkával foglalkozó képviselői szervvel, másrészt az ország lakosainak jogait és kötelezettségeit szilárdan rögzítő törvények rendszerével egészítik ki. E sajátos, „jogállami autokrácia” számára új társadalmi bázist is kívánt teremteni. Ezt szolgálta volna a sztolipini politika meghatározó célja, a mezőgazdaság gyökeres átalakítása is, aminek kulcslépése lett volna a termelékenység növelését gátló obszcinák aktív lerombolása. Ettől nemcsak a mezőgazdaság fellendülését, hanem egy alapvető politikai kérdés megoldását is várta: olyan, tulajdonnal rendelkező, konzervatív paraszti tömegek kialakulását, amelyek stabilizálhatnák Oroszország megújult társadalmi berendezkedését. Sztolipin eleinte bírta az uralkodó teljes támogatását, de ahogy a társadalmi helyzet fokozatosan konszolidálódott az 1905-ös forradalom után, 1909–1910-ben Sztolipin helyzete megingott. Őt is utolérte az orosz reformerek többségét sújtó „átok”: a jobboldal túl liberálisnak, a baloldal ellenben túl konzervatívnak tartotta. II. Miklós fokozatosan azonosult az ultrakonzervatívok és a szélsőjobboldal véleményével, akik makacsul vissza akartak térni a „hagyományos autokráciához”, Sztolipint pedig a cári hatalom „sírásójaként” állították be. Ehhez járult hozzá a cár személyes féltékenysége is. Franciaország pétervári nagykövete, Maurice Paléologue jegyezte fel naplójába a Sztolipint nem kedvelő, de reformjait támogató Kokovcev pénzügyminiszter elbeszélését arról, hogy Sztolipin halála után a cár megjegyezte: „Igen, valóban az én szolgálatomban halt meg. De mindig arra törekedett, hogy engem háttérbe szorítson. (...) Gondolja, kellemes érzés volt, amikor egyre azt kellett olvasni az újságban: *A miniszterelnök ezt csinálta... A miniszterelnök azt csinálta...* Hát én már nem is számítok? Én senki és semmi vagyok?”³⁰

Sztolipin gyakorlatilag kegyvesztettként halt meg 1911-ben, egy merénylet halálos lövésétől. Az uralkodó elveszítette az utolsó reformert, akinek működőképes elképzelése volt Oroszország és a cári hatalom jövőjéről, a maga részéről pedig

²⁹ A. N. BOHANOV: *Nyikolaj II.* Moszkva, 2008, Vecse, 165. o.

³⁰ MAURICE PALÉOLOGUE: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt.* Budapest, 1982, Európa Kiadó, 154. o.

a továbbiakban az „alkotó jellegű” konzervativizmusra sem kívánt támaszkodni, amivel végül nagyban hozzájárult saját bukásához. A történelem hamar kiróta „büntetését” a szerencsétlen, saját és országa helyzetét végzetesen félreismerő uralkodóra. Miklós az 1917. év kritikus, februári-márciusi napjaiban egyszer csak azt vette észre, hogy senki sincs körülötte, aki támogatná, helyett mindenki „váratlanul” elfordult tőle. Az utolsó cár ekkor írta le 14 éves kora óta vezetett naplójába híres mondatát: „Körülöttem mindenütt csak árulás és gyávaság és ármány.”³¹

AJÁNLOTT IRODALOM

Simon DIXON: *Modernisation of Russia 1676–1825*. Cambridge – New York, 1999, Cambridge University Press; A. B. KAMENSKIJ: *Ot Petra I do Pavla I. Reformi v Rosszii XVIII veka. Opit celosztново analiza*. Moszkva, 2001, RGGU; V. O. KLJUCSEVSZKIJ: *Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah*. Tom IV, V. Moszkva, 1989, Misl'; *Konsztyitucionnije projekti v Rosszii XVIII–nacsala XX v.* Moszkva, 2000, Insztitut rossziszkoj isztorii RAN; Dominic LIEVEN: *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. New Haven, 2002, Yale University Press; B. N. MIRONOV: *Szocialnaja isztorija Rosszii perioda imperii (XVIII–nacsala XX v.) Tom 1–2*. Szankt-Petyerburg, 2003, Dmitrij Bulanyin; Sz. V. MIRONYENKO: *Szamogyerzsavije i reformi. Polityicseszkaja bor'ba v Rosszii v nacsale XIX v.* Moszkva, 1989, Nauka; Pjotr Velikij: *Pro et contra. Licsnoszty i gyejanyija Petra I v ocenke russzkih miszlityelej i isszledovatyelej*. Szankt-Petyerburg, 2003, Izdatyelsztvo RHGI; *Reform in modern Russian history: progress or cycle?* Ed. and translated by Theodore Taranovski with the assistance of Peggy McNemy, Cambridge – New York, 1995, Cambridge University Press; *Vlaszty i reformi. Ot szamogyerzsavija k szovjetszkoj Rosszii*. Szankt-Petyerburg, 1996, Dmitrij Bulanyin.

³¹ *Dnyevnyiki imperatora Nyikolaja II*. Moszkva, 1991, Orbita, 625. o.

Moszkvától – Kijeven át – Szentpétervárig?

Ukrajna orosz kötelékben – az autonóm státusztól az alávetett tartományig (1654–1764)

Bevezetés

Az orosz identitás kialakításához elengedhetetlennek bizonyult a nemzeti történelem megalakítása, amelyet „egy ezeréves múlttal büszkélkedhető” államra alapoztak a Kijevi Rusztól Szentpétervárig, és ennek szerves részeként tekintettek az ukrán területekre. Oroszország erős államisággal bírt ugyan, de egyben gyenge nemzeti identitással, mert maga a birodalmi keret jelentősen lelassította, illetve akadályozta az orosz nemzeti tudat kiforrását.¹ Ukrajnát

ugyanakkor a kelet-európai térségben az olyan *gyenge államisággal*² rendelkező országok közé lehet sorolni, amely a történelem folyamán több alkalommal is rendelkezett rövid ideig tartó, vitatott tartalmú államisággal, de a teljes szuverenitást végül csak 1991-ben érte el.

Az *Ukrajna birtoklásáért kirobbant „kelet-európai harmincéves háború”*³ (1654–1686) Oroszország számára a sikeres nyugati expanzió nyitányát jelentette, ugyanakkor komoly kihívás elé állította a cári kormányzatot, ugyanis az ukrán területek megszerzésével olyan térséget csatoltak az orosz államhoz, amelynek tár-

¹ Kiss J. László: Nemzeti identitás és külpolitika Közép-és Kelet-Európában. In Kiss J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, 2003, Teleki László Alapítvány, 19. o.

² Póti László: Ukrajna: a nemzetalkotó állam. In Kiss J. László (szerk.): *Nemzeti identitás és külpolitika Közép-és Kelet-Európában*. i. m., 297–318. o.

³ GEBEI Sándor: Nagyhatalmak vetélkedése Ukrajnáért a XVII. század második felében. In GEBEI Sándor (szerk.): *Emberek és eszmék. Tanulmányok Vadász Sándor 70. születésnapjára*. Eger, 2001, EKF Történettudományi Intézet, 203. o.

sadalmi-politikai berendezkedése jelentős mértékben eltért az oroszországi viszonyoktól. Oroszország jogos igényét Ukrajnára ideológiailag a „Moszkva – 3. Róma elmélettel”⁴ támasztották alá, amely deklarálta Moszkva azon küldetését a világtörténelemben, hogy harmadik Rómaként egyetlen birodalomba tömörítse az összes szláv és ortodox nemzetet. Moszkva messianisztikus küldetésének legendájában pedig Kijev, mint az „orosz városok anyja”⁵ lett a meghatározó tényező, amely az összekötő láncszemet képviselte Bizánc és Moszkva között, ezért az orosz uralkodók mindent megtettek annak érdekében, hogy saját történelmüket hozzákössé a Kijevi Ruszhoz.⁶ III. Ivántól kezdve az orosz uralkodók felújították igényüket Kijev birtoklására, ugyanis a moszkvai cárokat főleg a kijevi „ősökkel” kapcsolatban tudták misztikus atmoszférába vonni, és Kijev nélkül megszűnt volna az orosz uralkodóknak a birodalmi ambíciókra támasztott jogalapjuk.⁷ A cári kormányzat a „Moszkva – 3. Róma” elmélettel igazolta az orosz hatalmi törekvéseket („orosz földek összegyűjtése”), ami rányomta a bélyegét az orosz külpolitikára is, de az Orosz Birodalom végül szakított a moszkovita hagyományokkal, amikor áthelyezte a székhelyét Szentpétervárra – ezáltal a birodalmi törekvések alapját képező korábbi ideológia is új aspektusba került.

Ukrajna lengyel–litván fennhatóság alatt

Azt követően, hogy 1240-ben Kijev megszűnt politikai centrum lenni, az ukrán területek jelentős része, miután litván segítséggel felszabadultak a tatár fennhatóság alól, az 1340-es évekre – Halics kivételével⁸ – fokozatosan a Litván nagyfejedelemségbe tagozódtak be. Az 1569. évi lublini reálunió eredményeképpen a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség egy államban, az ún. *Rzeczpospolita*-ban egyesült, ezáltal csaknem minden ukránok által lakott terület közvetlen lengyel fennhatóság alatt egyesült, és a lengyel–litván közigazgatás részeivé váltak. Az uk-

⁴ A. N. KLIMENKO: Igyeja „Moszkva-Tretyij Rim” i jejo intyepretacija v szovremennih geopolityicseszkih intyepretacijah. In *Leviafan. Matyeriali mezsduarodnoj naucsnoj konferenciji „Geopolityika mnogopoljarnovo mira”*. Moszkva, 2012, Jevrazijszkoje Dvizsenyje, 105–107. o.

⁵ Valerij LEPAHIN: Új Jeruzsálem és harmadik Róma topográfiai ikonikusság. Moszkva ikonoposza. Nyikon pátriárka ikonikus építészete. In ÁGOSTON Magdolna (szerk.): *Adalékok Moszkva felemelkedésének történetéhez*. Szombathely, 1999, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, 54. o.

⁶ A. SZ. USZACSOV: „Tretyij Rim” ili „Tretyij Kijev”? (Moszkovszkoje carsztvo XVI veka v voszprijatyii szovremennjykov). *Obszesztvennije nauki i szovremennoszty*, 2012/1, 82–83. o.

⁷ Dimitri STREMUHOFF: Moscow the Third Rome. Sources of the Doctrine. *Speculum*, Vol. 28, No. 1 (Jan., 1953), 84–101. o.

⁸ Az utolsó halicsi fejedelem 1340. évi halálát követően a fejedelemség „kézről kézre” járt a lengyel és magyar királyok inváziója során, majd III. Kázmér uralkodása idején, 1387-ben közvetlenül lengyel birtokba került.

rán nemesség kulturális és vallási integrálódását⁹ a lengyel slachtába jelentősen felgyorsította a lublini unió: kezdetét vette körükben a katolikus vallásra történő áttérés folyamata, amely őket a lengyel nemesség jogállásába helyezte. Mindezek következtében az ukránok „elveszítették” politikai és társadalmi elitjük nagyobb részét¹⁰, ezért az ukrán társadalom vezetését és érdekeik képviselését a sajátos, „köztes társadalmi kategóriát” képviselő kozákság vállalta fel. Az ukrainai kozákság gyakran összetűzésbe került a lengyel–litván hatóságokkal, de ezen konfliktusok ellenére meghatározó „honvédő elemmé” váltak a 16. század végi lengyel–litván államban. A lengyel nemesség ellenük fellépő erőszakos akciói következtében az alábbi lehetőségek közül választhattak: bizonyos kedvezményekért cserében visszatérnek a földesúri függésbe; belépnek a nemesi magánhadseregekbe; a lengyel–litván állam határőrszolgálatába állnak; vagy a többnyire még lakatlan déli területekre vonulnak vissza, megőrizve szabad státuszukat. Az utóbbi három alternatíva alapján a kozákság három típusa különíthető el: a *magánföldesúri*, az *állami* és a „*szabad*” *kozákok*. A legtöbben az utóbbi verzió mellett döntöttek, és a Dnyeper menti zuhogókhoz települtek át, ahol az 1540-es években megalapították „harci államukat”, a *Zaporozsjei Sziacset*.¹¹

Először I. Zsigmond lengyel uralkodó tett kísérletet 1512-ben a kozákok egy részének állami szolgálatba állítására, de ezt a tervet majd csak II. Zsigmond Ágostnak sikerült véghezvinnie 1572-ben. A lengyel lajstromba felvett 300 kozákot¹² hivatalosan is elismerték, vagyis ettől kezdve *de jure*¹³ is léteztek. A regisztrált kozákság intézménye legalizálta a földesúri függésből kikerülés lehetőségét, és jelentős privilégiumokkal ruházta fel az állami kozákokat: törvényesen is mentesültek az egyházi és földesúri terhek alól, katonai szolgálati birtokot kaptak és önkormányzati joggal rendelkeztek.¹⁴

⁹ Az 1340–1385 közötti időszakot az ukrán történetírás a „Litván-Rusz Államközösség” korának nevezi, amelyen belül etnikai és vallási tolerancia érvényesült a litván kormányzat részéről.

¹⁰ Vitalij Olekszandrovics SCSEBBAK: *Ukrajinszke kozactvo: formuvanyja szocialnoho sztanu. Druha polovina XV-szeredina XVII. szt.* Kijiv, 2006, Kijevo-Mohiljanszka Akadémia, 167. o.

¹¹ Hivatalosan először 1568-ban tesznek említést a létezéséről, amikor egy levelében II. Zsigmond Ágost arról írt, hogy a kozákok már nemcsak időszakonként hajóznak le a zuhogókhoz, hanem ott is élnek – *Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossziji, izdavajemij vremennoj komosszijej dlja razbora drevnyih aktov.* (Arhiv JUZR) Kijev, 1859–1911, I. 4. o.

¹² A későbbiek folyamán Báthory István lengyel királyként 500, később 600 főre növelte a regisztrált, majd az 1625. évi kurukovói egyezménytől kezdve a regisztrált kozákok létszáma az aktuálpolitika függvényében 6000 és 25 000 között változott.

¹³ Mihail Szergejevics GRUSEVSKIJ: *Isztorija ukrainszkovo kozacsesztva do szojegyinyenyija sz Moszkovszkim goszudarsztvom.* Kijev, Tipografija I. Kijevszkoj Artyeli Pecs. Gyela, 1913–1914, I. 185. o.

¹⁴ Paul Robert MAGOCSI: *A History of Ukraine. The Land and Its People.* Toronto–Buffalo–London, 2010, University of Toronto Press, 196. o.

A Hmelnyickij-mozgalom (1648–1657)

Az 1648-ban kirobbant, Bogdan Hmelnyickij által vezetett kozák felkelés célja eredetileg nem a lengyel fennhatóság megszüntetése lett volna, hanem a már létező, de államilag el nem ismert „kozák rend” felvétele a lengyel „nemesi nemzetbe”. A kezdeti elsöprő győzelmek hatására szinte az egész ukrán lakosság csatlakozott a kozákokhoz, akiknek a felkelése a pravoszlávia védelmét és a *Rzeczpospolitától* történő esetleges elszakadás gondolatát is zászlajára tűző, össznépi mozgalommá fejlődött. A felkelők által elért legfőbb eredménynek az 1649-es *zborivi egyezmény*¹⁵ tekinthető, amelyben a lengyel kormányzat a lajstromozott kozákok számát 40 ezer főre emelte, a kijevi, braclavi és csernyihivi vajdaságokat magában foglaló ún. „Kozák-Ukrajnát” pedig autonómnak nyilvánították, ahová ezentúl a lengyel közigazgatás hatásköre nem terjedt ki. Ezenkívül Csihirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, amely egy szuverén ukrán állam csírájának is tekinthető. Az 1651. szeptember 18-án megkötött Bila Cerkva-i egyezmény¹⁶ értelmében azonban a továbbiakban csak a kijevi vajdaság tarthatta meg az autonómiáját, míg a braclavi és csernyihivi vajdaság területére vissza kellett engedni a lengyel hatóságokat és a földesurakat. A regisztrált kozákok számát 20 ezer főre csökkentették, és csak az ő jogaikat és privilégiumaikat ismerte el a lengyel kormányzat. Az időközben meggyengült ukrán mozgalom menetében ezek az intézkedések jelentős visszalépést jelentettek a zborivi egyezményhez képest, ami Hmelnyickij népszerűségét és a személye iránt táplált bizalmat is csökkentette az ukrán nép körében.

Önállóság, autonómia vagy alávetettség?¹⁷

1653. október 1-én a Zemszkij Szábor elfogadta a hetmani kormányzat azon indítványát, hogy a cár a „Zaporozsjei Hadat minden földjével és lakosával fogadja a védnöksége alá”.¹⁸ Az 1654. január 8-i perejaszlavi Radán pedig Hmelnyickij azon kérdésére, hogy az ukránok kit választanak uralkodójuknak, a jelenlévők, a „legkisebb rossz”¹⁹, az orosz kötelék mellett döntöttek. A Zemszkij Szábor döntését a moszkvai kormányzat hivatalos álláspontja szerint elsősorban vallási indítékok

¹⁵ *Vosszozegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej – Dokumenti i matyeriali v trjoh tomah*. I–III. Moszkva, 1954, I., Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk, 299–306. o.

¹⁶ Uo. III. 131–132. o.

¹⁷ Vö. VARGA Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648–1709 között*. Szeged, 2008, JATE Press.

¹⁸ *Vosszozegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej*. i. m., III. 406–414. o.

¹⁹ A historiográfiában az 1940-es években jelent meg a „legkisebb rossz” teóriája, miszerint Ukrajna valójában nem a legjobb megoldást választotta az Oroszországhoz csatlakozással, hanem a legkevésbé rosszat, vagyis az önálló állam tartós megeremtésére egyelőre képtelen ukránoknak még

motiválták, miszerint Moszkva az orosz néppel „egyvérű és egyvallású”²⁰ ukránokat kívánta elsősorban megmenteni a lengyel–litván kormányzat és a katolikus egyház üldöztetéseitől. Az ukrán nép többsége – a kozák hetman javaslatát elfogadva – egyöntetűen a velük egyvallású orosz cár védnökségét választotta, de az ortodox egyházi vezetők Szilveszter Koszov kijevi metropolitával az élen elleneztek ezt a lehetőséget attól tartva, hogy privilegizált helyzetüket elveszítve beintegrálódnak az orosz egyházszervezetbe.²¹ Jogos volt a félelmük, mert Moszkva már 1654-ben kísérletet tett arra, hogy az ukránai ortodox egyházat – kivonva a konstantinápolyi pátriárka hatásköréből – a Moszkvai Patriarchátusba integrálja, de az ukrán egyházi klérus ellenállása miatt ezek a próbálkozások a cári kormányzat részéről 1686-ig kudarcot vallottak.

Az orosz–ukrán jó viszony kezdetei a 16. század közepére nyúlnak vissza, amikor a zaporozsjei kozákok széles körű kapcsolatokat építettek ki a cári kormányzattal, és több alkalommal is kérték az orosz uralkodóktól, hogy fogadja őket „*magas uralkodói keze alá*”.²² Az orosz–ukrán relációk 1648-tól erősödtek fel, amikor Bogdan Hmelnyickij, tekintettel arra, hogy nem rendelkezett elég fegyveres erővel a lengyel sereg végleges legyőzéséhez, szövetséges(ek) igénybevételére kényszerült. Orosz részről már korábban is latolgatták Hmelnyickij tervét egy esetleges orosz–ukrán összefogásról, de csak 1653 végén – miután az ukránok mozgalma erős és megbízható szövetséges hiányában lehanyatlott, valamint egysége is megbomlott – találták alkalmasnak az időpontot „hittestvéreik” támogatására. Több körülmény is közrejátszott, amelyek Alekszej Mihajlovicsot a beavatkozásra késztették. Egyrészt fontos szerepet játszott a területszerzés tendenciája az „orosz földek összegyűjtésének” jelszavával, hiszen a Kijevi Rusz volt az első jelentős kelet-európai államalakulat, így érthető, hogy *Moszkva mindent megtett annak érdekében, hogy saját történelmét hozzákösse Kijevhez*. Másrészt Nyikon pátriárka nyomásának engedve a cári kormányzat számára pravoszláv „hittestvéreik” védelme kellő

mindig kedvezőbbnek tűnt orosz kötelékbe kerülni, mint visszakerülni a Rzeczpospolitához, vagy török–tatár függésbe kerülni.

²⁰ Nyikolaj Mihajlovics ROGOZIN – Gennagyij Alekszandrovics SZANYIN: *Rosszija i Ukraina v XVII–XVIII vekah*. In *Isztorija russzko-ukrainszkijh odnoszenij v XVII–XVIII vekah. K 350-letyiju Perejaszlavskoj Radi* Moszkva, 2006, Insztyitut Rosszjiszkoj Akagyemii Nauk, 8. o.

²¹ VARGA Beáta: A breszti vallási uniótól a perejaszlavi egyezményig (1596–1654). In István EÖRDÖGH (szerk.): *Il ruolo delle religioni e delle chiese nella formazione delle società in Europa e nel Nuovo Mondo*. Szeged, 2005, Egyház- és Vallástörténeti Akadémia Közhasznú Alapítvány, 259. o.

²² Ez utóbbi kérés valójában udvariassági formulának számított a szicskozákok részéről, akik zsoldért cserében többször is felajánlották szolgálataikat Moszkvának az orosz állam déli határvédelmében, így a cároktól anyagi támogatást kaptak a törökök és a tatárok elleni küzdelmükben. P. M. SZASZ: *Poszolsztvo Vojszka Zaporozsszkovo k carju Mihailu Fjodorovicsu 1620 g. Predvoszhiscsenyje Perejaszlava 1654 goda?* In *Isztorija russzko-ukrainszkijh odnoszenij v XVII–XVIII vekah. K 350-letyiju Perejaszlavskoj Radi*. Moszkva, 2006, Insztyitut Rosszjiszkoj Akagyemii Nauk, 32. o.

ideológiai megalapozottságot biztosított az ukrán mozgalom támogatásához és az ortodox ukránok „felszabadításához” a katolikus lengyel uralom alól.

Az 1654. évi perejaszlavi Rada fontos és egyben ellentmondásos eseményként értékelhető: egyrészt a 17. századtól kezdve meghatározta az orosz és az ukrán nép történetét, másrészt jellegét tekintve éles viták tárgya lett az orosz, szovjet és ukrán historiográfiában. A *jelenkori ukrán történetírás* kiemelkedő alakjai szerint az orosz, illetve szovjet historiográfiának megalapozatlan az a nézete, hogy miután 1654-ben Ukrajna újraegyesült Oroszországgal, annak alávetettje lett. A rendelkezésre álló források és Bogdan Hmelnyickij kormányzati módszerei ismeretében – érvelnek az ukrán történészek – egyértelműen megállapítható, hogy Ukrajna nem egyesült egy államban Moszkvával, hanem a hetmanok hatalma alatt sikerült megőriznie a függetlenségét a 18. század végéig. Ugyanakkor azt is elismerik, hogy a régió egyetlen jelentősebb államának – Lengyelország, Krími Kánság, Törökország és Oroszország – sem állt érdekében egy szuverén ukrán állam létrehozása, ezért a Hetmanátus valójában „történelmi zsákutca” került. Ukrajna jogi státuszát 1654-től kezdve úgy ítélik meg, hogy a perejaszlavi egyezmény valójában egy olyan *konföderatív állam* alapjait teremtette meg, amelyen belül a tagállamok – Oroszország és Ukrajna – esetében szuverén államok tartós, ugyanakkor laza szövetségéről kell beszélni, amelyek megőrizték a teljes függetlenségüket.²³ 1991 óta az ukrán történészek szemmel láthatólag megkülönböztetett figyelmet szentelnek történelmük „legitimizálására”²⁴, amely törekvésük középpontjában annak bizonyítása áll, hogy már korábban is létezett önálló ukrán állam, és meggyőződésük szerint ez alatt nemcsak az 1917–1920 között fennálló Ukrán Népköztársaságra kell gondolnunk, hanem az 1648–54. évi mozgalom eredményeképpen kialakult Hetmanátusra is.

A 17. század közepén zajló ukrainai mozgalom jellegére vonatkoztatva többféle eltérő meghatározás látott napvilágot: az orosz-szovjet historiográfiában illeték többek között „*kozáklázadás*”, illetve „*felszabadító háború*” jelzővel, míg az ukrán történetírásban „*szabadságharc*” és „*ukrán nemzeti forradalom*” ol-

²³ Viktor Mikolajovics HOROBEC: *Vid szojuzu do inkorporaciji: ukrajinszko-rosszijszki vidnoszi-ni druhoji polovini XVII-persoju csverti XVIII. szt.* Kijiv, 1995, Insztitut Isztoriji Ukrajini NAN, 4–20. o.; Míkola KRIKUN: *Mizs vijnoju i radoju. Kocacstvo pravoberezsnoji Ukrajini v druhi polovini XVII-na pocatku XVIII sztolittja* Kijiv, Krtitika, 2006, 13. o.; Valerij SZMOLIJ – Valerij SZTYEPANKOV: *Ukrajinszka gyerzsavna ideja XVII–XVIII sztolittja. Problema formuvannja, evolvuciji, realizaciji.* Kijiv, 1997, Alternativi; Natalja JAKOVENKO: *Narisz Isztoriji szerednovicsnoji ta rannomodernoji Ukrajini.* Kijiv, 2009, Kritika, 356–357. o.; Tarasz CSUHLIB: *Kozaki i monarhi. Mizsnarodni vidnoszini rannomodernoji Ukrajinszkoji derzsavi 1648–1721 rr.* Kijiv 2009, Vidavnyictvo imeni Oleni Teligi, 77. o.; Tarasz CSUHLIB: *Ukrán Hetmanság – Erdélyi Fejedelemség. Nemzetközi elismertetés a polivazallusi politika révén (XVII. század).* In V. A. SZMOLIJ (szerk.): *Magyar–ukrán közös múlt és jelen.* Kijev, 2006, Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 160. o.

²⁴ Andreas KAPPELER: *Ukrainian History from a German Perspective.* *Slavic Review*, vol. 54. No. 3 (Autumn, 1995) 692. o.

vashatunk. Egyetérthetünk *F. E. Sysyn*²⁵ elméletével, miszerint a *Hmelnickij-felkelés* „horizontális jellegű protonacionalista megmozdulásnak” tekinthető ugyan, de mivel a mozgalom vezetői nem akarták tudatosan a már meglévő társadalmi rendet átalakítani, csupán a kozákoknak kívántak magasabb társadalmi pozíciókat biztosítani, így az 1648–54. évi ukrainai eseményeket nem lehet forradalomként jellemezni, hanem olyan típusú lázadásként, amelyek a 16. századi Európában számítottak tipikus jelenségnek.²⁶

Tényként kezelhetjük, hogy a Hmelnickij-mozgalom következtében az ukrán társadalom két meghatározó elemét a kozákok és a „nem kozákok” képezték, akik között nem létezett éles határvonal, miközben a nemesség korábbi jelentéstartalma eltűnt, gazdasági és politikai előjogokkal nem rendelkeztek más társadalmi rétegekkel szemben. A legdöntőbb változás a kozákság és a mozgalom viharaiiban megtizedelődött nemesség fokozatos összeolvadásában mutatkozott, amely folyamat az ukrainai nemesség ideiglenes „eltűnését” eredményezte, a parasztság pedig felszabadult a földesúri függés alól, és maguk is – jóllehet csak ideiglenesen, de – földbirtokosokká váltak.²⁷ Nem lehet ugyanakkor figyelmen kívül hagyni azokat a 17. század második felében bekövetkezett változásokat, amelyek eredményeképpen az ún. „társadalmi visszarendeződés” folyamatának lehetünk tanúi. A kozák elit körében egyre határozottabban megjelent az igény a nemesi életformára történő hivatalos áttérésre, amely törekvésük ismét felértékelte a nemesi titulust az ukrán társadalmon belül.

Vitathatatlan tény az is, hogy a *perejaszlavi egyezmény az ukrán államiság kialakulásának folyamatában az egyik fontos mérföldkönek tekinthető*, de az államépítés folyamatát jelentősen lelassította az a körülmény is, hogy Ukrajna „három tűz” közé szorult a szomszédos államok – *Rzeczpospolita*, Oroszország, Oszmán Birodalom – szorításában. A perejaszlavi egyezmény ugyan megnyitotta az utat Ukrajna Oroszországhoz történő csatlakozásához, de máig is erősen vitatott kérdés a historiográfiában, hogy a Hetmanátus önálló államként csatlakozott-e a Romanovokhoz, alávetett tartományi helyzetbe került, esetleg vazallusi viszony vagy konföderáció jött létre Oroszország és Ukrajna között. Az orosz–ukrán szerződés orosz interpretációja szerint Ukrajna integrált, alávetett része lett Oroszországnak, a kozák vezetők értelmezésében ugyanakkor 1654-ben mindössze patrónusi viszony jött létre a két fél között, amelyben Ukrajna mint gyengébb és egzisztenciájában veszélyeztetett állam belement abba, hogy az orosz uralkodó védnökségét elismerje, annak adót fizessen, és cserébe fegyveres segítséget kapjon a lengyel–litván állam

²⁵ Frank E. SYSYN: War der Chmelnickij-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der „grossen ukrainischen Revolte” und der Bildung des kosakischen Het'manstaates. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 43. 1995, 1–18. o.

²⁶ Uo. 18. o.

²⁷ MAGOCSI: i. m., 264–268. o.

ellen. Az Ukrajna „befogadását” megfogalmazó ún. *Márciusi cikkelyek*²⁸ valójában nem határozták meg konkrétan a Hetmanátus jogi státuszát Oroszország keretein belül, így mindkét fél saját érdekeit szem előtt tartva értelmez(het)te az új viszony jellegét. A cár részéről adománylevélnek tekintett *Márciusi cikkelyek*ben 60 ezer főben maximálták a lajstromozott kozákok számát, akik teljes önkormányzati joggal rendelkeztek. A hetman önálló belpolitikai jogkörrel rendelkezett, és a külügyi hatáskörét is csak annyiban korlátozták, hogy a cári kormányzat ellenségeivel csak Moszkva hozzájárulásával tarthatott fenn kapcsolatot.

A fentieket figyelembe véve nem beszélhetünk formális szerződésről: Ukrajna ugyanis, miután lerázta a lengyel uralmat, nem vetette magát egyszerűen a cári fennhatóság alá. Ezt az átállást bizonyos feltételek mellett hajtották végre, amelyek privilegizált helyzetet, azaz teljes körű autonómiát biztosítottak a csatlakozott ukrán területeknek Oroszországon belül. Az orosz kötelékbe került ukrán területekből kialakult Hetmanátus hivatalos elnevezése a katonai alapon szerveződő *Zaporozsjei Had* lett, vagyis ezen kategória egyszerre jelölte az állami kozák sereget és az adminisztratív szervezetet is. Az addigi közigazgatási felosztás a lengyel–litván államtól történő elszakadás következtében megszűnt, helyébe a kozákezredek léptek mint adminisztratív egységek a hetman főparancsnoksága alatt. 1722-ig a hetmant minden esetben a Hadsereg Rada választotta, akinek a személyét a cári kormánynak is jóvá kellett hagynia. Máig sem foglalnak egyértelműen állást a történészek abban a kérdésben, hogy a Hetmanátus a monarchia vagy inkább a köztársaság jegyeit hordozta-e magában.²⁹ Megnehezíti a kérdés eldöntését, hogy a korabeli források nem határozták meg pontosan a hetman hatáskörét, akinek a kormányzását lényegesen korlátozhatta az ún. *Hadsereg Rada* vagy Kozák Általános Gyűlés. *A hetman elméletileg mint egyeduralkodó*³⁰ kormányzott *Ukrajnában*, valójában hármaskötöttség is jellemezte: hatalmát korlátozta a kozákság az általános gyűlésen keresztül, amelyen őt megválasztották, de szükség esetén meg is buktathatták; hűséggel tartozott a Romanov-cároknak, akikre felesküdt; valamint az ortodox egyház befolyása is meghatározó jelentőséggel bírt a hetman politikájában. 1654-ben két téma maradt függőben a cári és a hetmani kormányzat között: az orosz állam által a Zaporozsjei Hadnak fizetendő zsold kérdése és a cári vajdáknak a Hetmanátus területére telepítésének ügye. Az ukrainai orosz uralmat kezdetben csak a Kijevben székelő *cári vajda* jelenlétén keresztül lehetett érezni, az ő személye számított az egyetlen kapocsnak, amely a cári és hetmani kormányzatot összekötötte.

²⁸ *Vosszozjegvinenyije Ukraini sz Rosszijej*. i. m., III. 560–570. o.

²⁹ Vö. VARGA Beáta: Oroszország–Ukrajna, 1654–1725. In SASHALMI Endre (szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. *Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, 2007, PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, 236. o.

³⁰ A hetmanok jelképe a bulava (buzogány) és a buncsuk (lófarokkal díszített katonai zászló) volt. Az előbbi hatalmi szimbólum nyugati, az utóbbi keleti eredetre vezethető vissza.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy kisebb megszorításokkal ugyan, de a perejaszlavi egyezmény eredményeképpen kialakult orosz–ukrán kapcsolatrendszer széles körű autonómián alapuló vazallusi viszonyként értékelhető. Az orosz uralkodó elméletileg megőrizte a fennhatóságát a Zaporozsjei Had felett, de Bogdan Hmelnyickij kormányzása idején nem volt képes Ukrajnában érvényesíteni jogi fölényét, azaz a Hetmanátusban közvetlenül nem gyakorolta a hatalmat, ezért az 1654–1657 közötti időszakban Ukrajna ún. „látszatfüggetlenséggel”³¹ rendelkezett. A polivazallusi politika³² eredményes alkalmazásának köszönhetően a hetmannak 1657-ig sikerült megszilárdítani Ukrajna geopolitikai helyzetét, mint egy elvileg független államét, amely csak névlegesen függött³³ a térség egyes uralkodóitól.³⁴

A „Romlás” (Ruina) korszaka – Hmelnyickij utódainak csökkenő mozgástere (1657–1708) – Ukrajna két, majd három részre szakadása

Az a tény, hogy 1657-ben annak az Ivan Vihovszkijnek (1657–59) sikerült megszereznie a hetmani címet, aki a kozák sztarsina azon szűk rétegének az érdekeit képviselte, amely a lengyel „nemesi köztársasághoz” történő visszacsatlakozást sürgette, annak bizonyítékaként szolgálhat, hogy 1654-ben az Oroszországhoz csatlakozás nem az egész ukrán nép egyöntetű kívánságát juttatta érvényre. Vihovszkij a hetmani székbe kerülve egyelőre kénytelennek bizonyult kész tényként elfogadni az orosz fennhatóságot, de feltehetőleg mindvégig az a cél vezérelte, hogy Moszkvától elszakadva, hivatalosan is megvalósítsa azt a szuverén kormányzati formát, amelynek szellemében Bogdan Hmelnyickij Ukrajnát irányította. A hetmani és a lengyel–litván kormányzat közötti titkos egyezmény megkötésére 1658-ban került sor *Hadjacsban*,³⁵ amely szerződés értelmében a *Rzeczpospolita* három önálló állam – Lengyel Királyság, Litván és „Rusz” nagyfejedelemég – föderációjává alakult volna át. *Egy trialista alapokon működő államközösség egyenrangú tagjaként a hetman és a kozák sztarsina jóval kiterjedtebb előjogokat élvezhettek volna, mint*

³¹ Sandor GEBEI: Sztjepeny nyezaviszimosztyi Ukrainszkovo getmansztva (szeregyina XVII veka). In SZVÁK Gyula (szerk.): *Muscovy: The Peculiarities of its Development*. Budapest, 2003, Magyar Ruszisztikai Intézet, 194. o.

³² Tarasz CSUHLIB: Ukrán Hetmanság – Erdélyi Fejedelemség. i. m. 164. o.

³³ Bogdan Hmelnyickij 1654–1657 között nominális hűbéri függésben állt az orosz cártól és a török szultántól, miközben kitartóan törekedett az erdélyi és a svéd vazallusi alárendeltség elérésére is.

³⁴ Vö. VARGA Beáta: Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. *Világtörténet* 1. (33.) évfolyam 2011/3–4, 149–162. o.

³⁵ *Akti, otnoszjasczieszja k isztorii Zapadnoj Rosszii (Akti JUZR)*. Szpb., Tyipografija Kulisa, 1861–1869, V. 141–144. o.

az orosz kötelékben.³⁶ A csábító lengyel ígéretek ellenére a hadjaci unió rövid életűnek bizonyult, rendelkezései papíron maradtak, mert a lengyel nemesség túlzónak és elhamarkodottnak tekintette a Zaporozsjei Hadnak nyújtandó kedvezményeket, ezért a szejm nem ratifikálta a szerződést.³⁷ Ivan Vihovszkij azt mégis sikerként könyvelhette el, hogy hetmansága idején nem születtek az 1654-es perejaszlavi egyezményt megerősítő, illetve kiegészítő ún. *Hetmani cikkelyek*, mint ahogyan a későbbiekben minden új hetman beiktatásával egy időben ilyen dokumentumokat megfogalmaztak, amelyek orosz részről arra irányultak, hogy a *Hetmanátus autonómiáját minimálisra korlátozzák, majd teljesen megszüntessék*.

Vihovszkij távozását követően a gyenge akaratú és fizikumú Jurij Hmelnyickij (1659–1663) hetmanná választása rossz döntésnek bizonyult, Ukrajnán belül ugyanis elindult az a folyamat, amely a kozákok közötti testvérharchoz és polgárháborúhoz vezetett. A Hetmanátus új vezetőjét a hetmani székben megerősítő 1659. évi *Perejaszlavi cikkelyek*³⁸ 9. pontja arról rendelkezik, hogy a továbbiakban a hetmannak nem áll jogában külföldi követeket fogadnia és küldötteket indítani a szomszédos államokba,³⁹ vagyis mindössze két év telt el Bogdan Hmelnyickij halála óta, és a hetmani diplomácia hatásköre elméletileg a nullára redukálódott; az 5. cikkely⁴⁰ értelmében Kijeven kívül további öt ukrán városba – Perejaszlavba, Nyizsinbe, Csernyihivbe Braclavba, Umanyba – rendeltek ki vajdákat „az ellenségtől való védelem” ürügyén;⁴¹ valamint a hagyományos kozák önkormányzat megsértésének tekinthető a 7. pont⁴² azon kitétele, hogy a cár engedélye nélkül a hetmant nem lehet megfosztani a tisztségétől. *Ezen megszorítások eredményeképpen az ukrainai kozák sereg a cári nagyhatalmi politika engedelmes eszközévé kellett, hogy váljon*. Ekkorra mind Csihirin, mind Moszkva számára az is egyértelműen kiderült, hogy a tradicionális kozák önkormányzatot nem lehet szervesen beintegrálni az orosz központosított monarchia keretei közé. Ez a felismerés választás elé állította a Hetmanátus vezetőit: vagy feladva autonóm jogaikat, a cári önkényuralmi rendszer „igájába” hajtják a fejüket, vagy más – lengyel, török, svéd – orientációt

³⁶ Andrzej KAMINSKI: The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Hadiach (Hadziacz) union. *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 1. no. 2 June, 178–197. o.

³⁷ GEBEI Sándor: Üzenet a mának? Az 1658-as gadjaci (hadziaczi) egyezmény akkor és ma. *Acta Academiae Agriensis*, XXXVII., Eger, 2010, 33. o.

³⁸ N. A. MARKEVICS: *Isztorija Malorosszii*. Moszkva, 1842, V., Izdanyije Knyigoprodavca O. I. Hrusztaleva, 181–194. o.

³⁹ Uo. 190–191. o.

⁴⁰ Uo. 184. o.

⁴¹ Ezen utóbbi megjegyzés azért lehet érdekes, mert ezen polgári hivatalnokok hatásköre a katonai ügyekre nem terjedt ki, így Ukrajna védelme érdekében sokat nem tudtak tenni.

⁴² MARKEVICS: i. m., 188–189. o.

választanak.⁴³ A megoldást pedig szinte tálcán kínálta a lengyel–litván kormányzat: János Kázmér a hadjaci unió felújítását ajánlotta a hetman és lengyelpárti hívei számára, így elődjét követve, Jurij Hmelnickij is átállt lengyel oldalra.

Ezt követően a moszkvai kormányzat központosító törekvéseihez kedvező „táptalajt” nyújtott az ukrán területeket sújtó és a Hetmanátus egységét látványosan gyengítő polgárháborús időszak. Moszkvában úgy ítélték meg, hogy a „kettős hatalommal”,⁴⁴ illetve „interregnummal” küszködő Hetmanátus kellőképpen meggyengült ahhoz, hogy a cári kormányzat érdekeit hatékonyabban érvényesítsék Ukrajnában. Ivan Brjuhoveckij (1663–1668) hetmansága ennek a folyamatnak a jegyében zajlott, aki 1665-ös moszkvai látogatásával a Zaporozsjei Had jogait és privilégiumait jelképesen a cár lába elé helyezte.⁴⁵ Az orosz uralkodó és a hetman által közösen megfogalmazott *Moszkvai cikkelyek*⁴⁶ 3. pontja a hetmanválasztási procedúrát az orosz uralkodó előzetes jóváhagyásához kötötte, és elrendelte, hogy ezentúl az új hetmannak személyesen kell Moszkvába mennie a cári megerősítésért.⁴⁷ Az 5. cikkely⁴⁸ értelmében valamennyi nagyobb ukrán városba cári vajdákat küldtek ki, akiknek a megbízatása arra irányult, hogy Ukrajnában a cári kormányzat érdekeit képviseljék, és jóllehet nem legálisan, de lehetőség szerint kontrollt gyakoroljanak a hetmani kormányzat tevékenysége felett. Míg 1663-ig kizárólag a vajdák ukrainai jelenléte és ténykedése szimbolizálta a cár legfelsőbb hatalmát a Hetmanátus felett, addig az 1663-ban alapított *Kisoroszországi Prikáz*⁴⁹ rendkívül kiterjedt jogkörének⁵⁰ köszönhetően teljes kontrollt tudott megvalósítani a hetmani kormányzat felett, szinte teljesen behatárolva annak nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai mozgásterét, és a legfőbb küldetése egyértelműen arra irányult, hogy előkészítse Ukrajna fokozatos ütemű integrációját az orosz államba oly módon,

⁴³ Ilya PRIZEL: *National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership Poland, Russia and Ukraine*. New York, 1988, University of New York Press, 303–304. o.

⁴⁴ Az 1659–1663 közötti hetman nélküli időszakban a Zaporozsjei Hadon belül az ideiglenesen helyettes hetmannak kinevezett Jakim Szamkóval szinte egyenrangú hatalommal és népszerűséggel bírt a nyezsini ezredes, Vaszilij Zolotarenko, így valójában olyan helyzet állt elő, amelyet a „kettős hatalom” formulával is jellemezhetnénk.

⁴⁵ Viktor Mikolajovics HOROBEC: Moszkovszkij dohovir hetmana I. Brjuhoveckoho 1665 r. *Ukrajinszkij Isztoricsnij Zsurnal (UIZS)*, 2003/6, 39–51. o.

⁴⁶ D. N. BANTIS-KAMENSKIJ (szerk.): *Isztocsnyiki Malorosszijszkoi isztorii*. I. 1649–1687. Moszkva, 1858, Unyiverszityetskaja Tipografija, 5–7. o.

⁴⁷ Uo. 7. o.

⁴⁸ Uo. 8. o.

⁴⁹ Szergej Konsztantinovics BOGOJAVLENSZKI: *Prikaznije ljgyvi XVII veka*. Moszkva, 1946, Izdatyelsztvo ANSZSZR, 48. o.

⁵⁰ A hetman és a kozák sztarsina minden ügyben kizárólag a Kisoroszországi prikázon keresztül fordulhatott a cári udvarhoz.

hogy összhangba hozza és koordinálja az ukrainai intézményrendszer együttműködését a cári bürokráciával.⁵¹

1662-re a Hetmanátus területe két részre szakadt: a Dnyeper bal parti területei megmaradtak a cár hűségében, míg a jobb parti Ukrajna visszacsatlakozott a *Rzeczpospolitához*. Vagyis az 1654-es állapothoz képest az 1660-as évek elejére Moszkva ténylegesen már csak Ukrajna keleti területeit birtokolta, amely változás az orosz expanzió megtorpanását jelezte. A jobb parti Ukrajnában mindeközben Petro Dorosenko (1665–1676) szerezte meg a hetmani címet, akinek nem titkolt célja egy szuverén ukrán állam megteremtése volt saját fősege alatt. Török–tatár segítséggel először a nyugatukrán területeket akarta függetleníteni a lengyel fennhatóság alól, majd a Dnyeper bal partján is megszüntetni az orosz befolyást.⁵²

A kozákok többsége nyíltan kiállt valamelyik uralkodó mellett: mind a lengyel, mind az orosz, mind a török orientációnak akadtak nagy számban hívei. Így került 1666-ra a Zaporozsjei Had három nagyhatalom „akciórádiuszába”,⁵³ és már csak egy szikra kellett ahhoz, hogy egész Ukrajnát felkelések sorozata árasssa el. Ilyen eseménynek bizonyult az 1667-es *andruszovói szerződés*,⁵⁴ amelyben az orosz és a lengyel–litván kormányzat hivatalosan is realizálta Ukrajna kettéosztottságát.⁵⁵ A lengyel–orosz békekötés nyilvánosságra kerülése miatt kialakult kelet-ukrajnai oroszellenes hangulatot kihasználva, 1668 nyarán Petro Dorosenko félreállította a hatalomból Brjuhoveckijt és egyesítette az ukrán tartományokat.⁵⁶ Az egész Ukrajnára kiterjedő hetmansága mégsem bizonyult hosszú életűnek, mert 1669 márciusában a jobb parti Ukrajna ellen indított lengyel támadás miatt kénytelennek bizonyult kivonulni a bal partról, ahol a hatalmat ideiglenesen *Demjan Mnohohresnijre* bízta. Dorosenko ide azonban már nem tudott visszatérni, mert a bal parti kozákok hetmanná választották a cári kormányzat támogatását is élvező Mnohohresnijt (1668–1672), így a két Ukrajna történeti fejlődése ismét külön úton haladt tovább.

⁵¹ Kszenyija Alekszandrovna SZAFRONYENKO: *Malorosszijszkij prikaz Russzkovo goszudarsztva vtoroj polovini XVII i nacsala XVIII veka*. Moszkva, 1957, Izdatyelsztvo ANSZSZR, 177. o.

⁵² KRIKUN: i. m., 252. o.

⁵³ GEBEI Sándor: Nagyhatalmak vetélkedése Ukrajnáért a XVII. század második felében. In uő (szerk.): *Emberek és eszmék. Tanulmányok Vadász Sándor 70. születésnapjára*. Eger, 2001, EKF Történettudományi Intézet, 200. o.

⁵⁴ Akti JUZR: VI. 173–176. o.

⁵⁵ A 34 cikkelyből álló dokumentum értelmében Oroszország visszakapta Szmolenszket, Ukrajnát pedig a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztották. A bal parti területek a Romanovok birtokában maradtak, míg Nyugat-Ukrajna visszakerült a *Rzeczpospolitához*. A szerződés alapján Kijev átmenetileg orosz kötelékbe került, de két év múlva lengyel birtokba kellett volna kerülnie. Leontij Jevgenovics DESCINSZKIJ: *Isztorija Ukrajini ta jiji derzsavnosztyi*. Lviv, 2009, Lvivszka politehnika, 158–159. o.

⁵⁶ KRIKUN: i. m., 249–250. o.

A bal parti kozák sztarsina 1672-ben megbuktatta a labilis hatalommal rendelkező kelet-ukrajnai hetmant, és Ivan Szamojlovicsot (1672–1687) állította a helyére. A jobb parti kozák tisztek ugyanakkor 1674-ben Dorosenkót mondatták le, és ők is Szamojlovicsot ismerték el vezetőjüknek, aki a „*Dnyeper mindkét partjának hetmani*” címét vette fel, vagyis újra egyesültek az ukrán területek, de Szamojlovics sikere sem tartott sokáig, mert Dorosenko krími tatár és török csapatokra támaszkodva visszaüzte Kelet-Ukrajnába a riválisát. Miután pedig a jobb parti hetman az általa kormányzott területek felett a szultán védnökségét ismerte el,⁵⁷ elhárult annak akadályai, hogy Moszkva – az andruszovói egyezményt megszegve – a *Rzeczpospolita* érdekeit sértette volna Nyugat-Ukrajna megszerzésével. A cári udvarban mindent megtettek annak érdekében, hogy Dorosenkót „jobb belátásra” bírják, aki 1676 szeptemberében végül „beadta a derekát”: mindössze kétezer főre apadt seregével átkelt a Dnyeperen, majd Szamojlovics javára lemondott a titulusáról, és őt a „Dnyeper mindkét partjának hetmanjaként” ismerte el.⁵⁸ Így ért véget a jobb parti kozák vezető politikai pályafutása, aki „háromfelé” (lengyel, török és orosz orientáció) politizálásával⁵⁹ a bal parti riválisaihoz képest jóval hosszabb kormányzási periódust tudhatott magáénak, hiszen túlélte mind Ivan Brjuhoveckij, mind Demjan Mnohohresnij hetmanságát, és hosszú ideig komoly veszélyt jelentett Ivan Szamojlovicsra is. *Ügyesen alkalmazott hintapolitikájának köszönhetően bal parti riválisaihoz képest viszonylag hosszú ideig meg tudta tartani a pozícióját, és kiterjedt mozgásteret tudott biztosítani Nyugat-Ukrajna számára.*

Nyugat-Ukrajnában a szultán új hetmant nevezett ki az elpárolt Dorosenko helyére Jurij Hmelnickij (1677–1681) személyében, majd Ukrajna birtoklásának ügye kirobbantott egy orosz–török háborút, amit az 1681. november 3-án megkötött *bahcsiszeraji* békével zártak le: a két állam közötti határnak a Dnyeper vonalát húzták meg, és a jobb parti – korábban lengyel fennhatóság alatt lévő – Ukrajna feletti birtokjogát a szultán erősítette meg, ugyanakkor a Porta elismerte a bal parti ukrán területek feletti orosz érdekeltséget, ezáltal Ukrajna három részre szakadt.⁶⁰ Az ukrainai török befolyás azonban rövid életűnek bizonyult, mert az Oszmán Birodalom ellen szerveződő Szent Liga csapatai meghátrálásra kényszerítették a török hadakat, aminek következtében a Dnyeper jobb partján fokozatosan visszaállt a lengyel uralom. Az ukrán vezető körök minden igyekezte ellenére 1686. május 6-án megkötötték az orosz–lengyel „örökbéke”, ezzel lezárult a „kelet-európai 30

⁵⁷ Tarasz CSUHLIB: Hetmanuvannja Petra Dorosenka: pricsini „vornosztyi” ta „zradi” korolju, szultanu i carju (1665–1676.) *UIZS*, 2007/1, 39–61. o.

⁵⁸ *Isztocsnyiki Malorosszijszkoj isztorii*, i. m., 262–263. o.

⁵⁹ Vö. VARGA Beáta: Petro Dorosenko hetman „háromfelé” politizálása a megosztott Ukrajnában. *HUNGARO-RUTHENICA*, 2011, 201–218. o.

⁶⁰ MAGOCSI: i. m., 241. o.

éves háború”. A békeszerződésben⁶¹ megerősítették az andruszovói békében foglaltakat, amihez képest annyi változás állt be, hogy a Zaporozsjei Szics és Kijev végleg és kizárólagos orosz birtokba került.⁶²

I. Péter ukrán politikája – Mazepa „árulásának” a kérdése⁶³

A bal parti Ukrajna hetmanja 1687-ben Ivan Mazepa (1687–1708) lett, akinek a cári jóváhagyásért cserében el kellett fogadnia az ukrán autonómiát tovább korlátozó *Kolomaki cikkelyeket*⁶⁴, amely dokumentumban Moszkva a hetmani kormányzat számára szigorúan előírta a cári külpolitika irányvonalának követését és ennek betartását ellenőrizendő, a hetmani rezidenciában – Baturinban – elhelyeztek egy orosz lövészezredet.

Oroszország és Ukrajna kapcsolattörténetének a mai napig is egyik leghevesebben vitatott kérdése egy 1708. október 26-i eseményhez fűződik, amikor a Romanov-uralkodókat mindaddig feltétlenül szolgáló ukrán hetman, Ivan Mazepa csatlakozott az Oroszország ellen támadni készülő XII. Károly svéd királyhoz. Orosz-szovjet és ukrán történészek generációi⁶⁵ vitatták ezt a kérdést, mely probléma középpontjában a cárok és a Hetmanátus közötti kapcsolat értelmezésének a nehézsége állt. Az 1991 utáni ukrán historiográfia is megalkotta a maga Mazepa-képét, és azon általános nézet körvonalazódik a jelenkori ukrán történeti művekben,⁶⁶ hogy *egy olyan ukrán hazafi, mint Ivan Mazepa, valójában nem is lehetett hű az orosz önkényuralmi rendszerhez és hosszú évekig tartó kormányzását az a cél vezérelte, hogy titokban megfelelő feltételeket teremtsen az önálló ukrán államiség számára.*

Feltehetően Iván Mazepában már korábban megérlelődött az elszakadás gondolata Oroszországtól, csak az alkalmas időpontra várt függetlenedési terveinek

⁶¹ *Isztocsnyiki Malorosszijszkoj isztorii*, i. m., 296–297. o.

⁶² Tarasz CSUHLIB: *Oszoblivosztyi zovnyisnoji politiki I. Szamojlovicsa ta problema mizsnarodnoho sztanovicsa ukrajinszkoho getmanatu v 1672 rr. UIZS*, 2005/2, 48–64. o.

⁶³ Vö. VARGA Beáta: I. Péter ukrán politikája – Mazepa „árulásának” kérdése. *Acta Historica*, CXXVI., Szeged, 2007, 9–19. o.

⁶⁴ Uo. 16–18. o.

⁶⁵ Alekszandr Matvejevics LAZAREVSKIJ: *Zametki o Mazepe. Kijevszkaja Sztarina*. 1898, 131–167. o.; Nyikolaj Ivanovics KOSZTOMAROV: *Mazepa*. Moszkva, 1992, Reszpublika, 787–822. o.; Borys KRUPNITSKY: Bohdan Khmelnytsky and Soviet Historiography. *Ukrainian Review*, 1955, 26–30. o.; Fjodor Mihajlovics UMANEC: *Hetman Mazepa. Isztorieseszkaja monografija*. SzPb., 1897, 455. o.; Dmitro DOROSZKO: *Hetman Mazepa – Sein Leben und Wirken. Zeitschrift zur Osteuropäische Geschichte*, 1933, 51–73. o.

⁶⁶ Valerij SZMOLIJ – Valerij SZTYEPANKOV: i. m., 205–223. o., Szergej Olegovics PAVLENKO: *Ivan Mazepa*. Kijiv, 2003, Alternativi, 380–402. o.; Tarasz CSUHLIB: *Mazepinszka Ukrajina mizs Rosszijszkoju ta svedszkoju koronami: dilemma viboru protekciji. UIZS*, 2009/2, 16–40. o.

megvalósításához, de mindaddig hűen támogatta I. Péter külpolitikáját, amíg az nem veszélyeztette Ukrajna területi épségét. A válságot az „északi háború” váltotta ki, amikor a kozákoknak határaikon túlra kellett vonulniuk, és alsóbbrendű katonai egységekként kezelték őket. 1707-ben a svéd sereg Ukrajna felé közeledésének hírére Mazepa a cártól kért katonai segítséget, aki azt az elutasító választ adta a kozákoknak, hogy védjék magukat, ahogyan tudják.⁶⁷ XII. Károly betörése Ukrajnába sarokba szorította a hetmant, ezért választania kellett: vagy hű marad a Romanovokhoz, és Oroszország veresége esetén szembenéz Ukrajna és a kozák rend esetleges elpusztításával, vagy a fennmaradás érdekében a svédek mellé áll. 1708. október 24-én a kozák vezetőség a svéd szövetség mellett döntött, majd két nappal később elindult XII. Károly táborába. Napokon belül kiderült, hogy a Zaporozsjei Had vezetői rosszul döntöttek: I. Péter parancsára Mensikov csapatai lerohanták a Hetmanátust, és a hetmani rezidenciát – Baturint – porig égették. A cári katonák szörnyű pusztításáról értesülve, a kozákok többsége elbizonytalanodott, és kezdtek visszapártolni a cárhoz. A felbőszített cár számára Mazepa cselekedete az *árulás*⁶⁸ tipikus esetének számított, ugyanakkor a hetman mindvégig makacsul állította, hogy ő a helyes utat választotta, sőt hazája érdekében kötelessége volt így tennie.⁶⁹ Mazepa szemszögéből az orosz uralkodó volt az, aki megszegte a *szerződéses elvet* 1708-ban a katonai segítségnyújtás megtagadásával, Péter állampárti szemszögéből nézve pedig a hetman lelkén száradt, hogy Oroszországot veszélybe sodorta az „árulásával”. Oroszország felzárkóztatása Európához megkövetelte az európai államrendszerbe történő fokozatos betagozódást, illetve Oroszországnak *fiskális-katonai állammá* válását.⁷⁰ A Romanov-cárok a Zaporozsjei Had autonóm jogait és privilégiumait ugyanakkor komoly korlátnak tekintették a központosító törekvések útjában, ezért minden lehetséges alkalmat megragadtak a Hetmanátus autonómiájának korlátozására. I. Péter azt hangsúlyozta, hogy a kozákok minden kiváltsága a cár bőkezűségéből fakad, és azokat az orosz uralkodó bármikor korlátozhatja, sőt vissza is vonhatja, a cár felfogásában az állam mint a nép jólétét szolgáló intézmény lett a lojalitás alapja, amely a továbbiakban már nem tudott tolerálni egy olyan lazán megfogalmazott szerződést, mint a perejaszlavi egyezmény.⁷¹

⁶⁷ *Pismo i bumagi Imperatora Petra Velikovo*. Moszkva, 1948, Izdatyelsztvo ANSZSZR, VIII. 153–154. o.

⁶⁸ *Doba het'mana Ivana Mazepi v dokumentah*. Kijiv, 2007, Kijevo-Mohiljanszka Akademia, 776–778. o.

⁶⁹ Orest SUBTELNY: *The Mazepists. Ukrainian separatism in the Early Eighteenth Century*. New York, 1981, Columbia University Press; Pylip Orlik *Letter to Stefan Javorsky (June 1721): An Eye-Witness Account of Hetman Ivan Mazepa's Defection*, St. Petersburg, 1897, 185. o.

⁷⁰ SASHALMI Endre – VARGA Beáta: Oroszország – Ukrajna, 1654–1725. In SASHALMI Endre (szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán”. i. m., 228. o.

⁷¹ Orest SUBTELNY: Mazepa, Peter I. and the Question of Treason. *Harvard Ukrainian Studies*, 1978, 179. o.

Értesülvén Mazepa „árulásáról”, orosz részről beindították a propagandagépezetet: 1708. október 28-án I. Péter kiáltványt⁷² tett közzé a Hetmanátus területén, és bejelentette a „kisorosz” lakosságnak, hogy a kozák vezető elárulta uralkodójukat, és megegyezett Leszczyński Szaniszlóval a bal parti Ukrajna lengyel kötelékbe vonásáról, valamint az ortodox templomoknak az unitus egyház részére történő átadásáról. November 1-én az orosz uralkodó ukázt⁷³ adott ki a kozák sztarsina azon tagjai számára, akik követték Mazepát a svéd oldalra, és abban az esetben büntetlenséget, valamint jogaik és privilégiumaik megtartását ígérte nekik, amennyiben december elejéig visszatérnek Oroszország hűségére. Azáltal, hogy I. Péter Ivan Mazepát többször is árulással vádolta meg, nemcsak propagandát akart létrehozni, hanem egy teljesen új értékrendszert – az abszolutista államét – vezetett be Oroszországban, ami alapján az ukránokat is megítélte. Az állam és a közjó érdekében történő kormányzás⁷⁴ ideológiája által vezérelve a cár feljogosítva érezte magát arra, hogy szükség esetén akár fellépjen a hagyományok, jelen esetben a tradicionális kozák önkormányzatra épülő Hetmanátus autonómiája ellen is. Az orosz–ukrán kapcsolatrendszerben bekövetkezett legdöntőbb változás ezt követően abban mutatkozott meg, hogy az államiság logikája váltotta fel a vazallitás logikáját, miközben a hűbéri viszonyra épülő – de orosz részről többszörösen kiegészített – perejaszlavi egyezmény megmaradt alapszerződésnek.⁷⁵

Az ukrán autonómia teljes felszámolása – A Hetmanátus likvidálása (1708–1764)

Az 1708 végén megtartott Gluhovi Rada az orosz kormányzat melletti kitartást választotta, és az „árulónak” titulált Mazepa helyett, és I. Péter nyomására Ivan Szkoropadskij⁷⁶ (1708–1722) ültették a hetmani székbe. XII. Károly 1709-es poltavai veresége⁷⁷ lényegében megpecsételte a Zaporozsjei Had sorsát: Mazepa „áru-

⁷² *Pismo i bumagi Imperatora Petra Velikovo*. i. m., 241–242. o.

⁷³ U. o. 266–268. o.

⁷⁴ SASHALMI Endre: Az autokrácia ideológiája a tradíció és a modernizáció szemszögéből Nagy Pétertől 1906-ig. Megjegyzések a hivatalos orosz hatalmi ideológia kérdéséhez. In BODNÁR Erzsébet – DEMETER Gábor (szerk.): *Tradíció és modernizáció a XVIII–XIX. században*. Debrecen, 2008, 24. o. http://geogis.detek.unideb.hu/Munkatarsaink/DemeterGabor/Tradicio_es_modernitas_k%C3%B6nyv.pdf [2016. 02. 11.]

⁷⁵ OREST SUBTELNY: Russia and the Ukraine: The Difference That Peter I. Made. *Russian Review*, Vol. 39, No. 1. Jan., 1980, 17. o.

⁷⁶ MARKEVICS: i. m., II. 325. o.

⁷⁷ VÖ. GEBEI Sándor: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122: (4) 2009, 903–939. o.; VARGA Beáta: A poltavai csata hatása az ukrán történelemben. In MISZLER Tamás – SASHALMI Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben*. Pécs, 2010, PTE BTK, 101–121. o.

lására” hivatkozva I. Péter a hetmani kormányzat mellé cári felügyelőt nevezett ki, aki a kozák vezetők felett teljes ellenőrzési jogkörrel rendelkezett, a Hetmanátus központját pedig az orosz határhoz közelebb fekvő Gluhovba helyezték át, majd 1709 áprilisában a cár két ezredet küldött a Zaporozsjei Szics megbüntetésére és feloszlatására.⁷⁸ 1722-ben az orosz uralkodó újabb, az ukrán autonómiát korlátozó intézkedésekre szánta el magát. Először a Hetmanátust érintő ügyeket a Külügyi Kollégium hatásköre alól az Orosz Birodalom legfelsőbb belügyi szerve, a Szenátus irányítása alá rendelte, arra hivatkozva, hogy a bal parti Ukrajna csupán egy alávetett tartománya Oroszországnak, nem pedig megkülönböztetett jogokkal rendelkező terület. Ezt követően adta ki I. Péter rendeletét a *Kisoroszországi Kollégium*⁷⁹ felállításáról, amely intézmény teljes körű ellenőrzési jogot kapott a hetmani vezetés tevékenysége felett. A cári kormányzat tudatában volt annak, hogy Ukrajna mennyire érzékeny és sebezhető pontja az orosz államnak, ezért elérkezettnek látták az időt az ukrán autonómia maradványainak teljes felszámolásához.⁸⁰ Szkoropadskij utódját, Pavlo Polubotokot⁸¹ (1722–1724) a cár személyesen nevezte ki, megsértve ezáltal a kozákok szabad hetmanválasztási jogát. Hamarosan kiderült azonban, hogy Polubotok kinevezése Péter részéről nem bizonyult jó lépésnek, mert az új hetman kezdettől fogva harcot indított a Kisoroszországi Kollégium ukrainai befolyásának csökkentése ellen, ezért I. Péter a kozák vezetőt a Péter-Pál erődbe záratta, ahol a hetman 1724 decemberében meg is halt, majd a cár a Zaporozsjei Hadat az orosz hadsereg főparancsnoka, Vaszilij Golicin herceg közvetlen irányítása alá rendelte. Egy hónappal később *meghalt I. Péter is, ezáltal átmenetileg enyhült a Romanovok feszített tempójú centralizációs politikája a Hetmanátus területén.*

Danilo Apostol⁸² (1724–1734) hetmansága idején viszonylag békés viszonyok uralkodtak a bal parti Ukrajnában bel- és külpolitikai téren egyaránt,⁸³ ami lehetővé tette a kozák sztarsina megerősödését, és felgyorsította azon törekvésüket, hogy az orosz nemességgel azonos jogállásba kerüljenek. A hetman legfőbb sikereként értékelhető, hogy többszöri közbenjárására a cári kormányzat 1734-ben engedélyt adott a zaporozsjei kozákok visszatelepülésére Oroszországba, akik a hajdani Szics-

⁷⁸ Ezt követően a szicskozákok egy része beolvadt az orosz seregbe, míg többségük tömegesen települt át a Krími kánság területéhez tartozó Aleskibe, ahol megalakították új központjukat. *Arhiv Kosa Novoji Zaporozsszkoji Szicsi-Korpusz Dokumentiv 1734–1775.* Kijiv, 1995, Nacionalna Akademija Nauk Ukrajini, 39–45. o.

⁷⁹ I. B. ROZENFELD: *Priszojegyinyenyije Malorosszii k Rosszii (1654–1793).* Petrograd, 1917, Jurigicseszkij Vesztnyik, 125. o.

⁸⁰ Serhii PLOKHY: *Ukraine and Russia. Representations of the Past,* Toronto, 2008, University of Toronto Press, 66. o.

⁸¹ MARKEVICS: i. m., II. 338. o.

⁸² Uo. 344. o.

⁸³ Nelja GERASZIMENKO: Danilo Aposztol – hetman Livoberezsnoji Ukrajini (1727–1734). *UIZS* 1992/3, 92–102. o.

től mintegy 6 km-re megalapították új központjukat.⁸⁴ Apostol hetman halála után Anna cárnő (1730–1740) kormányzata elérkezettnek látta az időt, hogy folytassa I. Péter centralizációs politikáját Ukrajnában, ami egyre határozottabban a Hetmanátus intézményének megszüntetésére irányult. Az orosz uralkodónő nem engedélyezte a hetmanválasztást, hanem a Zaporozsjei Had kormányzását három orosz és három ukrán hivatalnokot magában foglaló ún. „*Hetmani vezetés kormányzata*” elnevezésű testületre bízta, egyúttal ismételten felállította a Kisoroszországi Kollégiumot. Erre a helyzetre reagálva, kihasználva Erzsébet cárnő (1741–1762) 1744. évi ukrajnai látogatását, a kozák vezetők kérvényt⁸⁵ nyújtottak át az uralkodónőnek a hetmani tisztség visszaállításáról. A szentpétervári vezető körök hajlottak arra, hogy Ukrajnában ismét hetmant válasszanak, de Erzsébet olyan kozák vezetőt akart a Zaporozsjei Had élére állítani, aki támogatja az ukrajnai közigazgatási és katonai szervezetnek az orosz adminisztrációtól történő különállásának fokozatos felszámolását. A választás végül a cárnő kegyencének fivérére, Kirill Razumovszkijra (1750–1764) esett, akit Erzsébet utasítására 1750 márciusában Gluhovban hetmanná „választottak”, majd októberben a Zaporozsjei Szics irányítása is az ő hatásköre alá került.

1763 szeptemberében az új hetman Gluhovba Hadsereg Radát hívott össze, amely gyűlés a II. Katalinhoz benyújtott kérvényben⁸⁶ azt indítványozta, hogy a cárnő újítsa fel azt a korábbi szokást, miszerint a Romanov uralkodók minden új hetman választásakor megerősítik az 1654-es perejaszlavi egyezményt, és egyben biztosítékot kértek az azonnali hetmanválasztás engedélyezésére a kozák vezető esetleges halála esetén, valamint Razumovszkij felvetette az örökletes hetmanátus bevezetésének a lehetőségét is. Az örökletesség elvének bevezetése azonban nemcsak a kozák sztarsina ellenállása miatt hiúsult meg, amely vezető réteg megakadályozott minden arra irányuló törekvést, amely a hetman pozícióját erősítette volna, hanem a cári kormányzat is mindent megtett annak érdekében, hogy meggátolja az ukrán hetmanok dinasztiaalapítási kísérleteit. A gluhovi eseményekről értesülve, II. Katalin 1764 januárjában magához kérte a hetmant a cári udvarba, ahol a személyes audiencián Razumovszkij – némi ráhatásra – maga mondott le a hetmani címéről, de megtarthatta az összes ukrajnai birtokát, amelyeket még Erzsébettől kapott szolgálataiért cserében.⁸⁷ 1764. november 10-én a cárnő dekrétumot adott ki,⁸⁸ melyben kimondta a Hetmanátus megszüntetését és a bal parti Ukrajna területén az

⁸⁴ *Arhiv Kosa Novoji Zaporozszkoi Szicsi*, i. m., 53–55. o.

⁸⁵ Zenon E. KOHUT: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy (1760–1830)*. Cambridge, Mass., 1988, Harvard University Press, 73. o.

⁸⁶ *Proscsenyije malorosszijskovo sljahetsztva i sztarsin, vmesztje sz getmanom, o vossztanovlenyii raznih sztarsinnih prav Malorosszii, podannoje Jekatyerine vtoroj v 1764 godu*. In Kijevszkaja Sztarina, 1883, VI. 317–345. o.

⁸⁷ Olekszij Ivanovics PUTRO: Hetman Ukrajini Kirillo-Rozumovszkij. *UIZS*, 2002/5, 105–118. o.

⁸⁸ KOHUT: i. m., 102. o.

orosz közigazgatási rendszer bevezetését. Ezt követően II. Katalin mint feleslegesnek tekintett intézményt, beszüntette a Kisoroszországi Kollégium működését is, majd az orosz fennhatóság alatt álló ukrán területek élére kormányzót nevezett ki Pjotr Rumjancev⁸⁹ személyében, akinek elsődleges feladatául Ukrajnának az Orosz Birodalomba történő fokozatos ütemű beolvasztását tűzte ki a cári kormányzat. 1775-ben a török háborúból visszatérve, a cári csapatok váratlanul elfoglalták a Zaporozsjei Szicsét, majd az orosz kormányzat hivatalosan is bejelentette a Szics likvidálását.⁹⁰ A hivatalos cári szolgálatban álló Zaporozsjei Hadat átszervezték az állandó orosz ezredek mintájára, megszüntetve ezáltal viszonylagos különállásukat és önkormányzati jogukat. *Ezzel teljessé vált az ukrán autonómia eltörlésének folyamata.*

Az önkormányzattal rendelkező Hetmanátus intézményrendszerének felszámolása és Kelet-Ukrajna beolvasztása az Orosz Birodalomba két fázisban ment végbe. Az 1764–1782 közötti periódusban fennmaradt ugyan az ukrajnai közigazgatási szervezet, de – autonómiájától megfosztva – teljesen a birodalmi kormányzatnak lett alárendelve. Ezt követően az 1782–1835 közötti időszakban, az 1775. évi orosz kormányzósági reformnak Ukrajnára történő kiterjesztése következtében ment végbe az egykori Hetmanátus teljes integrálása az Orosz Birodalom kereteibe. A birodalmi adminisztrációs rendszert az 1770-es években kezdték kiépíteni az egykori Hetmanátus területén, de az csak az 1830-as évekre érte el végleges formáját. A bal parti Ukrajnából, ahol a kozák tradíciók a legerősebbnek bizonyultak, a Csernyihivi, Poltavai és Harkovi provinciákat alakították ki. A nyugatukrán területeken, amelyeket a Romanovok csak részben szereztek meg, és ahol a lengyel nemesek még gazdasági függésükben tartották ukrán parasztjaikat, a Kijevi, Podóliai és Volhíniai tartományt hozták létre. Az újonnan megszerzett déli határsávban⁹¹ – a zaporozsjei kozákok és a krími tatárok egykori szállásterületein – pedig a Jekatyerinoszlávi, Herszoni és Tauriai provinciák formálódtak ki. Amíg II. Katalinnak sikerült eltörlőnie az autonóm elven működő tradicionális ukrán intézményrendszert, és gyorsan bevezetni ott a birodalmi adminisztrációt, addig több mint fél évszázadba telt, mire az ukrán társadalom már teljesen az orosz társadalmi struktúrát tükrözte, és a volt Hetmanátus vezető rétege asszimilálódott a birodalmi nemességgé,⁹² amely

⁸⁹ MAGOCSI: i. m., 275. o.

⁹⁰ Vö. VARGA Beáta: A kücsük-kainardzsi béke és a Zaporozsjei Szics likvidálása. In MÁTÉ Zsolt (szerk.): *Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz és szovjet történelemben*, Pécs, 2014, PTE (MOSZT KÖNYVEK 7.) 95–96. o.

⁹¹ Dél-Ukrajnában, amelyhez a Krím-félsziget is tartozott, a 18. század végéig a török uralom érvényesült, majd a sikeres orosz–török háborúk eredményeképpen az Orosz Birodalom kiterjesztette déli határait a Fekete-tenger partvidékéig.

⁹² Vö. VARGA Beáta: Az ukrajnai kozák sztarsina átalakulása nemességgé (1648–1835). In FERWAGNER Péter Ákos – KALMÁR Zoltán (szerk.): *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*. Szeged, 2010, Universitas Szeged Kiadó, 226–236. o.

folyamatot felgyorsította a cárnő 1785-ös *Nemesi Adománylevele*⁹³. Ettől kezdve az ukrán nemesség többsége elfogadta, hogy már nem egy részlegesen különálló, autonóm állam uralkodó osztályát alkotják, hanem az Orosz Birodalom egységes részeként léteznek,⁹⁴ majd az 1835-ös *cári rendelet minden katonai és polgári ukrán rangot elismert automatikusan és örökletesen orosz birodalmi nemesi rangként*.

Összegzés

A jelenkori ukrán historiográfiában nem alakult ki egységes kép az 1648–1654. évi ukrán mozgalom, illetve a Hetmanátus történetének szakaszolására vonatkoztatva. V. A. Sztjepankov és V. Sz. Szmolij az általuk „*nemzeti-függetlenségi forradalomnak*” nevezett eseménysorozat két szakaszát különítik el: 1648-tól 1657-ig felfelé ívelő szakaszcól írnak, majd 1676-ig, a jobb parti Ukrajna teljes elpusztításáig az ún. hanyatló periódusról.⁹⁵ V. Prisljak a Hetmanátus történetén belül 1648–1657 között első szakaszként emeli ki az ukrán „függetlenségi háborút”, az ún. Hmelnyickij-érát, míg az 1676-ig tartó periódust a „Romlás” (Ruina) szakaszának nevezi, különválasztva azt az ukrán mozgalom eseményeitől.⁹⁶ N. Jakovenko az általa „Kozák érának” nevezett 1648–1714 közötti történeti perióduson belül első szakaszként említi a „*kozák forradalmat*”, amelyet 1658-tól a „Ruina” követett.⁹⁷ A magyar ukrainisztikában Gebei Sándor vázolta fel az ukrainai kozákság, illetve az ukrán autonómia történeti fejlődésének egyes szakaszait, aki első szakaszként az 1649–1654 közötti „*névleges vazallitás*” periódusát nevezi meg, amelyet Bogdan Hmelnyickijnek az 1657-ig tartó kormányzása, illetve Ukrajna „*látszólagos függetlensége*” követett. A harmadik periódus (1658–1708) a magyar történész által a „*korlátozott autonómia*” elnevezést kapta, majd ezt követően került sor 1764-ben az ukrán autonómia teljes likvidálására.⁹⁸

A fentebb bemutatott korszakhatárookra vonatkoztatva a következő észrevételeket tesszük: Bogdan Hmelnyickij 1657-ben bekövetkezett halála feltétlenül mérőkövnek tekinthető a mozgalom történetében, mert a hetmannak a *Márciusi cikelyekben* megfogalmazott azon alapelveket, amelyek a Zaporozsjei Hadnak az 1648–54 között megszerzett privilégiumait szavatolták a Romanov-dinasztia ré-

⁹³ *Szbornyik Imperatorszkovo Russzkovo isztoricseszkoivo obscseszstva*, VII. 238–266. o.

⁹⁴ Robert E. JONES: *The Emancipation of the Russian Nobility (1762–1785)*. Princeton, N.J., 1973, Princeton University Press, 272–299. o.

⁹⁵ SZMOLIJ – SZTYEPANKOV: i. m., 81. o.

⁹⁶ Volodimir PRISLJAK: Periodizacija isztoriji Hetmanscsini: diszkuszijni pitannja. In *Csetvertij mizsnarodnij Kongressz Ukrajinisztiv*, Odessza, 1999, Insztitut Ukrajinoznavsztva im. I. Kripjakevicsa NAN Ukrajini, 207. o.

⁹⁷ JAKOVENKO: i. m., 313. o., 370. o.

⁹⁸ Sándor GEBEI: Sztjepeny nyezaviszimosztyi Ukrainszkovo getmansztva, i. m., 194. o.

szeről, a gyakorlatba is sikerült átültetnie. Az Ukrajna kötelezettségeit elrendelő cikkelyek ugyanakkor lényegében papíron maradtak, így *a hetman ténylegesen is szuverén államférfiként állt a hetmani kormányzat élén, a Hetmanátus számára mintegy „látszatfüggetlenséget” biztosítva*. A Zaporozsjei Had vezetőjeként a hetman nemcsak teljesen önálló bel-, hanem külpolitikai tevékenységet is folytatott, nemegyszer átlépve a cár által a *Márciusi cikkelyek*ben előírt kereteket. Az 1654. évi *Márciusi cikkelyek* értelmében *a Zaporozsjei Had elfogadta maga felett a cár fennhatóságát, de megőrizte az önállóság több jogkörét is*: fennmaradt a kozák mintára felépülő, katonai alapon szerveződő közigazgatási rendszer; a legfelsőbb törvényhozó hatalom a Hadsereg Rada jogkörében maradt; változatlanul tovább élt a korábbi pénzügyi és adórendszer; önálló maradt az ukrán igazságszolgáltatás; a kozákok és városlakók megőrizték korábban szerzett privilégiumaikat; a Zaporozsjei Had nem olvadt össze a cári sereggel; hanem közvetlenül és kizárólag a hetmannak lett alárendelve. Valójában az ukrán önállóságot két tényező korlátozta: egyrészt az orosz cárok jelentették a legfelsőbb hatalmat Ukrajnában, másrészt a hetmani kormányzat hivatalosan csak korlátozott külpolitikai jogkörrel rendelkezett, jóllehet a gyakorlatban Bogdan Hmelnyickij diplomáciai tevékenységét még senki és semmi nem korlátozta.

Valójában még Ivan Vihovszkij kormányzása idején sem került az orosz kormányzat abba a helyzetbe, hogy a gyakorlatban is érvényt tudjon szerezni az Alek-szej Mihajlovics cár által a Hetmanátusra kötelezettségeket róvó rendelkezéseknek, vagyis *a Zaporozsjei Had 1659-ig mindenfajta korlátozás nélkül megőrizte a Hmelnyickij-mozgalom eredményeit*. Ettől kezdve az a hetman, aki nem tudott teljes támogatottságot szerezni a sztarsinán belül, hatalma megszilárdítása érdekében kénytelennek bizonyult Moszkva segítségét igénybe venni, és cserébe engedni Ukrajna autonóm jogaiból. Mégis az 1657-es évet célszerűbb korszakhatárnak tekinteni, mert *Bogdan Hmelnyickij lezárult az olyan nagy formátumú kozák vezetők kora, akik képesnek bizonyultak Ukrajnát a lehető legnagyobb mértékben önállósítani Moszkvától, és szilárd egységet teremtettek a Zaporozsjei Hadon belül*. A következő periódusként az 1657–1708 közötti éveket emelhetjük ki, amely időszak alatt Bogdan Hmelnyickij utódainak a mozgástere fokozatosan leszűkült, és egyben sor került az ukrán autonómia korlátozására, majd Ivan Mazepa „árulását” követően 1708–1764 között annak teljes felszámolására. A nemzeti ukrán állam létrehozására irányuló kísérletek történetében mindenesetre kulcsfontosságú jelentőséggel bír az 1648–1708 közötti időszak, amikor a Bogdan Hmelnyickij által vezetett „összukrán” mozgalom nagy történelmi lehetőséget teremtett és több alternatívát kínált az ukránok számára: *önállóságot, autonómiát vagy alávetettséget*. A Bogdan Hmelnyickij hetmanságától 1708-ig eltelt évtizedekben mindhárom lehetőség nyitva állt, de *Ivan Mazepa „kiugrási” kísérlete hosszú időre ellehetetlenítette a szuverén ukrán állam megteremtésébe vetett reményeket, és előkészítette az utat az orosz integrációs törekvések számára*. Vagyis egyetérthetünk Gebei Sán-

dor és N. Jakovenko korszakolásával, akik a Hetmanátus meghatározó eseményei között fontos mérföldökként, de nem korszakhatárként emelik ki az 1676-os évet, azaz Nyugat-Ukrajna feldúlását és elnéptelenedését, valamint az Ivan Mazepa hetmanságát követő időszakot új periódusként említik meg.

Bogdan Hmelnyickij halálát követően sem a cári udvarnak, sem a kozák elitnek nem állt érdekében erőskező hetmanok hatalomra jutása, amely tendencia lényegesen leszűkítette a Hetmanátus bel- és külpolitikai mozgásterét, valamint önállósodási törekvéseit,⁹⁹ és egyben megkönnyítette az ukrán autonómiát korlátozó orosz központosító politikát. Moszkvának inkább érdekében állt a kettéosztott és meggyengített Ukrajna, mint a saját fennhatósága alatt álló, a Dnyeper mindkét partjára kiterjedő Hetmanátus visszaállítása, ami lengyel érdekeket sértene, és a *Rzeczpospolita* esetleges támadását idézné elő. Az „*oszd meg és uralkodj*” elvének alkalmazása az orosz uralkodók részéről tökéletesen bevált, a kozák elit által teljesen „kézben tartott” hetmanok „lavírozási” lehetőségei fokozatosan csökkentek. Ki kell ugyanakkor azt is emelnünk, hogy az Ukrajnáért vívott háború során Oroszországnak valójában nem egy, a cári adminisztráció által elnyomott, alávetett tartományra volt szüksége, hanem egy kellőképpen önálló, autonóm Ukrajnára, amely mintegy *katonai-politikai „lőkhárító”*, leveszi a terhek nagy részét a Romanovok válláról. Ez lehet az elsődleges oka annak, hogy Ivan Mazepa „árulásáig” a Hetmanátusban nem mentek végbe drasztikusabb változtatások Ukrajna megkülönböztetett helyzetében az orosz uralkodók részéről. Az ukrán autonómia végül annak mértékében halt el fokozatosan a 18. század második felére, ahogyan a Zaporozsjei Had kezdte elveszíteni „lőkhárító-szerepét”.¹⁰⁰

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a Zemsz-kij Szábor döntése 1653-ban Ukrajna „befogadásáról” csaknem 50 évre megszakította Oroszország keleti expanzióját, és a Romanov-uralkodókat olyan hosszú háborúba kényszerítette bele, amely elsődlegesen az egykori Kijevi Rusz délnyugati területeiért folyt, ugyanakkor *Moszkva számára az ukrán területek bekebelezése alkalmat kínált a déli irányú terjeszkedésre, mintegy kárpótlásul a meg nem szerzett livóniai területekért*. A Romanov-cárok kezdettől fogva úgy tekintettek Ukrajnára, mint annektálandó területre, de egyben az orosz expanzióhoz nélkülözhetetlen tapasztalt hadsereg is.

⁹⁹ Vö. VARGA Beáta: Önállósodási törekvések Ukrajnában Bogdan Hmelnyickij és Ivan Mazepa hetmansága idején (1648–1709). In BERTA Tibor (szerk.): *Az identitás régi és új koordinátái. Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*. Szeged–Budapest, 2008, Palatinus, 174–181. o.

¹⁰⁰ ROGOZSIN–SZANYIN: i. m., 14. o.

AJÁNLOTT IRODALOM

Andreas KAPPELLER – Zenon E. KOHUT – Frank. E. SYSYN – Mark von HAGEN (ed.): *Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. Toronto, 2003, Canadian Institute of Ukrainian Study; Tarasz CSUHLIB: *Kozaki i monarhi. Miznarodni vidnoszini rannomodernoji Ukrajinszkoji derzsavi 1648–1721 rr.* Kijiv, 2009, Vidavnyictvo imeni Oleni Teligi; FONT Márta – VARGA Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2006, JATE Press; GEBEL Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007, Belvedere Meridionale; Viktor Mikolajovics HOROBEC: *Vid szozuju do inkorporaciji: ukrajinszko-rosszijszki vidnoszini druhoji polovini XVII–persoji csvertyi XVIII. szt.* Kijiv, 1995, Insztitut Isztoriji Ukrajini NAN; *Isztorija russzko-ukrainszkih otnoscsenyij v XVII–XVIII vekah. K 350-letyiju Perejaszlavszkoj Radi.* Moszkva, 2006, Insztyitut Rosszijszkoj Akagyemii Nauk; Natalja JAKOVENKO: *Narisz isztoriji szerednovicsnoji ta rannomodernoji Ukrajini.* Kijiv, 2006, Kritika; Robert E. JONES: *The Emancipation of the Russian Nobility (1762–1785)*. Princeton, N. J., 1973, Princeton University Press; Zenon E. KOHUT: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, (1760–1830)*. Cambridge, MA, 1989, Harvard University Press; Mikola KRIKUN: *Mizs vijnoju i radoju. Kocactvo pravobereznoji Ukrajini v duhij polovini XVII–na pocsatku XVIII sztolittja.* Kijiv, 2006, Kritika; Paul Robert MAGOCSI: *A History of Ukraine. The Land and Its People*. Toronto–Buffalo–London, 2010, University of Toronto Press; Serhii PLOKHY: *Ukraine and Russia. Representations of the Past*. Toronto, 2008, University of Toronto Press; Ilya PRIZEL: *National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine*. New York, 1988, University of New York Press; SASHALMI Endre (szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. *Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, 2007, PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ; Vitalij Olekszandrovics SCSEBBAK: *Ukrajinszke kozactvo: formuvanyja szocialnoho sztanu. Druha polovina XV–szeredina XVII. szt.* Kijiv, 2006, Kijevo-Mohiljanszka Akademiya; Orest SUBTELNY: *The Mazepists – Ukrainian separatism in the Early Eighteenth Century*. New York, 1981, Columbia University Press; Orest SUBTELNY: *Ukraine: A History*. Toronto, 2000, University of Toronto Press; Valerij SZMOLIJ – Valerij SZTYEPANOV: *Ukrajinszka gyerzsavna ideja XVII–XVIII sztolitty. Problema formuvannja, evoljuciji, realizaciji.* Kijiv, 1997, Alternativi; VARGA Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648–1709 között.* Szeged, 2008, JATE Press; VARGA Beáta: *Orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig.* Szeged, 2004, JATE Press.

Oroszország hatalmi térnyerése a *Rzeczpospolita* rovására (17–18. század)

Nemcsak a történelem iránt érdeklődőknek, de a szakembereknek is vissza-visszatérő problémát, komoly kihívást jelent a lengyel–orosz kapcsola-

latok bemutatása, még inkább az értékelése. S itt nem a hozzánk legközelebb eső évtizedekre, századokra gondoljunk, hanem írásunk témáját adó, a sorsfordító 17–18. századokra. Mert az említett évszázadok azok, amelyek mindkét ország életében gyökeres változásokat eredményeztek. A lengyelek ezen évszázadok alatt veszítették el európai nagyhatalmi státusukat, ezen idő alatt mondott csődöt a nemesi demokrácia államberendezkedésük, s végül a folyamat betetőzésekként, a külső és belső tényezők eredőjeként

halt el, múlt ki az államuk. A 17. század elején még válságát élő Oroszország pedig ebben a kétszáz évben vált az európai nagypolitika megkerülhetetlen részévé. A Moszkóvia (Moszkvai Rusz) – Orosz Cárság – Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország „fejlődési szakaszokon” haladva, 1721-ben megszületett az Orosz Birodalom. Sokatmondó tény, hogy az európai országok ahelyett, hogy kirekesztették volna az önhatalmúlag birodalommá deklarált keleti óriásállamot maguk közül, ellenkezőleg: egymás után hivatalosították az „új birodalom” születését. Svédország, Poroszország, Egyesült Tartományok (Hollandia), Dánia 1722-ben, az Oszmán Birodalom 1739-ben, Nagy-Britannia, Ausztria 1742-ben, Franciaország, Spanyolország 1745-ben fogadta el a nemzetközi változást. Természetes, hogy a már ősellenségnek számító lengyelek voltak az utolsók a sorban, akik – kényszer hatására – 1764-ben (az utolsó lengyel királyválasztáskor) alkalmazkodtak az európai trendhez, és diplomáciailag normalizták a külkapcsolataikat az orosz szomszédal.

Ennek az ellentétes történelmi pályaívnek vázlatos megrajzolására vállalkozunk rövid tanulmányunkkal, előrebocsátva azt, hogy szeretnénk függetleníteni magunkat a lengyel, orosz, ukrán nemzeti történetírások elfogultságaitól, a sokszor megfogalmazott és hangoztatott sztereotípiáiktól. Tisztában vagyunk azzal, hogy a vállalt feladat hallatlan bonyolult és sokrétű, mert számtalan buktatót, több vitatott és vitatható problémát rejt magában. Hogy mégis ennél az ellentmondásoktól hemzsező korszaknál horgonyoztunk le, annak egyrészt az a magyarázata, hogy az esetleges viták generálása mellett nem térünk ki a diszkusszió elől, másrészt a magyarul olvasható szakirodalomban¹ homályban maradtak olyan kérdések, amelyek – véleményünk szerint – nagyobb figyelmet érdemeltek volna, illetve olyan értékelések születtek, amelyek a korabeli nagyhatalmak agresszív, zsarnoki politikáját a jelen szemüvegén át, erős elfogultsággal jelenítik meg. (A terjedelmi korlátok miatt csupán a politika- és diplomáciatörténeti vonatkozásokra koncentrálhatunk.)

A „kelet-európai 30 éves háború (1654–1686)” konfliktushalmazából (lengyel–svéd, lengyel–török, tatár, orosz–svéd, orosz–török, tatár) a lengyel–orosz ellenségeskedés messze kiemelkedett. A Báthori István lengyel király és IV. Iván orosz cár idejéig visszanyúló hatalmi vetélkedés a 17. század közepén döntő fázisába lépett. Az Ukrajna feletti uralom megszerzéséért folytatott harcok 1667-ben átmenetileg lecsendesedtek, mert a szemben álló felek január 30./február 9-én Andruszovóban (Szmolenszk melletti falucskában) 13,5 évre fegyverszünetet kötöttek.² Annak ellenére, hogy a *Rzeczpospolita* (Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság) még mindig ragaszkodott kelet-európai „elsőségéhez”, reálisan ez a fegyverszünet a látványos meggyengüléséről tanúskodott. A 17. század elején még az „orosz cári titulussal” rendelkező lengyel király nemcsak az igénytitulusától búcsúzott el 1667-ben, hanem a kibővített „Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország egyeduralkodója és cánya” megszólítást is hivatalosítani volt kénytelen. A Nemesi Köztársaság a háború tárgyát képező Ukrajna Dnyeperen túli területeit elveszítette, így a Balparti-Ukrajna orosz fennhatóság alá kerülésével a lengyel Ukrajna csupán a Jobbparti-Ukrajnára korlátozódott.

¹ Mihail HELLER: *Az Orosz Birodalom története*. Budapest, 1996, Osiris; FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 1997, Maccenas; Alekszandr KAMENSKIJ – NIEDERHAUSER Emil: *Nagy Katalin – Mária Terézia*. Budapest, 2000, Pannonica; FONT Márta – VARGA Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2006, Bölcsész Konzorcium – JATE Press; Jerzy TOPOLSKI: *Lengyelország története*. Budapest, 1989, Gondolat; SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó; RING Éva: „*Lengyelországot az anarchia tartja fenn?*”. A *Nemesi Köztársaság válságának anatómiája*. Budapest, 2001, ELTE Eötvös Kiadó; Norman DAVIES: *Lengyelország története*. Budapest, 2006, Osiris.

² A dokumentum publikálva: *Polnoje szobranije zakonov Rosszijszkoj imperii*. Szobranije 1-je. Tom 1. SzPb., 1830. №398. 657–669. o. Zbigniew WÓJCIK: *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa, 1959, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Lásd még N. M. Rogozsin: *U goszu-darsztvennih gyel bity ukazano...* Moszkva, 2002, Izdatyelsztvo RAGSZ, 156–170. o.

A lengyelek Andruszovótól függetlenül, minden alkalmat igyekeztek megragadni, hogy 1667-et korrigálhassák. Húsz éven át tartó, kisebb-nagyobb intenzitással bonyolított diplomáciai és katonai vállalkozások sorra meghiúsultak. Az 1654 óta húzódó lengyel–orosz háborúnak 1686-ban az „örök időre szóló béke” (*na vecs-nie vremena*) vetett véget.³ Az aláírás hivatalos ceremóniája Moszkvában a cári trónteremben zajlott 1686. április 26./május 6-án. A „kelet-európai” 30 éves háború (1654–1686) Oroszország totális győzelmével zárult, az ideiglenesen érvényes andruszovói cikkelyek „örök időkre” hatályosak lettek, az oroszok által elhódított (a Balparti-Ukrajna, Zaporozsje (a Dnyeper zuhogóin túli terület, az Al-Dnyeper vidéke a Fekete-tengerig), Csernyigov, Szmolenszk, Sztarodub, Novgorod-Szeverszkij városok és környéke (3. art.), véglegesen cári tartományokká szervesültek. A kozákság sorsa is megpecsételődött, megosztottságukat nemzetközi szerződés hitelesítette (5. art.). A határok biztonságát „kelet-európai módon” rendezték. A háborúk által elpusztult kijevi vajdaság déli része és a braclavi vajdaság pusztaság maradt, semleges zónaként funkcionált a korábbi ellenségek között (7. art.). A permanens viszálykodásra alapot nyújtó vallási és egyházi kérdésben a Rzeczpospolita szintén visszavonulót fűjt. Szabad vallásgyakorlat illetve meg ezután a pravoszlávokat, akadály nélkül működhetek Lengyelországban és Litvániában a „görög-orosz vallás” püspökei (a lucki, a przemysli, a lvovi, a belarusz), főapátjai (a vilnai, a polocki, a minszi, az orsai), illetve a pravoszláv kolostorok. Vallási előjárójukkal, a moszkvai pátriárkának alárendelt kijevi metropolitával szabadon érintkezhetek, egyházi ügyekben szabadon dönthettek. A pravoszlávia érdekeit Oroszország képviselhetette a lengyel–litván államban, szükség esetén védelmezhetette azokat (9. art.). Moszkva kötelezte magát arra, hogy az iszlám államokkal (Oszmán Birodalom, Krími Kánság) érvényes megállapodásait felmondja, és hadjáratot indít a Krím ellen, amivel a Szent Liga oszmánellenes háborúját segíti (10–12. art.). A német-római császár és a római pápa által irányított szövetséghez hasonlóan Oroszország a kereszténység érdekében cselekszik, a keresztény szövetség ellenében nem egyezkedik a hitetlenekkel (böszörményekkel), a császár, a lengyel király, a velencei dózse érdekeit veszélyeztető békét nem köt (13. art.). Ha támadás érné a Porta vagy a Krím részéről Podóliát, Lvovot (*Rzeczpospolitát*) vagy Kijevet (= Oroszországot), úgy a békekötő felek egymás segítségére sietnek (15. art.). Egyetértettek abban, hogy ezt az „örök érvényű” békeszerződést a ratifikálás után nyilvánosságra hozzák, Európának tudomást kell szereznie a nagy jelentőségű eseményről (30. art.).

Az „örök béke” miatt Jan III. Sobieski király (1674–1696) tekintélye olyannyira elenyészett, hogy nyíltan szervezkedtek ellene a szenátorok. Az 1689. évi szejmen

³ *Polnoje szobranijje Rosszijszkoj imperii*. Tom. 2. (1676–1688) SzPb., 1830. №1186. 770–786. o

– először a lengyel parlamentarizmus történetében – a királyt ezekkel a szavakkal fenyegették meg: „ha nem hallgatsz az alattvalóidra, úgy fejezd be az uralkodást.”⁴

A külpolitikai aréna Jan Sobieski király 1696. évi halálával lett ismét mozgalmas. Egyrészt azért, mert ekkor csatlakozott Oroszország hivatalosan a Szent Ligához,⁵ másrészt azért, mert a lengyel koronáért sorompóba szálltak az ambiciózus jelöltek. Nem számítva az önjelölt lengyel mágnásokat, kilencen kezdték meg a „nemes” versengést. Igen hamar kiderült, hogy az európai nagypolitikát uraló francia (XIV. Lajos) – német (I. Lipót) vetélkedésben csúcsosodott ki a királyválasztás. A lengyel nemesség – a hagyományokat őrizve – most is a kettős jelölés, kettős választás forgatókönyvét produkálta. François Louis prince de Conti is, a választás előestéjén katolizált I. Frigyes Ágost szász választófejedelem is győztesnek hirdette magát 1697. június 25-én. A küzdelem Oroszország közbelépésére a szász elector javára dőlt el. Nézzük, miért is favorizálta az 1689 óta egyeduralkodó I. Péter cár (1682–1725) a drezdai aspiránst?

Alekszej Mihajlovics cár második házasságában született, uralkodónak egyáltalán nem nevelt Péter alapismereteit és életre szóló tudásszomját a Nyemeckaja szloboda (Külföldiek telepe) hatására szerezte. Az idegenek (hollandok, dánok, skótok, németek) között szerzett tapasztalatokkal (nyelvtanulás, alapvető hajózási ismeretek, hajóépítés stb.) megfertőzve mindenki megrökönyödésére Nyugat-Európába utazott, hogy személyesen tanulmányozhassa az ottani viszonyokat és az Oroszország számára hasznos embereket, például a hajózásnál nélkülözhetetlen specialistákat, a folyószabályozásokhoz értő szakembereket, hadmérnököket, tüzéségi és hajózási ismereteket oktató tanárokat, orvosokat stb. stb. cári szolgálatba verbuváltassa.⁶ Az ún. „nagy követjárást” (*Velokoje poszolsztvo*) hivatalosan I. Péter bizalmasai vezették (Lefort = Le Fort, Golovin, Voznyicin), maga a cár, „Pjotr Mihajlov” álnéven a delegáció beosztott tagjának számított. A Nyugat-Európába tartó orosz delegáció Königsbergben értesült a lengyel királyválasztás döntő fázisáról, a „Conti contra I. Frigyes Ágost”-ügyről. I. Péter cár mondhatni, éles hangvételű levélben fejtette ki véleményét. A Rzeczpospolita emlékezzen arra – figyelmeztetett a cár –, hogy a Szent Kereszt örök ellensége ellen közös erőfeszítéssel zajlik a háború, 1697 januárja óta ennek a koalíciónak Oroszország is aktív részese. Abban az esetben, ha Conti mellett voksolna a lengyelség–litványség, úgy nemcsak

⁴ Józef Andrzej GIEROWSKI: Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). In *Wielka Historia Polski*. Tom 3. Kraków, 2003, Oficyna Wydawnicza, 181. o.

⁵ Oroszország az Oszmán Birodalom elleni közös küzdelemben már 1687-től bekapcsolódott, de nem a Szent Liga tagjaként. Hivatalosan csak 1697. január 29./február 8-i bécsi szerződéssel vált a nagy koalíció tagjává. *Rosszijszkij Goszudarsztvennij Voenno-izsztorieszkij Arhiv (RGVIA)*. Fond 456. Szevernaja vojna, 1698–1720. gyelo 30. dok. 2. – 42751

⁶ D. Ju. GUZEVIČS – I. D. GUZEVIČS: Velikoje poszolsztvo. Rubezs epoh, ili nacsalo putyi. SzPb, 2008, Izdatyelsztvo SzPb, 190–258. o., 259–271. o., 272–292. o.; N. G. USZTRJALOV: *Isztorija carsztvovanyija Petra Velikova*. T. III. SzPb, 2-oje Otyvelenyije Szobsztvennoj Je. I. V. Kanceljarii, 8–10. o.

a Szent Liga alapokmánya, de az 1686. évi lengyel–orosz békeszerződés is csorbát szenvedne (*vecsnij mir... krepko bugyet povrezsgyon*). „Mi Lengyelországban a magunk részéről francia királyt nem kívánunk látni (*vigety v Polse nye zselajem*)” olyat válasszanak – tanácsolta Péter –, aki „jó barátságban és szilárd szövetségben lesz velünk és a római császárral”.⁷

Ez a keletről (cári) – nyugatról (császári) érkező figyelmeztetés, illetve támogatás a szász választófejedelem trónra emelését biztosította. A szász electort II. Ágost néven koronázták meg 1697. szeptember 15-én, vasárnap Krakkóban. A politikai tervezésben felülmúlhatatlan Ágost a *Rzeczpospolita* erkölcsi tekintélyének és területi integritásának a visszaállítását a Svéd-Livónia (Riga) meglepetésszerű elfoglalásával gondolta megvalósítani. A nagy északi háborút (1700–1721) elindító támadás igen hamar összeomlott, a fronthelyzet korrigálására siető I. Péter cár Narvánál (1700) elszenvedett katasztrofális veresége még a *Rzeczpospolitá*t is sokkolta. Az alig két éve király helyzete tarthatatlanná vált a *Rzeczpospolitá*ban, mert 1702-ben elvesztette fővárosait, Varsót, Krakkót, az 1704-ben alakult „békepárt” (= a varsói konföderáció) nemcsak detronizálta, hanem XII. Károlynak tetsző ellenkirályt választott és koronázott 1705-ben, Stanisław Leszczyński (Szaniszló) személyében. Az Ágost–Szaniszló-küzdelem első fázisában a svéd katonai fölény elől meghátrálva II. Ágost 1706-ban hivatalosan is lemondott Szaniszló javára királyságáról, minden királyi jogáról, alattvalóit hűségesküjük alól felmentette.⁸ Az új uralkodóváltást vitató sandomierzi konföderátusok pedig I. Péter védőszárnyai alá húzódtak. A *Rzeczpospolita* további sorsa tulajdonképpen a svéd–orosz háború kimenetelétől függött. Az 1708. évi sikerek után a stratégiai hibákat elkövető vakmerő XII. Károly, élelem és muníció híján is (öngyilkos) harcba vezette seregét Poltavánál 1709. június 27./július 8-án.⁹

A poltavai orosz diadal, amelyről minden európai uralkodó részletes tájékoztatást kapott, megpecsételte XII. Károly kreatúrájának, Szaniszlónak a sorsát is. A másik oldalon, I. Péter cár nagyvonalúan elnézte „barátja” hűtlenségét, így II. Ágost a cár jóvoltából visszakaphatta lengyel trónját. 1709. október 9-én Thornban (= Torunban) személyesen tisztázták a „félreértést”, a korábbi szövetségüket megújították. A svéd hegemonia teljes megtöréséhez a svéd flotta megsemmisítésén át vezetett az út, ami 1714. július 27./augusztus 7-én a Hangő-félszigetnél (fin-

⁷ N. G. USZTRJALOV: *Isztorija carsztvovanyija Petra Velikovov*. T. III. 47–48. o.

⁸ 1706 – az alt-randstädti (Lipce mellett) békeszerződés pontjai publikálva: *Friedens-Tractat, so zwischen dem König von Schweden und dem König von Pohlen und Churfürsten von Sachsen den 14/24 September 1706 geschlossen worden*. In *Um die polnische Krone. Sachsen und Polen während des Nordischen Krieges 1700–1721*. (Bearbeitet von J. KALISCH, J. GIEROWSKI) Berlin, 1962, Rütten & Loening, 175–183. o., Theatrum Europeum. Theil XVII. (vom 1704ten Jahr bis Ausgangs 1706ten Jahr vorgegangen) Francfurt am Mayn, 1718. 140–143. o.

⁹ GEBEI Sándor: 1709. június 27 (július 8.) – Poltava. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2009/4, 903–939. o.

nül: Hanko, oroszul: Gangut) aratott orosz tengeri győzelemmel be is következett. Svédország háborús tevékenysége ezután helyi jellegű utóvédharcokra redukálódott. Poltavát és Hangöt nem véletlenül állította egy szintre I. Péter.

Peter Henry Bruce (1692–1757) skót származású tüzértiszt, aki 14 éven át szolgált Péter cárt, 1782-ben kiadott memoárjában¹⁰ érdekes részlet olvasható, ahol I. Péter a hangői diadalt értékelő beszédében többek között az alábbiakat mondta: „Fivéreim! Van-e közöttetek olyan ember, aki 20 évvel ezelőtt azt mondta, hogy itt, a Balti-tenger partján hajót fogunk építeni, hogy itt, a bátorsággal és munkánkkal elhódított területeken megtelepedünk? [...] Reménykedett-e valaha valaki abban, hogy fiaink tanult férfiakként térnek haza külföldről? [...] A lengyelek és a németek régen olyan kulturálatlanságban éltek, mint mi ez idáig, de uralkodóik erőfeszítései végül is felnyitották az alattvalók szemét, elsajátították azokat a tudományokat, művészeteket és államberendezkedést, amelyekkel a néhai Görögország dicsekedhetett. Most rajtunk a sor [...]. A tudás (tudományok) elterjedésének láttatására nem ismerek jobb példát, mint az emberi testben áramló vérkeringést. Az az érzésem, hogy a tudományok előbb-utóbb elhagyják mostani megállóhelyeiket, Britanniát, Franciaországot és Németországot, idejönnek és nálunk telepednek le hosszú évszázadokra. [...] Mindeközben tiszta lelkemből a latin mondáshoz való igazodást tanácsolom: Ora et Labora! És ha a szavaim meggyőzött benneteket, előfordulhat, hogy még ebben az évszázadban szegyenkezésre készítitek a művelt (kultúr)népet és az orosz név dicsőségét a legmagasabb szintre emelitek.”

Az „orosz dicsőséget” hirdette a nagy északi háborút lezáró nystadti (ma: Uusikaupunki, Finnország) béke, a Német-római és az Oszmán Birodalmak mellett egy új birodalom, *Российская империя* született Európában. Amikor 1721. október 22./november 2-án a szentpétervári Trojica- (Szentháromság-) székesegyházban felolvasásra került a béke szövege, a szenátorok javaslatára I. Péter „cár és egyeduralkodó” az imperátor titulust, valamint a nevéhez illesztendő „Nagy” jelzőt is elfogadta. A 24 cikkelyes dokumentum¹¹ a svédek balti hegemoniáját egyszer s mindenkorra megtörte, a Ladoga-tótól a Porosz Királyságig húzódó tengermellék minden kikötővel (Riga, Revel = Tallin, Narva, Viborg), Ösel, Dagö szigetekkel együtt orosz birtokba ment át (4. art.). Finnországot viszont Svédország megtart-

¹⁰ Peter Henry BRUCE: *Memoirs of Peter H. Bruce, esq., a military officer in the services of Prussia, Russia, and Great Britain: Containing an account of his travels in Germany, Russia, Tartary, Turkey, the West-Indies, ...* London, 1782. Németre fordítva két évvel később: *Des Herrn Peter Heinrich Bruce, eines ehemaligen Officiers in Preussischen, Russischen und Grossbritannischen Diensten, Nachrichten von seinen Reisen in Deutschland, Russland, die Tartarey, Turkey, Westindien, ...* Leipzig, 1784. Oroszul kiadva 1858-ban. In N. G. USZTRJALOV: *Isztorija carsztvovanyija Petra Velikovo*. T. I. SzPb, 1858. Interneten is elérhető: Peter Henry BRUCE: *Memuari* – <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Brus/frame.htm> [2015. 07. 31.] (Az idézett szöveg az én fordításom – G. S.)

¹¹ *Szbornyik arhivnih dokumentov*. Moszkva, 1992, 118–131. o. A dokumentum szövege az interneten: <http://www.hrono.ru/dokum/1700dok/1721nishtadt.php> [2015. 08. 05.]

hatta (13. art.). Az északi általános béke érdekében a Rzeczpospolita és Svédország ellenségeskedése orosz mediátorsággal szintén egyezséggel fog lezárulni (5. art.).

Evidencia, hogy a „Péter előtti” és a „Péter utáni” Oroszország alapvetően eltért egymástól. Az okok feltárásának folyamatában legfontosabbnak azt véljük, hogy Nagy Péter a korábban nem becsült, a nemesi mentalitástól idegen elemet, a társadalom számára hasznos ismeretek megszerzését, karrierépítő tényezővé minősítette. Iskolai végzettséggel lehetett csak betölteni katonatiszti posztokat, hivatalnoki állásokat, rendszeres, évi fizetést húzni, sőt, az előkelő, arisztokrata körökbeli ifjak csak „iskolai bizonyítvány” birtokában házasodhattak.¹² Az állam javára való cselekvés mint kötelesség hatálya alól senki, de senki, nem vonhatta ki magát. Nem volt kivételezett az állam első embere, maga a cár sem. Egészségét sem kímélve, személyes példával igyekezett jobb és több munkára serkenteni alattvalóit. A nemesi származás önmagában már nem volt elegendő a cári kegy elnyerésére.¹³ A lustaságért, a sikertelenségért botozás volt a fizetség. Az Európához való szorosabb kötelék kiépítését szolgálta I. Péter házassági politikája is. Fiát, Alekszej Petrovicsot a német-római császár, VI. Károly feleségének testvérével, a braunschweigi-wolfenbütteli Sophie Charlotte-tal házastotta össze, lányát Anna Petrovnát pedig a schleswig-holsteini (kieli) herceghez, Karl Friedrichhez adta nőül. Bátyjának (V. Ivánnak) lányait a Baltikumba „irányította”. Anna Ioannovna a kurlandi herceg, Friedrich Wilhelm, Jekatyerina Ioannovna a mecklenburg-schwerini herceg, Karl Leopold felesége lett.

Reformjainak továbbélését, továbbvitelét, illetve Európa és Oroszország kapcsolatainak szétszakíthatatlanságát a már 1722-ben kijelölt trónörökösztől, feleségétől, I. Katalintól (1725–1727) és az északi német rokonságtól remélte. Nagy Péter uralkodásának értékelése nem egyszerű dolog, hiszen az a „Haza Atyja” és az „Antikrisztus” közötti skálán mozog. Az ítések, amikor véleményüket megfogalmazták, a legfontosabb kérdéseket veszik górcső alá: Mi lett a reformok eredménye? Modern állam született? A „RÉGI – ÚJ” vetélkedéséből az „ÚJ” került ki győztesen, de milyen áron? Nem voltak-e fölöslegesek az anyagi és emberi áldozatok? Az eredmény arányos volt-e az áldozatvállalással? Stb.

A kimeríthetetlenül gazdag szakirodalomból,¹⁴ legyen az akár pozitív vagy negatív felhangú, nem hivatkozunk a hozzánk közel álló minősítésekre, ellenben az „ösel-

¹² A. A. PREOBRAZSENSZKIJ (Gl. red.): *Zakonodatyelsztvo Petra*. Moszkva, 1997, Izdatyelsztvo „Jurigycseszkaja lityeratura”, 386. o.

¹³ A Rangtáblázat (1722. január 24.) 14 osztályba sorolja és egymással párhuzamba állítja a katonai (szárazföldi, tengerészi), az állami és az udvari szolgálatokat, illetve hivatalokat. Ez az osztályba sorolás a fizetési kategóriákat is magában foglalta. In *Zakonodatyelsztvo Petra*. i. m., 393–401. o.

¹⁴ Idekapcsolódó bibliográfia pl.: A. B. KAMENSZKIJ: *Ot Petra I do Pavla I*. Moszkva, 2001, Izdatyelsztvo RGGU, 154–164. o., 530–537. o., SZVÁK Gyula (szerk.): *Furkósbotl Európa? I. Péter: érvek – ellenérvek*. Budapest, 1989, Új Génusz; SZVÁK Gyula: *IV. Iván és I. Péter utóélete*. Budapest, 2001, Magyar Ruszisztikai Intézet.

lenség” lengyel történészek egyikének, Władysław Konopczyńskinak (1880–1952) a meglátását igen frappánsnak és helytállónak érezzük. II. Ágost lengyel király I. Péter cárhoz képest csupán „Erős”-nek, de nem „Nagy”-nak bizonyult¹⁵ – fogalmazott a nagyformátumú historikus. A két uralkodás lényegét megragadó ellentétpár mellé – az irreális politikai ábrándozás (pl. Jeruzsálem felszabadítója) az egyik oldalon, a szükség teremtette helyzetekhez igazított cselekedetek a másikon – két rövid, nem elhanyagolható megjegyzést fűznénk. 1. Oroszország a 17–18. században sohasem háborúzott hitelből! Anyagi bázisát (a természeti kincsek fokozott kiaknázásával és a külkereskedelmi többletből) a háborúk ellenére is szédületes tempóban sikerült bővítenie.¹⁶ A második észrevételünk talán az előbbieket magyarázatául is szolgálhat. Sikerült Péternek a „régí” rombolásával párhuzamosan felmutatni az „új” értékeit, ami egyes-egyedül a szakmai ismeretek gyakorlatba ültetésének volt köszönhető. Elkötelezett híveibe beoltotta Péter a saját életfilozófiáját. „Én egy tanuló vagyok, akinek tanítókra van szüksége” („Az jeszm v csinu ucsimih i ucsascsih mja trebuju”)¹⁷ – hirdette pecsétgyűrűjének felirata.

Az orosz segítséggel trónjára visszatérő II. Ágost a szász dominancia ellen felázadt lengyelséget 1715–1717-ben csak orosz katonai erődemonstrációval tudta megfékezni. Az 1717. évi ún. „néma szejm” – a törvények felolvasására, illetve meghallgatására kényszerített szejm – esete is arról árulkodik, hogy a király hatalmon maradásának nélkülözhetetlen feltétele a Nagy Péter-i hadsereg volt. 1724, a toruńi véres események után, a katolikusok és nem-katolikusok (*dissidentes in religione*) ellentéteinek kiéleződése után¹⁸ már I. Frigyes Vilmos porosz király (1713–1740) is, mint „vallás- és egyházvédő” – a pravoszláv cár-patrónus mellett – a lengyel belpolitika szereplőjévé vált.

¹⁵ Władysław KONOPCZYŃSKI: *Polska a Szwecja od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej, 1660–1795*. Warszawa, 1924, Instytut popierania polskiej twórczości naukowej, 34. o.

¹⁶ Charles WHITWORTH: *An Account of Russia, as it was in the Year 1710*. Strawberry-Hill, 1758. Internetes elérhetősége napjainkban: *Rosszija v nacsale XVIII v. Szocsinyenyije Cs. Uitvorta*. (Perevod: N. G. BESZPJATIH) Moszkva, 1988, 83–84. o. <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Uitwort/frame.htm> [2015. 08. 08.]. A 7 millió rubel/év jövedelem forrásai részletezve: export (hamuzsír, kátrány, kenderkóc, gyanta, halikra stb.) – import (perzsa, kínai áruk) áruk után fizetett vámok, sómonopólium (500 ezer rubel/év), dohány, szibériai prémek utáni jövedelmek, a vodka, a sör fogyasztási adója (csak Moszkvában 600 ezer rubelnyi haszon). Hatalmas bevétele van a cárnak a hivatalos (címeres) papírokból, mert minden bírósági határozat ilyen papírra kerül. Kiállításának összege a szóban forgó summa 10%-a. Adóköteles minden kemence, minden kémény, minden igásállat. Minden közös vagy egyéni szauna (gőzkamra = banja) után évi 1 rubel az adó. A kolostori földek sem mentesek az adótól. Az orosz bányákból vasat, rezet, ként nyernek ki, az ukrainai salétromnak párja nincs. Stb. stb.

¹⁷ *Zakonodatjelsztvo Petra*, i. m., 36. o.

¹⁸ A protestánsokat ért jelentéktelen sértést a toruńi protestánsok a jezsuita kollégiumon torolták meg. Az épületbe betörték, azt feldúlták, a szentképeket lábbal tiporták, majd a polgármester háza előtt nyilvánosan elégették. A varsói királyi bíróság példát statuált: a polgármestert és az alpolgármestert, továbbá kilenc résztvevőt halálra ítélt. 1724. december 7-én az alpolgármester kivételével nyilvánosan kivégezték őket.

A kelet-közép-európai küzdőtér 1733-ban, II. Ágost lengyel király halálakor újra benépesedett, és azonnal megkezdődött versenyfutás a koronáért. Úgy tűnt ezúttal, hogy a konkurenciaharc mérsékeltebb lesz, mert a szejm úgy határozott, hogy minden idegent kizár az electióból. Ezt a döntést viszont Ausztria erősen sérelmezte, mert Bécs álláspontja szerint a legalkalmasabb királyjelölt, Ágost fia, II. Frigyes Ágost szász választófejedelem, s nemcsak azért, mert a választófejedelem felesége Habsburg Maria Jozefa (az 1711-ben elhalálozott I. József császár leánya) volt, hanem sokkal inkább azért, mert Szászország a *pragmatica sanctio* elismerését a lengyel trón megszerzéséhez kötötte. VI. Károly császár (1711–1740) az 1697-ben sikeres forгатókönyvet leporolván Oroszországot is sorompóba állította. Ekkor már I. Péter unokája, II. Péter rövid uralkodását követően, Péter cár unokahúga, a korán megözvegyült kurlandi hercegné, Anna Ioannovna ült a Romanovok trónján (1730–1740). Oroszország imperátora szívesen fogadta a megkeresést azzal a kikötéssel, hogy a leendő király és országa semmilyen jogot nem formál Kurlandra (az egykori lengyel provinciára), és favoritját, Ernst Johann von Biront (eredetileg Bühren, de franciásította nevét) kurlandi hercegnek ismeri el.

A háttéregyeztetések zöld utat kaptak, a kivitelezésre kellett összpontosítani. Anál is inkább, mert az 1709-ben Lengyelországból elűzött Stanisław Leszczyńskit (XV. Lajos apósát), a nem idegent, 1733. szeptember 12-én királynak választották a „nemzetiek”. Az orosz csapatok, miután Ausztria, Szászország és Oroszország nyilvánosan is a Wettin-család mellett voksolt, erőltetett menetben két hét alatt Varsónál teremtek. Október 5-én a „szász párti” lengyelek már III. Ágostként üdvözltek választott királyukat. A „kettős királyválasztás” (*dwukrólewie*) értelemszerűen háborúba, az ún. lengyel örökösödési háborúba torkollott (1733–1738). Szaniszló választott király a bevehetetlen Gdańsk falaiban és a francia segélycsapatokban bízott. A vő, XV. Lajos katonái partra is szálltak a blokád alá vont városnál, de a nyilvánvaló katonai fölényben lévő oroszokkal szemben semmi esélyük nem lehetett a győzelemre. A városi magisztrátus a hatalmas anyagi veszteséget okozó blokád helyett inkább az oroszok előtti kapitulációt választotta.¹⁹ 1736-ban, az egyetlen sikeres, nem félbeszakított szejm²⁰ hitelesítette III. Ágost lengyel királyságát (1733–1763), Szaniszlót végérvényesen emigrációba kényszerítette. Lotarin-

¹⁹ Megemlítenéd, hogy a hadászati siker az 1700-tól az orosz cárokat szolgáló, ír származású Pierre Lacy, orosz néven: Pjotr Lasszi (Mária Terézia híres hadvezérének, Franz Moritz von Lacynak az apja) és a szász származású cári hadmérnök-tábornok Burkhardt Christoph Münnich, orosz néven: Hrisztofor Minyih (Anna cárnő „hadügyminisztere”) főparancsnokok nevéhez kötődik.

²⁰ II. Ágost idején összehívott 21 szejmből 10 a szabad tiltakozás elve (*liberum veto*, *liberum rum-po*) miatt eredménytelenül zárult, III. Ágost által kezdeményezett 16 szejm – 1 kivételével – mind végzés nélkül oszlott el. Józef Andrzej GIEROWSKI: *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*, i. m., 316. o. III. Ágost rövid biográfiája: Przemysław WIESZEWSKI: August III. In Stanisław ROSIK – Przemysław WIESZEWSKI: *Wielki poczet polskich krolów i księztw*. Wrocław, 2007, Wydawnictwo Dolnośląskie, 1086–1108. o.

gia hercegeként 1766-ban fejezte be életét a kétszer is lengyel királynak választott egykori poznańi vajda.

Az európai általános békét veszélyeztető osztrák örökösödési háború (1740–1748), illetve a hétéves háború (1756–1763) idején a hagyományosnak tekinthető orosz-osztrák szövetség (*alliance définitive*, 1746. május 22/június 2.)²¹ hatékonyan működött egészen 1762-ig, amikor is a gyermektelen I. Erzsébet cárnőt (1740–1761) utódjául kiválasztott unokaöccse, a schleswig-holsteini herceg, Karl Friedrich (Oroszországban: Pjotr Fjodorovics) III. Péter követte a trónon. Feléségétől, Sophie Auguste Friderike von Anhalt-Zerbsttől (orosz keresztségben: Jekatyerina Alekszejevna, a későbbi II. Katalin cárnőtől) eltérően megvetette az orosz környezetet, „kényszerlakhelynek” tekintette Oroszországot. Abban reménykedett, hogy példaképének, II. Frigyes porosz királynak (1740–1786) a támogatásával visszatérhet szülővárosába, Kielbe. Féléves cári uralma elegendő volt ahhoz, hogy II. Frigyes a totális vereségtől, Kelet-Poroszország elvesztésétől megmentse. A győztes orosz seregeknek megálljt parancsolt a „németes cár”, különbékéjével a volt koalíciós társát, Ausztriát a hubertusburgi béke (1763. február 15.) elfogadására, Sziléziáról, Glatz grófságról való végleges lemondásra kényszerítette.

Alighogy elhallgattak a fegyverek a német területeken, III. Ágost lengyel király októberi halála máris küzdőterre szólította a koronáért versengőket. A hagyományos orosz-osztrák nézetazonosság a királyválasztásban ezúttal zátonyra futott, mert II. Katalin (1762–1796), aki a „meggyilkolt” (hivatalosan „bélgörcsben” elhalálozott) férje után megörökölte a trónt, az orosz–porosz együttműködést perspektivikusabbnak ítélte, mint a Béccsel való közösködést. Pétervár és Berlin a gyenge Rzeczpospolita feletti őrkdésben és a korábbi nézeteltéréseik korrigálásában voltak érdekeltek. A lengyel mánáscsaládok = a „famíliák”, a Czartoryskiak és a Potockiak vetélkedése megint csak a külső hatalmak malmára hajtotta a vizet.

II. Frigyes a hétéves háborúval megörzött eredmények elismerése fejében minden apelláta nélkül elfogadta koronásfőnek az oroszok jelöltjét, a világot látott, művelt, II. Katalin cárnő kedvesét, a litván főasztalnak Stanisław August Poniatowskit (anyja: Konstancja Czartoryska!), akit nem melleleg a Czartoryski familia is támogatott. A belső és külső támogatottság közül az utóbbi volt jelentősebb, hiszen 1764. március 31./április 11-én Pétervárott az orosz–porosz külpolitikai érdekek összhangját egy nyolc évre hatályos, titkos védelmi szövetséggel pecsételték meg.²² Különösen a IV. titkos cikkely tartalma volt előremutató, mivel a felek

²¹ *Szobranijje traktatov i konvencij, zakljucsonnih Rosszijeju sz inosztrannimi gyerzsavami*. Tom 1. Traktati sz Avsztrijeju, 1648–1762. o. (Szosztavil: Fridrih-Fromgold MARTENSZ) SzPb., 1874. 145–178. o. Interneten elérhető a bilingvis (francia, orosz nyelvű, oszlopokba tördelt) kiadás. <http://www.runivers.ru/bookreader/book10080/#page/1/mode/1up> [2015. 08. 08.]

²² *Szobranijje traktatov i konvencij, T. VI. Traktati sz Germanijjej*, 1762–1808. SzPb., 1883. 11–33. o. Lásd még Lobkowitz jelentését Pétervárról Kaunitzknak 1764. május 1./12. – *Szbornik Rosz-szijszkovo Isztoricesszkovo Obscsesztva* (Szbornyik RIO) T. 109. SzPb., 1901. 45. o.

abban állapodtak meg, hogy ha szükséges, katonai erővel is (10-10 ezer gyalogos, 2-2 ezer lovas) garantálják a Rzeczpospolitában a szabad királyválasztást. Más szavakkal: ily módon biztosították maguknak a Nemesi Köztársaság belügyeibe való beavatkozás jogát. Ugyanoda tendált a nem-katolikusok védelmének ügye is, mert a dokumentumot aláíró felek akár a „baráti”, akár az „erőteljesebb” eszközök alkalmazását is kilátásba helyezték a leendő királynál a hátrányos megkülönböztetés felszámolásáért.²³ A „királycsinálás” folyamata még be sem fejeződött (Poniatowski jelölése – V. 7., megválasztása – IX. 7., a pacta conventa aláírása – IX. 13., varsói koronázása – XI. 25. Katalin napján!), amikor 1764. július 11./22-én a vallási, egyházi követelések egy közös orosz–porosz deklarációban taglalásra kerültek.²⁴ Ebben a nyilatkozatban a pravoszlávok, az evangélikusok és a reformátusok, összefoglaló néven a disszidensek joghátrányainak megszüntetésére szólították fel a Rzeczpospolitát. Az eltökélt szándék mellé igen gyors és hatékony szervező munka is párosult. Főleg orosz pénzen a sérelmezettek konföderációkba tömörültek,²⁵ a protestánsok főleg a toruńi, a pravoszlávok a słucki (ma: Belarusz) érdekszövetséggel nyomatékosították az orosz–porosz akciót.

Az új király, II. Szaniszló Ágost és a szejm kiszolgáltatót helyzetükben mindegyikre rábólitott. Elismerte az orosz uralkodó ez idáig megtagadott imperatori titulust, a Rzeczpospolita-Oroszország közötti határvonal érvényességét. Ígéretet tett a disszidens konföderációk panaszainak kivizsgálására, a katolikus és nem-katolikus ellentétek feloldására. Valóban megindultak az ilyen jellegű egyeztetések, de a megoldás körvonalai csak nem akartak kirajzolódni. Mivel a katolikus klérus is megosztott volt a probléma megoldásának módszereiben (pl. a nem-katolikusok egyházfői bekerülhetnek-e a szenátusba, nem-katolikusok betölthetnek-e állami hivatalokat?), Oroszország varsói nagykövete, Nyikolaj Repnyin (Varsóban 1764–1768 között teljesített szolgálatot) türelmét veszítve a „lengyel ellenzék” kapcsolásával érvényesítette az 1767/68. évi szejmen a három évvel korábban megfogalmazott orosz–porosz elvárásokat. Utasítására az orosz katonák 1767. október 2./13-ról 3./14-re virradó éjjel Sołtyk krakkói püspököt és „leghangosabb társait” (Zaluski kijevi püspököt, Rzewuski hetmant és fiát) a hálósobáikból hurcolták el, és külön-külön kocsin Vlnóba szállították őket, ezután oroszországi száműzetésben éltek 1773-ig. Nem csoda, hogy a szejm – a király és a primásérsek asszisztá-

²³ *Szobranijje traktatov i konvencij*. i. m., 22–23. o.

²⁴ Uo. 33–37. o. Kifejezetten a lengyel disszidensek ügyének megoldására közös, államközi konvenció született Oroszország és Poroszország között Moszkvában 1767. április 12./23-án. A dokumentum közölve uo. 37–47. o. Lásd a probléma gazdag archivanyagon (orosz, lengyel, német) készült, orosz szakirodalmi feldolgozását. B. V. Noszov: *Russzkaja polityika v gyisszjigentszkom voprosze v Polse 1762–1766 gg.* In *Polsha i Evropa v XVIII veke. Mezsdunarodnije i vnutrennyije faktori razgyelov Recsi Poszpoltioj*. Moszkva, 1999, Insztitut Szlavjanovegyenyija RAN, 39–46. o.

²⁵ 1767 júniusában már 24 konföderáció létezéséről van tudomásunk. – Sz. M. SZOLOVJOV: *Isztorija pagyenyija Polsi*. Moszkva, 1863, Tyip. Gracseva i komp., 56. o.

lásával – 1768. február 13./24-én az elvárt eredménnyel zárult.²⁶ A becikkelyezett *Kardinális jogok* (*Leges Cardinales*) tulajdonképpen a Rzeczpospolita korábbi alkotmányának a megerősítése volt, azzal a nagyon-nagyon fontos kitételrel, hogy az 1573 óta deklarált, a Nemesi Köztársaságban érvényes jogokat ezután Orosz- és Poroszország garantálják. A szabad királyválasztást szükség esetén az orosz–porosz uralkodók biztosítják éppúgy, mint a lengyel–litván örökös uniót. Szintén ők felügyelik a „nem uniált görög keletiek” és a „mindkét protestáns” (evangélikus, református) felekezet jogait, azok gyakorlati érvényesülését.²⁷ Ellensúlyként a nemesi szabadságjogok érintetlenek maradtak (a hírhedt *liberum veto*, – *rumpo is!*), a király és országa közötti „harmonikus” viszony érdekében a legfontosabb állami ügyekről (pl. adókvetés, a hadsereg létszáma, a nemesi felkelés elrendelése, háború és béke, szövetségekötés külföldi országokkal) továbbra is egyhangú (*sub unanimitate*) döntéssel határozhattak.

A vezetőiktől megfosztott radomi konföderáció „király- és idegenellenes” politikáját egy pillanatra sem adta fel, sőt az 1768-ban kirobbant török–orosz háború a fronthoz közeli, Bar városába, a podóliai püspökhöz Adam Krasinskihez és a Pułaskiakhoz (Józef, a bari konföderáció marsallja és fiai: Franciszek, Kazimierz, Antoni) összpontosította az „igazi” lengyel patriótákat. Programjukat nagyon egyszerűen és közérthetően lehet visszaadni: az 1768-as végzéseket megsemmisíteni, a Rzeczpospolitát „meg kell tisztítani a moszkovitáktól és az eretnekektől”.²⁸ Nem kevés gondot okozott a bariak kis-háborús (gerilla) taktikája az orosz hadvezetésnek, hiszen hadműveleteiket mégiscsak a török háború megvívásához kellett igazítani. Mindkét konfliktusban az egyelőre passzív Ausztria erősen érintett volt. A konföderáció ismert mágnásai (pl. Józef Potocki gróf Bécsben) házaltak katonai és anyagi támogatásért. A francia követtől és a pápai nunciustól pénzadományokat

²⁶ *Volumina Legum. Volumen septimum (1764–1768)*. Petersburg, 1860, 250–256. o.

²⁷ Uo. 257–275. o. – A katolikusok és nem-katolikusok jogegyenlőségéből adódóan az utóbbiakat megilleti (összesen 46 §-ban sorolva): elvett templomok visszaszármaztatása, a templomépítés, a harangkészítés, haranghasználat, a felekezeti temetők, gondozóházak létesítése, a felekezeti iskolák működtetése, a vegyes házasságok engedélyezése, a vegyes egyházi bíróságok működése, saját misék, illetve istentiszteletek rendje, a saját vallási ünnepek megtartása, az ígéhirdetés szabadsága saját nyelven stb. stb. Lásd még egy korabeli orosz–lengyel bilingvis kiadványt: *Traktat vecsnij mezsdu Vszeroszsijszkoju Imperijeju i Recsju Poszpolicitoju Polszkoju*. Varsava, 1768. fevralja 13/24. Otgyel redkih knih (A Ritka könyvek osztálya, Muzej knyigi, Moszkva) MK 18676. Érdekességgéppen megjegyezzük, hogy a híres orosz történész, Szolovjov Sz. M. az 1760–1770-es évek „Lengyelországát” egy olyan „kéz és láb nélküli szörnynek (*csudoviscse... iz golov i zseludkov bez ruk i nog*) nevezte, amely csupán fejből és gyomrokból áll” – Sz. M. SZOLOVJOV: *Istozija pagyenyija Polsi*. i. m., 97. o.

²⁸ N. P. KRECSETNYIKOV: *Zsurnal general-majora i kavalera Petra Nyikityicsa Krecsetnyikova, gl-avnovno komangyira korpusza Jeja Imperatorszkovo Velicesztva... v Polse v 1767 i 1768 godah*. In *Cstyenyija OIOP 1863*. Knyiga 3, csaszty 2. 97. o., Stanisław GRODZISKI: *Polska w czasach przełomu (1764–1815)*. In *Wielka Historia Polski*. tom 3. Kraków, 2003. Oficyna Wydawnicza, 446. o. (az őszszecsapások térképi megjelenítése).

vártak, Ausztriától pedig segélycsapatokat reméltek, és a lengyel–magyar határhoz közeli lengyel bázisok zavartalan működését óhajtották.²⁹ Dmitrij Golicin bécsi orosz követ (31 éven át, 1761-től 1792-ig diplomatáskodott Bécsben), biztos forrásból származó hírek alapján a lengyel törekvések hiábavalóságáról jelentett. „[...] a legcsekélyebb látszata sincs annak, hogy [a bécsi udvar] a lengyel ügyekbe beleártsa magát”, majd így folytatta: semmi és senki nem igazolja, hogy „támogatni akarnák ezt az őrült konföderációt”.³⁰

Valóban, Ausztria sem az oszmánok miatt, sem a lengyelek miatt nem kockáztatott, de a bonyolult nemzetközi szituációt felhasználta arra, hogy egy több évszázados problémát a saját szája íze szerint rendezzen. Mária Terézia a fia, a későbbi II. József, és a kancellárja, Wenzel Kaunitz győzködésének engedve, hosszú lelkiismereti vívódás után parancsot adott az 1412 óta a lengyel királyok kezén lévő elzálogosított szepességi városok (13 + 3 koronaváros, Gnédza, Podolin, Ólubló) megszállására 1769-ben, majd 1770-ben a „magyar királyokat megillető ősi földek” törvényesített visszavételére.³¹ Akárhogyan is közelítünk a Rzeczpospolita 1772-ben bekövetkezett felosztásának előtörténetéhez, a zálogösszeg kiegyenlítése nélkül végrehajtott, kb. 2500 km² terület visszafoglalása a Rzeczpospolita integritásának első komoly megsértése.

Poroszország az 1769 kínálta alkalmat azonnal a saját javára kamatoztatta. II. Frigyes az öccsét, Henriket II. Katalin cárnőhöz indította 1770 októberében, hogy előterjessze kezdeményezését a „lengyel béke” helyreállításáért. Nyíltan beszélt a kijelölt porosz trónörökös: *a béke csakis az ország felosztásával érhető el!* Érvelése azon nyugodott, hogy a lengyel zűrzavar nemhogy csillapodna, éppen ellenkezőleg: ez a „lázadozás” könnyen a szomszédos országokra is áttérjedhet. Preventív akcióra van szükség, Ausztria már megtette az első lépést ezen az úton, következőképpen Oroszország–Poroszország–Ausztria együttes fellépése indokolt és célra vezető.³² Az orosz külpolitika tényleges irányítója Nyikita Panyin³³ – 19 éven át, 1792-ig vezette a Külügyi Kollégium munkáját – egyetértett a porosz javaslattal, s már 1772. január 4./15-én Pétervárott Victor Friedrich Solms porosz meghatalmazott követ alá is írta azt a titkos konvenciót,³⁴ amelyben a frigyesi előterjesztés

²⁹ Архив Внеснейей Политики Россійской Империи (АВПРИ – Москва) фонд 32. Сносенія Росзійи съ Австріей. Описъ 6/IV. гыло 473. о. – 84. о.

³⁰ АВПРИ фонд 32. Сносенія Росзійи съ Австріей. Описъ 6/IV. гыло 472. о. – 29–30. о.

³¹ DÍVÉKY Adorján: *A Lengyelországnak elzálogosított 16 szepesi város visszacsatolása 1770-ben*. Budapest, 1929, Ranschburg. GEBEI Sándor: Halics-Lodoméria Királyság, a Habsburgok 18. századi új szerzeménye. In GEBEI SÁNDOR (szerk.): *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos születésnapjára*. Eger, 2000, EKF Történelemtudományi Intézete, 215–237. o.

³² АВПРИ фонд 32. Сносенія Росзійи съ Австріей. Описъ 6/IV. гыло 507. – 23–24. о., 54. о.

³³ DÍNNYÉS Patrik: *Az orosz külpolitika szerepe a Rzeczpospolita első felosztásában (1772)* című MA szakdolgozatában (Eger, 2015) részletesen elemzi Panyin tevékenységét.

³⁴ *Szobranijje traktatov i konvencij*. T. VI. 71–77. o.

alapján a „Köztársaság” bizonyos területeinek elcsatolásáról egyezsége jutott az orosz és a porosz fél. Oroszországot a polocki, a vityebszki, minszki vajdaságok illették meg a Dvina folyóig, Poroszországot az egész Pomeránia a Noteć folyóig Thorn (Toruń) és Danzig (Gdańsk) kivételével és a maradék Lengyel-Poroszország Warmiaval, Marienburggal (Malborkkal), Elbinggel (Elbląggal).

A konvenció tiszta vizet öntött a pohárba, ugyanis Oroszország és Poroszország eltökélte magát arra, hogy akár Ausztria nélkül is vállalja a radikális megoldást. A politikai képlet bántóan leegyszerűsödött Bécs számára. Vagy csatlakozik az osztozkodást felkínáló orosz–porosz szövetséghez, vagy az orosz–török háborút befolyásoló „lengyel lázadók” mellett tör lándzsát. A reálpolitikus Kaunitz Pétervár és Berlin diplomáciai nyomását enyhítendő nem zárkózott el a januári egyezmény megvitatásától, Ausztria lengyel válság kezelésébe történő bevonásától. Miután február 19./március 2-án írásos garanciát kapott a lengyel ügyben érintett országok „egyenlőségéről” (*ravnim obrazom*),³⁵ utasította pétervári követüket, Joseph Lobkowitzot, hogy hivatalosan is jelentse be Ausztria csatlakozását a lengyel válság rendezésének új forgatókönyvéhez, és kezdje el az egyeztető tárgyalásokat Panyin külügyminiszterrel. Négy hónap alatt Ausztria területi nyeresége is kirajzolódott. A felosztásban részt vevő államok döntésének végleges diplomáciai formába öntése, aláírása, megpecsételése 1772. július 25./augusztus 5-én zajlott Pétervárott, de két külön (orosz–osztrák, orosz–porosz) szerződésben.³⁶ Mária Terézia „Császárné-Királynő Apostoli Őfelsége” lelkiismereti válságára csupán „a csatlakozó ország” szófordulat utal a dokumentumban.

A Sziléziától a Visztula jobbpartjáig, onnan fel északra a San folyó Visztulába ömléséig, onnan keletre Zamosć városáig a Grubesz folyócska Déli-Bugba torkolásáig, Vörös-Oroszország (értsd: a lvovi vajdaság), Volhínia, Podólia közigazgatási határáig, délen Pokutjeig, Moldváig húzódó területek kb. 82 ezer km²-e alig maradt el az Oroszország 93 ezer km²-e mögött, Poroszország alig több mint 36 ezer km²-es gyarapodását alaposan felülmúlta. Ha az elcsatolt területek nagyságát, valamint azok demográfiai mutatóit vesszük szemügyre, kijelenthető, hogy Poroszország, a kezdeményező húzta a legkisebb hasznot az osztozkodáskor. A látszat viszont csal! Ugyanis nem a területi nagyság, nem a lakosságszám, hanem az okkupált, majd 1773-ban annektált területek jövedelemtermelő képessége jelentette az osztozkodás alapját.³⁷

³⁵ *Szobranijje traktatov i konvencij, zakljucsonnih Rosszijeju sz inosztrannimi gverzsavami*. Tom II. Traktati sz Avsztrijeju, 1772–1808. (Szosztavil: Fridrih-Fromgold MARTENSZ) SzPb., 1875, 20–21. o.; *Szbornyik RIO*. T. 118. SzPb., 1904, 30. o. (Panyin levele Bécsbe Golicin nagykövetnek 1772. március 9./20.)

³⁶ *Szobranijje traktatov i konvencij*, T. II. 24–29. o., *Szobranijje traktatov i konvencij*, T. VI. 85–89. o.

³⁷ Adolf BEER: *Die erste Theilung Polens. III. Documente*. Wien, 1873. Országokkénti lebontásban: Oroszország adatai 122–123., Ausztriaé a 124–126., Poroszországé a 126–127. oldalakon. Interneten

Immár a 17. századi Nemesi Köztársaság szuverenitása és integritása formálisan létezett csak. Mi sem bizonyítja szemléletesebben az oktrojált állapotokat, mint II. Szaniszló Ágost király magatartása. Panyin személyi archívumából négy, királyi levél kópiája került elő, amelyeket azonos napon, 1772. október 27-én kelteztek és írt alá a rex Poloniae, dux Lithvaniae. Amíg Mária Teréziának szóló levél mondanivalója a lengyelek iránti szimpátia felkeltése volt a történelmi példák emlegetésével (1683 – Bécs ostromakor Jan Sobieski segítségével diadalmaskodtak az oszmánok felett; III. Ágost lengyel király nem állta útját a *pragmatica sanctio* érvényesítésének),³⁸ addig őszinte érzéseiről, a kétségbeesésről, a kiszolgáltatottságról, a pápához, a francia, az angol királyhoz intézett leveleiben vallott. Berlin–Pétervár–Bécs szószegek lettek, hiszen ünnepélyesen ígérték a Rzeczpospolita egységének fenntartását, s nemcsak a lengyeleknek, de „Róma püspökeinek” is, legutóbb Mária Terézia XIII. Kelemennek (1758–1769).³⁹ Párizst és Londont segítségadásra ösztönözte a francia felvilágosodás eszmevilágával kacérkodó uralkodó.⁴⁰

II. Szaniszló Ágost Lengyelország elleni európai összeesküvést⁴¹ vázoló szavai Európában süket fülekre találtak, a Rzeczpospolitában a megszokott módon, anarchikusan folyt tovább az élet. Pontosabban: a napi gyakorlat nem változott, de a felelősségteljes gondolkodás ébredezett. A I. és II. felosztás közötti húsz évben a lengyel belpolitikára a nemzetközi tekintélyvesztés miatt a felvilágosodás eszmeáramlata hatványozott erővel hatott. Minden politikai szereplő, beleértve a királyt is, a Nemesi Köztársaság bajainak orvoslására adta a fejét. A közgondolkodást erősen befolyásoló személyek és műveik közül elég legyen csak Józef Wybicki (1747–1822), Hugo Kollatajra (1750–1812), Stanisław Staszicra (1755–1826) utalnunk, akik a mindenkit megillető „szabadság, egyenlőség, tulajdon” (*wolność, równość, własność*) jogokról értekeztek.⁴²

is elérhető: <http://ia902701.us.archive.org/21/items/dieerstetheilung03beeruoft/dieerstetheilung03beeruoft.pdf> [2015. 08. 11.] Lásd még: DAVIES: i. m., 413. o.

³⁸ Lengyelország első felosztását érintő dokumentumok Panyin archívumából (Bumagi, kaszajus-csihszja pervovo razgyela Polsi). In *Russzkij arhiv* 1872. sztb. 1–3. o. (Oldalanként két-két számozott hasáb.)

³⁹ *Russzkij arhiv* 1872. sztb. 11. o.

⁴⁰ Uo. 4–7. o., 7–9. o.

⁴¹ T. M. ISZLAMOV: Zagovor protyiv Polsi. O roli russzko-prusszko-avsztrijsszkovo aljansza 1772–1773 gg. v rezgyeje Polsszkovo goszudarsztva. In *Polsa i Evropa v XVIII veke. Mezsduarodnije i vnutrennyije faktori razgyelov Recsi Posztpolitoj*. Moszkva, 1999, Insztitut szlavjanovegyenyija RAN, 124–145. o.

⁴² DAVIES: i. m., 418–421. o., GRODZISKI: i. m., 493–495. o., Részletek pl.: a *Monitor* című, 1765–1785 között megjelenő társadalompolitikai folyóirat számaiban, Józef WYBICKI: *Listy Patryotyczne...* Warszawa, 1777, Hugo KOLLATAJ: *Prawo polityczne narodu polskiego*, Warszawa, 1790, Stanisław STASZIC: *Przestrogi dla Polski z terazniejszych politycznych Europy związkow y z praw natury wypadaiące*. Warszawa, 1790. Interneten olvasható: <http://winntbg.bg.agh.edu.pl/skrypty2/0143/> [2015. 08. 12.]

A Rzeczpospolita fundamentális átalakításában egyetértő lengyel közszerelő 1787-ben érkezettnek látta az időt a cselekvéshez. Ebben az évben kezdett revansháborút az Oszmán Birodalom Oroszország ellen, mert 1783-ban kénytelen volt átengedni az oroszoknak az 1475-től hozzátartozó Krími Kánságot a Fekete-tenger északi partvidékével együtt. Maga a király, II. Szaniszló Ágost sietett II. Katalinhoz – közel 30 éve nem látták egymást –, hogy személyesen ajánlhassa fel a Rzeczpospolita szövetségét a törökök elleni hadjáratához. A Dnyeperen délre hajózó, Herszon felé tartó cárnőt Kanyevben (Kaniewben) sikerült utolérnie. A várakozásteli találkozón rideg visszautasításban volt része a királynak. Nem kizárt, hogy ennek egyik oka abban keresendő, hogy az általános szejm ez idő tájt az 1773. évi végzések hatálytalanításán mesterkedett. S valóban, a Szent Mihály napját követő első hétfőjén megnyíló szejm azonnal konföderációs szejmmé nyilvánította magát, hogy a voksolás kimenetele csak a szótöbbségtől függjön. Az ún. négyéves szejm (1788–1792) szakbizottságaiban egy terjedelmes alkotmánytervezet (alapvetően Hugo Kollataj és Ignacy Potocki állították össze) vitája zajlott, és az 1791. május 3-i alkotmány elfogadásához vezetett. A Lengyel Királyság új alkotmányára II. Szaniszló Ágost is felesküdt. Az 1772-es orosz–porosz szerződést megtagadó új konstitúció az 1573. évi henriki cikkelyek legfontosabb pilléreit tüntette el. Így például a szabad királyválasztás helyébe az örökletes királyság, de alkotmányos monarchia elve lépett, az oly sok problémát okozó liberum vetót eltörölték, a kétkamrás országgyűlés törvényeinek végrehajtásáért a király és a szejm által kiválasztott, kinevezett miniszterek feleltek, a nemesi szabadságjogok korlátozása a jobbágyok és a városlakók tulajdonossá válását segítette elő, a jobbágyoknak biztosították a szabad költözködési jogot, az örök megváltási jogot. Stb.⁴³

A nemesi „aranszabadság” harcosai, az új alkotmány ellenszavazói, Franciszek Branicki koronahetman, Szcęsny Potocki tüzérségi tábornok, Seweryn Rzewuski címzetes vezérőrnagy, Szymon Kossakowski litván szenátor azonnal a régi rend védnökéhez, Oroszországhoz fordultak segítségért. Már Iaşiban, ahol az orosz–török béketárgyalások zajlottak, egyeztettek a lengyel ügyek kijelölt felelőseivel, Grigorij Patyomkinnal (a Krím hódoltatójával), majd Alekszandr Bezborodko kancellárral a beavatkozás mikéntjéről. Alig száradt meg a tinta a török háborút lezáró iaşi béke (1791. december 29.)⁴⁴ dokumentációján, a hagyományos lengyel tiltakozási forma, a konföderáció újra feltámadt. Az 1791. május 3. előtti állapotok, vagyis a Rzeczpospolita restaurálása céljával Targowicében megalakult az a társadalmi szövetség (1792. május 18–19.), amely orosz katonai segítséggel, erőszakkal akadályozta meg az alkotmány bevezetését.

⁴³ Az 1791. évi alkotmány szövegrészeivel alátámasztott elemzése: GRODZISKI: i. m., 504–526. o., RING: i. m., 187–192. o.

⁴⁴ V. MOLNÁR László: II. Katalin és a török félhold. In uő: *II. Katalin cárnő és az „északi koloszsus”*. Tanulmánykötet. Kaposvár, 2014, 42–58. o.

Oroszország természetesen Poroszországot mint érintett felet maga mellé „rendelte” a lengyel ancien regime védelméért,⁴⁵ Ausztriától a francia események miatt a szóbeli támogatással is beírta, hiszen a belső rendet, a nyugalmat, a társadalmi berendezkedés érinthetlenségét nemzetközi szerződéssel (1773) ők garantálták,⁴⁶ s ezt a lengyel szejm törvénybe iktatta nemcsak 1773-ban, de 1775-ben is. Kínos helyzetbe jutott II. Szaniszló Ágost, amikor az idegen hadak éppen az őáltala is szentesített szerződés értelmében lengyel földre léptek. 1792. július 23-án magához kérte a „miniszteri kabinetet” és a szejmek marsalljait, összesen 12 főt, akik 7:5-ös szavazataránnyal a targowicei konföderáció lépését jogszerűnek fogadták el, tehát a beavatkozás tényét legitimálták. Olyannyira, hogy maga a király is csatlakozott a targowicei konföderációhoz. Az új és a régi rend híveinek fegyveres küzdelmét ismételtelen az orosz–porosz közös fellépés döntötte el, de nem a lengyelség–litvánóság javára, hanem saját maguk hasznára. 1793. január 12./23-án⁴⁷ megszületett az újabb egyezség a lengyel „lázas és zűrzavar” elfojtására és az újabb, „örök időkre érvényes” területi zsákmány pontosítására. Poroszország az V. cikkelynek megfelelően a régen áhított Danzigot (Gdańskot), Thornt (Toruńt) és a Czeszochowa–Rawa–Soldau (ma: Działdowo) határvonaltól észak-északnyugatra fekvő részeket bekebelezhette, Oroszország határainak nyugatra tolódását az ukrajnai Braclav (Braclaw), Zsitomir (Żytomerz), a podóliai Kamenyec (Kamieniec), Bar, a belorusz Pinszk (Pińsk), Szluck (Śluck), Bobrujszk (Bobrujsk), Minszk (Mińsk), Boriszov (Borysow) stb. városok orosz fennhatóság alá kerülésével illusztrálhatjuk (II. cikkely). (Vigyázat az értelmezéssel! A tényszerűen igaz adatból – az oroszok 250 ezer km²-e a poroszok 57 ezer km²-ével szemben óriási túlsúlyt képez⁴⁸ –, vagyis, ha csak pusztán az expanzió arányát vesszük mérvadónak, fals magyarázatokhoz juthatunk! Például elég csupán utalni arra, hogy a 18. századi Danzig [Gdańsk] gazdasági ereje messze meghaladta az orosz területi nyereségen keletkező jövedelmet!)

Ahogy az I. felosztást „hitelesítette” a szejm 1773-ban, úgy Grodnóban, az 1793. szeptember 25-i szejmi végzés ugyancsak törvényesnek fogadta el a Rzeczpospolita II. megcsonkítását.⁴⁹ Az „öncsonkító” targowicei konföderáció és a grodnói szejm ténykedését közfelháborodás fogadta, a hazaárulók elleni népha-

⁴⁵ 1792. július 27./augusztus 7. Pétervár: Oroszország–Poroszország szövetségi szerződésének megújítása – *Szobranijje traktatov i konvencij*, T. VI. 148–154. o.

⁴⁶ *Szobranijje traktatov i konvencij*, T. II. 211–212. o. (Az 1792. július 3./14-én Pétervárott I. Ferenc magyar és cseh király, illetve II. Katalin cárnő nevében aláírt külön megállapodás szövege a „Köztársaság 1773 előtti jó rendjének garantálásáról”).

⁴⁷ *Szobranijje traktatov i konvencij*, T. II. 228–235. o. (Az orosz–porosz konvenció szövege a II. felosztásról)

⁴⁸ DAVIES: i. m., 413. o.

⁴⁹ Az 1793. szeptember 25-i IX. articulusból álló, Grodno-i végzés szövege. – Olvasható az interneten: http://f.polska.pl/files/30/159/226/Traktat_rozbiorowy_1793.pdf [2015. 08. 12.]

rag fékezhetetlenné vált. Tadeusz Kościuszko (1746–1817), aki Adam Czartoryski anyagi támogatásával a francia forradalom előtti években a francia Katonai Akadémián hadmérnökként végzett (1769–1774), és az USA függetlenségi háborújában (1776–1783) szerzett érdemeiért tábornoki rangot, továbbá állampolgárságot érdemelt ki, hazatérve bekapcsolódott a hazafias küzdelembe. 1792-ben az oroszok elől Szászországba menekülve (Drezda, Lipcse) H. Kollátaj és I. Potocki oldalán egy „nemzeti felkelés” előkészítésén fáradozott. A társadalmi elégedetlenséget és a népharagot látva, a lengyel szabadságért küzdeni akaró, krakkói szervezetlen tömeg élére állt 1794 márciusában. A sikeres krakkói felkelés és a dicső raclawicei győzelem (1794. április 4.)⁵⁰ országos megmozdulássá szélesítette a Kościuszko vezette szabadságharcot. Április 17–18-án Varsóban is népfelkelés robbant ki. Az összecsapásokban a 8 ezres orosz helyőrség 2 ezer katonája vesztette életét a hűvös előtti napokon.⁵¹ Mindez a Varsóban tartózkodó király szeme láttára! Ne feledjük, II. Szaniszló Ágost is a targowicei konföderáció tagja volt! Vilnában Szymon Kossakowski litván hetman esett a népítélet áldozatául, 1794. május 9-én pedig a rendkívüli bíróság halálos ítéletei alapján négy kollaboráns hazaáruló végezte be életét bitófán a varsói Óváros piacterén. Közöttük volt a vilnai áldozat testvére, Józef Kossakowski livón püspök is. A „lengyel jakobinusok” június 28-án is vérrel áztatták a varsói Szent Anna-templom előtti teret. A varsói tömeg önbíráskodásának nyolc áldozata volt, közöttük a vilnai püspök, Ignacy Massalski. A II. felosztás igazi bűnöseinek, Fr. Branicki, Szcz. Potocki, S. Rzewuski és még öt társuknak a halálbüntetését *in effigie* (jelképesen) hajtották végre.

Az orosz túlerő néhány hónap alatt mégis megtörte a nemzeti ellenállást. A maciejowicei csatában (október 10.) nemcsak vereséget szenvedtek a felkelők, hanem maga Kościuszko is megsebesült, és az oroszok fogságába esett. A mindent eldöntő összecsapás Varsónál folyt le. A lengyelek két haditervéből – védeni magát Varsót, vagy Pragánál sáncokat emelni, s egy nyílt csatára felkészülni – az utóbbit fogadták el. Alekszandr Szuworov tábornok felismerve a Visztula jobb partján emelt sáncok gyenge pontjait egyetlen komoly rohammal, néhány óras kézitusája után elfoglalta a zömében népfelkelők (kaszások) által védett sánctábort (november 4.). A csata utáni megtorlást, a civil, védtelen lakosság legyilkolását (*Rzeź Pragi* = a pragai öldöklés) a falak mögött rettegő varsóiak megfélemlítésének szánták? A „varsói reggeli misével” (április 17–18.) indult oroszellenes felkelés megtorlására ez volt a felelet? Akár igen, akár nem, ezt a „barbár cselekedetet” (az angol követ jelentéséből) egész Európa megismerte, az orosz fegyverek dicstelen ténykedéséről a mai

⁵⁰ Kazimierz BARTOSZEWICZ: *Dzieje insurekcji kościuszkowskiej 1794*. Berlin–Wiedeń, [1913], 160–174. o.

⁵¹ Bartoszewicz által közölt adatok: a varsói orosz helyőrség létszáma 7948 fő (gyalogos és lovas) 34 ágyúval. A felkelés elfojtására nyugatról 1500 porosz közeledett Varsóhoz. Az orosz veszteségek súlyosak voltak: 2265-en elesetek, 1926 fő (köztük 122 sebesült, 161 tiszt, 1445 altiszt és közkatona) fogságba esett. – BARTOSZEWICZ: i. m., 192, 201. o.

generáció sem felejtkezett el. Tény és való, hogy Varsó szinte azonnal kapitulált az oroszok előtt, nem várva be a nyugatról közeledő poroszokat. H. Kollatajnak sikerült elmenekülnie Varsóból, de II. Szaniszló Ágost királyt és Ignacy Potockit foglyokként Oroszországba internálták.

A francia forradalom véres eseményeivel rokonvonásokat mutató lengyel mozgulásoknak egyszer s mindenkorra elejét kell venni, szolt a „hármasszövetség” verdiktje. A lengyel államiság eltüntetésének III., utolsó dokumentumában (1795. október 13./24.)⁵² a „két Császári Udvar és a Berliini Udvar” arra koncentrált, hogy országaik „határát nagy pontossággal” (*sz bolsoju tocsnosztyju*) kijelöljék. Azon túl, hogy a lengyel területek annexióját kölcsönösen elismerték, rögzítették azt is, hogy külső támadás esetén a megtámadott fél segítségére siet hadaival a másik kettő (VII. art.) A határkijelölő bizottságok gyorsan dolgoztak, mert az orosz–porosz határ térképi és megvalósítási tervére már 1796. augusztus 2./13-án ráütköztek a pecsétet.⁵³ A természetes határok közé eső szakaszokon, a Nyugati-Bug és a Nyeman, illetve a Nyeman folyó és a tengerpart között, a 371 határoszlop feállításának helyét fixálták. Oroszország bekebelezte az egész Volhíniát (Łuck), Litvániát (Wilno, Kowno = ma: Kaunas), Podlasie nagy részét (Breść-Litewski, Grodno), Kurland-Semigalliát (a mai lettországi Mitawa = Jelgava, Lipawa = Liepaja, Piltyń = Piltene városokat). Berlin és Bécs jóval szerényebben intézték el a határügyet. Többé-kevésbé a korábbi közigazgatási határokat fogadták el új országhatárként (pl. porosz illetőségű területek lettek a varsói, łomżai, białystoki, suwałki stb. vajdaságok, osztrák kézre jutott a krakkói, sandomierzi, a kielcei, a radomi, a lublini, a chełmi vajdaság).⁵⁴

Ország nincs, királyra sincs szükség! II. Szaniszló Ágost „saját akaratából” mondott le királyi és nagyfejedelmi trónjáról 1795. november 25-én (Katalin napján!) Grodnóban, a koronát és a kormányzást „Minden (Rusz) Oroszország Császárnőjének kezébe helyezte”. Tettét azzal indokolta, hogy Lengyelország „jövője érdekében” csak így járulhat hozzá a „béke és a nyugalom visszaállításához” (*do przywrócenia pokoju i spokojności*), a lengyel–litván emberek „boldogságának a

⁵² *Szobranijje traktatov i konvencij*, T. II. 266–271. o.

⁵³ *Szobranijje traktatov i konvencij*, T. VI. 181–243. o.

⁵⁴ *Szobranijje traktatov i konvencij*, T. II. 277–280. o. – az 1796. október 10-i megállapodás pontjai. Az Orosz Birodalom egységes közigazgatásának az alapjait, a (fő)kormányzóságok és járáások kialakítását II. Katalin az 1775. november 7./18-i manifestumával teremtette meg (*Ucsreszsgvenyija dlja upravljenija gubernij Vszeroszsijszkij Imperii*), 1781-ben Ukrajnára, 1783-ban a Baltikumra is kiterjesztve. A manifestum szövegének egyes részei magyarul: FILIPPOV Szergej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkor orosz történelem forrásai. XVIII. század*. Budapest, 2006, Pannonica, 113–116. o. Oroszország európai felén a század végén 50 kormányzóság működött. A lengyel–litván szerzeményekből a szmolenszki, a vilnai, a kovnai, a vityebszki, a mogiljovi, a minszki, a volhíniai, a podóliai guberniumok keletkeztek. Lásd a részleteket és értékeléseket: L. M. LISZENKO: *Gubernatori i genyeral-gubernatori Rosszijszkij imperii (XVIII – nacsalo XX veka)*. Moszkva, 2001, Izdatyelsztvo MGPGU, 44–61. o.; KAMENSKIJ: *Ot Petra I do Pavla I*. 424–430. o.

jobbításához”.⁵⁵ Figyelemre méltó, hogy a Rzeczpospolita utolsó választott királya Poniatowski, a cári gárda egykori tisztje nem a három osztozkodó állam uralkodójára bízta a lengyelek–litvánok jövőbeni sorsát, hanem kizárólagosan II. Katalinra. Azt tudjuk magyarázni, hogy miért ragaszkodott és bízott a hatalmas impérium vezetőjében, de arra nem tudunk válaszolni, hogy miként képzelte el azoknak a volt alattvalóinak a jövőjét, akik az osztrák és a porosz szerzeményeken éltek.

A szakirodalomban szinte általánosan elfogadott az az érv, hogy a Rzeczpospolitát „a szentpétervári, berlini és a bécsi zsarnokok” tüntették el, miután felismerték a gyenge szomszédállam kiszolgáltatottságát. Norman Davies brit történész nagy hatású munkájában, a *Lengyelország történetében* (az *Agónia* című fejezetben) a fenti gondolatot kiegészíti: „A Lengyel-Litván Köztársaságot nem a belső anarchia miatt kellett lerombolni. Azért kellett elpusztulnia, mert többször is megpróbálta megreformálni önmagát.”⁵⁶ Úgy véljük, hogy ezzel a sommás megállapítással vitatkozni szükséges. Mégpedig azért, mert a külső faktorok, vagyis a nemzetközi politikai tényezők, így a királyválasztások (a Rzeczpospolita *sine non quája!*) mindig is a belpolitika szerves részét képezték. Tehát szétválasztva, külön-külön kezelni, sőt egymással szembeállítani a bel- és külpolitikai „játsszmákat” – meglátásunk szerint – nem helyes. De egy további kérdés is gyengíti a daviesi nézetet. Hogyan lehet a lengyel reformereket a lengyel nem-reformerektől elkülöníteni? Minden lengyel politikus reformerként tűnik fel, annak vallotta magát! Ne feledjük! A nemesi demokrácia a királyi hatalommal szemben permanens hadiállapotban állt már III. Waza (Vasa) Zsigmond óta, elsősorban a hadsereg ügyében. A csak a királynak engedelmeskedő állandó hadsereg létszámának korlátozása, ellenpólusként a nemesi insurrekcióhoz való merev ragaszkodás, valamint a korszerűtlen hadviselés, a meggyengülés irányába tolta az országot. János Kázmér király idején (1648–1668) súlyos, visszafordíthatatlan kudarcok sorozatát szenvedte el a Nemesi Köztársaság (Ukrajna – 1648–1654, kis északi háború – 1655–1660, andruszovói fegyverszünet – 1667), külső támasz nélkül már alig-alig volt „életképes” a Rzeczpospolita. Nem véletlenül értelmezte a közvélemény a pénzérméken olvasható *I. C. R.* (= Ioannes Casimirus Rex) rövidítést *Initium Calamitatis Regnine*nek, azaz a királyság szerencsétlenségének kezdeteként. A régi (a hagyomány, a változatlanság) és az új (szakítás a múlttal, haladás a korral) egymásnak feszülése, a konföderációk okozta dezorganizáltság, egy évszázados belső kompromisszumképtelenség a 17. század elején még nagyhatalomnak számító államot könnyű prédával kecsegtető vadászterületté

⁵⁵ Stanisław August Poniatowski király lemondó nyilatkozata az interneten: https://pl.wikisource.org/wiki/Akt_abdykacji_Stanis%C5%82awa_Augusta_Poniatowskiego [2015. 08. 15.]. II. Katalin halála után I. Pál cár kérésére Pétervárra költözött, a cári udvar hivatalos és magánjellegű rendezvényein állandó résztvevő. A Grigorij Orlovnak épített, de annak haláláig el nem készült ún. Márvány-palotában (nevét a különleges szibériai márványokról kapta) lakott „udvartartásával”. 1798. február 12-én hunyt el Pétervároton.

⁵⁶ DAVIES: i. m., 418. o.

alakította a szomszédos abszolutizmusok számára. Daviesnek, aki nem mellesleg a lengyel állam kitüntetettje, a Fehér Sas-rend birtokosa (2012), a lengyel nemzeti tudat lényegéről adott megfigyelésének viszont vita nélkül helyt kell adnunk: „A lengyelek szemében a politikai helyzet létező valóságként való elutasítása alapvető ösztönzője a nemzeti tudat kialakulásának; ez a felfogás persze gyakran elhomályosítja a múltból alkotott képet.”⁵⁷ Pontosan ez történt a 18. századi *Rzeczpospolita*ban! A „létező valóság” (az orosz, porosz abszolutista, militarista állam fölénye) tagadása révén egyenes út vezetett az önfeláldozó, hősiessé, de biztos vereséget hozó küzdelemhez.

AJÁNLOTT IRODALOM

Simon DIXON: *The Modernization of Russia 1676–1825*. Cambridge, 1999, Cambridge University Press; Paul DUKES: *The Making of Russian Absolutism 1613–1801*. New York, 1982 (2. kiadás: 1990) Longman; Lindsey HUGHES: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven – London, 1998, Yale University Press; James CRACRAFT: *The Petrine Revolution in Russian Culture*. 2004, Harvard University Press; Robert K. MASSIE: *Nagy Péter élete és kora*. Budapest, 2014, I. P. C. (eredeti címe: *Peter the Great: His Life and World*. New York, 1980. Újabb kiadása: 2011); Robert K. MASSIE: *Nagy Katalin: Egy asszony portréja*. Budapest, 2013, I. P. C. (eredeti címe: *Catherine the Great – Portrait of a Woman*. New York, 2011); Isabel DE MADARIAGA: *Russia in the Age of Catherine the Great*. London, 1981, Yale University Press; Klaus ZERNACK: *Polen und Russland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte*. Berlin, 1994, Propyläen (lengyelre fordítva: *Polska i Rosja. Dwie drogi w dziejach Europy*. Warszawa, 2000, „Wiedza Powszechna”); Reinhard WITTRAM: *Peter I. Czar und Kaiser*. Bd. I–II. Göttingen, 1964, Vandenhoeck & Ruprecht; Michael Georg MÜLLER: *Die Teilungen Polens. 1772–1793–1795*. München, 1984, C. H. Beck; Tadeusz CEGIELSKI – Łukasz KĄDZIĘŁA: *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*. Warszawa, 1990, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne; Marian Henryk SEREJSKI: *Europa a rozbiory Polski*. Warszawa, 1970, Państwowe Wydawnictwo Naukowe (Wyd. II.: Warszawa, 2009.); Urszula AUGUSTYNIAK: *Historia Polski 1572–1795*. Warszawa, 2008, Wydawnictwo Naukowe PWN; *Historia dyplomacji polskiej. t. 2. 1572–1795*. (Pod red. ZBIGNIEWA WÓJCIKA) Warszawa, 1982, Państwowe Wydawnictwo Naukowe; *Między Wschodem i Zachodem. Rzeczpospolita w XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w 70 rocznicę urodzin*. Warszawa, 1993, Wydawnictwo Fundacji „Historia pro Futuro”; Jacek STASZEWSKI: *Wettynowie*, Olsztyn, 2005, Wydawnictwo: Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego; Henryk WISNER: *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*. Warszawa, 2002, Wydawnictwo Neriton; A. N. SZAHAROV (otv. red.): *Isztorija vnesnyej polityiki Rosszii. Konyec XV–XVII vek*. Moskva, 1999, Izdatyelsztvo „Mezhdunarodnije otnoscsenyija”; Sz. P. ORLENKO: *Vihodci iz Zapadnoj Jevropi*

⁵⁷ DAVIES: i. m., 421. o.

v Rosszii XVII veka. *Pravovoj sztatusz i realnoje polozsenyje*. Moszkva, 2004, Drevnyehraniliscse; *Inozemci v Rosszii v XV–XVII vekah: Szbornyik matyerialov konferencij 2002–2004 gg.* Moszkva, 2006, Drevnyehraniliscse; V. Sz. BOBILJOV: *Vnyesnyaja polityika Rosszii epohi Petra I.* Moszkva, 1990, Izdatyelsztvo UND; *Isztorija Szevernoj vojni 1700–21 gg.* (Red.: ROSZTUNOV I. I. i dr.) Moszkva, 1987, Nauka; A. V. MALOV: *Russzko–polszkaja vojna 1654–1667 gg.* Moszkva, 2006, Izdatyelsztvo „Cejhgauz”; A. A. PREOBRAZSENYSZKIJ – T. E. NOVICKAJA (Otv. red.): *Zakonodatyelsztvo Petra I.* Moszkva, 1997, Izd. „Jurigycseszkaja lityeratura”; Je. V. ANYISZIMOV: *Pjotr Velikij. Licsnoszty i reformi.* SzPb., 2009, Izdatyelsztvo „Pityer”; A. B. KAMENSKIJ: *Zsizny i szugyba imperatrici Jekatyerini Velikoj.* Moszkva, 1997, Izdatyelsztvo „Znanyije”; A. B. KAMENSKIJ: *Ot Petra I. do Pavla I.* Moszkva, 2001, Izdatyelsztvo RGGU; N. I. PAVLENKO: *Jekatyerina Velikaja.* Moszkva, 2006, Izdatyelsztvo „Molodaja gvaryija”; T. V. ARTYEMJEVA (Otv. red.): *Filoszofszkij vek. Almanah 11. Jekatyerina i jejo vremja. Szovremennij vzgljad.* SzPb., 1999, Szankt-Petyerburgszkij Centr isztorii igyej; B. V. NOSZOV (Otv. red.): *Polsa i Jevropa v XVIII veke. Mezsdunarodnije i vnutrennyije faktori razgyelov Recsi Poszpolitoj.* Moszkva, 1999, Insztyitut szlavjanovegyenyija RAN; P. V. SZTYEGNYIJ: *Razgyeli Polsi i gyiplomatyija Jekatyerini II. 1772. 1793. 1795.* Moszkva, 2002, Izdatyelsztvo „Mezsdunarodnije ot-noscsenyija”; T. V. CSERNYIKOVA: *Jevropeizacija Rosszii vo vtoroj polovinye XV–XVIII vekah.* Moszkva, 2012, MGIO-Unyiverszitet; http://histrf.ru/uploads/media/artworks_object/0001/02/65e60496-cefe41bde31ffdecdb98b19189b14f4.pdf

A női uralkodók hatalomra kerülésének nehézségei a 18. századi cári birodalomban

A 18. századot minden túlzás nélkül nevezhetjük a cárnők és a palotaforradalmak korának. Ez a két jelenség igen sajátos képet biztosít ennek az időszaknak. Ugyanakkor egyiket sem tekinthetjük teljesen orosz specifikumnak. A női uralkodásnak számos példája ismert az egyetemes történelemből, de ezek többnyire egyedi, különálló esetekként fordultak elő, nem pedig majdnem egy egész évszázadot meghatározóan. Mégis, kivételként megemlíthető az alkotmányos monarchiájú Holland Királyság, ahol a 20. században egymás után három nő is elfoglalhatta a trónt.¹ Államcsínyre – egy ország irányításának erőszakos átvételére – ugyancsak megannyi esetben sor került. Ennek ellenére I. V. Volkova és I. V. Kurukin történészek a *Palotaforradalmak a XVII–XX. századi Oroszország politikatörténetében* című munkájukban azt hangsúlyozzák, hogy az orosz palotaforradalom sajátos belső fejlődés eredménye, ezért az európai gyakorlattal

való összevetése nem helytálló.²

A vizsgálat alá vont korszakban, az Orosz Birodalom két nagyformátumú uralkodója közé hat kisebb ékelődött, akiknek többnyire csak epizódszerep jutott. A század első negyedének végén I. Péter (1682–1725) cár halála az addig prosperáló birodalmat veszélybe sodorta. Az öröklés körül kibontakozó problémák destabilizációval és egy újabb zavaros időszak beköszöntének lehetőségével fenyegettek. Az egyenes fiúági örökös hiánya egy új, addig ismeretlen precedenst hívott

¹ I. Wilhelmina (1890–1940; 1945–1948), I. Julianna (1948–1980), I. Beatrix (1980–2013)

² I. V. VOLKOVA – I. V. KURUKIN: Fenomen dvorcovih perevorotov v polityiceszkoy isztorii Rosszii XVII–XX. vv. *Voproszi Isztorii*, 1995/5–6, 40–61. o.

életre az orosz történelemben. Kezdetét vette, a csupán a 18. századra jellemző, női imperátorok kora, mely során, 1796-ig, összesen négy nő ülhetett a trónra – I. Katalin (1725–1727), I. Anna (1730–1740), I. Erzsébet (1741–1761) és II. Katalin (1762–1796) – egy pedig, Anna Leopoldovna régensként szerzett hatalmat a csecsemő cár, VI. Iván (1740–1741) mellett. Ezt megelőzően a gyengébbik nem képviselői közül csupán néhánynak – Olga fejedelemasszonynak (945–962), Jelena Glinszkajának (1533–1538) és Szofja Alekszejevna-nak (1682–1689) – volt alkalma részt venni a kormányzásban.³

Jelen tanulmány célja, hogy Nagy Katalin kiemelése mellett, képet adjon azokról a tényezőkről, melyek hozzájárultak a női hatalomgyakorlás megvalósulásához. Olyan összetevőkről van itt szó, mint a dinasztikus válság, a nemesi intrikák vagy a palotaforradalmak. Mivel a cárnők eltérő példát jelentenek a vizsgálat során, indokoltnak látom egyikük – II. Katalin – középpontba helyezését.

A női uralkodás lehetőségének megteremtése

Nagy Péter uralkodását megelőzően a trónöröklés rendje egyértelmű volt, a primogenitúra szabályai szerint zajlott. A hatalom egyenes ágon, apáról fiúra, vagy ha szükséges volt, egy generáció átugrásával, fiúunokára szállt. A cárnak két házasságából több fiúgyermek is született, de egyik sem élte meg, hogy apja nyomdokaiba léphessen. Ha érvényesült volna a hagyomány, akkor I. Pétert követően unokájának, Pjotr Alekszejevicsnek kellett volna a trónt elfoglalnia. I. Péter és elsőszülött fia, Alekszej Petrovics viszonya az idők folyamán véleménykülönbségekből adódóan egyre inkább elmérgesedett, mely eredményeként 1718-ban megfosztotta örökségétől, és helyére fiatalabbik, (I.) Katalintól született gyermekét, Pjotr Petrovicsot nevezte ki.⁴ A megoldásnak azonban nem sokáig örülhetett, hiszen – Pjotr halálával – hamarosan utód nélkül maradt. Unokája esetleges későbbi cársága pedig rossz érzésekkel töltötte el. Ezt a lehetőséget tette megkerülhetővé egy új rendelet, melyet 1722. február 5-én, *A trónöröklés jogáról*⁵ címmel adtak ki. Ennek

³ FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Budapest, 2001, Pannonica Kiadó, 635, 642, 644–645. o.

⁴ Az 1718. február 3-án kelt rendelkezés teljes címe: I. Péter manifestuma idősebbik fiának, Alekszejnek oroszországi trónöröklési jogáról való megfosztásáról és fiatalabbik fiának, Péternek örökössé való kinevezéséről. Forrásközlés: Manyifeszt Petra I o lisenyii sztarsevo szina Alekszeja prav naszledovanyija presztola vszerosszijszkovo i o naznacsenyij naszlednyikom maloletnevo cvojevo szina Petra. In *Zakonodatylsztvo Petra I*. Moszkva, 1997, Izd. „Jurigyicseskaja lityeratura”, 54–59. o.; Magyarul lásd FILIPPOV Szergej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkori orosz történelem forrásai. XVIII. század*. Budapest, 2006, Pannonica, 33–35. o.

⁵ Forrásközlés: O prave naszlegijja presztola. In *Zakonodatylsztvo Petra I*, i. m., 61–62. o.; magyarul lásd FILIPPOV Szergej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkori orosz történelem forrásai*. i. m., 50–51. o.

értelmében a regnáló uralkodó szabadon jelölhette ki utódját, bárkit, akit alkalmasnak ítelt a kormányzásra.⁶ Ez a személy akár nő is lehetett, hiszen a rendelet nem zárta ki egyértelműen a gyengébbik nem képviselőit az örökösök sorából. Ugyanakkor a péteri szabályozás nem foglalt olyan világosan állást, mint VI. Károly német-római császár (1711–1740) 1713. április 19-i okmánya, a Pragmatica sanctio, mely kimondta, hogy az uralkodóház egyenes, férfiágának kihalása esetén a nőági leszármazottak következnek a trónon.⁷ Nagy Péter manifestuma nem az öröklés sorrendiségét erősítette meg, hanem egy teljesen új gyakorlatot vezetett be, ami az uralkodó döntési jogát helyezte előtérbe az utód személyének kijelölésében. Ennek az ideológiai alapját Feofán Prokopovics (1681–1736) novgorodi érseknek kellett megteremtenie.⁸ 1722-ben, az ukáz kiadását követően látott napvilágot *Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására*⁹ című írása. Ebben az örökletes monarchiával szemben az új rend létjogosultságát támasztotta alá.¹⁰ Érvelése szerint, a vérségi leszármazásnál sokkal fontosabb az idoneitás elvének az érvényesülése. Az uralkodónak pedig egyenesen kötelessége a közjó érdekében egy olyan utódot kiállítani, aki ennek megfelel. Ehhez a szabad döntési jogát hatalma szuverén volta biztosította, valamint az 1714-ben életbe lépő egyedöröklési rend.

A választó monarchia gyengesége a regnáló uralkodó váratlan halálában és a törvényesen rögzített végrendelete hiányában rejtett. I. Péter, de akár II. Péter (1727–1730) esete is kiválóan példázta ezt. Mégis a trónöröklés rendjében egészen I. Pál (1796–1801) uralkodásáig nem történt jelentősebb változás. Ugyan I. Katalin végrendeletileg módosított rajta azzal, hogy kimondta, amennyiben II. Péter gyermektelenül hal meg, a korona Anna Petrovnára és leszármazottaira száll. Ezen ág kihalása után pedig Jelizaveta Petrovna lép elő örökössé. Azaz a cárnő nem mást tett, mint meghatározta az utódok egymásutániságát, csakhogy ez nem jutott érvényre.¹¹ I. Annával, I. Péter féltestvérének, V. Ivánnak (1682–1696) a lánya ülhetett a trónra,

⁶ Jevgenyij Viktorovics ANYISZIMOV: *Vremja petrovskih reform.* Leningrad, 1989, Lenyizdat, 459. o.

⁷ POÓR János: Az osztrák örökösödési háború (1740–1748). In uő (szerk.): *A kora újkor története.* Budapest, 2009, Osiris Kiadó, 81. o.

⁸ Anthony LENTIN: *Peter the Great: His Law on the Imperial Succession in Russia, 1722. The Official Commentary.* Oxford, 1996, Headstart History, 17–20. o.; Gary MARKER: Sacralising Female Rule, 1725–1761. In Wendy ROSSLYN – Alessandra TOSSI (eds.): *Women in Russian Culture and Society, 1700–1825.* Palgrave Macmillan, Hampshire, 2007, 173–174. o.

⁹ Eredeti címe: Pravda voli monarsej, v opregyelnii naszlednyika gyerzsavi szvoej. Cynthia Hyla WHITTAKER: *Russian Monarchy. Eighteenth-Century Rulers and Writers in Political Dialogue.* DeKalb, IL., 2003, Northern Illinois University Press, 55. o.

¹⁰ Pár évvel korábban, 1716-ben, a *Dicsőítő szónoklat Péter Petrovicsnak, a legnemesebb uralkodó cárevicsnek és nagyfejedelemnek születésnapja alkalmából* című művében még az örökletes monarchia előnyeit ecsetelte. Míg a választható monarchia legnagyobb veszélyének az interregnumot nevezte.

¹¹ V. P. NAUMOV: Elizabeth I, 1741–1762. J. RALEIGH and A. A. ISKENDEROV (eds): *The Emperors and Empresses of Russia: Reconsidering the Romanovs.* New York, N.Y., 1996, Routledge 70. o.

aki a Romanov-ház ezen ágából jelölte ki utódát is. Majd csak 1741-ben került újra előtérbe a péteri ág, I. Erzsébet trónfoglalásával.

Összességét tekintve a nők uralkodásának lehetőségét a dinasztikus válság teremtette meg. Ezen, Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij szerint, Péter csak tovább rontott az 1722-es manifesztumával, amelynek a hosszú távú következményeit az alábbiakban látta a történész: „Azzal, hogy megtagadta a legfelsőbb hatalom törvényes alapját [...] Péter rendelete megszüntette a dinasztia intézményességét. Így nem maradt más, mint királyi vérrrel rendelkező személyek sora, világos dinasztikus pozíció nélkül.”¹² Később II. Katalin esetében pedig már erről a vérségi leszámazásról sem beszélhetünk.

A hatalom megszerzésének módja

I. Péter rendelete csupán az elvi lehetőségét teremtette meg a női uralkodásnak. A gyakorlati megvalósítását a palotaforradalmak biztosították. A fogalmat először Szergej Mihajlovics Szolovjov történész használta a 19. században. Maga az esemény egy sor válságjelenség eredményeként alakult ki. A tradíciókat felszámolták a péteri reformok, a politikai etikett normái megváltoztak, az uralkodóváltás automatizmusa a trónöröklés hagyományos rendjének átalakulásával megszűnt. A hatalom instabillá vált. A vezető arisztokrácia érdekcsoportjai vetélkedtek egymással a nagyobb befolyásért. A kegyencek előtérbe kerültek, az udvari intrikák felerősödtek, és összeesküvésekké dagadtak. 1725 és 1762 között összesen nyolcszor került sor államcsínyre, mely valamennyi alkalommal új uralkodót emelt a trónra, és egy új összetételű nemesi csoportnak adott lehetőséget az irányításban való részvételle. A történetírás ezt az időszakot joggal nevezi a palotaforradalmak korának.¹³

A négy uralkodónő egyikének hatalomra kerülésekor sem jutott érvényre az új öröklési rend. A haldokló I. Péternek már nem volt alkalma megnevezni utódjaként feleségét, a kamaszkorú II. Péter pedig végrendelet nélkül, váratlanul hunyt el. I. Erzsébet és II. Katalin trónszerzése, elődjük hatalmának erőszakos megdöntése útján valósult meg. Az uralkodó kinyilvánított akarátának hiányában a gárdaezredek szerepe felértékelődött. V. O. Kljucsevszkij szerint 1725-ben és 1730-ban az erődemonstráció volt a feladatuk, míg 1741-ben és 1762-ben a tényleges beavatkozás. Ugyanakkor V. Ja. Ulanov azt hangsúlyozza, hogy ezen privilegizált ezredek csak eszközként szolgáltak az uralkodó arisztokrácia kezében.¹⁴

¹² A. B. KAMENSKIJ: *Rosszijszkaja imperija v XVIII veke: tragicii i modernizacija*. Moszkva, 1999, Novoje lityeraturnoje obozrenyje, 138. o.

¹³ A. B. KAMENSKIJ: *Ot Petra I do Pavla I: reformi v Rosszii XVIII veka (opit celosztynovo analiza)*. Moszkva, 1999, RGGU, 165. o.

¹⁴ KAMENSKIJ: *Rosszijszkaja imperija v XVIII veke*. i. m., 137. o.

Egy más megközelítésű értelmezés arra mutat rá, hogy az I. Katalint, I. Annát és I. Erzsébetet hatalomra segítő palotaforradalom a legitim örökös jogainak érvényesítését szolgálta, míg az 1762-es folyamán a gárda önálló politikai, forradalmi erőként lépett fel. Megdöntötték a törvényes cár hatalmát, akinek a szolgálatára nem sokkal korábban esküdtek fel, és a haza védelmének érdekében egy illegitim, de általuk jobbnak ítélt uralkodót segítettek a trónra.¹⁵ Tehát ők határozták meg az új uralkodó személyét, és döntöttek az alkalmasságáról. Mihail Vasziljevics Lomonszov (1711–1765) a katalini palotaforradalmat már tradícióként írta le, és I. Erzsébet trónfoglalásához hasonlította. A két esemény között fellelhető egybeesésekben valamiféle történelmi igazolást látott.¹⁶

Mindezek ellenére II. Katalinnak, az orosz történelem legjelentősebb női uralkodójának a trónigénye teljesen megalapozatlan volt. III. Péter (1762) törvényes jogon bírta a hatalmat. I. Katalin végrendelete, valamint az, hogy I. Erzsébet örökösésként nevezte meg, megerősítette pozícióját. Az uralkodói döntésen túl az is mellette szólt, hogy I. Péter unokájaként Romanov vér csörgedezett az ereiben, lemondott atyái örökségéről, áttért az ortodox hitre, és elállt a svéd trónörökösésként bírt jogától. Ugyanakkor ellene szólt mérhetetlen rajongása minden iránt, ami porosz volt. Cselekedeteivel veszélyt jelentett a birodalomra, és minden benne élő alattvalójára nézve, így feleségére is. Társasági összejöveteleken nyíltan hangoztatta, meg kíván szabadulni Katalintól, hogy szeretőjét, a kancellár unokahúgát, Jelizaveta Romanovna Voroncova grófnőt (1739–1792) vehesse nőül.¹⁷ Egy 1762. június 9-én tartott ünnepséget követően, ahol az új porosz szövetséget ünnepelték,¹⁸ Katalin nem akart Péter holsteini rokonságának egészségére koccintani. A cár mérhetetlen haragra gerjedt, és elrendelte felesége letartóztatását, mely csak a cárné egyik nagybátyja, Georg Ludwig holstein-gottorpi herceg (1719–1763) közbelépésére hiúsult meg.¹⁹

Katalin származása ellenére rövid időn belül rendkívül népszerűvé és teljesen oroszra tudott válni. Ugyanez nem mondható el férjéről, akinek tiszavirág-életű uralkodása alatt sikerült majdnem mindenkit maga ellen hangolnia. Ezért, amikor felesége elragadta tőle a hatalmat, nem sokan nyújtottak segítséget a törvényes cár-

¹⁵ V. O. KLIUCHEVSKY: *A Course in Russian History: The Time of Catherine the Great*. New York, N.Y., 2015, Routledge, 26. o.

¹⁶ WHITTAKER: i. m., 99. o.

¹⁷ Kyril FITZLYON (trans., ed.): *The Memoirs of Princess Dashkova*. Durham–London, 1995, Duke University Press, 52. o.

¹⁸ I. Erzsébet cárnő az osztrák fél szövetségeseként lépett be a hétéves háborúba (1756–1763). Halála után viszont az új cár – aki szinte bálványozta II. Frigyes porosz királyt – kihátrált ebből a koalícióból, és áttért a porosz oldalra. ifj. BARTA János: A hétéves háború. (1756–1763). In POÓR János (szerk.): *A kora újkor története*. i. m., 116. o.

¹⁹ KLIUCHEVSKY: i. m., 21–22. o.

nak. Ahogy Katalin fogalmazott, Péter önmaga legnagyobb ellensége volt.²⁰ Nem tisztelte elődje, I. Erzsébet emlékét, és többre tartotta a poroszokat, mint az oroszokat. Ebben a helyzetben Katalin könnyűszerrel szerzett támogatókat a legmagasabb világi és egyházi körökből, valamint a gárdaezredek soraiból. Az összeesküvés megszervezésében aktív részt vállalt Nyikita Ivanovics Panyin (1718–1783) egykori diplomata és a cárevics, Pavel Petrovics tanítója.²¹ Jekatyerina Romanovna Daskova hercegné (1743–1810), Katalin bizalmas barátnője. Kirill Grigorjevics Razumovszkij gróf (1728–1803), ukrán hetman, a Szentpétervári Tudományos Akadémia elnöke, aki nagy népszerűségnek örvendett az Izmajlovszkij-ezredben. Az egyházat Dmitrij Andrejevics Szecsenov (1709–1767) novgorodi érsek képviselte. Az Orlov fivérek közül pedig kettőnek jutott fontosabb szerep: Grigorij Grigorjevics Orlov grófnak (1734–1783), Katalin éppen aktuális szeretőjének, és öccsének, Alekszej Grigorjevicsnek (1737–1808). Mindketten elismert katonáemberek voltak, akiket igen nagy tisztelet övezett a fiatal gárdatisztek körében. A Preobrazsenszkij-, Izmajlovszkij- és a Szemjonovszkij-ezred tisztjei közül is többen segítséget nyújtottak már az előkészületek folyamán. Az összeesküvők négy csoportba rendeződtek, melyek vezetői időről időre megbeszéléseket tartottak.²² De minden veszélybe került, mikor 1762. június 27-én Pjotr Passzek kapitányt (1736–1804) letartóztatták. Félő volt, hogy a kínvallatása során részleteket árul el.²³ II. Frigyes óvatosságra intette III. Pétert, de már későn. A cár ekkor Oranienbaumban tartózkodott, és nem sejtette, miféle veszély fenyegeti trónját. A cselszövőknek gyorsan kellett cselekedniük, mielőtt még lelepleződtek volna. Ezért úgy döntöttek, hogy Katalint minél előbb Peterhofból Szentpétervárra viszik, hogy ott császárnőnek kiálthassák ki. A megbukott cár letartóztatását pedig egy későbbi időpontra halasztják. Ennek megfelelően június 28-án Alekszej Orlov kíséretében Katalin a fővárosba érkezett, ahol előbb a gárdaezredek kereste fel, majd a Kazanyi Miaszszonyunk székesegyházat, végül pedig a Téli Palotát. A fegyveres erő tagjai sorra esküdtek hűséget új cárnőjüknek. A továbbiakban ők biztosították beiktatásának akadálytalanságát. A székesegyházban sor került Katalin hatalmának szentesítésére és Pál cárevics trónörökössé nyilvánítására. Még aznap kezdetét vette a palotában a főurak, a Szenátus és a Szent Szinódus tagjainak eskütételi ceremóniája.²⁴

²⁰ W. Bruce LINCOLN: *Romanovs. Autocrats of All the Russias*. New York, N.Y., 1983, Doubleday, 204. o.

²¹ Fridrih Arnold BROKGAUZ – Ilja Abramovics EFRON: *Russzkij biograficeszkij szlovar*. Moszkva, 2007, EKSZMO, 635. o.

²² KLIUCHEVSKY: i. m., 22. o.

²³ Peter JULICHER: *Renegades, Rebels and Rogues Under the Tsar*. Jefferson, NC., 2003, Mcfarland & Co., 139. o.

²⁴ Isabel de MADARIAGA: *Rosszija v epohu Jekatyerini velikoj*. Moszkva, 2002, Novoje lityeratur-noje obozranijje, 62–64. o.

III. Péter udvartartása június 29-én a cár névnapjának megünneplésére készült, aki ekkor még semmit sem tudott a fővárosi eseményekről. A palotaforradalom hírére az addig lojalitást tanúsító hívei lassan átálltak Katalin oldalára, kivéve például a Voroncovokat – Daskova hercegné rokonait –, akik kitartottak mellette. Péter követeket küldött Katalinhoz, köztük bizalmasát, Mihail Illarionovics Voroncov kancellárt, hogy tájékozódjanak a kialakult helyzetről. Megérkezésük után Katalin megvádolta őket azzal, hogy az életére akartak törni, így kénytelenek voltak hűséget fogadni neki. A kancellár ugyanakkor ragaszkodott ahhoz, hogy míg a cár él, addig hozzá köti esküje.²⁵ Péter mindeközben Kronstadtba ment, hogy a flotta élére állva foglalja vissza a fővárost. Mikor ez nem sikerült, visszahajózott Oranienbaumba,²⁶ hogy onnan tegyen kísérletet a cárnővel való kiegyezésre, de Katalin elutasította az együttműködést, majd a szabad távozás fejében felkínált lemondási szándékot is. Péter lemondására végül Peterhofban került sor, 1762. június 29-én.²⁷ A trónfosztott cár utolsó kívánsága az volt, hogy magával vihesse Ropsa kastélyába hegedűjét, kedvenc kutyáját, fekete szolgáját, valamint szeretőjét. Az első hármat engedélyezték számára, de Jelizaveta Voroncovától búcsút kellett vennie.²⁸ A tervek szerint rövid ropsai tartózkodása után Pétert Schlüsselburg erődjébe szállították volna át, oda, ahol VI. Iván is raboskodott. De erre már nem kerülhetett sor, mert 1762. július 6-án tisztázatlan körülmények között elhunyt.

A hatalom biztosítására tett első lépések

A palotaforradalmat követően az új uralkodók elsődleges feladata az volt, hogy igazolják a hatalom átvételének szükségességét, fenntartsák az események törvényességének látszatát, és biztosítsák alattvalóik hűségét. A hatalmat elbitorlók mindig elődeik hibáit emelték ki, és az általuk képviselt rossz elkerülésére kínáltak alternatívát önnön cselekedetükkel. Ennek megfelelően I. Erzsébet arra hivatkozott, hogy V. Iván utódai idegenekre támaszkodtak a kormányzásban, több ponton megsértették apja politikai örökségét és az orosz trónöröklésre vonatkozó rend szabályait. Trónigényének alapját az I. Pétertől való közvetlen leszármazása biztosította a számára. Azzal pedig, hogy VI. Iván uralkodását törvénytelennek nyilvánított

²⁵ FITZLYON (trans., ed.): *The Memoirs of Princess Dashkova*, i. m., 80. o.; A Daskova hercegné által nagybátyjáról leírt jelenetet a történészek a családi legendárium részének tekintik. Az, hogy 1762 után megtarthatta hivatalát, azt feltételezi, hogy mégiscsak felesküdött a cárnő szolgálatára. ALEKSZANDR VORONCOV-DASKOV: *Jekatyerina Daskova. Zsizny vo vblasztyi i v opale*. Moszkva, 2010, Molodaja gvagyija, 68–69. o.

²⁶ KLIUCHEVSKY: i. m., 25. o.

²⁷ Forrásközlést lásd FILIPPOV Szergej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkori orosz történelem forrásai*. i. m., 76–77. o.

²⁸ JULICHER: i. m., 140. o.

ta, nevét mindenhonnan kitöröltette, a rövid uralkodása alatt született rendeleteket visszavonatta, valamint az 1725-től kiadott valamennyi ukázt felülvizsgáltatta,²⁹ rámutatott arra, hogy ezt az időszakot a péteri kormányzás által kijelölt fejlődés újáról való letérésnek tekinti. Ezzel, a péteri örökséghez való visszatéréssel, mintegy saját politikai programját is meghatározta. II. Katalin 1762. június 28-án és július 6-án kiadott két manifesztumában,³⁰ III. Péter uralkodását sötét színben tüntette fel. Az ellene felhozott vádak között szerepelt, hogy a közjó elé helyezett saját vágyai vezérelték az uralkodásban. Így az ortodox hit, az orosz haderő és a birodalom hírnevének védelmében elengedhetetlen volt detronizációja, még mielőtt az országot legnagyobb ellensége, Poroszország szolgájává tette volna.³¹ Katalin a dinasztikus kötelék hiányában, a trónt a nép egybehangzó akaratának eleget téve foglalta el. Az események törvényességét minden esetben az új uralkodónak tett hűségesküik jelezték.

Az alattvalók lojalitását az eskün túl különféle eszközökkel igyekeztek garantálni. Az államcsíny során a legnagyobb kockázatot vállaló résztvevőket megjutalmazták, az elégedetlenkedőket kiengesztelték, és az előző uralkodók által elkövetett igazságtalanságokat részben orvosolták. Ennek megfelelően mindegyik cárnő végrehajtotta a szükséges ajándékozásokat, előléptetéseket és nemesi címek kiosztását. II. Katalin esetében ez a következőképpen nézett ki: Ny. I. Panyinnak grófi címet adományozott, és 5000 rubel évjáradékot, Mihail Nyikitics Volkonszkij herceg (1713–1786) és K. G. Razumovszkij gróf részére is ugyanilyen összegű jutalmat biztosított. Az Orlov fivéreket, mind az ötöt, grófi rangra emelte. Gyémánttal díszített kardot ajándékozott öt tábornagyának: Alekszandr Boriszovics Buturlinnak (1694–1767), Pjotr Ivanovics Panyin grófnak (1721–1789), Pjotr Szemjonovics Szaltikov grófnak (1697–1772), Alekszandr Nyikitics Villebois-nak (1716–1781) és M. Ny. Volkonszkij hercegnek. A Szent András-rend nagykeresztjével tüntette ki Alekszandr Mihajlovics Golicin (1718–1783) tábornagyot, Jakov Petrovics Sahovszkoj herceget (1705–1777) és Zahar Grigorjevics Csernyisov grófot (1722–1784), míg további tizenkét fő a Szent Alekszandr Nyevszkij-rend keresztjét érdemelte ki. Grigorij Orlovot szárnysegédjévé, Daskova hercegnét és Anna Alekszejevna Matjuskina grófnét (1722–1804) pedig udvarhölgyévé tette.³²

²⁹ NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Romanovok*. Budapest, 2002, Pannonica Kiadó, 112. o.

³⁰ Manyifeszt o Bozsesztvii eja imperatorszkovo velicesztva na vszerosszjiskij presztol. In *Zakodatyelsztvo Jekatyerini II*. Tom I. Moszkva, 2000, Izd. „Jurigycieszkaja lityeratura”, 60. o.; Obsztotajelnij manyifeszt o Bozsesztvii eja imperatorszkovo velicesztva na vszerosszjiskij presztol. In uo. 64–69. o.

³¹ PAUL DUKES: *The Making of Russian Absolutism 1613–1801*. London, 1990, Longman, 155. o.; MADARIAGA: *Rosszija v epohu Jekatyerini velikoj*, i. m., 65. o.; RICHARD S. WORTMAN: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Abdication of Nicholas II*. (Vol. I.) Princeton, N. J., 2006, Princeton University Press, 53. o.

³² LINCOLN: i. m., 217. o.

A palotaforradalom további résztvevőinek 600 lelkes birtokot, és évi 2000 rubelt, vagy a birtok értékét, 24 000 rubelt kínált fel. Daskova hercegné azt írta a visszaemlékezésében, meglepődött, mikor kiderült, hogy ő is a megjutalmazásra kerülők ezen csoportjába tartozik. Férje adóságai miatt a 24. 000 rubelt választotta, hogy abból fizethessék ki a hitelezőiket.³³ A szentpétervári őrség tagjairól sem feledkezett meg a cárnő, hat hónapnyi extra zsoldot fizettek ki a részükre. Minderre a koronázási ünnepségen került sor, 1762. szeptember 22-én, hogy nyilvánvalóvá váljon mindenki számára, a cárnő a hűséget nagyra értékeli, és bőkezűen honorálja is. II. Katalin hatalomba való beiktatása Moszkvában zajlott le az orosz hagyományok szerint, az Uszpenszkij- (Mária mennybemenetele) székesegyházban, ahol a cárnő maga helyezte a fejére a koronát, ahogy azt már I. Erzsébet is tette. Az ünnepséget ágyúdörgés, harangzúgás kísérte. A régi főváros utcái megteltek emberekkel, ingyen bort mértek, és ökröt sütöttek. 600 000 rubel értékben szórtak szét ezüstöt a báméskodók között.³⁴

A cárnő általános amnesztiát hirdetett, ennek köszönhetően, az elődei által száműzöttek hazatérhettek, például az egykori kancellár, Alekszej Petrovics Besztuzsev-Rjumin gróf (1693–1768) is.³⁵ Azok is uralkodói kegyelemben részesültek, akik férjét támogatták, és kitartottak mellette. Így kerülték el a bukást és a teljes kegyvesztettséget a Voroncovok, akik végül a politikai életből sem szorultak ki. A hadseregben eltörölte a III. Péter által bevezetett porosz jellegű újításokat. A hétéves háborúban pedig a továbbiakban Oroszország nem vállalt részt.³⁶

Az uralkodói hatalmat veszélyeztetők

A jutalmazások dacára az arisztokraták és a gárdaezredek bármikor a regnáló uralkodó ellen fordulhattak. A közös cél elérése, egy nagyobb rossz elkerülése után, megindult az egykori szövetségesek között a polarizáció. A nemesi csoportosulások az egyes időszakokban nagy befolyást nyerő állami intézmények nyújtotta lehetőségek útján próbáltak a kormányzásban vezető szerepet szerezni. I. Katalin és II. Péter alatt a Legfelsőbb Titkos Tanács (1726–1730), I. Anna és VI. Iván idejében a Miniszterek Kabinetje (1731–1741) biztosította ezt számukra. I. Erzsébet személye körüli kabinetirodát állított fel, és a Szenátust is visszahelyezte a régi funkciójába, míg II. Katalin Uralkodói Tanácsot hozott létre (1762).³⁷ Ezeken az intézményeken

³³ FITZLYON (trans., ed.): *The Memoirs of Princess Dashkova*, i. m., 88. o.

³⁴ JULICHER: i. m., 142. o.; WORTMAN: i. m., 53 o., 56. o.

³⁵ Forrásközlést lásd William TOOKE (trans.): *The Life of Catherine II: Empress of Russia*. (vol.1.) London, 1800, A. Strahan, 497–499. o.

³⁶ NIEDERHAUSER–SZVÁK: *Romanovok*, i. m., 139. o.

³⁷ WHITTAKER: i. m., 67, 107. o.; NIEDERHAUSER–SZVÁK: *Romanovok*, i. m., 112. o.; DUKES: i. m., 119. o., 123. o.

keresztül az arisztokraták többnyire az uralkodói hatalom korlátozására törekedtek, a trónra pedig mindig olyasvalakit segítettek – egy nőt vagy egy gyermeket –, aki a kormányzásban a segítségükre szorult. Az 1762-es palotaforradalom résztvevői közt is hamar érezhetővé vált a feszültség. Ennek egyik oka az volt, hogy eltérő ambíciók motiválták őket Katalin hatalomra segítésében. Az Orlov fivérek – Grigorij és a cárnő közötti viszony fényében – jelentősebb befolyást kívántak szerezni, és a legmerészebb elképzeléseik szerint egy cári címet. Ny. I. Panyinnak viszont nem tetszett az Orlovok ilyen irányú törekvése, ezért igyekezett elérni az eltávolításukat az udvarból és a cárnő közeléből. Félő volt, hogy ahogyan I. Erzsébet titokban hozzáment szeretőjéhez, Alekszej Grigorjevics Razumovszkij grófhhoz (1709–1771),³⁸ úgy Katalin is hasonló elhatározásra szánja el magát. Panyinnak, Daskovának és más arisztokratáknak a hatalomváltással az volt a nem titkolt céljuk, hogy Pál cárevicset segítsék a trónra, aki mellett kiskorúsága idején anyja láthatta volna el a régensi feladatokat.³⁹

A kibontakozó hatalmi csatározások két táborot teremtettek az udvarban. Az azonos álláspontot képviselő nemesek egy-egy nagyobb tekintéllyel rendelkező család mögé sorakoztak fel. I. Erzsébet uralkodása idején a két legjelentősebb família a Voroncov és a Suvalov volt, akiknek egyaránt vezető szerep jutott az Orosz Birodalom bel- és külpolitikájának irányításában. Felemelkedésüket az 1741-es államcsínyben való szerepvállalásuknak köszönhatték. II. Katalin alatt a Panyinok és az Orlovok versengtek hasonló pozícióért. Az Orlovok a cárnő mellett álltak, és a tekintélyelvű kormányzás védelmében léptek fel. Míg Ny. I. Panyin tábora – ide tartoztak a Kurakin, Repnyin, Rumjancev család tagjai és még sokan mások – a kiskorú Pált patronálták, és az uralkodói hatalom törvények által való szabályozását szorgalmazták.⁴⁰ Ennek megvalósítását szolgálta volna a Szenátus és a központi kormányzat átalakítására tett, Panyin által kidolgozott javaslat, amit a cárnő elutasított.⁴¹

A gárdaezredek ugyanolyan állandó veszélyforrást jelentettek, mint a nemesi klikkek. Bár ők is megkapták a maguk jutalmát, előléptetések, jelentősebb pénzösszegek formájában, mégis könnyen mozgósíthatóak voltak egy újabb palotaforradalom esetén. Állandó jelenlétük a fővárosban óvintézkedéseket követelt meg a cárnőktől. Vezetői cseréket és áthelyezéseket foganatosítottak, más alakulatokat rendeltek Szentpétervárra, illetve újabb különleges egységeket hoztak létre az uralkodó személyes védelmére. I. Katalin saját testőrséget tartott fenn, I. Anna az Izmajlovszkij-ezredre és a Lovastestőrségre támaszkodott, I. Erzsébet pedig a Preobrazseszkij-gárdára. II. Katalin a palotaforradalom idején a gárdaezred élére

³⁸ NIEDERHAUSER–SZVÁK: *Romanovok*, i. m., 116–117. o.

³⁹ WHITTAKER: i. m., 101. o.

⁴⁰ VORONCOV–DASKOV: *Jekatyerina Daskova*, 79–80. o.

⁴¹ WHITTAKER: i. m., 106. o.

állt – akárcsak I. Péter – ezredesként, később pedig kegyenceit terjesztette fel a legmagasabb tiszti rangokra.⁴² De nem ő volt az egyetlen, aki a hatalomátvétele idején katonai rangot viselt, I. Anna a Legfelsőbb Titkos Tanács kondíciói ellenére a Preobrazsenszkij-gárda ezredesként söpörte el a hatalmát korlátozni kívánókat, és szerezte meg a trónt.⁴³

A törvényes cár detronizációjának hatása

A vizsgált időszakban két esetben történt meg, hogy a törvényesen uralkodó cárt erőszakos úton elmozdították a trónjáról. Az egyik az 1741-es, a másik pedig az 1762-es palotaforradalom idején. I. Erzsébet megfosztotta hatalmától a gyermek VI. Ivánt, régens anyját, Anna Leopoldovná-t és a német urakat, akik egyre nagyobb teret nyertek a kormányzásban. Mivel a palotaforradalom idején ígéretet tett arra, hogy senkit sem végeztet ki, a bebörtönzés és a száműzetés maradt a leszámolása eszköze.⁴⁴ Ennek megfelelően VI. Ivánt a schlüsselburgi erődbe csukatta, családja többi tagját pedig házi őrizetbe helyeztette.⁴⁵ Mintegy húsz évvel később a cár fog-sága tragédiába torkollott.

II. Katalin regnálása elején állandó pusmogás tárgya volt a törvényes uralkodói jogalapjának hiánya. Ilyen körülmények között, III. Péter, de a két évtizede börtönében raboskodó VI. Iván is, amíg élt, potenciális veszélyforrást jelentett a cárnő hatalmára nézve. A helyzetet valamennyire orvosolta, de nem könnyítette meg, hogy a trónfosztott cár házi őrizetbe helyezését követően nem sokkal elhunyt. Több részlet ezzel kapcsolatban tisztázatlan maradt. Egyes kutatók még az esett időpontját is megkérdőjelezzik, és pár nappal korábbra helyezik. A hivatalos álláspont szerint „aranyeres kólika” volt a halál kiváltó oka. De az Alekszej Orlov által Ropsából küldött levelek balesetről írtak.⁴⁶ Két évvel később, 1764. július 5-én a másik egykori koronás fő is elhalálozott Katalin fogságában.⁴⁷ A cárnő úgy rendelkezett még uralkodása legelején, hogy a „névtelen fogolyként” emlegetett VI. Ivánt szökési kísérlet esetén öljék meg. Korábban, 1762 folyamán Ivánt kétszer szállították Szentpétervárra. Egyszer III. Péterrel találkozott, aki azt tervezte, hogy váláskor fiát is kitagadja, helyébe pedig örökösnek a trónfosztott cárt nevezi ki.⁴⁸ Másik alkalommal Katalin rendelte magához. A hatalom átvétele esetén szóba jöhető legi-

⁴² KLIUCHEVSKY: i. m., 25. o.

⁴³ NIEDERHAUSER–SZVÁK: *Romanovok*, i. m., 94–95. o.

⁴⁴ NAUMOV: i. m., 89. o.

⁴⁵ WHITTAKER: i. m., 82. o.

⁴⁶ Forrásközlést lásd FILIPPOV Szergej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkori orosz történelem forrásai*. i. m., 77–79. o.

⁴⁷ Forrásközlést lásd TOOKE (trans.): *The Life of Catherine II*, i. m., 504–507. o.

⁴⁸ TOOKE (trans.): *The Life of Catherine II*, i. m., 192–194. o.

timációs lehetőségeit vette számításba, melyek között ott szerepelt a házasságkötés az egykor törvényesen regnáló cárral. De végül Péternek és Katalinnak is be kellett látnia, hogy a hosszú évek óta raboskodó Iván szellemileg és fizikailag is alkalmatlanná vált bármilyen feladat ellátására.⁴⁹

A két cár erőszakos haláláról született szóbeszéddek kapcsán mindenki azt találgatta – nemcsak az országon belül, hanem azon kívül is –, hogy milyen szerepe lehetett a cárnőnek az események alakulásában. Tudott róla? Parancsot adott rá? Vagy csak egy „szerencsés véletlen” volt, hogy rövid időn belül mindkét férfi – akiknek a halála jól jött a számára – elhunyt? Mindenesetre Katalin vizsgálatot rendelt el a két ügyben, mely eredményeként végül a foglyok felügyeletét ellátók közül senkit nem vontak felelősségre. Sőt, III. Péter örét, Grigorij Orlovot kinevezte cári főkamrásnak, öccsét, Alekszejt pedig vezérőrnagyi rangra emelte. Fejenként további 50 000 rubelt és egy-egy 800 lelkes birtokot adományozott nekik. Grigorij Alekszandrovics Patyomkint (1739–1791) a Lovastestőrség hadnagyává tette, és egy 400 lelkes birtokkal jutalmazta meg. Fjodor Szergejevics Barjatyinszkij herceg (1742–1814)⁵⁰ pedig 20 000 rubelt kapott.⁵¹ A VI. Ivánt meggyilkoló foglárók is jutalomban részesültek, fejenként 7000 rubelt jutattak számukra.⁵² Ez nem vetett jó fényt a cárnőre. Mégis Denis Diderot (1713–1784) francia filozófus Daskováról készített portréjában azt írta, hogy „a hercegné kijelentette, nem volt olyan ember Oroszországban, még a parasztok között sem, aki azt hitte volna, hogy Katalinnak köze lehetett III. Péter halálához; habár a birodalomban, ahogy Európa-szerre is, mindenkinek meggyőződése volt, hogy erőszakos halált halt”.⁵³ Ugyanakkor Nyugaton Katalin felelősségéről beszéltek. A felvilágosult gondolkodók, mint Voltaire, d’Alembert és az itt említett Diderot is hallotta a pletykát, mely szerint Katalin közvetve szerepet vállalt férje meggyilkolásában. Voltaire egy 1773. június 26-án d’Alembertnek címzett levelében még mindig úgy jellemezte a cárnőt, mint a világ legzsarnokibb hatalmát gyakorló személyt.⁵⁴

Az uralkodó és alattvalói kapcsolatát a tradíciók és a patriarchális rend határozták meg, melybe nem fért bele a törvényes cár elleni lázadás, nemhogy annak a meggyilkolása. III. Péter lehetséges erőszakos halálának híre hívta életre a nép

⁴⁹ JULICHER: i. m., 142–143. o.; LINCOLN: i. m., 214–215. o.

⁵⁰ Alekszej Orlov egyik levelében azt írta, hogy a cár és a herceg részegen összeverekedtek, és mire sikerült szétválasztani őket, Péter már halott volt. Forrásközlést lásd FILIPPOV Szergej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkori orosz történelem forrásai*. i. m., 78. o.

⁵¹ JULICHER: i. m., 142. o.; LINCOLN: i. m., 213. o.

⁵² Isabel de MADARIAGA: *Catherine the Great. A Short History*. New Haven–London, 1990, Yale University Press, 6. o.

⁵³ W. BRADFORD (ed.): *Memoirs of the Princess Daschkaw, Lady of Honour to Catherine II. Empress of All the Russias. Comprising Letters of the Empress and Other Correspondence*. (vol. 2.) London, 1840, Henry Colburn Publisher, 179. o.

⁵⁴ Inna GORBATOV: *Catherine the Great and French Philosophers of the Enlightenment: Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot and Grimm*. Bethesda, MD., 2006, Academica Press, 68. o.

körében az álcár jelenséget, mely már a 17. században is komoly zűrzavart okozott az I. és a II. Ál-Dmitrij feltűnésével. A cár halála körüli rejtélyek nyomán jelentek meg az Ál-Péterek. Közülük is a legsikeresebb Jemelján Pugacsov volt, aki 1773-ban felkelést robbantott ki, amit csak két évvel később sikerült felszámolni.⁵⁵

Konklúzió

A cári birodalomban a 18. század egy addig ismeretlen gyakorlatnak adott helyet, a női uralkodásnak. Az orosz fejlődés sajátosságaként értelmezhető ez a jelenség, hiszen az 1722-es örökösödési jogról szóló manifesztum nem tért ki konkrétan a gyengébbik nem hatalomgyakorlásának lehetőségére. Az új szabályzatban az utód kiválasztásának alapját az adott személy uralkodásra való alkalmassága adta. Az idoneitás elvének viszont a cárnők többnyire nem feleltek meg. Ebben az időben ugyanis a nők, még ha az uralkodó családhoz is tartoztak, nem részesülhettek olyan mértékű oktatásban, mely megfelelően képzetté tette volna őket egy birodalom irányítására. Szerepük ennek megfelelően jórészt formális volt.

Az orosz történelem másik specifikumának tekinthető, hogy a cárnők hatalomra jutása nem végső megoldásként jelentkezett, hiszen a dinasztia valamennyi esetben képes lett volna fiú örököszt adni. A nemesi érdekeket viszont hosszú távon jobban szolgálta egy nő, mint egy olyan fiúgyermek, aki ha megéli a felnőttkort, elsöpörhette volna az addig felette basáskodókat. A nők trónszerzését intrikák, belső viszálykodások kísérték. Legitimációjuk ingatag, hatalmuk elismertetése problémás volt. Az sem segítette ezeket a folyamatokat, hogy egy olyan korban éltek, ahol a nők alávetett és korlátozott helyzetének felszámolása még gyermekcipőben járt. Charles François Philibert Masson (1762–1807) titkos visszaemlékezésében úgy fogalmazott, hogy „Oroszország valóban egyedülálló példát jelent a történelemben. Egy évszázadon belül öt vagy hat nőt látott a birodalom fellett despotikusan uralkodni, ott, ahol korábban azon férfiak szolgái voltak, akik immár maguk váltak szolgává...”⁵⁶

Ha végigtekintünk a cárnők során, elmondhatjuk, I. Katalin paraszti sorból emelkedett fel, és a legkevésbé sem érdekelte az uralkodás. A kevés intellektussal rendelkező I. Anna és I. Erzsébet ugyan vágyott a hatalom birtoklására, de az uralkodást másokra hagyta. Egyedül II. Katalinnak sikerült felnőnie egy birodalom kormányzásának feladatához, és I. Péter méltó örökösevé válnia. Halálával egy korszak ért véget. Utódja, I. Pál gyűlölte az anyját, ennek megfelelően szakított a politikájá-

⁵⁵ MADARIAGA: *Rosszija v epohu Jekatyerini velikoj*, i. m., 383. o.

⁵⁶ Charles François Philibert MASSON: *Secret Memoirs of the Court of Petersburg: Particularly Towards the End of the Reign of Catherine II, and the Commencement of that of Paul I. Serving as a Supplement to the Life of Catherine II*. London, 1801, T. N. Longman and O. Rees, 305. o.

val, és mindent másként kívánt tenni.⁵⁷ Többek között megváltoztatta az öröklés rendjét is. 1797. április 5-én, koronázásának napján kiadott rendeletében visszaállította a primogenitúra gyakorlatát. Ugyanakkor előrelátóan számolt a férfiág kihalásának lehetőségével is, mely esetén a nőági öröklést helyezte kilátásba.⁵⁸ Így az új szabályozás továbbra sem zárta ki a gyengébbik nem képviselőit a cári birodalom uralkodóinak sorából, ennek ellenére a későbbiekben már nem foglalta el újra nő az orosz trónt.

FORRÁS

W. BRADFORD (ed.): *Memoirs of the Princess Daschkaw, Lady of Honour to Catherine II. Empress of All the Russias. Comprising Letters of the Empress and Other Correspondence.* (vol. 2.) London, 1840, Henry Colburn Publisher; O. I. CSISZTYAKOV – T. E. NOVICKAJA (reds.): *Zakonodatelsztvo Jekatyerini II.* (Tom1) Moszkva, 2000, Izd. „Jurigyicseskaja lityeratura”; FILIPPOV Szergej (szerk.): *Az újkori orosz történelem forrásai. XVIII. század.* Budapest, 2006, Pannonica Kiadó; Kyril FITZLYON (trans., ed.): *The Memoirs of Princess Dashkova.* Durham–London, 1995, Duke University Press; Charles François Philibert MASSON: *Secret Memoirs of the Court of Petersburg: Particular Towards the End of the Reign of Catherine II, and the Commencement of that of Paul I. Serving as a Supplement to the Life of Catherine II.* London, 1801, T. N. Longman and O. Rees; A. A. PREOBRAZSNSZKIJ – T. E. NOVICKAJA (reds.): *Zakonodatelsztvo Petra I.* Moszkva, 1997, Izd. „Jurigyicseskaja lityeratura”; William TOOKE (trans.): *The Life of Catherine II: Empress of Russia.* (vol. 1.) London, 1800, A. Strahan.

AJÁNLOTT IRODALOM

Paul DUKES: *The Making of Russian Absolutism 1613–1801.* London, 1990, Longman; A. B. KAMENSZKIJ: *Ot Petra I do Pavla I: reformi v Rosszii XVIII veka (opit celosztново analiza).* Moszkva, 1999, RGGU; A. B. KAMENSZKIJ: *Rosszijszkaja imperija v XVIII veke: tragicii i modernizacija.* Moszkva, 1999, Novoje literaturnoje obozrenyje; Antony LENTIN: *Peter the Great: His Law on the Imperial Succession in Russia, 1722. The Official Commentary.* Oxford, 1996, Headstart History; Isabel de MADARIADA: *Rosszija v epohu Jekatyerini velikoj.* Moszkva, 2002, Novoje lityeraturnoje obozrenyje; NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Romanovok.* Budapest, 2002, Pannonica Kiadó; I. V. VOLKOVA – I. V. KURUKIN: *Fenomen dvorcovih perevorotov v polityicseszkjoj isztorii Rosszii XVII–XX. vv. Voproszi Isztorii,* 1995/5–6, 40–61. o.; Cynthia Hyla WHITTAKER: *Russian Monarchy. Eighteenth-Century Rulers and Writers in Political Dialogue.* DeKalb, IL., 2003, Northern Illinois University Press.

⁵⁷ NIEDERHAUSER – SZVÁK: *Romanovok*, i. m., 169. o.

⁵⁸ FILIPPOV Szergej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkori orosz történelem forrásai.* i. m., 157–158. o.

CÁROK BIRODALMA

Európai ügyek, a keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában (1801–1825)

Oroszország a 19. századra nagyhatalommá vált. 18. századi külpolitikai sikereinek hatására megerősödött a helyzete a Baltikumban, majd miután a fekete-tengeri problémát is megoldotta, megnövelte befolyását az európai ügyekben és a keleti kérdésben. Szerepe a világpolitikában megnőtt, és jelentősen meg is változott.¹

A 18. század végén a francia forradalom hatására átformálódott a nemzetközi kapcsolatok rendszere, a Nagy-Britannia által szervezett és vezetett koalíciók küzdöttek a forradalmi Franciaországgal. Napóleon államcsínye után (1799) a francia expanzió megerősödött. A 19. század elejétől az európai nagyhatalmi együttműködés célja már Napóleon Európa feletti uralmának meggátolása lett.

Az európai ügyek és a keleti kérdés vitás problémái által kiváltott ellentétek, amelyek gyökerei a 18. századra nyúltak vissza, nehezítették az összefogást a nagyhatalmak között.

1801 az orosz állam történetében is alapvető változásokat hozott, március 24-én I. Sándor 23 évesen, palotaforradalommal került a trónra. A felvilágosodás eszméin nevelkedett fiatal uralkodó – tanítója a svájci származású, republikánus elveket valló F. C. Laharpe volt – otthonosan mozgott a belpolitikában, jól körülhatárolt programmal rendelkezett. Nem voltak azonban világos elképzelései arról, hogyan kell az orosz külpolitikát irányítani, s az Orosz Birodalom katonai erejét miként le-

¹ O. V. ORLIK – V. N. PONOMARJEV (red.): *Isztorija vnyesnyej polityiki Rosszii. Pervaja polovina 19. v. Moskva, 1995, Mezsdunarodnije otnoscsenyija, 9. o.*

het hasznosítani annak érdekében, hogy a meglehetősen bizonytalan elképzeléseit a szövetségeseire és az ellenfeleire rákényszerítse. Ez részben abból fakadt, hogy az oktatásában kevés figyelmet fordítottak a külpolitikai ismeretek tanítására, a hangsúlyt a belpolitikára helyezték. Sándor kiválóan beszélt és olvasott több nyelven, külföldön viszont sohasem járt, az európai országokról származó ismeretei egyrészt a tanulmányaiból, másrészt személyes (baráti) kapcsolataiból származtak. Éppen emiatt egy cseppet sem meglepő az, hogy a külkapcsolatokról vallott korai nézetei inkább naivak és idealisták voltak, kevés közük volt Oroszország erejéhez és az európai ügyek korabeli állapotához. Az első szerényen kinyilvánított célja a béke megteremtése és biztosítása volt, s azt nem csupán Oroszország, de az egész világ (Európa) számára óhajtotta. Laharpe ismertette meg vele az „örök béke” eszméjét is.² I. Sándor hatalomra jutásakor azonban nem volt olyan helyzetben, hogy a békét megteremtse és biztosítsa, hogy az európai ügyekre döntő befolyással bírjon, és ezáltal az emberiség javát szolgálja.³ Trónörökösként megtapasztalta, mennyire népszerűtlen apja külpolitikája. I. Pál (1796–1801) átgondolatlan lépései – konfrontálódott a szövetségeseivel, Ausztriával és Nagy-Britanniával, kilépett a második koalícióból, és szövetséget kötött Franciaországgal – miatt háborúba sodródott az angolokkal, amely jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy összeesküvők távolították el a hatalomból.

I. Sándor a trónra kerülésekor kinyilvánította, hogy „szíve szerint” nagyanyja, II. Katalin (1762–1796) politikáját követi, amivel jelezte, hogy belpolitikájában a reformok bevezetésének a híve, és megőrzi a katalini tradíciókat a külpolitikájában is. A külpolitikai kurzus megváltoztatásának szükségességét a következőkkel indokolta: „Trónra lépén érzékelttem, hogy olyan politikai kötelezettségek kötnek, melyekből egész sor ellentmond az állam érdekének.”⁴ 1801 márciusában a fő problémát az angolokkal való szembenállás jelentette, és az angol flotta közelsége a fővároshoz, Szentpétervárhoz. A megoldásra váró külpolitikai kérdések kezelése érdekében egyre sürgetőbbé vált az orosz külpolitika európai ügyekben és a keleti kérdésben követendő elveinek meghatározása, az orosz állam érdekeit előtérbe helyező koncepció kidolgozása, melyet a fiatal uralkodó a politikai elit közreműködésével, az elképzeléseik és véleményük ismeretében kívánt kialakítani.

A második koalícióban elszenvedett sikertelenségek hatására a külpolitikára befolyással bíró politikai körökben eluralkodott az a nézet, hogy az orosz érdekeket érvényre juttatni a kialakult nemzetközi helyzetben csak izolációs politikával lehet. Ennek megfelelően Oroszországnak ki kell maradnia az Európát megrázó konf-

² BODNÁR Erzsébet: I. Sándor a reformer és diplomata. In uő: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Tanulmányok*. Budapest, 2008, Hungarovox, 188. o.

³ Janet HARTLEY: *Alexander I*. London, 1996, Longman, 63–67. o.

⁴ *Vnyesnyaja polityika Rosszii 19 i nacsalo 20 veka*. (A továbbiakban: VPR). *Dokumenty Rosszijszkovo Minyisztversztva Inosztrannih gyel*. Szer. I. t. 1. dok. 12. Moszkva, 1960, Gosz. Izd. Pol. Lit., 50. o.

liktusokból, és stabillá kell tennie a helyzetét a nemzetközi küzdőtéren. Az orosz kabinetnek arra kell törekednie, hogy egyetlen hatalom se élvezzen elsőbbséget az európai államokkal kialakított kapcsolatának rendszerében. Az európai ügyektől való elhatárolódást a cár „fiatal barátai” – P. A. Sztroganov, N. N. Novoszilcev, V. P. Kocsubej, A. A. Czartoryski – fogalmazták meg a legmarkánsabban,⁵ és a koncepciójukkal a külügyekben tapasztalatlan uralkodó is rokonszenvezett. Sándor áttanulmányozta a Külügyi Kollégium élén álló Ny. P. Panyin által készített tervezet⁶ is, aki hozzá hasonlóan az erőegyensúly és a béke fenntartását jelölte meg fő célként az „Orosz Birodalom politikai rendszeréről”⁷ címet viselő munkájában, viszont ellenezte, hogy a kabinet izolációs politikába kezdjen.

1801 áprilisától a folyamatosan ülésező „fiatal barátokból” álló Titkos Bizottság (Nyeglasznij Komitet) játszotta a meghatározó szerepet az új külpolitikai program kimunkálásában.⁸ Júliusra a cár tanácsadó testületének számító bizottság arra a következtetésre jutott, hogy az aktív külpolitika helyett a belső problémák megoldására, a halaszthatatlan reformok bevezetésére és sikeres végrehajtásukra kell koncentrálni. A béke megteremtése és tartóssá tétele érdekében pedig az a helyes út, ha „Oroszország lemond az expanzióról, hiszen mostanra természetes határait elnyerte, így számára – jelenlegi kiterjedése folytán – nem szükségeltetik a további terjeszkedés”.⁹ Az orosz kabinetnek „nem kell semmilyen kötelezettséget vállalnia, mint ahogyan azt már a megboldogult cárnő [II. Katalin] is tette. Nem szabad külső kötelezettségeivel kompromittálnia magát, csupán Angliával kell kereskedelmi kapcsolatot létesíteni.”¹⁰ A végkövetkeztetésük az lett, hogy Szentpétervárnak ahhoz, hogy Franciaország törekvéseit visszaszorítsa, Ausztria és Poroszország vetélkedését féken tartsa, és megőrizze az Oszmán Birodalom épségét, izolációs politikát kell folytatnia. Ennek értelmében az orosz külpolitika egyik fontos pillére az európai államokkal kötött bilaterális szerződések rendszere, a másik eleme a német államokból kialakított korlát lett. A kabinet a segítségükkel kívánta biztosítani befolyását az európai ügyekben és a keleti kérdésben, valamint útját állni az egyre erősödő francia terjeszkedésnek. Szentpétervár Európa-politikájának fő szubjektumai a német államok lettek, egyrészt azért, mert Oroszországhoz hason-

⁵ Lásd részletesen: V. Sz. USZPENSZKIJ: Pavel Alekszandrovics Sztroganov. *Voproszi isztorii*, 2000/7, 85–104. o.; M. A. KRISZANY: Adam Jezsi Csartoriszkij [Adam Jerzy Czartoryski]. *Voproszi isztorii*, 2001/2, 58–67. o.; lásd még: Patricia KENNEDY GRIMSTED: *The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy, 1801–1825*. London, 1969, University of California Press.

⁶ J. A. SLJAPNYIKOVA: Nyikita Petrovics Panyin. *Voproszi isztorii*, 2008/3, 66. o.

⁷ VPR Szer. I. t. 1. dok. 16., 62–72. o.

⁸ VPR Szer. I. t. 1. dok. 15. *Protokol zaszedanyija Nyeglasznovo komityeta (10 (22) ijulja 1801 g.* 59–62. o. 1801. július 22-én Novoszilcev összegezte az elhangzott véleményeket.

⁹ Uo. 60. o.

¹⁰ Uo.

lóan keresték helyüket az új nemzetközi viszonyrendszerben. Másrészt azért, mert a velük való kapcsolattartás nagyobb teret nyitott meg az orosz kormány számára a külpolitikai manőverezésre, a diplomáciai játszmákra, amelyre a fiatal uralkodó és környezete jobban hajlott. Emellett Oroszország geopolitikai helyzete, a határainak védelme miatt fontos volt, hogy a szomszéd államokkal, Ausztriával és Poroszországgal szoros szövetséget és baráti viszonyt ápoljon.

1801 végére az orosz kormány a szerződéseivel sikeresen kiszabadította az orosz államot abból a helyzetéből, amelybe I. Pál külpolitikája révén kényszerült. Lezárta konfliktusát Nagy-Britanniával (1801. június 17.), békét kötött Franciaországgal (1801. október 8.), rendezte kapcsolatát Ausztriával (1801. május 5.). I. Sándor elérte, hogy országa Nagy-Britannia és Franciaország bonyolult viszonyába ne keveredjen bele, és megteremtette a békét Oroszország számára, hozzákezdhetett az orosz állam megreformálásához.¹¹

Szentpétervár azonban minden erőfeszítése ellenére sem tudta véghezvinni, hogy a megállapodásai rendszerével beszabályozza Napóleon mozgásterét az európai ügyekben és a keleti kérdésben. Nem sikerült elhárítania a franciák nyomásgyakorlásának lehetőségét az orosz külpolitika szempontjából fontos német államok esetében, és nem sikerült korlátoznia az aktivitásukat Közel-Keleten. A bilaterális szerződések rendszerén nyugvó izolációs politika alkalmatlannak bizonyult a francia expanzió megfékezésére és az európai egyensúly helyreállítására. Az amiens-i béke (1802. március 25.), amelyet Napóleon az angolokkal kötött meg, rövid életű volt. 1803. május 12-ét követően kiújultak a harcok Nagy-Britannia és Franciaország között. Párizs gyarmati törekvése mellett nyugtalanította Londont a francia befolyás növekedése a német államokban. Napóleon célja az volt, hogy legyőzze az angolokat, és megtörje Ausztria politikai és katonai erejét, megsemmisítse a Német-Római Birodalmat.¹²

1803 végén az orosz kabinet a megváltozott nemzetközi viszonyok hatására izolációs politikájának feladására kényszerült, és a francia befolyás erősödésének a megakadályozására törekedett a közép-európai térségben. Nem engedhette Ausztria leigázását és széthullását, mert azzal az a reális politikai erő tűnt volna el az európai küzdőtérrel, amelyre a Napóleon-ellenes politikájában támaszkodhatott. Ugyanez volt az álláspontja Poroszországgal kapcsolatban is.¹³ Az orosz diplomácia intenzív tárgyalásokba kezdett annak érdekében, hogy katonai szövetséget hozzon tető alá Poroszországgal és Ausztriával. Az orosz kabinet szerződést kötött Berlinnel (1804. május), majd Béccsel (1804. november). Miután a két német ál-

¹¹ Hjug RAGSZDEL [Hugh Rugsdale]: *Proszvescsonnij abszolutyizm i vnyesnyaja polityika Rosszii v 1762–1815 goda. Otyecsesztvennaja isztorija*, 2001/3, 13. o.

¹² Paul SCHROEDER: *The Transformation of European politics 1763–1848*. Oxford, 1994, Clarendon Press, 242–243. o.; Michael ADAMS: *Napoleon and Russia*. London, 2006, Hambledon Continuum, 74. o.

¹³ ORLIK–PONOMARJEV (red.): i. m., 40. o.

lam között feszülő ellentéteket feloldani nem tudta, és együtt egy Napóleon-ellenes koalícióban nem számolhatott velük, előtérbe került az angol–orosz szövetség létesítésének szükségessége. Az 1804-ben bekövetkezett drámai események (Enghieni herceg kivégzése) felgyorsították a folyamatot. 1805 tavaszán tárgyalások kezdődtek Londonban angol–orosz szövetség megkötéséről. Mivel nem Hannovernek és a Balti-tenger térségének, hanem Közel-Keletnek a problémája került a figyelem középpontjába Londonban, a szerződő felek hamar egyetértésre jutottak, 1805. április 11-én aláírták a megállapodást.¹⁴

Az angol–orosz szövetség, amely a harmadik koalíció alapját adta, több okból, szempontból is fontos állomásnak számít az adott időszak orosz külpolitikájában. Egyértelművé vált, hogy Oroszország az európai eseményekből nem maradhat ki, az izolációs politika folytatása önelszigetelést hozna, amit ilyen katonai potenciállal rendelkező nagyhatalom nem engedhet meg magának. Továbbá bebizonyosodott az is, hogy az orosz érdekeket sértő francia terjeszkedést az orosz kormány a diplomácia eszközeivel nem tudja feltartóztatni. I. Sándor az angol–orosz megállapodások tárgyalásaira készített „*Titkos utasítás*”-ában körvonala az a Napóleon utáni Európa jövőjével kapcsolatos elképzelését is, egy sajátos egységeszmét az európai nagyhatalmak és államok együttműködésére,¹⁵ amelyet 1815-ben a bécsi kongresszuson a Szent Szövetség megalkotásával valósított meg.¹⁶

A harmadik koalíció megszervezése háborút jelentett Oroszország számára, és 1807-ig a Napóleon elleni küzdelem foglalta el a központi helyet az orosz külpolitikában. A harmadik koalíció katonai veresége (Austerlitz, 1805. december 2.) és széthullása után a szentpétervári kabinet előtt az a feladat állt, hogy kidolgozza, milyen külpolitikai taktikát kövessen a továbbiakban. 1806 elején két lehetőség közül választhatott. Dönthetett a békekötés mellett, hogy fellelgezzon, erőt gyűjtsön, és kiválassza a lehetséges partnereket a Franciaország elleni harcához. Ehhez ki kellett puhatolnia Ausztria és az Oszmán Birodalom álláspontját, és fényt kellett derítenie arra, hogy az orosz–porosz viszony továbbfejlődésének milyen perspektívái lehetnek. A másik alternatíva a háború folytatása volt, amihez meg kellett erősítenie kapcsolatát Nagy-Britanniával, hogy anyagi támogatását elnyerje.¹⁷

1806 elején még úgy látszott, hogy béke lesz Európában. Újabb francia–angol tárgyalásokra került sor, amelyeken a felek egy, az 1802 márciusában megkötött amiens-i békénél tartósabb megállapodás létrehozására tettek kísérletet. Angol és francia részről is megvolt a megegyezés szándéka, a közeledés azonban nem kö-

¹⁴ A megállapodás teljes szövege In *VPR Szer. I. t. 2. dok. 117.* Moszkva, 1961, Gosz. Izd. Pol. Lit., 355–377. o.

¹⁵ *VPR Szer. I. t. 2. dok. 50., 138–151.; dok. 51., 151–154. o.; ADAMS: i. m., 84. o.*

¹⁶ Lásd bővebben BODNÁR Erzsébet: I. Sándor és az európai egység eszméje. Elképzelés és valóság. A Szent Szövetség. In *uő: Oroszország a 18–19. században. Tanulmányok.* Budapest, 2000, Hungarovox, 56–72. o.

¹⁷ ORLIK–PONOMARJEV (red.): i. m., 53. o.

vetkezett be, nem tudták az ellentéteket feloldani.¹⁸ A harmadik koalíció széthullása után orosz megbízottként P. Ja. Oubril folytatott tárgyalásokat Párizsban a francia–orosz békekötésről, de missziója csúfos eredménnyel zárult. A békét, amit Talleyrand nyomására aláírt 1806. július 20-án,¹⁹ I. Sándor nem ratifikálta. A megállapodás feltételei annyira előnytelenek voltak, hogy elfogadásuk esetén Oroszország jelentős mértékben veszített volna a Földközi-tenger keleti medencéjében kivívott pozíciójából, illetve az angol–orosz szakításhoz és Oroszország elszigetelődéséhez vezetett volna.

A Közel-Keleten bekövetkezett változások nyomasztották az orosz kabinetet. Nyugtalanyságot váltott ki Napóleon térnyerése és súlyának növekedése az Oszmán Birodalomban, a Balkánon, a Földközi-tenger keleti medencéjében, ahonnan igyekeztek kiszorítani az oroszokat. Arra törekedtek, hogy felszámolják Franciaország elleni küzdelmük utolsó támaszpontjait is a Földközi-tengeren. Oroszországnak szüksége volt Nagy-Britanniára, mert az orosz flotta egyedül, az angol hadiflotta támogatása nélkül nem tudta volna megakadályozni a franciák dalmáciai partraszállását és behatolásukat a Balkánra. 1806 nyarától az orosz diplomácia az angol–orosz szövetség megerősítésén fáradozott. Emellett Szentpétervár intenzíven támogatta Ausztriát, hogy az a francia nyomásnak ellen tudjon állni, valamint I. Sándor erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy helyreállítsa a szövetségét Poroszországgal, amely számára elengedhetetlen volt északi és déli érdekeltségeinek biztosítása miatt. A porosz uralkodó azonban hezitált, Oroszország és Franciaország között lavírozott, majd 1806 márciusában új megállapodást írt alá Napóleonnal, amely Nagy-Britanniával háborúba sodorta. Oroszországnak kezelnie kellett ezt a problémát, amely még azzal súlyosbodott, hogy Poroszország Svédországgal is összeütközésbe került. Az orosz kabinet a feszültséget porosz–orosz szövetséggel próbálta enyhíteni. 1806 júniusában I. Sándor eltávolította a szövetséggkötést ellenző Czartoryskit a külügyi posztról, aki Lengyelország helyreállításának legnagyobb ellenfelét a poroszokban látta. Az orosz uralkodó nem értett egyet vele. Úgy vélte, hogy a lengyel kérdés rendezése Ausztriával és Poroszországgal konfliktushoz vezetne, amit el akart kerülni, mert a Napóleon elleni küzdelmében szüksége volt a két német állam szövetségére.

Napóleon politikája felgyorsította az orosz–porosz közeledést. A Rajnai Szövetség létrehozása (1806 júliusa) után Poroszország eltávolodott Franciaországtól, miután nyilvánvalóvá vált számára, hogy nem hajlandó tiszteletben tartani az érdekeit. 1806 szeptemberében az orosz–porosz megállapodással létrejött a negyedik Napóleon-ellenes koalíció, amelyhez az angolok és a svédek is csatlakoztak. A háborút Berlin októberi ultimátuma indította el, amelyben követelték, hogy a franci-

¹⁸ DIÓSZEGI István: *Nemzetközi kapcsolatok története, 1789–1918*. Budapest, 1992, Tankönyvkiadó, 37. o.

¹⁹ VPR Szer. I. t. 3. dok. 89. Moszkva, 1963, Izd. Pol. Lit., 228–231. o.

ák vonuljanak vissza a Rajna mögé. A negyedik koalíció katonai vereségei (Jéna; Auerstadt; Eylau; Friedland) után Oroszország arra kényszerült, hogy elfogadja a francia szövetséget, és felvállalja annak terheit, a kontinentális rendszerhez csatlakozást.²⁰ A háborút a tilsiti béke (1807. július 7–9.) zárta le.²¹ A tilsiti tárgyalásokon Napóleon előhúztta az Oszmán Birodalom felosztásának tervét is. Függetlenül attól, hogy realizálni az „ottomán örökség” felosztását egyik fél sem akarta, 1807-ben és 1808-ban a francia és az orosz diplomácia megvitatta az elképzeléseket Szentpéterváron és Párizsban.²²

Tilsit után Oroszország mozgástere a nemzetközi küzdőtéren beszűkült, a közép-európai orosz befolyás véget ért. Ugyanakkor lehetőség nyílt arra, hogy I. Sándor megvédje és érvényesítse Oroszország érdekeit északon Svédország, délen az Oszmán Birodalom ellenében. A tilsiti békében megállapodás született arról is, hogy az orosz kormány a svédeket Nagy-Britannia ellen hangolja. A svéd kabinet azonban az orosz diplomácia kitartó győzködése ellenére sem csatlakozott az angolok ellen bevezetett kontinentális blokádhoz. I. Sándor ezt használta fel támadásának igazolására. Oroszország Svédország elleni háborúja nem annyira a gazdasági problémákkal, hanem inkább azzal a stratégiai fenyegetettséggel függött össze, amelyet a svédek az oroszok számára a Baltikumban képviseltek abban az esetben, ha szövetséget létesítenek Nagy-Britanniával.²³ Annak ellenére, hogy I. Sándor a diplomácia eszközével nem tudta rávenni Svédországot, hogy belépjen a kontinentális rendszerbe, nem óhajtott háborúba bocsátkozni vele, halogatta a hadműveletek megkezdését 1808 februárjáig.²⁴ Az orosz hadsereg hamar legyőzte a svéd csapatokat. Az orosz uralkodó bejelentette Finnország Oroszországhoz csatolását,²⁵ amely a háborút lezáró friedrichshammi békével (1809. szeptember 17.) vált az Orosz Birodalom részévé. A békeszerződés nemcsak Oroszország és Svédország, hanem az észak-európai régió történetében is fontos viszonyokat rögzített.²⁶ A békekötés után az orosz kabinet szükségesnek tartotta, hogy stabilizálja kapcsolatát Svédországgal, és megerősítse a két állam között meghúzott határt egy új megállapodással. 1810. január 8-án aláírt orosz–svéd konvenció ezt a célt szolgálta. Szentpétervár

²⁰ V. M. BEZOTOSZNIJ: Vnyesnyepolityiceszkij vıbor Rosszii na geopolityiceszkom prosztransztve Jevropi v epohu 1812 goda. *Otyecsesztvennaja isztorija*, 2008/2, 68. o.; lásd még: Ny. TROICKIJ: *Alekszandr I protiv Napoleona*. Moszkva, 2007, Izd. Jauza, 166. o.; Dominic LIEVEN: *Russia against Napoleon: the True Story of the Campaigns of War and Peace*. London, 2009, Viking Penguin, 96. o.

²¹ A béke feltételeit ld. VPR Szer. I. t. 3. dok. 257. 637–642. o.

²² Lásd részletesen BODNÁR Erzsébet: Az „ottomán örökség” a francia–orosz tárgyalásokon (1807–1808). In uő: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Tanulmányok*. Budapest, 2008, Hungarovox, 93–110. o.

²³ HARTLEY: i. m., 95. o.

²⁴ Lásd bővebben: Matti KLINGE: Mezsduarodnije aszpekti finljandszkoj vojni. *Rossziszskaja isztorija*, (2009). no. 3. 82–83. o.

²⁵ HARTLEY: i. m., 95. o.

²⁶ VPR Szer. I. t. 5. dok. 106. Moszkva, 1967, Izd. Pol. Lit., 220. o.

mihamarabb maga mellett szeretne volna tudni a svédek, egyrészt azért, hogy enyhüljön az a nyomás, amit a tiltsi rendszer jelentett a számára, másrészt azért, hogy a támogatásukkal lezárhassa az 1806 óta folytatott háborúját a törökökkel. Az orosz–svéd támadási és védelmi szerződés megkötésére azonban csak 1812. április 5-én került sor.²⁷ A friedrichshammi békekötés utáni időszak egyik legfontosabb eseménye az orosz–svéd relációban ez a Szentpéterváron aláírt szövetség lett, amelyet két további konvencióval egészítettek ki, 1812. június 15-én Vilnában,²⁸ augusztus 30-án Abóban.²⁹

A francia–orosz szövetség orosz körökben nem volt túl népszerű. Erfurt (1808) után erősödtek a francia–orosz ellentétek, a lengyel kérdés és a kontinentális rendszer miatt egyre több nézeteltérés mutatkozott, és sértette az orosz érdekeket az északnémet tengerpart annektálása.³⁰ A feszültségek végül háborúhoz vezettek. 1812. június 24-én a Grande Armée, (620 ezer katona) átkelt a Nyeman folyón. Napóleon gyors győzelemmel akarta Sándort visszakényszeríteni a tiltsi megállapodás feltételeihez, azonban oroszországi hadjárata katasztrofális vereséggel végződött. Az orosz kormány 1812 után választhatott, hogy kilép a háborúból, vagy folytatja azt, és részt vesz Európa felszabadításában, a napóleoni uralom felszámolásában. Sándor le akarta győzni Napóleont, a francia ügyet végleg le akarta zárni. Az 1812-es hadjárat befejeztével nem ért véget az oroszok küzdelme, az folytatódott az 1813–1814-es években. A határon túli hadjárat meghozta a sikereket Oroszország számára, megerősödött a befolyása az európai ügyekre, megváltozott a státusa az európai viszonyrendszerben. Európa, illetve a világ legerősebb államaként béketeremtő, missziós politikát vállalt magára. II. Katalin még Oroszország érdekeiért, I. Pál és I. Sándor már Európa érdekeiért harcolt.³¹

A szövetséges nagyhatalmak a francia forradalom és a Napóleon utáni Európát a bécsi kongresszuson (1814–1815) teremtették meg, melynek egyik meghatározó személyisége I. Sándor volt. Népes diplomáciai testülettel jelent meg, a kíséretéhez tartozott N. P. Razumovszkij, K. V. Nesselrode, G. O. Stackelberg, K. O. Pozzo di Borgo, I. A. Capodistrias, A. A. Czartoryski, F. K. Stein, a hét tanácsadója között egyetlen orosz volt. Ez egyrészt azt mutatja, hogy Sándor kedvelte a művelt külföldieket, és minden európai problémának külföldi szakértője volt a diplomáciai testületében, másrészt azt is tükrözi, hogy uralma idején az európai ügyek sajátos figyelmet követeltek meg, a megoldásra váró feladatok elvégzéséhez európai

²⁷ Lásd részletesen: VPR Szer. I. t. 6. dok. 130. Moszkva, 1962, Izd. Pol. Lit., 324–328. o.

²⁸ VPR Szer. I. t. 6. dok. 171., 428–131. o.

²⁹ VPR Szer. I. t. 6. dok. 230., 545–556. o.

³⁰ Sz. M. SZOLOVJOV: *Imperator Alekszandr I.* Moszkva, 1995, Misl, 279–281.; BEZOTOSZNIJ: i. m., 69. o.

³¹ Ragszdel: i. m., 21. o.

gondolkodású és műveltségű személyek kellettek.³² Az európai újjárendezés orosz programja, amely Oroszország nagyarányú területi gyarapodását célozta meg, kiváltotta az angol és osztrák diplomácia ellenérzését. A kongresszuson felszínre kerültek a győztes nagyhatalmak ellentétei, és elsősorban a lengyel területek okoztak konfliktusokat. Az oroszok végleg rendezni kívánták a lengyel kérdést, az egész Lengyel Királyságot maguknak akarták, ami megosztotta a nagyhatalmakat. A porosz–orosz együttműködésnek, valamint Napóleon visszatérésének és 100 napos uralmának köszönhetően végül az orosz diplomácia a lengyel ügy rendezésében realizálhatta a kitűzött célját, Lengyelország nagy része Varsóval együtt Oroszországé lett.³³

A 19. század elejétől Oroszország és a nyugat-európai államok kapcsolatának fejlődésében és alakulásában – a francia forradalomnak és a napóleoni háborúknak köszönhetően – jelentős módosulás ment végbe. Oroszország az 1812-es háborúja, majd a határon túli hadjárata után a sajátos nagyhatalmi pozíciójából eredően az európai nagyhatalmak között meglévő viszony újjáépítésében, Európa rendjének újjászervezésében és kialakításában aktívan kívánt részt venni. I. Sándor és az orosz vezető politikai elit véleménye az volt, hogy az európai viszonyok megújításának forrása Oroszország lesz, és Európa sorsának alakításában való részvételét úgy kezdték szemlélni, mint felülről küldött égi jelet. Az az elképzelés körvonalazódott, hogy az Orosz Birodalomnak és az orosz cárnak missziója van Európában. I. Sándor már az 1812-es Napóleon felett aratott győzelmét az isteni gondviselés eredményeként emlegette, mely révén Oroszország kiválasztott állam lett, Európa számára tartós békét és új rendet alakíthat ki. Egyre inkább az a nézet uralkodott el, hogy a nemzetek és államok felett egy magasabb erő áll, az dönti el a béke ügyét, és I. Sándor kiválasztott uralkodója Európának, küldetése van. Egy általa kezdeményezett keresztényi összefogás képes megszüntetni a francia forradalom és a napóleoni háborúk által előidézett instabil állapotot Európában. 1814 tavaszától egyre erőteljesebben ezek az érzések vezérelték az orosz uralkodót és diplomáciáját.³⁴ I. Sándor az Európában betöltött új szerepét kihasználva kívánta összefogni az európai államokat, és új elvi alapokra helyezni a közöttük lévő kapcsolatokat. A napóleoni háborúk lezárására hivatott bécsi kongresszuson az általa megfogalmazott Szent Szövetség szándéknyilatkozatával egy sajátos európai együttműködést kezdeményezett, az európai államokat a keresztényi hit alapján fogta össze. I. Sándor és az orosz vezető elit győztes nyugat-európai hadjárata után új módon viszonyult

³² N. SZ. KINJAPINA: Vnyesnyaja polityika Nyikolaja I. *Novaja i Novejszaja Isztorija*, 2001/1, 192–193. o.

³³ ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 28. o.; O. V. ORLIK: *Rosszija v mezsdunarodnih otnoscsenyijah 1815–1829. Ot Venszkovo kongressza do Adrianopolszkovo mira*. Moszkva, 1998, Nauka, 22–24. o.; L. SEAMAN: *From Vienna to Versailles*. London, 1995, Cambridge University Press, 10. o.

³⁴ BODNÁR Erzsébet: *I. Sándor és az európai egység eszméje*. i. m., 69. o.

Európához, ez az új viszony jutott kifejezésre a Szent Szövetség (1815. szeptember 26.) alapokmányában,³⁵ és a Négyes Szövetség (1815. november 20.) dokumentumában is.

A Szent Szövetség első évei nyugalmasan teltek Európában, véget értek a véres háborúk. Az európai uralkodók államuk belső problémáinak rendezésével voltak elfoglalva. Nem egészen így történt ez Oroszország esetében, I. Sándort az európai ügyek kötötték le, amelyeket az orosz belső modernizáció elé helyezett. A cár külpolitikai aktivitását személyes ambíciói mellett objektív okok is motiválták. Bár nagy befolyással bírt az európai politikára, nem hitt szövetségeseinek megbízhatóságában. Béketeremtő szerepben egyesítette az európai uralkodókat, és ezt a presztízsét az európai ügyekben szeretne volna megtartani. Az orosz külpolitika fő célja a béke megőrzése maradt, anélkül hogy sértetlenek maradjanak az Orosz Birodalom európai határai, és hogy helyreálljanak és fejlődjenek a Napóleon uralma idején szétszakadt politikai és gazdasági kapcsolatok. Miután a bécsi kongresszus világosan kijelölte és rögzítette Európában a határokat, területi követeléseket megfogalmazni nem lehetett. Szentpétervár nem akart újabb területeket, nem akart háborúzni. Nyugati határainak védelmét az ütközőzóna szerepét ellátó Lengyelország mellett hatalmas hadereje biztosította, melynek jelentős részét ott állomásoztatta.³⁶

Eleinte I. Sándor sokat várt Európa politikájában a Négyes Szövetségtől, de az együttműködés nehézségei már az első években megmutatkoztak, a négy nagyhatalom nehezen tudott közös nevezőre jutni a legfontosabb európai kérdések eldöntésében. A cár a kongresszusok munkájában aktívan részt vett, és vezető szerepét 1820-ig meg is őrizte. Elképzelései a külpolitikáról már nem voltak olyan naivak és idealisták, mint uralkodása kezdetén. Jól érzékelte az Orosz Birodalom új helyzetét és erejét a nemzetközi kapcsolatokban, és világosan látta azt is, hogy súlyának növekedése kiválthatja az európai hatalmak ellenérzését, és a Négyes Szövetségben egy szoros angol–osztrák barátság korlátozhatja Oroszország érdekeinek érvényesülését. Ezért szorgalmazta már 1815-ben Franciaország felemelését a nagyok közé, amely végül 1818-ban következett be Aachenben. Az 1820-as évek forradalmi mozgalmai miatt egyre inkább Metternich hatása alá került, ezt a fordulatot szemlélteti, hogy aláírta a troppai protokollt 1820-ban.³⁷

II. Katalin uralkodása idején a keleti kérdés (az Oszmán Birodalomhoz fűződő problémák halmaza) centrális helyet foglalt el az orosz külpolitikában. Az orosz terjeszkedő politika a keleti kérdésben az 1791. december 29-én (1792. január 9-én) Jassiban kötött békével lezárult, az uralkodónő az Oszmán Birodalommal a

³⁵ VPR Szer. I. t. 8. dok. 231. Moszkva, 1972, Izd. Pol. Lit., 516–518. o.

³⁶ O. V. ORLIK: *Alekszandr I i jevo „jevropejszkaja igveja”*. In uő: *Goszudarsztvennije ljgyi Roszszii pervoj polovini 19 veka: putyi i szugybi*. Moszkva, 2000, IRIRAN, 74–77. o.

³⁷ O. V. ORLIK: *Roszszija v mezsdunarodnih odnoscsenyijah 1815–1829. i. m., 42. o.*; BODNÁR Erzsébet: *I. Sándor: reformer és diplomata. i. m., 191. o.*

jó szomszédi viszony megteremtését és területi épségének megőrzését tartotta szem előtt. I. Pál is folytatta ezt a politikát, és az orosz–török kapcsolatok történetében először neki sikerült baráti szerződést és szövetséget is kötnie 1799-ben. Az orosz–török közeledést Napóleon egyiptomi expedíciója váltotta ki. Az orosz–török megállapodás középpontjában a tengerszorosok kérdése került, és az egyezmény értelmében az orosz hadiflotta szabadon áthajózhatott a tengerszorosokon, melynek jelenléte és a szorosok szabad használata Oroszország súlyának növekedését hozta a Földközi-tenger keleti medencéjében.³⁸

I. Sándor és tanácsadói a kezdetektől az Oszmán Birodalom integritása mellett álltak ki. Egyetértettek abban, hogy „támogatni kell [...] az Ottomán Portát”.³⁹ Az uralkodó úgy vélekedett, hogy „a maga gyengesége, és ennek az államnak a rossz igazgatása hozzájárul ahhoz, hogy egészében létezése hasznos legyen Oroszország számára”.⁴⁰ Az Oszmán Birodalom hasznos létezését megfogalmazó koncepció mellett jól megfért az orosz kormány azon törekvése is, hogy az oszmán uralom ellen szerveződő mozgalmak vezetőit támogassa, és segítségükkel a Balkán-félszigeten és a Kaukázusban a befolyását tovább erősítse. A védnöki szerep felvállalása⁴¹ és a függetlenségi küzdelmek segítése ellenére a külpolitikájában kitartott a Portával a baráti viszony fenntartása, valamint a Balkánon a status quo megőrzése mellett, és ez realizálódott az 1805. szeptember 23-án megkötött orosz–török megállapodásban is.⁴² A szerződés alapján lehetőség nyílt arra, hogy az orosz hadihajók áthaladjanak a tengerszorosokon. Továbbá megerősítést nyertek a korábban megkötött konvenciók, így az 1802-es, Moldva és Havasalföld státusát garantáló megállapodás is, amely a fejedelmek uralkodásának idejét hét évben szabta meg, és elmozdításukat a Porta az orosz uralkodó jóváhagyása nélkül nem kezdeményezhette.⁴³

1805 végéig a keleti kérdés kezelése nem okozott nagyobb gondot az orosz diplomáciának. Austerlitz után Napóleon befolyása megnőtt Európában, valamint a Közel-Keleten, és ez meghatározta az egyre erőtlenebb Oszmán Birodalom szövetségesi politikáját. Az orosz vereség hírére a török kormányban a revans hívei, akik azt remélték, hogy a 18. század végén az Orosz Birodalomhoz került területek

³⁸ L. N. NYEZYINSKIJ – A. V. IGNATYEV (red): *Rosszija i csernomorszkije prolivi (XVIII–XX sztoletyija)*. Moszkva, 1999, Mezsdunarodnije otnoscsenyija, 89. o.; O. V. ORLIK: *Rosszija v mezsdunarodnih otnoscsenyijah 1815–1829*. i. m., 75. o.; BODNÁR Erzsébet: A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején, In uő: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Tanulmányok*. Budapest, 2008, Hungarovox, 77. o.

³⁹ VPR Szer. I. t. 1. dok. 16., 72. o.

⁴⁰ VPR Szer. I. t. 1. dok. 78., 213. o.

⁴¹ Az orosz kormány az 1774-es kücsük-kajnardzsai békében szerzett protektori jogát a balkáni államokhoz fűződő kapcsolata erősítésére használta, és arra hivatkozva képviselte az Oszmán Birodalomban élő keresztények érdekeit.

⁴² A megállapodás teljes szövegét lásd VPR Szer. I. t. 2. dok. 184., 582–594. o.

⁴³ VPR Szer. I. t. 1. dok. 115., 301. o.

francia segítséggel visszaszerezhetők, tovább erősödtek. Rövid idő alatt elérték, hogy az oroszokkal szimpatizálók háttérbe szoruljanak, melynek eredményeként már 1806 januárjában III. Szelim (1789–1807) levélben üdvözölte Napóleont, és elismerte a császári címét.

1806 tavaszától az orosz diplomácia reménytelen erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy megakadályozza az Oszmán Birodalom és Franciaország szövetségkötését. 1806 márciusában A. Ja. Italinszkij, a konstantinápolyi orosz követ a Portához intézett jegyzékében azzal riogatott, hogy a török kabinet pusztulásra ítéli birodalmát, ha Franciaország karjaiba menekül. Hangsúlyozta, hogy „Bonaparte minden eszközzel az Ottomán birodalom felosztását akarja véghezvinni, öfelsége [I. Sándor] pedig, ellenkezőleg, ennek a birodalomnak a megőrzését óhajtja”.⁴⁴ A Szentpétervárra küldött jelentésében úgy vélekedett, hogy a Portát csak a Dunai Fejedelemségek megszállásával lehet rábírní arra, hogy szakítson Franciaországgal. Czartoryski 1806. május 13-án kelt feljegyzésében preventív háborút sürgett a Porta ellen.⁴⁵ Az orosz kabinet tisztában volt azzal, hogy Konstantinápoly és Párizs titkos tárgyalásokat folytat, és Napóleon célja, hogy a szultánt Oroszország ellen háborúra bírja. 1806 júniusában Horace Sebastiani, az új francia követ Konstantinápolyba érkezett azzal a megbízással, hogy oroszellenes szövetséget kössön a Portával. Az ígéretével, hogy az Oszmán Birodalom a kücsük-kajnardzsai béke (1774) előtti határok között helyreállítható, a török kormány támogatását megszerezte. Az európai hadszíntéren kivívott francia győzelmek hatására a török kabinet változtatott külpolitikai kurzusán, a szultán elismerte Napóleont szövetségesének.

Az 1806 végén az orosz–török háború kitöréséhez elsősorban Napóleon sikeres európai háborúi és az Oszmán Birodalomban erősödő francia befolyás vezettek. A törökök készültek a háborúra Oroszország ellen. Az orosz–török megállapodásokat sorra megszegették, köztük az 1802-es Dunai Fejedelemségekre vonatkozó konvenciót. 1806 augusztusában orosz jóváhagyás nélkül eltávolították Moldva és Havasalföld uralkodóit a fejedelemségek éléről. 1806 őszén pedig a Porta lezárta a szorosokat az orosz hadihajók előtt. I. Sándor válaszul a történetekre október 28-án elrendelte a fejedelemségek megszállását. A török kabinet 1806. december végén hadat üzent Oroszországnak. A több mint öt évig elhúzódó háborút⁴⁶ a bukaresti béke zárta le 1812. május 28-án. A megállapodás értelmében Besszarábia, valamint a Duna-delta megszerzésével stratégiaiilag fontos területek kerültek orosz birtokba. A Dunai Fejedelemségek visszatértek ugyan az Oszmán Birodalomhoz, de autonómiát kaptak. Szerbia belső autonómiához jutott, az ezzel járó feltételek teljesítését Szentpétervár ellenőrizhette. Az orosz kabinet megőrizte befolyását a

⁴⁴ VPR Szer. I. t. 3. dok. 32. 100. o.

⁴⁵ VPR Szer. I. t. 3. dok. 63. 171–172. o.

⁴⁶ V. N. VINOGRADOV: „Sztrannaja” russzko–tureckaja vojna (1806–1812) i buharesztszkij mir. In Alekszandr I. *Napoleon i Balkani*. Moszkva, 1997, Nauka, 176. o.

társág felett,⁴⁷ azonban azt a törekvését, hogy olyan önálló államokat hozzon létre a Balkánon, amelyekre szövetségesként számíthat későbbi terveiben, nem tudta megvalósítani. A fejedelemségek egyesítésének és a szerb ügy rendezésének óhaja orosz részről újból a bécsi kongresszuson került elő. Az orosz diplomácia erőfeszítését ott sem koronázta siker, próbálkozása megbukott Ausztria és Nagy-Britannia ellenállásán.⁴⁸

1815 után Szentpétervár arra törekedett a keleti kérdésben követett politikájában, hogy megszilárdítsa az előző ötven év során az Oszmán Birodalom ellen vívott háborúiban elért eredményeit, és tovább próbálja erősíteni befolyását a balkáni népek körében. Oly módon is, hogy Ausztriát és Nagy-Britanniát megelőzve képviselje problémáik rendezését a Portánál. Az orosz kormány a 20-as években tartani is tudta ezt a politikáját, és vitás kérdéseit az Oszmán Birodalommal bilaterális szerződésekben igyekezett rendezni.⁴⁹

A görög felkelés (1821) után változott meg a helyzet. Eleinte az orosz diplomácia visszafogottan politizált, és az 1815-ben megfogalmazott szent szövetségi elvek betartásához ragaszkodott a görög ügyben. Az érdekelt nagyhatalmak a keleti krízis feloldását az Oszmán Birodalomra bízta, és fékeztek Oroszország aktív szerepvállalását annak rendezésében. 1821. május 10-én K. V. Nesselrode külügyminiszter új orosz álláspontot tárt a nagyhatalmak elé. Szentpétervár protektori jogára hivatkozva védelmébe vette a görögöket, és G. A. Sztroganov, a konstantinápolyi orosz követ több alkalommal tiltakozott a Portánál a velük szemben elkövetett atrocitások miatt. 1821. július 18-i feljegyzésében követelte, hogy a török kabinet vessen véget az erőszaknak, és állítsa helyre a szorosokon átmenő szabad kereskedelmi hajóforgalmat, vonuljon ki a Dunai Fejedelemségekből, azaz tartsa be a bukaresti békében vállalt kötelezettségeit.⁵⁰ Miután a Porta erre a felszólításra nem reagált, az orosz kormány július 27-én megszakította diplomáciai kapcsolatait az Oszmán Birodalommal. I. Sándor a történetek után is ragaszkodott ahhoz, hogy békés úton, a diplomácia eszközeivel rendezzék az orosz–török és a görög–török konfliktusokat, a nagyhatalmak kollektív fellépésében és együttműködésében reménykedett. 1821 nyarán azonban sem Nagy-Britannia, sem Ausztria nem akart változást a keleti kérdésben és a Balkánon, nem óhajtották a bécsi rendszer által létrehozott status quo és erőegyensúly megbontását. Az orosz kabinet az 1822. szeptemberi, majd az 1823. májusi sikertelen kezdeményezései után 1824-ben a görög ügy megoldására konferenciát hívott össze Szentpétervárra, ahol a nagyhatalmak képviselői a Nesselrode által elkészített tervezetet vitatták meg. Ez az elképzelés nem aratott sikert

⁴⁷ A béke pontjait lásd részletesen: *VPR Szer. I. t. 6. dok. 164., 412–416. o., Prim. 452., 751. o.*

⁴⁸ *VPR Szer. I. t. 8. dok. 79. Moszkva, 1972, Izd. Pol. Lit., 80. o.*

⁴⁹ O. V. ORLIK: *Rosszija v mezsdunarodnih otnoscsenyijah 1815–1829. i. m., 87–90. o.*

⁵⁰ *VPR Szer. II. t. 4. (12). Moszkva, 1980, Gosz. Izd. Pol. Lit., Nota poszlannyika v Konsztantino-polje G. A. Sztroganova tureckomu pravityelsztvu 6 (18) ijulja 1821 g. 207–210. o.*

a nagyhatalmak körében, mert úgy ítélték meg, hogy annak elfogadásával az orosz befolyás további növekedéséhez járulnának hozzá a görög fejedelemségekben és általában a keleti kérdésben.⁵¹ 1825 februárjától, miután a Porta Egyiptomot is bevonta a török–görög konfliktusba, a keleti krízis tovább mélyült. 1825 augusztusában I. Sándor határozott katonai fellépést sürgetett, de nem mert háborút indítani a válság kezelésében érintett nagyhatalmak nélkül az Oszmán Birodalom ellen. 1825 novemberében bekövetkezett váratlan halála után az új uralkodó, I. Miklós (1825–

1855) elődjénél jóval határozottabban látott a keleti krízis megoldásához. Elsősorban az Orosz Birodalom balkáni presztízsének helyreállítását tűzte ki célul a keleti politikájában.

Összegzőképpen elmondható, hogy I. Sándor (1801–1825) uralkodásának időszakában az orosz kabinet és diplomácia az európai ügyekben és a keleti kérdésben követett politikájában sikeres és eredményes volt, a nemzetközi kapcsolatok rendszerében bekövetkezett változásokhoz külpolitikai programjának aránylag gyors korrekciójával alkalmazkodni tudott. 1815 után Oroszország súlya tovább növekedett az európai nagyhatalmi viszonyrendszerben, döntő befolyással bírt az európai politikára, és gátat tudott szabni annak, hogy Nagy-Britannia a kontinensen és a keleti kérdésben, Ausztria a német államokban és a Balkánon megerősítse a pozícióját.

AJÁNLOTT IRODALOM:

Michael ADAMS: *Napoleon and Russia*. London, 2006, Hambledon Continuum; BODNÁR Erzsébet: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Tanulmányok*. Budapest, 2008, Hungarovox; DIÓSZEGI István: *Nemzetközi kapcsolatok története, 1789–1918*. Budapest, 1992, Tankönyvkiadó; I. SZ. DOSZTYAN: *Rosszija i balkanszkij voprosz*. Moszkva, 1972, Nauka; Janet HARTLEY: *Alexander I*. London, 1996, Longman; Patricia KENNEDY GRIMSTED: *The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy, 1801–1825*. London, 1969, University of California Press; O. V. ORLIK –V. N. PONOMARJEV (red.): *Isztorija vnyesnyej polityiki Rosszii. Pervaja polovina 19. v*. Moszkva, 1995, Mezsdunarodnije otnosenijija; O. V. ORLIK: *Rosszija v mezsdunarodnih otnosenyijah 1815–1829. Ot Venszkovo kongressza do Adrianopolszkovo mira*. Moszkva, 1998, Nauka; ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtérén*. Budapest,

⁵¹ I. SZ. DOSZTYAN: *Rosszija i balkanszkij voprosz*. Moszkva, 1972, Nauka, 232–233. o.

1998, Osiris Kiadó; Paul SCHROEDER: *The Transformation of European Politics 1763–1848*. Oxford, 1994, Clarendon Press; Sz. M. SZOLOVJOV: *Imperator Alekszandr I.* Moszkva, 1995, Misl; *Vnyesnyaja polityika Rosszii 19 i nacsala 20 veka. Dokumenti Rosszijszkovo Minyisztyersztva Inosztrannih gyel.* Szer. I. t. 1. Moszkva, 1960, Gosz. Izd. Pol. Lit.; t. 2. Moszkva, 1961, Gosz. Izd. Pol. Lit.; t. 3. Moszkva, 1963, Izd. Pol. Lit.; t. 5. Moszkva, 1967, Izd. Pol. Lit.; t. 6. Moszkva, 1962, Izd. Pol. Lit.; t. 8. Moszkva, 1972, Izd. Pol. Lit.; Szer. II. t. 4. (12). Moszkva, 1980, Gosz. Izd. Pol. Lit.

A lengyel kérdés a III. ügyosztály éves jelentéseinek tükrében (1827–1848)

Az Orosz Birodalom történetében a lengyel ügy számos alkalommal jelentőségre tudott szert tenni. Nem volt ez másképp az 1848-as forradalmakat megelőző két évtizedben sem. Ugyanakkor arra, hogy a címben jelzett kérdés egész pontosan mit takar, már egyáltalán nem olyan könnyű válaszolni.

Természetesen képet kaphatunk az orosz nemzetiségi politika alapvonásairól és ezen keresztül a lengyel–oroszl kapcsolatok alakulásáról. Habár a bécsi kongresszus határozatai gyakorlatilag – Lengyelország újbóli felosztásával – elviekben rendezték a lengyel területek helyzetét, valójában a két szomszédos állammal való kapcsolatokat továbbra is befolyásolták. A novemberi felkelés leverése után a probléma számos új aspektussal bővült. Nemcsak amiatt, hogy a Kongresszusi Lengyelország 1815 óta meglévő alkotmányos be rendezkedését felszámolták, hanem azért is, mivel a

nyugat-európai országokban – elsősorban Franciaországban és Nagy-Britanniában – kialakuló 7–9 ezres lengyel emigráció céljai elérése érdekében komoly oroszellenes propagandát folytatott.

Az Orosz Birodalomban élő lengyelek sorsa a magyar történelem szempontjából sem elhanyagolható, hiszen a felkelők ügye komoly szimpátiát váltott ki az országban, ugyanakkor az események után megerősödtek azok a félelmek, amelyek szerint az Orosz Birodalom terjeszkedése – többek között a magyarországi szláv, pravoszláv népek felhasználásával – már közvetlenül Magyarországot fenyegeti. Jelen munka arra tesz kísérletet, hogy a lengyel kérdés legfőbb

alapvonásait egy igen szűk aspektusból, a korabeli orosz titkosrendőrség, a III. ügyosztály éves jelentései alapján kísérje végig a 1848-as forradalmakat megelőző években.¹

A III. ügyosztály születése, jelentések a novemberi felkelés előtt

A Császár Őfelsége Személyes Kancelláriájának III. ügyosztályát a dekabrista felkelés tanulságai hívták életre. Az eseményekből a szentpétervári udvari körök azt a következtetést vonták le, hogy az államapparátus eszközei nem elég hatékonyak az Oroszországot felforgató titkos szervezkedésekkel szemben. A kritikusok közé tartozott a korabeli belügyminiszter, A. H. Benkendorf is, aki közvetlenül a felkelés leverése után 1826 januárjában egy tervezetet készített az uralkodó számára.²

A cár elfogadta Benkendorf javaslatának alapötletét, azonban nem egy külön rendőr-minisztériumot hozott létre – ahogy azt a belügyminiszter előterjesztésében javasolta –, hanem az újonnan létrehozott politikai rendőrséget betagolta Császári Őfelsége Személyes Kancelláriájába, amely így annak III. ügyosztálya lett.³ Az ügyosztály vezetője maga Benkendorf tábornok lett, aki egészen 1844-ben bekövetkezett haláláig beöltötte ezt a tisztséget.⁴

¹ A tanulmány alapját egy Oroszországban 2006-ban megjelent forráskiadvány adja, amely a III. ügyosztály uralkodó számára készített éves jelentéseit tartalmazza 1827 és 1869 között. Ezek a jelentések korábban az orosz kutatók számára is ismeretlenek voltak. Eltekintve az 1827–1830 közötti évekre vonatkozó jelentésektől, amelyeket egy levéltári forráskiadványban, a Krasznyj Arhivban 1929-ben és 1930-ban már publikáltak.

Ilyen jelentések készítésének voltak előzményei az állami intézmények történetében. Egy 1802-ben kiadott cári ukáz már kötelezte a vezető orosz hivatalokat éves beszámolók készítésére. Ugyanakkor az ekkor bevezetett gyakorlat csupán néhány évig maradt érvényben. Ezt a gyakorlatot I. Miklós 1827-ben elevenítette fel. Ugyanakkor a beszámolók csak 1831-től feleltek meg a meghatározott formai és tartalmi követelményeknek. Ezek az irányvonalak a titkosrendőrségi jelentéseken is nyomon követhetők, amelyek szintén 1831-ben nyerik el az előírásoknak megfelelő formájukat. Például 1827–1830 között a jelentések még nem is oroszul, hanem franciául íródtak. A fentiekre vonatkozólag lásd: M. V. Szidorova és Je. I. Scserbakova bevezető tanulmányát. In M. V. SZIDOROVA – JE. I. SCSEBBAKOVA (SZOSZT.): *Rosszija pod nadzorom. Otsoti III otgyelenijja 1827–1869*. Moszkva, 2006, Rosz-szijszkij Fond Kulturi, 5–16. o. Különösen: 9–10. o., 15–16. o. (A forrásgyűjtemény a továbbiakban: *Rosszija pod nadzorom*.)

² Benkendorf tervezetét lásd FILIPPOV Szergej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század*. Budapest, 2007, Pannonica, 137–139. o.

³ A III. ügyosztály létrehozására vonatkozó 1826. július 3-ai uralkodói rendeletet közli: Uo. 139–140. o.; A III. ügyosztály felépítésére vonatkozólag: D. I. RASZKIN (SZOSZT.): *Viszsiye i centralnije goszudarsztvennije ucsrezsgyenyija Rosszii 1801–1917. T. 3. Centralnije i goszudarsztvennije ucsrezsgyenyija*. Szankt-Petyerburg, 2002, Nauka, 158–160. o.

⁴ A baltikumi német származású belügyminiszter családi kapcsolatainak magyar vonatkozásai is vannak. Egyik lánya, Anna egy Habsburg szolgálatban álló magyar diplomatához, Apponyi Rudolffhoz ment feleségül 1840-ben. KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. I. Budapest, 2011, Grill Ká-

Az uralkodó számára készült éves jelentésekre általánosságban jellemző, hogy nemcsak az ország belviszonyairól, hanem Oroszország külpolitikájáról, nagyhatalmakhoz való viszonyáról is beszámolt.⁵ Nemcsak közölték az adott évben történt eseményeket, hanem legtöbb esetben értékelték is azokat. Sok esetben ajánlásokat is megfogalmaztak az uralkodó számára. Központi helyet foglalnak el a lengyel vonatkozású értékelések, amelyet jól mutat, hogy 1827–1848 között gyakorlatilag nem volt olyan év, amely során a lengyel kérdés valamilyen módon ne szerepelt volna a III. ügyosztály éves beszámolóiban.

A novemberi felkelés kitörése előtt a jelentések arról panaszkodtak, hogy kevés információval rendelkeznek a lengyel területekre vonatkozóan, emiatt csak a legfontosabb történésekről tudnak beszámolni.⁶ Az 1830 előtt született titkosrendőrségi értékelésekre valóban az a jellemző, hogy a legáltalánosabb tendenciákról, többek között a lakosság közhangulatáról igyekeztek áttekintést adni az uralkodó számára. Ennek megfelelően beszámoltak arról, hogy a lengyel területeken erősödnek a nemzeti törekvések. Ugyanakkor az ügyosztály nem is feltétlenül a lengyel nacionalizmussal szemben fogalmazott meg kritikákat, hanem annak felforgató, forradalmi jellegét hangsúlyozta.⁷

Ezzel párhuzamosan arról is hírt adtak, hogy a lengyelek ellenségesen viszonyulnak az orosz autokráciához, kívülállónak érzik magukat a birodalmon belül. Többek között azért, mivel úgy gondolták, hogy az uralkodó potenciális forradalmárokat lát bennük, és csak Konsztantyin nagyhercegnek, a lengyel hadsereg főparancsnokának köszönhetik, hogy a Kongresszusi Lengyelország az eddigiek során meg tudta őrizni alkotmányos különállását az Orosz Birodalmon belül.⁸

A fentiekre vonatkozó titkosrendőrségi beszámolók összességében helytállónak tekinthetők. Habár Konsztantyin nemritkán megalázta a lengyel tiszteket, a lengyel helytartó halála után a helyi közvélemény sok esetben őt tette felelőssé az Orosz-Lengyelországban történt visszaélések miatt,⁹ ugyanakkor I. Sándor halá-

roly Könyvkiadóvállalata (reprint), 145. o.; Frank Tibor: Apponyi Rudolf londoni követsége (1856–1871). Az OSzK Évkönyve 1974–1975 (Budapest, 1978, OSzK), 486–488 és 498. o.

⁵ Mindez nemcsak az éves jelentésekre, hanem azoktól függetlenül is jellemzőnek mondható. Egész pontosan 1827 végétől, a török–orosz háború előzményeitől kezdve foglalkozott külpolitikai kérdésekkel az ügyosztály. D. I. OLEJNYIKOV: *Benkendorf*. Moszkva, 2009, Molodaja Gvargyija, 279. o.

⁶ Rosszija pod nadzorom, 2006, 26. o.; a III. ügyosztály szervezeti kiépülésével kapcsolatban megfigyelhető némi fokozatosság, amely kezdetben a titkosrendőrség éves beszámolóira is rányomta a bélyegét. A III. ügyosztály kiépüléséről lásd Vladlen IZMOZIK: *Polityiceszkij roziszk vegyot Tretyje Otgyelenyije* (1826–1880 godi). In Vladlen IZMOZIK (szoszt.): *Zsandarmi Rosszii*. Szankt-Petyerburg – Moszkva, 2002, Izd. dom Nyeva – Olma-Pressz, 248–253. o.

⁷ Rosszija pod nadzorom, 27. o.

⁸ Uo. 40. o.

⁹ Maja KUCSERSZKAJA: *Konsztantyin Pavlovics*. Moszkva, 2005, Molodaja Gvargyija, 228. o.; Simon ASZKENAZI: *Carsztvo polszkoje 1815–1830 gg*. Moszkva, 1915, Knyigoizdatyelsztvo Piszatyelej, 92. o.

la után számos alkalommal konfliktusba került az új uralkodóval a lengyelekkel szembeni megengedőbb álláspontjának köszönhetően. Ez többek között azt jelentette, hogy nemcsak pártolta a Kongresszusi Lengyelország birodalmon belüli különállását, hanem elképzelhetőnek tartotta azon területek – többek között a litván, a nyugat-ukrajnai és fehérorosz kormányzóságok – hozzácsatolását, amelyek a felosztások előtt a Lengyel Királyság részét képezték.¹⁰ Ha I. Sándor idején erre lett is volna lehetőség, I. Miklós hatalomra kerülésével ezeknek a reményeknek már nem volt komoly realitása. Már csak azért sem, hiszen 1825 után orosz részről fokozódott a lengyel társadalomra gyakorolt nyomás. I. Miklós valóban bizalmatlanabbá vált a lengyel alattvalókkal szemben. Többek között azért, mivel korábban a dekabristák is igen jó kapcsolatokat áptak a különböző hazafias, forradalmi célokat megfogalmazó lengyel titkos társaságokkal.¹¹

A novemberi felkelés kitörése előtt a titkosrendőrségi jelentések nemcsak a lengyel nemzeti törekvések megerősödéséről számoltak be, hanem – némileg meglepő módon – a lengyelek elnyomásáról, az orosz tisztségviselők hatalmaskodásáról, önkényeskedéséről is.¹² Többek között a vilnai egyetem kapcsán felrótták, hogy a lengyeleket sokszor nemzeti érzésükben alázzák meg, ezzel feleslegesen élve a feszültséget.¹³ A kialakult feszültségekért a III. ügyosztály jelentései elsősorban N. N. Novoszilcevet tették felelőssé, nem is alaptalanul.¹⁴ A korábban I. Sándor reformköréhez tartozó arisztokrata komoly hatalommal rendelkezett a lengyel területeken. A Kongresszusi Lengyelországban a cár megbízottjaként tevékenykedett, de 1824-től kezdve a vilnai tankerület vezetőjeként az ottani egyetem felügyeletét is ellátta.

1830 előtt a titkosrendőrség jelentéseiben az orosz vélemények közül messze nem a legradikálisabb álláspontot képviselte a lengyel kérdést illetően. Az orosz arisztokrácia egy része sok esetben már 1815-ben is igen élesen ellenezte a Kong-

¹⁰ Konsztantyin nagyherceg elképzeléseire vonatkozólag KUCSERSZKAJA: i. m. 228. o.; ASZKENAZI: i. m. 90. o. Utóbbi kérdés súlyát jelzi, hogy a lengyel politikai elit komoly csalódásként élte meg, hogy 1815 után I. Sándor nem csatolta a Kongresszusi Lengyelországhoz a keleti lengyel területeket. Gyakran ezt sokkal komolyabb sérelemként élték meg, mint az alkotmányos jogok sárba tiprását. Ennek emléke még a novemberi felkelés kitörésekor is elevenen élt. Ezt többek között az is mutatja, hogy a felkelők abban az 1831. január 22-én született kiáltványban is sérelmezték ezen területek különállását, amelyben a felkelés okait az európai udvarok számára igyekeztek megindokolni. A kiáltványt magyar fordításban közli KOSSUTH Lajos: *Összes művei VI. Ifjúkori iratok, törvényhatósági tudósítások*. S. a. r. BARTA István, Budapest, 1966, Akadémiai, 226–233. o.

¹¹ O. V. ORLIK: *Gyekabriszti i jevropejszkoje osvobogityelnoje dvizsenyije*. Moszkva, 1975, Míszl, 137–145. o.

¹² Rosszija pod nadzorom, 39–40, 45–46. o.

¹³ A titkosrendőrség példaként említi, hogy a vilnai egyetemen megszüntették a lengyel nyelven tartott egyetemes történeti előadásokat. Uo. 27. o.

¹⁴ Novoszilcev visszaéléseire vonatkozólag: ASZKENAZI: i. m. 105–106. o.

resszusi Lengyelország alkotmányos különállását a birodalmon belül.¹⁵ A III. ügyosztály kompromisszumosabb álláspontja többek között abban nyilvánult meg, hogy a lengyel társadalom sérelmeinek orvoslására és a további feszültségek elkerülése érdekében különböző javaslatokat is megfogalmazott az uralkodó számára.¹⁶ Az már más kérdés, hogy ezek mennyiben rendezhették volna ténylegesen a kialakult helyzetet, vagy állították volna vissza az 1815-ös állapotokat. Ugyanakkor arra, hogy a Kongresszusi Lengyelországban néhány évvel később felkelés fog kitörni, az éleződő feszültségek ellenére a III. ügyosztály sem számított. A felkelés kitörése után a titkosrendőrség lengyelekre vonatkozó értékelései gyökeresen megváltoztak.

A lengyel kérdés a novemberi felkelés után

1830 után a novemberi felkelés kitöréséből levont tanulságokat megfogalmazva a III. ügyosztály beszámolóiban a lengyelekkel szembeni bizalmatlanság és sértettség válik hangsúlyossá. Már nyoma sincs a megegyezésre hajló értékeléseknek. Arról, hogy a feszültségek kiéleződésében bármilyen szerepe lett volna az elkövetett törvénytelenéseknek és az alkotmányos viszonyok korlátozásának, természetesen a beszámolók nem tesznek említést.¹⁷

¹⁵ Ezen álláspont egyik leghatározottabb képviselője már akkoriban is Novoszilcev volt. Sz. V. MIRONYENKO: *Szamogverzsavije i reformi. Polityicseskaja borba v Rosszii v nacsale XIX v.* Moszkva, 1989, Nauka, 150. o. A jelentések utalnak rá, hogy ez az álláspont az 1820-as évek végén sem volt ritka. Sokan I. Miklós 1829-es varsói látogatását, majd lengyel királlyá koronázását is túlzott engedelménynek tekintették. Rosszija pod nadzorom, 44. o.

¹⁶ Többek között a lengyel közvélemény elvárásaira hivatkozva a litván területeken az egyetem státuszának helyreállítását, valamint Novoszilcev eltávolítását szorgalmazták. A Kongresszusi Lengyelországgal kapcsolatban általánosabban fogalmaztak. Az ítékezésben, a hatóságok fellépésében az önkényeskedés megszüntetését, a törvények betartatását javasolták. Rosszija pod nadzorom, 45–46. o.

¹⁷ A szemléletváltást jelzi, hogy a jelentések hangvétele már sokkal közelebb állt más hivatalos álláspontokhoz. Többek között a Kongresszusi Lengyelország viszonyait szabályozó Organicum Statutumokban lefektetett alapelvekhez vagy akár I. Miklós értékeléséhez. Az uralkodó a lengyelekkel szembeni sértettségének az 1835-ben Varsóban mondott beszédében is hangot ad. Véleménye szerint a novemberi felkelés előtt a Kongresszusi Lengyelország példátlan – az orosz területeknél jóval nagyobb – szabadsággal rendelkezett a birodalmon belül. Azonban a lengyel alattvalóknak ez sem volt elég, a törvényes uralkodójuk ellen való lázadásukkal visszaéltek az orosz cárok nagylelkűségével. Ebből Miklós azt a következtetést vonta le, hogy minél nagyobb szabadságot adnak a lengyeleknek, annál nagyobb a veszélye annak, hogy azok a cári hatalom ellen felkeléseket robbantanak ki. I. Miklós beszédét Benkendorf visszaemlékezéseiben közli: Alekszandr Hrisztoforovics BENKENDORF: *Voszpominanyija 1807–1837.* Publikacija M. V. Szidorovoj i A. A. Litvina, perevod sz francuzszkovo O. V. Marinyina. Moszkva, 2012, Rosszijszkij Fond Kulturi, 616–617. o. A cári kiáltványt lásd: Polnoje szobranijje zakonov Rosszijszkij imperii. Szobranijje vtoroje. T. 2. Szankt-Petyerburg, 1833.

Már közvetlenül a felkelés leverése után a titkosrendőrség beszámolt az itteni közhangulatról, amely alapján különböző ajánlásokat fogalmazott meg az uralkodó számára a lengyel területek további sorsát illetően. A III. ügyosztály véleménye szerint a helyi nemesség mellett a katolikus egyház volt az, amely legkevésbé tudott beletörődni a felkelés után kialakult helyzetbe.¹⁸ A titkosrendőrség értékelése szerint a lengyelek bármikor készek lennének újra fellázadni az uralkodó ellen. A helyzet rendezése érdekében többek között a felkelésben résztvevők felkutatását, vagyoneklobzást, valamint a katolikus kolostorok feloszlatását javasolták.¹⁹ Ez a szemlélet a következő két évtizedben irányadó marad.

Nemcsak a Kongresszusi Lengyelország viszonyairól, történéseiről tudósítottak, hanem orosz értelmezésben a nyugati kormányzóságok területén történekről is. Így a litvániai (vilnai, kovnai), fehéroroszországi (grodnói, minszki, mogiljevi, vityebszki), nyugat-ukrajnai (podóliai, volhiniai, a kijevi) kormányzóságokban történt eseményekről is.²⁰ Mindezt azért is fontos hangsúlyozni, mivel ezeken a területeken gyakran nagyobb nyugtalanságról, oroszellenességről számoltak be, mint a Kongresszusi Lengyelország esetében.²¹

Általánosságban a felkelést követő években valamiféle kettősség figyelhető meg a jelentések hangvételére. A titkosrendőrség szerint a lengyelek bizalmatlanok, ellenségesek az uralkodóval szemben, nehéz lenne hűséget remélni tőlük, az első adandó alkalommal fegyvert fognának az orosz cár ellen, még ha az ellenszenvüket titkolják is. A III. ügyosztály biztos volt benne, hogy az Oroszországhoz tartozó lengyel területeken működnek titkos társaságok, akik jó kapcsolatokat ápolnak a lengyel emigrációval. Ugyanakkor beszámoltak arról is, hogy ezeken a területeken kezd visszaállni a rend és a nyugalom, az ottani alattvalók fokozatosan beletörődnek a sorsukba. A jelentések az idő előrehaladtával egyre kisebb valószínűséget tulajdonítanak egy újabb felkelés lehetőségének. Összességében a helyzet rendezésével számolnak,²² amelyben a beszámolók szerint jelentős szerepe volt a Kongresszusi Lengyelország helytartójának, Ivan Paszkievicsnek is.²³

83–90. o. A cári kiáltvány bevezető része a magyar kortársak előtt is ismert volt. Közli: *Jelenkor*, 1832. 20. sz., ápr. 11.

¹⁸ Rosszija pod nadzorom, 89. o.

¹⁹ Uo.

²⁰ A fentebb említett közigazgatási beosztás az 1840-es évek elején történt átszervezések után jött létre. A nyugati kormányzóságokra vonatkozólag: M. DOLBILOV – A. MILLER (red.): *Zapadnije ukraini Rosszijszkoj imperii*. Moszkva, 2006. Novoje lityeraturnoje obozrenyje, 103–111. o.

²¹ Például: Rosszija pod nadzorom, 146. o.

²² A lengyel területek közhangulatára vonatkozólag: Uo. 91, 99, 103, 120, 128, 131, 133, 145–146, 162–163, 183, 229, 281–282, 315, 352, 354, 370. o.

²³ Egyetlen alkalom van, amikor a jelentések némi kritikával írnak Paszkievics tevékenységéről polgári közigazgatásban való járatlansága miatt. Uo. 148–149. o. Paszkievics titkosrendőrségi jellemzésére vonatkozólag: Uo. 229, 287, 315, 352. o.

A III. ügyosztály jelentéseiben nagy hangsúlyt fektetett a pétervári kormányzat lengyel alattvalókat tovább korlátozó intézkedéseinek értékelésekre is. Többek között 1837-ben beszámoltak arról, hogy a Kongresszusi Lengyelország területén az államigazgatásban szolgáló hivatalnokok számára kötelezővé tették az orosz nyelv ismeretét. Ez nagy visszatetszést váltott ki a lengyelekből, hiszen úgy gondolták – nem is alaptalanul –, hogy ez az intézkedés az eloroszosításukat szolgálja.²⁴ Szintén nagy visszhangot váltott ki, hogy a lengyel nemeseknek a novemberi felkelés után igazolniuk kellett származásukat, különben elveszítették rangjukat.²⁵ Mindezek mellett 1842 októberében a közigazgatási egységek, valamint élükön álló tisztségek elnevezését a Kongresszusi Lengyelországban megváltoztatták annak érdekében, hogy azok ne utaljanak a felkelést megelőző állapotokra. A jelentés hozzáteszi, hogy ennek az intézkedésnek kimondott célja az Oroszországgal szemben ellenséges lengyel nemzetiség felszámolása.²⁶

A fenti törekvésekkel kapcsolatban a III. ügyosztály az orosz kormányzat számára különböző irányelveket is megfogalmazott. Többek között sérelmezte, hogy a pétervári udvar csak fokozatosan számolja fel a lengyel önállóság maradványait. A titkosrendőrség szerint ezt sokkal célszerűbb lett volna egy lépésben, közvetlenül a novemberi felkelés leverése után végrehajtani, mivel a további korlátozások alkalmat teremtenek arra, hogy a lengyel alattvalókat a cári hatalom ellen hangolják.²⁷

A jelentések szerint a cári kormányzat represszív törekvéseinek legfőbb ellenlábas a lengyel katolikus egyház volt, amely a vele szemben érvényesített intézkedéseket – többek között a kolostorok felszámolását, egyházi birtokok elkobzását – mindig felhasználta arra, hogy híveit Oroszország ellen hangolja. A titkosrendőrség a katolikus egyház eme tevékenységét azért is tartotta az orosz érdekekre veszélyesnek, mivel az a prédikáció és az oktatás révén mindennapi, közvetlen kapcsolatban állt a néppel. Úgy vélte, hogy az egyház tevékenysége valójában nem a katolicizmus védelmét szolgálja, hanem sokkal inkább a lengyel hazafiság ébrentartását.²⁸

Ugyanakkor az orosz titkosrendőrség nemcsak a néppel való közvetlen kapcsolata miatt látott veszélyforrást a katolikus egyházban, hanem azért is, mivel az emigráció lengyel területen tevékenykedő ügynökeit sejtette bennük, akiket Rómából is támogatnak többek között a Czartoryski-emigrációnak köszönhetően.²⁹ Nem

²⁴ Rosszija pod nadzorom, 2006, 164. o. Az irányvonalak a nyugati kormányzóságokban is hasonlóak voltak, bár némileg szigorúbb intézkedéseket vezettek be. A 1840-ben a jelentések arról számoltak be, hogy az államigazgatásban teljesen megszüntették a lengyel nyelv használatát. Uo. 230. o.

²⁵ Uo. 229–230. o.

²⁶ Uo. 285–286. o.

²⁷ Uo. 185, 286. o.

²⁸ Uo. 282, 355. o.

²⁹ Uo. 283. o.

véletlen, hogy az 1840-es évek elején az Orosz Birodalom politikája a Vatikánnal való kapcsolatokat is kiélezte, legalábbis erre utalnak a magyar sajtó beszámolói.³⁰

A korabeli orosz valláspolitikára jellemző, hogy a katolikusokhoz hasonlóan az unitusok ellen is felléptek. Mindez nem is a Kongresszusi Lengyelország területén, hanem sokkal inkább a nyugati kormányzóságokban jelentett fontos kérdést, ahol az unitus egyház komoly befolyással bírt. Előbb 1837-ben a görög katolikus egyházat a Szent Szinódus vezetőjének felügyelete alá helyezték, majd két évvel később beolvasztották a pravoszláv egyházba.³¹ A titkosrendőrségi jelentések folyamatosan beszámoltak arról, hogy a helyi lakosság miként reagált a pravoszláv egyház térnyerésére.

A lengyel kérdés szempontjából ennek azért van komoly jelentősége, hiszen a III. ügyosztály véleménye szerint a görög katolikus egyház beolvasztását elsősorban nem is maguk az unitusok, hanem a lengyel katolikus egyház, valamint a lengyel földesurak sérelmezték. Utóbbiak igyekeztek támogatni az unitusokat saját istentiszteleteik megtartásában, lerombolt templomaik helyreállításában.³² Természetesen a pétervári kormányzat ezeket a próbálkozásokat igyekezett megakadályozni, akárcsak azt, hogy a görög katolikusok római katolikus hitre térjenek át.³³ Kétségtelen, hogy a nyugati kormányzóságokban a pravoszláv egyház térnyerésével tovább gyengültek a lengyel katolikus egyház pozíciói. Az unitusok elleni fellépés a katolikusokat azért is megrettentette, mivel attól tartottak, hogy a közeljövőben rájuk is hasonló sors vár.³⁴

A lengyel ügy és a szomszédos államok

A lengyel kérdés nemcsak az orosz belpolitikában, hanem a külkapcsolatok alakulásában is jelentőségre tett szert. Elvieken a bécsi kongresszus rendezte Lengyelország további sorsát, azonban a lengyel ügy a novemberi felkelés leverése után is

³⁰ Többek között: *Pesti Hírlap*, 1843. április 13. 238. sz.; 1843. május 13. 248. sz.; 1843. december 21., 310. sz.. Ugyanakkor a lengyel katolikusok elleni retorziók Magyarországon a konzervatív közvélemény felháborodását is kiváltották. K. I.: Bánat és részvét. *Világ*, 1842. 99. sz., dec. 10.

³¹ Az unitusok elleni fellépést önmagában túlzás lenne a lengyel felkelés hatásának tulajdonítani. Nemcsak azért, mivel a nagyszámú görög katolikus parasztság a legtöbb esetben csak közömbösen viszonyult a lengyel felkelők ügyéhez, hanem azért is, mivel a nyugati kormányzóságokban már a felkelés előtt, I. Miklós hatalomra kerülése óta törekedtek az unitusok beolvasztására. Az unitus egyház oroszországi történetére vonatkozólag: P. V SEVKUN: *Ukreplenyije pravoszlavija v zapadnih gubernijah Rosszsijskoj imperii: priszajegyenyije unyiatov v 1830-h gg. Voproszi Isztorii*, 2012, № 9, 3–14. o.; G. Ja. KIPRIANOVICS: *Isztoriceszkij ocserk pravoszlavija, katoliciesztva i unyii v Belorusszii i Litve*, Moszkva, 2006, Izd. Belorusszkovo Ekzarhata. MP (reprint).

³² *Rosszija pod nadzorom*, 184–185. o.

³³ Uo. 185. o., 335. o.

³⁴ Uo. 163. o., 185. o.

hatást gyakorolt Oroszország és a két szomszédos állam, Poroszország és a Habsburg Birodalom közötti kapcsolatokra.

A titkosrendőrség értékelései szerint a lengyel kérdés Poroszországgal sokkal inkább kiélezte a kapcsolatokat, mint Ausztriával. Mindez IV. Frigyes Vilmos hatalomra kerülése után, 1840-től különösen igaz volt. A III. ügyosztály rossz szemmel nézte az új uralkodó általa engedékenyebbnek ítélt politikáját,³⁵ amely szerinte a Poznani Nagyhercegségre is hatással volt. A titkosrendőrség azon félelmeinek adott hangot, hogy Poroszországban sokkal elnőzőbbekké váltak a lengyelek szervezkedéseivel és az oda érkező emisszáriusokkal, ügynökökkel szemben. Nem véletlen, hogy a 1840-es években a III. ügyosztály jelentései folyamatosan beszámoltak a poroszországi lengyelek helyzetéről, tevékenységéről.

A titkosrendőrség rosszallásának adott hangot többek között amiatt, hogy a porosz uralkodó engedélyezte a lengyel emigráció egyes tagjainak a porosz területre való visszatérést. A jelentések ezt azért is sérelmezték, mivel úgy gondolták, hogy jelentős részük a nyugati lengyel emigráció szolgálatában álló emisszárius.³⁶ Véleményük szerint nemcsak a lengyel emigráció igyekezett pártolni a különböző titkos szervezkedések működését a Poznani Nagyhercegségben, hanem maguk a poroszországi lengyelek is támogatták azt, adott esetben finanszírozták a nyugati-európai államokban élő társaik tevékenységét, még ha ezt próbálták is oktatási, esetleg kereskedelmi tevékenységnek álcázni.³⁷

A titkosrendőrségi jelentések azért is tulajdonítanak nagy jelentőséget a poroszországi szervezkedéseknek, mivel azok a többi lengyel területtel is szoros kapcsolatokat ápoltak. Mindezt különösen rossz néven vették az Oroszországhoz tartozó területek esetében. A III. ügyosztály értesülései szerint a Kongresszusi Lengyelországban működő szervezkedéseket sok esetben közvetlenül a Poznani Nagyhercegségből támogatták. Úgy vélték, hogy a porosz határ felől orosz területre nemcsak felforgató, oroszellenes tartalmú kéziratok, kiadványok érkeznek, hanem adott esetben fegyve-

³⁵ Rosszija pod nadzorom, 364. o. Egyéb források is igazolják, hogy III. Frigyes Vilmos halála után az Orosz Birodalom és Poroszország kapcsolatai hűvösebbé váltak. Paszkievics 1845-ben egy igen részletes tervezetet juttatott el az uralkodónak. Ebben a Kongresszusi Lengyelország helytartója azt taglalja, hogy egy Poroszország elleni háború esetén az ország nyugati határainál hogyan kellene felkészülni a porosz előretörrésre. Paszkievics elképzeléseit ismerteti: A. A. KRIVOPALOV: Carsztvo polszkoje v sztratyeigiescszkih vzgljadah feldmarsala I. F. Paszkevicza v szereginye 1840-h godov. *Rossziszskaja Isztorija* 2012/5, 93–97. o. I. Miklós Paszkievicssel folytatott levelezéséből is kitűnik, hogy maga az uralkodó is bizalmatlanul tekintett a Poroszországban zajló folyamatokra. I. Miklós értékelésére vonatkozólag lásd Paszkievicsnek küldött leveleit: A. L. SCSEBATOV: *Genyeral-feldmarsal knyaz Paszkievics. Jevo zsizny i gyejatyelnoszty. T. 5. Prilozsenyje*. Szankt-Petyerburg, 1896, 477–478, 495, 497–498, 501, 504, 509, 516, 522, 529. o.

³⁶ A porosz területre visszaérkező emigránsok értékelésére lásd: Rosszija pod nadzorom, 251, 313. o.

³⁷ Uo. 284. o.

rek is az ottani lengyel szervezkedések támogatására.³⁸ Emellett a poroszországi lengyel nemesek igyekeztek találkozókat szervezni az ott élő sorstársaikkal annak érdekében, hogy politikai kérdésekben közös álláspontot alakítsanak ki.³⁹

Az orosz titkosrendőrség jelentéseiben a lengyel kérdés a Habsburg Birodalommal összefüggésben sokkal ritkábban kerül napirendre. Habár a jelentések természetesen a galíciai lengyel szervezkedésekről is beszámoltak, ugyanakkor Ausztria lengyel politikája rendszerint sokkal pozitívabb elbírálás alá esik.⁴⁰ Ezen tulajdonképpen még az 1846-os krakkói felkelés, majd a vele szorosan összefüggő galíciai parasztfelkelés kitörése sem változtatott. Természetesen a jelentések megemlítik, hogy az osztrák hatóságok nem léptek fel elég erélyesen annak érdekében, hogy megelőzzék a galíciai eseményeket, azonban elismerik, hogy Ausztriának összességében megnyugtatóan sikerült rendeznie a kérdést.⁴¹

Ugyanakkor az orosz titkosrendőrség közvetett módon Poroszországot is felelősnek tartotta a történetekért. A III. ügyosztály szerint az 1846-os felkelések egyik kiváltó oka az volt, hogy a porosz uralkodó számos lengyel emigránsnak megengedte, hogy azok visszatérjenek a Poznani Nagyhercegségbe, akik ennek köszönhetően sokkal szabadabban tevékenykedhettek nemcsak Poroszországban, hanem adott esetben Krakkóban és Galícia területén is.⁴² Habár a III. ügyosztály kritizálta Poroszországot és Ausztriát, a jelentések tanulsága szerint az Orosz Birodalom számára az volt a legfontosabb, hogy a Krakkóban és Galiciában történtek ne ismétlődjenek meg az Oroszországhoz tartozó lengyel területeken. Ugyan voltak kisebb megmozdulások mind a Kongresszusi Lengyelország, mind a nyugati kormányzóságok területén, összességében ezt valóban sikerült elkerülni.⁴³

A lengyel emigráció tevékenységének értékelése a titkosrendőrségi jelentésekben

A III. ügyosztály éves jelentéseiben a lengyel kérdés nemcsak a szomszédos német államokkal, hanem a nyugat-európai országokkal összefüggésben is megjelenik. Természetesen ennek legfőbb oka az ott kibontakozó emigráció volt. Az orosz

³⁸ Uo. 353. o.

³⁹ Uo. 350. o.

⁴⁰ Ebben szerepe volt magának Metternich kancellárnak is, aki a jelentések tanulsága szerint igyekezett tájékoztatni a pétervári udvart az Oroszországban, Kongresszusi Lengyelországban folyó különböző szervezkedésekről. Uo. 196, 231. o.

⁴¹ Az orosz titkosrendőrség többek között üdvözli Krakkó Habsburg főség alá kerülését. Uo. 384. o. Mindez már csak azért is így volt, mivel a Poznani Nagyhercegség mellett a pétervári udvart a krakkói szervezkedések is nyugtalanították. Krakkóra vonatkozólag: Uo. 229, 284–285. o.

⁴² Uo. 398. o.

⁴³ Uo. 379, 399–400. o.

titkosrendőrség már közvetlenül a felkelés leverése után, 1832-től beszámolt a nyugat-európai emigráció megszerveződéséről.⁴⁴ Ettől kezdve gyakorlatilag nincs olyan év, amikor ne tudósítanak annak tevékenységéről.

A jelentések gyakran beszámoltak arról, hogy az emigránsok miként próbáltak ügynököket küldeni az oroszországi lengyel területekre. Ugyanakkor ennek a titkosrendőrség nem tulajdonított komoly jelentőséget. Már csak azért sem, mivel véleményük szerint az emigráció próbálkozásai rendszerint nem jártak komolyabb eredménnyel. Sok esetben az emisszáriusok el sem jutottak orosz területre, már porosz vagy osztrák területen feltartóztatták őket. A titkosrendőrség természetesen elismeri, hogy lehetnek olyan lengyel ügynökök, akikről a titkosrendőrségnek nincs tudomása, ugyanakkor ezek számát minimálisra becsüli.⁴⁵

A III. ügyosztály jelentései hangot adtak azon véleményüknek, hogy a különböző emigráns szervezetek vitáik, megosztottságuk ellenére rendszerint egységesek abban, hogy a Lengyel Királyság feltámasztása érdekében igyekeznek Oroszország ellen hangolni az európai közvéleményt, sok esetben a hivatalos politikát is.⁴⁶ Ennek során hangsúlyozták a lengyelek oroszországi elnyomását, valamint azt, hogy az orosz terjeszkedés a novemberi felkelés leverése után már Európa békéjét veszélyezteti.⁴⁷ A titkosrendőrség nemcsak oroszellenes cikkek megjelenéséről számolt be, hanem néhány esetben francia és brit parlamenti felszólalásokat is közölt, amelyek Oroszországot kritizálták a lengyelek ottani helyzete miatt.⁴⁸ Az emigráció igen jelentős támogatókat tudhatott maga mögött, akik adott esetben anyagilag is segítették működésüket. Ezek között nemcsak arisztokrata családok, hanem befolyásos politikusok is voltak.⁴⁹

A lengyel emigráció az Oroszországgal szembeni félelmekre már csak azért is építhetett, mivel az Orosz Birodalom megítélése ezekben az években – többek között a lengyel felkelés leverése miatt is – meglehetősen rossz volt.⁵⁰ A titkosrendőrség különösen az 1840-es években számolt be gyakran a birodalom rossz meg-

⁴⁴ Uo. 89. o.

⁴⁵ A lengyel emigráció oroszországi tevékenységére, szervezkedésére vonatkozólag: Uo. 103, 120, 131, 164, 180, 194, 230, 254, 314, 350, 383, 396. o.

⁴⁶ Uo. 348. o.

⁴⁷ Az oroszellenes lengyel véleményekről, propagandáról: Uo., 283, 314, 364–365, 380. o.

⁴⁸ Többek között Nicolas Soult francia és Robert Peel brit miniszterelnök is felszólalt a lengyelekért. Uo. 228, 312. o.

⁴⁹ A jelentések szerint francia területen a lengyel emigráció olyan támogatókat tudhatott maga mögött, mint Montalembert vagy a korabeli belügyminiszter, Montalivet gróf, míg Nagy-Britanniában többek között John Russell és Sussex hercege is segítette a lengyeleket. Uo. 196, 312. o.

⁵⁰ Erre vonatkozólag lásd John Howes GLEASON: *The Genesis of Russophobia in Great Britain. A Study of the Interaction of policy and Opinion*. Cambridge, 1950, Harvard University Press, 107–134. o.; Oscar J. HAMMEN: *Free Europe versus Russia 1830–1854. American Slavic and East European Review*, vol. 11, Nr. 1, (1952), 27–41. o.; Raymond T. McNally: *The Origins of Russophobia in France. American Slavic and East European Review*, vol. 17, Nr. 2, (1958), 173–189. o.; NIEDER-

ítéléséről, különböző oroszellenes munkák megjelenéséről.⁵¹ Ez egyáltalán nem véletlen, hiszen a pétervári udvar számára igen fontos volt, hogy milyen kép rajzolódik ki határain kívül Oroszországról, és az oroszellenesnek tartott cikkek, írások ellen sok esetben igyekezett fellépni.⁵²

Habár a titkosrendőrség az egész nyugat-európai lengyel emigráció működéséről beszámolt, ezek közül egyértelműen a francia területen működő csoportosulásokra helyezi a legnagyobb hangsúlyt.⁵³ Noha adott esetben beszámolnak Adam Czartoryski népszerűségvesztéséről, összességében a korábban orosz szolgálatban álló arisztokratát és a körülötte szerveződő konzervatív, monarchista csoportosulást tartották a lengyel emigráció vezetőjének.⁵⁴ A jelentések rendszerint Czartoryski tevékenységéről, elképzeléseiről számoltak be a legrészletesebben. A titkosrendőrség szerint a lengyel arisztokrata többek között vagyonának, kiterjedt politikai kapcsolatainak köszönheti vezető szerepét az emigráción belül,⁵⁵ így leginkább neki van lehetősége arra, hogy befolyásolja a nyugati kormányok politikáját a lengyel függetlenség helyreállítása érdekében. Erre már csak azért is szükség volt, mivel maguk az emigránsok is többször elismerték, hogy Lengyelország feltámasztására önerőből nem lenne lehetőség, ezért azt alapvetően egy nagyobb európai háborútól, esetleg egy újabb forradalmi hullámtól várták.⁵⁶

A titkosrendőrségi jelentések sok esetben nem is a korábbi Lengyel Királyság területére érkező emisszáriusok tevékenységére helyezik a legnagyobb hangsúlyt,

HAUSER Emil: Oroszország a francia közvéleményben 1815–1848 között. In uő: *Nemzet és kisebbség: válogatott tanulmányok*. Budapest, 2001, Lucidus, 85–98. o.

⁵¹ Az már más kérdés, hogy a titkosrendőrségi jelentések nemritkán kiemelik, hogy nem is a francia vagy a brit társadalom volt leginkább ellenséges Oroszországgal szemben, hanem a különböző német államok liberális közvéleménye, többek között Poroszorszáé. A III. ügyosztály beszámolóí szerint német területeken – Magyarországhoz hasonlóan – tartottak attól, hogy az Orosz Birodalom a többi szláv nép felhasználásával európai hegemoniára tör. A német területek közvéleményére vonatkozólag: *Rosszija pod nadzorom*, 90, 199–200, 246–247, 311, 364. o.

⁵² Ezek közül a legjelentősebb Custine márki 1843-ban kiadott *Oroszországi levelek* című munkája, amely már a korszakban is igen nagy népszerűségnek örvendett. A munka fontosságát mutatja, hogy az orosz titkosrendőrségnél felmerült egy olyan írás finanszírozásának a lehetősége, amelynek Custine lejárata lett volna a célja. A munka végül nem készült el. Erre vonatkozólag lásd M. Ny. LEMKE: *Nikolajevszkije zsandarmi i lityeratura 1826–1855 gg.* Szankt-Petyerburg, 1909, Izd. Sz. V. Vunyina, 152. o.

⁵³ A különböző emigráns szervezetek értékelésére vonatkozólag lásd: *Rosszija pod nadzorom*, 225–226, 311, 347, 365, 381, 396. o.

⁵⁴ A Czartoryski-emigráció jellemzését lásd uo. 195, 311–312, 348, 385. o. A Czartoryski-emigrációra vonatkozólag Maryan Włodzimierz KUKIEL: *Czartoryski and the European Unity 1770–1861*. New Jersey, 1955, Princeton Univ. Press, 209–276. o.

⁵⁵ *Rosszija pod nadzorom*, 312. o.

⁵⁶ Erre maga Czartoryski is utalt a felkelés kitörésének 11. évfordulóján mondott beszédében. Uo. 252. o.

hanem a Konstantinápolyba, bolgár, szerb és román területekre, küldött lengyel ügynökökre. Ez a Czartoryski-emigráció esetében is így volt.⁵⁷ Maga Czartoryski is a Török Birodalom felbomlásával számolt, amelynek során a balkáni szláv népek hamarosan kivívják függetlenségüket.⁵⁸ Céljai elérése érdekében nemcsak támogatta az itteni függetlenségi törekvéseket, hanem adott esetben az itteni szláv népek között pánszláv propagandát folytatott, annak érdekében, hogy azok ne kerüljenek Oroszország befolyása alá.⁵⁹ A fentiek már csak amiatt is figyelmet érdemelnek, hiszen a korabeli magyar közvélemény a különböző pánszláv elképzelések, szláv nemzeti mozgalmak mögött rendszerint Oroszországot gyanította.⁶⁰

Nemcsak a Balkán-félsziget esetében nyerhetünk képet arról, hogy az orosz titkosrendőrség, valamint a lengyel emigráció hogyan viszonyult a szláv kölcsönösség, pánszlávizmus kérdéséhez.⁶¹ A III. ügyosztály jelentései szerint 1847-ben a felkelés kitörésnek 17. évfordulóján Bakunyin – a tveri kormányzóságból származó egykori orosz nemes – beszédet mondott a párizsi lengyel emigránsok előtt. A titkosrendőrség szerint beszédében az egykori cári alattvaló az orosz autokráciát ostorozta. Szerinte az oroszoknak és a lengyeleknek meg kellene szüntetniük az egymással való ellenségeskedést, és össze kell fogniuk az orosz autokrácia megdöntése érdekében. A beszámoló szerint Bakunyin szavait a lengyelek nagy ovációval fogadták.⁶² A jelentések más alkalommal is szóltak olyan orosz emigránsokról, akik a cári Oroszország viszonyait bírálták.⁶³ Önmagában ezeknek a véleményeknek a titkosrendőrség nem mindig szentelt komoly figyelmet. Ugyan-

⁵⁷ A Czartoryski-emigráció magyarországi, valamint törökországi elképzeléseire, tevékenységére vonatkozólag: KOVÁCS Endre: *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1959, Akadémiai, 246–287. o.

⁵⁸ Az orosz titkosrendőrség beszámolóira a Czartoryski-emigráció Török Birodalommal és a Balkánnal kapcsolatos elképzeléseire, tevékenységére vonatkozólag: Rosszija pod nadzorom, 284, 311–313, 348, 365, 383–384. o.

⁵⁹ A monarchista emigráció pánszláv elképzeléseinek igazolására az orosz titkosrendőrség jelentéseiben egy olyan szláv államokból álló föderáció létrehozásának a tervezetét is közli, amely négy nagyobb államból tevődött volna össze: Oroszországból, a korábbi keleti lengyel területekkel egyesített Lengyelországból, szlovák-cseh, valamint a déli szlávok által lakott területekből. A tervezet értelmében a Török Birodalom, Poroszország, valamint a Habsburg Birodalom – így annak részeként Magyarország is – az összes szlávok lakta területét elveszítette volna. Uo. 368–369. o.

⁶⁰ A fentiekre vonatkozólag: Félelem a cárizmustól, „pánszlávizmustól”. In VARGA János: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Budapest, 1982, Akadémiai, 93–114. o.

⁶¹ Sajnos a fenti terminológiák meghatározása a szakirodalomban sem mindig egyértelmű. Ugyanakkor kétségtelen, hogy azok esetleges oroszellenes tartalmára nem mindig hívják fel a figyelmet. A pánszlávizmus fogalmára vonatkozólag Kun Miklós: *A pánszlávizmus gyökereinél. Világtörténet*, 3. évf. 1981/4, 54–75. o.; RÁTZ Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Budapest, 2000, Lucidus (reprint).

⁶² Rosszija pod nadzorom, 395. o.

⁶³ Uo. 380–381, 395. o.

akkor az, hogy Bakunyin szavait az orosz hivatalos politika fenyegetésnek érezte, abból is kiderül, hogy a történetek után az orosz követség nyomására távoznia kellett Párizsból.⁶⁴

Zárszó

A fentiekben az orosz titkosrendőrség az uralkodónak szánt, 1848 előtt született éves jelentéseit tekintettük át. Összefoglalva elmondható, hogy ezek 1830 előtt ugyan beszámoltak a lengyel nemzeti törekvések erősödéséről, de adott esetben az orosz hivatalnokok, tisztségviselők túlkapásait, törvénytelen ségeket is elismerték, sérelmezték. Ez a kiegyezésre hajló álláspont a felkelés kitörése után gyökeresen megváltozik. A III. ügyosztály véleménye már sokkal inkább összhangban van I. Miklós lengyelekkel szembeni igen ellenséges politikájával. Sőt nemcsak hogy összhangban volt azzal, hanem adott esetben még annál is határozottabb álláspontot fogalmazott meg.

A jelentések a szomszédos államokhoz tartozó lengyel területek viszonyairól, eseményeiről is hírt adtak. Ahogy azt a 1846-os krakkói és galíciai események mutatják Oroszország számára az volt a legfontosabb, hogy az ottani lengyel szervezkedések, felkelések ne csapjanak át orosz területre. A III. ügyosztály természetesen beszámolt a lengyel emigráció nyugat-európai megszerveződéséről, ugyanakkor sok esetben nem is az emigráció orosz területekre vonatkozó tevékenységét, hanem a Balkánnal, Török Birodalommal kapcsolatos működését, elképzeléseit emelte ki, többek között Adam Czartoryski esetében is. Jóllehet, hogy a titkosrendőrségi jelentések csak egy nagyon szűk keresztmetszetét adják a fentebb bemutatott, igen sokfelé ágazó és bonyolult eseményeknek, így jelen tanulmány célja nem is lehetett más, mint a legfontosabb fordulópontokról, kérdésekről áttekintést adni.

⁶⁴ Uo. 395. o.

AJÁNLOTT IRODALOM:

Alekszandr Hrisztoforovics BENKENDORF: *Vospominanyija (1807–1837)*. Publikacija M. V. SZIDOROVJ i A. A. LITVINA, perevod sz francuzkovo O. V. MARINYINA. Moszkva, 2012, Rosszijszkij Fond Kulturi; M. DOLBILOV – A. MILLER (red.): *Zapadnije okraini Rosszijszkoi imperii*. Moszkva, 2006. Novoje lityeraturnoje obozrenyje. John Howes GLEASON: *The genesis of Russophobia in Great Britain. A Study of the Interaction of policy and Opinion*. Cambridge, 1950, Harvard University Press; FILIPPOV Szergej (szerk., vál., jegyz.): *Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század*. Budapest, 2007, Pannonica; Oscar HAMMEN: *Free Europe versus Russia, 1830–1854; The American Slavic and East European Review*, vol. 11, Nr. 2, (1952). 27–42. o.; Vladlen IZMOZIK (szoszt.): *Zsandarmi Rosszii*. Szankt-Petyerburg – Moszkva, 2002, Izd. dom Nyeva – Olma-Pressz; A. A. KRIVOPALOV: *Carsztvo polszkoje v sztratyegiceszkih vzgljadah feldmarsala I. F. Paszkievicsa v szeregyinye 1840-h godov. Otyecsesztvennaja Isztorija*, 2012, № 5, 88–100. o.; Maja KUCSERSZKAJA: *Konsztantyin Pavlovics*. Moszkva, 2005, Molodaja Gvargyija; Maryan Wlodzimierz KUKIEL: *Czartoryski and the European unity, 1770–1861*. New Jersey, 1955, Princeton University Press; NIEDERHAUSER Emil: *Oroszország a francia közvéleményben 1815–1848 között*. In NIEDERHAUSER Emil: *Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2001, Lucidus, 85–98. o.; D. I. OLEJNYIKOV: *Benkendorf*. Moszkva, 2009, Molodaja Gvargyija; P. V. SEVKUN: *Ukreplenyije pravoszlavija v zapadnih gubernijah Rosszijszkoi imperii: priszojegyinyenyije uniatov v 1830-h godah. Voproszi Isztorii*, 2012, № 9, 3–14. o.; M. V. SZIDOROVA – Je. I. SCSEBAKOVA (szoszt.): *Rosszija pod nadzorom. Otcsoi III otgyelenyija (1827–1869)*. Moszkva, 2006, Rosszijszkij Fond Kulturi.

Sokféleség az egységben

Konsztantyin Leontyjev és a bizánci birodalmi eszme

*Hiszen az egyféleség halál!
А в однообразии гибель!
(A bizantizmus és a szlávság)¹*

Konsztantyin Nyikolajevics Leontyjev (1831–1891) élete során és halálát követően sokan sokféle jelzővel illették. Nyikolaj Bergyajev gyakran csak az „oroszlás Nietzsche”-ként emlegette, ezzel hangsúlyozva Leontyjev esztétikai beállítottságát;² Sz. N. Trubeckoj mint „csalódott szlavofil” hivatkozott rá.³ Leontyjev elkötelezett híve volt az Oroszlás Birodalomnak és önkényuralomnak, ám az eme hűség mögött húzódozó indokok nehezen illeszthetők bele a korszak egy tágabb „iskolájába”, többek között ezért is nevezi I. Fudel „magányos gondolkodónak”.⁴ Gondolatai és munkássága különös figyelmet érdemelnek a nemzetépítő folyamatok és a birodalmak viszonyának tanulmányozásában. Az elmúlt évek történelemtudományi kutatásai egyértelműen rámutattak, hogy ez a viszony sokkalta bonyo-

¹ Konsztantyin LEONTYJEV: Vizantizmus i szlavjansztvo. In uő: *Vosztok, Rosszija i szlavjansztvo. Filozofszkaja i polityicseskaja publicisztika. Duhovnaja proza (1871–1891)*. Moszkva, 1996, Reszpublika, 154. o.

² Nyikolaj A. BERGYAJEV: Ocserki iz isztorii russzkij religioznij miszli. In K. N. Leontyjev: *Pro et Contra. Licsnosztj i tvorcsesztvo Konsztantijina Leontyjeva v ocenke russzkij miszlityelej i isszledovatyetelej poszle 1917 g.* Knyiga 2. Szankt-Petyerburg, 1995, Russzkij hrisztijanszkij gumanyitarnij insztitut. 29–179. o. Első megjelenés: Ny. A. BERGYAJEV: *Konsztantyin Leontyjev (Ocserki iz isztorii russzkij religioznij miszli)* Párizs, 1926.

³ Szergej N. TRUBECKOJ: Razocsarovannij szlavjanofil. In K. N. Leontyjev: *Pro et Contra. Licsnosztj i tvorcsesztvo Konsztantijina Leontyjeva v ocenke russzkij miszlityelej i isszledovatyetelej 1891–1917 gg.* Knyiga 1. Szankt-Petyerburg, 1995, Russzkij hrisztijanszkij gumanyitarnij insztitut. 123–159. o. Angol nyelven: Szergej N. TRUBECKOJ: A Disappointed Slavophil. *Russian Studies in Philosophy*, 46 (2008):4, 45–75 o.

⁴ Szvj. I. FUDEL: Kulturnij igyeal K. N. Leontyjeva. In K. N. Leontyjev: *Pro et Contra*. Knyiga 1. i. m., 160. o.

lultabb, mint azt a korábbi modellek sugallták, és további kutatást igényelnek.⁵ Ebbe a kutatási szellembe illeszkedik Konsztantyin Leontyjev gondolatainak a rekonstruálása a bizánci birodalmi eszméről és a nemzet, nép viszonyáról az orosz földeken. Leontyjev *bizantizmus*a egy olyan birodalmi eszme, amely a pravoszláv hagyományon belül, de a szláv népek keretein kívül operál. Mivel Leontyjev életútja és eszmetörténeti interpretációi széles körben nem ismertek, ezért ezeknek az alapvető ismereteknek az összefoglalása alkotja tanulmányom első részét. A második részben röviden ismertetem a leontyjevi nyelvezet sajátosságait, majd ennek fényében elemzem Leontyjev bizantizmusát.

Konsztantyin Nyikolajevics Leontyjev (1831–1891)

Leontyjev életének a rövid összegzése,⁶ többek között, azért is szükséges, mert Leontyjev nem volt az a tipikus elefánttoronyban, „négy fal között” elmélkedő alak. Testközelből tapasztalta meg a krími háborút, a „keleti kérdést”, és ezen élmények – ahogy arra a szakirodalom gyakorta hivatkozik – erősen befolyásolták lelki-szellemi fejlődésének irányát. Az életrajzi összefoglalóban azokat az eseményeket emelem ki, amelyek különös jelentőséggel bírhattak intellektuális fejlődése során.⁷

Konsztantyin Leontyjev 1831. január 13-án született Kudinovóban. Apja Nyikolaj Boriszovics Leontyjev „kalugai pomescsik, nyugalmazott zászlós”.⁸ Konsztantyin apja nyolcéves korában meghalt, így a fiút különösebben erős érzelmek nem kötötték hozzá. Édesanyja, Feodoszija Petrovna Leontyjev, az ősi Karabanov nemesi család leszármazottja. Leontyjev életrajzírói gyakran megemlítik, hogy Konsztantyinra nagy hatással volt édesanyja mély pravoszláv hite, valamint kifinomult esztétikai ízlése, melyek valóban végigkísérték Leontyjevet egész élete során. Az első fontos állomás életében – narratívánk szempontjából – 1849 volt, ekkor iratkozott be a moszkvai egyetem orvosi fakultására. Az orvosi képzés során elsajátított természettudományos gondolkodás- és érvelésmód később is visszaköszön életében, mikor az érdeklődése már a társadalomtudományi témák felé fordult. Amikor 1854-ben kitört a krími háború, Konsztantyin még az orvosi képzés befejezése előtt jelentkezett önkéntesnek, és a háború alatt a Krím több pontján is szolgált katonai felcserként. Nyikolaj Bergyajev azok közé a fiatalok közé sorolta

⁵ Lásd Introduction. In Alexei MILLER – Stefan BERGER (eds.): *Nationalizing Empires*. Budapest, 2015, Central European University Press, 1–30. o.

⁶ További életrajzi adatokért lásd BERGYAJEV: i. m. Illetve: Ju. I. IVASZK: Konsztantyin Leontyjev (1831–1891). Zsizny i tvorcsesztvo. In K. N. Leontyjev: *Pro et Contra*. Knyiga 2. i. m., 229–650. o.

⁷ Többek között nem térek ki külön Leontyjev irodalmi munkásságára, és nem részletezem barátságát Ivan Turgenyevvel, Vlagyimir Szolovjovval és Vaszilij Rozanovval.

⁸ IVASZK: i. m., 230. o.

Leontyjevet, akik kalandokat keresve, romantikus elképzelésektől elhomályosulva indulnak a háborúba. Ez Leontyjevnél minden bizonnyal a háború esztétikai szempontból való megközelítéséből fakadt. Jurij Ivask Lev Tolsztoj és Leontyjev habitusát elemezve megjegyzi: „A háborús eseményekhez való hozzáállásuk teljesen különbözött – Tolsztoj az igazságot kereste, Leontyjev azonban – a szépet.”⁹ Később élt még Moszkvában, Nyizsnyij Novgorodban és Szentpéterváron is, de környezetét sehol sem találta kielégítőnek – vidéken túl sivár, a városban túl progresszív volt az élet folyása.

1863 jelentette a következő fordulópontot életében, ekkor jelentkezett a Külügyminisztérium „Ázsia osztályára”, és ezzel kezdetét vette diplomatakarrierje. Először Kréta szigetén teljesített szolgálatot, majd a következő tíz évben az Oszmán Birodalom különböző pontjain: Edirne (Adrianople), Konstantinápoly, Tulcsa, Janina és Thesszaloniki. Leontyjev mérhetetlenül élvezte a diplomáciai szolgálatot, ahogy Bergyajev fogalmazott, „[k]eletre menekült a burzsoá európai civilizáció elől, amely egyre inkább áthatotta Oroszországot is”.¹⁰ Gondolkodónkat ebben az időszakban temérdek inger és élmény érte, amelyek később mind publicisztikájának, mind szépirodalmi műveinek forrásául szolgáltak, mint például *Az egyiptomi galamb* című regénye esetében. Visszaemlékezései arról tanúskodnak, hogy ezeken a helyeken rátalált arra a sokszínűsége, amelyre folyamatosan vágyott, ahogy azt majd később látni fogjuk.

Az utolsó – a témánk szempontjából különösképpen – fontos esemény 1871-ben történt. Leontyjev ekkor épp Thesszalonikiben szolgált, és hirtelen egy súlyos betegség ágyának döntötte – meggyőződése szerint megfertőzte a végzetes kolera. Mikor Leontyjev a díványon fekvé várt az elkerülhetetlennek tűnő halált, megjelent előtte Szűz Mária. A gondolkodó ígéretet tett, hogy elmegy az Athosz-hegyi kolostorba, és imádkozik lelki üdvéért. Állítása szerint néhány órán belül felépült rejtélyes betegségéből. Gyógyulását követően valóban ellátogatott az Athosz-hegyre, itt kezdte el írni legismertebb esszégyűjteményét, *A bizantizmus és a szlávság* című munkáját. A halálos ágyon átélte mély, megrendítő vallási élmény és az Athosz-hegyi monasztikus életmóddal való szimpatizálás végigkísérte egész életét. Később a pravoszláv szellemi központ, Optyina Pusztyiny közelében telepedett le. 1891 augusztusában szerzetesi fogadalmat tett, majd még ugyanazon év novemberében elhunyt.

⁹ IVASK: i. m., 294. o.

¹⁰ BERGYAJEV: i. m., 51. o.

Eszmetörténet és Leontyjev

Leontyjev életművével kapcsolatosan két bevezető megjegyzés mindenképpen szükséges. Egyrészt, Leontyjev „elsajátítását” nagyban nehezíti, hogy sosem rögzítette egy nagy *magnum opus*ba gondolatait, bár legismertebb műve, *A bizantizmus és a szlavóság* felvázolja az őt érdeklő témák egy jelentős részét. Írásai sokrétűek, elsősorban cikkekből, esszékből és szépirodalmi művekből állnak. Másrészt, mint minden gondolkodó, Leontyjev is bejárta a maga gondolkodói útját, ezért, ahogy azt Hatuncev kiemeli, nem érdemes Leontyjevét „egészében” vagy mint „eszmetörténeti absztrakciót” tanulmányozni.¹¹ Leontyjev az 1850-es években erősen rajongott a liberális eszmék iránt, később vált a cárizmus és a pravoszlávia támogatójává. Tanulmányom főleg ez utóbbi periódusra összpontosít a leontyjevi életművön belül.

Mielőtt áttérnénk Leontyjev bizantizmusának részletes ismertetésére, még érdemes kiemelni néhány olyan értelmezési kísérletet, amely megpróbálta elhelyezni Leontyjevét az orosz eszmetörténeten belül. Először is, Leontyjevét gyakran tárgyalják a *szlavofil gondolatvilágon* belül, mint a hagyomány egy késői, *kiábrándult* képviselőjét. A legtöbb szakirodalom felismeri és jelzi Leontyjev eltávolodását a szlavofil hagyománytól, de abban láthatóan nincs egyetértés, hogy *milyen mértékben* távolodott el, illetve *mennyire* köthető még hozzá. Ahogy azt már a bevezetőben említettem, Sz. N. Trubeckoj, Leontyjev halálát követően, 1892-ben, *Csalódott szlavofil* címmel írt cikket róla. Egy évvel később jelent meg P. Miljukov műve, *A szlavofilizmus felbomlása: Danyilevszkij, Leontyjev, VI. Szolovjov*,¹² amelyben szintén ebben a kontextusban találkozunk Leontyjevvel. Ezt az értelmezési paradigmát részben átveszi Andrzej Walicki, aki két művében is elemzi Leontyjev írásait. Az *orosz gondolkodás története* (1980) című könyvében a „reakciós ideológiák” közé sorolja Leontyjevét, Konsztantyin Pobedonoszcev és Nyikolaj Danyilevszkij társaságában. Bár az elemzés főleg azt taglalja, mely pontokon tér el Leontyjev a szlavofil gondolkodóktól, mégis a szövegben Leontyjev érezhetően kötődik a szlavofil hagyományhoz. Az egyik fontos eltérés például a különböző típusú pravoszlávia propagálása: „Leontyjev fogalma a vallásról, és következésképpen a pravoszlávia értelmezése radikálisan különbözött a szlavofilektől. Az »orosz Nietzsche« mélyen megvetett minden moralizáló és evangélikus kereszténységet, minden a „vallás humanizálására” tett kísérletet...”¹³ A *Szlavofil polémia* (1985) című későbbi munkájában már egyértelműen a szlavofil hagyomány felbomlásá-

¹¹ S. V. HATUNCEV: The Sociopolitical Views and Intellectual Evolution of K. N. Leont'ev in the 1860s and the Early 1870s. *Russian Studies in Philosophy*, 46 (2008):4, 19. o. Az eredeti orosz tanulmány: Obscsesztnvenno-polityiceszkije vzgladi i igyejnaja evolucija K. N. Leontyjeva v 60-e – nacsale 70-h gg. Voproszi filosofii, 2005, No.10., 130–139. o.

¹² P. N. MILJUKOV: *Razlozsenyje szlavjanofilstva. Danyilevszkij, Leontyjev, VI. Szolovjov*. Moszkva: 1893. Publ. lekcija, csit. 22 jan. 1893 g. v augyitorii Iszt. Muzeja.

¹³ Andrzej WALICKI: *A History of Russian Thought*. Oxford, 1980, Clarendon Press, 308. o.

hoz kapcsolja Leontyjevet. Vaszilij Zenykovszkij, *Az orosz filozófia története* terjedelmes munkájában, ezzel szemben Leontyjev és a szlavofilek viszonyát nem egy „házon belüli vitának”, nem a tradíción belüli szembenállásnak tartja, hanem úgy gondolja, hogy Leontyjev „teljesen a korai (*sztarsij*) szlavofilek közvetlen hatásától függetlenül fejlődött...”.¹⁴ Különböző leontyjevi idézeteket összeválogatva nyilván mindkét álláspontot meg lehetne védeni egy adott pontig, ám én is úgy vélem, hogy Leontyjev alapvető elképzeléseiben elszakad a szlavofil gondolkortól. Leontyjev különbözőségét az is jól mutatja, hogy a szlavofilekhez képest merőben másként viszonyult olyan szimbolikusan jelentős személyhez, mint Nagy Péter, vagy helyhez, mint Moszkva. Míg a szlavofilek a péteri időszakot a sajátos orosz kultúra útjáról való letérésnek tartották, Leontyjev így értékelte Nagy Pétert: „Péter uralkodásának kezdetéig nagyobb volt az egyhangúság a társadalomban és a mindennapokban, nagyobb hasonlóság az egyes részek között, Pétertől elkezdve kezdődött meg a társadalom világos és egyértelmű rétegződése, ekkor jelent meg az a sokféleség, amely nélkül nincsen alkotó ereje egy népnek sem.”¹⁵ Hasonló különbséget találunk Leontyjev Moszkvához való viszonyában. Bár azt hihetnénk, hogy a *translatio imperii* elvére épülő, Moszkva mint „harmadik Róma” gondolata adná magát Leontyjev Bizánc iránti érdeklődése miatt, Leontyjevet mégsem Moszkvához húzza a szíve. Miért érné be a harmadik Rómával, ha a *második* is elérhető közelségben van? Leontyjev műveiben újra és újra feltűnik Konstantinápoly, amely nem is Konstantinápoly, hanem egyenesen *Cárgrád*, és amelynek a feltámasztása kulcsfontosságú az orosz történelem szempontjából. Ebből úgy tűnik, Leontyjev nem hitt benne, hogy a bizánci eszme valóban átvándorolt volna a Bizánci Birodalom bukása után Moszkvába.

Egy másik értelmezési alternatíva keretében megpróbálhatjuk Leontyjevet a konzervatív gondolkodók között elhelyezni. Ebben a tanulmányban nincs alkalom érdemileg reflektálni a konzervativizmus fogalmának a használatára, se általánosságban, se az orosz kontextusban. Ha azt az alapvető tézist vesszük alapul, hogy a konzervatív gondolkodók *konzerválni* szeretnének valamely már létező, illetve a múltban létezett rendszert vagy struktúrát – ez esetben Leontyjev valóban konzervatív gondolkodónak számít. Ugyanakkor ha összehasonlítjuk Leontyjev írásait más orosz gondolkodókkal, akik megkapták a konzervatív jelzőt – akkor erősen kilóg ezen gondolkodók sorából, hiszen, ahogy Sz. N. Trubeckoj is írta: „A mi konzervátoraink közül, már amennyire tudom, egyedül ő szólalt fel a nacionalizmus ellen a megőrzés (*ohranyenyije*) nevében.”¹⁶ Nem véletlen, hogy Mihail

¹⁴ Vaszilij ZENYKOVSKIJ: *Isztorija russzkoj filozofii*. Moszkva, 2001, Akagyemicszskij Projekt, 420. o.

¹⁵ Konsztantyin LEONTYJEV: *Vizantizm i szlavjansztvo*. In *Szobranijje Szocsinyenyij*. Tom 5. Moszkva, 1912, Izdanyije V. Szablina. 133. o.

¹⁶ TRUBECKOJ: i. m., 143. o.

Katkov, a korszak egyik legbefolyásosabb konzervatív publicistája és szerkesztője, nem volt hajlandó megjelentetni a *Russzkij Vesztnyik* hasábjain Leontyjev esszéit, amelyek együtt alkotják *A bizantizmus és a szlávtság* című művét.¹⁷ Az okok, amiért a fennálló rend megtartása mellett állt ki, és amiért nem szimpatizált a homogenizációra irányuló nemzetépítő folyamatokkal és a pánszlávizmussal a tanulmány második részében érthetőbbé válnak.

A harmadik értelmezési paradigma úgy tartja, hogy nem lehetséges és nem is érdemes Leontyjev az orosz eszmétörténet valamely nagyobb iskolájához, áramlatához kötni. Fudel például egyértelműen „magányos gondolkodóként” tekint rá. Zenykovszkij is láthatóan ezt az értelmezést támogatja, amikor azt írja, hogy „Leontyjev nagyon eredeti és autonóm (*szamosztojatyelnij*) gondolkodó volt”.¹⁸ Bárhogyan is ítéljük mi, az biztos, hogy Leontyjev mélyen átérezte ezt a bizonyos intellektuális magányt, erről tanúskodik a *Kelet, szlávtság és Oroszország* című cikkgyűjteményének ajánlása is: „Tyertyij Ivanovics Filippovnak¹⁹ – kifejezhetetlen hálám jeléül rendíthetetlen támogatásáért szellemi magányom hosszú napjain.”²⁰ Broda Leontyjevről írott tanulmányában, többek között, erre az intellektuális magányra keresett magyarázatot, és úgy vélem, rátapintott valami fontosra, amikor a következőt írta: „Az orosz kultúrában és hagyományban a sokféleség, az ellentmondás, a nézőpontok relativitása, a jelentésrendszerek vagy diskurzustípusok pluralizmusa, a szituativitás, a történelmi hitelesség, és a végnélküliség a Bűnbeesés eredménye, tehát valamiféle átmeneti állapot, amelyen túl kell jutni, hogy elérkezzünk a végső Egységhez és Teljességhez – a világ ettől eltérő interpretálása, amely érezhető Leontyjev fogalmi bázisában, áthatja [gondolkodásának] a gyökereit és struktúráját, problematikussá válik a fentebbi okok miatt...”²¹ Leontyjev alapvető világértelmezése tehát elidegeníti őt a korszak meghatározó gondolkodóitól, mivel munkásságát áthatja a „sokféleség” dicsőítése, amelyre mások egészen másképp – éppen elvetendőként – tekintettek. A következő részben kitérek ennek a mindent átható alapelvnek a forrásaira.

¹⁷ BERGYAJEV: i. m., 71. o.

¹⁸ ZENYKOVSKIJ: i. m., 421. o.

¹⁹ Bővebben kapcsolatokról: O. L. FETYISZENKO (szerk.) *Proroki Vizantizma: Perepiszka K. N. Leontyjeva i Ty. I. Filippova (1875–1891)*. SzPb, 2012, Izdatyelsztvo „Puskinszkij Dom”.

²⁰ Konsztantyin LEONTYJEV: *Vosztok, szlavjansztvo i Rosszija. Szbornyik Sztatyej*. Tom 1. Moszkva, 1885.

²¹ M. BRODA: The „Unrecognized Phenomenon” of Konstantin Leont’ev. *Russian Studies in Philosophy*, 46 (2008):4, 16. o. Eredeti orosz nyelvű cikk: M. BRODA: „Nyeuznannij fenomen” Konsztantijina Leontyjeva. *Voproszi filozofii*, 2006, № 7, 129–139. o.

Sokféleség az egységben: biológiai és esztétikai alapelv

Leontyjev műveit olvasva rögtön szembetűnik, hogy temérdek biológiai hasonlatot alkalmaz a társadalmi és a történelmi jelenségek leírásakor. A pozitivista társadalomtudomány képviselőinél találkozhatunk ilyen nyelvezettel és módszertannal, amely, többek között, az angol filozófus-biológus Herbert Spencerhez köthető. Leontyjev *A bizantizmus és a szlávság* című műve írásakor még nem ismerte Spencer munkásságát, ám később elfogadta gondolatrokonságukat, és igazat adott „tudós barátja” állításának, miszerint „Spencer ugyanabból a pontból indul ki, mint maga, és úgy gondolja, hogy az igazi haladás a sokféleség fejlődésében rejlik...”.²² A lényeg, miként azt Michał Bohun is kiemeli, hogy mindkét gondolkodó úgy tartotta, a természet és a történelem törvényei megegyeznek.²³ Bergyajev úgy fogalmazott, hogy „Spencerhez hasonlóan K. Leontyjev is meg akarja találni a társadalom organikus fejlődésének a formuláját”.²⁴

Tehát a fő kérdés a fejlődés (*razvityije*) és a haladás (*progressz*) fogalmai körül forog. *A bizantizmus és a szlávság* hatodik fejezetének egyenesen az a címe, hogy *Mi is a fejlődés folyamata?* Leontyjev úgy véli, hogy elég nagy zűrzavar uralkodik a *fejlődés, terjedés, terjeszkedés* szavak használatában. Értelmezésében, a fejlődés eszméje az egzakt tudományokból került át a történelemtudományba, és ott „valamely összetett folyamatnak felel meg, és nem ritkán egyenes ellentmondásban van a terjedés és terjeszkedés folyamataival...”.²⁵ Tovább reflektálva a fejlődés kérdésére, Leontyjev elmagyarázza, hogy számára az organikus jelenségek fejlődése *az egyszerűtől a bonyolult felé* halad: „a színtelenségből, az egyszerűségből az eredetiség és a bonyolultság felé.”²⁶ Hangsúlyozza, hogy nemcsak az organizmusok fejlődéséről van szó, hanem *minden organikus jelenségről*, és demonstrálandó érvelését, végigköveti egy betegség, a tüdőgyulladás, lefolyásának a folyamatát. Három szakaszt különböztet meg: a kezdeti egyszerű szakaszt, az összetettség szakaszát és a másodlagos leegyszerűsödést a pusztulás előtt. Ezt a három részből álló folyamatot (*triegvijnij processz*) kiterjeszti – a természeti és történelmi törvények azonosságára építve – az élet minden szférájára: „Lehet, hogy ez jellemző az égitestekre is [...] világosan látható a művészet, a festészeti iskolák, a zenei és építészeti stílusok, a filozófiai rendszerek, a vallástörténet fejlődésében, illetve, a törzsek, az államszer-

²² Konsztantyin LEONTYJEV: Szrednyij jevropjec, kak igyeal i orugyje vszemirnovo razrusenyija. In *Szobranijje Szocsinyenyij*. Tom 6. Moskva, 1912, Izdanyije V. Szablina. 52. o.

²³ Lásd még Herbert Spencer és Konsztantyin Leontyjev gondolatrokonságát: Michał BOHUN: Nikolai Mikhailovskii and Konstantin Leont'ev. On the Political Implication of Herbert Spencer's Sociology. *Studies in East European Thought*, Vol. 54, No. 1/2 (Mar., 2002), 71–86. o.

²⁴ BERGYAJEV: i. m., 80. o.

²⁵ LEONTYJEV: Vizantizizm i szlavjansztvo. i. m., 188. o.

²⁶ Uo. 189. o.

vezetek, egész kulturális világok életében is.”²⁷ Ennek alapján három fő szakaszt különböztet meg az államok életében, amely témánk szempontjából különösképpen fontos: 1. kezdeti egyszerűség, 2. virágzó összetettség, 3. másodlagos, keveredett egyszerűség.²⁸ A második szakaszra jellemző „sokféleség az egységben”, mint a fejlődés ideális elve, Leontyjeve szemében egybeesik a természettudományok és az esztétika területén: „A fejlődés legmagasabb foka a legnagyobb összetettség a legnagyobb egységben. (Lenyűgöző, hogy a fejlődés eme fogalma az anyagi természetben egybeesik az esztétika alapelvével: egység a sokféleségben, az a harmónia, amely alapvetően nemhogy nem zárja ki az ellentéteket, a harcot, a szenvedést, de egyenesen megköveteli.”²⁹) Ezzel szemben az a jelenség, amit Nyugaton *haladás-ként* tartanak számon – a liberális-egalitáriánus demokratizálódás – Leontyjeve szemében teljesen ellentétes a fentebb vázolt *fejlődés* fogalmával. Véleménye szerint „[a] jelenlegi haladás nem fejlődési folyamat: hanem másodlagos, keveredett egyszerűsödés, azoknak az államoknak a szétbomlása, amelyekből ered és, amelyekbe az már mélyen beleivódott [...]. Illetve [...] ez már igaz az *egész világra* – például Japán is európaizálódik (rohad).”³⁰

Az „európai haladás” ellen

Leontyjevet tehát különösképpen érdekelte az európai haladás eszméje, amelyet a saját fejlődési szakaszaira kivetítve, a maga liberális-egalitáriánus-demokratikus folyamataival – az utolsó, a tulajdonképpen hanyatlás szakaszába helyez, előrevetítve ezzel Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* (1918) című nagy hatású művét. Leontyjeve nem vetette el az egész európai fejlődés folyamatát, az európai múlt-ra jellemző sokszínűségeire csodálattal tekintett. A virágzó bonyolultság időszakát Európában Leontyjeve számára a *reneszánsz* jelentette, ez azonban már csak egy letűnt korszak emlékeként él a kontinensen. Külön esszéket szentelt az európai liberalizmus és demokratizmus tanulmányozására, mint például a „Hogyan és miért ártalmas a mi liberalizmusunk?”³¹ vagy „Az európai átlagember, mint a világ elpusztításának az eszménye és fegyvere”.³² Leontyjeve gyanakvással volt a különböző technikai találmányok iránt, mint például a vonat vagy az elektromos áram, és úgy vélte, hogy mindezek csak felgyorsítják a másodlagos leegyszerűsödés folyamatát. Az európai liberálisok azonban ezt nem ismerik fel, hiszen hisznek „az

²⁷ Uo. 193–194. o.

²⁸ Uo. 197. o.

²⁹ LEONTYJEV: Szrednij jevropjec. i. m., 40. o.

³⁰ LEONTYJEV: Vizantijizm i szlavjansztvo. i. m., 229. o.

³¹ Konsztantyin LEONTYJEV: Csem i kak liberalizm nas vregyen? In *Szobranijje Szocsinyenyij*. Tom 7. Moszkva, 1912, Izdanyije V. Szablina. 171–197. o.

³² LEONTYJEV: Szrednij jevropjec. i. m., 1–81. o.

európai haladás eszméjében, és nem értik, hogy ez a haladás (legalábbis Európára nézve) nem más, mint a másodlagos, keveredett leegyszerűsödés gyógyíthatatlan, halál előtti betegsége...”³³ A haladás eme eszméjének a megtestesítője a közép-szerű, átlagember (*szrednyij cselovek*), aki az uniformizáló, kiegyenlítő folyamatok végterméke, és akit Leontyjev mélyen megvetett. Az egalitáriánus kultúra nélkülöz mindenféle sokszínűséget, így Leontyjev egész életében az egyenlőtlen társadalmak – mindenekelőtt a feudalizmus és az elkülönülő társadalmi osztályok – híve maradt. Leontyjev szemében az 1860-as évek reformjai ennek a leegyszerűsödő európai kultúrának a begyűrűzését jelentették az orosz földre, melyre Oroszország kétféleképpen reagálhatott: „1. aláveti magát Európa haladás eszméjének, vagy 2. megmarad különállónak.”³⁴ Leontyjev úgy vélte, hogy a túlélés csak az elkülönülés által lehetséges, az elkülönülés pedig csak az ún. *bizantizmus*, a bizánci eszme felelevenítése és kibontakozása által valósítható meg.

Kultúrkörök és államok – bizantizmus és szlávtság

Leontyjev az államok fejlődésével kapcsolatos elméletét összekapcsolta a kultúrkörök elméletével, amelyet Nyikolaj Danyilevskij dolgozott ki *Oroszország és Európa* (1871) című munkájában. Danyilevskij a világtörténelmet az egyes kultúrkörök történelmének összességeként fogta fel, és egy önálló szláv kultúrkör megteremtését propagálta. Meggyőződése volt, hogy a szláv népek nem képesek elsajátítani és magukévá tenni az európai kultúrkört, mert egy kultúrkör nem adhatja át a másoknak az alapját képező elveket – tehát mindenképpen szükséges egy sajátos szláv kultúrkör megteremtése. Leontyjev is erősen támaszkodik a kultúrkörök elméletére, de egészen másra használja fel, mint Danyilevskij, ahogy Bergyajev írta: „Danyilevskij szolgáltatta Leontyjevnek a tudományos apparátust, amelyet [Leontyjev] egy egészen sajátos gondolatrendszer felépítéséhez használt fel.”³⁵ Danyilevskijjal szemben, Leontyjev nem hisz a szláv kultúrkör erejében vagy akár létezésében. A kérdésre, hogy „Mi az a szlávtság?”, egyszerűen annyit válaszol: „Erre nincsen válasz.”³⁶ A szlávtság szerinte egy „rejtély”, amelyet senki sem tud megfejtetni. A szlávtsággal szemben azonban a *bizantizmus* egy világos, összetett eszme: „A bizantizmus elsősorban sajátos műveltség vagy kultúra, amelynek megvannak a maga megkülönböztető jelei, a maga közös, világos, egyértelmű és érthető alapelvei (*nacsalo*) és a történelemben meghatározott követ-

³³ Uo. 31 o.

³⁴ LEONTYJEV: *Vizantizizm i szlavjansztvo*. i. m., 252. o.

³⁵ BERGYAJEV: i. m., 75. o.

³⁶ LEONTYJEV: *Vizantizizm i szlavjansztvo*. i. m., 148. o.

kezményei.”³⁷ Leontyjev úgy véli Danyilevszkij *elfelejtkezett* a bizánci kultúrkör-ről,³⁸ pedig a bizantizmus, hasonlóan Danyilevszkij kultúrköréhez, egy összetett „absztrakt eszme”, amely különböző részekből tevődik össze: államforma, vallás, erkölcs, filozófia, művészet. Míg ezek a részek a bizantizmus esetében mind „teljesen világosak és érthetőek”, az összszlávtságot (*vszeszlavizm*) magunk elé képzelve „csak egy amorf, elemi, szervezetlen valamit látunk magunk előtt, amely olyan, mint egy messzi, hatalmas felleg, és amelyből, közelebből szemügyre véve, még rengeteg különféle alakzat alakulhat ki”.³⁹ A bizantizmusra gondolva azonban egy világos tervek alapján épült „nagy és tágas épületet” látunk.

Fontos kiemelni, hogy Leontyjev különbséget tesz Bizánc mint állam, és Bizánc mint civilizáció, azaz kultúrkör között. Az államok élete véges, míg a kultúrkörök sokáig élélhetnek, és új világokat hódíthatnak meg, mint tette azt egykoron a bizánci kultúrkör Oroszországgal.⁴⁰ Leontyjev nem lát értéket és propagálandó esszenciát a szlávtságban, úgy véli, „[n]em a szlávokat kell dicsérni és szeretni, hanem azt, ami sajátosan szláv, amely nem hasonlít a nyugatira, és különbözik Európától”.⁴¹ Ebben a megközelítésben a korszakra jellemző pánszlávizmus két okból is veszélyesnek számít. Egyrészt, a pánszlávizmus törekvései Leontyjev szemében az egyoldalú, homogén – ez esetben szláv – kultúra megteremtésére irányulnak, amely szemben áll a sokszínűség és sokféleség céljaival. Danyilevszkijjellel ellentétben, Leontyjev szorgalmazza az idegen elemek beemelését egy állam életébe, hiszen ezáltal lehet elősegíteni a sokféleség megőrzését a leegyszerűsödés folyamatával szemben: „idegen, nem hasonló elemekhez közeledni – hozzácsatolni, elfoglalni új országokat, amelyek magukban hordozzák a fegyelmet, és nem elsietni az [elemek] egyesítését a mélyben, nehogy túlságosan is egyfélévé váljon [az állam], nehogy túlságosan egyszerű legyen a szerkezete és a mintázata.”⁴² A nyelvre és etnikumra irányuló nemzetépítő folyamatok Leontyjev számára csak álcázott liberális és egalitáriánus eszmék voltak, „egy sajátos metamorfózis a diszintegráció univerzális folyamatának”.⁴³ A pánszlávizmus másik veszélye, hogy azok a szláv népek, amelyek például a Habsburg Birodalom területén élnek, már „megfertőződtek” az európai demokratikus folyamatokba vetett hittel, és annak hordozóivá váltak. Tehát a jövő nem a szlávtságban és a szláv népek egyesítésében rejlik, hanem csakis a bizantizmusban.

³⁷ Uo. 113. o.

³⁸ Konsztantyin LEONTYJEV: Vlagyimir Szolovjov protyiv Danyilevszkovo. In *Szobranijje Szocsi-nyenyij*. Tom 7. Moszkva, 1912, Izdanyije V. Szablina, 317. o.

³⁹ LEONTYJEV: Vizantizm i szlavjansztvo. i. m., 113. o.

⁴⁰ Uo. 245. o.

⁴¹ Uo. 257. o.

⁴² Uo. 247. o.

⁴³ WALICKI: i. m., 303. o.

A bizantizmus két legfontosabb alapelve Leontyjev számára: a cárság – az önkényuralom (*szamogyerzsavije*) és a keleti keresztény egyház, azonban nem különösebben részletezi e két alapelvnek az egymáshoz való viszonyát, amely a Bizánci Birodalom esetében nem mindig olyan „világos és egyértelmű”, ahogy azt Leontyjev állítja. Ebben a tanulmányban sajnos nincs hely a Bizánci Birodalom császárainak és az egyház viszonyának részletes elemzésére, azonban érdemes jelezni, hogy eme kapcsolat több értelmezési hagyománnyal is rendelkezik. Mindenesetre a bizantizmus lesz a szlávság *potenciális esszenciája* Leontyjevnél: „Aki a bizantizmus ellen harcol, az, öntudatlan és közvetve, az egész szlávság ellen harcol; hiszen mit érnek a szláv törzsek a szlávság elvont fogalma nélkül (*absztraktnij szlavizm*)?”⁴⁴ A bizantizmus egyszerre jelenti Leontyjev számára Oroszország múltját és jövőjét. A múltját, hiszen „bárhová is pillantsunk a nagyorosz élet és állam [területén] azt látjuk, hogy a bizantizmus, tehát az egyház és a cár, közvetlen vagy közvetve, de minden esetben mélyen áthatja társadalmi szervezetünk magját”.⁴⁵ A bizánci eszme szervezte a „szláv matériát” nagyhatalommá. A bizantizmus azonban a jövőnek is a kulcsa, hiszen a bizánci birodalmi eszmén belül van lehetőség annak a társadalmi sokféleségnek a megteremtésére, amely ellensúlyozhatja az európai demokratizálódó – leegyszerűsödő, nivelláló – folyamatokat.

Leontyjev önkényuralom és birodalom iránti szimpátiáját esztétikai megközelítése is támogatja. Számára a forma „a belső eszme despotizmusa, amely nem engedi a matériát szétszaladni. Ha ennek a természetes (*jesztyesztyvennij*) despotizmusnak elvágjuk a kötelékeit, a jelenség elpusztul.”⁴⁶ Az esztétikai gondolatmenetet alkalmazza az államformáról való elmélkedésben is, és a despotizmust látja a megfelelő szervezőerőnek a társadalomban.

Konklúzió

Összefoglalva, Konsztantyin Leontyjev elhelyezése az orosz eszmetörténetben azért problematikus, mert bár írásaiban „ismerős” állításokkal és érvekkel találkozunk, az ezek mögött húzódó okok és célok nem hasonlítanak az ismert paradigmákra vagy szimbólumrendszerekre. Például, hasonlóan a szlavofilekhez, Leontyjev nem szimpatizál az európai haladás fogalmával, de nem azért, mert nem fogadja el az európai kultúra alapelveit, mint az a szlavofileknél látható. Továbbá, hasonlóan más konzervatív gondolkodókhoz, az orosz cár és az orosz birodalom híve, de a birodalom céljának nem a szláv népek összefogását látja, hanem egy sokszínű, soknemzetiségű – ám velejéig hierarchikus – társadalmi egység létrehozását a pra-

⁴⁴ Uo. 165. o.

⁴⁵ Uo. 145. o.

⁴⁶ Uo. 197. o.

voszlávia szellemiségében. Ezek a látszathasonlóságok, amelyek mögött lényegi eltérések húzódnak, ahogy arra több helyen is utaltunk, visszavezethetők a „sokféleség az egységben” általános elvére, amely áthatja Leontyjev munkásságát. Ez az elv Leontyjev számára egyszerre fakad a természet sokszínűségének eszményéből és az esztétika szépségideáljából, a harmóniából. Ez az esztétikai beállítottság és megkö-

zelítésmód, amely alapvetően idegen az orosz gondolkodás fő áramaitól, nagyban hozzájárult gondolkodónk, az „orosz Nietzsche”, szellemi magányához.

Leontyjev jelentősége a saját korszakán túl, az orosz eszmetörténet későbbi fejlődésének a szempontjából különösen fontos, hiszen az elsők között volt, aki – a nyugati és déli szláv népek helyett – keletre fordította a tekintetét. Leontyjev meggyőződése volt, hogy a soknemzetiségű – és egyben feudális – birodalom pozitívum, míg a ruszifikáció elvetendő homogenizáló folyamat. Ennek szellemében még a lengyel felkelésekkel is képes volt szimpatizálni, mert abban a lengyel nemesség – mint társadalmi csoport – önvédelmét látta. Leontyjev az orosz nép jövőjét csak a bizánci eszme megvalósulásaként tudta elképzelni, amely egyszerre jelentette a birodalom alattvalóin uralkodó orosz cárt és a pravoszláv egyház uralmát a mindennapokban. Leontyjev víziójában is az orosz cár kormányozza az Orosz Birodalom hajóját, ám nem a szláv népek tengerén, hanem a Boszporuszon, és hajójának Cárgrád a zászlaja, nem pedig Moszkva. Leontyjev ilyen irányú paradigmaváltása kétségtelenül az egyik első lépés volt a későbbi eurázsiai iskola kialakulásához, amely beemeli az ázsiai alapelemet az orosz nemzetéről való gondolkodásba, és amely a mai napig újra és újra felelevenedik az orosz eszmetörténet lapjain.

FORRÁSOK

Konsztantyin LEONTYJEV: *Vosztok, Rosszija i szlavjansztvo. Filozofszkaja i polityiceszkaja publicisztika. Duhovnaja proza (1871–1891)*. Moszkva, 1996, Reszpublika; Konsztantyin LEONTYJEV: *Szobranijje Szocsinyenyij*. Tom 6–7. Moszkva, 1912, Izdanyije V. Szablina; P. N. MILJUKOV: *Razlozsenyije szlavjanofilstva. Danyilevskij, Leontyjev, Vl. Szolovjov*. Moszkva: 1893; O. L. FETYSZENKO (szerk.) *Proroki Vizantizma: Perepiszka K. N. Leontyjeva i Ty. I. Filippova (1875–1891)* Szankt-Petyerburg, 2012, Izdatyelsztvo „Puskinskij Dom”.

In K. N. Leontyjev: *Pro et Contra. Licsnoszty i tvorcseszto Konsztantyna Leontyjeva v ocenke russzkih miszlityelej i isszledovatyalej poszle 1917 g.* Knyiga 1–2. Szankt-Petyerburg, 1995, Russzkij hrisztijanszkij gumanyitarnij insztyitut; Nyikolaj A. BERGYAJEV: Ocserki iz isztorii russzkoj religioznij miszli; Szvj. I. FUDEL': Kul'turnij ideal K. N. Leontyjeva; Szergej N. TRUBECKOJ: Razocsarovannij szlavjanofil.

AJÁNLOTT IRODALOM:

Mark BASSIN – Sergey GLEBOV – Marlene LAURELLE: *Between Europe and Asia: The Origins, Theories, and Legacies of Russian Eurasianism*. Pittsburgh, 2015, University of Pittsburgh Press; Michał BOHUN: Nikolai Mikhailovskii and Konstantin Leont'ev. On the Political Implication of Herbert Spencer's Sociology. *Studies in East European Thought*, Vol. 54, No. 1/2 (Mar., 2002); M. BRODA: The „Unrecognized Phenomenon” of Konstantin Leont'ev. *Russian Studies in Philosophy*, 46 (2008):4.; Alexei MILLER –Stefan BERGER (eds.): *Nationalizing Empires*. Budapest, 2015, Central European University Press; Ju. I. IVASZK: Konsztantyin Leontyjev (1831–1891). Zsizny i tvorcseszto. In K. N. Leontyjev: *Pro et Contra*. Knyiga 2. i. m., 229–650. o.; S. V. HATUNCEV: The Sociopolitical Views and Intellectual Evolution of K. N. Leont'ev in the 1860s and the Early 1870s. *Russian Studies in Philosophy*, 46 (2008): 4; Alexander VUCINICH: *Darwin in Russian Thought*. Berkeley, 1988, University of California Press; Alexander VUCINICH: *Social Thought in Tsarist Russia. The Quest for a General Science of Society, 1861–1917*. Chicago, 1976, University of Chicago Press; Andrzej WALICKI: *A History of Russian Thought*. Oxford, 1980, Clarendon Press; Vaszilij ZENYKOVSKIJ: *Isztorija russzkoj filozsofii*. Moszkva, 2001, Akagyemicszeszkij Projekt.

A 19–20. század fordulójának sajátos eszmerendszere

Az orosz kozmizmus

Orosz kozmizmuson azt a 19. század közepén megjelenő gondolat-kört értjük, amely az emberi lét különböző szegmenseit a világegyetem fizikai törvényszerűségeinek összefüggéseiben értelmezi, és közvetlenül megragadható kölcsönösséget feltételez az emberi élet és a világegyetem működése között.

Az orosz eszmetörténet 19. századi fejezetének nagy újdonsága, hogy az ember már nem passzív megfigyelőként viszonyul a határtalan csillagos éghez, hanem aktív szereplőként, aki elkezd gondolkodni saját lehetőségeiről és felelősségéről a kozmikus rend alakításában. A kutató elme összefüggéseket fedez fel az ember mint szerves egész – testi, szellemi és lelki aspektusainak összessége – és a világegyetem működése között. Többé nem úgy tekint önmagára mint jelentéktelen porszemre, hanem mint az univerzum építőkövére, akinek alkotó energiáiban, szellemi és lelki kapacitásaiban érvényre jutnak a kozmikus világrend törvényszerűségei, vagyis aki maga is egy mikrokozmosz, a makrokozmosz metonimikus leképeződése. Ebből az ideából az a felismerés következett, hogy az ember minden megnyilvánulása hatással van a világegyetem rendjére, és ez vala-

miféle kozmikus felelősségtudat kibontakozását is eredményezte.

A 19. század folyamán a természettudományos felfedezéseknek köszönhetően az ember egyre többet megértett a természet működéséből. Ez a megértési folyamat új lehetőségek, új remények és ezzel együtt új félelmek körvonalazódásához vezetett. A testi halál kérdésköre új dimenziót kapott: nem a lélek megszabadulásának mozzanatát, hanem a továbbra is céltételezett örök élet gátját látták benne a gon-

dolkodók. Úgy kezdték értelmezni az emberi gondolatot és kreativitást, mint tértől és időtől független teremtő erőt, ami ugyanakkor az individuumhoz kötött, így a test halála korlátokat szab neki. Ezért a fizikai halál leküzdése egyszerre vetődött fel elsődleges tudományos feladatként és erkölcsi kötelességgként.

Ennek a tételnek az első megfogalmazója és egyben a modernkori orosz kozmizmus eszmerendszerének atyja Nyikolaj Fjodorovics Fjodorov¹ (1829–1903) filozófus, pedagógus, a könyvtártudományok úttörője. Fjodorov pályáját líceumi történelem–földrajz szakos tanárként kezdte 1854-ben a Tambovi járásban, majd 1869-től élete végéig könyvtárosként dolgozott Moszkvában. Legjelentősebb pályaszakasza a Rumjancev Múzeum könyv- és kéziratgyűjteményéhez kötődik. Ez volt Moszkva első közkönyvtára, ahol Fjodorov 25 évig dolgozott. Átgondolt rendszer alapján katalogizálta a mintegy 30 000 tételnyi állományt. Minden kötetet ismert, lényegében egy élő adatbázisként működött, így felbecsülhetetlen segítségére volt a könyvtárhasználóknak. Elmélyült tudása, segítőkészsége és a tudományos kutatás mint tevékenység iránti aszketikus elkötelezettsége rövid időn belül legendássá tette Fjodorovot. A könyvtár intellektuális műhelyé nemesült, ahová a fiatal tehetségek mellett a korszak legjelentősebb gondolkodói is eljártak a nyitvatartási idő után, hogy Fjodorovval beszélgessenek. Fjodorov életében írásai kézíratos formában terjedtek. A legfontosabb tanait tartalmazó írásokat halála után két egykori tanítványa és szellemi követője, Vlagyimir Kozsevnyikov történész, filozófus (1852–1917) és Nyikolaj Peterszon publicista, pedagógus (1844–1919) szerkesztette kötetbe. Az első kiadás 1906-ban jelent meg „A közös ügy filozófiája”² címmel. Fjodorov tanításainak alapját a halál mint a legfőbb rossz leküzdésére való törekvés adja. Ez a „közös ügy”. E tanok különleges ismérve, hogy metafizikai és vallási elgondolások természettudományos racionalizmussal ötvöződnek bennük. Fjodorov a halál leküzdését olyan feladatként értelmezte, amely nemcsak a jelenre és a jövőre, hanem a múltra is irányul, így a leszármazottak legfontosabb erkölcsi kötelességének az ősök feltámasztását tekintette, és megvalósítását konkrét biológiai és fizikai síkon képzelte el. A halottak feltámasztásának kérdését demográfiai

¹ Fjodorov életművét az elsők között kutatta Oroszországban Szeptelana Grigorjevna Szeptjonova. Lásd Sz. G. Szeptjonova: *Etika „Obszsego gyela” Ny. F. Fjodorova*. Moszkva, 1989, Zsanyije. Fjodorov teljes életművének első kritikai kiadását szintén Szeptjonova készítette el Anasztaszia Georgijevna Gacsevával közösen, 1995 és 1999 között, négy kötetben, mintegy 2500 oldalon. A sorozat ötödik, utolsó kötete kiegészítéseket, megjegyzéseket tartalmaz a negyedik kötethez, ami 2000-ben jelent meg. Magyarul Görög Tibor írt először Fjodorov munkásságáról 1983-ban *A Jövő Mérnöke* című lapban, majd 1988-ban a *Filozófiai Figyelő*ben. Fjodorov *A közös ügy filozófiája* című kötetének egy részét a *Tiszatáj* jelentette meg M. Nagy Miklós fordításában 1998 szeptemberében. A Fjodorovi gondolatkör nyugat-európai fogadtatásáról Medzibrodsky Alexandra írt szakdolgozatot az ELTE BTK ruszisztika mesterszakán 2012-ben (*Ny. F. Fjodorov elmélete és recepciója a nem orosz nyelvű szakirodalomban*).

² *Filozofija obszsego gyela. Sztatyji, miszli i pizsma Nyikolaja Fjodorovicsa Fjodorova*. izdannije pod redakcij V. A. Kozsevnyikova i N. P. Peterszona. T.1. Vernij, 1906; T.2. Moszkva, 1913.

szempontból is átgondolta, és felvetette, hogy ki kellene használni a világegyetem nyújtotta végtelen teret, és megteremteni a fizikai feltételeket más bolygók benépesítéséhez. Ebből az ideából nőtt ki a kozmizmus eszmerendszere, és ezt az ideát tartja elméleti alapkövének a modern űrkutatás mint tudományág, amely a földi légkörön túli környezetet és a világűr hasznosításának lehetőségeit kutatja.

Amennyiben a modernkori kozmizmust úgy határozzuk meg, mint a világegyetem intuitív megértésének és mérnöki meghódíthatóságának ötvözetét, akkor ebben az értelemben a kozmizmus első komplex képviselője Konsztantyin Eduardovics Ciolkovszkij³ (1857–1935) volt. A fizikus, csillagász, mérnök, tanár, író saját magát elsősorban gondolkodónak tartotta. Az élet értelmének kérdése foglalkoztatta, és vizsgálódásai során végső célként azt tartotta szem előtt, hogy megértse, mitől lesz az ember boldog. Életének két tényezője terelte ebbe az irányba.⁴ Egyrészt kisgyermekkorában egy betegség szövődményeként szinte teljesen megsüketült, ami sok lelki sérülést okozott neki, így zárkózottá, társaságkerülővé vált. Ezért a világgal való ismerkedéshez a tudományokban való elmerülés útját választotta. Kereset járt iskolába, otthon tanult, majd 17 éves korában Moszkvába költözött, hogy autodidakta módon képezze tovább magát. Szigorú aszketikus életet élt. Nyitvartatási időben a Rumjancev Múzeum könyvtárában olvasott – ahol akkor Fjodorov is dolgozott –, utána pedig bérelt szobájában fizikai kísérleteket végzett, és módszeres megfigyeléseket folytatott az égbolton. A naprendszer működése izgatta. Fel-nőtt életét aritmetika-, geometria- és fizikatanárként élte le, 1880-tól Borovszkban, majd 1892-től Kalugában, de elsődleges feladatának mindvégig egyéni kutatásait, kísérleteit, megfigyeléseit, fejlesztéseit és filozófiai gondolatainak leírását tekintette. A Ciolkovszkij munkásságának irányt adó másik meghatározó biográfiai mozzanat legidősebb fia, Ignatyij öngyilkossága volt 1902-ben. Ciolkovszkij úgy próbált kiutat találni a megrendülésből, hogy a halál értelmét kezdte kutatni. Arra a következtetésre jutott, hogy végső soron halál nincs, mert az emberi testet alkotó elemi részecskék nem semmisülnek meg, csak átalakulnak, és új rendszerbe szerveződnek. Ciolkovszkij kidolgozta a maga monizmus-elméletét, amelynek lényege az, hogy a Föld (a rajta tapasztalható élet minden megnyilvánulási formájával) és a többi bolygó, sőt az egész világegyetem egynemű elemi részecskékből épül fel, vagyis a teljes világegyetem egységes és összefüggő rendszert alkot. Éppen ezért

³ Életútjáról lásd V. N. GYEMIN: *Ciolkovszkij*. Moszkva, 2005, Molodaja gvargyija. (Zsizny zamecsatjelnih ljugyej, vip.920.) Filozófiai jellegű írásaiból lényegi válogatás olvasható a következő kötetben: K. E. CIOLKOVSKIJ: *Koszmicseszkaja filozofija*. Moszkva, 2004, Szféra. Magyarul számos rövid ismertető olvasható Ciolkovszkijről, elsősorban természettudományos profilú, azon belül főleg az űrhajózás történetével foglalkozó kiadványokban. Neve jól ismert az űrrepülés alaptételei között számon tartott Ciolkovszkij-egyenlet okán, sokrétű életműve azonban feldolgozatlan hazánkban.

⁴ Erről maga Ciolkovszkij is ír *Fatum. Szugyba. Rok* című rövid memoárjában (Orosz Tudományos Akadémia K. E. Ciolkovszkij fondja, Fond 555. <http://epizodsspace.airbase.ru/bibl/istoch-nik/2003/tsiol.html>).

elméletileg lehetséges, következésképpen pedig a gyakorlatban is megvalósítható a kozmosz fizikai birtokbavétele, a földi élet reprodukálása más bolygókon, azok benépesítése. Ciolkovszkij elméleti következtetéseihez igazolásához a következő gyakorlati részfeladatok megoldási tervét vázolta fel: a naprendszer birtokbavételéhez a nap energiáját kell felhasználni; ahhoz, hogy ennek a lehetőségeit alaposan tanulmányozni lehessen, ki kell jutni a világűrbe; ehhez megfelelő közlekedési eszközre van szükség. Ezért Ciolkovszkij hozzáfogott, és kidolgozta az űrhajóépítés technikai alapelveit, megtervezte a többfokozatú rakéta felépítését, felismerte és leírta a folyékony üzemanyag felhasználásának jelentőségét. Eredményeit *A világűr kutatása sugárhajtású eszközökkel*⁵ címmel 1903-ban kezdte publikálni, bő 10 évvel megelőzve az amerikai Robert Goddard-t⁶ és a német Hermann Oberthet.⁷ Ciolkovszkij igazi zseni volt, akit környezete nagy része örültnek vagy legalábbis csodabogárnak tartott, és aki soha nem törődött az erre utaló visszajelzésekkel. Hatalmas életművet hagyott maga után. Természettudományos munkássága a léghajóépítés, az űrhajóépítés, az aerodinamika és az elméleti űrkutatás területén volt a legjelentősebb. Ugyanakkor írásainak nagyobbik fele filozófiai természetű, amelyek közül a legfontosabbak a világűr felépítésére és működésére, az (emberi) értelem fejlődésére, az atomok szintjén is megnyilvánuló intellektusra és érzelmvilágra, a matéria és az energia egyneműségére világítanak rá. Noha mérnöki találmányai alapján vált világhírűvé, ezeket csupán „mellékterméknek” tekintette, mert minden felfedezésével filozófiai és etikai kérdések megválaszolását célozta meg.

Ciolkovszkijtól kezdve az orosz kozmizmusnak két nagy vonulata bontakozott ki: a természettudományos és a vallásfilozófiai.

A vallásfilozófiai vonulat képviselői olyan teológus-filozófusok, akiknek munkásságában felfedezhetők a Fjodorov által meghatározott úgynevezett aktív kereszténység mozzanatai. Ennek alapgondolata az, hogy isten az emberi értelem keresztül nyilvánul meg a világban, és ezért az ember legfontosabb küldetése ennek az értelemnek az érvényre juttatása, és védelmezése az entrópiával, a halállal szemben. A nagy klasszikusok közül Vlagyimir Szolovjov⁸ (1853–1900), Szergej

⁵ A tanulmány első része 1903-ban jelent meg: K. E. CIOLKOVSKIJ: *Isszledovanyie mirovih prosztransztv reaktyivnimi priborami* Cs.1., Naucsnoje obozrenyje, №5. 1903. május. 45–75. o.; További részek: K. E. CIOLKOVSKIJ: *Isszledovanyie mirovih prosztransztv reaktyivnimi priborami* Cs.2., Vesznyik vozduhoplavanija 1911–12. (1911: №19, 16–21. o., №20, 29–32. o., №21–22, 31–37. o., 1912: №2, 2–7. o., №3, 15–16. o., №5, 2–5. o., №6–7, 6–9. o., №9, 7–11. o.)

⁶ Robert Goddard fizikus (1882–1945) a rakétakutatás amerikai úttörője. Lásd a NASA rövid ismertetését munkásságáról: http://www.nasa.gov/centers/goddard/about/history/dr_goddard.html [2015. szeptember 1.].

⁷ Hermann Oberth (1894–1989) erdélyi szász–német fizikus a rakétakutatás német úttörője. Lásd a NASA rövid ismertetését munkásságáról: https://www.nasa.gov/audience/foreducators/rocketry/home/hermann-oberth.html#_Vo-DEPnhDIU [2015. szeptember 1.].

⁸ Vlagyimir Szolovjov a 19–20. század fordulójának orosz szellemi életére talán a legnagyobb hatást gyakorló gondolkodó volt. Szellemi atyjának tartotta Nyikolaj Fjodorovot, akinek tanait beépítette

Bulgakov (1871–1944), Nyikolaj Bergyajev (1874–1948) és Pavel Florenszkij (1882–1937) tanításait lehet ebbe a körbe sorolni. Kevésbé ismert, ám az utóbbi években a kutatások fókuszába került teológus-filozófusok közül meg kell még említeni Valerian Muravjov (1885–1932), Alekszandr Gorszkij (1886–1943) és Nyikolaj Szetnyickij (1888–1937) nevét.

A természettudományos vonulat képviselői olyan enciklopédikus tudással rendelkező, több tudományterületen jártas tudósok, akik az emberi élet meghosszabbításának, az idő mint dimenzió kiküszöbölésének és a világűr mint létter meghódításának a gyakorlati lehetőségeit kutatták. Törekvéseiknek közös jellemzője a szoros filozófiai meghatározottság. Ahogy Ciolkovszkij esetében is láttuk, a kozmizmus képviselőinek fizikai, kémiai, geológiai és biológiai kutatásait, mérnöki fejlesztéseit határozott erkölcsi célok vezérelték. Megszülettek a napjainkban kulcsfontosságúvá váló ökológia, környezetetika és bioetika szemléleti alapjai, illetve a hagyományos tudományágakon belül olyan részterületek kerültek kijelölésre, amelyek megelőlegezték a 20. század jelentős, új interdiszciplináris kutatási irányait. A kozmizmus szempontjából mérföldkőnek számít Nyikolaj Umov (1846–1915), Vlagyimir Vernadszkij (1863–1945), Nyikolaj Holodnij (1882–1953), Vaszilij Kuprevics (1897–1969) és Alekszandr Csizsevskij (1897–1964) életműve.⁹

Nyikolaj Umov¹⁰ fizikus párhuzamokat fedezett fel a természet fizikai és biológiai szervezettsége és az emberi élet szervezettsége között. Az elektromosság és az elektromágnesesség területén végzett kutatásai során arra a kezdetlegesen megfogalmazott felismerésre jutott, hogy a világban minden – beleértve az emberi gondolatokat és érzelmeket is – energia. Vlagyimir Vernadszkij¹¹ geológus, biokémikus a bioszféra mintájára megalkotta a nooszféra fogalmát, ami alatt a globális emberi tudat szféráját értette a társadalom és a természet kölcsönhatásában. Az emberi tu-

Szófia-tanításaiba. Szolovjov értelmezésében Szófia olyan misztikus-kozmikus erő, ami összeköti Istent a földi világgal. Szolovjov szerint a hit és a józan ész egymást kiegészítő, összeegyeztethető erők. Szolovjov munkássága Magyarországon is viszonylag ismert. Az első róla szóló magyar monográfia 2012-ben jelent meg: FARKAS Zoltán: *Vlagyimir Szolovjov*. Gödöllő, 2012, Attraktor Kiadó.

⁹ Még számos tudós nevét fel lehetne sorolni. Ez a válogatás Sz. G. Szemjonova és A. G. Gacseva úttörő antológiáján alapul. (Sz. G. SZEMJONOVA – A. G. GACSEVA (reds.): *Russzkij kozmizm*. Antologija. Moszkva, 1993, Pedagogika.) Szélesebb spektrumot nyújt a szóba jöhető kutatókról, gondolkodókról, művészekről B. M. Vlagyimirszkij és L. D. Kiszlovskij tudományos-ismeretterjesztő kötete. (B. M. VLAGYIMIRSZKIJ – L. D. KISZLOVSKIJ: *Putyami russzkovo kozmizma*. Moszkva, 2010, „Librokom”).

¹⁰ Umov rövid életrajzi ismertetője a *Russzkij kozmizm* című antológiában olvasható. Lásd SZEMJONOVA – GACSEVA (reds.): i. m., 107–111. o.

¹¹ Vlagyimir Vernadszkij a 19–20. század fordulójának és a 20. század első felének kiemelkedő tudósa. A biológia, a geológia, a kristálytan, az ökológia, a filozófia és a tudománytörténet területén egyaránt maradandót alkotott, jelentős volt emberi jogvédő tevékenysége. Életrajzát lásd L. I. GUMILJEVSKIJ: *Vernadszkij*. Moszkva, 3-e izd., 1988, Molodaja gvargyija. (Zsizny zamecsatyelnih ljugyej, vip.325.). Legfontosabb írásait lásd V. I. VERNADSKIJ: *Bioszféra i nooszféra*. Moszkva, 2009, Nauka. Neve Magyarországon is gyakran felmerül, különös tekintettel a bioszféra és a nooszféra vizsgálatával összefüggésben, szakirodalom azonban alig foglalkozik életművével.

datot biológiailag is értelmezhető jelenségként írta le. Megállapította, hogy mind a bioszféra (a földi élet), mind pedig a nooszféra olyan energiaforrás, ami jelentős tényezője a világegyetem működésének. Vernadskij tudóstársa, Nyikolaj Holodnij¹² biológus a mikroorganizmusok világával foglalkozott. Jelentős felfedezéseket tett a talajképződés és a növények növekedési mechanizmusai területén. Nevéhez fűződik a geotropizmus és a fototropizmus elvének felismerése, amihez rá kellett jönnie, hogy a föld gravitációs ereje és a nap mint fény- és energiaforrás milyen alapvető befolyással van az organikus szervezetek növekedési irányára. Vagyis közvetlenül kimutatta a naprendszer legalapvetőbb fizikai törvényszerűségeinek hatását az élet mikroszkopikus megnyilvánulásaiban. Talajeróziós vizsgálatai nyomán elsőként fogalmazta meg, hogy az iparosítás tragikus konzekvenciákkal járhat a bioszférára nézve. Vagyis az emberi tevékenységet a bioszféra működésének összefüggéseibe helyezte, és ezzel megtette az első lépést a környezettudatos magatartás igényének kialakítása felé. Vaszilij Kuprevics¹³ biológus növénybetegségek, gombák, paraziták kutatásával írta be magát a tudománytörténetbe. Vizsgálódásai során az élő organizmusok öregedése és pusztulása foglalkoztatta, gyakorlati és elméleti síkon egyaránt. Logikailag levezette, hogy mivel mikrobiológiai szinten számos példa van az örök életre, azaz az élet folyamatos reprodukálódására a környezettel való kölcsönhatás során, nagy valószínűséggel ezt a biológiai alapmechanizmust tudatos emberi erőfeszítések (kutatások) segítségével működésbe lehet hozni a fejlettebb szervezetek – akár az ember – szintjén is. Vagyis megállapította, hogy az emberi értelem magában hordozza a halál leküzdésének elméleti lehetőségét. Alekszandr Csizsevskij¹⁴ (1897–1964) biofizikus a heliobiológia, vagyis a nap biológiai hatásait átfogóan kutató tudományterület megalapozója. Meggyőződése volt, hogy a Földet a világegyetem törvényszerűségeinek összefüggéseiben kell vizsgálni, hiszen egy viszonylag kis bolygóról van szó, aminek a működését nem lehet pontosan megérteni, ha kiszakítjuk az univerzum kontextusából. A tudománytörténet szerint Csizsevskij egyik legnagyobb felfedezése az ionizált levegő emberi szervezetre gyakorolt gyógyító hatása. A biofizika területén elért eredményeinek köszönhetően az 1930-as években már világhírnévnek örvendett, 1939-ben pedig

¹² Holodnij rövid életrajzi ismertetője a *Russzkij kozmizm* című antológiában olvasható. Lásd SZEMJONOVA – GACSEVA (reds.): i. m., 328–331. o. Holodnij online olvasható írása: N. G. HOLODNII: *K probleme voznyiknovenyija i razvityija zsziznyja na zemle*. 1945.

http://web.archive.org/web/20050129165213/http://russianway.rchgi.spb.ru/Vernadsky/50_holod.pdf [2016. február 15.]

¹³ Kuprevics rövid életrajzi ismertetője a *Russzkij kozmizm* című antológiában olvasható. Lásd SZEMJONOVA – GACSEVA (reds.): i. m., 345–347. o. Kuprevics 1952-től haláláig a Szovjet Tudományos Akadémia Belarusz Tagozatának elnöke volt.

¹⁴ Csizsevskij kivételes életművet hagyott maga után, neve azonban gyakorlatilag ismeretlen a magyar olvasó számára, ezért rá valamivel részletesebben kitérek, mint tudós társaira. Életrajzát lásd V. N. JAGOGYINSZKIJ: *Alekszandr Leonyidovics Csizsevskij (1897–1964)*. Moszkva, 2-e izd., 2005, Nauka.

fizikai Nobel-díjra jelölték.¹⁵ Fiatalon régészetet, történelmet, irodalmat, matematikát, fizikát és orvostudományt tanult Moszkvában.¹⁶ 21 évesen kandidátusi fokozatot szerzett *A világtörténeti folyamatok ciklikusságának vizsgálata* című, 900 oldalas disszertációjával. Csizsevszkij megállapította, hogy a nap aktivitásának ciklikussága hatással van a bioszféra működésére, ami egyértelműen kimutatható például a terméshozamok változásának vagy a tömeges megbetegedések kialakulásának ciklusaiban, sőt az ember pszichikai állapotában is. Mindezen tényezők összességükben hatással vannak a történelmi folyamatok alakulására, szögezte le Csizsevszkij. Elképzeléseit tovább finomította az 1924-ben megjelent, *A történelmi folyamatokat meghatározó fizikai tényezők* című tanulmányában.

Alekszandr Csizsevszkij igazi polihisztor volt. Költőként és festőművészként is maradandót alkotott. 1939-ben New Yorkban az első biofizikai világkongresszuson a 20. század Leonardo da Vincijének nevezték.¹⁷ Életműve jól példázza, hogy a 19–20. század fordulóján a művészetek, a bölcsészet, a technika és a természettudományok azelőtt soha nem tapasztalt szoros kölcsönhatásba léptek egymással, a művészi és a kutatói fantázia szinte egybeolvadt.

Ebben a korszakban egész Európát, így Oroszországot is különlegesen pezsgő szellemi, társadalmi és kulturális élet jellemezte. A természettudományok fejlődésének 19. századi eredményei elvarázsolták a század fordulójának gondolkodó-érző emberét, és alapvetően új irányt szabtak az alkotói fantáziának. A világ megismerésének kerete és célja, mint láttuk, megváltozott, kitágult a megismerhető világ, az új célterület a világűr lett. A tudományos ismeretek és a technikai vívmányok sokasodása optimizmussal töltötte el a kutató elmét: megszilárdult az a meggyőződés, hogy a világegyetem működésének törvényszerűségei megismerhetők, és az elméleti úton szerzett tudás empirikusan is ellenőrizhetővé válik az űrutazás technológiai alapjainak megteremtésével. Ez a tudományos optimizmus nemcsak a műszaki és természettudományok, hanem a bölcsészet és a kortárs művészetek számára is alapvető inspiráló erővé vált. Az intellektuális törekvéseket minden területen áthatotta a közös gondolkodás, a szintézis igénye.

¹⁵ 1939-ben New Yorkban megrendezésre került az I. biofizikai világkongresszus, ahová a szervezők meghívták Csizsevszkijt díszelnöknek, aki addigra több mint 30 külföldi tudományos akadémia és társaság tiszteletbeli tagja volt. Csizsevszkij nem tudott személyesen megjelenni a rendezvényen, mert az utolsó pillanatban nem kapta meg a kiutazási engedélyt. A kongresszus résztvevői elhatározták, hogy felterjesztik Csizsevszkijt Nobel-díjra. Erről lásd A. MAKANYIN – L. N. ENGELGARDT: „Leonardo da Vinci XX veka”, Nas szovremennyyik, №11, 2002. <http://nash-sovremennik.ru/p.php?y=2002&n=11&id=13> [2015. október 25.].

¹⁶ Csizsevszkij kamaszkorában Kalugában élt, ahol tanítványa, majd barátja és tudóstársa lett Ciolkovszkijnak. Kölcsönösen nagy tisztelettel viszonyultak egymás munkásságához, és erkölcsileg támogatták egymást a kortárs tudományos közvélemény elutasításai közepette. Később Csizsevszkij bizonyította be a nemzetközi tudós társadalomnak, hogy az űrhajózás elméleti alapjait nem Hermann Oberth, hanem bő 10 évnyi előnnyel Ciolkovszkij fektette le.

¹⁷ Ehhez lásd MAKANYIN–ENGELGARDT: i. m.

A 19. század ismeretanyagának nagy újdonságait a természettudományok és a technika fejlődése eredményezte. A hatalmas mennyiségű és horderejű, kísérletekkel igazolható és empirikus tapasztalatokkal alátámasztható felismerések és felfedezések azonban nyomást is gyakoroltak az emberre – kutatóra és „közönségre” egyaránt. Óriási lehetőségek nyíltak meg, ugyanakkor e lehetőségek kiaknázása nagy szorítást jelentett, ami bizonyos pszichés feszültséget okozott, mind a társadalom, mind az egyén szintjén. Nyikita Mojszejev¹⁸ (1917–2000) jeles matematikus és gondolkodó visszaemlékezéseiben a következőképpen jellemzi a 19. század szellemi közérzetét: „A 19. században a tudomány áttekinthető, világos sémák megrajzolására törekedett, attól a szilárd meggyőződéstől vezérelve, hogy a világ alapvetően egyszerű, amit az ember mintegy a pálya széléről, kívülállóként tanulmányoz. Ez az alapállás ellentmondásokat szült: egyrészt ott volt az ember – önmagában, másrészt ott volt a világűr és a természet – szintén önmagukban.”¹⁹ Vagyis az ember kívül helyezte önmagát a vizsgálandó területen, a saját életterén, így viszont hirtelen légtüres térben találta magát. Ebből a szellemi és pszichés feszültségből, vákuumból kiutat találandó a különböző intellektuális területek képviselői érdeklődni kezdtek egymás eredményei iránt, módszertani segítség, új nézőpontok meghatározása, további inspirációs források reményében.

Ennek a folyamatnak jellemző megnyilvánulásai közé tartozik például a tudományos-fantasztikus irodalom új irányzatának megszületése. Elsőként Konsztantyin Ciolkovszkij használta a tudományos-fantasztikus irodalom műfaját tudományos-ismeretterjesztő célokra, vagyis saját elméleti felfedezéseit regényes formában is közreadta, hogy minél szélesebb körben ismertté váljanak. Első ilyen írása, *A holdon*, 1893-ban jelent meg.²⁰ Érdekes példa a művészi fantázia gyümölcseinek műszaki felülvizsgálatára a *Bolygóközi közlekedés*²¹ című, enciklopédikus

¹⁸ Nyikita Nyikolajevics Mojszejev újrafogalmazta a kozmizmus legalapvetőbb természettudományos meglátásait a 20. század végének tudományos ismeretei fényében. Továbbgondolva többek között Fjodorov és Vernadskij egyes tanait, olyan fogalmakat vezetett be az alkalmazott matematika területén, mint például az önszerveződés, univerzális evolucionizmus, a rendszerek változását leíró ún. különös attraktor. Életútjáról és világnézetének formálódásáról a három kiadást megért memoárjából kaphatunk színes képet. (N. N. MOJSZJEV: *Kak daleko do zavtrasnyego dnya... Szvobodnije razmisljenija, 1917–1993*. Moszkva, 2002, „Tajdeksz Ko”; elektronikus változatban is hozzáférhető: http://zhurnal.lib.ru/n/nikita_n_m/moiseev.shtml [2016. február 16.]

¹⁹ Ezt a gondolatot Vlagyimirszkij és Kiszlovskij idézi: VLAGYIMIRSZKIJ–KISZLOVSKIJ: i. m., 31. o. A magyar fordítás sajátom.

²⁰ A kézirat 1887-ben született meg, majd 1893-ban a *Vokrug szveta [A világ körül]* című tudományos-ismeretterjesztő folyóiratban jelent meg. Magyarul *Séta a holdon* címmel látott napvilágot 1958-ban a Móra Kiadónál, Szirmai Marianne fordításában.

²¹ Az eredeti cím: *Mezspलयetnje szoobscsenija*. Bolygóközi kommunikációnak vagy közleményeknek is lehetne fordítani. Mindhárom jelentésváltozat vonatkoztatható a kiadványra. Azért maradtam a közlekedés kifejezésnél, mert elsősorban űrutazásra alkalmas eszközökről van benne szó. A kiadvány faximile változata hozzáférhető elektronikusan: <http://www.epizodsspace.narod.ru/bibl/biblioteka.htm> [2016. 02. 15.].

igényű kiadványsorozat. Nyikolaj Rinyin²² (1877–1942) űrhajófejlesztési mérnök adta ki 1928 és 1932 között. A három kötetre, összesen kilenc részre tagolt munka úttörő módon összefoglalja a sugármeghajtású gépek és az űrhajózás addigi történetét és eredményeit. Az első kötetet alkotó három részben Rinyin összegyűjtötte az európai szépirodalomban megjelenő repülő tárgyakat és űrrepülési elképzeléseket. Ezeket megvizsgálta és tipologizálta mérnöki megvalósíthatóság szempontjából.²³ Vagyis összegezte és rendszerezte a művészi fantázia azon impulzusait, amelyek potenciálisan hozzásegíthetik a mérnököket konkrét technikai feladatok megoldásához.

A természettudományos és a művészi világérzékelés összefonódásának különösen izgalmas példái fedezhetők fel a 20. század elejének avantgárd képzőművészeti törekvéseiben. A századforduló orosz szellemi életének egyedülálló jelensége a képzőművészeti alkotási folyamatok intellektualizálódása. A radikális gondolkodású fiatal művészek tudatosan mérlegelni kezdték az alkotási folyamatok mélyében meghúzódó intuício és ráció arányát, és az intuício szerepét átértékelték. A természettudományos kutatások módszertani alapvetéseit szem előtt tartva a művészi intuíciónak csak a hipotézis felállításának fázisában tulajdonítottak szerepet. Műalkotás esetében ez a szakasz nagyjából a téma kiválasztásában ragadható meg. A további munka során a korszerű művésznak fegyelmezetten tartania kellett magát egy bizonyos eszközrendszerhez, és legalább annyira kellett koncentrálnia az alkotás folyamatára, mint a tárgyára. Ennek az alkotói magatartásnak érdekes fejleménye a non-figuratív festészet és szobrászat megszületése, aminek jellegzetes produktumai a cím nélküli kompozíciók sorozatai és a különböző témavariációk, amelyek egy fizikai vagy kémiai kísérlet különböző részfeltételek mellett elvégzett változatait idézik meg.

A természettudományos és technikai felfedezések tematikusan egész Európa művészeti életére nagy hatással voltak, de csak Oroszországban figyelhető meg, hogy a képzőművészeteket a tudományos megismerés csatornájaként kezeljék. A legismertebb példa erre Kazimir Malevics²⁴ (1878–1935) festőművész geometri-

²² Nyikolaj Alekszejevics Rinyin mérnök az aviatika és az űrhajózás kiemelkedő orosz szakértője volt. Az első orosz aerodinamikai kísérleti laboratórium alapító tagjai közé tartozott. Szakmai kapcsolatban állt Ciolkovszkijjal is.

²³ Az első rész címe: *Álmok, legendák és az első kitalációk* (1928), a második rész címe: *Űrhajók a regényírók elképzelései szerint* (1928), a harmadik rész címe: *A sugárenergia az írói fantáziában és a tudósok terveiben* (1928).

²⁴ Malevicsről Szabó Júlia írt kismonográfiát (Szabó Júlia: *Kazimir Malevics*. Budapest, 1984, Corvina [A művészet kiskönyvtára]). Az orosz nyelvű szakirodalom egyik klasszikusa D. V. SZARABJANOV – A. SZ. SATSZKIH: *Kazimir Malevics: Zsivopisz. Tyeorija*. Moszkva, 1993, Iszkussztvo. A legfrissebb monográfiák közül kiemelkedik: Sz. O. HAN-MAGOMEDOV: *Kazimir Malevics*. Moszkva, 2009, Fond „Russzkij avangard”.

kus absztrakción alapuló festészeti jelrendszere, amelynek a szuprematizmus²⁵ elnevezést adta. Formailag ez egy végletesen leegyszerűsített alapelemekből – különböző méretű négyszögekből, körökből, egyenesekből, illetve görbékéből – építkező ábrázolási szisztéma, amelynek segítségével olyan tartalmak vizuális megfogalmazását (tehát ábrázolását) célozza meg a festő, amiknek nincsen tárgyi analógiája a bennünket körülvevő világban.²⁶ Ilyen téma például az űrkutatásokkal összefüggésben a gravitáció vagy a gravitáció hiányának hatása a testekre. Malevics teljesen új funkcióval ruházta fel a festészetet: a vásznat kísérleti terepnek tekintette, ahol szabályos síkidomok felhasználásával a világegyetem berendezkedését próbálta modellálni, és ezáltal ismereteket szerezni róla. Malevics lényegében úgy viselkedett műhelyében, mintha egy laboratóriumban lenne, ahol kísérleteihez különböző feltételeket teremt, és vizsgálja, miként viselkednek a testek (illetve azoknak sík vetületei) a súlytalanság állapotában. A kísérleti helyzeteket dokumentálta, és sorszámmal látta el, ezek lettek maguk a szuprematista kompozíciók, amelyek tehát egy gondolkodási folyamat lenyomatai, maguk a kísérletek és egyben az eredmények is.

Kevésbé ismert, de szintén különleges Mihail Matyusin²⁷ (1861–1934) zeneszerző, festőművész munkássága. Leghíresebb szerzeménye a Győzelem a Nap felett²⁸ (1913) című futurista opera, amelynek Kazimir Malevics volt a díszlettervezője. A zenemű arról szól, hogy az ember, intellektuális lehetőségeit kiaknázva, képessé válik arra, hogy a Nap helyébe lépjen, és ő maga működtesse a naprendszert, ezáltal pedig kiküszöbölje a kiszámíthatatlanságot a természet működéséből. Ez a mű a valóságtól elrugaszkodó alkotói fantázia szárnyalásának a gyümölcse, ugyanakkor tudományos-fantasztikus optimizmusát a korszak természettudományos eredményeiből merítette. Matyusint a kísérleti fizikának nemcsak az eredményei, hanem a módszerei is megihlették. Fizikai laboratóriumot rendezett be otthonában, és szabályos optikai és akusztikai kísérleteket folytatott abból a célból, hogy felfedezze a

²⁵ Az első szuprematistának nevezett kompozíciókat 1915-ben állította ki Malevics, de már 1913-ban feltűntek az elképzelés egyes elemei a művészetében. A szuprematizmus nagyjából 1920-ig uralta Malevics képi világát, de az életmű későbbi szakaszaira is rányomta bélyegét. A szuprematizmus óriási hatással volt mind a kortárs, mind pedig az utókor képzőművészetére. Az egyik legérdekesebb kezdeményezés Vityebszkben alakult ki az 1920-as évek legelején, ahol fiatal művészek csoportja gyakorlatilag az egész város arculatát átszabta a szuprematizmus jegyében. Erről lásd A. SZ. SATSKIH: *Vityebszk. Zsizny iszkussztva. 1917–1922*. Moszkva, 2001, Jaziki russzkoj kulturi.

²⁶ Malevics egyik legjelentősebb elméleti munkája ezt a koncepciót fejti ki. Magyarul Kazimir MALEVICS: *A tárgy nélküli világ*. Budapest, 1986, Corvina. Körner Éva utószavával.

²⁷ Mihail Vasziljevics Matyusin hegedűművészként és zeneszerzőként kezdte pályáját, képzőművészettel csak 30 éves kora után kezdett szisztematikusan foglalkozni. A szentpétervári futurista társaság, a „Leszisták” [Bugyetljanye] egyik alapító tagja. Családi háza (Dom na Peszocsnom) lett a társaság székhelye. Ma ez az épület az Avantgárd Művészetek Múzeumának ad otthont. Matyusinról lásd A. V. POVELIHINA (szerk.): *Mihail Matyusin. Tvorcseszkij puty hudozsnyika*. Kolomna, 2011, MOK.

²⁸ Oroszul a címe *Pobeda nad szolncem*. A szövegkönyvet Alekszej Krjucsonih írta.

zeneművészet és a festészet egymásba fordíthatóságának „objektív” alapjait. Olyan abszolút érvényű hang–szín analógia rendszer kidolgozásán fáradozott, ami nem függ a szubjektív megítéléstől. Fel akarta fedezni az optikai és akusztikai impulzusok, vagyis a látás és a hallás közös eredőjét, ahonnan kiindulva meg lehet határozni, hogy milyen hangnak milyen szín felel meg.

A természettudományos szemléletmód beszivárgása a művészi alkotás folyamataiba különösen izgalmasan mutatkozik meg Pavel Filonov²⁹ (1883–1941) festőművész életművében. Filonov megalkotta az analitikus festészet koncepcióját, ami, meggyőződése szerint, paradigmaváltást jelentett az ábrázoló művészetek területén. Új feladatokat tűzött ki a festészet számára, ehhez új vizuális nyelvet rendelt hozzá, és új alkotói módszereket határozott meg. Filonov abból indult ki, hogy a természettudományok és a technika fejlődésének köszönhetően annyi új ismeretre tett szert az ember, hogy élete más szintre emelkedett, így a 19. századi értelemben vett realista ábrázolásnak nem maradt létjogosultsága. Azt vallotta, hogy fölöslegessé vált a világnak továbbra is pusztán a szemmel látható felületét, a külső burkát reprodukálni a vásznon. A festészet új feladata ettől kezdve a láthatónak és a felszín alatt rejlő láthatatlan mikrovilágnak a szimultán ábrázolása, a festő feladata pedig a dolgok lényegének a kutatása az analízis módszerével, illetve ennek a folyamatnak a vizuális rögzítése. A cél tehát minden esetben a láthatatlan lényeg láttatása, a módszer az analízis, a használandó festészeti nyelv pedig minden konkrét alkotásnál eseti, vagyis az adott téma függvénye, annak analizálása során, a legkisebb közös nevezőre hozás eredményeként alakul ki. Festmény esetében a legkisebb közös nevező az ecsetvonás. Festés közben a festőnek mindig csak az aktuális ecsetvonásra kell koncentrálnia, szükségtelen, hogy lelki szemei előtt ott lebegjen a végeredmény. Ugyanis a festmény végső soron ugyanúgy alakul ki az ecsetvonásokból, ahogyan a magasabb rendű organizmusok jönnek létre sejtosztódással és sejtszaporodással. Ez Filonov módszerének sajátos biologizmusa,³⁰ amelyben visszaköszönnek Ciolkovszkij és Vernadszkij gondolatai az úgynevezett érző atomról, illetve az „élő matéria” megmaradásának törvényszerűségeiről, körforgásáról.

²⁹ Pavel Nyikolajevics Filonov munkássága gyakorlatilag feledésbe merült a 20. század derekán. Újrafelfedezése Nicoletta Misler és John E. Bowlt amerikai művészettörténészeknek köszönhető. (N. MISLER – J. E. BOWLT: *Pavel Filonov: A Hero and His Fate*. 1984, Silvergirl Books.) Ma Filonov művészettörténeti megítélése egyértelmű: a legkiemelkedőbb orosz avantgárd festőnek számít Malevics és Kandinszkij mellett. Művészetelméleti írásai is jelentősek. Életéről érdekes képet kaphatunk publikált naplófeljegyzéseiből (P. NY. FILONOV: *Dnyevnyiki*. Szankt-Petyerburg, 2006, Azbuka). Magyarul Filonovról lásd GYIMESI ZSUZSANNA: *Andrej Platonov író és Pavel Filonov festő*. Budapest, 2010, Russica Pannonica.

³⁰ Filonov azt vallotta, hogy a festmények az organikus szervezetekhez (például a növényi szövetekhez) hasonlóan önálló belső életet élnek, alakulnak, „befelé” növekednek, és alakulásukra hatással van a környezet. Ezért Filonov időnként átrendezte a műtermében tárolt képeit, hogy új környezeti hatásoknak tegye ki őket.

Vaszilij Kandinszkij³¹ (1866–1944), az absztrakt festészet úttörője A szellemiség a művészetben³² című korszakalkotó művészetelméleti munkájában a festmény létrehozásának menetét párhuzamba állította a világ teremtésének folyamatával, magát a műalkotást pedig önálló kis univerzumnak értelmezte. Számos műve a naprendszer és az atom felépítése közötti analógiákat próbálja érzékeltetni, különösen az 1920-as évek elején keletkezett *Apró világok* című sorozata.³³ Kandinszkij absztrakt vizuális világa nem fegyelmezett, geometriai alakzatokból építkező rendszer, mint Malevics szuprematizmusa, hanem apró kis élőlényekre emlékeztető, egymásra nem hasonlító parányok sokaságából álló színes, mozgalmas világ. Éppen ebből fakad, hogy a szuprematista kompozíciók fizikai kísérletek hatását keltik, míg Kandinszkij szubjektív absztrakcionizmusa inkább a mikrobiológus mikroszkópja alatt láthatóvá váló világ kinagyításának tűnik.

Elmondható, hogy a felsorolt művészek nemcsak illusztrálták a kozmizmus gondolatkörét, hanem módszereikben modellálták is. Néhány esetben olyan természet-tudományos felismeréseket is előrevetítettek vizuálisan, amiket csak a 20. század utolsó harmadában fogalmaztak meg a fizika, biológia, kémia és határtudományaik területén. A kozmizmus művészeti leképeződésének vizsgálata során a zeneművészet, festészet, szobrászat, építészet és szépirodalom területei³⁴ közül éppen azért tűnik az ábrázoló művészet a legérdekesebbnek, mert törekvéseivel a természet-tudományok területén is megfigyelhető különleges, újszerű szemléletet hirdet: az ember képes olyan dolgok megismerésére és megértésére, amiket nem lát. Ha eljutott a megértésig, akkor láthatóvá is tudja tenni mindazt, ami addig nem tartozott a látható kategóriájába. A festészet és szobrászat relációjában a festészet bizonyult az izgalmasabb kísérleti terepnek, talán azért, mert elvontabb látásmódot igényel,

³¹ Vaszilij Vasziljevics Kandinszkij a történeti orosz avantgárd képviselői közül nemzetközileg a legismertebb. Kiemelkedő tehetségén kívül ez annak is köszönhető, hogy életének nagyobb részét Németországban és Franciaországban töltötte, ahol akkor is a figyelem középpontjában maradt, amikor a Szovjetunióban az avantgárd festészetet hivatalosan már nem tolerálták. A róla szóló szakirodalom tengernyi. Oroszul érdemes elolvasni a kiváló művészettörténész, Dmitrij Szarabjanov monográfiáját. (D. SZARABJANOV – N. ANTONOVA: *Vaszilij Kandinszkij*. Moszkva, 1994, Galart.) Magyarul lásd Hajo Düchting: *Vaszilij Kandinszkij, forradalom a festészetben*. Köln, 1992, Benedikt Taschen.

³² Oroszul *O duhovnom v iszkussztve*, 1910. (<http://www.wassilykandinsky.ru/book-116.php> [2016. február 15.]) Magyarul Vaszilij Kandinszkij: *A szellemiség a művészetben*. Budapest, 1987, Corvina. Fordította Szántó Gábor.

³³ Legjellegzetesebb példa erre az 1922-ben készült *Malie miri [Minivilágok]* című színes grafikasorozat.

³⁴ Terjedelmi okokból nem kerülnek szóba az építészet, szobrászat, irodalom és zeneművészet kiváló képviselői, akik nélkül nem teljes a kozmizmus inventárja. Feltétlenül szólni kellene legalább Valerij Brjusov, Maximilian Volosin, Velimir Hlebnyikov, a Biokozmikusok Társaság, Andrej Platonov, Nyikolaj Zablockij szépirodalmi munkásságáról, Lazar Liszickij térbeli kompozícióiról, Alekszandr Szkrjabin zeneművészetéről.

mint a szobrászat, amennyiben a térbeli képzeteket azonnal át kell vetítenie két dimenzióba, vagyis a vászon síkfelületére.

Malevics, Matyusin, Filonov és Kandinszkij a kozmizmus festészeti leképeződésének természettudományos vonulatát képviselik. Az úgynevezett Amaravella csoport³⁵ tagjai filozófikusabb, miszticizmusba hajló irányvonalat képviseltek, és kifejezetten alárendelték munkásságukat a kozmizmus gondolkörének. Vera Pseszeckaja (1879–1945?), Pjotr Fatyjejev (1891–1971), Szergej Sigoljev (1895–1952), Viktor Csernovolenko (1900–1972), Alekszandr Szardan (1901–1974) és Borisz Szmironov-Ruszeckij³⁶ (1905–1993) tartoztak a körhöz. Hivatalos művész-csoporttá 1926-ban váltak, Pjotr Fatyjejev kezdeményezésére. Fatyjejev már az 1910-es években elkötelezte magát az ember és a kozmosz kapcsolatának festészeti kifejtése mellett. A leghaladóbb művészeti körökbe tartozott, többek között a legendás Káro Bubi csoporttal is kiállított. 1923-tól szerveződött körülötte egy kisebb alkotói közösség, amiből kinőtt az Amaravella csoport. A kor szellemének megfelelően tömör manifesztumban fogalmazták meg alapelveiket. Definíálták a kozmikus festészet fogalmát: törekvéseik középpontjában kifejezetten a kozmikus világrend törvényszerűségeinek feltárása és az ember helyének meghatározása állt. Szintén a kor szellemének megfelelően, elveiket elsősorban más csoportok elveivel szemben fogalmazták meg. Az intuíciónál az analízisnél magasabb rendű megismerési módszernek tekintették, a megértés helyett pedig a beleélést tartották elsődlegesnek. Pseszeckaja egyébként színésznő volt, Csernovolenko és Szardan képzett zenész, Sigolev biológus, Szmironov-Ruszeckij pedig mérnök. A csoport minden tagja érdekes, egyedi formanyelvet dolgozott ki, utat nyitva a 20. század második felében elterjedő fantasy irodalom illusztrációs irányzatainak. Fatyjejev, Sigoljev és Szmironov-Ruszeckij képein egyértelműen felfedezhető Mikalojus Čiurlionis³⁷ (1875–1911) litván festő-zeneszerző hatása, aki a 20. század elején úgy tematizálta a világ keletkezését egy festményciklusán,³⁸ mintha tisztában lett volna a bő két évtizeddel később megfogalmazásra kerülő ősrobbanás-elmélettel. Az Ama-

³⁵ Az Amaravella csoportról lásd Ju. V. LINNYIK: *Amaravella. Puty k plejadam (russzkie hudozsnyiki-koszmisztii)*. Petrozavodszk, 1995, Szvjatoj osztrov.

³⁶ Az Amaravella csoport létrejöttéről és működéséről „első kézből” kapunk információkat Borisz Szmironov-Ruszeckij memoárjából: B. A. SZMIRONOV-RUSZECKIJ: *Tvorcseszkij puty (1905–1993)*. *Avtobiografija*. Moszkva, 1990, http://www.centre.smr.ru/win/artists/smir-rus/biogr_smir-rus.htm [2016. február 15.].

³⁷ Mikalojus Čiurlionis a 19–20. század fordulóján a litván nemzeti kultúra emancipálódásának egyik legkiemelkedőbb alakja. Nem csak zeneszerzőként és festőművészként, hanem kulturális szervezőként is maradandót hagyott maga után. Az orosz Ezüstkor képzőművészeti életének is jelentős figurája volt. Számos, a zenei és festészeti kifejezőeszközök analógiáit kutató festményével megelőlegezte a non-figuratív festészet koncepcióját. Čiurlionis életútjáról hiteles képet kapunk egyik testvére visszaemlékezéseiből: Jadviga ČIURLIONITE: *Voszpominanyija o M. K. Čiurlionis*, Vilnius, 1975, Vaga.

³⁸ 1905–06-ban festette *A világ teremtése [Sztovorenijje mira]* című, 13 festményből álló ciklust.

ravella csoport karrierjét sokban segítette Nyikolaj Roerich³⁹ (1874–1947) festő, író, régész, misztikus gondolkodó, az Ezüstkor kiemelkedő művészegyénisége, aki 1927-ben New Yorkban, majd 1929-ben Chicagóban kiállításon mutatta be az alkotócsoport munkáit. Ugyanakkor 1930 után szétesett a csoport, miután két tagjukat letartóztatták. Mindannyian felhagytak a festészettel, és – akik életben maradtak – csak az 1960-as évektől hallattak újra magukról.

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a kozmizmus nem egységes világnézeti rendszer, hanem különböző világnézeti alapokra ráépülő gondolkodási irány, amelynek egyik fő jellemzője a világegyetem működésének „emberléptékű” értelmezése. Eszmetörténeti szempontból három érdekes kérdéskör merül fel a kozmizmus kapcsán: Miért pont Oroszországban formálódott komplex irányzattá? Mi lett a sorsa a gondolkörnek a 20. században? Miért kezd a kozmizmus a tudományos érdeklődés homlokterébe kerülni napjainkban?

A komplex irányzattá fejlődés egyik kulcsmozzanata a komplex megközelítésben rejlik. Oroszországban szinte egyszerre vetődött fel vallásfilozófiai, erkölcsi és természettudományos kérdésként, hogy hol a helye az embernek a világűrben, mik a lehetőségei és mik a kötelességei a világegyetem polgáraként.⁴⁰ Európa más országaiban a világűr kutatása jellemzően vagy a fizika, illetve a csillagászat területén elért eredmények mentén fejlődött, és ezek fényében alakult a bölcséleti értelmezés, vagy túlságosan szorosan összefonódott spirituális képzetekkel, ami korlátok közé szorította a kérdésről való gondolkodást. Az orosz kozmizmus formálódásának idején például Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendtek Camille Flammarion⁴¹ (1842–1925) francia csillagász munkái. *Népszerű csillagászat*⁴²

³⁹ Nyikolaj Konsztantyinovics Roerich kiemelkedő tehetségű, egyéni látásmódú festőművészként kezdte pályafutását Oroszországban. 1917 után Nyugat-Európában, majd az Egyesült Államokban élt, végül Indiában telepedett le. Festészete egysikúvá vált, alárendelődött filozófiai útkereséseinek, ugyanakkor kultúraszervező tevékenysége világméretű mozgalmakat és intézményhálózatot hívott létre. Hozzá kötődik a kulturális világörökség kategóriájának megfogalmazása és védelmének szorgalmazása. Roerichről lásd P. F. BELIKOV: *Rerih: opit duhovnoj biografii*. Moszkva, 2011, mezdu-narodnij centr Rerihovih.

⁴⁰ Először Eduard Ciolkovszkij nevezte magát a Földgolyó polgárának 1919-ben írt önéletrajzában, azon az alapon, hogy szerinte a világegyetem kontextusában azt is le kell szögezni, hogy melyik bolygón lakunk. A már említett, 1903-ban publikált tanulmányában a világűr kutatásának technikai lehetőségeiről Ciolkovszkij azt írja, hogy a Föld az emberi értelem bölcsője, és magától értetődő, hogy nem lehet örökké a bölcsőben maradni. Vagyis a világűr birtokbavételének szükségességét a psziché evidenciájaként kezeli.

⁴¹ Flammarion számos korabeli francia tudóstársaság tagja volt. Tudománynépszerűsítő tevékenységének köszönhetően széles körben ismertté vált, ami anyagi elismerést is hozott neki. Magánobszervatóriumot alapított, rendszeres megfigyeléseket végzett a Marsról. Meg volt győződve arról, hogy a Földön kívül is élnek értelmes lények.

⁴² Eredeti címe *Astronomie populaire: description générale du ciel*. Párizsban jelent meg először 1880-ban. Ennek az illusztrált kiadásnak a digitalizált változata elérhető a következő linken: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k94887w/f12.item.r=Camille+Flammarion.langFR> [2016. február 16.].

című, 1880-ban írt műve európai bestseller lett, így nagy hatással volt a korszak emberének kozmoszról alkotott elképzeléseire. Ez a mű 1897-ben megjelent oroszul, és néhány éven belül több kiadást is megért.⁴³ Flammarion, jelentős tudományos és tudomány-népszerűsítő tevékenysége mellett, ismert volt a spiritualizmus iránti elkötelezettségéről is. Ez bizonyos irányultságot kölcsönzött munkásságának, ami leszűkítette azt az intellektuális kört, ahol eredményeit továbbgondolásra érdemesnek tartották.

Ciolkovszkijhoz fogható polihisztor személyiség nem jelent meg az európai tudományos életben, aki a világűr megismeréséhez egyszerre közelített volna természettudományos és filozófiai nézőpontból. Az orosz kozmizmus kortárs kutatói szerint⁴⁴ a gondolkör szinte egyetlen jelentős nyugat-európai képviselője Pierre Teilhard de Chardin⁴⁵ (1881–1955) francia teológus, filozófus, paleontológus, antropológus volt. A hagyományos katolikus teológia és a világegyetem keletkezését is magában foglaló evolúcióelmélet tanainak összeegyeztetésén fáradozott, Vlagyimir Vernadszkij nooszféra-elmélete mentén. Munkásságának megítélése ellentmondásos volt a 20. század folyamán. A katolikus egyházzal hosszú ideig kibékíthetetlennek tűnő konfliktusban állt. Természettudományos eredményeinek megítélése sem volt egyhangú, így nem meglepő, hogy szellemi kör nem alakult ki körülötte. Teilhard de Chardin esete azt mutatja, hogy a kozmizmus vallásfilozófiai kérdésekből táplálkozó ága a katolikus egyházból aktív szembehelyezkedést váltott ki, míg az ortodox egyházzal nem került hivatalosan szembe.

A 20. század folyamán a kozmizmus természettudományos eredményekből építkező vonulatában a tiszta tudományosság felé mutató tendencia rajzolódott ki, amiből kiszorult az erkölcsi-etikai reflexió igénye. Ciolkovszkij rakétaépítési elveinek sorsa jól példázza, hogyan tudta a nyugat-európai mérnöki tudomány bekelezni a számára fontos eredményeket Oroszországból. Alekszandr Sersevszkij⁴⁶ gépészmérnök Hermann Obert űrhajóépítő kutatócsoportjában dolgozott Berlinben az 1920-as évek második felében. Még egyetemista korában olvasta Ciolkovszkij már

⁴³ Orosz címe *Zsivopisznaja asztronomija*. Egy 1900-ban Szentpéterváron megjelent kiadás elérhető a következő linken: <http://www.astro-cabinet.ru/library/Flammarion/Index.htm> [2016. február 16.]. A mű magyarul is megjelent két kötetben, már 1885-ben, Dr. Hoitsy Pál fordításában.

⁴⁴ A kozmizmussal monografikus szinten foglalkozó orosz kutatók közül ki kell emelni a 2014 végén elhunyt Szetlana Szemjonova filozófiatörténészt és irodalmárt, Anasztaszija Gacseva irodalomtörténészt, Lev Kiszlovskij biofizikust, a 2000-ben elhunyt Nyikita Mojszejev matematikust, Szergej Sljokint filozófust, Borisz Vlagyimirskij asztrofizikust.

⁴⁵ Legnagyobb szabású műve 1955-ben, már halála után jelent meg, *Le phénomène humain* címmel. Magyarul Pierre TEILHARD DE CHARDIN: *Az emberi jelenség*. Budapest, 2001, Magyar Könyvklub. Fordította Bittei Lajos és Rónay György. Életművéről lásd Jacques ARNOULD: *Pierre Teilhard de Chardin*. Paris, 2004, Perrin.

⁴⁶ A Sersevszkij és Ciolkovszkij közötti kapcsolatot a *Ciolkovszkij, a kozmosz prófétája* [Koszmicseszki prorok K. E. Ciolkovszkij] című dokumentumfilm tárja fel a Kalugában található Ciolkovszkij Állami Űrhajózástörténeti Múzeum archív anyagai alapján (rendező Dmitrij Szvergun, 2007).

említett, 1903-ban publikált tanulmányát. Ennek nyomán az 1920-as évek elején magánlevelezésbe kezdett Ciolkovszkijjal és apránként elkérte tőle a kutatócsoport munkája szempontjából releváns eredményeit.⁴⁷ Ciolkovszkij ezt kifejezetten hálálisan fogadta.

Az orosz kozmizmus képviselői közül Konsztantyin Ciolkovszkij az egyetlen, akinek megítélése pozitív fordulatot vett az 1930-as években. Egész életében a maga erejéből, állami támogatás nélkül, minden nemű hivatalos elismerés nélkül dolgozott, 1935-ben azonban Sztálin látószögébe került, mint az űrhajóépítés úttörője. Már ágyban fekvő beteg volt, amikor levelezésbe kezdett Sztálinnal, ami során köszönetét fejezte ki a szovjet hatalomnak, amiért kutathatott.⁴⁸ Temetését magára vállalta az állam. A Ciolkovszkij család számára szinte felfoghatatlan léptékű társadalmi eseménnyé vált a temetés, magas rangú pártvezetők és több ezer ember részvételével, akik néhány évvel korábban nem is tudtak a tudós létezéséről. Ez világosan jelezte, hogy az űrkutatás és az űrhajózás kiemelt területe lesz a szovjet korszak tudományos-technikai életének.

A kozmizmus spektrumába tartozó összes többi intellektuális jelenség azonban elsorvadt. Ez nem tekinthető témaspecifikus jelenségnek, hiszen az 1930-as évekre a Szovjetunióban az egyként gondolkodás pártállami imperatívusza olyan erőteljes lett, hogy a nem megfelelő ideológiájú értelmiségi megnyilvánulásokkal együtt mindennemű ideológiamentes, ám autonóm szellemi tevékenység is ellehetetlenült. Legkorábban a kozmikus vallásfilozófiai irányvonala szenvedett el végzetes csapást. Már 1922-ben, az úgynevezett „ösztönös ellenállás” leküzdését célzó akcióban, a bolsevik pártvezetés emigrációba kényszerítette a nem szovjet identitású régi értelmiség vezető rétegét, köztük Nyikolaj Bergyajevet és Szergej Bulgakovot, a híressé vált „filozófusok hajóján”.⁴⁹ Vlagyimir Szolovjov ezt nem érte meg, mert 1900-ban meghalt. Pavel Florenszkij először 1928-ban lett száműzve tanításai miatt Nyizsnyij Novgorodba, majd öt évig tartó folyamatos sajtótámadások után 1933-ban munkatáborba került, ahol 1937-ben kivégezték. Valerian Muravjovot 1929-ben letartóztatták, és szovjetellenes izgatásért munkatáborba küldték, ahol 1932-ben meghalt. Alekszandr Gorszkij először 1929-ben lett letartóztatva, és

⁴⁷ Sersevszkij többek között a *Flugsport* című német folyóirat hasábjain jelentette meg Ciolkovszkij írásait 1927-ben. (Ennek a német folyóiratnak minden, 1909 és 1944 között megjelent száma hozzáférhető digitálisan.) Erről lásd M. OHOCINSZKIJ: Tyeoretyik i praktjik koszmonavtyiki, Za inzenyernie kadri. *Gazeta Baltijszkovo tyechnicseszskovo unyiverszityeta „VOENMEH” im. D. F. Usztynova*. 2007/5. ([http://gazeta.voenmeh.ru/n5-2007/n5-2007\(2\).html](http://gazeta.voenmeh.ru/n5-2007/n5-2007(2).html) [2016. február 15.]); M. CSERTANOV: *Einstein*. Moszkva, 2015, Molodaja gvargyija (Zsizny zamecsatyelnih ljugej, vip.63.).

⁴⁸ A levél eredeti kéziratát a 46. lábjegyzetben hivatkozott dokumentumfilmben lehet látni. Szintén ebben a dokumentumfilmben eredeti felvételek láthatók Ciolkovszkij temetéséről.

⁴⁹ Erről lásd Ny. A. DMITRIJEVA: Lenin és az orosz értelmiség: 1922 – a „filozófusok hajó”-jának áttekintő története. *Eszmélet*, 2007. január 1. http://eszmelet.hu/nyina_a_dmitrijeva-lenin-es-az-orosz-ertelmiseg-1922-a/ [2016. február 16.]

nyolc év száműzetést kapott, majd 1943-ban ismét letartóztatták, és még abban az évben meghalt a börtönkórházban. Nyikolaj Szetnyickijt 1935-ben tartóztatták le, és 1937-ben végezték ki.

A természettudósok sorsa nem alakult ennyire tragikusan. Umov, Vernadszkij, Holodnij, Kuprevics és Csizsevszkij a Szovjetunióban maradhattak, és természetes halállal haltak meg. Vaszilij Kuprevics életpályája volt a legkiegyensúlyozottabb. Karrierje csúcspontját a Belarusz Tudományos Akadémia elnöksége jelentette 1952-től haláláig, 1969-ig. Tudományos munkássága kiemelkedő volt, ugyanakkor hivatali szerencséjét paraszti származásának köszönhetette. Nyikolaj Holodnij élete végéig botanikával és mikrobiológiával foglalkozott az Ukrán Tudományos Akadémia munkatársaként. Vlagyimir Vernadszkijt 1921-ben kémkedés vádjával letartóztatták, de szakmai hírneve megmentette az elítéléstől. 1938-ig az általa alapított radiológiai kutatóintézetet vezette, ám 1938-ban lemondott mindenféle tisztségről, hogy ne legyen a hatalom szeme előtt, és ne essen áldozatul a tisztogatásoknak. A leghányatottabb életút Alekszandr Csizsevszkijnek jutott. Az 1930-as években állandó gyanakvások közepette dolgozott, nemzetközi elismertsége és külföldi konferenciameghívásai miatt. Utazni nem engedték, az ionizált levegő hatásait vizsgáló kutatóintézetét felszámolták, de munkáját folytathatta. 1942-ben nyolc év munkatáborra ítélték, majd még nyolc év száműzetést kapott, de ezekben az években is végig dolgozott orvos-biológusként.

Ezek a kiragadott sorsok azt mutatják, hogy a tudományos életpályák nem az elért eredmények függvényében alakultak. A nemzetközi elismertség végzetes következményekkel járhatott, ezért a kutatók egyrészt elfordultak a nemzetközi tudományos élettől, másrészt igyekeztek olyan szakmai részterületek vizsgálatára fókuszálni, ahol az „ideológiai eltávolodás” lehetősége minél kisebbnek látszott. A 20. század derekán a kozmizmus képviselőit jellemző szintetizáló gondolkodásmód lekerült a napirendről, a különböző tudományterületek izolálódása vált jellemzővé, ami a társadalom tagjai közötti általános bizalmatlanság egyik következményeként is értelmezhető.

A művészsorsok alakulása hasonlóan tragikus volt, mint a bölcsészeké és filozófusoké. Az ő esetükben nem lehetett egyszerűen számítani az „öszönös ellenállókát” – mert azok a művészek, akik a bolsevik ideológiával nem értettek egyet, jellemzően maguktól emigráltak –, hiszen az avantgárd művészek és a fiatal író-nemzedék éppen az új szovjet társadalom építését tekintette elsődleges feladatának. Az utópisztikus jövőépítés elképzeléseinek szerves részét képezte a kozmizmus gondolköre. A fiatal művészgeneráció munkásságát jellemző eltökéltség és kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerük azonban ellenőrizhetetlen erőnek bizonyult, ami a pártpolitika szempontjából fenyegetést jelentett. A szocialista realizmus elvárásrendszerének meghirdetése 1932-ben végső soron azt a célt szolgálta, hogy a művészetek ne tudjanak önálló megismerési és megértési csatornaként funkcionálni a társadalomban. Az 1910-es, 20-as évek vezető művészeit meg kellett törni.

Kazimir Malevicset 1930-ban kémkedés vádjával letartóztatták, és néhány hónapra börtönbe zárták, miután többhetes külföldi turnéről tért haza. Pavel Filonov 1941-ben éhen halt, mert nem volt hajlandó belépni a Szovjet Művészek Szövetségébe, ami havi jövedelmet jelentett volna számára. Filonov ideológiai elkötelezettségén nem lehetett fogást találni, azonban rendkívül szuverén egyéniség volt. Ezért a pártvezetés sajátos fegyelmezési eszközt alkalmazott vele szemben: 1929-ben önálló kiállítást rendeztek Filonov műveiből a leningrádi Orosz Múzeumban, amit azonban másfél éven keresztül (!) nem lehetett megnyitni, mert a városi kulturális bizottság nem engedélyezte. Vaszilij Kandinszkij 1896 és 1914 között Németországban, majd 1914-től 1921-ig Oroszországban vállalt aktív alkotói és közéleti szerepet. 1921-ben ismét Németországba utazott, és többé nem tért vissza Oroszországba. Munkássága Nyugat-Európában teljesedett ki. Mihail Matyusin meghalt, mielőtt utolérte volna a tisztogatás. Az Amaravella csoport elhallgatásáról már volt szó.⁵⁰ 1932-ben hivatalosan és ténylegesen lezárult a modern orosz művészet kísérletező, felfedező, társadalomépítő erőt képviselő korszaka. A szintetizáló törekvések ezen a területen is elhaltak. A kozmizmus feledésbe merült.

Oroszországban az 1990-es évek első felében kezdett némi tudományos érdeklődés mutatkozni a kozmizmus iránt,⁵¹ de komoly szakmai figyelem csak a 2000-es évektől bontakozott ki.⁵² Napjainkban viszont a kozmizmus a tudományos érdeklődés homlokterébe került. Ennek egyik oka véleményem szerint az, hogy a jelenünket meghatározó digitális forradalom szemléleti alapjait a kozmizmus természettudományos és képzőművészeti vonulata teremtette meg. Ott született meg a virtualitás alapeszméje, vagyis az elképzelés, miszerint a fizikai valóság láthatatlan rétegeit mesterségesen láthatóvá lehet tenni, modellálni lehet, ezáltal pedig létrejön egy vizuális világ, ami a valóság önálló halmazaként képes működni, valós élményeket tud helyettesíteni. A kozmizmus aktualitásának másik forrása meglátásom szerint társadalmi természetű. A technikai fejlődés, a gazdasági élet és a kulturális jelenségek rendkívül gyors változásával és sokasodásával nem tart lépést az egyén tudásbázisának fejlődése. Ez ahhoz hasonlítható pszichés feszültséget okoz, mint amit a 19. század utolsó harmadában élhetett át Európa lakossága, és ami a kozmiz-

⁵⁰ Még számos képzőművész, író, költő és zeneszerző nevét fel kellene sorolni, akik a kozmizmushoz kapcsolható, meghatározó műveket hoztak létre. Ehhez is iránymutatóként szolgálhat B. M. Vlagyimirszkij és L. D. Kiszlovszkij tudományos-ismeretterjesztő kötete (Ld. VLAGYIMIRSZKIJ – KISZLOVSKIJ: i. m.).

⁵¹ Az úttörő mű a már említett *Russzkij kozmizm: antologia filozofszkoj miszli* című antológia volt. (ld. SZEMJONOVA – GACSEVA (reds.): i. m.). Az ott olvasható szerzők közül jelen tanulmányban csak Alekszej Manajev filozófusra nem térek ki, mert ő 1921-ben született, így munkássága arra a korszakra tehető, amikor a klasszikus kozmizmus feledésbe merült.

⁵² 1995 és 2010 között Oroszországban mintegy 40 nagydoktori és kandidátusi disszertáció született a témában (forrás: cosmizm.ru). 2000–2010 között 15 jelentősebb monográfia került kiadásra (forrás: VLAGYIMIRSZKIJ – KISZLOVSKIJ: i. m.). A legfrissebb, vonatkozó témájú orosz nyelvű kötet: Boris GROYS: *Russzkij kozmizm. Antologia*. Moszkva, 2015, Ad Marginem.

mus kibontakozásához vezetett. Ismét sürgetővé vált, hogy a műszaki tudományok, a természettudományok és a bölcsészettudományok kérdezzenek egymástól. A technikai fejlődés ismét komolyan meghatározza a kortárs művészetek világát. Peter Weibel⁵³ médiaművész és médiateoretikus, a karlsruhei Zentrum für Kunst und Medientechnologie igazgatója szerint 2015-ben a modern képző- és médiaművészetnek az feladata, hogy fejlődési irányokat jelöljön ki a természettudományok számára.⁵⁴ Ugyanez a gondolat vezérelte a történelmi avantgárd orosz képviselőit is.

A kozmizmus a 19–20. század fordulójának fontos intellektuális jelensége, számos vonatkozásban előképe a bennünket körbevevő fizikai valóság 21. századra uralkodóvá váló digitális leképezésének. Oroszországi kibontakozásának és elsorvadásának alapos vizsgálata nemcsak önmagában izgalmas feladat, hanem fontos adalékokkal szolgálhat a mai társadalmi folyamatok megértéséhez.

FORRÁSOK

K. E. CIOLKOVSKIJ: *Fatum. Szugyba. Rok.* Kézirat. Orosz Tudományos Akadémia K.E. Ciolkovszkij fondja, Fond 555. (<http://epizodsspace.airbase.ru/bibl/istochnik/2003/tsiol.html>); K. E. CIOLKOVSKIJ: *Koszmicseszkaja filozofija.* Moszkva, 2004, Szféra; Vaszilij KANDINSZKIJ: *A szellemiség a művészetben.* Ford. SZÁNTÓ Gábor, Budapest, 1987, Corvina; V. A. KOZSEVNYIKOV – N. P. PETERSZON (reds.): *Filozofija obscsego gyela: Sztatyji, miszli i pizsma Nyikolaja Fjodorovicsa Fjodorova.* T. I. Vernij, 1906; T. 2. Moszkva, 1913; B. A. SZMIRNOV-RUSZECKIJ: *Tvorcseszkij puty (1905–1993).* *Avtobiografija.* Moszkva, 1990, http://www.centre.smr.ru/win/artists/smir-rus/biogr_smir-rus.htm; P. TEILHARD DE CHARDIN: *Az emberi jelenség.* Ford. BITTEI Lajos – RÓNAY György, Budapest, 2001, Magyar Könyvklub; TÖRÖK Endre (vál. és bev.): *Az orosz vallásbölcsélet virágkora. Tolsztojtól Bergyajevig.* I–II. Budapest, 1988, Vigilia; V. I. VERNADSZKIJ: *Bioszféra i nooszféra.* Moszkva, 1989, Nauka.

⁵³ Peter Weibel (1944, Odessza–) 1999 óta igazgatja a karlsruhei médiamúzeumot. Performanszművészként is ismert. Akusztikus, plasztikus és virtuális rendszerek kombinációja jellemzi munkásságát. A karlsruhei Zentrum für Kunst und Medientechnologie a világ első és Európa máig legjelentősebb kutatóműhelye és kiállítótere a természettudományok és a művészetek szimbiózisából születő alkotásoknak.

⁵⁴ A Zentrum für Kunst und Medientechnologie (ZKM, Karlsruhe, Németország) aktuális kiállításának ez az alapkonceptiója. A kiállítás címe: *GLOBALE: exo.Evolution* (2015. október 31.–2016. február 28.). A kiállítás koncepcióját l. <http://zkm.de/en/event/2015/10/globale-exo-evolution> (2015. október 30.).

AJÁNLOTT IRODALOM

Jacques ARNOULD: *Pierre Teilhard de Chardin*. Paris, 2004, Perrin; N. V. BASKOVA: *Preobrazsenyije cseloveka v filozsofii russzkovo kozmizma*. Moszkva, 2007, KomKnyiga; P. F. BELIKOV: *Rerih: opit duhovnoj biografii*. Moszkva, 2011, mezsdunarodnij centr Rerihovih; *Jadviga ČIURLIONITE: Voszpo-minanyija o M. K. Csjurlijonyisze*, Vilnius, 1975, Vaga; Hajo DÜCHTING: *Vaszilij Kandinszkij, forradalom a festészetben*. Köln, 1992, Benedikt Taschen; FARKAS Zoltán: *Vlagyimir Szolovjov*. Gödöllő, 2012, Attraktor Kiadó; George FISCHER – Richard T. DE GEORGE – Loren R. GRAHAM – Herbert S. LEVIN: *Science and Ideology in Soviet Society 1917–1967*. New Brunswick – London, 2012, Aldine Transaction; A. G. GACSEVA – O. A. KAZNYINA – Sz. G. SZEMJONOVA: *Filozsofszkij kontyekszt russzkoj lityeraturi 1920–30-h godov*. Moszkva, 2003, IMLI RAN; BORISZ GROYS: *Russzkij kozmizm. Antologija*. Moszkva, 2015, Ad Marginem; L. I. GUMILJEVSZKIJ: *Vernadszkij*. (Zsizny zamecsatyelnih ljugej, vip. 325.) Moszkva, 1988, Molodaja gvargyija; V. N. GYEMIN: *Ciolkovszkij*. (Zsizny zamecsatyelnih ljugej, vip. 920.) Moszkva, 2005, Molodaja gvargyija; V. N. GYEMIN – V. P. SZELEZNYEV: *K zvezdam bisztreje szveta. Russzkij kozmizm vszera, szegodnya, zavtra*. Moszkva, 2011, Knyizsnyij dom „Librokomp”; Sz. O. HAN-MAGOMEDOV: *Kazimir Malevics*. Moszkva, 2010, Fond „Russzkij avangard”; V. N. JAGOGYINSZKIJ: *Alekszandr Leonyidovics Csizsevszkij (1897–1964)*. Moszkva, 2005, Nauka; Kazimir MALEVICS: *A tárgy nélküli világ*. (Körner Éva utószavával.) Budapest, 1986, Corvina; Ju. V. LINNYIK: *Amaravella. Puty k plejadam (russzkie hudozsnyiki-koszmiszi)*. Petrozavodszk, 1995, Szvjatoj osztrov; I. K. LISZEJEV: *Filozsofija. Biologija. Kultura*. Moszkva, 2011, IFRAN; A. MAKANYIN – L. N. ENGELGARDT: „Leonardo da Vinci XX veka”. *Nas szovremennyik* №11, 2002. <http://nash-sovremennik.ru/p.php?y=2002&n=11&id=13>; N. MISLER – J. E. BOWLT: *Pavel Filonov: A Hero and His Fate*. 1984, Silvergirl Books; N. N. MOJSZEJEV: *Kak daleko do zavtrasnyego dnya...: Szvobodnije razmisenyija, 1917–1993*. Moszkva, 2002, Tajdeksz Ko. <http://nsvisual.com/2/gin/54>; D. A. POSZPELOV: *Amaravella: Misztyicseszka Zsivopisz Petra Fatyejeva*. Moszkva, 2007, Fantom-Press; A. V. POVELIHINA (red.): *Mihail Matyusin. Tvorcseszskij puty hudozsnyika*. Kolomna, 2011, MOK; A. Sz. SATSZKIJ: *Vityebszk. Zsizny iszkussztva. 1917–1922*. Moszkva, 2001, Jaziki russzkoj kulturi; Sz. I. SJLOKIN: *Russzkij kozmizm. Problemi irracionalnovo znanyija, hudozszesztvennovo csuvsztva i naucsno-tyehnyicseszko tvorcseztva*. Moszkva, 2010, Knyizsnyij dom „Librokomp”; SZABÓ Júlia: *Kazimir Malevics*. Budapest, 1984, Corvina (A művészet kiskönyvtára); D. V. SZARABJANOV – N. B. ANTONOVA: *Vaszilij Kandinszkij: Puty hudozsnyika*. Moszkva, 1994, Galart; D. V. SZARABJANOV – A. Sz. SATSZKIJ: *Kazimir Malevics: Zsivopisz. Tyeorija*. Moszkva, 1993, Iszkussztvo; Sz. G. SZEMJONOVA: *Etika „Obszsego gyela” N. F. Fjodorova*. Moszkva, 1989, Znanyije; Sz. G. SZEMJONOVA – A. G. GACSEVA (reds.): *Russzkij kozmizm. Antologia*. Moszkva, 1993, Pedagogika; B. M. VLAGYIMIRSZKIJ – L. D. KISZLOVSZKIJ: *Putyami russzkovo kozmizma*. Moszkva, 2010, Knyizsnyij dom „Librokomp”.

A Romanovok végjátéka

Az Orosz Birodalom válsága és bukása

A cári monarchia válsága a 19–20. század fordulóján

A magát 1721-től, a svédek legyőzésétől és az ezt rögzítő nystadti békétől hivatalosan is Birodalomnak nevező cári Oroszországgal kapcsolatban a kortársak s a történetírás is nem egyszer használta az „agyaglábu kolosszus”, „roskatag kolosszus” jelzőket, s nem alaptalanul.¹ A századfordulón már 100 millió körüli lakossággal, s a 19. századi hódítások során szerzett területekkel együtt óriási méretű állam látszólag erős volt, Napóleon legyőzése és az azt követő bécsi kongresszus óta Európa vezető hatalma, a világpolitika megkerülhetetlen tényezője. Határai keleten a Csendes-óceánig nyúltak, számos közép-ázsiai területet foglalt el hatalmas méretű szárazföldi kolonizációja során, nyugaton lengyel és finn területek határolták, a 19. század elejétől elfoglalta Grúziát és a Kaukázus térségét, ebben a korban az ambíciók már a tengerszorosok és a Balkán felé irányultak, a Távol-Keleten pedig a kínai tortából kívánta kivenni a részét, illetve Mandzsúria, Korea megszerzésében gondolkodott.

Ugyanakkor ez a hatalmas kiterjedésű, folyamatosan terjeszkedő, s hódításai során „rétegesen gyarapodó” Birodalom, amely adottságai alapján akár a Glóbusz vezető hatalma is lehetett volna, számos belső sebből vérzett. Fejletlenségéből fakadólag még maga előtt tolta a régi, középkori gyökerű megoldatlan problémáit,² majd az 1861-es

¹ Lásd BEBESI György: *A Roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században*. Pécs, 2011 MOSZT Kiadó (MOSZT Könyvek 5.).

² Csak jelzésszerűen ilyen tényezők voltak: a faluközösségi életforma, az úthálózat, az infrastruktúra hiánya, a városok fejletlensége, a merev társadalomszerkezet, az agrárjelleg, a pravoszlávia mindenhatósága, a törvényhozó és jogi intézmények teljes hiánya, az autokratikus uralmi gyakorlat, az

jobbágyfelszabadítás után hirtelen berobbant kapitalizmus, a megkésett, de annál gyorsabb ütemű ipari forradalom, újabb ellentmondások, konfliktusok sokaságát szülte. A régi és új megoldatlan problémák egymásra préselődtek, létrejött a *torlódott szerkezetű társadalom*, s mivel az autokrácia rendszerének nem voltak társadalmi szelepei (segélyszervezetek, szakszervezetek, s különösen nem politikai pártok), ezért várható volt, hogy az elégedetlenség előbb-utóbb *társadalmi robbanáshoz* fog vezetni.

A válságtényezők közül talán legsúlyosabb az *agrárkérdés* volt.³ A Birodalom lakosságának kb. 80%-a a századfordulón még mindig az agráriumból élt, az 1861-es önmagában jól végiggondoltnak tűnő jobbágyfelszabadítás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a századfordulóra a lakosság száma megkétszereződött, ismét földéhség alakult ki. Korabeli felmérések szerint az adók, a megváltási összeg és a hiteltörlesztés tájegységtől függően elvitte a parasztok jövedelmének 50-100%-át, egyes vidékeken a 90-es években sem volt ritka az éhezés, számos helyen lázadásokba torkollott az elégedetlenség. Paul Kennedy amerikai történész adatai szerint pl. Tambov, Poltava kormányzóságokban a kormányzat már csak katonai erő bevetésével tudta fenntartani a rendet, Kennedy számításai szerint több katonát vetettek be a lakosság megfékezésére, mint a Napóleon elleni 1812-es honvédő háborúban.⁴

Újabb keletű, de legalább ilyen súlyos probléma volt a *munkáskérdés*.⁵ Az 1861 után megindult nagy iparosítás során egy megkésett, de heves ütemű ipari forradalom játszódott le Oroszországban, annak minden nyűgével, bajával együtt. A hirtelen faluról nagyüzemekbe került orosz munkások helyzete még a nyugati korai kapitalizmushoz képest is elképesztő volt. Például a Morozov-gyárban 400 fős barakkokban éltek, négyes blokkokba összerakott egy arsin széles⁶ fapriccseken aludtak, 12–14 óra volt a munkaidő, s eleinte még a vallási ünnepeket sem tarthatták meg. Korlátozás nélkül alkalmazták a 90-es évekig a női és a gyermekmunkát éhbérért, a fizetés kb. egyharmadát csak a gyári kázinban levásárolható utalványban kapták. Szakszervezeteket nem alapíthattak, még csak segélyegyleteket sem, semmiféle érdekképviselő nem volt, a szervezkedést rendőri ügynek tekintették, e tekintetben érvényben volt a *Lex Ignatyev*, amit II. Sándor cár meggyilkolása után kivételes és ideiglenes törvénynek szántak, de 1917-ig hatályban hagytak; ez töb-

ipar kézműves szinten történő megrekedtsége, a parasztok analfabetizmusa, a nemesség államtól való függése, stb.

³ Lásd erről: BEBESI György: A feketeszázasság és az agrárkérdés. *Agrártörténeti Szemle*, XXXIX. évf. 1997/1–2, 142–176. o. Valamint: BEBESI György: Reformkísérletek és jobbágyfelszabadítás. In ENDRÉDI Lajos (szerk.): *IPF Tudományos Közlemények*. III. Kötet. Szekszárd, 1998. IPF, 27–44. o.

⁴ Paul KENNEDY: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó, 225. o.

⁵ Lásd erről: BEBESI György: A rendőrszocializmus, a feketeszázak és a munkáskérdés Oroszországban. *Múltunk* 1999/3, 138–181. o.

⁶ Egy arsin = 70 cm.

bek között azt mondta ki, hogy engedély nélküli gyülekezés alkalmával a második sikertelen felszólítás esetén a hatóságok automatikus tűzparancssal rendelkeznek. A gyülekezést 3 (!) főtől számolták, s a tilalmat még az egyetemekre is kiterjesztették. Valamennyi gyárosnak volt privát rendőrsége, az úgynevezett *gyárfelügyelőségek*. Ha ők nem bizonyultak elegendőnek, akkor a rendőrség segítségét kérték, ha ez is kevés volt, akkor bevetették a katonaságot. Megfigyelhető, hogy a nagyobb ipari központokban az üzemek mellett *kozák laktanyák* épültek, általában gyárosok pénzén, a rend fenntartása érdekében.

Súlyosbította helyzetet, hogy Oroszországban is magas volt a *külföldi tőkebefektetések* aránya, főként a franciák és a belgák jeleskedtek az oroszországi tőke kivitelben, mögöttük következtek a németek és az angolok. A *tőke* természetének megfelelően gyors megtérülést, majd repatriálást akart, ennek megfelelően *gyarmati módra viselkedett*, ami tovább súlyosbította a nagyüzemi munkásság helyzetét. Az orosz tőke befektetései csak a századforduló környékén egyenlítették ki a külföldi beruházásokat, de a tényszerűséghez tartozik, hogy az orosz gyárakban semmivel sem volt jobb a helyzet, mint a külföldi tulajdonúakban.

A problémával vezető politikusok is tisztában voltak, Vitte gróf, a kor vezető diplomatája fogalmazta meg, hogy ha a munkásainkkal nem kezdünk valamit, illetve a gyárosok nem tanúsítanak önmérsékletet, *polgárháború fog kitörni* – értsd a munkások és a tőkések háborúja.⁷

A hatalmas birodalmat azonban más súlyos megoldatlan problémák is gyötörték: itt volt ezek sorában a *zsidókérdés*,⁸ amely rendkívüli társadalmi feszültséget gerjesztett. A Lengyelország felosztásai során, majd a napóleoni háborúk után a Birodalom területére került zsidóság három Magyarországnyi gettóban, úgynevezett *letelepedési övezetben vagy zónában* élt, számos korlátozás és tilalom sújtotta, dupla adót fizettek, nem vásárolhattak földet, nem élveztek egyenjogúságot, és aránytalanul többen vittek közülük a cári hadseregbe katonának, ha pedig nem tanultak vagy katonáskodtak, nem hagyhatták el a zónát. Emancipációjuk kérdése bár folyamatosan napirenden volt már I. Sándor óta, ez a társadalom pravoszláv többségi részében váltott volna ki súlyos feszültséget, ezért folyamatosan halogatták a kérdés rendezését. Így a zsidó radikális fiatalok, akik kontraszelekció révén kerültek az egyetemekre, az anarchista mozgalmak legbiztosabb emberanyagát jelentették.

Szintén a megoldandó súlyos problémák sorát gyarapította az *anarchista terrorizmusnak* az újjáéledése, ugyanis az 1901-től pártta szerveződő SZR-mozgalommal megszületett a *terror második nemzedéke*, a városi gerillaké, megkezdődött a

⁷ Szergej Juljevics VITTE: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*. Budapest, 1964, Gondolat Kiadó, 99. o.

⁸ Lásd BEBESI György: A pétervári zsidók. In KRAUSZ Tamás – SZILÁGYI Ákos: *Ruszsztikai könyvek I.* Budapest, 1995, Magyar Ruszsztikai Intézet, 27–33. o.

mai orosz történetírás egy része által *második terrorháborúnak*⁹ nevezett időszak, amely 1901-től 1906-ig tartott¹⁰ (az elsőt 1879–1884-ig számítják). A dekabrista és anarchista hagyományokat folytató szociálforradalmárok ismét vadásztak az állami tisztviselőkre, bombákat dobtak, robbantottak, így a főbb államhivatalnokok munkájukat gyakran közvetlen életveszélyben látták el, s közülük nagyon sokan áldozatul estek a terrornak,¹¹ s bár az orosz politikai rendőrség, az *Ohrana* megpróbálta felgöngyölíteni az egyes sejteket, és megvédeni a tisztviselőket, és ennek során rengeteg embert tartóztatott le, mégsem volt képes teljes körű és hatékony védelmet nyújtani.

Még ennél is nagyobb gondot jelentettek az *illegális politikai pártok*, közülük is elsősorban az 1898-ban Minszkben létrejött Oroszországi Szociáldemokrata Párt, az *OSZDMP*, amelynek 1903-tól már megjelent a forradalmat, fegyveres felkelést hirdető radikális irányzata, a *bolsevizmus*, vezetői Lenin és Trockij a cárizmus megdöntésének szentelték elméleti munkásságukat.¹² Mivel Oroszországban nem volt legális politikai játéktér, a politikai erők *illegálisan szerveződtek*, földalatti mozgalmakként, külföldi sejtekben vagy éppen szabadkőműves páholyokként, és ugyanolyan erőszakosak és radikálisak voltak, mint az autokrata cári hatalom.

És itt volt még az orosz *gyarmatosítás* kérdése is, hiszen, mint utaltunk rá, a cári birodalom volt a történelem legnagyobb szárazföldi kolonizátora.¹³ Ám itt is felemásak voltak az eredmények. Keleten és a Kaukázusban meghódított, gyakran még csak a nemzeti társadalmak szintjén élő népeket nem sikerült felemelni még a pravoszláv civilizáció színvonalára sem, a fejlettebb legyőzött és Birodalomba tagolt területekhez – lengyelek, finnek – pedig ők maguk voltak képtelenek felzárkózni, így inkább korlátozták, „lehursták” őket a saját fejlettségi szintjükre.

Gond volt magával a *rendszerrel* is. Az *autokrácia*, az orosz önkényuralom végletesen központosított gyakorlata akkor alakult ki, amikor a tatár hódítás lerázása után az orosz állam vezetői IV. Iván korától arra a következtetésre jutot-

⁹ Vö. Roman KLJUCSNYIK: *Vtoraja terrorisztjicseskaja vojna v Rosszii 1901–1906 g.* Szankt-Peterburg, 2008, Lekcii v narodnom unyiverszityete

¹⁰ Lásd PRJASZMAN: *Tyerrorisztii, i revoljucionyeri, i ohrannyiki i provokatori.* Moszkva, 2001, Rosszpen.

¹¹ Az 1911-ben megjelent *Az orosz fájdalom könyve* című kiadvány szerint 1879, az első terrorháború kezdete óta, vagyis azóta, hogy a Narodnaja Volja („Népakarát”) nevű terrorszervezet hadat üzent az államnak, a könyv kiadásáig mintegy 20 ezer (!) tisztviselő, állami alkalmazott vesztette életét. Lásd BEBESI György: *A Feketeszázak.* Budapest, 1999, Magyar Ruszisztikai Intézet, 191. o.

¹² Lásd erről BEBESI György: *Bolsevizmus, sztálinizmus. Rubicon,* 2009/9, 60–75. o.

¹³ Lásd erről BEBESI György: Az orosz gyarmatosítás néhány elméleti kérdéséhez, és az orosz kolonizáció korai szakasza. In HÁDA Béla – LIGETI Dávid – MAJOROS István – MARUZZA Zoltán – MERÉNYI Krisztina (szerk.): *Nemzetek és Birodalmak. Diószegi István 80 éves.* Budapest, 2010, ELTE, 27–40. o., valamint: BEBESI György: Orosz gyarmatosítás a XIX. században. In KOLONTÁRI Attila (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei.* Szekszárd, 2002, IPF, 37–50. o.

tak, hogy csak egy egységes, erős, jól szervezett és központosított állam tudja magát szomszédaitól megvédeni, sőt akár hódítóként is fellépni. Nagy Péter a nyugati abszolutizmusok elemeivel tovább erősítette a központosított állammodellt, és végkép „begyűrte az állam alá a társadalmat”, igaz, győztes háborúkat vívott, területeket szerzett, és új fővárost alapított, ő tette birodalomná az országot. A 18. századtól, elsősorban Nagy Katalin korától fellazult ugyan bizonyos felvilágosult elemekkel ez a gyakorlat, de még ekkor is a jó törvényekben, az erős hadseregben és a hatékony rendőrségben látták a jól működő monarchia zálogát. I. Sándor korától sor került mérsékelt reformkísérletekre, jellemző módon a nemesség ellenállása miatt ezeket titokban kellett kidolgozni, majd az I. Miklós uralkodásának rendőrállami időszaka után II. Sándor cár volt az, aki – elsősorban a krími háborúban elszenvedett vereség hatására – átfogó gazdasági és társadalmi reformprogramjával valódi modernizációs lehetőséget kínált az ország számára, ám az anarchisták általi meggyilkolása miatt ezt nem fejezhette be, s az alkotmány bevezetésére már nem maradt ideje. Utódai a terrorból és az uralkodó meggyilkolásából azt a következtetést vonták le, hogy „nem szabad a gyepőt a lovak közé dobni”, „nincs szükség állami szócsepeldék felállítására”, és visszatértek az autokrácia legszigorúbb, I. Miklós-i gyakorlatához. A békés demokratizálódás kapui bezáródtak.

Mindezen körülményekhez járult az ún. *szubjektív tényező*. A nem túl határozott személyiségű, és már a kortársak által is megkérdőjelezett uralkodói alkalmasságú 1894-től regnáló II. Miklósnak egy ilyen többszörösen kiélezett helyzetben kellett volna bizonyítania rátermettségét. A cár maga nem volt következetes sem a személyi kérdésekben, sem a megoldási módokatokban, és gyakran hallgatott az udvari intrikára, sűrűn változtatta döntéseit, nagyon sok esetben kormányának fellépése csak súlyosbított a fennálló helyzeten. Külön konfliktusforrás volt, hogy a századfordulótól az udvar Miklós felesége, a német származású Darmstadti (Hesseni) Alíz, (pravoszláviára való áttérése után Alexandra Fjodorovna) révén különböző jövedőmondók, látnokok, sarlatánok befolyása alá került, súlyos gondot jelentett továbbá, hogy sokáig nem született fiú trónörökös, amikor pedig végre megjött, ki-derült, hogy Alekszej cárevics hemofiliában szenved.

Megoldási próbálkozások – reformok és a rendőrszocializmus, a rendszer összeomlása

Mindenesetre miközben az uralkodó és családja élte kétségkívül pedáns magánéletét a gyerekekkel és a sarlatánokkal, a 90-es évek közepétől tehetséges miniszterei próbálták *enyhíteni a konfliktusokat*. Falun elrendelték, hogy hét, majd a századfordulótól csak 13 évente kellett újraosztani az obscsina, a faluközösség földjeit, hogy a parasztok jobban magukénak érezzék, hogy több gondot fordítsanak a me-

lorizációra. Az 1880-as évek elejétől működő Paraszti, illetve Nemesi Földhitelbank olcsó hitelekkel igyekezett enyhíteni a szektor terhein.

A *gazdaságban* a kiváló pénzügyminiszter Vitte bevezette az *aranyrubelt*, stabilizálva ezzel a birodalom pénzügyi rendszerét, *alkoholmonopóliumot* rendeltek el (innenről kezdve a korábbi vödörben történő kimérés gyakorlata helyett üvegben árulták a vodkát), felvásárolták a magán-vasúttársaságokat az egységes állami hálózat létrehozása érdekében, gőzerővel folyt a *transzszibériai vasút* építése. Az *iparban* korlátozták a munkaidő hosszát, megengedték a vallási ünnepek megtartását, önmérsékletre szólították fel a tőkéseket, bizonyos szélsőséges munkaformákat (pl. hat év alatti gyerekek alkalmazása) eltiltottak.¹⁴

Mindenki érezte azonban, hogy a mély gyökerű és elhatalmasodott problémák kezelésére ezek a felszíni megoldások elégtelenek, ezért *új megoldásokkal* próbálkoztak. Mivel a munkáskérdést érezték joggal a legsúlyosabbnak, 1900-ban Zubatov Ohrana tábornok megkísérelt egy *monarchista munkásmozgalmat* összefabrikálni, hogy a munkásokat a cár hűségén tartsák, ezt *rendőrszocializmusnak* nevezték el, nevében is utalva arra, hogy a politikai rendőrség kreálmányáról van szó. Némileg több szabadidő, egy kicsivel több fizetés, a testi fenyegetés megtiltása, vásárnapi panasznapok és sok vodka fejében a munkások egy képzetesebb rétege ígéretet tett arra, hogy hű marad a cár atyuskához.¹⁵ Határozottan lépett az Ohrana is, Pleve belügyminiszter idején *beépített ügynökökkel párttá szervezték az eszereket* azzal a filozófiával, hogy merényleteket provokáljanak ki belőlük, ami láthatóvá teszi őket, és így fel lehet számolni a teljes terrorszervezetet. Ennek érdekében, és a beépített ügynökök hitelének megteremtése céljából az MVD, a politikai rendőrség felügyeleti szerve még állami hivatalnokok meggyilkolására is engedélyt adott nem egy (!) alkalommal.¹⁶

Néhány évig úgy tűnt, hogy a hagyományos és a válság szülte extrém megoldások működnek, s II. Miklósnak talán mégis megadatik egy nyugodtabb uralkodási időszak, ám *1903 körül szinte minden egyik pillanatról a másikra összeomlott*. A monarchista munkásszervezetek „önjárók” lettek, vezetésük átsúszott az illegális szociáldemokraták kezébe,¹⁷ akik fedőszervként használták a legális munkásmozgalmat, és az 1903-as odesszai kikötői sztrájkoknál kiderült, hogy a hatalom

¹⁴ BEBESI György: Egy elfelejtett diplomata. Szergej Juljevics VITTE. (1849–1915) In MAJOROS István (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák. SZÉKELY Gábor 70 éves*. Budapest, 2012, ELTE, 67–82. o.

¹⁵ Lásd erről BEBESI György: A rendőrszocializmus, a feketeszázak és a munkáskérdés Oroszországban. *Múltunk*, 1999/3, 138–181. o.

¹⁶ Lásd erről BEBESI György: Az Ohrana. A cári monarchia utolsó időszakának politikai rendőrsége. In POLGÁR Tamás: *Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom*. Pécs, 2006, MOSZT (MOSZT könyvek 1.), 15–42. o.

¹⁷ Ekkor jelenik meg a *szovjet* fogalom, azokban a monarchistának induló szervezetekben, ahol már a szocdemek irányítottak, a korábbi vezető, a *sztaroszta* helyére szovjeteket, tanácsokat választottak.

teljesen elveszítette az ellenőrzését felettük. A következő évben egy Szazonov nevű illegális terrorszervezetbe beépített ügynök megölte megbízóját, Pleve belügyminisztert, mert időközben meggyőződéses valódi eszerré vált, „a puska visszafelé sült el”, ez a rendszer is összeomlott.¹⁸

Ráadásul Miklós 1904-ben japánok iránti személyes ellenszenvétől is vezettetve¹⁹ a tisztikar nyomására beleugrott egy külügyi diplomatái által hevesen ellenzett háborúba *Japánnal* Koreáért és Mandzsúriáért, ami súlyos vereségek sorát hozta számára. *Port Arthurnál* a japánok a kikötőben semmisítették meg szinte a teljes csendes-óceáni orosz flottát, *Csuzimánál* a fél világot körülhajózó balti flottát, *Mukdennél* pedig hatalmas szárazföldi vereséget mértek az orosz seregekre.²⁰

A katonai kudarc felszínre hozta a Birodalom összes belső gyengeségét, *a külsőleg erőtlennek mutakozó autokrácia immáron belsőleg sem lehetett erős*. A hideg tél, a rossz élelmezési viszonyok pedig robbanáspontra hevítették az indulatokat, azzal a lépéssel pedig, hogy a tőkések kezdték a nehéz körülmények között a monarchista munkásaikat is elbocsájtani, felborult a törékeny társadalmi konszenzus. Ebben a helyzetben egy újabb durva hiba eszkalálta a társadalmat: 1905. január 9-én a palotaőrség szétlőtte a békés cárhű munkások menetét, akik ikonok és templomi zászlók alatt vonulva petíciót, egy komplett alkotmánytervezetet kívántak átnyújtani az uralkodónak, ez volt az ún. „véres vasárnap”, amivel kirobbant a forradalom, és már ekkor úgy nézett ki, hogy az Orosz Birodalom II. Miklós alig egy évtizednyi uralkodása után összeomlik.²¹

Alkotmány és forradalom

Az utcán tüntetések és sztrájkok voltak, az üzemekben leállt a munka, a vonatok ott ragadtak az állomásokon, a boltok nem nyitottak ki, a távírópóznákat átvágták, teljes volt a káosz, a „szmuta”, a *Birodalom gyakorlatilag 1905 nyarára szétesett*. Miklós megértette a válság pillanataiban, hogy másképp nem tud trónon maradni, mint hogy jobb meggyőződése ellenére alkotmányt vezet be, és áttér a parlamentáris uralkodási formára. Az alaptörvény kidolgozását a szeptember 16-án Amerikából hazatérő Vittére bízta, aki *Portsmouthban* zseniális diplomataként meglepően enyhe békét tudott kötni a japánokkal a súlyos háborús vereség ellenére, mindössze

¹⁸ KRAUSZ Tamás – SZILÁGYI Ákos (szerk.): *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája. 1900–1991*. Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó, 25. o.

¹⁹ Fiatalkorában utazásai közben Japánban Otszu városában egy vallási fanatikus rátámadt a „fehér ördögre”, innentől kezdve Miklós zsigeri ellenszenvet érzett a „Felkelő Nap Országá” iránt, és jellemző volt rá némi rasszizmus is, ami a korabeli orosz politikai elitet is áthatotta, japánokat nemegyszer maguk között csak „sárga majmoknak” nevezték.

²⁰ Uo. 24–27. o.

²¹ Lásd MENYHÁRT Lajos: *Az orosz vihar*. Budapest, 1984, Kossuth Kiadó, 5–17. o.

a Szahalin-félsziget déli részét veszítették el, és nem kellett jóvátételt sem fizetniük.²² A cártól diplomáciai teljesítményéért grófi rangot kapó diplomata alig néhány hét alatt letette az asztalra a munkatársaival kidolgozott *alkotmánytervezetet*, amely megfelelt a kor színvonalának. Miklós azonban ismét az udvari intrikusok nyomása alá került, akik azt javasolták, ne írja alá, mert az Vitte kezébe juttatja a hatalmat. Szokott döntésképtelenségét a nagyhercegek nyomására adta fel, akik értésére adták, hogy csak az alkotmány és a forradalom között választhat, az autokrácia változatlan formában történő megőrzésére semmiképpen nincs mód.²³

Végül 1905. október 17-én közzétette kiáltványát, amelyben először az orosz történelem során alkotmányt adományozott a Birodalom lakosságának, így ő lett az első (és utolsó) *alkotmányos monarchája* a hatalmas országnak, először alakulhattak legális politikai pártok az orosz állam történetében,²⁴ az első kabinet vezetését pedig a tervezetet kidolgozó Vitte grófra bízta. Az újdonsült gróf a kormányzást, ahogy írta, *pénz és katonaság nélkül vette át*,²⁵ mert az emberek menekítették a pénzüket bankokból, a katonaság pedig a japán hadszíntéren rekedt, a rendőrség bénult állapotban volt. Vitte és Miklós szerencséjére azonban az orosz társadalomban nagyon erősek voltak a monarchista tradíciók, és már februártól kibontakozott a forradalommal szemben egy tömegmozgalom, amely a középkori nemzetmentő hagyományok mintájára, a cárizmus és a régi rendszer minden eszközzel történő megvédését tűzte zászlajára. A magukat *feketeszázásoknak* nevező kispolgári tömegek, konzervatív értelmiségiek és hivatalnokok, valamint az őket vezető nemes-ség ellentüntetésekön vonultak fel, és pogromokat szerveztek a forradalmárok és a zsidók ellen, az őszi folyamán sorra alakuló politikai pártjaik kiálltak az autokrácia mellett, fegyveres harci alakulataik a „druzsínák” pedig önkéntesen védték a cárt és a fővárost, összecaptak a bolsevikok harci alakulataival.²⁶

Ősszel kiírták a dumaválasztásokat, és tavasszal összeülhetett az orosz történelem első parlamentre emlékeztető történelmi képződménye, az *első állami дума*, a „népi reménység” intézménye. Időközben azonban a piszkos munkát elvégző, a rendszert stabilizáló Vittét megint csak rossz tanácsadókra hallgatva Miklós menesztette, az októberi deklarációt pedig úgy formálták át, hogy az a lehető legki-

²² Lásd erről BEBESI György: Súlyos vereség, könnyű béke. Sz. J. VITTE, egy tehetséges orosz diplomata és a portsmouthi szerződés. In MÁTÉ Zsolt (szerk.): *Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben*. Pécs, 2014, MOSZT (MOSZT Könyvek 7.) 171–200. o.

²³ VITTE emlékirataiban leírja, hogy a Szentpétervárt Carszkoje Szelóval, a cári rezidenciával összekötő kisvasúton több tucatszor utazott ki az uralkodóhoz, mert Miklós hezitált, s mindig talált valami kifogást a szövegben. VITTE: i. m. 415–423. o.

²⁴ A főbb pártok a manifesztummal a forradalmat lezártak tekintő *oktobristák*, az európai alkotmányos rendszer bevezetéséért küzdő alkotmányos demokraták a *kadetok*, a nagyüzemi munkásságot képviselő *szociáldemokraták*, az agrárérdekeket megjelenítő szegényparaszti *trudovikok*, az anarchista szociálforradalmárok az *eszerek*, és a monarchia megmentéséért mindenre hajlandó *feketeszázak*.

²⁵ Uo. 468. o.

²⁶ Lásd erről BEBESI György: *A feketeszázak*. Budapest, 1999, Magyar Ruszisztikai Intézet.

sebb mértékben sértse csak az autokrácia korábbi gyakorlatát, az új alkotmány az *április 23-án elfogadott állami alaptörvények*, már félúton volt az alkotmányosság és az autokrácia között, erősen átbillenve a korlátlan egyeduradalom ténfelére. A konzervatívok nyomására úgy alakították át az eredeti nyilatkozatot, hogy Miklós maradt a hadsereg főparancsnoka, feloszlathatta a dumát, sőt egy felsőházként működő államtanácsot szerveztek föléje, amely szintén semmíthette a képviselők kezdeményezéseit.²⁷

Ennek ellenére az orosz történelem első parlamentjét Miklós már néhány hónap után feloszlatta, mert a *trudovik* küldöttek földosztást követeltek, és ez meghaladta a konzervatív nemesi körök tűrőképességét. Egy valamivel stabilabb belpolitikai helyzetben, amit Vitte intézkedéseinek és a feketeszázas mozgalomnak köszönhettek, új dumaválasztásokat írtak ki, erősen szűkített választójog alapján. Amikor a második állami дума is kezelhetetlen követelésekkel lépett fel („népharag dumája”), így pl. valódi alkotmányt, kibővített választójogot és megint csak földosztást követeltek, Miklós ismét a törvényhozás feloszlata mellett döntött, de ezt már nem személyesen intézte, mert nevetségessé vált volna az európai közvélemény szemében, hanem rábízta az új kegyencre, az új megmentőre, *Arkagyij Sztolipinra*.²⁸

A volt belügyminiszter 1906 tavaszától kemény kézzel vette át a kormányzást, és az uralkodói akaratnak megfelelően mondvacsínált okkal feloszlatta a második állami dumát is, így ezzel a *június harmadikai államcsínnnyel* tulajdonképpen véget ért a forradalom. Túljutva a társadalmi krízisen, kiírták az újabb dumaválasztásokat, de olyan szűk választójogi törvény alapján, hogy ily módon harmadik kísérletre végre sikerült egy olyan törvényhozást létrehozniuk, amely már stabil többséget biztosított a cári kormányzat számára. Sztolipin rendteremtésének és ígéretes reformjainak következtében Oroszország és a cári család életében ismét egy nyugodtabb periódus következhetett, ezt a félparlamentáris időszakot a történetírás *júniusi monarchiának* nevezi.²⁹

²⁷ BEBESI György: Az orosz alkotmányosság első kísérlete. *PRO PUBLICO BONO MAGYAR KÖZIGAZGATÁS. A Nemzeti Köszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Szakmai Folyóirata*, 2014/2, 79–87. o.

²⁸ Lásd Szergej FILIPPOV: Pjotr Arkagyjevics SZTOLIPIN. In SZVÁK Gyula (szerk.): *A 12 legnagyobb orosz*. Budapest, 2009, Russica Pannonica, 29–47. o.

²⁹ BEBESI György: Az első orosz alkotmány születése, a cárizmus utolsó „félparlamentáris” 10 éve, a júniusi monarchia. In LENGYEL Gábor – BEBESI György (szerk.): *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről*. Pécs, 2013, MOSZT (MOSZT Könyvek 6.) 89–110. o.

A dinasztia utolsó 10 éve és rossz szelleme: Raszputyin

Az utolsó Romanovnak, Miklósnak 1907 júniusától 1917 márciusáig még egy évtized adatott meg, ám ebből csak az első néhány év volt viszonylagosan nyugodtnak tekinthető. *Sztolipin reformjai*, főleg a faluközösségi rendszer felszámolása és modern vállalkozó parasztság kialakítása sikeresnek mutatkoztak,³⁰ s ezek feledteték kormányra kerülése idején hozott szigorú megtorló intézkedéseit. Fokozatosan megjelent egy gyarapodó középosztály, a nem tehetségtelen kormányfő bírósági reformjával, nemzetiségi autonómiatörekvéseivel, a városi önkormányzatok, a városi dumák létrehozásával, a zsidók emancipálása érdekében tett erőfeszítéseivel jelentős lépéseket tett az irányban, hogy a cári birodalmat a jogállamiság felé vigye, egy szaratovi lapnak adott nyilatkozatában 20 évet kért az uralkodótól és a sorstól, hogy megmentse Oroszországot.³¹

Miközben a belpolitika, a gazdaság és társadalom lassan konszolidálódott, a cári család tekintélyét új kegyencüknek, *Raszputyinnak* a viselt dolgai tépázták meg. A felkapaszkodott szibériai paraszt, a mágikus képességekkel rendelkező önjelölt pap, a „sztarec”, botrányos életformát folytatott,³² számos pétervári dáma a szeretője lett, a hölgyek levágott körömdarabjait bevarrták az alsóneműjükbe, illetve szennyes fehérneműjét ereklyeként gyűjtötték. A közvéleményt azonban legalább ennyire felháborította a *sztarecnek a cári családdal való túlságosan közvetlen, túl közeli kapcsolata*. Miután a cárné gyóntatója lett, intim közelségbe került vele, ezért elterjedtek a pletykák, hogy Alexandra Raszputyin szeretője lett, és már maga a pletyka súlyos károkat okozott a Romanov-család amúgy is megtépázott tekintélyének. S bár utóbbira, a szóbeszéden kívül semmi bizonyíték nem volt, mindenki számára világos volt, hogy *az uralkodói család egy sarlatán befolyása alá került*. Alexandra rendkívüli módon hallgatott fia gyógyítójára és saját gyóntatójára, ő maga pedig erős asszonyként határozottan befolyásolta a nem túl határozott uralkodót, így a korabeli vélekedés nem állt messze a valóságtól, hogy *a cárt és környezetét a háttérből egy tanulatlan paraszt irányítja*.³³

³⁰ Sztolipin az obszcina osztásföldjét adta megváltás nélkül és komoly állami támogatással tulajdonba az olyan közösségek esetében, amelyek legalább 20%-a hajlandónak mutatkozott az egyéni gazdálkodásra, ők amerikai mintára „*huttornyikok*”, tanyásgazdák lettek, de lehetőséget biztosított azok kilépésére is, akik olyan faluközösség tagjai voltak, ahol a kilépők aránya nem érte el a 20%-ot ők „*otrub*”-ként, külön telekként vehették ki a földjeiket.

³¹ Lásd erről Gennagyij SZVIDOROVIN (szerk.): *Sztolipin. Szisny i szmerty*. Szaratov, 1997, Szootyecsesztvennyik.

³² A sztarec pénzért adott jóslatokat, részegeskedett, nyilvánosan több helyütt botrányt okozott, volt, hogy étteremből kellett kidobni randalírozása miatt, volt, hogy fél tucat nővel, prostituálttal vonult szaunába, fürdőbe, esténként a városszéli cigányokhoz járt italozni, mulatni, személye körül a fővárosban valóságos hisztéria bontakozott ki. Lásd erről BEBESI György: A Raszputyin-gyilkosság. A csodatevő cári kegyenc élete és halála. *Rubicon*, 2013/1, 20–27. o.

³³ Uo. 23. o.

Természetesen a kormány és a miniszterek, diplomaták is felfigyeltek a problémára, és számos alkalommal megpróbálták ezt szavá tenni az uralkodónak, maga Sztolipin is több ízben tett lépéseket, hogy Raszputyint eltávolítsa az udvarból, sőt a sztareccal a korábban őt támogató klérus is szembefordult,³⁴ semmivel sem lehetett azonban valaki könnyebben kegyvesztett, mint ha Raszputyint merte bírálni. Tilos volt a nevét leírni a sajtóban, abszolút védettséget élvezett, a cárné bűne nem annyira az intim közelség volt, hanem az, hogy a sztarecet valamennyi botrányából kimentette. Raszputyinnak volt egy fegyvere, amivel mindenkit sakkban tartott azzal, hogy a hemofiliás trónörökös egészségi állapotát kezelni tudta, és ez mindent felülírt. Amikor Szabler, a Szent Szinódus elnöke, és Sztolipin közös jelentést nyújtottak be Miklósnak a sztarec viselt dolgairól, tényekkel, időpontokkal alátámasztva, és azt már nem lehetett figyelmen kívül hagyni, akkor a cárné tanácsára egy egyéves zárándokútra ment Jeruzsálembe, amíg a botrány elül. Mivel azonban cárevics állapota nem javult, és gyógyító képességére továbbra is égető szükség mutatkozott, hamarosan visszatért az udvarba, és ott folytatta, ahol abbahagyta, sőt a cárné utasítására a titkosrendőrség, az Ohrana védelme alá helyezték.³⁵

Közben Miklós ismét csak rossz tanácsadókra hallgatva közvetlenül vagy közvetve közreműködött abban, hogy a Birodalom elveszítse utolsó esélyét is. *1911-ben meggyilkolta a Kijevi Operában Sztolipin miniszterelnököt* egy kétnapos eszer párttagkönyvvel rendelkező álanarchista, egy bizonyos Bogrov, aki szabadon közlekedhetett a színházban helyi Ohrana parancsnokától kapott belépővel, akkor, amikor 50 km-es körzetben rendőri-katonai sorfal biztosította a II. Sándor szobrának felavatására érkező uralkodót.³⁶ Már a kortársak számára is világos volt, hogy a parancs a legfelsőbb körökből érkezhett. Miklóst meggyőzték tanácsadói, hogy Sztolipin a fejére nő, túlságosan népszerű, ezért nem célszerű leváltani, és amikor olyan javaslatokkal állt elő, hogy a flotta és a hadsereg főparancsnoka a miniszterelnök legyen, és ne az uralkodó, akkor azt úgy interpretálták az uralkodónak, hogy Sztolipin át akarja venni tőle a hatalmat. Halála úgy tűnt, hogy kettős hasznot hozott az udvar számára, hiszen eltávolítottak egy potenciálisan hatalomra törő embert, a

³⁴ Egy ízben egy egyházi meghallgatás után Iliodor szerzetespap vezetésével alaposan meg is verték. Lásd erről BEBESI György: Iliodor – Szergej Mihajlovics Trufanov, az orosz Savonarola, a fanatikus szerzetes. In BEBESI György: *A cári monarchia védőszentjei. Pogromlovagok és szürke kardinálisok*. Pécs, 2011, PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 2.) 95–120. o., 113–114. o.

³⁵ Eközben maga Alexandra cárné is hozzájárult, hogy a dinasztia tekintélye rohamosan tovább csökkenjen, furcsa kapcsolatot alakított egy udvarhölgyével, Anna Virubovával, akivel utazásaik alkalmával mindig egy szobában és egy ágyban szálltak meg, a századelő Oroszországa korabeli szóhasználatlalt „ágyastársaknak” nevezte őket. Lásd erről BEBESI György: Egy sarlatán és az Orosz Birodalom sorsa. A Raszputyin-jelenség. In SZABÓ Tünde (szerk.): *Történelem és egyéni lét*. Szombathely, 2014, Szláv Történeti és Filológiai Társaság (Oroszország Népeinek Története és Kultúrája Sorozat 13.) 67. o.

³⁶ KRAUSZ–SZILÁGYI (szerk.): i. m. 41. o.

bűnbakká tett eszerek ellen pedig hajtóvadászatot lehetett indítani. Ennél súlyosabb következmény volt, hogy a Birodalom bukásáig a továbbiakban már egyszer sem sikerült formátumos politikust állítani az ország élére, igaz, Miklós nem is törekedett erre. Hogy mekkora hiba volt Sztolipin likvidálása, vagy ennek engedélyezése, azt az is mutatja, hogy az általa létrehozott rendszer eredményei már kezdtek láthatóvá válni. Így pl. a *Bejlisz-ügyben*, amikor a kijevi hatóságok egy zsidó téglagyári munkást vádoltak meg nyilvánvalóan alaptalanul egy keresztény kisfiú rituális meggyilkolásával, az amerikai esküdtbíróságok mintájára megreformált bíróság, igaz, hogy kétévnyi tárgyalgatás után, de a szélsőjobb és a konzervatívok nyomása ellenére felmentő ítéletet hozott – a jogállam kezdett működni.³⁷

Hasonló következtelenség jellemezte Miklós *külpolitikáját* is. Bár a 19. század második felétől már a diplomáciában a *nemzeti érdekek* határozták meg a külkapcsolatokat, a cár továbbra is szorosan ápolta a *dinasztikus kapcsolatokat*, különösen Vilmos császárral, és még akkor is, amikor már az antant szövetségi rendszere fűzte országát Angliához és Franciaországhoz. Unokatestvérével angolul leveleztek, hogy egyikük anyanyelve se élvezzen előnyt, egymást *Villynek és Nickynek* szólították, meghitt barátságot ápoltak.³⁸ Ennek a tájékozatlanságnak és megfontolatlanságnak lett a következménye a *björkői egyezmény*, amellyel Miklós kis híján kiszakította Oroszországot saját szövetségi rendszeréből, az antantból, és amit az orosz diplomácia csak óriási erőfeszítések árán tudott semlegesíteni. Az uralkodó németbarátságában kétségtelen szerepet játszott felesége származása, a német császárhoz fűződő nem túl távoli rokonsági foka, de közrejátszott ebben Raszputyin németek iránti pozitív elfogultsága is, aki pedig a cárné iránti elkötelezettsége miatt nem kívánt háborút a németekkel.

Zuhanás a szakadékba: az első világháború és a bukás

1912-ig a harmadik állami дума kitöltötte ötéves mandátumát, s bár sok vita folyt a történetírásban jogköréről, annak korlátozottságáról, kétségtelenül parlament-szerűen működött.³⁹ Az egymást követő kormányok arra a jobboldali, mérsékelt konzervatív *oktobrista* többségre tudtak támaszkodni, akiknek megfeleltek az októberi manifesztumban foglalt politikai reformok. Őket egészítették ki a pánszláv eszmeiséget valló, az állam mindenhatóságát hirdető *birodalmi nacionalisták*, illet-

³⁷ Lásd erről BEBESI György: A Bejlisz ügy. A sztolipini konszolidáció szakítópróbája, a hírhedt orosz vérvád-per. In GYARMATI György – LENGVÁRI István – PÓK Attila – VONYÓ József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, 2013, Kronosz, 197–206. o.

³⁸ SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil: *A Romanovok*, Budapest, 2002, Pannonica Kiadó, 292. o.

³⁹ Lásd A. F. SZMIRNOV: *Goszudarsztvennaja Duma Rosszijoszkoj Imperii 1906–1917*. Moszkva, 1998, Knyiga i Biznyesz.

ve a *neo-feketeszázak*, a monarchista szélsőjobb azon éles politikai fordulatot vett csoportjai, akik elsősorban anyagi okokból elfogadták az alkotmányos monarchiát mint létező realitást, és beilleszkedtek annak keretei közé, székhelyük, illetve vezérük neve után *baszkovistáknak*, illetve *markovistáknak* nevezték őket, a többi politikai erő marginalizáltnak vagy illegálitásban működött. Mindez együttesen kényelmes parlamenti többséget jelentett a hatalom számára, és amikor a *negyedik dumát megválasztották*, az még eleinte nagyon is cárhűnek tűnt, és ekkor még talán *senki nem gondolt arra, hogy ez lesz az a korlátozott jogkörű parlament, amely végül is véget fog vetni a Monarchiának*. Miklós és a Birodalom sorsát az első világháború pecsételte meg. Már az orosz–japán háborúnál látszott, hogy *a belsőleg gyenge birodalom nem bír ki külső katonai kudarcot*, mert társadalmi feszültségei háborús körülmények között olyan erővel törnek a felszínre, hogy az összeroppantja az államot. Mindazonáltal a háborúba való belépés nem volt egyszerű döntés eredménye, hosszas huzavona után Miklós a tábornoki kar nyomására döntött szövetségese, Szerbia melletti kiállás mellett, nehéz szívvel szánta rá magát a Németországgal történő hadviselésre, hosszú polémiák előzték meg a hadüzenetek elküldését. Raszputyin sem tudta a hadbalépést megakadályozni, pedig azt sokan a hírhedten németbarát sztarectől várták.⁴⁰ A politikai elit egyébként kezdetben nagyon lelkes volt, a különböző parlamenti pártok békét kötöttek egymással, mindenkit áthatott a Birodalom nagyságának, területi kiterjesztésének a vágya, a pánszláv eszme, a szláv szolidaritás gondolata, jellemző rajza a kor sajtójának, amikor a zsidó kadet párt vezére *Miljukov* és a feketeszázás antiszemita szélsőjobb vezére *Puriskevics*, amúgy oroszosan összecsókolóznak a дума lépcsőjén.

A lelkesedés nem tartott sokáig, s hamarosan kiderült, hogy a miklósi Oroszország olyan fába vágta fejszéjét, amely bukását okozhatja. A háború során a Birodalom összes problémája felnagyítva jelentkezett, így a szűk vasúti keresztmetszet, a rossz utánpótlás, a korszerűtlen fegyverek, a hadsereg nem kellő képzettsége, az egészségügyi felszerelés hiánya és az élelmezési nehézségek óriási feszültségeket szültek. Mindezek okán, és a hagyományos gőzhenger taktikájú harcmodor miatt hamarosan súlyos embervesztéseket szenvedtek, és a kezdeti rövid életű sikereket komoly katonai kudarcok követték (Tannenberg, Mazzuri tavak stb.).⁴¹ A hátszónak pedig ismét rá kellett állni az amúgy is szerény életszínvonal helyett a háborús körülményekre, élelmiszerjegyekre, a fejadagokra. Miklós határozatlan-sága és befolyásolhatósága is hatványozottan érződött, hiszen udvari fülbesúgások

⁴⁰ Egy nő, Feonyija Guszeva, egy a sok százból, akit megbecstelenített, rájött, hogy csúnyán becstapták, és lakóhelyén, Pokrovszkojében, egy késsel súlyosan megsebesítette a sztarecet, de megölnie nem sikerült, Raszputyin a hadüzenet pillanatában a Tyumenyi kórházban lábadozott. Lásd erről BEBESI: *Egy sarlatán és az Orosz Birodalom sorsa*. i. m., 69. o.

⁴¹ Jelen korlátozott terjedelmű áttekintésnek nem lehet feladata az első világháborús katonai események számbavétele, azokat csak annyiban érintjük, amennyiben azok a belpolitikai események alakulására hatottak.

hatására többször leváltott kiválóan teljesítő katonai parancsnokokat, és a helyükön hagyott kudarcot-kudarokra halmozókat. Különösen súlyos hibát követett el azzal, hogy 1915. augusztus végén személyesen vette át a *hadsereg főparancsnoki tisztségét*, mert innentől kezdve minden katonai kudarcért személyesen és közvetlenül volt okolható, ami maradék erkölcsi tekintélyét is felemésztette.⁴² Pedig sok mindent megpróbált ő és a családja, személyesen búcsúztatták a frontra induló katonákat, megáldották őket, Alexandra és a lányok kórházi ápolói feladatot vállaltak a front-ról hazakerülő sebesültek mellett, de mindezzel már nem tudták ellensúlyozni a súlyos népszerűség- és tekintélyvesztést.

A дума a kudarcok hatására egyre kritikusabbá vált a kormányzattal szemben, és már 1915 augusztusának végén létrehozták a képviselők a *Progresszív Blokkot*, amely eredetileg a Monarchia megmentésére szerveződött, és a *Fekete Blokkba* szerveződő szélsőjobb kivételével mindenki csatlakozott hozzá.⁴³ A sorozatos kudarcok azonban kritikussá tették a dumát, ahol egyre élesebb hangvételű felszólalások hangzottak el, a *Progresszív Blokk pedig egyre inkább nem megmenteni akarta II. Miklóst és tehetetlennek tűnő kormányát, hanem leváltani*, és egy működőképes kabinetet állítani a helyére. A cárné gyűlölte a dumát, és követelte férjétől, hogy tiltsa be a tevékenységét, Miklós egy rövidebb időre fel is függesztette ugyan a működését, de véglegesen feloszlítani nem merte, ezért hamarosan újból engedélyezte az ülésezését.

A háborús körülmények között mintha Raszputyin varázsereje is megcsappant volna: jóvendőlései, amelyek békeidőben többnyire bejöttek, most mintha Cassandra jóslatok lettek volna, szinte mindig az ellenkezője történt. Miután nagyon sokan, különösen a monarchisták, Raszputyint tették felelőssé – nem ok nélkül – a cári család lejáratásáért, dumabéli kirohanásaikban követelték eltávolítását és felelősségre vonását, ezért világos volt, hogy csak addig él, ameddig a cárné le nem veszi a kezét róla. Mindenesetre az Ohrana védőőrizete alá helyezték, és lakhely-elhagyási tilalmat rendeltek el számára.⁴⁴ 1916. december 17-én egy szélsőjobb-oldali összeesküvő csoport a feketeszázasság alapító atyjának, Puriskevicznek a vezetésével a sztarec csillapíthatatlan nemi vágyára építve kicsalta őt egy légyott ígéretével a védett lakásból, és a *Juszupov palotában bestiális kegyetlenséggel meggyilkolta*.⁴⁵ *Megölésének a személye iránti gyűlöleten kívül komoly politikai oka is lehetett*, nyílt titok volt, hogy a sztarec és a cárné, és a körük szerveződő főként balti németekből álló ún. *udvari párt* különbékét szeretne kötni a németek-

⁴² KRAUSZ–SZILÁGYI (szerk.): i. m., 54. o.

⁴³ Uo. 54. o.

⁴⁴ Raszputyin érezvén a vég közeledtét, olyan jóslatokat kezdett el hangoztatni, hogy ha ő meghal, akkor vele bukik a Birodalom és a cári család is, ám a sorsát így sem kerülhette el. Lásd erről BEBESI: A Raszputyin-gyilkosság. i. m., 25. o.

⁴⁵ BEBESI György: Vlagyimir Mitrofanovics Puriskevics. Az orosz szélsőjobb vezére a 20. század elején. *Századok*, 135. évfolyam, 2001/5, 1143. o.

kel, így többen a friss szakirodalomban éppen ezért a hírhedt gyilkosság mögött az angol titkosszolgálatot sejtik.⁴⁶

A gyűlölt kegyenc megölése ekkor már semmin sem változtatott, Miklósnak ahhoz már nem volt sem ereje, sem ideje, hogy a gyilkosokat megbüntesse, pedig személyük hamar ismertté vált. Az uralkodó a harmadik háborús év végén végszükségben már egyre szélsőséesebb politikusokat engedett a hatalom megmentése érdekében a kormányrúdhöz, *januárban* a posztógyáros pogromszervező Borisz Stürmert, *novemberben* a kegyetlenségéről hírhedtté vált belügyminisztert, Trepot, majd *december végén* Golicin herceg személyében közvetlenül is kormányra segítette a feketeszázás szélsőjobbát. Azonban már ez is csak egy elkésett és kétségbeesett lépés volt, hiszen – ellentétben 1905-tel – már nem létezett olyan monarchista tömegmozgalom, amely a Birodalmat megmenthette volna, a feketeszázasság támogatottsága a világháborúban konzekvens háborúpártiságuk miatt a nullára erodálódott.

A végjáték: a Birodalom bukása, a cár és családja tragédiája

1917 februárjában súlyos sztrájk- és tüntetéshullám söpört végig Oroszországon, aktivizálódtak az illegális politikai erők, elsősorban a szociáldemokraták, mintha az 1905-ös tavaszi forgatókönyv ismétlődött volna. A hadsereg lázadófélfben volt, a rendőrség lebénult, a háborús nélkülözés miatt magasra csaptak az indulatok. *Február 10-én* Miklós még a főhadiszálláson találkozott Rodzjankóval, a дума elnökével, és azt kérte, hogy a дума legyen korrekt a kormánnyal, fölöslegesen ne bírálja, és ne nehezítse a munkáját, *ez volt utolsó uralkodói megnyilvánulása*.⁴⁷ A február 14-én összeülő negyedik állami дума azonban úgy látta, hogy csak úgy mentheti meg a Birodalmat, ha lemondhatja Miklóst, és leváltja tehetetlen kormányát. A február 14-i ülésen Miklós utolsó kabinetjét már csak három miniszter képviselte, és Golicin miniszterelnök is nagyon gyorsan távozott.

Február 23-án kitört a forradalom. Most már mindenképpen lépni kellett, így a főbb dumapártok vezetői (Miljukov-kadetok, Gucskov-oktobristák) a törvényhozás nevében átvették hatalmat, és Lvov herceg elnöklete alatt létrehozták az *Ideiglenes Kormányt*. Ugyanaznap alakult meg a társadalom által spontán szervezett *Katona és Munkásküldöttek Petrográdi Szovjetje*, szintén 1905-ös mintára, ugyanabban az épületben, Patyomkin herceg kastélyának két szemben lévő szárnyában, létrejött a kettős hatalom. Megindult az autokrácia felszámolása, első lépéseként letartóztaták Carszkoje Szelóban a cárnét, Alexandra Fjodorovná. A hírek hallatára Miklós

⁴⁶ Andrew COOK: *Megölni Raszputyint. Grigorij Raszputyin meggyilkolásának hiteles története*. Szentendre, 2007, Cephalion Kiadó.

⁴⁷ SZVAK–NIEDERHAUSER: i. m., 329.

elindult Petrográdra, hogy tisztázza a helyzetet. Dno állomáson azonban megállították, és az Északi Front parancsnoka, Ruszki tábornok letartóztatta. *Másnap hajnalban Miklós lemondott*, és bejelentette egy parlamentáris kormány megalakítását, és ezt megtáviratozta Rodzjankónak, ám Rodzjanko telefonon jelentkezett: a kiáltvány elkészt, mindenki az uralkodó lemondását kívánja. Ekkor *másodszor is lemondott*, ezúttal fia, Alekszej javára.⁴⁸ Még aznap este 10-kor megérkezett hozzá a дума Ideiglenes Bizottsága nevében két jobboldali képviselő, akik korábban tűzbe mentek volna érte, *az oktobrista Gucskov, és a feketeszásas Sulgin*.⁴⁹ *A rendkívül zavarban lévő monarchista politikusok közölték, hogy nincs más lehetőség, mint a feltétel nélküli lemondás. Miklós ezt kényszerűen elfogadta, és immáron harmadik kiáltványában öccse, Mihály nagyherceg javára mondott le a trónról.* Amikor azonban Sulginék visszatértek Petrográdra, kiderült, hogy a дума hallani sem akar Mihályról, *a Romanov dinasztia kora véglegesen véget ért.* Mindeközben Miklós ezt írta naplójába: „*Körös-körül mindenfelé árulás és gyávaság és család.*”⁵⁰

Március 8-ig a volt uralkodó még Mogijlovban maradt, majd miután elkészült édesanyjától, csatlakozott a Carszkoje Szelóban lényegében házi őrizetben lévő családjához. Az Ideiglenes Kormány az ún. Sándor-palotát utalta ki számukra addig is, amíg a sorsukról dönt. Ha nem lettek volna védőőrizetben, a feldühödött tömegek valószínűleg meglincselik őket, a közvélemény őket tartotta felelősnek a háborús áldozatokért. Ugyanakkor az új hatalom nem akart felvállalni egy nyilvános bírósági tárgyalást és kivégzést sem. Az Ideiglenes Kormány mérsékelt tagjai azt tartották volna jó megoldásnak, amit Gucskov és Sulgin már a pályaudvaron javasoltak, nevezetesen hogy az uralkodót engedjék ki családjával külföldre, elsősorban unokafivére, V. György angol király jöhetett volna szóba. Végül azonban a brit uralkodó a közvélemény miatt nem támogatta a befogadás gondolatát, és ellene volt Kerenszkij miniszterelnök is, így a cári család házi őrizetben maradt.⁵¹ Végül *augusztus 6-án* úgy döntöttek, hogy a fővárostól távol, a szibériai *Tobolszkba* szállítják őket, itt a 18 szobás kormányzói palotát bocsájtottak a rendelkezésükre, a korábbinál szigorúbb őrizet alatt.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Lásd erről BEBESI György: Vaszilij Vitaljevics Sulgin, a szürke kardinális. In BEBESI: *A cári monarchia védőszentjei*. i. m., 95–120, 135. o.

⁵⁰ SZVÁK–NIEDERHAUSER: i. m., 330. o.

⁵¹ A katonák, akik az őrzésükre voltak rendelve, folyamatosan éreztették velük, hogy sorsuk egy hajszálon függ. Amikor pl. Miklós a lányokkal *biciklizett* a parkban, a katonák szuronyukat a küllők közé dugták, és jól nevettek azon, hogy a lányok mekkorákat estek, vagy nem engedték be őket a palotába, és arra kényszerítették őket, hogy a parkban töltsék az éjszakát. Maga a család mindent megpróbált a túlélés érdekében, a lányok kokettáltak az őrzésükre rendelt katonákkal, gyémántokat rejtettek el az alsóneműjükbe, hogy majd megvesztegetésre használják, de túlságosan elszigeteltek voltak, és túl sűrűn cserélték az őröket. Uo. 330. o.

Augusztusban a monarchisták katonai diktatúra létrehozására irányuló Kornyilov tábornok által vezetett puccsa megbukott, októberben a cári család szempontjából drámaian változott a helyzet. Az 1905-ben Trockij által kidolgozott permanens forradalom elmélete a válság körülményei közepette működött, a radikális bolsevikok többségbe kerültek a szovjetekben a mérsékelt mensevikekkel szemben, és októberben fegyveres felkeléssel megdöntötték Kerenszkij erőtlén kormányát, megszűnt a kettős hatalom, *innenről a cári család, az új rendszer, a Népbiztosok Tanácsának felügyelete alá került*. Eleinte úgy tűnt, hogy az nem sokat foglalkozik velük, saját életben maradása és a kirobbant polgárháború kötötték le az energiáit. A bolsevik kormányzat számára akkor kezdett komoly gondot jelenteni a cári család, amikor a katonai sikereket arató fehérgárdisták már majdnem egész Szibériát elfoglalták, és közeledtek *Tobolszkhoz*. Félő volt, hogy az Önkéntes Hadsereg, amely a Monarchia helyreállításért harcolt, ikonnak tekinti Miklóst, és esetleges kiszabadulása után személye egyesítheti a bolsevikok ellen küzdő különféle erőket. Ezért elővették a bírósági tárgyalás gondolatát, és április 18-án úgy döntöttek, hogy Miklóst és családját Moszkvába kell hozni, ahol népbíróság mond fölöttük ítéletet. Az *Urali Területi Szovjet* emberei azonban feltartóztatták őket, mert vonattal már nem lehetett biztonságosan (értsd: a kiszabadítás veszélye nélkül) Moszkva felé menni, s egy akkor még vasúttal nem rendelkező településre, *Jekatyerinburgba* vitték őket, ahol egy kereskedő házában, az ún. *Ipatyev* villában helyezték el a családot, amelyet három méter magas kőfal vett körül.⁵²

Itt már látványosan romlottak az életkörülményeik. Tilos volt érintkezniük a helyi lakossággal, ékszereiket elvették, csökkentett élelmiszer-fejadagot kaptak, személyzetük létszámát is korlátozták. Kezdetben a vörösökhöz csatlakozó helyi gyári munkások őrizték őket, de nagyon rossz előjel volt, hogy őrzésüket átvette a *Cseka*, a bolsevikok politikai rendőrsége, egy Jakov Jurovskij nevű helyi órásmester vezetésével. A család sorsát az pecsételte meg, hogy a fehérek tudomást szereztek ottlétükről, és offenzívát indítottak a kiszabadításukra. Ezt a bolsevikok semmiképpen sem engedhették meg, mert ez számukra akár a polgárháború elvesztését is jelenthette volna, ezért döntöttek a cár kivégzéséről, és feltehetőleg ugyanilyen meggondolásból rendelték el a család likvidálását is. Ezt bizonyítja, hogy a kivégzési parancssal egyidejűleg elrendelték a Romanov nagyhercegek levadászását is. *A döntést a Bolsevik Párt Központi Bizottsága hozta, Lenin és Szverdlov* aláírásával adták ki az ukázt, de azzal, Trockij kivételével, minden KB-tag egyetértett, a fronton lévő bolsevik vezető a nyilvános népbírósági tárgyalás híve volt.⁵³

Július 4-től a családot már csak a csekisták őrizték. A kivégzési parancsot az Urali Területi Szovjet két vezetőjének (Goloscsovinnak, az elnöknek és Belobarodovnak, a Vb titkárának) az aláírásával továbbították Jekatyerinburgba, ezért tör-

⁵² Uo. 330. o.

⁵³ ARANY Éva – NÉMETH István: A Romanovok kivégzése. *Rubicon*, 2008/7–8, 64–65. o.

ténhetett később, hogy a gyilkosságot a helyi szervek nyakába akarták varni, illetve mivel mindkét vezető zsidó származású volt, a kivégzést mások pedig rituális gyilkossággént próbálták beállítani.

Július 16-ról 17-re virradó éjjel beteljesült Raszputyin jóslata, és Miklósnak és családjának a sorsa. Felébresztették, majd leterelték őket az alagsorba azzal az ürüggyel, hogy fotózásra viszik a családot, cinikus módon azt bizonyítandó, hogy még életben vannak. Jurovskij őrparancsnok olvasta fel a halálos ítéletet, a 12 tagú kivégzőosztag tagjai között alig találunk orosz, viszont magyarokat, zsidókat és letteket igen. A családot pisztollyal végezték ki, majd Jurovskij adta meg kegyelemlövéseket, a cárt és fiát személyesen lőtte le.⁵⁴ A tetemeket egy teherautóra rakták, és egy 18 km-re lévő bányába indultak velük, de előtte sósavval, majd benzinnel leöntötték a feldarabolt testeket, nyilvánvaló volt a szándék, hogy senki ne tudja azonosítani azokat. Miklós és családja kivégzésével párhuzamosan megindult a nagyhercegek likvidálása is.⁵⁵

S bár 1992-ben a pravoszláv egyház szentté avatta őket, halálukkal lezárult egy több mint 300 éves periódus a Romanov dinasztia életében, és egy korszak az Orosz Birodalomében, amelyet a *Pétervári Oroszország* jelzővel illetnek legtöbbször a történészek. A megoldatlan régi és új konfliktusok maguk alá temették a roskatag kolosszust, amelynek ellenzéke, ellenfelei éppen olyan radikálisak voltak, mint amilyen autoriter volt a hatalom velük szemben. Az ország reformtörekvései és ezzel a békés modernizáció lehetősége II. Sándor megölésével elbuktak, majd Sztolipin nemzetmentő kísérlete is egy értelmetlen gyilkossággal ért véget. Külön tragédia volt a tragédiában, hogy a krízis időszakában, amikor az autokrata hatalomnak egy különösen rátermett uralkodóra lett volna szüksége, egy olyan ember került minden oroszok trónjára, akinek úgy tűnt, hogy a feladat meghaladja képességeit, bár II. Miklós magánemberként tisztességes, családját szerető férfi volt. A birodalmiság kora azonban az orosz történelemben nem zárult le. Bár az új győztes szovjethatalom éppen a cári rendszer tagadásaként jött létre, az uralomra került bolsevik párt a tradíciókra építő monolit politikai rendszert hozott létre, amely a 20-as évek végétől totális diktatúrába nőtt át, s bár jellegében, például a tulajdonviszonyokban lényegileg különbözött az előző rendszertől, ám magába integrálta annak birodalomépítő, hódító törekvéseit.

⁵⁴ Uo. 65–66. o.

⁵⁵ Uo. 66. o.

AJÁNLOTT IRODALOM

BEBESI György (szerk.): *A „Pétervári Oroszország” története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához.* Pécs–Szekszárd, 1997, IPF; Szergej FILIPPOV (szerk.): *Az újkori orosz történelem forrásai XIX. század.* Budapest, 2007, Pannonica; FONT Márta – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula – KRAUSZ Tamás: *Oroszország története.* Budapest, 1997, Maecenas; KRAUSZ Tamás – SCHILLER Erzsébet (szerk.): *1917 és ami utána következett.* Budapest, 1998, Magyar Ruszisztikai Intézet (Ruszisztikai Könyvek III.); KRAUSZ Tamás: *A cártól a komisszárokig.* Budapest, 1987, Kossuth Kiadó; KRAUSZ Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció.* Budapest, 2008, Napvilág Kiadó; Maurice PALÉOLOGUE: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt.* Budapest, 1982, Európa Kiadó; K. F. SACILLO (szerk.): *Dnyevnyiki Imperatora Nyikolaja II.* Moszkva, 1991, Orbita; Robert SERVICE: *Lenin. Egy forradalmár életrajza.* Budapest, 2006, Park Kiadó; V. V. SELOHAJEV (szerk.): *Programmi polityicseszkij partyij Rosszii konyec XIX–XX vv.* Moszkva, 1995, Rosszpen; A. I. SZPIRIDOVICS: *Isztorija bolsevizma v Rosszii ot vozniknovenyija do zahvata vlasztyi.* Moszkva, 2007, Ajrusz-presz; Lev TROCKIJ: *Életem.* Budapest, 1989, Kossuth Kiadó.

SZOVJETEK UNIÓJA?

FRANK TIBOR

A vak szemtanú

Joseph E. Davies amerikai nagykövet Moszkvában, 1936–1938

Noha az Egyesült Államok csak 1933-ban vette fel a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, már 1917 után is igyekezett az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság segítségére lenni. Az 1921-től kibontakozó éhínséget Amerika jelentős jótékonyági intézkedésekkel próbálta enyhíteni. Herbert Hoover (1874–1964) későbbi elnök, aki már az I. világháború alatt kitűnt európai (főként belgiumi) gazdasági segélyakcióival, kongresszusi felhatalmazás alapján 4 millió dollár értékben adott át az amerikai hadsereg készleteiből, a Vörös kereszt közbejöttével, egészségügyi tartalékokat. Az amerikai állami segélyakciónak inkább szimbolikus jelentősége volt, hiszen ugyanekkor magánereiből 80 millió dolláros támogatást csatornáztak Oroszországba.

1922-ben a korábban bányamérnöként dolgozó Hoover rendkívüli szervező tehetsége révén 10,5 millió nélküldöző orosz jutott (900 000 tonna) ételhez, ruházathoz és orvossághoz 18 000 elosztóponton. Az ekkor emigrációban élő Maxim Gorkij (1868–1936) lelkes szavakkal köszönte meg Hoovernek „az amerikai nép nagylelkűségét, amely újjáélesztette a népek közötti barátság álmát egy olyan korban, amikor az emberiség rászorul a jótékonyásra és az együttérzésre”. Egy ekkori moszkvai banketten az OSZSZSZK Népbiztosok Tanácsa Hoovernek „a megmentett emberek millióinak nevében” mondott köszönetet.¹

¹ Daniel J. BOORSTIN: *The Americans. The Democratic Experience*. New York, 1974, Random House/Vintage Books, 573. o.

A korai szovjet–amerikai diplomáciai kapcsolatok

A 20-as években a felek két okból nem voltak hajlandók tárgyalni a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. A Szovjetunió nem volt hajlandó visszafizetni a cári időszakban keletkezett államadósságot, emellett az Egyesült Államok vádja szerint az USA érdekeit sértő politikát folytatott Közép-Amerikában, így Mexikón keresztül fegyverekkel látta el Augusto César Sandino (1896–1934) nicaraguai forradalmi mozgalmát. Mindeközben azonban az amerikai gazdaság megvetette a lábát a Szovjetunióban: Armand Hammer az azbeszt- és grafitipart fejlesztette, a *General Electric* a Dnyeper folyón létesített erőművet, Henry Ford pedig Novgorodban autógyárat.²

Az Egyesült Államok a Szovjetuniót csak 16 évvel a bolsevik forradalom után ismerte el. A diplomáciai kapcsolatok létesítésére Franklin Delano Roosevelt (1882–1945) kormánya határozta el magát 1933 novemberében. Ezt akkor tekintélyes amerikai üzletemberek, így például az autógyáros Henry Ford (1863–1947) és Gerard Swope (1872–1957), a General Electric Company elnöke is sürgették, tekintettel a hatalmas szovjet piacra, de a szovjet kormány is örült a lépésnek a japán terjeszkedés megfékezésének reményében. A Szovjetunió Japán-ellenes fellépésében ekkor már amerikai oldalról is évek óta reménykedtek, ezt a Külügyminisztériumban Stanley Kuhl Hornbeck (1883–1966) Távol-Kelet-szakértő igyekezett előkészíteni.³ Hornbeck már 1938-ban gazdasági szankciókat sürgetett Japán ellen.⁴ A diplomáciai kapcsolatok felvételének előkészítését Roosevelt nem hivatalos diplomatára, hanem – akkori – barátjára és bizalmasára, William C. Bullittra (1891–1967) bízta, aki 1933 októberében a szovjet kormánynak indítványozta egy magas rangú szovjet tárgyalópartner látogatását Washingtonba. Makszim Litvinov (1876–1951) szovjet külügyminiszter 1933. november 8. és 16. között tanácskozott Roosevelttel, akinek első kérése a Szovjetunióban élő amerikaiak szabad vallásgyakorlásának engedélyezése volt. Litvinov ezenfelül arra is ígéretet tett, hogy a Szovjetunió rendezi 70–150 millió dolláros háborús adósságát. A diplomáciai lépés formai szempontból sikerrel járt ugyan, de a következő öt évben nem hozta meg a kért és remélt eredményeket: a szovjetek nem adták meg a szabad vallásgyakorlás jogát az ott élő amerikai állampolgároknak, nem fizették meg háborús adósságaikat,

² MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Budapest, 20142, Antall József Tudásközpont, 271. o.

³ Robert D. SCHULZINGER: *U.S. Diplomacy Since 1900*. New York – Oxford, 19984, Oxford University Press, 156. o.

⁴ Stanley K. Hornbeck Urges Economic Sanctions Against Japan, 1938. Közli: U.S. Department of State: Foreign Relations of the United States, 1938. Washington, D.C., 1954, Government Printing Office, III, 572–573. o. Újraközli Dennis MERRILL – Thomas G. PATTERSON (eds): *Major Problems in American Foreign Relations. Vol. II. Since 1914*. Boston – New York, 20005, Houghton Mifflin, 121–122. o.

az amerikai kereskedelem nem tudott behatolni a szovjet gazdaságba, s az Egyesült Államok nem váltotta be a japán hódító törekvések amerikai megállítására vonatkozó szovjet reményeket. A két nagyhatalom kapcsolatát⁵ már 1934 végére ismét a kölcsönös bizalmatlanság jellemezte.

Az Egyesült Államok első moszkvai nagykövete William C. Bullitt lett, akinek kiváló szovjetszakértőkből álló munkatársi gárdája volt. Bullittnak a szovjet rendszer iránti kezdeti lelkesedése két év alatt haragos antikommunizmusra váltott, s a nagykövet 1936-ban Párizsba került át.

Ügyvéd mint nagykövet

Bullitt nagykövet utóda Moszkvában Joseph Edward Davies (1876–1956) lett. Hivatalos megbízatása 1936. november 16-tól 1938. június 11-ig szólt. Davies a Wisconsin állambeli Watertownban született, és jogot hallgatott a University of Wisconsinon (1898, 1901), majd doktorátust szerzett a Dél-Karolina állambeli Presbyterian College-ban (1937), s később még egyszer Brüsszelben (1939). Kezdetben ügyvédként dolgozott, majd bekapcsolódott a demokrata párt politikai életébe. 1912-ben Amerika nyugati államainak támogatását megszervezve hatékonyan előmozdította Woodrow Wilson (1856–1924) elnökké választását. Így lett az elnök közeli munkatársa: a korporációs hivatal, majd a szövetségi kereskedelmi bizottság elnöke (1915–1916), sőt – az elnök kifejezett kérésére – szenátorjelölt (1918) is. A választást azonban republikánus ellenfele nyerte meg, s ezzel a demokraták elvesztették szenátusi többségüket. Ez vezetett – egyebek mellett – a háború után Wilson elnök bukásához is. Davies volt a párizsi békekonferencián (1919) Wilson elnök gazdaságpolitikai tanácsadója. A béketárgyalások után visszatért ügyvédi praxisához, és egy sor külföldi állam (Mexikó, Peru, Hollandia, Görögország és a Dominikai Köztársaság) ügyeiben jogtanácsosként működött. Leghíresebb jogesete a Ford vállalat részvényeseinek védelme volt az amerikai kormánnyal szemben, amit meg is nyert, és ezzel rekord nagyságú, 2 millió dolláros honoráriumhoz jutott. Elsősorban trösztellenes ügyek képviselőjeként vállalt ügyvédi munkát, vállalati ügyfelei között volt a Seagrams, a National Dairy, a Copley Publishing, az Anglo-Swiss, a Nestlé és a Fox Films.⁶

A milliommossá vált Davies magánvagyonából nagyvonalúan támogatta Franklin D. Rooseveltt 1932. évi elnökjelölti kampányát. Rooseveltnak már a Wilson-kor-

⁵ SCHULZINGER: i. m., 157. o.; Alan BRINKLEY: *The Unfinished Nation. A Concise History of the American People*. New York, 20106, McGraw Hill, 657–658. o.; MAGYARICS: i. m., 271–272. o.

⁶ Davies életrajzi vázlatához felhasználtam a *Who Was Who in America* 3. kötetét, Chicago, IL, 1960, Marquis – Who's Who, 210., valamint a *Wikipedia* Joseph Edward Davies szócikkét: https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_E._Davies [2016. július 5.]

mány idejéből közeli barátja és munkatársa volt.⁷ Sokoldalú jogi és nemzetközi, politikai és diplomáciai tapasztalata alapján és a Demokrata Párt kitartó támogatásának elismeréseképpen esett rá Rooseveltnél elnök választása: így kapta moszkvai megbízatását. Moszkva után 1938–1939-ben Luxembourgban és Belgiumban képviselte az Egyesült Államokat, 1939–1941 között pedig a később Nobel-békedíjjal kitüntetett Cordell Hull (1871–1955) külügyminiszter különleges tanácsadója lett, akit az amerikai világháborús külpolitika kezdeti irányításában segített. 1942-ben nevezték ki a Rooseveltnél elnök rendeletével ekkor felállított – s a háború által szükségessé vált támogatási és jótétemeni programokat és rekonstrukciós munkákat felügyelő – *War Relief Control Board* elnökévé. 1945-ben, a potsdami konferencián nagyköveti rangban szolgált Harry Truman (1884–1972) elnök és James F. Byrnes (1882–1972) külügyminiszter különleges tanácsadjaként.

Nem csupán Davies magánéletének érdekességeként említjük, hogy második felesége (1935 és 1955 között, tehát éppen moszkvai éveiben is) Marjorie Merriweather Post (1887–1973), a maga idején az Egyesült Államok leggazdagabb (és talán legszebb) örökösnője, a Postum gabonavállalat tulajdonosa és a General Foods, Inc. alapítója volt. Davies többek között azért is ambicionált egy nagyköveti állást, mert úgy érezte, hogy ezzel tartozik új feleségének: a nagyszabású diplomáciai megbízatást afféle nászajándéknak szánta.⁸

A Davies házaspár többek között Post asszony híressé vált nyári rezidenciáján, a floridai Palm Beachen lévő Mar-a-Lago nevű kastélyban töltötte szabadidejét. A 126 szobás kastélyt jóval később, 1985-ben a multimilliárdos Donald Trump vásárolta meg (apróság csupán, hogy Trump kiöregedett inasa szerint a floridai csodaháznak ma 118 szobája van).⁹

Moszkvai küldetés

Davies nagykövet már 1941-ben könyvet adott ki moszkvai életéről, *Mission to Moscow* (*Moszkvai küldetés*) címmel, amely a maga idején valóságos nemzetközi bestseller lett. Több százszáz példányszámban jelent meg, számos nyelvre lefor-

⁷ Elizabeth Kimball MacLEAN: Joseph E. Davies and Soviet-American Relations, 1941–43. *Diplomatic History*, Vol. 4, Issue 1, 1980, 73. o.

⁸ Elizabeth Kimball MacLEAN: *Joseph E. Davies. Envoy To The Soviets* Westport, CT, 1993, Praeger Publishers, 21–22. o.

⁹ Donald Trump korábbi inasa, Anthony Senecal nemrégiben beszélt gazdája floridai birtokáról, Mar-a-Lago-ról és annak történetéről: Jason Horowitz: A King in His Castle: How Donald Trump Lives, From His Longtime Butler. *The New York Times*, 2016. március 16. <http://www.nytimes.com/2016/03/16/us/politics/donald-trump-butler-mar-a-lago.html> - letöltve 2016. augusztus 28.

dítták, és hollywoodi filmen is feldolgozták.¹⁰ Davies műve magyarul rögtön a II. világháború után két kiadásban is megjelent, *Moszkvai jelentés* címmel, Juhász Vilmos fordításában, közel ötszáz oldal terjedelemben (Budapest: Anonymus, 1945).

Az amerikai diplomata könyve kiváló szovjet propagandának bizonyult a háború alatt és után. A könyvből a Warner Brothers 1943-ban készített filmet Michael Curtiz (Kertész Mihály) rendezésében, Walter Hustonnal (Davies) és Ann Hardinggal (Post) a főszerepben. A film egyike volt Hollywood háborús erőfeszítéseinek, melyekkel a Szovjetunióval kötött szövetséget, a világ megmentése érdekében döntő fontosságú Hitler-ellenes koalíciót támogatta. Davies fenntartotta és gyakorolta is a szöveggel kapcsolatos teljes jogkörét, hamisértékeléseit a film is tükrözte. A film előkészületei élvezték Rooseveltnél támogatását. A könyv nyomán a film is olyan elfogultan Sztálin-barát képet festett a Szovjetunióról, hogy még a film producere, Robert Buckner is utóbb „politikai célok által motivált, célzatos hazugságnak” nevezte, amely „fényesen megmásított fontos tényeket, teljesen vagy részlegesen tudatosan hamis megjelenítésükkel”.¹¹ A film a moszkvai kirakatperek áldozatait a náci Németország ötödik hadoszlopaként ábrázolta.¹² Korabeli amerikai fogadtatása lesújtó volt: Dwight Macdonald, a *Partisan Review* szerkesztője 1943 májusában egy számos kiválóság által aláírt, nyílt levélben olyan „történelmi hamisításnak”, „a sztálini diktatúra és módszerei dicsőítésének”, s Sztálin mellett Rooseveltet is ideértve „a Vezér[eszme] istenítésének” nevezte, „amely eleddig csak a totalitáriánus propagandára volt jellemző”.¹³ Davies moszkvai küldetéseinek (1936–1938, 1943) immár van történelmi irodalma is, elsősorban Elizabeth Kimball Maclean tanulmányára (1980) és könyvére (1993) kell itt utalnunk.¹⁴ David H. Culbert a *Warner Bros Screenplay* sorozatban, 1980-ban kiadta a Davies könyvéből készült filmnek az eredeti Davies-könyvnél is sokkal inkább manipulált szöveggel, értékes és ijesztően hiteles filmtörténelmi bevezetővel, jegyzetekkel és jellemző képekkel.¹⁵

Nagyköveti megbízatását Davies a Demokrata Pártnak tett szolgálataival érdemelte ki, s nem kis mértékben azzal a 20 000 dolláros adománnyal, mellyel – új

¹⁰ Joseph E. DAVIES: *Mission to Moscow*. New York, 1941, Simon and Schuster. https://books.google.hu/books?id=LYkVAAwAAQBAJ&pg=PT115&lpg=PT115&dq=joseph+davies+mission+to+moscow+Ulrich&source=bl&ots=6tPNOvxLT&sig=_yDeRvZoRicTgAhZBA9IsE4pvrA&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKewjGyIenm13OAhUB1SwKHQTMATIQ6AEIPjAD#v=onepage&q=joseph%20davies%20mission%20to%20moscow%20Ulrich&f=false [2016. május 7.]

¹¹ Robert Buckner – David Culbert, 1978. január 1. és 14. Közli: David CULBERT: *Mission to Moscow*. Madison, WI, 1980, The University of Wisconsin Press, 254. o.

¹² https://en.wikipedia.org/wiki/Mission_to_Moscow [2016. május 7.]

¹³ Dwight Macdonald és mások – „Dear Friend”, 1943. május 12. Library of Congress, Washington, D.C., közli: David CULBERT: i. m. 257–259. o.

¹⁴ Elizabeth Kimball MACLEAN: Joseph E. Davies and Soviet-American Relations, 1941–43, i. m. (1980); Elizabeth Kimball MACLEAN: *Joseph E. Davies. Envoy To The Soviets*, i. m.

¹⁵ CULBERT: i. m.

feleségével együtt – Roosevelt elnök 1936. évi újraválasztását támogatta.¹⁶ Davies kinevezése jól illeszkedett FDR azon törekvéséhez, hogy párbeszédet folytasson a Szovjetunióval, elérje az I. világháború előtti orosz államadósság rendezését, és rábírja a szovjeteket az Egyesült Államokban folytatott propagandatevékenység leállítására.¹⁷ Davies könyve (melyből a gyenge fordítás ellenére az eredeti magyar kiadás szövege szerint idézünk) a nagykövet naplójából és hivatalos jelentéseiből összeszótt dokumentum. Számos érdekes megfigyelést rögzít az 1936 és 1938 közötti szovjet politikai, társadalmi és gazdasági életről, a szovjet közszereplőkről és mindennapokról, a nemzetközi helyzetről, a szovjet külpolitikáról. Közölte benne a Cordell Hull külügyminiszternek szóló, 1937. március 12-i bizalmas jelentését szovjetunióbeli körútjáról, melyen felmérte a szovjet gazdaság kulcsfontosságú központjait, számos gyárat és nagyvállalatot. Nagy benyomást tett rá a Donyec-medence, ahol ott „vannak a legnagyobb vaskohóművek, gyárak, ahol nehéz gépeket és turbinákat állítanak elő, alumíniumfeldolgozó üzemek, traktorgyárak és kémiai művek, mezőgazdasági gépgyárak s egyéb ipartelepek”. Különösen meglepte, hogy „a gyártelepek felállítása, a munkások kiképzése és a termelés megindítása 6-7 év alatt zajlott le”, holott „egyes ilyen üzemek 40 000 férfit és nőt is foglalkoztatnak”.¹⁸ 1937. február 26-án hatnapos körútra az ukrajnai Harkovba (ma Harkiv) látogatott, leánya, titkára, két beosztott diplomata és négy amerikai újságíró társaságában. Számos nagy gyáripari létesítmény mellett meglátogatták az „Ifjú pionírok» első házát,” ahol az ott tanuló 27 000 iskolás gyereket „a rendes tanórákon kívül kézműves tevékenységre szoktatják, hogy megvessék az alapját a tudományos és művészeti munkának, a repülési és közlekedési kiképzésnek (320 főnyi tanerő). [...] Az ilyenfajta intézmények a Szovjetunió legérdekesebb vívmányai közé tartoznak s minden nagyobb központban megtalálhatók, híven Sztálin amaz ideájához, mely szerint a legértékesebb állami tőke az ifjúság agyveleje.”¹⁹ 1937. július 28-án Davies részletes jelentést készített Cordell Hull külügyminiszter számára a szovjet ipar helyzetével kapcsolatos aggályokról és híresztelésekről. Megállapította, hogy „az óriási kiterjedésű Szovjetunió és különösen az ország földjének a gazda[gs]ága lehetővé tette, hogy a kommunista-szocialista kísérletet megvalósítsák és látható eredményt érjenek el. // Ez a gazdagság nemcsak kibír hiányokat és mulasztásokat az iparosodás terén, hanem az egész iparról is le tudna mondani anélkül, hogy az állam gazdasági és pénzügyi élete ezt megérezné. Ameddig a hadsereg a párt kezében van, a kommunizmus megengedheti magának, hogy az ebből származó szociális következményekkel keveset törődjön. // Ez igazolni látszik azt a végkövetkeztetést, hogy az orosz gazdaságnak és szervezetének válsága nem olyan súlyos, mint azt ál-

¹⁶ Elizabeth Kimball MACLEAN: *Joseph E. Davies. Envoy To The Soviets*, i. m. 22. o.

¹⁷ Uo. 23. o.

¹⁸ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 95. o.

¹⁹ Uo. 95–96. o.

talában hiszik. Ezen kívül valószínű, hogy ha az ipar és gazdálkodás összeomlására vonatkozó sötét jóslatok be is válnának, az ipar teljes összeroppanása sem gyakorolna olyan sorsdöntő befolyást a szovjet organizmusra, mint ahogy azt feltételezik. Az ipar a hatalmas természeti kincsekhez és az állami élet erejéhez viszonyítva már szinte alárendelt jelentőségű.”²⁰

1937. július 10-én Davies egyenesen a Szovjetunió iránti csodálatát fejezte ki Sumner Welles (1892–1961) külügyminiszter-helyettesnek: „Az ország emberanyaga határtalanul nagy. Ebben a népben bámulatos erő izzik eszmei elképzelések követésére és egy ügyért való teljes odaadásra. Ehhez még hozzájárul, hogy az ország felmérhetetlenül gazdag. Sok bámulatosat mutatott már fel ez az ország.”²¹ A nagykövet azonban azt is világosan felmérte, hogy „a nehézipar egy része mégis életbevágó fontosságú s talán még a kormányzat fennmaradására is kihatással van, amennyiben a háborús készenlét szempontjából nélkülözhetetlen. [...] A kormányzat felelős személyiségei, amennyire tudom, igen »harctudatos«-ak és számolnak egyrészt Németország, másrészt Japán felőli fenyegetéssel.”²² A nagykövet hivatkozott Mihail Ivanovics Kalinyin (1875–1946) elnökkel folytatott beszélgetésére, aki szerint „teljes bizalommal vannak hadseregük iránt és biztosítva érzik magukat támadásokkal szemben, még akkor is, ha ezek egyszerre két oldalról is bekövetkeznének”. Davies e tekintetben igen jó, sőt már-már látnoki megfigyelőnek bizonyult, amikor hozzátette: „Az ipar földrajzi elosztása az országon belül azt bizonyítja, hogy az ipari terv részben háborús előkészület gyanánt fogható fel. [...] A szovjet-ipar valószínűleg igen jól fog működni, ha sor kerül arra, hogy megmutassa igazi erejét.”²³

Mintegy ugyanezt a gondolatsort folytatta az amerikai nagykövet 1938. április 14-én, Millard Tydings (1890–1961) szenátornak írott levelében, melyben meglepően pontos jóslatával kárhoztatta a Szovjetunió európai elszigetelését. „Bolond ez a világ – írta Davies –, még könnyen meglehet, hogy a világ demokráciái boldogok lennének, ha egy új világválság esetén az itteni kormány barátságát, hatalmát és békés szándékait az ő érdekükben vetné a serpenyőbe. Higyjétek el, ha ezek a fasiszta diktátorok tovább rohannak tüskön-bokron keresztül, okvetlenül kitör a háború. [...] A veszedelem küszöbön áll. Európában »vágyálmokat« kergetnek és struccpolitikát űznek szimpla és elemi erőkkal szemben, melyeket nem akarnak tudomásul venni.”²⁴

²⁰ Uo. 161. o.

²¹ Uo. 151. o.

²² Uo. 161. o.

²³ Uo. 161. o.

²⁴ Uo. 260. o.

Sztálin

Az amerikai nagykövet hamar megfigyelte és jelentette is a Sztálin-kultusz tüneteit. Részletesen beszámolt a külügyminiszternek az októberi forradalom 20. évfordulójának alkalmából, 1937. november 6–7–8-án rendezett háromnapos ünnepségsorozatról. Feltűntek neki a hatalmas, Sztálint ábrázoló gipszszobrok és kivilágított képek, a Sztálin nevének említésekor kitörő üdvölgzés, és megjegyezte: „Sok szülő a vállán hozza gyermekét, hogy egy pillanatra a kicsinyek is megláthassák Sztalint.”²⁵ Mégis, Davies nagykövet 1938-ban úgy vélte, hogy „[a] történelem valószínűleg azt fogja feljegyezni Sztálinról, hogy felépítette Oroszországot és Nagy Péter egyenes utóda”. Magyarázó érvként hozzátette: „Csupán az utolsó tizenkét hónap leforgása alatt Moszkvában százötvenhét iskolát építettek.”²⁶ Davies már moszkvai küldetésének kezdetekor valósággal csodálta Sztálint, s így maga is beállt kultuszának szolgálói közé: „Mindenfelől azt hallom, hogy Sztalin nagyon egyszerű, puritán ember, legjellemzőbb vonása, egyetlen célra összpontosított akaratereje és páratlan munkabírása. A hatalmas birodalom szervezetét keményen tartja a kezében. Egyéni tisztességét ellenfelei sem vonják kétségbe, tiszta életet él s egész élete egybeforrott a szocialista állam kiépítésének és a kommunista társadalmi rend megvalósításának roppant feladatával. Nagy személyes varázsa van, az a született politikai vezéregyéniség, aki mindig a legnagyobb hatást tudja gyakorolni mind környezetére és munkatársaira, mind pedig a nagy tömegekre.”²⁷

1938. június 5-én – Brüsszelbe történő áthelyezése előtt – a nagykövet a Kremlben búcsúlátogatáson kereste fel Kalinyin szovjet államfőt és Vjacseszlav Mihajlovics Molotov (1890–1986) miniszterelnököt. Már Kalinyin is kifejezte a szovjet vezetés elismerését az amerikai nagykövetnek, amiért az „a Szovjetunió területén személyesen tanulmányozta az ország különböző iparágait és vállalkozásait s a szovjet nép életének különböző megnyilvánulásait. Ő s a kormány más tagjai is értékelik ezt a tárgyilagos magatartást és bár az amerikai nagykövetet nem egy ellentét választhatja el tőlük, mindazonáltal »tisztességes embernek« tartják [...] és ezért sajnálják távozását moszkvai állomáshelyéről.”²⁸ Davies nagykövetet ezután átkísérték Molotov kormányfőhöz, aki ugyancsak a lakásán fogadta az amerikai nagykövetet. A diplomata legnagyobb meglepetésére rögtön megérkezése után „Sztalin úr egyedül lépett a szobába, hozzámsietett és szívélyesen üdvözölt. Azután vele és Molotovval két óra és tizenöt perc hosszat beszélgettünk. [...] Sztalin különösen Rooseveltnél iránt érdeklődött és az elnök személyére vonatkozó kü-

²⁵ Uo. 195–201. o., idézet: 200. o.

²⁶ Uo. 248. o.

²⁷ Uo. 72. o. Vö. Elizabeth Kimball MacLean: *Joseph E. Davies. Envoy to the Soviets*, i. m. 4. fejezet, „Davies and Stalin, 1938”, 49–62. o. MacLean munkája során (sajnos hozzám hasonlóan) nem jutott hozzá szovjet levéltári forrásokhoz, így elsősorban ő is Davies könyvére támaszkodott.

²⁸ Uo. 275. o.

lönféle kérdéseket intézett hozzám. [...] Az eset a moszkvai diplomáciai karban, mondhatnám, szenzáció erejével hatott. Az itteni diplomácia történetben csodálatos kivételnek tekintik.”²⁹ A nagykövet a találkozó igen részletes leírását is adta ugyanaznap kelt emlékiratában. Úgy találta, hogy a szovjet vezető „barátságosan viselkedett, modora egyszerű, közvetlen, egész valójából belső erő és nagyfokú kiegyensúlyozottság árad. [...] szívélyesen, szerény méltósággal üdvözölt”.³⁰ A nagykövet hódolattal beszélt a szovjet pártvezetővel, személyesen neki tulajdonította mindazokat „a rendkívüli teljesítményeket, melyeket rövid tíz év alatt terveztek és alkottak meg”, s amelyek őt „nagy csodálatra ragadták”. Amint azt magának a szovjet vezetőnek is elmondotta, úgy hallotta, hogy „Sztalin a történelemben olyan országépítőként fog szerepelni, mint Nagy Péter és Nagy Katalin. [...] Megtiszteltetés számomra, hogy személyesen találkozhattam ezzel az emberrel, akinek alkotó tevékenysége a kisemberek javát szolgálja”³¹ – tette hozzá Joseph E. Davies. Sztálin válasza nem késett. „[S]zabadkozott: ez nem az ő érdeme. Leninben fogant meg a gondolat. Leniné a terv, még a dnyeprosztrogi erőmű terve is eredetileg tőle származik. Még a tízéves tervet sem ő – Sztalin – készítette, több mint háromezer kiváló koponya elgondolása, ezeknek és más munkatársainak köszönhető a nagy terv. És elsősorban a szovjet népé az érdem, ő maga visszautasít minden személyes magasztalást.” Davies a szovjet vezető szavaihoz meggyőződéssel fűzte hozzá: „Úgy láttam, szerénysége őszinte.”³²

Sztálin marasztalta a nagykövetet, akinek néhány kérdést tett fel. Ekkor derült ki, hogy miért is volt fontos számára a nagykövettel való személyes beszélgetés. Sztálin nyilvánvalóan igen alaposan felkészült a beszélgetésre. Két olyan kérdést kívánt megbeszélni a nagykövettel, amelyek – elsősorban a szovjet haderők fejlesztése szempontjából – vitális jelentőségűek voltak, s a szovjet–amerikai kapcsolatok neuralgikus pontjait képezték. Elsőként az érdekelte, hogy miért akadozik az Egyesült Államokban egy szovjet rendelésre készülő csatahajó építése, melynek további másolatait a Szovjetunióban tervezték elkészíteni. Davies kompetens választ adott: „Külföld számára való munka csak akkor engedhető meg, ha a hadsereg- és flotta-főparancsnokság véleménye szerint ez nem csorbitja az ország katonai és tengeri védelmét.”³³ Davies azt igyekezett tisztázni, hogy a szovjet hatóságok mely vállalatnál tárgyalnak a hadihajó ügyében az Egyesült Államokban. Sztálin válaszából világossá vált, hogy ez a vállalat a Carp, amelynek egyik tulajdonosa az orosz származású amerikai multimilliomos, Sam Carp, aki Molotov sógora volt, és gya-

²⁹ Uo. 272–273. o. Elizabeth Kimball MacLean, akinek könyvét csak e dolgozat érdemi szövegének megírása után volt módom elolvasni, további források bevonása nélkül, ugyanúgy írja le és értékeli a Sztálinnal való találkozást, lásd *Joseph E. Davies. Envoy to the Soviets*, i. m. 54–55. o.

³⁰ Uo. 276. o.

³¹ Uo. 276. o.

³² Uo. 276. o.

³³ Uo. 277. o.

níthatóan szovjet befolyás alatt állt.³⁴ Az ügy ekkor már hosszabb ideje húzódott, mivel a tengerészeti minisztérium vezető tisztségviselői erősen ellenezték, hogy a Szovjetunió az Egyesült Államokban építtethessen hadihajókat. Minthogy a haditengerészet volt a legfontosabb megrendelője mindazon vállalatoknak, amelyeket a Carp cég megkeresett, ezek a cégek joggal féltették további megrendeléseiket, ha szembeszegülnek a haditengerészet figyelmeztetéseivel.³⁵ Davies óvatosan annyit jegyzett meg, hogy Rooseveltnél bizonyára nem tud erről az ügyről, s hogy biztos akart lenni afelől, hogy a szovjet „tárgyaló fél mögött kellő tekintély áll és Sztalin, valamint munkatársai bizalmának letéteményese”.³⁶

Sztálin ezután áttért második kérdésére, amely az Egyesült Államokkal szembeni, ún. Kerenszkij-féle tartozások rendezésére vonatkozott.³⁷ Az I. világháború alatt, a First National City Bank közbejöttével már a cári orosz kormány is kölcsönvett mintegy 86 millió dollárt az Egyesült Államoktól, amihez hozzájött még 11 millió dollár értékű hadikötvény, amelyet a cári kormányzat az amerikai piacon értékesített. A Kerenszkij-kormány amerikai elismerése után az Egyesült Államok előbb 100 milliós, majd ezt megemelve 325 millió dolláros hitelkeretet nyitott az új orosz rendszer számára. Ebből 187 millió dollárt az orosz kormány ténylegesen le is hívott. Az Egyesült Államoknak tehát a szovjet kormánnyal szemben összesen 284 millió dolláros állami követelése volt. Ha ehhez hozzávesszük az orosz forradalom előtti amerikai magánbefektetéseket, melyeket több mint hatvan és fél millió dollárra becsülnék, az amerikai követelések elérhették a 345 millió dollárt is.³⁸

³⁴ Ellen McCLOY: *In The Presence of Our Enemies*. Bloomington, IN, 2006, AuthorHouse, 67. o. Molotov felesége mozgalmi néven Polina Szemjonovna Zsemcsuzsina (1897–1970), eredeti néven Perl Karpovszkaja volt. – Carp a *Milwaukee Sentinel* 1953. december 1-i szerkesztőségi cikke (12. o.) szerint a 30-as évek végéig évente látogatott a Szovjetunióba, ahonnan rendszeresen kötegekben hozott vissza 1000 dolláros bankjegyeket. A kongresszus hírhedt Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottsága kétszer is kihallgatta Carpot, de nem tudott a pénz sorsáról és teljes összegéről pontos válaszokat kapni. A cikk szerint Carp olyan befolyásos volt, hogy magához kérethette a Szovjetunió washingtoni nagykövetét New Yorkba, sőt Sztálint is el tudta érni telefonon Moszkvában. A Davies által később említett David A. Rosoff az Amtorg szovjet kereskedelmi vállalat elnökeként Carp alatt dolgozott. Lásd <https://news.google.com/newspapers?nid=1368&dat=19531130&id=A44xAAAAI-BAJ&sjid=XRAEAAAAI-BAJ&pg=4284,3925861&hl=en> [letöltve 2016. július 22.].

³⁵ Thomas R. MADDUX: Relations in the 1930s. The Soviet Union's Efforts to Purchase Naval Vessels. In Donald J. STOKER Jr. – Jonathan A. GRANT (eds): *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815–1940*. Westport, CT–London, 2003, Praeger, 206. o.

³⁶ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 278. o.

³⁷ Alekszandr Fjodorovics Kerenszkij (1881–1970) orosz ügyvéd, az Állami Duma képviselője, 1917-ben miniszter és rövid ideig miniszterelnök. 1918-ban száműzetésbe kényszerült s ott is halt meg.

³⁸ The Roosevelt Administration and the Russian Problem. In *Soviet-American Political and Trade Relations*. CQ Researcher, <http://library.cqpress.com/cqresearcher/document.php?id=cqresre1933022400> [2016. június 4.]. Az adatok megegyeznek P. V. Ohl eredeti számaival: *Foreign Capital in Russia* (Petrograd, 1922).

Davies nagykövet vázolta az orosz/szovjet tartozás kiegyenlítésére tett korábbi javaslatok történetét 1933-tól kezdve. A Szovjetunió — különösen az Egyesült Államok általi elismerése (1933. november 16.) után — kölcsönt kívánt felvenni az USA-tól. Hiram Johnson (1866–1945) szenátor törvényjavaslatának kongresszusi elfogadásával azonban az 1934. évi *Johnson Debt Default Act* megtiltotta, hogy amerikai kölcsönt kaphassanak olyan államok, amelyek korábbi tartozásaikat még nem rendezték. A törvénynek elsődlegesen nem szovjetellenes éle volt: mindez a nagy gazdasági válság nyomán bekövetkezett nemzetközi pénzügyi válságból fakadt.³⁹ Így aztán az amerikai állam nem teljesíthette az új szovjet hitelkérést. Miután a szovjet–amerikai tárgyalásoknak ebben a korai szakaszában a Johnson-féle törvényjavaslat elfogadása már várható volt, Litvinov külügyi népbiztos és az új amerikai elnök egy 1933-as memorandumban már úgy fogalmazott, hogy az új hitelt nem az Egyesült Államok kormánya, hanem amerikai magánszemélyek nyújtánák. A kibogozhatatlanná s egyre reménytelenebbé váló ügyet Davies követutasításának értelmében nem volt szabad kiélezní, de Sztálin szavai megnyugtatták a nagykövetet: „A szovjetkormány utat-módot keres a tartozásoknak legalább részbeni kiegyenlítésére.”⁴⁰ Ennek a dodonai mondatnak az volt az értelme, hogy a Szovjetunió nem lett volna képes minden nemzetközi adósságát (tehát brit és francia vonatkozású tartozásait is) egyszerre kiegyenlíteni, s ezért csak az amerikai állami tartozások megtérítésére vállalkozott. Davies Sztálinnal szemben mindvégig hangsúlyozta, hogy csupán ismerkedni kíván a szovjet javaslat részleteivel, hiszen nincs joga a kérdésben nyilatkozni, s nem tudja, hogy „kormánya mit fogad el, mit nem”.⁴¹

A Sztálinnal folytatott beszélgetés után Davies nyomban nekilátott, hogy alaposan tanulmányozza a szovjet tartozások kérdését. Pár nappal később, június 8-án és 9-én ismét meglátogatta Molotovot, aki írásos javaslatot tett elé az adósságrendezés szovjet terveiről. Molotov háláját fejezte ki „az elnöknek és a külügyminiszternek a Szovjet iránt megnyilvánult” elismerésért és jó véleményért. „Akár sikere lesz az ügynek, akár nem” — tette hozzá egy feljegyzésben Davies —, mindenesetre jó akaratukról tesz tanúságot.”⁴² A sajtót a tárgyalásokról nem tájékoztatták.

1939. január 17-én, már brüsszeli nagykövetként Davies még egyszer visszatért Molotov javaslatának történetére. A külügyminiszternek írott összefoglaló jelentésében előadta, hogy 1938 nyarán az elnök és a külügyminiszter arra hatalmazták fel, hogy kedvezőbb javaslatot tegyen a szovjet kormánynak a Kerenszkij-adósság

³⁹ http://en.citizendium.org/wiki/Johnson_Debt_Default_Act_of_1934. [2016. június 16.] Az előzményekhez lásd egykori amerikai (UCSB) tanítványom kitűnő könyvét: Katherine A. S. SIEGEL: *Loans and Legitimacy. The Evolution of Soviet-American Relations, 1919–1933*. Lexington, KY, 1996, The University Press of Kentucky, 138. o.

⁴⁰ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 280. o.

⁴¹ Uo. 280–281. o.

⁴² Uo. 283. o.

ügyében. A terv szerint az amerikai kormány kompenzációs hiteleket nyújtott volna a Szovjetuniónak, szűken véve a Kerenszkij-adósság (s nem az egész orosz/szovjet tartozás) törlesztése esetén. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy az Egyesült Államok szenátusa hasonló elbánásban részesítse Magyarországot is, amelyet ugyancsak az I. világháborúból eredő tartozások terheltek. Ez ügyben a magyar kormány 1937. február 8-án, majd újra augusztus 16-án javaslatot tett az Egyesült Államoknak, amelyet az elnök már március 28-án a Kongresszus elé terjesztett.

A magyar kormány javaslata az amerikai kölcsön kamatának félévenkénti törlesztését vetette fel, hathavonta közel 10 000 dolláros részletekben, három éven át (azaz 1937. december 15. és 1940. június 15. között). A teljes összegében közel 2 millió dolláros, részben az I. világháború előttre datált magyar államadósságnak tehát évi 1%-os kamatáról volt most csupán szó, ám a magyar ajánlatnak mégis nemzetközi jelentősége volt. Magyarország volt ugyanis eladdig az egyetlen, amely az Egyesült Államokkal szembeni adósságát átrendezni, a kamatfizetést kezelni igyekezett. A magyar ajánlat elismerte a tőketartozást, és 25-30 éven át 40 000 dollár visszafizetésével számolt.⁴³

A magyar javaslat további sorsa kívül esik választott témánkon, és további levéltári kutatásokat igényel. Magyar szempontból azonban már az is rendkívül figyelemreméltó, hogy Joseph E. Davies a magyar államadóssággal kapcsolatos lépések fényében, annak megfelelő értelemben informálta a szovjet kormányt, és köszönte meg annak baráti hajlandóságát az orosz/szovjet adósságok visszafizetése ügyében.⁴⁴

A moszkvai perek

Minél tovább foglalkozunk Davies nagykövet nézeteivel a Szovjetunió gazdaságáról, társadalmáról és nemzetközi szerepéről, Sztálin jelentőségéről és szerepéről, annál megdöbbentőbbnek látjuk politikai vakságát és süketségét, amellyel az éppen ott-tartózkodása idején tomboló kirakatpereket szemlélte. Számos esetben ugyanis nem csupán értesült e perekről, de a tárgyalásokon meghívott diplomataként személyesen részt vevő, közvetlen szem- és fültanúja is volt ezek lefolyásának. A nagykövetnek ezt a politikai vakságát közvetlen munkatársai, így George F.

⁴³ Cordell Hull külügyminiszter – F. D. Roosevelt elnökhöz, Washington, 1937. augusztus 25. [Frederick] Livesey h. nemzetközi gazdasági tanácsadó emlékirata, Washington, 1937. december 9., H[erbert] F[eis] nemzetközi gazdasági tanácsadó emlékirata, Washington, 1937. december 21. 850–855. o. Közli: *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1937* (In Five Volumes), Vol. I: General. Washington, 1954, United States Government Printing Office.

⁴⁴ Joseph E. Davies brüsszeli nagykövet Cordell Hull külügyminiszternek, Brüsszel, 1939. január 17. 594–595. Közli: *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Soviet Union 1933–1939*. Washington, 1952, United States Government Printing Office. Lásd még ehhez *Department of Press Releases*, 1938. április 2., 423. o.

Kennan (1904–2005) is bírálták. Kennan sem tudta azonban befolyásolni főnökét, aki még hazahívását is kezdeményezte.⁴⁵

A Bullitt nagykövet által hátrahagyott nagykövetség munkatársai, közöttük Charles E. Bohlen (1904–1974) és Loy W. Henderson (1892–1986), élükön a később, a hidegháború indulásakor fontos szerepet játszó Kennannal egyre fokozódó borzadályal figyelték a „tisztoztatásokat”, a régi bolsevik gárda sztálini megsemmisítését. Az amerikai Külügyminisztériumban – a Kelet-európai részleg antikommunista vezetője, Robert F. Kelley (1894–1976) befolyása alatt – ekkor indult el az a kampány, amely a politikai elitet egyre inkább a kommunizmus veszedelmeire kívánta figyelmeztetni.⁴⁶ Az 1930-as évek amerikai diplomatáinak ebből a köréből s e kör akkori tapasztalataiból táplálkozott a hidegháború nyitányakor megnyilvánuló, éles szovjetellenesség.⁴⁷ A mai amerikai történetírás felhívja a figyelmet, hogy George F. Kennan a 40-es években a szovjet kommunista rendszert – mai szakkifejezéssel – a *gender*, a *társadalmi nem* fogalmi rendszerében írta le: a szovjet népet a kormánya által megerőszakolt nőnek ábrázolta, s magát Kennant az orosz nép igazi szerelmesének mutatta be.⁴⁸ A moszkvai amerikai diplomaták egyetértettek abban, hogy a Szovjetunióval való együttműködésnek nincsen alapja, s a 30-as években úgy látszott, hogy még a közös ellenségekkel szemben sem lehet a szovjetekkel együttesen fellépni. A sztálini koncepciós perek, a diktátor ellenfeleinek kiirtása e diplomaták szovjetellenességét egész pályafutásukra megalapozta.

Davies nagykövet nem hallgatott beosztott diplomatáira, Roosevelt elnökkel összhangban lebecsüléssel, sőt bizonyos megvetéssel tekintett az akkoriban jellemzően a gazdag amerikai társadalmi elitből származó karrierdipomatákra. Sem az elnök, sem nagykövete nem bízott bennük. Roosevelt viszont tudta, hogy bizalommal támaszkodhat régi barátjára.⁴⁹ Külön is igen meglepő érdekesség, hogy amikor munkatársai a moszkvai nagykövetségen szovjet lehallgatókészüléket találtak, a nagykövet semmiféle jelentőséget nem tulajdonított az íróasztala fölött, az épület padlásán elhelyezett mikrofonnak. Megdöbrent kollégáinak csupán annyit mondott, hogy amennyiben a Kreml kíváncsi rá, hogy milyen jelentéseket diktál dolgozószobájában Washington számára, akkor csak arra a következtetésre juthat, hogy az Egyesült Államok valóban a Szovjetunióval való együttműködésre törekszik.⁵⁰

⁴⁵ Wilson D. MISCAMBLE: George Kennan. A Life in the Foreign Service. *Foreign Service Journal*, Vol. 81, Issue 2, 2004, 23.

⁴⁶ SCHULZINGER: i. m., 157–158. o.; https://www.google.hu/search?q=George+F.+Kennan&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b&gfe_rd=cr&ei=8F-BV4j5K-Wv8wfCy5HwBw [2016. július 9.].

⁴⁷ Frank COSTIGLIOLA: George F. Kennan and the Gendering of Soviet Russia. In Dennis MERRILL – Thomas G. PATTERSON (eds): i. m., 255. o.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Elizabeth Kimball MACLEAN: *Joseph E. Davies. Envoy To The Soviets*, i. m. 25. o.

⁵⁰ Uo. 40. o.

Davies nagykövet Rooseveltné számára küldött jelentései mindenképpen ezt a célt szolgálták, és csak megerősítették az elnököt ebben a célkitűzésében.⁵¹

Davies egy-egy utalása azt is világossá teszi, hogy a moszkvai diplomáciai testület soraiban is élénk vita folyt a perekről. Egy „napi jegyzetében” megemlékezik a diplomáciai kar *doyen*jének tekintett afganisztáni nagykövet vacsorájáról, amelyen vita keletkezett „a per felett”. Davies figyelemmel hallgatta az afgán diplomata érvelését, amely szerint „az orosz büntetőtörvénykönyv, amely a Code Napoleonon alapszik, nem nyújtja a vádlottnak azt a védelmet, amelyet az orosz magánjog is általában megad. [...] Véleménye szerint semmi sem oly fontos forrása az emberi méltóságnak és a személyes szabadságnak, mint az a védelem, amelyet az ország törvényei nyújtanak az egyénnek a hatalmasok üldözései ellen. Szerinte a civilizáció fokát azzal a mértékkel lehet mérni, hogy a bűnnel vádolt egyént az állam milyen védelemben részesíti, még akkor is, ha a bűncselekményt az állam ellenében követte el. Részletes fejtegetésbe bocsátkozott az állam ama jogáról, hogy megtagadhatja a sajátmagát terhelő vallomást és mindenkor igénye van arra, hogy a bíróság feltételezze, illetve lehetségesnek tartsa ártatlanságát.”⁵² Davies hozzátette: „Ennek a bölcs és finomérzésű embernek tisztult, leszűrődött őszintesége és bölcsesége mély hatást tett rám.”

Ez a hatás egyáltalában nem tűnik elő Davies könyvének olvasásakor. Holott a pereket kivételes figyelemmel kísérte: mindjárt könyve elején idézi – közvetlenül megbízólevelének átadása előtt kelt – naplójából a Radek-per⁵³ tárgyalását, melynek „menetét a legnagyobb érdeklődéssel követtem”.⁵⁴ Az amerikai nagykövet azokra a hangokra is ügyelt, amelyek figyelmeztették a perek valódi természetére. Amint az egy meg nem nevezett nagykövet 1937. január 30-i szavaiból számára világosan kitűnhetett, a perről moszkvai diplomáciai körökben úgy vélekedtek, mint ami „megrendezett színjáték és a régi bolsevisták egymás elleni belső harca. Azt állítja, hogy a beismeréseket mind fenyegetésekkel és rendőri fogásokkal kényszerítették ki.”⁵⁵ Február elején viszont a litván követtel beszélt a perről, aki „[r]észletesen kitért a vádlottak feltűnő beismerésének különböző magyarázataira. Egyáltalán nem hisz közvetlen testi kínzások alkalmazásában. Általában nagyra becsüli a rendszert.”⁵⁶ Ezen a ponton azt is meg kell jegyeznünk, amire Sinkó Ervin emlékeztetett moszkvai naplójegyzeteiben: „hallatszott-e legalább egy hang

⁵¹ Uo. 41. o.

⁵² DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 74–75. o.

⁵³ Karl Bernhardovics Radek (1885–1939) szovjet politikus, Trockij híve, majd cserbenhagyója. 1936 augusztusában letartóztatták, ügyét 1937 januárjában, az ún. tizenhetek (így Radek mellett Pjatakov, Szokolnyikov, Szerebjakov) perében tárgyalták. Tízévi börtönrre ítélték, 1939-ben a Gulagon ölték meg.

⁵⁴ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 36. o.

⁵⁵ Uo. 58. o.

⁵⁶ Uo. 73. o.

is, amely a vádlottaknak vagy azoknak, akik a pert nyilvánosan kommentálták, a legkisebb erkölcsi bátorságáról is tanúskodott volna? És volt-e nekem legkisebb okom is [...], hogy az én magatartásomat a Radek–Pjatakov-per⁵⁷ idején mindenki másénál lényegesen jobbnak tartsam? Van-e erkölcsi szempontból a legkisebb okom is önelégültségre, tekinthetem-e magam kivételnek, nem hatalmasodott-e el rajtam is az az általános, emberhez méltatlan demoralizáltság, amely így vagy úgy, de mindenkin úrrá lett, aki a Szovjetunióban élt? [...] úgy tettem, mint mindenki más: semmit se tettem.”⁵⁸

Az amerikai nagykövet nem tudta elképzelni, hogy a Radek-per merő színjáték lett volna csupán. Amint azt Hull külügyminiszternek jelentette, „azt feltételezni, hogy ami itt történt azt [pusztán] egy drámai politikai fikció projektjeként kitalálták és színpadra állították, egyenlő lenne egy Shakespeare kreatív géniuszának és egy Belasco színpadi produkciókban megtestesülő zsenialitásának előzetes elképzelésével”.⁵⁹ Április eleji washingtoni látogatáskor Davies azt is tapasztalhatta, hogy a Radek-per Roosevelt elnököt is erősen foglalkoztatta. A Fehér Házban elköltött ebéd során a nagykövet beszámolójából az elnököt „[f]őként a per érdekelte, a részletekre vonatkozó számos kérdést tett fel. Leginkább az a vád foglalkoztatta, hogy a vádlottak hazaáruló összeköttetést tartottak fenn Németországgal és Japánnal. Benyomásaimat akarta tudni a bírákról, az államügyésről és a törvénykezési eljárásról.”⁶⁰

A nagykövet folyamatosan figyeli és kommentálja a sztálini „tisztogatások” akcióit, de azokhoz gyakorlatilag sohasem fűz kételyt, vagy akár számba vehető politikai kommentárt.⁶¹ Különösen szembetűnővé válik hiszékenysége, naivitása 1937 nyarán, a Vörös Hadsereg tábornokainak kivégzésekor. Ennek egész fejezetet szentel könyvében, „Miért lőtték agyon Tuchacsevszkit?” címmel.⁶² Mint írja, „azon fáradoztam, hogy lemérjem a tényeket és bepillantsak az itt élő emberek szerteágazó véleménye és szempontjai mögé. Céлом az volt, hogy a történeletről kialakult közfelfogást megállapítsam; különösen abban a tekintetben, hogy mekkora a kormányzat jelenlegi ereje és milyenek a távolabbi kilátásai.”⁶³ Miközben ismételten hitet tesz amellett, hogy a szovjet rendszer a „tisztogatások” révén erősebb lett, mint

⁵⁷ Georgij Leonyidovics Pjatakov (1890–1937), ukrán anarchista, terrorista, majd szovjet politikus, a sztálini perek áldozata.

⁵⁸ SINKÓ Ervin: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935–1937*. Budapest–Újvidék, 1988, Magvető–Forum, 537. o.

⁵⁹ Elizabeth Kimball MacLEAN: *Joseph E. Davies. Envoy To The Soviets*, i. m. 29. o.

⁶⁰ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 127. o.

⁶¹ Uo. 142, 144, 148–149, 151. o.

⁶² Uo. 163–174. o. Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij (1893–1937), a Szovjetunió marsallja, a Forradalmi Katonai Tanács elnökhelyettese, a honvédelmi népbiztos helyettese. A sztálini „tisztogatás” áldozata lett.

⁶³ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 165. o.

valaha,⁶⁴ s a diplomáciai testületnek azt az „általános meggyőződését” idézi, „hogy a vádlottakat tényleg olyan bűn terheli, melyet a Szovjetunió hallálal büntet”,⁶⁵ azt is világossá teszi, hogy „ténybeli bizonyítékokat, melyek a történeteket, elsősorban a Vörös Hadsereg e tisztjeinek ügyét valóban megvilágítanak, nem lehetett felhagyni és kétséges az is, hogy ez belátható időn belül egyáltalán lehetséges lesz-e”.⁶⁶ E hosszú jelentés címzettje, a külügyminiszter megnyugtatóására ugyanakkor egy lábjegyzetben hozzáteszi, hogy „[h]at hónappal később a Bucharin-per⁶⁷ anyaga napvilágra hozta ennek az ügynek a bizonyítékait is. Kétségtelen, hogy ezeket a tényeket a katonai bíróság nagyjából már akkoriban ismerte.”⁶⁸ Mindeközben azonban megdöbbenő módon fontosnak találja, hogy – éppen ekkor! – dicsérje, sőt dicsőítse Sztálint. Aki véleménye szerint „nagy tiszteletet érdemel. Tiszta életű, szerény, tartózkodó, céltudatos ember, egyenesen gondolkodó és cselekvő férfi, aki minden erejét a kommunizmusnak és a proletariátus felemelésének szenteli. [...] Mindenesetre meg kell hagyni, hogy Sztalin a párt életén belül is messze a legkiemelkedőbb egyéniség, olyasvalaki, akit »kellemes főnöknek« neveznek, vagyis aki megadja a módot munkatársainak is az egyéni érvényesülésre.”⁶⁹

A legmegdöbbenőbb fejezetet az Egyesült Államok moszkvai nagykövete a Bucharin-perről állította össze, „A nagy per” címmel. Könyvének ebben az ötödik részében a külügyminiszternek írott jelentések mellett napló- és levélrészletek sorakoznak, és mellettük egy különösen veszedelmes, 1941-ből keltezett rész, amelyet „az összefüggés okából” iktattak ide, mert azt tárgyalja, „hogy a hazaárulási perek hogyan semmisítették meg Oroszországban Hitler »ötödik brigádját«.”⁷⁰ Davies, aki 1938. március 4. és 12. között „napról-napra”⁷¹ jelen volt a Buharin és társai ellen indított „nagy per” tárgyalásain, maga is bevallotta, hogy „[v]ajmi nehéz volt borzongás nélkül a vádlottak padjára pillantanom. Ott ült Kresztinszki helyettes népbiztos, neki mutattam be még alig egy év előtt meghatalmazásomat; Rosengoltz kereskedelmi népbiztos, aki tavaly, ugyanebben a hónapban vidéki házában látott vendégül; dr. Pletnov, a szívspecialista, aki orvosi kezelésben részesített s akit nagyon jól ismerek és ott volt a pénzügyi népbiztosság titkára, Grinko. Mindezek

⁶⁴ Uo. 166. o.

⁶⁵ Uo. 171. o.

⁶⁶ Uo. 171. o.

⁶⁷ Nyikolaj Ivanovics Buharin (1888–1938) szovjet ideológus és politikus, a Komintern elnöke, az Izvesztijja főszerkesztője. A sztálini „tisztogatás” áldozata lett.

⁶⁸ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 171. o.

⁶⁹ Uo. 165. o. Az amerikai nagykövet vélekedései Sztálinról könnyen összevethetőek a valósággal a hatalmas Sztálin-szakirodalom alapján. A magyar nyelvű művek közül kiemelem a következőket: BÉLÁDI László – KRAUSZ Tamás: *Sztálin*. Budapest, 1988, Láng Kiadó; Isaac DEUTSCHER: *Sztálin*. Budapest, 1990, Európa; Edvard RADZINSZKIJ: *Sztálin*. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó; Simon Sebag MONTEFIORE: *Sztálin – A Vörös Cár udvara*. Budapest, 2009, Alexandra.

⁷⁰ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 217–232. o., idézet: 225. o.

⁷¹ Uo. 222. o.

alig három méternyire előttem ültek a vádlottak padján.”⁷² A nagykövet március 8-án meghallgatta dr. Levin vallomását Jagoda, „a titkosrendőrség főnöke” ellen, aki „őt és barátait arra akarta kényszeríteni, hogy Maxim Gorkijt és fiát »halálra kezeljék«, ez is az összeesküvők céljai közé tartozott, hogy diszkreditálják a Kremlt”. „Félelmetes és bizarr história”, tette hozzá Davies.⁷³ Az állítólagos magyarázat mindegyike az volt, hogy Jagoda „halálosan beleszeretett a fiatal Gorkij szép feleségébe s az idősb Gorkijra azért haragudott meg, mert beleavatkozott és megzavarta a »háromszöget«”.⁷⁴

Davies hiszékenységének, ügyvédre nem jellemző naivitásának nem csupán feltételeivel szemben adta tanúbizonyságát. A moszkvai viszonyokkal ismerős leányának, Emlen Grosjeannek írott, 1938. március 8-i levelében világosan leszögezte, hogy hitt benne: „a peres eljárás folyamán [...] kibontakoznak [...] egy összeesküvés körvonalai; meg akarták buktatni a mostani kormányt s ez majdnem sikerült is. [...] Kresztinszki, Bucharin és a többiek igen-igen érdekes vallomásai [...] azt a hitet keltik bennünk, hogy a Kreml [...] aggodalmai alaposak voltak. Most kiderült, hogy 1936. november elején összeesküvést szöttek abból a célból, hogy a következő év májusában államcsínyt hajtsanak végre. Az összeesküvés élén Tuchacsevszki állt. [...] A kormány [...] a legnagyobb energiával és gyorsasággal cselekedett. A Vörös Hadsereg tábornokait agyonlőtték, az egész pártszervezetet kitisztogatták és vasseprővel söpörték ki. Majd kiderült, hogy néhány vezető személyiséget is megmérgezett az összeesküvés szelleme és valóban együtt dolgoztak a német és japán titkos szolgálat szervezeteivel.”⁷⁵ Davies naplójában meglepően kapcsolta össze a „nagy peren” szerzett benyomásait az orosz/szovjet államadósság kérdésével. „Ismét ott voltam a bírósági tárgyaláson. Pletnov, Rosengoltz és más vádlottak »utolsó szavai« szívettedően érdekesek és tragikusak voltak. Alig esztendeje mult, hogy Grinko, Kresztinszki, Visinszki államügyész, Ulrich báró,⁷⁶ Mikojan, Rosov és Vorosilov társaságában voltunk dinére hivatalosak Rosengoltz dácájában.”⁷⁷ Egyikükre-másikukra egyáltalán nem hatott, amikor arról beszéltem, hogy egy külső háború veszélye most velünk szemben fennálló adósságuk megfizetésére ösztönözhetné őket. A vendégek egy része, akik most a vádlottak közt foglalnak helyet, saját vallomásuk szerint egyenesen kívánták a háborút! Nem így nyilatkozott

⁷² Uo. 221. o.

⁷³ Uo. 222. o.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo. 223–224. o.

⁷⁶ Elírás a magyar kiadásban: Vaszilij Vasziljevics Ulrich (1889–1951) bíróról, a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumának elnökéről van szó, tehát bíró olvasandó báró helyett.

⁷⁷ Dimitrij Pletnyev (1872–1953), Arkagyij Pavlovics Rosengoltz (1889–1938), Grigorij Fedorovics Grinko (1890–1938), Nyikolaj Ivanovics Kresztinszkij (1883–1938), Andrej Januarjevics Visinszkij (1883–1954), Vaszilij Vasziljevics Ulrich, Anasztasz Ivanovics Mikojan (1895–1978), Kliment Jefremovics Vorosilov (1881–1969). David A. Rosoff adatai azonosításra várnak.

Vorosilov és néhány társa. Ő akkor – egy évvel ezelőtt – az Egyesült Államokkal szemben fennálló adósságok megfizetése mellett foglalt állást.”⁷⁸ A március 13-i, hajnali ítélethirdetés után néhány nappal a nagykövet azt jelentette Cordell Hull külügyminiszternek, hogy „[a] tanuknak s a tanuskodás módjának napról-napra való megfigyeléséből, valamint önkéntelenül megnyilvánuló beismerésekből és a per más sajátos jelenségeiből [...] arra a meggyőződésre jutottam, hogy a vádiratban felsorolt s a szovjet törvénykönyvbe ütköző bűncselekmények megfelelő számban nyertek bizonyítást ahhoz, hogy józan gondolkodás szerint méltányosnak tartjuk a hazaárulás alapján a politikai vádlottakra kimondott ítéletet és a szovjet büntetőtörvénykönyv szerint kiszabott büntetéseket. Azok a diplomaták, akik rendszeresen látogatták a tárgyalásokat, arra az egyértelmű meggyőződésre jutottak, hogy a per erős politikai ellenzék lappangását s egy komoly összeesküvést leplezett le...”⁷⁹

Néhány nappal azután, hogy a nemzetiszocialista Németország 1941-ben megtámadta a Szovjetuniót, Joseph E. Davies alma materében, a Chicagói Egyetem egyetemi klubjában előadást tartott és kérdésekre is válaszolt. Az egyik kérdező azt tudakolta, hogy „Hogyan áll a Szovjetunióban az ötödik brigád?» Habozás nélkül feleltem: »Nincs. Mind agyonlőtték.«”⁸⁰ Davies ebben a naplószerű feljegyzésében gondolatban visszatért moszkvai küldetésének színhelyére és időszakába, s megírta, hogy „Most ebből a szempontból olvastam újra át a tárgyalásokról szóló tudósításokat és saját akkoriban kelt följegyzéseimet. Arra a megállapításra jutottam, hogy ezekben a perekben a beismerő vallomást tévő szovjet Quislingek és a tanuvallomások leplezték és nyilvánosságra hozták a német ötödik hadosztalnak úgyszólván összes fogásait és cselszövényeit. Azóta bőven volt alkalmunk más országokban megismerkedni ezzel a szervezettel.”⁸¹

A náci Németország támadása Daviest a moszkvai perek radikális újragondolására készítette. 1941-ben kelt feljegyzésében előadta, hogy a perek idején sem ő,

⁷⁸ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 224. o.

⁷⁹ Uo. 225. o. A moszkvai kirakatperek nemzetközi irodalma igen kiterjedt és sokszor vitatott. A magyar nyelven is megjelent Sztálin-életrajzok mellett kiemelkednek a következő munkák: Robert CONQUEST: *The Great Terror. A Reassessment*. Oxford – New York, 1968, Oxford University Press, 40th Anniversary Ed. 2008; Robert TUCKER: *Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941*. New York, 1992, Norton; Vadim Z. ROGOVIN: *1937. Stalin's Year of Terror*. Oak Park, MI, 1998, Mehring Books; Jörg BABEROWSKI: *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus*, München 2003, DVA; Karl SCHLÖGEL: *Terror und Traum. Moskau 1937*. München, 2008, Hanser; Vadim Z. ROGOVIN: *Stalin's Terror of 1937–38. Political Genocide in the USSR*. Oak Park, MI, 2009, Mehring Books; Jörg BABEROWSKI: *Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt*. München, 2012, C. H. Beck; Stephen KOTKIN: *Stalin. Volume I: Paradoxes of Power, 1878–1928*. London, 2014, Penguin Press; Douglas O. LINDER: *The Moscow Purge Trials (1936–38). Selected Links & Bibliography*. <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/moscowpurge/moscowlinks.html> [2016 07. 28.].

⁸⁰ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m. 225–226. o. Itt természetesen ötödik hadosztal értendő.

⁸¹ Uo. 227. o.

sem az ugyancsak Moszkvában működő amerikai újságírók nem törődtek a perek potenciális német és japán vonatkozásaival. Figyelmüket akkor a Sztálin és Trockij közötti „drámai összecsapás” kötötte le, „az ötödik brigád üzelmeire még csak nem is gondoltunk...”.⁸² A Szovjetunió elleni német támadás után azonban Davies számára úgymond világossá vált, hogy „[e] perek tényállása valóban megdöbbentő módon leplezte le a Szovjetben a náciknak dolgozó ötödik hadoszlop fennállását, tevékenységét és földalatti munkáját”.⁸³ Davies itt elismételte a szovjet kirakatperek ismert vádjait és a maga „felismerésének” igazolására idézett a vádlottak tanúvallomásaiból, az egykori bírósági jegyzőkönyvek alapján. „[A] Sztálin-kormány tudta, mit csinál, minden erejét megfeszítve, energikusan és határozottan járt el, hogy ne csak a belső forradalom, hanem külső támadás ellen is védekezzen. A tisztogatás terén nem végeztek félmunkát és az országot megszabadították az összes árulóktól, a »második fronttól«. A bekövetkezett események felmentették a kormányt minden gyanú alól.”⁸⁴ Ezek a mondatok fontos bizonyítéknak szolgálnak arra nézve, hogy Davies nem egyszerűen rosszul ítélte meg a szovjet kirakatperek és a sztálini „tisztogatást”, hanem mindezt tendenciózusan, a napi szovjet szükséglet szerint igyekezett értelmezni és megmagyarázni. Ingoványos talajra tévednénk, ha ennek hátterében valamiféle szovjet aknamunkát, az amerikai követ megvesztegetését próbálnánk fellelni. Davies sokkal inkább F. D. Rooseveltt és az amerikai Demokrata Párt politikáját, a II. világháború alatti szovjet–amerikai közeledés, a kibontakozó Hitler-ellenes koalíció ügyét igyekezett szolgálni, és racionális magyarázatot keresett a sztálini paranoia érthetetlen és értelmezhetetlen valóságában.⁸⁵ Rooseveltt elnököt arról a meggyőződéséről tájékoztatta, hogy a tisztogatásokkal „Sztálin csak erősebb lesz, miután minden tényleges és potenciális politikai ellenzékét kiirtják”.⁸⁶

Újra Moszkvában

Davies a II. világháború alatt és után mindvégig élvezte Rooseveltt, illetve Truman elnök különleges bizalmát, és kiemelten fontos megbízatásokat teljesített szovjet vonatkozásban. 1943 májusában Davies újabb megbízatással utazott Moszkvába. Ezúttal nem egészen egy hónapos útra indult, hogy titkos levelet vigyen Rooseveltt elnöktől Sztálinnak. Miután a háború miatt nem volt tanácsos Európán át utaznia, közel 26 000 mérföldes kerülő utat tett meg New Yorkból Brazílián, Szenegá-

⁸² Uo. 228. o.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Uo. 231–232. o.

⁸⁵ Ehhez lásd Viktor ISZRAELJAN: *A Hitler-ellenes koalíció diplomáciája. A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia diplomáciai együttműködése a második világháború alatt 1941–1945.* Budapest, 1974, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

⁸⁶ Elizabeth Kimball MACLEAN: *Joseph E. Davies. Envoy To The Soviets*, i. m. 41. o.

Davies és Sztálin, 1943. május
<https://en.wikipedia.org/wiki/File:Davies-and-Stalin-May1943.jpg>

kozva tapasztalta, hogy a moszkvai amerikai nagykövetségen ugyanaz az ellenséges, előítéletes indulat maradt meg, mint amit a maga nagyköveti időszakában tapasztalt. Amint azt Davies saját feljegyzéseiből tudjuk, Roosevelt elnök küldötte igyekezett a követségi beosztottaknak elmagyarázni, hogy a Szovjetuniót érő nyilvános amerikai bírálókat nagy kárt tehet a háborús szövetségnek.⁸⁷

A II. világháború után Davies ismét fontos diplomáciai szolgálatot látott el, újra a világpolitika központjában találta magát. 1945 májusában Truman Churchill miniszterelnökkel folytatandó megbeszélések végett Londonba küldte.⁹⁰ Davies naplójegyzése szerint Truman 1945 májusában vele közölte azt, hogy a Sztálinnal és Churchill-lel tervezett tárgyalásokat júliusra akarja halasztani, amikor az atombomba tesztelése már megtörtént.⁹¹ A potsdami háromhatalmi konferencián nagyköveti rangban Truman elnök tanácsadója volt.

⁸⁷ *Life* magazin, 1943. október 4.

⁸⁸ Kölcsönbérleti törvény (1941. március 11.), amely lehetővé tette fegyverek és hadianyagok szállítását a Szovjetunióhoz és Nagy-Britanniához.

⁸⁹ Joseph E. DAVIES: *Missions for Peace – 1940–1950*; publikálatlan kézirat a Library of Congress tulajdonában. https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_E._Davies – letöltve 2016. június 5. Lásd mind ehhez Elizabeth Kimball MACLEAN fontos tanulmányát: Joseph E. Davies and Soviet-American Relations, 1941–43, i. m., 73–94. o.

⁹⁰ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 492.

⁹¹ Davies naplójegyzése, 1945. május 21. Joseph E. Davies Papers, Library of Congress, Box 17. Közlötte: William BURR (ed.): *National Security Archive Electronic Briefing Book*, No. 162. <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB162/> [2016 07. 28.]. Robert D. SCHULZINGER, ed.: *A Companion to American Foreign Relations*, 2003, Blackwell Publishing Ltd. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9780470999042.biblio/pdf> [2016 07. 28.]

Magyar szálak

Joseph E. Davies Magyarországon is járt.

Előbb, európai utazása során 1937-ben személyesen tárgyalt Edvard Beneš (1884–1948) csehszlovák elnökkel, aki érintette a Kisantant és Magyarország kérdéseit is. Beszélgetésük során Magyarországot Beneš részben a „totalitárius autoriter” államokhoz sorolta, de azt is jelezte, hogy a csehszlovák–magyar kapcsolatok javultak. Beneš nagy benyomást tett Daviesre, aki a csehszlovák elnököt „a legtehetségesebb és legbrilliansabb európai államférfiak egyikeként” írta le.⁹²

Davies jelezte Hull külügyminiszternek, hogy – főként a felesége kedvéért, a francia Riviérán, Villefranche-sur-Merben eltöltött kéthetes kikapcsolódás után – Magyarországon, Ausztrián és Németországon át utazik vissza Moszkvába.⁹³ Szeptember végén felkereste Budapestet is, ahol korábban már járt, s noha Montgomery követet éppen nem találta ott, nagyon jól érezte magát, kedvelte a magyar fővárost és a magyarokat.⁹⁴ Davies ez alkalommal hosszú beszélgetést folytatott Horthy Miklós (1868–1957) kormányzóval. Benyomásait így összegezte: „Kora ellenére megjelenése erőt és magabiztosságot mutat. Egyike azoknak a rendkívül erős és rátermett férfiainak, akikkel Európában találkoztam. Meggyőződésében szilárd. Temperamentumos és kiegyensúlyozott.”⁹⁵

Davies szívélyesen jó kapcsolatokat ápolt John F. Montgomery (1878–1954) budapesti amerikai követtel, akinek barátja és riválisa is volt.⁹⁶ 1938 júniusában együtt hajóztak át az óceánon az S. S. Washington fedélzetén, Southamptonból New Yorkba.⁹⁷

Döntően Montgomery személyes ügyeivel foglalkozó, az 1937 és 1939 közötti időszakból fennmaradt levelezésükben kevés politikailag érdemleges mozzanat adódik. Itt is feltűnnek azonban Davies téves politikai nézetei és hibás előrejelzései. 1939. február 13-án azt írta Montgomery barátjának Brüsszelből Budapestre,

⁹² Joseph E. Davies Cordell Hull külügyminiszterhez, Villefranche, 1937. szeptember 13. Közli: *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1937*, Vol. 1. (General). Washington, 1954, United States Government Printing Office, 124–127.o.

⁹³ Elizabeth Kimball MACLEAN: *Joseph E. Davies. Envoy To The Soviets*, i. m. 43. o.

⁹⁴ Joseph E. Davies – John F. Montgomery, Budapest, 1937. szeptember 27.; John F. Montgomery – Joseph E. Davies, 1937. október 26., Joseph E. Davies – John F. Montgomery, Moszkva, 1937. november 3. John F. Montgomery Papers, Sterling Memorial Library, Yale University, MS Group #353, Vol. IV.

⁹⁵ L. NAGY Zsuzsa: Amerikai diplomaták jelentései Horthy Miklósról, *História*, 1990/5–6, 20. o.

⁹⁶ FRANK Tibor (szerk.): *Roosevelt követe Budapestén*. Budapest, Corvina Kiadó, 2002, 11–12. o.

⁹⁷ „Nagyon örülök, hogy most alaposan elbeszélgethetünk.” Davies 1938. június 17-i naplóbejegyzése. In DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 298.

*John F. Montgomery és Joseph E. Davies az S. S. Washington fedélzetén, 1938. június
(J. F. Montgomery fotóalbumából, OSZK, Budapest.
Jean Montgomery Riddell szívességéből)**

hogy „a tengernyi híresztelés szerint eléggé bizonyos, hogy a következő hónapokban jellegzetes válságokra lehet számítani, sok háborús »ébresztéssel«, de az itteni diplomáciai körök uralkodó véleménye szerint ezt az évet megússzuk az ellenségeskedések tényleges kitörése nélkül”.⁹⁸

Egy rejtély nyomában

Davies nagyot tévedett, s nem először. Erősen meglepő, hogy ez az olyannyira sikeres, nagy gyakorlattal rendelkező amerikai ügyvéd és jogtanácsos nem ismerte fel a moszkvai perek természetét. Hogyan lehet az, hogy a tárgyalóterem első soraiban helyet foglalva nem lepte meg a személyes, jó ismerőseiből, magas rangú kormánytisztviselőkből és politikusokból egy csapásra vádlottá alacsonyított és gyalázato-

* A képet közöltem *Roosevelt követe Budapesten* című kötetemben (2002), 12. o.

⁹⁸ Joseph E. Davies – John F. Montgomery, Brüsszel, 1939. február 13. John F. Montgomery Papers, Sterling Memorial Library, Yale University, MS Group #353, Vol. V.

san megkínzott emberek félelmetesen egykedvű arca, megtört alakja, együgyűen fabrikált vallomása? Lehet-e, hogy politikus főnökei bizalma ellenére ez a kiváló bürokrata nem ismerte ki magát a világpolitikában, tévedései egyszerűen rossz emberismeretből, hibás helyzetfelismerésekből, amerikai naivitásból eredtek? Nem valószínű, hogy ez a dúsgazdag ember (s egyben a leggazdagabb amerikai asszonyok egyikének férje) pénzzel megvesztegethető lett volna, és 1945-ben kapott Lenin-rendje⁹⁹ ellenére sem következik, hogy korábban szovjet szolgálatba lépett volna. Zsarolható lett volna? Nem hihető. Félt volna maga is? Miért és kitől, mitől? Miért nem hitt kiváló, éles eszű követségi beosztottainak és követtársainak, akik a helyzetet pontosan felismerték? A választ, Joseph E. Davies nagykövet motívumait, indítékait csak a további, s főként a moszkvai levéltárakban folytatandó kutatás tisztázhatja.

Annyi viszont bizonyos, hogy írásos jelentései, szóbeli beszámolóí szovjetbarát irányban és Sztálin elfogadását erősítve befolyásolták Franklin D. Rooseveltnél és Cordell Hull külügyminisztert, és segítettek felépíteni és fenntartani a Hitler-ellenes szovjet–amerikai koalíciót. Kapitális tévedése ellenére tény marad, hogy a maga módján érdemben hozzájárult a II. világháború megnyeréséhez.

FORRÁSOK

David H. CULBERT: *Mission to Moscow*. Madison, WI, 1980, University of Wisconsin Press; Joseph E. Davies Papers, Library of Congress, Washington, D. C.; Joseph E. DAVIES: *Mission to Moscow*. New York, 1941, Simon and Schuster; Joseph E. DAVIES: *Moszkvai jelentés*. Ford. Juhász Vilmos, Budapest, 1945, Anonymus; *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Soviet Union 1933–1939*. Washington, D. C., 1952, United States Government Printing Office; *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1937*, Vol. 1. (General). Washington, D. C., 1954, United States Government Printing Office; FRANK Tibor (szerk.): *Roosevelt követe Budapesten*. Budapest, Corvina Kiadó, 2002; Douglas O. LINDER: *The Moscow Purge Trials (1936–38). Selected Links & Bibliography*. <http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/moscowpurge/moscowlinks.html> [2016. 07. 28.]; Elizabeth Kimball MACLEAN: Joseph E. Davies and Soviet-American Relations, 1941–43. *Diplomatic History*, Vol. 4, Issue 1 1980, 73–94. o.; Elizabeth Kimball MACLEAN: *Joseph E. Davies. Envoy To The Soviets*. Westport, CT, 1993, Praeger Publishers; *John F. Montgomery Papers*, Sterling

⁹⁹ DAVIES: *Moszkvai jelentés*, i. m., 475. o., 491. o.

Memorial Library, Yale University, New Haven, CT, MS Group #353; Robert D. SCHULZINGER (ed.): *A Companion to American Foreign Relations*. Oxford, 2003, Blackwell Publishing Ltd.; *Who Was Who in America* 3. Chicago, IL, 1960, Marquis–Who's Who.

AJÁNLOTT IRODALOM

Jörg BABEROWSKI: *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus*, München 2003, DVA; Jörg BABEROWSKI: *Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt*. München, 2012, C. H. Beck; BÉLÁDI László – KRAUSZ Tamás: *Sztálin*. Budapest, 1988, Láng Kiadó; Edward M. BENNETT: *F. D. Roosevelt and the search for security: American-Soviet relations, 1933–1939*. Wilmington, DE, 1985, Scholarly Resources; Robert Paul BROWDER: *The Origins of Soviet–American Diplomacy*. Princeton, N. J., 1953, 1955², Princeton University Press; Robert CONQUEST: *The Great Terror. A Reassessment*. Oxford – New York, 1968, Oxford University Press, 40th Anniversary Ed. 2008; Isaac DEUTSCHER: *Sztálin*. Budapest, 1990, Európa; John Lewis GADDIS: *Russia, the Soviet Union, and the United States: An interpretive history*. New York, 1978, J. Wiley and Sons; Stephen KOTKIN: *Stalin. Volume I: Paradoxes of Power, 1878–1928*. London, 2014, Penguin Press; MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Budapest, 2014², Antall József Tudásközpont; Simon Sebag MONTEFIORE: *Sztálin – A Vörös Cár udvara*. Budapest, 2009, Alexandra; Edvard RADZINSZKI: *Sztálin*. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó; Vadim Z. ROGOVIN: *1937. Stalin's Year of Terror*. Oak Park, MI, 1998, Mehring Books; Vadim Z. ROGOVIN: *Stalin's Terror of 1937–38. Political Genocide in the USSR*. Oak Park, MI, 2009, Mehring Books; Karl SCHLÖGEL: *Terror und Traum. Moskau 1937*. München, 2008, Hanser; Robert D. SCHULZINGER: *U.S. Diplomacy Since 1900*. New York – Oxford, 1998⁴, Oxford University Press; Robert D. SCHULZINGER (ed.): *A Companion to American Foreign Relations*. Oxford, 2003, Blackwell Publishing Ltd.; Советско-американские отношения в 1930-е годы. http://mirznanii.com/info/sovetsko-amerikanskie-otnosheniya-v-1930-e-gody_338874 [2016. 07. 28.]; Robert TUCKER: *Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941*. New York, 1992, Norton.

ILLUSZTRÁCIÓK

Sztálin és Davies: <https://en.wikipedia.org/wiki/File:Davies-and-Stalin-May1943.jpg>
Montgomery és Davies: J. F. Montgomery fotóalbumából, OSZK, Budapest. Jean Montgomery Ridell szívességéből. Első közlés: FRANK Tibor (szerk.): *Roosevelt követe Budapestén*. Budapest, Corvina Kiadó, 2002, 12. o.

A német–szovjet megnemtámadási egyezmény és értékelésének problematikája

Történetírás az ideológiák mentén

Már évekkel a szovjet–német megnemtámadási egyezmény 70. évfordulója előtt a fél világ az egyezmény egy új értelmezésének lehetőségéről vitázott. Mára könyvek, tanulmányok százai-ezrei tanúskodnak az érdeklődésről. A polémia természetesen „begyűrűzött” Magyarországra is. Az Oroszországot körülvevő és természetesen Oroszország által is folytatott „önvédelmi”, sőt „honvédelmi” információs háborúból természetesen a történészek sem tudnak kimaradni. Hol vannak már azok az idők, a 80-as évek vége, 90-es évek eleje, amikor az 1945-ben, illetve már korábban a szovjet és kommunista oldal, valamint a polgári liberalizmus erői között megkötött egyezséget a Szovjetunió meggyengülésével, majd összeomlásával az utóbbi oldal felmondta. E „revízió” következményei azonban azóta is kísértik a történetírás történetét.¹

¹ A felhasznált irodalomból lásd V. V. MRJINA: *Escse raz o Mjunhene. (Novije dokumenti cseszkih arhivov.)*. Moszkva, 2008, Vojaa. Narod. pobeda.; I. I. ORLIK: Eduard Benes: godi pobedi i porazenyij. *Novaja i novejsaja isztorija*, 2008/5, 145–181. o. V. SZ. HRISZTOFOROV: Mjunhenszkoje szoglasenyie. Prolog Vtoroj mirovoj vojni (po arhivnim materialam FSZB Rosszii). *Novaja i novejsaja isztorija*, 2009/1, elektronikus változat: mgimo.ru 2-smirnov-Munich.pdf tom 1. Kanun tragedii [2016. 02. 29.]; V. P. SZMIRNOV: A müncheni konferencia és a szovjet–német megnemtámadási paktum az oroszországi történészek vitáiban. *Novaja i novejsaja isztorija*, 2009/ 4, 103–122. o.; *Mezsdunarodnij krizisz 1939 goda v traktovkah rosszijszkih i polszkih isztorikov*: Naucsnoe izd. M. VOLOSZ – Ja. VOJTKOVJAK – V. I. DASICSEV i dr. pod. red.: M. M. NARINSZKOVO, SZ. DEMBSZKOVO, Moszkva, 2009, Aszjepkt Press, 480. o.; Okszana Vasziljevna PETROVSZKAJA: Dva vzgljada na odnu tragegyiju (Recenzija na knyigu Mezsdunarodnij krizisz. i. m.) Uo. 211. 3. sz. 196–203. o. KRAUSZ Tamás: Viták Magyarországon a német-szovjet megnemtámadási egyezmény értékeléséről. In uő: *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Budapest, 2011, Russica Pannonicana (Ruszsiztikai Könyvek XXXIII.) 106–121. o.

E történetben a szovjet–német meg nem támadási egyezmény az első helyen áll, hiszen a Szovjetunió felbomlásával éppen azok az államok váltak először függetlenné, amelyek az egyezmény titkos záradékában szerepeltek. Az egyidejűleg számos országban elindított végeláthatatlan vitasorozat téje és célja az volt, hogy a szovjet–német meg nem támadási egyezményt a II. világháború kirobbanásának, a „totalitárius diktatúrák közös felelősségének alapvető dokumentumaként mutassák be”.² A vita egyértelműen megmutatta az alapvető ellentmondást: míg egyfelől az oroszországi levéltárak jóvoltából e témakörben óriási mennyiségű levéltári anyagot szabadítottak fel és publikáltak, addig másfelől az egész vitában – Amerikától Európáig – a levéltári forrásoknak jutott a legkisebb szerep. Ennek oka a Szovjetunió összeomlását követő legitimációs úr kitöltésének igénye, ami nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a történetírás ideológiák mentén szerveződjön újjá. E fejlemény egyik tünete az „új” koncepció: a világháborúért és a Szovjetunió megtámadásáért való felelősség egy részét Hitler és a nyugat-európai nagyhatalmak válláról át kívánják tenni Sztálinéra és a Szovjetunióra azzal a céllal, hogy elhallgassák a nyugati hatalmak „megbékéltetési politikájának” (1934–1939) és a kelet-európai kisállamok diplomáciájának történelmi felelősségét a náci Németország felemelkedésében, uralma kiterjedésében, a világháború kitörésében.

A felelősség kérdésében manipulatív módon összezsúsztatnak két kérdést. Egyrészt van egy jogos felvetés: mi Sztálin személyes felelőssége abban, hogy országot felkészületlenül érte az 1941. június 22-i náci támadás? Ez keveredik azzal a kérdéssel, hogy Sztálin felelős-e a háborúért, Lengyelország, illetve a Szovjetunió megtámadásáért.

Nyilvánvaló, hogy itt egy irányított felülvizsgálat zajlik, hiszen nem bukkant fel az utóbbi 25 évben sem olyan forráscsoport, amely azt bizonyítaná, hogy a Szovjetunió és a náci Németország viszonyát – mindenféle „taktikai együttműködés” ellenére is – alapjában és lényegében ne az ellenségeskedés határozta volna meg.³ A hitlerizmus már születése pillanatától kezdve legfőbb ellenségeként a „judeo-bolsevista” Szovjetuniót („Lebensraum”), a marxizmust határozta meg, hiszen a nácik ezt képviselték a *Mein Kampf*tól egészen a Szovjetunió megtámadásáig. Mi végre kell ilyesfajta evidenciát a történetírásnak „felülvizsgálnia”? A rendszerváltás előtt szinte senkinek nem jutott eszébe, komoly történésznek meg pláne, hogy a paktum megkötése a szovjetek részéről egy előre elhatározott terv eredménye lett volna. Semmiféle olyan hiteles forrás, dokumentum nem létezett és ma sem léte-

² Lásd a vita tézisszerű kibontását: A. P. GYUKOV: *Pakt Molotova i Ribbentropa v voproszah i otevtah*. Moszkva, *Fond Isztoriceszkaja Pamjaty*, 2009.

³ A historizálás, amely a paktumot Sztálin „öseredeti” elképzeléseként mutatja be, szorosan kapcsolódik a rendszerváltás időszakának historiográfiájához. Kun Miklós – minden dokumentáció nélkül – már 1990-ben ezt az álláspontot fogalmazta meg Isaac Deutscher magyar nyelven kiadott *Sztálin* című művének szerkesztői megjegyzéseiben. Vö. ISAAC DEUTSCHER: *Sztálin*. Budapest, 1990, Európa Kiadó, 415. o.

zik, amely ezt alátámasztaná, noha – mint jelezni fogjuk – hamis dokumentumok fabrikálására sokszor történt kísérlet az utóbbi évtizedekben (is), de rövid úton fény derült azok manipulációs jellegére.

Paktum paktum ellen

A hagyományos történeti vizsgálódás tükrében konszenzus volt a téma historiográfijában a tekintetben, hogy a müncheni egyezmény az Anglia és Franciaország uralkodó körei által folytatott „megbékéltetési politika” logikus eredménye volt, amelynek következtében a brit és a francia miniszterelnökök „kapituláltak” Hitler és náci Németország előtt. Egyszersmind szétzúzták a Szovjetunió által védett kollektív biztonsági rendszert, ami megkönnyítette Hitler dolgát, és ezzel felgyorsította a hitlerista háború feltételeinek kialakulását. A szovjet–német megnemtámadási egyezmény a müncheni egyezményre adott válasz. Ezeket a tényeket és értékeléseket a *revizionista* történetírás más fogalmi keretbe emeli, már nem „megbékéltetési politikáról” beszél, hanem „feltartóztatási politikáról”, mivel ilyen módon morálisan mentegetheti a nyugat-európai demokráciákat, illetve magát a müncheni paktumot, amelyet Hitlerrel megkötöttek. Más kérdés – vélekednek –, hogy ez a politika sikertelennek bizonyult. Ebben a logikában a háborúhoz a döntő lépést a „válaszpaktum”: a szovjet–német egyezmény tette meg.

Az első, tudományosan komoly, kritikai szempontú, egyszersmind történeti Sztálin-biográfia szerzője, a közismerten antisztálinista történész,⁴ Isaac Deutscher már 1949-ben sokoldalúan körvonalazta a Molotov–Ribbentrop-paktum történetét, funkcióját és értékelési nehézségeit. De kiindulópontjában ő is, akárcsak a korszak számos fontos szereplője, mint például a paktumot radikálisan ellenző Lev Davidovics Trockij vagy később a paktumot megértéssel értékelő Winston Churchill a müncheni és moszkvai egyezményeket egymás következményeiként, összefüggésben elemezték. Már Deutscher számára is „kötelező” historikusi nézőpont volt, hogy a müncheni politikával *összefüggésben* elemezze a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötésének körülményeit. Érdemes őt hosszabban idézni: „A müncheni egyezmény iratlan alapelve az volt, hogy Oroszországot távol kell tartani Európától. Nemcsak a nagy vagy nagynak látszó nyugati hatalmak kívánták elszigetelni Oroszországot. Valamennyi kis európai nemzet kormánya is ugyanúgy förmedt rá a nagy orosz medvére: »Maradj, ahol vagy, maradj a barlangodban!« München előtt nem sokkal, amikor a franciák és az oroszok még közös akciót terveztek Cseh-

⁴ I. Deutscher Sztálin-könyvének 1961-es előszavában írja, hogy sokan megvádolták őt, amikor „törvényszerűnek mutattam be Sztálin győzelmeit, végső soron igazolom tetteit [...] én azonban nem fogadom el ezt a tételt. Az ember történelmének talán azok a legbüszkébb pillanatai, amikor az elkerülhetetlen ellen harcol, s ugyanakkor ez a harc is elkerülhetetlen.” Uo. 9–10. o.

szlovákia védelmében, a lengyel és a román kormány kategorikusan elutasította, hogy átjárót biztosítson az orosz csapatoknak Csehszlovákia felé. Nem pusztán azért tagadták meg a Vörös Hadseregtől az átjárást, mert féltek a kommunizmustól; Hitlernek is a kedvében akartak járni.”⁵

A müncheni egyezményt Sztálin nagy csalódással fogadta, lényegében úgy érezte, a demokráciák összefogtak Hitlerrel ellene. Bármilyen ki akart kerülni a csávából. Az újabban feltárt dokumentumok tükrében ma már egyértelmű, hogy a szovjet–német kapcsolatok javítása *rövid távon* a németeknek állt érdekében, hiszen Lengyelország megtámadását már 1939 tavaszán elhatározták. Július végétől pedig – elkerülendő a Szovjetunióval való azonnali háborút – meg akartak egyezni a szovjetekkel, amire ők, ha nem is azonnal, de végeredményben ráálltak. A szovjetek ugyanis a müncheni egyezmény aláírása óta – abban a megalapozott vagy nem megalapozott – félelemben éltek, hogy az európai nagyhatalmak kiegyeztek Hitlerrel a Szovjetunió kárára, amennyiben Hitler szabad kezet kapott kelet felé. 1939. március 15-e, azaz Csehszlovákia – Lengyelország és Magyarország részvételével történő – feldarabolása után e téren a szovjeteknek már nemigen lehettek kétségeik. Sztálin július végén döntött a Németországgal való tárgyalások megkezdéséről azzal a szándékkal, hogy mintegy kétévnél időre távol tartsa országát az egyébként elkerülhetetlen háborútól. A diplomáciai háttéregyezkedések és tárgyalások nyomán augusztus 2-án következett be az a fordulat, amelyet Ribbentrop sokat idézett kijelentése ekképp foglal össze: „A Balti-tengertől a Fekete tengerig terjedő területen az összes problémát illetően nehézség nélkül meg tudunk egyezni.”⁶ Másnap Schulenburg világossá tette Sztálin számára, hogy hajlandók a ko-

⁵ Uo. 415. o. A levéltári dokumentumok gondos elemzésének tükrében ma is egyértelmű: a Szovjetunió a francia és csehszlovák képviselőkkel számos esetben nyilvánosan és a színpalak mögött folytatott titkos tárgyalásokon megegyeztek abban, hogy a Szovjetunió hajlandó Csehszlovákiát segíteni, ha Franciaország a Szovjetunióval kötött egyezménynek megfelelően szintén Csehszlovákia segítségére siet. 1938. szeptember 2-án a francia külügyminisztérium kérdéssel fordult a Szovjetunióhoz, hogy milyen minőségű segítséget hajlandó nyújtani Csehszlovákiának a lengyel és román részről megnyilvánuló „nehézségek” tudatában. Litvinov azt mondta, hogy „ha Franciaország segítséget nyújt, mi határozottan teljesítjük összes köteletségünket, amelyeket a szovjet–csehszlovák paktum ránk ró...”. Litvinov erre vonatkozóan javaslatot tett a szovjet, francia és csehszlovák hadseregek képviselőinek tanácskozására. Ezzel szemben, de a müncheni egyezmény szellemének megfelelően Anglia és Franciaország ultimátumban kötelezte a csehszlovák kormányt, hogy egyezzen bele a Szudéta-vidék Németországnak történő átadásába. Eközben a szovjet kormány szeptember 21-én elítélte a náci agresszorok előtti „müncheni kapitulációt”. Dokumentumok sokasága bizonyítja, hogy a szovjet kormány komoly légi és szárazföldi katonai intézkedéseket fogantatott Csehszlovákia megsegítése céljából, amelyekre éppen a müncheni konferencia napjaiban került sor. De a csehszlovák kormány erre a segítségre nem tartott igényt, és a Népszövetséghez sem fordult segítségért. A müncheni konferencia nem egyszerűen átrendezte a nemzetközi erőviszonyokat, hanem egyenesen Németország gazdasági és hatalmi megerősítését szolgálta. Az 1938. március 12-i Anschluss (Ausztria bekebelezése) már jelezte, Németország európai szuperhatalommá vált.

⁶ SZMIRNOV: i. m. 28–35. o.

rábbi „orosz területeket” egy titkos záradékban szovjet érdekszféraként elismerni. E tárgyban a németekkel a tárgyalások egészen augusztus 21-ig folytatódtak, de a nyugati hatalmaknak a Szovjetunióval való szövetség megkötése nemhogy nem lett fontosabb, mint korábban, hanem ez idő alatt, egészen augusztus 23-ig semmiféle komoly erőfeszítést nem tettek ilyen irányba.⁷ Éppen az a könnyedség, ahogyan Hitler újabb és újabb területek felett szerezte meg az ellenőrzést, világossá tette, hogy nem áll meg az úton...⁸

A paktum: okok és következmények

A történetírás megnyugtatóan tisztázta, hogy a szovjet–német megnemtámadási szerződés megkötésének három alapvető oka volt, melyeket feltétlenül figyelembe kell vennünk, ha a paktum történelmi jelentőségét, „értékét” meg kívánjuk ítélni.⁹ Németország részéről a szándék nyilvánvaló volt: nem akart két fronton harcolni. Ránki György a II. világháború történetével foglalkozó jeles és terjedelmes művében már az 1970-es évek elején megfogalmazta azt a történetírói konszenzust, amelynek napjainkban történő felülvizsgálatára fentebb utaltam. Érdemes Ránki álláspontját hosszabban idézni, mert később a magyar történetírásban ez a pozíció alapjait tekintve gyökeret eresztett, ám napjainkban e gyökerek kivágása került napirendre. „A müncheni egyezmény után – melyben Anglia és Franciaország kormánya a béke megmentésére hivatkozva feláldozta a csehszlovák szövetségest, s hallgatólagosan elismerte a német hegemoniát Dél-Kelet-Európában, terjeszkedési törekvéseit Kelet felé ösztönözve – a szovjet kormány korábbi politikájának módosítására kényszerült. Míg korábban az antifasiszta harc gondolatától vezetve kizárólag a nyugati hatalmakkal való szövetség építésén fáradozott, 1939 tavaszától óvatosabb politikát folytatott, nehogy a nyugati hatalmak egyedül kényszerítsék bele a Németország elleni háborúba. Miután a nyugati hatalmak 1939 nyarán folytatott tárgyalásokon sem mutattak hajlandóságot érdemleges katonai szerződésre, a szovjet kormány elfogadta Németország ajánlatát a megnemtámadási egyezmény megkötésére.”¹⁰ Ránki ezt az álláspontját később sem vizsgálta felül, amikor a 80-as években az NSZK-ban megismerkedett a Molotov–Ribbentrop-paktum eredeti változatának másolatával, azaz a titkos záradékkal.

⁷ Vö. Uo.

⁸ HRISZTOFOROV: i. m. 22–23. o.; A. O. CSUBARJAN: *Kanun tragegyii. Sztalin i mezsdunarodnij kriezisz. Szentyabr 1939 – ijun’ 1941.* Moszkva, 2008, Nauka, 25–26. o.

⁹ Lásd erről például Geoffrey ROBERTS: *Stalin’s Wars. From World War to Cold War, 1939–1953.* New Haven and London, 2006, Yale University Press.

¹⁰ RÁNKI György: *A második világháború története.* Budapest, 1973, Gondolat Kiadó, 7. o.

1. Tehát a paktum szovjet aláírásának (és benne titkos záradéka)¹¹ döntő oka – *az említettekén túl* – az I. és II. bécsi döntés, Danzig. Vagyis Anglia és Franciaország mindenfajta nemzetközi szerződés és egyezmény ellenére csaknem mindent lenyelt, amit Hitler eléjük tett.

2. A szovjet vezetőség minden kísérlete, hogy a nyugati, „antant” orientációjú Lengyelországgal és általában a kelet-európai kisállamokkal bármiféle szövetséget kössön, meghiúsult. Beck lengyel külügyminiszter – az erős francia nyomás ellenére – még akkor sem fordult a szovjetekhez egy esetleges kölcsönös segítségnyújtási szerződés megkötése érdekében, amikor 1939. augusztus 23-án Ribbentrop megérkezett Moszkvába: „még mindig az volt a szilárd meggyőződése, hogy egy független Lengyelország nagyobb eséllyel jut egyezségre Hitlerrel. Úgy vélte, Szovjet-Oroszország kezd elfordulni Európától, és ez jó hír volt számára.”¹² A lengyel hatalmi elit egy jottányival sem múlta felül a horthysta hatalmi elit intellektuális és politikai színvonalát.

3. Sztálin a „kollektív biztonság” megteremtésére irányuló politikájának általános elutasításával párhuzamosan egyre fenyegetőbb problémának érzékelt, hogy a Szovjetunió a nemzetközi politikai erőterben végletesen elszigetelődött. Ráadásul tudta (hiszen éppen ekkor zajlott a Vörös Hadsereg lefejezése, a *megbocsáthatatlan bűn*), hogy a Szovjetunió nincsen felkészülve a háború megvívására. 1939-ben a háború időpontjának kitolása számára élet-halál kérdésnek tűnt, hiszen München után egyértelmű volt, hogy Hitler kelet felé fordul. Nem ismerek komoly történészt, aki megkérdőjelezné, hogy az egyezmény megkötése elkerülhetetlen volt. Vagyis elismerik: a szovjet kormány végső soron csak az egyezmény és a háború között választhatott. Ám, hogy a paktumot a „bölcesség” és az előrelátás (mint a szovjet történetírás általában) vagy a kényszerűség és korábban elkövetett hibák termékének tekintjük-e, az nyilvánvalóan történetszemléleti és kutatói elkötelezettség dolga.¹³ Nyilvánvaló tudományos belátás, hogy ezen okcsoportok olyan történelmi összefüggések láncolatát foglalják magukba, amely önkényesen nem bontható szét.

¹¹ Hogy a paktum záradéka mennyiben volt titkos Anglia és az USA számára, azt jól mutatja, hogy a paktum 70. évfordulójára rendezett moszkvai történészkonferencián bejelentették: még a paktum aláírásának napján a titkos záradékról az amerikaiak is tudomást szereztek egy, a moszkvai német követségen dolgozó amerikai hírszerzőn keresztül. Nem véletlen, hogy a paktumot tulajdonképpen Churchill is védelmébe vette már néhány héttel az egyezmény megkötése után a brit alsóházban, amikor úgy vélekedett, még mindig jobb, hogy a Vörös Hadsereg állomásozik a vitatott határoknál, és nem a Wehrmacht került közelebb a szovjet területekhez.

¹² A. J. P. TAYLOR: *A második világháború okai*. Budapest, 1998, Scholar Kiadó, 311. o.

¹³ Vö. DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. Budapest, 1997, MTA TTI (História Könyvtár) 430. o. és SIPOS Péter: *A II. világháború és az azt követő békék*. Budapest, 1991, IKVA, 25–35. o.

A lengyel–balti harakiri és a Molotov–Ribbentrop-paktum

Kevesen tudják vagy hangsúlyozzák, hogy a szovjet–német megnemtámadási egyezmény az *utolsó* volt abban a sorban, amelyben számos ország vezetője vagy vezető rétege megegyezett a náci Németország vezetőivel. Az első paktumot éppen a „pánok Lengyelországa” kötötte meg Hitlerrel: a német–lengyel megnemtámadási szerződést 1934. január 26-án írták alá. A mostanában Oroszországban publikált levéltári források is egyértelműen megerősítik a „rég” evidenciát (ha egyáltalán vannak még evidenciák), hogy Lengyelország és a balti államok hatalmi elitjeinek meghatározó csoportosulásai még 1939-ben is a Szovjetuniót tartották az egyes számú ellenségnek, nem pedig a náci Németországot. Ám a náci Németország megnemtámadási szerződések egész sorát kívánta megkötni, és ennek szellemében 1939. április 28-án paktumok aláírását javasolta Lettországnak, Észtországnak, Dániának, Finnországnak, Norvégiának és Svédországnak. Az utóbbiak, vagyis Finnország, Norvégia és Svédország elutasították a paktumot. Nem így a balti államok. A szovjetek számára a balti államok mint eredendően antant-teremtmények, a német befolyás alatt egy háború esetén katonai-stratégiai szempontok miatt képeztek fontos térséget: elzárhatták volna a Balti Flottát, és a Wehrmacht kedvező helyzetből támadhatta volna Leningrádot. A szovjetek ezen okokból kifolyólag ragaszkodtak a szomszédos balti államok semlegességéhez. Ezt megerősítendő a Szovjetunió még 1939 tavaszán is kísérleteket tett arra, hogy a nyugati nagyhatalmakkal együtt – egyezség fejében – garanciákat adjon a balti államoknak – de sikertelenül. Ugyanakkor 1939. március 22-én megkötötték a litván–német megnemtámadási szerződést. Még folytak a tárgyalások Angliával és Franciaországgal, amikor június 7-én Lettország és Észtország is megnemtámadási szerződést kötött a náci Németországgal. A két külügyminiszter írta alá a paktumot. Hitler másnap fogadta a lett és észt küldötteket. A kereskedelmi kapcsolatok erősítésével is „kiegészített” egyezményt 1939. július 24-én ratifikáltak, melyet augusztus 24-én a Népszövetség is regisztrált szerződéseik között. A szokásoknak megfelelően 10 évre szól az egyezség, ami Hitler számára azt jelentette, hogy mind a nyugati fél, mind a szovjetek nyugtalankodhattak az új szövetségesek magatartása miatt. Hitler azonban nem csinált problémát semmiféle szerződésből, hiszen érdekeinek megfelelően természetesen bármelyiket bármikor felrúgta, a szerződés csupán annyit jelentett számára, hogy elaltathatja újdonsült szövetségeseinek éberségét.

Ezt követően az Abwehr főnöke, Canaris tengernagy és a Wehrmacht szárazföldi csapatainak vezérkari főnöke, Franz Halder tábornok tett látogatást a térségben. Miközben Németország pozíciói szemmel láthatólag megerősödtek a balti államokban, a szovjet vezetők régi félelmeiket látták igazolódni: a Baltikum felvonulási térséggé válik egy, a Szovjetunió elleni támadás számára. Ebben a helyzetben merült föl ismét, hogy a Szovjetunió vagy háborúba lép gyakorlatilag egyedül,

vagy egyezsége jut Németországgal.¹⁴ Mind a szovjet vezetők, mind a nyugatiak kezdettől fogva így is értelmezték a paktumot: a moszkvai angol követ, Sir Stafford Cripps 1941. szeptember 27-i bizalmas beszámolójában (amely novemberben került Sztálin, Molotov, Berija és Merkulov elé) így tájékoztatta főnökeit: „Semmiféle kétség sincsen a tekintetben, hogy a paktum aláírásának közvetlen oka, ahogyan ezt nem egyszer a szovjet vezetők közölték, az a kívánságuk, hogy kívül maradjanak a háborún. Ezt úgy tartották megvalósíthatónak, legalábbis egy időre, hogy megkötik az egyezményt Németországgal.”¹⁵

A londoni észt képviselőten dolgozó szovjet ügynök még 1939. augusztus 1-én is azt jelentette a szovjet felderítés megfelelő instanciájához, hogy Angliában „különösen gyakran közölnek értesüléseket az erős német befolyásról Észtországban és Lettországon a Mediterranean Press Agencyn keresztül, amely Párizsból kapja az információt és kapcsolatban van a szovjetekkel is”.¹⁶ A balti államok német „ellenőrzésének” tényeit reflektáló felderítési dokumentumok különösen fontosak azért is, mert jól jelzik, hogy *mit tudhatott Sztálin valójában* a Szovjetunió „bekerítésének” tényeiről.

Természetesen itt egy hosszabb folyamatról volt szó, vagyis a kelet-európai kis államok és Lengyelország fent jelzett attitűdjére Sztálin és kollégái nem hirtelen, 1939-ben jöttek rá. Évek alatt formálódott meg az a lengyel álláspont, amely a lengyel érdekeket – meglepő és kitartó vaksággal – a náci Németországhoz kötötte a Szovjetunió és Litvánia ellenében. Gondoljuk meg, hogy a lengyel hatalmi elit még 1939 augusztusában is szemben állt egy olyan angol–francia–szovjet katonai egyezséggel, amely magában foglalta volna Lengyelország katonai védelmét is, ami kis részben magyarázta az angolok és franciák moszkvai tárgyalásainak lagymatagságát 1939 augusztusában. Ha a forrásokat nézzük, kivüláglik: ennek a szovjetellenes gondolkörnek és politikai praxisnak mély gyökerei voltak. Már 1933 októberében, amikor a Népszövetség a hitleri Németországgal szembeni szankciókra készült, mert Németország a leszerelési konferenciáról visszahívta képviselőit, Lengyelország a szankciók ellenzéséről biztosította a náci birodalmat, és javaslatot tett egy, a Szovjetunióval szembeni szövetségre, amely akkor még a náci vezetők számára is túlságosan radikális javaslatnak tűnt. Amikor pedig a Szovjetunió 1934 szeptemberében a balti államok sérthetlenségéről akart Lengyelországgal egy dokumentumot aláírni, Lengyelország ezt német nyomásra és persze Varsó ismert litvániai területi igényei miatt elutasította. A lengyel vezetők Párizst is

¹⁴ Vö. GYUKOV: i. m. és O. KEN – A. RUPASZOV: *Moszkva i sztrani Baltii: Opit vzaimootnoscsenyij, 1917–1939 gg. – Sztrani Baltii i Rosszija: obszecsztva i goszudartsztva*. Moszkva, 2002, Referendum.

¹⁵ L. F. SZOCKOV (szerk.): *Pribaltika i geopolityika. 1935–1945. Rasszerekcsennie dokumenti Szluzsbi vnyesnyej razvedki Rosszizszkoj Fegyveracii*. Szluzsba vnyesnyej razvedki Rosszizszkoj Fegyveracii, Moszkva, 2009, Arhiv SSVR Rosszii, 142. o.

¹⁶ Uo. 23–27. o. Ügynöki jelentések Lengyelországból (23.) és Észtországból (24. dok.).

olyan értelemben informálták, hogy Lengyelország kész a sorsát Németországhoz kötni. Lengyelország abban is követte a náci Németországot, hogy amikor az európai határok konkrét „felülvizsgálata” megkezdődött, 1938 márciusában a Litvánia határainál húzódó demarkációs vonalon szervezett provokáció keretében ultimátumot nyújtott át a litván vezetőségnek háborús fenyegetés ellenében, hogy ismerje el hivatalosan az 1920-ban a lengyel hadsereg által elfoglalt és 1922-ben annektált területeket. És Lengyelország hatalmi elitje akkor tette fel a koronát erre a dicsőtelen történelmi szerepre, amikor a náci Németország Csehszlovákiát feldaraboló agressziójában részt vett, elragadván a cieszyni (Teschen) területeket.¹⁷ A lengyel hatalmi elit „bölcssége” legfeljebb a magyaréhoz hasonlítható.

Lengyelország más kelet-európai országokkal kapcsolatban általában is a németekkel való kapcsolatait tartotta meghatározónak. 1935 áprilisában egy Romániából származó titkos távirati közlés alapján (a dokumentumon közelebbről nem meghatározott napon, de abban a periódusban, amikor Göring Varsóban járt) Sztálint egy jelentésben arról informálták, hogy Lengyelország és Németország mindent elkövetnek, hogy a szovjet–román tárgyalások a kölcsönös támogatásról megszakadjanak. „Április 20-án a lengyelek azzal fenyegetőztek, hogy megszakítják a lengyel–román szövetséget”, amennyiben Románia „nem a Németországhoz való közeledés irányvonalát folytatja. A román király közölte a lengyelekkel, hogy nem köt paktumot a Szovjetunióval Németország és Lengyelország nélkül... A király kész Németországgal az aktív közeledés politikáját folytatni.” Továbbá a Szluckij, a Belügyi Népbiztosság Állambiztonsági főparancsnokság Külföldi Ügyek Osztályának parancsnokhelyettese által jegyzett dokumentum arra is felhívta a szovjet vezető figyelmét, hogy „a német és lengyel tábornoki törzsek között egy, a Szovjetunió ellen irányuló konvenció kötöttetett”.¹⁸

Más, későbbi olyan dokumentumok is szép számmal Sztálin asztalára kerültek, amelyek a lengyel kormány és a balti államok szovjetellenes politikai stratégiáját tükrözik, és amelyek mindenféle „kétoldalú paktum” megkötését ellenzik a Szovjetunióval a náci Németországgal való jó viszony megőrzése érdekében. Példának okáért szintén Szluckij küldte Sztálinnak, Molotovnak és Vorosilovnak 1937 szeptemberében annak a titkos jelentésnek a másolatát, amelyet az észtországi lengyel nagykövet küldött a lengyel külügyminiszternek 1937. július 8-án. A dokumentum arról informál, hogy egy észti katonai forrás azon híresztelések alapján, hogy a másik két balti állam politikai javaslatokat kapott a Szovjetuniótól, amelyek a kapcsolatok javítását célozták, az észti álláspont e tárgyban egyértelmű. Ez konkrétan abban áll, hogy „ami a Moszkvával való szorosabb kapcsolatokat illeti kétoldalú

¹⁷ Vö.: M. I. MELTYUHOV: *17 szentyabrja 1939: szovetszko-polszkie konflikt, 1918–1939*. Moszkva, 2009, Vecse, 168–182. o.

¹⁸ *Szекreti polszkoj polityiki. Szbornyik dokumentov (1935–1945)*. Szosztavitel: L. F. Szockov, Moszkva, 2009, Ripol Klasszik 21. o.

paktumok formájában, Észtország semmilyen kombinációba nem fog beleegyezni”.¹⁹ Egy másik, 1937. augusztus 31-én keltezett titkos dokumentum, a lengyel vezérkar 2304/2/37 számú direktívája²⁰ már „bármiféle Oroszország megsemmisítéséről” fantáziált, a gyakorlati célok tekintetében a lengyel katonai felderítés az emigráns elemekből szeparatista mozgalmakat kívánt létrehozni, hogy azok felhasználásával a Kaukázust, Ukrajnát és Közép-Ázsiát elszakítsa a Szovjetuniótól.²¹ E Párizs központú szervezőmunkában őszintén, nem kertelve az emigráns „nationalista radikalizmusra” tették a hangsúlyt, ahogyan a titkos dokumentum orosz- és szovjetellenes célok kapcsán fogalmaz: „Pilsudki stílusában”.²² Mindez Sztálint és a szovjet vezetőket mélyen elgondolkodtathatta a lengyel politika valódi szándékait illetően – felidézve nyilván az 1920-as esztendő „csalódásait” is.

A lengyel politikához hasonlóan a balti országok vezetői is annak az illúciónak a fogságában voltak, hogy anélkül egyensúlyozhatnak a náci Németország és a Szovjetunió között, hogy a nagyhatalmak elnyelnék őket. Ám a paktum *titkos záradéka* megmutatta, hogy háború idején a katonai-stratégiai érdekek minden más érdeket „überelni” fognak.²³ A paktum, amely a Baltikum annektálásának perspektíváját magában foglalta, 1940 késő tavaszán azért vált aktuálissá, mert radikálisan megváltozott a katonai helyzet. Norvégia és Dánia után a náci Németország Franciaországot kívánta elintézni. A Szovjetunió a megváltozott katonai feltételrendszer közepette előretolta határait gyakorlatilag Németországig. Ebbe a megfontolásba illeszkedett, hogy 1941 júniusában a párt Központi Bizottsága és a Népbiztosok Tanácsa határozatának („A Litván, a Lett és az Észt SZSZK szovjetellenes, bűnözői és társadalmilag veszélyes elemektől való megtisztításának intézkedéseiről”) megfelelően megkezdték azoknak a társadalmi csoportoknak a deportálását, amelyek potenciálisan a szovjetellenes erők táborát vezethették vagy erősíthették volna. Az NKVD vezetősége által kidolgozott határozat, amely kutyafuttában készült, először csak Litvániára vonatkozott, majd a dokumentumba később, az utolsó percben kézzel írták bele Észtország és Lettország nevét. Meg kell jegyezni, hogy a Baltikumban a magántulajdonos, a kapitalista rendszerhez kapcsolódó társadalmi csoportok nem egyszerűen társadalmi háttérül szolgáltak kormányaiknak, hanem olyan szövetségest láttak a náci Németországban, amely garantálhatta a kapita-

¹⁹ Uo. 218. o.

²⁰ Uo. 201. o. skk.

²¹ Uo. 204–205. o.

²² Uo. 208, 213, 215. o.

²³ A szovjet korszakban a titkos záradékot sohasem említették, még pusztá létezését is tagadták. A 80-as évek végén a későbbi „nagy leleplező”, D. Volkogonov (a Szovjet Hadsereg Politikai Főcsoport főnöke) budapesti tartózkodása során jelen sorok szerzőjének jelenlétében cáfolta a titkos záradék létezését, noha akkor már Sztálin-biográfiánkban idéztünk belőle, hiszen régóta kerengett a szöveg a különböző nyugati kiadványokban. Ránki akadémikus a paktum Németországban őrzött másodpéldányáról azt mondta, hogy Molotov aláírása rajta valódi, autentikus.

lizmus fennmaradását az államszocializmust bevezető Szovjetunióval szemben.²⁴ (Más kérdés, hogy a Baltikum hirtelen „szovjetizálása” és a vele járó deportálások olyan csoportokat is a németek oldalára állítottak, amelyek egyébként talán kevésbé ellenségesek lehettek volna.) A Szovjetunió elleni náci német támadással szinte egy időben a litván nagyvárosokban, majd Lettországbán és Észtországban is a helyi „aktív nemzeti erők” által végrehajtott véres antikommunista és antiszemita leszámolások kezdődtek, amelyek beleáramlottak a németek által megszervezett holokauszt folyamába, és amelyekről később – már az „eredményeket látva” még az Einsatzgruppe „A” parancsnoka is nagy elismeréssel jelentett Berlinnek.²⁵ Noha e területek 1945 után visszakerültek a Szovjetunióba, integrálásuk hosszú-hosszú éveket vett igénybe.

A megítélés mércéje és a történetírás felelőssége

Először is, a paktum és a titkos záradék megítélésének problémáját el kell választani az 1939. szeptember 28-i német–szovjet barátsági szerződés megítélésétől. Noha a paktum megítélése során sem adtuk át magunkat a „moralizálás” régi ideológus szokásának, és racionális-történeti kiindulópontokat kerestünk és vázoltunk föl, ugyanakkor a „barátsági” szerződés a háború elején a semleges szovjet magatartást besározta. Természetesen a „barátság” emlegetése a sztálini diplomáciában nem szolgált másra, minthogy a németeket megnyugtassa afelől, hogy a Szovjetunió betartja a megnemtámadási egyezményben előírtakat. De mindennek ellenére a „barátsági szerződés” az antifasiszta propaganda leállításával katasztrofális hatást gyakorolt a Szovjetunió önvédelmére, az egész nemzetközi munkásmozgalomra és antifasiszta nyilvánosságra. E szerződés mind a mai napig ideológiai eszközül szolgál azok számára, akik a szovjet–német együttműködés dimenzióit az eredeti határokon messze túlviszik azzal a céllal, amelyet jelen írás keretei között fentebb felvázoltunk. A német–szovjet megnemtámadási szerződés megítélésének konszenzusos mércéje Churchill fentebb említett rádióbeszéde lehet, amelyben a paktumot, illetve következményeit így ítélte meg: „Oroszország az önérdek hideg politikáját követte. Mi azt kívántuk volna, hogy az orosz hadseregek a jelenlegi vonalon mint Lengyelország szövetségesei álljanak, ne mint támadók. De az a tény,

²⁴ Vö. GYUKOV: i. m., 29–31, 47–52. o.; M. LMJARV: *Baltyijskie sztrani v 1939–1940 gg.: zamiszl'i i vozmozsnoszt'yi. Mezs'dunarodnij krizisz 1939–1941 gg. Ot szovetszko-germanszkih dogovorov 1939 goda do napagyenija Germanyii na SZSZSZR.* Moszkva, 2006, Vecse, 276. o.

²⁵ Lásd Franz Walter Stahlecker, SS Brigadenführer, az Einsatzgruppe „A” parancsnoka jelentését 1941. október végén in *Pribaltyika. Pod znakov szvasztyiki (1941–1945). Szbornyik dokumentov. Objegyinyonnaja redakcija MVD Rosszii. Asszociacija „Vojennaja knyiga”*, Moszkva, 2009, Kucs-kovo Pole. A litvániai és lettországi helyzettel szembeállította Stahlecker a belorusszait, mert ott „a lakosság nem kész semmiféle pogromra”. 160–163. o.

hogyan az orosz hadseregek ezen a vonalon állnak, ez nyilvánvalóan szükséges volt Oroszország biztonsága érdekében a náci fenyegetés ellenében. Mindenesetre ez a vonal ott van és létrejött egy keleti front, amelyet a náci Németország nem mer megtámadni.”²⁶ Igen, a 30-as évek olyan korszak volt, amikor az egymásnak feszülő nacionalista nemzetállamok vélt vagy valós érdekei – láttuk ezt a lengyel–balti összefüggésben is vagy a müncheni politikában – önsorsrontó módon minden józan számításnál, minden más megfontolásnál erősebbnek bizonyultak. Valójában az „önérdek hideg politikája” már senkit nem érhetett meglepetésként 1939-ben. Nem volt ugyanis egyetlen állam sem Európában, amely korlátozta volna önmagát. Amikor a náci Németország 1941. június 22-én végül megtámadta a Szovjetuniót, maga tépte szét a paktumot. Utólag a paktumot úgy beállítani, mint valamiféle stratégiai szövetség dokumentumát, amely „logikusan” következett a „totalitárius diktatúrák” természetéből, nem több tehát, mint közönséges történelemhamisítás, a történetírás politikai „pamfletírássá” züllesztése. Nyilvánvaló, hogy a paktum történetének „átírása”, illetve átértelmezése a Szovjetunió korabeli történetének más kérdéseit is elkerülhetetlenül érintette.

A történetírás jelzett „pamfletizálásába” tartozik magának a Szovjetunió náci Németország általi megtámadásának a „preventív háborúként” való ábrázolása. Itt a legszorosabb a kapcsolat a meg nem támadási szerződés hamis értelmezésének szükségleteivel. Ugyanis, ha a Szovjetunió akarta megtámadni a náci Németországot, akkor az csak egy világforradalmi stratégia jegyében történhetett, amelynek végső soron a kapitalizmus megdöntésében kellett kulminálnia a nyugati demokratikus országokban.

A nagy honvédő háború történetének ilyen meghamisítása sok évvel ezelőtt elkezdődött, még valamikor a 90-es évek legelején, amikor Goebbels cinikus ötletét, miszerint a náci Németország csak „preventív háborút” indított a Szovjetunió ellen (úgymond, a szovjetek akartak elsőként támadni) könyv formában, kicsit „kiszínezve” piacra dobták Moszkvában. A 2003-ban elhunyt híres író, Vlagyimir Bogomolov így vélekedett az esetről: „Még 1993 elején tudomásomra jutott, hogy V. B. Rezun katonaszökevény (Szuvorov álnéven) könyveit »fentről« szorgalmazták és részben (olcsó papír rendelkezésre bocsátásával) szponzorálják.”²⁷ Magyarországon is mindjárt akadt a hamisításnak földi apostola.²⁸ Legalább ilyen népszerű volt az a nyilvánvalóan hamis dokumentum („Generalnoe szoglasenyije” – általá-

²⁶ W. CHURCHILL: *The Second World War*. London, 1948, Houghton Mifflin, II. köt. 42. o.

²⁷ Idézi I. SZMIRNOV: Barna partedli az aranyifjúnak. *Eszmélet*, 84. sz., 192. o. (Oroszul: Ilja SZMIRNOV: Koricsnyevij szlunyavcsik dlja malcsika-mazsora. *Szkelisz*, 2008/3. 154–161. o.)

²⁸ Az orosz nyelv és az orosz források ismerete nélkül Ungváry Krisztián igen határozottan foglal állást hosszú évek óta a szovjet történelem kérdéseiben. Lásd ennek lelepleződését az *Eszmélet* folyóiratban. WERTH Mark: Az Ungváry jelenség. *Eszmélet* (2002. ősz) 55. sz. és a témakör kerekasztal vitáját lásd Konok Péter – Krausz Tamás – Sipos Péter – Ungváry Krisztián – Vargyai Gyula – Zeidler Miklós: Magyarország és a II. világháború. *Eszmélet*, (2003. tavasz) 61. sz. Ungváry nyomdokain ha-

nos egyezmény), amelyet a Pamjaty nevű szélsőségesen nacionalista és antiszemita szervezet vezetője, Dmitrij Vasziljev mutatott be 1999-ben Moszkvában azzal a céllal, hogy Hitler és Sztálin közeledését abszolutizálja. A „dokumentum” azt volt hivatva bizonyítani, hogy az NKVD Állambiztonsági Főigazgatósága és az NSDAP állambiztonsági főhivatala (Gestapo) kölcsönös együttműködésre lépett, kölcsönös segítséget nyújtottak egymásnak. A dokumentum, amely oly mértékben volt hamisítvány, hogy szerzői kénytelenek voltak a sok képtelenség miatt „újra-szerkeszteni” és újra közreadni, azt a sztorit adta elő, hogy az NKVD és a Gestapo közösen kívántak fellépni a „zsidó fenyegetés” ellen. Még könyvek is keletkeztek a képtelen hamisítást igazolandó.²⁹ Sajnos Magyarországon is gyökeret vert a hamisítás „rendszeráltó iskolája”. Ehhez hasonló koncepciózus hamisítás – szintén a paktummal kapcsolatos torzítás eszköze –, melyet – az említett – magyar történész importált Magyarországra: egy 1939. augusztus 19-i soha el nem hangzott Sztálin-beszédre épül. Az említett vitában ezt a hamisítást magyar történészek visszautasították. Jellemző, hogy a kritikákra adott válaszában a megszólított történész egyetlen szót sem vesztegetett a nem létező dokumentumra mint „bizonyítékra”. Régi időket idéz a történetírás történetében: ha a dokumentum nem is létezik, a koncepcióra még szükség van... Ma már a nevetségesség határát súrolja, ha valaki Sztálint még 1939-ben is „a világforradalom imperialista terjesztőjeként” vagy a Gestapo támogatójaként kívánja ábrázolni.³⁰ Ám a történetírásnak – ha csak nem akar a politika szolgálóleánya lenni – nem lehet célja a Szovjetunió, az államszocializmus történetének kriminalizálása³¹ azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy az új rendszer ideológiai legitimációját erősítse az egykori „szocialista blokk” utódállamaiban.

lad L. Balogh Béni és Kolontári Attila is. Lásd KRAUSZ Tamás: Egy levéltári kurzuskötet a Győzelem 70. évében. *Eszmélet*, (2015. nyár) 106. sz., 86–99. o.

²⁹ Lásd e hamisításról és annak hatásairól Gyukov: i. m., 21. o. skk.

³⁰ Vö. UNGVÁRY Krisztián: Egy paktumról. *Élet és Irodalom*, 2010. szeptember 27. Sz. BIRÓ Zoltán rekapitulálta vitacikkében az eredeti tényállást: Érvék és paktumok. *Élet és Irodalom*, 2009. okt. 9.

³¹ Vö. BARTHA Eszter: Ideológiák rabságában: a náciizmus és a kommunizmus „azonosságáról”. In KRAUSZ Tamás – BARTA Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Budapest, 2014, Russica Pannonicana, 316–338. o.

AJÁNLOTT IRODALOM

A. O. CSUBARJAN: *Kanun tragegyii. Sztalin i mezsdunarodnij krizisz. Szentjabr 1939–ijuny 1941 g.* Moszkva, 2008; Isaac DEUTSCHER: *Sztálin.* Budapest, 1990, Európa; DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada.* Budapest, 1997, MTA TTI, (História Könyvtár); A. P. GYUKOV: *Pakt Molotova i Ribbentropa v voproszah i otvetah.* Moszkva, 2009, Fond Isztoriceszkaja Pamjat; KRAUSZ Tamás: *Viták Magyarországon a német–szovjet meg nem támadási egyezmény értékeléséről.* In uő: *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében.* Budapest, 2011, Russica Pannonica-na (Ruszisztikai Könyvek XXXIII.) 106–121. o.; M. I. MELTYUHOV: *17 szentyabrja 1939: szovjetszko-polszkije konflikti, 1918–1939.* Moszkva, 2009, Vecse; SIPOS Péter: *A II. világháború és az azt követő békék.* Budapest, 1991, IKVA; Raymond James SONTAG – James Stuart BEDDIE (eds): *Nazi-Soviet Relations. Documents from the Archives of the German Foreign Office.* Washington, 1948, U.S. Government Printing Office; L. F. SZOCKOV (összeáll.): *Pribaltyika i geopolityika. 1935–1945. Raszszekrecsennie dokumenti Szluzsbi vnyesnyej razvedki Rosszijszkoj Fegyeracii.* Szluzsba vnyesnyej razvedki Rosszijszkoj Fegyeracii, Moszkva, 2009, Arhiv SZVR Rosszii; *Szecreti polszkoj polityiki. Szbornyik dokumentov (1935–1945).* Szosztavityel: L. F. SZOCKOV, Moszkva, 2009, Ripol Klasszik; A. J. P. TAYLOR: *A második világháború okai.* Budapest, 1998, Scolar Kiadó.

A szovjet–magyar kapcsolatok a háborús bűnösök felelősségre vonásának kérdésében 1945–1949

„Azok [...], akik részt vettek [...] a Szovjetunió azon területein elkövetett öldöklésekben, amelyekről most söpri ki az ellenséget, tudni fogják, hogy vissza fogják őket vinni bűncselekményeik színhelyére és azon a helyen fognak felettük ítélkezni azok a népek, amelyeket ők bántalmaztak” – ígérték a szövetséges nagyhatalmak képviselői az 1943. október 30-i moszkvai nyilatkozatban.¹ A tengelyhatal-

mak keleti megsemmisítő háborújába keveredő, s abban aktívan részt vevő Magyar Királyi Honvédség tagjai háborús bűnök sorozatát követtek el szovjet területeken, mely meghatározta a szovjet szervek működését Magyarországon a háborút követő időszakban.

Tanulmányom első felében azt a jogszabályi háttérrel vizsgálom meg, mely meghatározta a háborús bűnösök kiadatásának kérdését a vizsgált időszakban. Ezt követően a két ország közötti kiadatási eljárások és egyéb nemzetközi interakciók legfőbb vonásait tekintem át.

Jelen írásomban nem foglalkozom azokkal az esetekkel, amikor magyar állampolgárokat – elsősorban polgári személyeket – a Vörös Hadsereg bevonulását követően elkövetett cselekmények (szovjet katonák elleni atrocitás, kémkedés stb.) vádja alapján vontak felelősségre. Terjedelmi okok miatt azzal a kérdéssel sem foglalkozhatok, hogy a szovjet és a magyar szervek között milyen kapcsolat alakult ki a népbíráskodás felügyeletében.²

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) XIX-E-1-i 67. dob. Di-39620/1948

² Tanulmányom forrásanyagának alapját az Igazságügyi Minisztérium VII. Nemzetközi jogi ügyosztályának iratanyaga (MNL OL XIX-E-1-i), illetve a Magyar Külügyminisztérium Szovjetunió

A háborús bűnösök felelősségre vonásának jogi háttere

A háborút követő háborús felelősségre vonást szabályozó nemzetközi egyezmények³ egyik legfontosabb alapvonása az volt, hogy a forum delicti commissi jogelvet (miszerint minden háborús bűnöst abban az országban vonjanak felelősségre, amelyben cselekményeit elkövette) részesítették előnyben a háborús bűnösök felelősségre vonásakor.⁴

Szovjet részről a háborús bűnösök felelősségre vonásának alapját a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1943. április 19-i *A német fasiszta gonosztevők, a szovjet polgári lakosság és a fogságba esett vörös katonák körében gyilkosságokat és kínzásokat elkövetők, a kémek és a hazaárulók megbüntetéséről* című rendelete adta meg. Ennek a jogszabálynak az 1. pontja terjesztette ki a szovjet hadbíráskodást a magyar „fasiszta gonosztevőkre” is. A háborús bűnösök felelősségre vonásában szovjet részről csak hadbíráskodási szervek vettek részt, így előbb a tábori hadbíráóságok, majd 1944-től a területileg illetékes NKVD, aztán MVD karhatalmi alakulatok katonai törvényszékeinek hatáskörébe került.⁵

A háborús bűnösökkel vádolt magyar állampolgárok két módon kerülhettek a szovjet bírászkodás hatáskörébe. Egyfelől hadifogolyként, mely eljárás jogszerűségét a magyar szervek nem vonták kétségbe. Másfelől különböző szovjet nyomozati szervek – Szmersz, NKVD, MVD – nyomozásának eredményeképpen. Ebben az esetben is két esetet különböztethetünk meg. Egyrészt az előrenyomuló Vörös Hadsereg hátsó területein – az arcvonaltól 50–100 km-es távolságon belüli területen – elfogottakra, még ha nem is voltak a honvédség tagjai, a szovjet katonai bírászkodás vonatkozott, mivel még nem állt helyre a polgári közigazgatás.⁶ Másrészt a szovjet

TÜK (1945–1964) iratanyagának 239. tétele – Háborús bűnösök kiadatási ügyei (Szovjetek által háborús és népellenes bűnök címén letartóztatott személyek ügyei stb.) – adta.

A háborús bűnösök kiadatásának problémája még nem feltárt a történeti irodalomban. Ugyan az alábbi tanulmány középpontjában a magyar–szovjet kiadatás található, értékes adalékokkal szolgál a háború utáni kiadatási eljárások kérdéséhez: GALÁNTA Gergely: Adalékok a délvidéki háborús bűnösök Jugoszláviába irányuló kiadatási eljárásaihoz. *Limes* (22. évf.) 2009/3, 177–202. o.; KERESZTES Csaba: Egy nemzetközi kiadatás folyamata. Rajnay Károly vezérőrnagy kiadása Romániának. 1946–1956. *Várad* (9. évf.) 2010/2, 84–93. o.

³ Londoni Szövetségi Nyilatkozat (1942. január 13.), *Háromhatalmi nyilatkozat a kegyetlenkedésekről* című moszkvai deklaráció (1943. október 30.), *Az európai tengelyhatalmak háborús főbűnöseinek üldözéséről és megbüntetéséről* szóló 1945. augusztus 8-án aláírt egyezmény.

⁴ VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956)*. Budapest, 2009, Russica Panonica, 189–190. o.; ZINNER Tibor: Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra. *Budapest Főváros Levéltára Közleményei* (2. évf.) 1984/1, 137–138. o.

⁵ VARGA: i. m., 189–203. o.

⁶ Amennyiben a harcok végeztével a Vörös Hadsereg tagjai ellen követtek el támadásokat, akkor ezek az ügyek szovjet hadbíráóság elé kerültek. Ez a gyakorlat megmaradt az 1440/1945. M. E. sz. rendelet kiegészítését követően is, mely ezeket a cselekményeket háborús bűnökké nyilvánította, így a

hatóságok – legtöbbször a magyar államvédelmi szervek közreműködésével – a katonai igazgatáson kívül eső, a polgári közigazgatás által igazgatott területen tartóztattak le személyeket. Amint tanulmányom további részében kifejtem, ezeket a szovjet intézkedéseket legtöbb alkalommal a magyar igazságügyi és külügyi szervekkel való előzetes egyeztetés nélkül tették meg, s a magyar fél felé nem indokolták lépéseiket. Amikor ezt szovjet részről mégis megtették, akkor a fegyverszüneti egyezmény által a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak juttatott igen tág és általános jogkörökre hivatkoztak.

Magyarország az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 525. M. E. sz. rendeletével kihirdetett, majd az 1945: V. törvénycikkben becikkelyezett, 1945. január 20-án aláírt moszkvai fegyverszüneti egyezmény 14. pontja értelmében nemzetközi jogi kötelezettséget vállalt arra, hogy közre fog működni a háborús bűncselekményekkel vádolt személyek letartóztatásában. Ennek ellenőrzésére – a fegyverszünet 18. pontja alapján – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság volt jogosult.

Az 1945 februárjában életbe lépő 81/1945. M. E. sz. népbíráskodásról szóló rendelet még csak azt szögezte le, hogy a népbíróság joghatósága a tettes kiadatásának elrendeléséig áll fenn. Már a rendelet minisztertanácsi vitájában megjelenik az a probléma, miszerint a rendelet szövegének kiadatásra vonatkozó része mennyiben áll összhangban a nemzetközi kötelezettségekkel.⁷

A kiadatás kérdésének rendezésére 1945 júliusáig kellett várni. A rendelet minisztertanácsi indoklása alapján két tényező is szükségessé tette ennek rendezését. Egyrészt a Szövetséges Hatalmak ellenőrzése alatt lévő Magyarország és a külföldi államok között nemzetközi érintkezés nem volt, illetve megszűnt a bűnügyi jogsegély tárgyában létrejött egyezmények hatálya. Másrészt panaszként fogalmazódott meg, hogy több alkalommal a magyar közigazgatási hatóságok a különböző kérelmeket anélkül teljesítették, hogy intézkedésük megtétele előtt felettes hatóságuktól erre engedélyt kértek és nyertek volna.⁸ Réczei László, a Nemzetközi Jogi Osztály vezetője abban jelölte meg a rendelet célját, hogy a kiadást egyszerűsítsék és az igazságügyi miniszter hatáskörébe utalják.⁹

Az 1945. július 11-én kiadott 1945. évi 4.770. sz. M. E. rendelet szabályozta a magyar állam együttműködését a külföldi hatóságokkal a háborús bűncselekményekkel terhelt személyek büntetőjogi üldözésében. A mindössze három paragrafusból álló rendelet igen tág teret biztosított a Szövetséges Ellenőrző Bizottság

népbíróságok körébe utalta. In SZAKÁCS Sándor – ZINNER Tibor: „A háború „megváltozott természete” – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948. Budapest, 1997, Genius Gold Bt., 178. o.

⁷ Szűcs László (szerk.): *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei: 1944. dec. 23.–1945. nov. 15.* Budapest, 1997, Magyar Országos Levéltár, A köt., 143. o.

⁸ Szűcs (szerk.): i. m., 661. o.

⁹ RÓNA Péter – ZINNER Tibor: *Szálasiék bilincsen.* Budapest, 1986, Lapkiadó Vállalat, 1. köt., 55. o.

működésére. A külföldi állam vagy a SZEZ megkeresése tárgyában a külügyminiszterrel egyetértve az igazságügyi miniszter intézkedett. A rendelet 2. §-a értelmében kiadatást alsóbb hatóságoknál – így a területileg illetékes népügyészségnél – is kérvényezhette a külföldi hatalom.

A rendelet első tervezete¹⁰ egy jóval részletesebb, 22 paragrafusból álló szabályozását tartalmazta a kiadás kérdésének. Bár nem valósult meg, a háborús bűnösök kiadása ügyében az Igazságügyi Minisztérium, illetve az alsóbb fokú igazságszolgáltatási fórumok azokat a követelményeket próbálták – hasztalan – érvényesíteni, melyek ebben tervezetben voltak lefektetve. Így például a meg nem valósult rendelettervezet 8. §-a meghatározta a kiadás iránti kérelem tartalmi elemeit.¹¹ A dokumentum 12. § b) pontja pedig kizárta a jogsegély keretében kiadható személyek körében azokat, akik ellen „a vonatkozó bűncselekmény elkövetése miatt a Magyarországon tartózkodó terhelt ellen a magyar bíróság előtt már bűnvádi eljárás van folyamatban, vagy ha e bűncselekmény elkövetése miatt a magyar bíróság a terheltet már elítélte”.¹²

Ennek ellenére is sok kérdés maradt megválaszolatlanul a háborús bűnösök kiadásával kapcsolatban. A legfőbb probléma az volt, hogy a magyar büntetőkönyv (1878. évi V. tc.) 17. §-a első bekezdésének azon rendelkezését, mely szerint magyar honos más állam hatóságának sohasem adható ki, expressis verbis nem helyezte hatályon kívül.

A külügyminiszter által a magyar kormány nevében a SZEZ-hez intézett 32.496/po.-1945. iktatószámú 1945. október 24-én kelt szóbeli jegyzékben arról kért állásfoglalást a SZEZ-től, miszerint „az érdekelt külföldi kormányok részéről kikért magyar állampolgárságú háborús bűnösök kiadását a fegyverszüneti egyezmény 14. pontja értelmében foganatosítani kell-e, vagy pedig a magyar kormány közreműködési kötelezettségének a terhelt háborús bűnösnek Magyarországon való elítélésével is eleget tehet-e”.¹³ A SZEZ 1945. november 18-i ülésének döntése alapján a fegyverszüneti egyezmény hatályon kívül helyezte a magyar törvények vonatkozó előírásait.¹⁴

¹⁰ Az elfogadott tervezett harmadik szövegváltozat volt a rendelet előkészítés során.

¹¹ „A kiadás iránti kérelemnek tartalmaznia kell a terhelt személyi viszonyaira, különösen állampolgárságára vonatkozó adatokat, a terhére rótt háborús bűncselekmény rövid leírását, elkövetésének helyét és idejét, végül annak megjelölését, hogy a kiadást kérő államban milyen hatályban lévő jogszabály rendelkezései alapján tekintendő a szóban lévő bűncselekmény háborús bűncselekménynek. Abban az esetben, ha a megkereső állam bírósága a terheltet távollétében már elítélte, a kiadás iránti kérelméhez csatolnia kell a vonatkozó ítélet egy hiteles kiadmányát és közölni kell azt is, hogy azaz ítélet jogerőre emelkedett-e, vagy nem.”

¹² MNL OL XIX-E-1-i 3. dob. D 758/1945. – 3.862.I.M. Rendelettervezet a háborús bűncselekményekkel terhelt személyek büntetőjogi üldözése céljából nyújtandó jogsegély tárgyában

¹³ FEITL István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei. 1945–1947.* Budapest, 2003, Napvilág Kiadó, 105. o.

¹⁴ FEITL (szerk.): i. m., 115. o.

A párizsi békeszerződés 1947. február 10-i aláírásával a megszűnő Szövetséges Ellenőrző Bizottság jogkörét – a békeszerződés 6. cikkelye alapján – a Szovjetunió, az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok Budapesten működő diplomáciai képviselői vették át. A 1947. évi XVIII. törvénycikkkel becikkelyezett békeszerződés továbbra is előírta Magyarország számára a háborús bűnökkel vádolt személyek letartóztatását és kiadatását bírósági eljárás lefolytatása végett.

Noha a 4770/1945 M. E. rendelet hatálya továbbra is fennállt, a Szovjetunióval való jogsegélyügyek rendezésének kérdése ismét felmerült. Ezt több tényező is motiválhatta, így a megelőző évek során előkerülő együttműködési problémák orvoslásának igénye, a békeszerződés aláírásával és a SZEB megszűnésével Magyarország megváltozott nemzetközi jogi státusza, de megváltozott magyar belpolitikai helyzet is, melyre nagyobb bizalommal tekintettek a szovjetek. Ugyan – a román példával ellentétben¹⁵ – nem jött létre a Szovjetunióval kiadási egyezmény, 1948. január 26-án és 28-án a Külügyminisztériumban Tiskov budapesti szovjet nagykövettel történt tárgyalás során számos jogsegélyre vonatkozó kérdést sikerült rendezni – vagy legalábbis ígértet kaptak rendezésükre.¹⁶

Vélhetően a hidegháborús körülmények – elsősorban a jugoszláv konfliktus¹⁷ – miatt 1949-re csökkentették a diplomáciai képviselők jogkörét. Az Igazságügyi Minisztérium 1949. március 7-én kelt, Bi.1451/1/1949.I.M.VIII. sz. rendelete szerint a külföldi államok Magyarországon székelő követségei csupán a Magyar Külügyminisztérium közvetítésével érintkezhetnek a belföldi magyar hatóságokkal – tehát a magyar igazságügyi hatóságokkal is –, de a külföldi konzulátusok közvetlenül is fordulhattak adott esetben a magyar szervekhez.¹⁸ Júniusban a magyar hatóságoktól megkövetelték, hogy a Magyarországon működő konzulátusok által kért ügyekről küldjenek másolatot a Külügyminisztérium számára.¹⁹ Augusztusban viszont már azt hangsúlyozták, hogy függetlenül az idegen külképviselet státuszától (követség, konzulátus), a közvetlenül érkező megkereséseket eredetiben és rájuk vonatkozó választervezetekkel együtt az Igazságügyi Minisztériumhoz kellett felterjeszteni.²⁰

A szovjet–magyar együttműködés gyakorlata

A 2. és a 3. Ukrán Front kémelhárító szervei a háborús bűnökkel vádolt magyar katonák és politikusok nevét tartalmazó listákkal érkeztek Magyarország területére. Ezeket a listákat magyar segítséggel – az országba visszatért kommunista politiku-

¹⁵ CSÁNK Béla: Háborús bűnösök kiadása. *Népbírósi Közlöny* (2. évf.) 1946/6, 3. o.

¹⁶ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 24–25. o. (112832/8–48.)

¹⁷ 1948-tól a magyar fél elutasította a jugoszláv kérelmeket. In GALÁNTHA: i. m., 196–197. o.

¹⁸ Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) XXV.1.d. 1. dob. 1949. El. I.A/18

¹⁹ BFL XXV.1.d. 1. dob. 1949. El. I.A/18/3

²⁰ BFL XXV.1.d. 1. dob. 1949. El. I.A/18/4

sok, illetve az Ideiglenes Nemzeti Kormány közreműködésével²¹ – állították össze. Abakumov Sztálinnak írt jelentése szerint 1945 augusztusában a Szmers őrizetében 374 német, román, magyar és szlovák ellen folyt nyomozás.²² A SZEB 1945 augusztusában egy 87 fős jegyzéket adott át, amelyben a Szovjetunió területén háborús bűnök elkövetésével vádolt személyek szerepeltek,²³ és ezek elleni nyomozást pedig 141.335/1945.-VI/I. BM. sz. körrendelet indította el.²⁴ Ezzel párhuzamosan Gyöngyösi János 1945. augusztus 27-i Puskin magyarországi szovjet nagykövettel való találkozásán a szovjet fél „hivatalosan felszólította a magyar kormányt, hogy azoknak a háborús bűnösöknek a listáját nyújtsa be a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál, akik nem a Magyar Népbíróság, hanem a nemzetközi törvényszék elé tartoznak”.²⁵

A szovjet szervek magyarországi nyomozásaikhoz illetve őrizetbe vételeikhez igénybe vették a magyar nyomozati szervek,²⁶ elsősorban a HM Katonapolitikai Osztályának segítségét. A magyar nyomozati szervek a BM 140.600/1945.-VI/1. sz. körrendelete alapján nem működhetek volna együtt közvetlenül a szovjet nyomozóhatóságokkal, hanem csak a népügyészségek bevonásával teheték volna meg ezt,²⁷ viszont a gyakorlatban a szovjet társszervek utasításait követték. Ez fakadt egyrészt a magyar titkosszolgálati szervek létrejöttének körülményeiből és a szovjet szolgálatokkal való szoros intézményi kapcsolatból,²⁸ másrészt a szervezetek

²¹ Például Werth Henrik háborús felelősségére az Ideiglenes Kormány 1945. februári jegyzéke hívta fel a figyelmet. Lásd Vaszilij HRISZTOFOROV – VARGA Éva Mária: Werth Henrik vezérkari főnök vallomásai szovjet fogságban. In BARTHA Eszter – KRAUSZ Tamás (szerk.): *Háború és nemzeti emlékezet*, Budapest, 2011, Russica Pannonica, 194. o.

²² 1945. február 16-i jegyzékben nem található a megszállt területekre vonatkozó háborús bűnös, melyet ekképp indokoltak meg: „Nem áll rendelkezésre adat a magyar kormánynak azokról, akik a háború alatt egyes megszállt területeken követtek el a nemzetközi joggal és az emberiséggel össze nem egyeztethető cselekményeket, bár kétségtelenül ezek is háborús bűnösökként fognak bűnhődni.” Egy március 29-i listán megjelenik a megszállt területeken elkövetett háborús bűnösök ügye, de csupán egy személy nevét említik. In MNL OL XX-1-a 18. dob. XVIII. A-1.

²³ KRAUSZ Tamás – VARGA Éva Mária: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok (1941–1947)* Budapest, 2013, L'Harmattan, 12. o.

²⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 4.1. A-1234

²⁵ MNL OL XIX-B-1-az Parancsgyűjtemény – 1945. 1. dob. 36. sz.

²⁶ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 3. o. (IV. 310).

²⁷ ZINNER Tibor – NAGY Zoltán: Adalékok a háborús és népellenes bűncselekményeket „elkövetők” felelősségre vonásához: (avagy miért kell a semmisségi törvény). *Büntetőjogi Tanulmányok* (2. évf.) 2000, 52. o.

²⁸ MNL OL XIX-B-1-az Parancsgyűjtemény – 1945. 1. dob. 35. sz.

²⁹ Erről lásd PALASIK Mária: A politikai rendőrség háború utáni megszervezése. In GYARMATI György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Budapest, 2000, Történeti Hivatal, 33–55. o.; DAVID Ferenc: A magyar katonai titkosszolgálatok és a szovjet partnerszolgálatok kapcsolata 1945 és 1947 között. In BEBESI György – LENGYEL Gábor (szerk.): *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről*. Pécs, 2013, PTE BTK (Kutatási Füzetek 18.) 295–308. o.

között fennálló személyi átfedésekből is.²⁹ Kutatásaim során még nem találtam arra vonatkozó információkat, hogy pontosan milyen keretek között zajlott a szovjet és a magyar állambiztonsági szervek közös munkája a háborús bűnösök felderítése kapcsán, de az megállapítható, hogy a szovjet hatóságok által letartóztatott magyar állampolgárok jelentős hányada ellen népbírósi eljárás volt folyamatban, vagy ilyen eljárást szüntettek be.³⁰ Ez alapján az valószínűsíthető, hogy a magyar nyomozati szervek elsődleges fontossága abban mutatkozott meg, hogy az igazoló bizottsági, népügyészégi eljárások során gyanúba keveredett, de – általában bizonyíték hiányában³¹ – felmentett katonákra hívták fel a szovjet szervek figyelmét. Ennek értelmében a politikai rendőrség aktív segítsége a szovjet állambiztonsági szervek számára beleilleszkedik a magyar nyomozati szervek abbéli törekvésebe, hogy felülírja a népbíráskodás munkáját.³²

Habár a fentebb ismertetett jogszabályok tág teret adtak a magyar állampolgárok kiadatására, a szovjet szervek általában nem voltak tekintettel sem a kiadatás jogszerűségére, sem a magyar hatóságok tevékenységére. A szovjet fél e lépéseinek indítékai még nem teljesen feltártak, de ez mindenképpen adódhatott a magyar szervekkel szembeni bizalmatlanságból és a népbíráskodásnak – a szovjet kritikák szerinti – elégtelen üteméből.³³

A szovjetek által megfogalmazott kritikák nem voltak alaptalanok. Bizonyíték hiányában számos a keleti fronton elkövetett bűncselekményekkel kapcsolatos eljárás akadt el,³⁴ bár ebben alapvetően közrejátszott az a tény, hogy a lehetséges tanúk és vádlottak jelentős hányada még szovjet hadifogságban volt.³⁵ A túlterhelt magyar igazságszolgáltatási és nyomozati szervezet még a szovjetek által kért kiadatásokat is késve teljesítette. Így a már említett 1945. augusztusi SZEK-jegyzé-

²⁹ Például a KATPOL egyik nyomozója, Páricsi Ernő úgy vett részt a háborús bűnösök felkutatásában, hogy az NKVD állományában volt. DÁVID Ferenc: *A magyar katonai titkosszolgálatok megszervezése – A HM Katona Politikai Osztály szervezete, feladata és működése, 1945–1947*. Doktori disszertáció, Pécs, 2015, PTE BTK, 221. o.

³⁰ Lásd KRAUSZ–VARGA: i. m., 11. o., FÓRIS Ákos: Adalékok a magyar háborús bűnösök Szovjet-unióhoz való kiadatásához (1945–1947). In BENE Krisztián (szerk.): *Európa periferiáján*. Pécs, 2015, PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport (MOSZT könyvek 8.) 275–285. o.

³¹ A népbírósi felmentő ítéleteket el kell küldeni az illetékes politikai rendőrségnek. In MNL OL XX-4-a l. dob. 43871/1946. IM. X.

³² Például az internálás intézménye. Erről lásd PALASIK Mária: Bizalmas belügyminiszteri rendelet az internálások ügyében (1945). *Társadalmi Szemle* (52. évf.) 1997/7, 87–94. o.

³³ Például Vorosilov az alábbi kijelentést tett a SZEK 1945. június 5-i ülésén: „A 14. pont, vagyis a háborús bűnösök elfogása és bíróság elé állítása terén magyar kormány nem sokat tett.” In FEITL: i. m., 50. o.

³⁴ Lásd például Pápa Nándor és társainak ügyét, ahol Luczi Istvánnak a szovjet hadifogságból való hazajövelele indítja el újra az eljárást. BFL VII.5.e 7555/1950.

³⁵ „A nagy fasiszták vagy orosz hadifogságban vannak, vagy az orosz politikai hatóságok szedték össze.” Major Ákos levelét idézi MIKÓ Zsuzsanna: *A Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsa működése és ügykezelési gyakorlata (1957–1963)*. Doktori disszertáció, Budapest, 2013, ELTE BTK, 28. o.

ken szereplő Csendes Imre ellen csupán 1947 márciusában kezdtek nyomozni a magyar hatóságok.³⁶

A magyar szervek számára a legnagyobb problémát azok az esetek jelentették, amikor népbírói eljárás során, általában kihallgatás ürügyén hurcolták el a vádlottakat a szovjet szervek, s későbbiekben ezekről a személyekről tájékoztatást nem adtak. Ilyen alkalmakkor a magyar hatóságok sérelmezték, hogy a szovjet hatóságok a minisztérium értesítése nélkül, mindenféle bírói határozat hiányában, hamis indokkal vitték el a gyanúsítottakat – illetve az ügyszőz tartozó iratanyagot –, ezekkel lehetetlenné téve az eljárás folytatását. Habár a magyar igazságszolgáltatás szerette volna elérni, hogy az elsőfokú ítélet meghozatalának ideje olyan határnap legyen, amelynek eltelte után előterjesztett kiadási kérelemnek büncselekmény azonossága esetén ne lehessen helyet adni,³⁷ a kiadási kérelmeket utólagosan is kiadták arra hivatkozva, hogy az ellenkezés „amúgy sem vezetne eredményre”, mivel „az ügyosztályunk [Nemzetközi jogi osztály – F. Á.] a múltban a SZU irányában a háborús bűnösök kiadási iránti ügyekben eddig nem tudta érvényre juttatni a kérelem alakiságára vonatkozó [...] álláspontot”.³⁸

A békeszerződés aláírásával alapvetően megváltozott Magyarország nemzetközi jogi státusza. A magyar fél szerint a békeszerződés 6. cikkelye csupán anyagi jogi rendelkezéseket tartalmazott, „amidőn megállapítja, hogy Magyarország meg fogja tenni a szükséges lépéseket aziránt, hogy biztosítsa a háborús bűnösök [...] letartóztatását és bírósági eljárás végett való kiadását. Mivel a békeszerződés nem írja körül, hogy milyen eljárási rendelkezések irányadók, a szerződéses rendelkezés hiányában, a nemzetközi gyakorlatban kialakult általános elveket kell figyelembe venni.” Az új helyzetben az igazságügyi miniszter hangot adott szakmai véleményének, miszerint ezt követően az említett személyek kiadását Magyarország csak bírósági eljárás végett a megkereső állam bírósági határozatának közlésével legyen köteles engedélyezni. Ugyan korábban egyszerű névjegyzék alapján eszközölték a magyar hatóságok a kiadásokat, viszont ebben az időszakban a magyar szuverenitás korlátott volt „és a megszálló hatalom részéről messzemenő előzenységnek volt tekinthető az az eljárás, hogy a háborús bűnösök elfogatását és elszállítását nem saját hatáskörében eszközölte”.³⁹

A kiadás problémája felvetődött az 1948. januári külügyminisztériumban tartott tárgyaláson is. A magyar fél felvetette, hogy mivel a magyar jog a kiadási kérelmek kellő alátámasztására bírói határozat kiadását követeli meg, megkívánhatják-e a magyar szervek ilyen dokumentumok csatolását a szovjet szervek részéről. Tiskov tanácsos szerint a szovjet bíróságok csupán ítéleteket hoznak, viszont

³⁶ ÁBTL 3.1.9. V-121053 6. o.

³⁷ FÓRIS: i. m., 279–280. o.

³⁸ MNL OL XIX-E-1-i 41. dob. Di 32795/47.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 273–273/a o. (109540/1947)

a vádlott távollétében ez nem hozható, így nem folytatják le. A 1896. évi XXXIII. tc. 476. paragrafusában felsorolt határozatokat a Szovjetunióban az ügyészségek hozzák a bűnösséget megállapító határozataikban. Ebből adódóan a kiadatási kérelmeket ügyészségi határozatokkal tudnák alátámasztani.⁴⁰

Az eddigi gyakorlat során a szovjet–magyar együttműködést a háborús bűnösök kiadatására vonatkozólag egyoldalúnak ítélnénk meg, viszont a magyar szervek felkészületlensége is hátráltatta a szovjet fogságban lévő magyar háborús bűnösök kikérését. Visszatérő problémaként jelentkezett az, hogy nem tudták meghatározni a magyar szervek, hogy az adott személy hol található. Így a Budapesti Népbíróságnak a többrendbeli népellenes és háborús bűnökkel vádolt Bolhóy Imre ügyében tett kiadatási kérelmének továbbításától amiatt tekintett el az Igazságügyi Minisztérium, mert a gyanúsított tartózkodási helyeül csupán „Oroszországot” jelölték meg.⁴¹

Ugyancsak kétséges több esetben az, hogy a magyar hatóságok mennyiben kívántak élni jogsegéllyel a Szovjetunióban háborús bűnökkel vádolt vagy elítélt magyar állampolgárokkal kapcsolatban. A Pruzsinszky István kiadatásáról szóló miniszteri értekezleten a Nemzetközi Jogi Osztály azzal érvelt a SZEB utólagos kiadatási kérelmének elfogadása érdekében, hogy nehogy azt gondolják a szovjetek, hogy a magyar államapparátus ki akarja vonni a vádlottat a szovjet bíróságok felelősségre vonása alól.⁴² Csendes Imre kiadatási ügyében a Külügyminisztérium Politikai Osztálya pedig azt a véleményt fogalmazta meg, miszerint „nincs sok értelme, hogy az ilyen gyilkosok kiadását jogászi érvelésekkel hátráltassuk”.⁴³

A háborús bűnösök felelősségre vonásának kérdésében a szovjet–magyar kapcsolat legneuralgikusabb pontjának a szovjet hatóságok által letartóztatott, majd elítélt magyar állampolgárokról való adatszolgáltatást tekinthetjük. A szovjet fél abbéli gyakorlata miatt, miszerint nem bocsátottak rendelkezésre adatokat a magyar állampolgárok elítélésére vonatkozólag, több nem szándékolt problémát is előidéztek. Így ezen állampolgárok visszatérésüket követően büntetlen előéletűként szerepelhettek a magyar nyilvántartásokban. Ugyancsak fontos volt az ítéletekkel kapcsolatos információk megszerzése a házassági, örökösödési ügyek jogi vonatkozásban is.⁴⁴

A szovjet szervek magyarországi gyakorlata ellen hamar felmerültek panaszok. A Fegyverszüneti Ügyosztály az 1945. április 30-ig lévő időszakot ekképp értékelte: „Ami a fenti személyeknek az érdekelt kormányoknak való kiszolgáltatását illeti, arra tudtommal eddig csak azért nem került sor, mert a szovjet-orosz hatósá-

⁴⁰ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 25. o. (112832/8-48)

⁴¹ MNL OL XIX-E-1-i 67. dob. Di.17845/948.

⁴² MNL OL XIX-E-1-i 41. dob. Di 32795/47.

⁴³ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 272. o. (109540/1947).

⁴⁴ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 24. o. (112832/8-48).

gok e tekintetben önállóan intézkednek. A nyilvántartás és a tájékoztatás érdekében kívánatos volna, ha a Sz.E.B, a magyar kormányt értesítené, kit, hol és miért tartóztattak le, vagy szállítottak el az országból. A Sz.E.B. megkönnyítené azzal a magyar hatóságok munkáját, melyeket a máról-holnapra eltűntek hozzátartozóinak ezrei kéréseikkel és kérelmeivel ostromolnak.”⁴⁵ Ugyancsak kaotikussá tette az információszerzést az a tény is, hogy „a szovjet hatóságok is egymástól függetlenül tevékenykednek”.⁴⁶ Több esetben is a magyar fél azt a választ kapta a SZEB részéről, hogy az adott ügyről az illetékes szovjet katonai törvényszék tud felvilágosítást adni, de gyakran mire ezt az információt megkapta a magyar fél, a letartóztatást eszközöző szovjet alakulatot már áthelyezték. Jellemző, hogy a csernyigovi tábornokperről is csupán a szovjet hírügynökségen (TASZSZ) keresztül értesült a magyar külügy.⁴⁷

Pfeiffer Zoltán igazságügyi államtitkárként szükségesnek tartotta annak kiszöklését, hogy a szovjet katonai hatóságok közöljék a magyar állampolgárok ellen hozott ítéleteket, vagy legalább a magyar állampolgárokra kiszabott büntetéseket. Ennek érdekében 1946 szeptemberében levelet küldött a SZEB-nek. Tiskov tanácsos válaszában azt kérte a magyar szervektől, hogy konkrét egyéni megkeresésekkel ne forduljanak a szovjet hatóságokhoz, hanem az általános tájékoztatásra várjanak.⁴⁸

Tiskov követ az 1948. januári tárgyalás alkalmával indokoltnak tartotta a magyar fél által felvetett problémákat, s ígéretet tett arra, hogy általános közkérdéssel fog fordulni a szovjet katonai bírói szervekhez, és adatokat fog kérni az elítélt magyar állampolgárokra vonatkozólag. Emellett viszont azt is hangsúlyozta, hogy a magyar szervek ne forduljanak minden egyes elítélt ügyében a szovjet szervekhez, hanem várják be az általános adatszolgáltatás iránt előterjesztett kérvényükre a választ.⁴⁹

A magyar fél részéről néhány alkalommal felmerült, hogy a Szovjetunióban bíróság elé állított magyar állampolgároknak magyar állampolgárságú védőt biztosítanának. 1947 novemberében a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztálya a csernyigovi tábornokper ügyében kereste meg a külügyminisztert annak érdekében, hogy járjon közbe – a nürnbergi nemzetközi főtörvényszéken kialakított gyakorlatra hivatkozva – a vádlottak számára a saját állampolgárságú védők biztosítása érdekében. A Külügyminisztériumból elutasították a lehetőséget, ugyanis – a Jogi Főcsoport megállapítása szerint – nem ismertek olyan nemzetközi egyezményt, amely lehetővé tette volna ezt, illetve a korabeli magyar jogszabályok sem engedték meg a viszonyosságot, mivel Magyarországon csak magyar állampolgár lehet

⁴⁵ MNL OL XIX-E-1-i 3. dob. D 758/1945 1748–1749. o.

⁴⁶ MNL OL XIX-E-1-i 3. dob. D 758/1945 1770. o.

⁴⁷ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 141. o. (180329/1947).

⁴⁸ MNL OL XIX-E-1-i 20. dob. Di. 66060/946.

⁴⁹ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 24–25. o. (112832/8-48).

ügyvéd.⁵⁰ 1949-ben a szovjet nagykövetség jegyzékben értesítette a magyar felet arról, hogy magyar állampolgárok nem léphettek fel védőként a szovjet katonai bíróságok előtt, melyek a hadiállapot fennállása idején olyan magyar állampolgárok ügyeit tárgyalták, akik a szovjet haderő ellen bűncselekmény követtek el.⁵¹

A szovjet–magyar interakció jelentős hányadát a kegyelmi ügyek jelentették. Ebben a kérdésben nem ismert, hogy a magyar fél bármilyen sikert is ért volna el a szovjet félnél.⁵² A Moszkvai Magyar Nagykövetségen „a kegyelmi kérvényekre kapott elutasító válaszok majdnem töretlen sorára” panaszkodtak, amelyért a minisztériumot tették felelőssé, mivel nem tanulmányozták át eléggé a kegyelmi kérvényeket.⁵³ A külügyminisztériumban 1948. január 26-án és 28-án Tiskov szovjet követségi tanácsossal lefolytatott megbeszélés egyik témája is az volt, miszerint az érdekeltek élhetnek-e újrafelvétellel a szovjet bíróságok jogerős ítéletei ellen, amennyiben újabb bizonyítékok merülnek fel. A szovjet tanácsos válaszában kifejtette, hogy nem látja ennek akadályát, s a bizonyítékokat a magyar bűnvádi perrendtartás szerint kell felvenni és rögzíteni, s ebben a formában kell továbbítani a szovjet szervekhez. Ebből is egyértelműen kitűnik, hogy a szovjetek elsősorban a magyar szervekkel való együttműködésben s nem egyéni kérelmekben gondolkodtak.⁵⁴

A vonatkozó jogszabályok szerint a jogsegély ügyek vonatkoztak vagyontárgyakra is. Asztalos Károly mozigépész 1941–42 során haditudósítóként szovjet filmvetítő berendezéseket hozott Magyarországra a megszállt területekről. Miután ügyét az 1948-as közkegyelem révén lezárták, a moziberendezések visszaadását elrendelték, mely ügyben megkeresték a szovjet hatóságokat.⁵⁵

A szovjetekkel való kapcsolatot meghatározta az a tény is, hogy az 1938–39-től ismételtlen Magyarországhoz tartozó Kárpátalja 1945 júniusában a Szovjetunió része lett. Egy 1946. márciusi 29-én kelt körrendelet értelmében a szovjet állampolgárságú egyénnel szemben indított bűnvádi eljárásokról tájékoztatni kellett az illetékes városparancsnokot, akinek jogában állt, hogy az eljárás lefolytatását számára átengedjék. A rendelet „orosz állampolgároknak” minősítette azokat is, akiknek születési vagy illetékességi helye Kárpátalja területén volt, s onnan 1939 után költöztek a trianoni Magyarország területére.⁵⁶ Ez a gyakorlat nyilvánult meg, ami-

⁵⁰ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 141–142. o. (180329/1947).

⁵¹ MNL OL XIX-E-1-i 99. dob. 56339/949.

⁵² Jellemző, hogy Bartha Albert honvédelmi miniszter pártfogása és a népbíróság útján történt igazolása sem változtatta meg a Bakay Szilárdra vonatkozó szovjet álláspontot. In MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 921–958. o. (1/1948)

⁵³ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 169–170. o. (108935/1947.)

⁵⁴ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 24–25. o. (112832/8-48.)

⁵⁵ MNL OL XIX-E-1-i 68. dob. Di.92192/948.

⁵⁶ MNL OL XIX-E-1-i 1. dob. D 14772/45 – 19327/46 Körrendelet a főállamügyészekhez az orosz állampolgárságú egyének ellen indult bűnügyekben követendő eljárás tárgyában. Budapest, 1946. március 29.

kor – a Budapesti Népbüzség tiltakozása ellenére – a SZEK 1945. augusztus 3-i 301. sz. jegyzékében kérte R. Vozáry Aladár munkácsi újságírónak mint háborús bűnösnek a kiadatását.⁵⁷

A Magyarország és a Szovjetunió között létre nem jött jogsegély-megállapodás problémákat vetett fel a Kárpátaljához köthető bűnügyek esetében is.⁵⁸ Így Ocsenda István ügyében – aki rendőrségi besúgóként részt vett az ökörmézői járásban történt 1941-es deportálásban, illetve a helyi erők partizánellenes akcióiban – hiába kérte a Budapesti Népbíróság pótnyomozás lefolytatását, a magyar politikai rendőrség nem tudta ezt lefolytatni, mivel a tanúk a Szovjetunióhoz csatolt Ökörmézön tartózkodtak.⁵⁹ Ugyan a későbbiekben sem jött létre a jogsegélyre vonatkozó megállapodás, azonban a szovjet szervek hozzáállása 1948-ra megváltozott a Dunszt Károly és társai elleni ügyben – mely a 104/7. tábori munkaszolgálat kerettagjai által 1942–43-ban elkövetett elkövetet kínzások és gyilkosságok nyomán indult –, ahol a Kaposvári Népbüzség a Szovjetunióhoz fordult annak érdekében, hogy három, Kárpátalja területén élő egykori munkaszolgálatos vallomását felvegyék. Ezt a szovjet szervek – a korábbi gyakorlattal szemben – 1948 szeptemberében teljesítették is.⁶⁰

Kárpátaljával kapcsolatban találhatunk egyedül adatot arra, hogy a háborús bűnösök elleni eljárás nemzetközi vonatkozásait nem az államapparátuson, hanem a pártvonalon keresztül kívánták megoldani. A szakirodalomban ismert tendencia, hogy 1945-től az 1940-es évek végéig a szovjet és a magyar kapcsolatok terepét a külügytől egyre inkább átvette a két állampárt bilaterális kapcsolatrendszere. Bodnár György kiadatása iránt nem a kárpátaljai kormány vagy valamely kárpátaljai hatóság intézkedett, hanem az ungvári és técsői kommunista párt írt át a Magyar Kommunista Párt debreceni kerületi titkárságához. A magyar szervek nyomozást indítottak az ügyben, viszont a kiadási kérelmet nem fogadták el.⁶¹

Kiseb arányban, de a Szovjetunió is szolgáltatott ki háborús bűnösöket Magyarország számára. Tanúkat elvileg a viszonzóság jegyében a magyar fél is kikérhetett, a szovjet fél viszont leszögezte, hogy ezt csupán indokolt esetben engedélyezi.⁶² Az általam megvizsgált forrásokban erre vonatkozó információt nem találtam.⁶³

⁵⁷ BFL XXV.2.a. 1. dob. I.A. 34-9 R. (Vozáry Aladár).

⁵⁸ MNL OL XIX-E-1-i 67. dob. Di.1759/948.

⁵⁹ MNL OL XIX-E-1-i 41. dob. Di 60474/1947.

⁶⁰ MNL OL XIX-E-1-i 67. dob. Di.1759/948.

⁶¹ MNL OL XIX-E-1-i 1. dob. D 6406/945.

⁶² „Tehát oly esetben, ha pl. valamely vezető politikus vagy magas rangú katonatisztról van szó, lehetséges volna a nevezettnek ideiglenes átadása a magyar hatóságok részére, ha azonban valamely közönséges közlegény, avagy kisebb beosztású tiszt ügyéről van szó, kérte, hogy az ilyen kérelmekről lehetőleg tekintsünk el.” In MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 25. o. (112832/8–48.)

⁶³ A VKF/2 vezetőjét, Ujszászy Istvánt a szovjet szervek 1948-ban átadták a magyar társszerveknek, viszont ennek körülményei máig tisztázatlanok. Erről lásd SZITA Szabolcs: Ujszászy István utolsó

1948 elején a Szovjetunió – magyar kérés nélkül – felajánlott nyolc hadifoglyot, akiket az Nbr. 11. § 5. pontjába ütköző háborús bűntett nyomatékos gyanúja terhelte, viszont a magyar és a szovjet szervek együttes hibáiból kifolyólag nem tudták felölősségre vonni őket.⁶⁴

Feltételezhető, hogy operatív szempontok is meghatározták a szovjet szervek viszonyát a magyar háborús bűnösökhöz. Egy, a szovjet hadifogságból hazatérését követően Magyarországon népellenes bűntett miatt elítélt személy arra hivatkozva kérte a szovjet szervekkel való kapcsolatfelvételt, hogy „titkos megbízatással” van Magyarországon, amelynek részleteiről nem kívánt nyilatkozni, csupán a szovjet szerveknek tette volna meg ezt.⁶⁵ Csengeri Miklósné ellen a Debreceni Népjúgyészség három rendbeli háborús és két rendbeli népellenes bűntett miatt adott be vádiratot, ugyanis 1941 és 1943 között a debreceni kémelhárító osztálynak adatszolgáltatással segítséget nyújtott. Az ügy 1947. májusi főtárgyalását a helyi szovjet parancsnokság megakadályozta az iratok lefoglalásával arra hivatkozva, hogy a gyanúsítottat 1945-ben már a szovjetek meghallgatták és szabadlábra helyezték. Bár az ügy egészen a magyarországi SZEK elnökéhez, illetve a szovjet nagykövetséghez is eljutott, a magyar szerveknek a csatolt iratokat sem sikerült visszaszerezniük.⁶⁶ Annak figyelembevételével, hogy a szovjet hatóságok kiemelt figyelemmel kísérték az egykori magyar kémelhárítás és hírszerzés működését,⁶⁷ nagyon valószínűnek látszik, hogy az említett asszony a „védeltséget” a szovjet szerveknek átadott információkért cserében kapta.

Bizonyítékok átadására is van példa a szovjet szervek részéről. Magda Pál ügyében – a háború alatt a Vörös Hadseregben szolgáló Illés Béla tanácsára – a Kaposvári Népjúgyészség a szovjet külúgyhöz fordult annak érdekében, hogy Magda tevékenységére vonatkozólag információkat kérjen.⁶⁸ A szovjet külúgy válaszában közölte, hogy Magda Pál őrnagyra vonatkozólag nem rendelkeznek vádanyaggal, de átadta a magyar nyomozó hatóságok számára „a Voronyezsi kerület Korotojaki körzet területén a német megszállók és bűntársaik által elkövetett gonosztettek megállapítására és kivizsgálására alakult bizottság által összeállított okmányt”.⁶⁹

évei. In HARASZTI György (szerk.): *Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írt feljegyzései*. Budapest, 2007, Corvina–ÁBTL, 168–171. o.

⁶⁴ MNL OL XIX-E-1-i 67. dob. Di.17563/948.

⁶⁵ MNL OL XIX-E-1-i 68. dob. Di.41086/948.

⁶⁶ MNL OL XIX-E-1-i 41. dob. Di. 36862/1947.

⁶⁷ BOLL Gábor: A VKF-2 szervezettörténete az újabb kutatások tükrében. In OKVÁTH Imre (szerk.): *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958*. Budapest, 2011, Történeti Hivatal, 100–101. o.

⁶⁸ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 588–589. o. (104021/47).

⁶⁹ MNL OL XIX-J-1-j Szovjetunió (1945–1964) 239. t. 51. dob. 592. o. (104021/47); Az elküldött orosz aktát ld. MNL OL XIX-J-42-a 1. dob. IV-310 30/c; A magyar aktákat lásd MNL OL XIX-E-1-i 41. dob. Di 35539/1947.

A magyar igazságszolgáltatási szervek a Szovjetunióval való kapcsolatot a nyugati megszállás alatt lévő magyar háborús bűnösök kiadatására is megpróbálták felhasználni. A magyar igazságügy és az amerikai szervek közötti kapcsolattartás a magyar háborús főbűnösökkel szemben hozott halálos ítéletek végrehajtásának engedélyezése kapcsán általában a SZEB-en, pontosabban Levuskin vezérőrnagyon keresztül történt.⁷⁰ A Magyar Igazságügyi Minisztérium 1947 elején a Magyarországi SZEB útján fordult a Bécsben székelő Szövetséges Ellenőrző Tanácshoz annak érdekében, hogy a magyar információk alapján osztrák területen tartózkodó háborús bűnösökkel vádolt magyar személyeket kiadják Magyarország számára.⁷¹

*

Tanulmányomban a szovjet és a magyar – elsősorban igazságszolgáltatási – szervek kapcsolatát kívántam bemutatni a háborús bűnösök felelősségre vonása kapcsán a népbíróságok működése idején. A jogszabályi háttér tág teret engedélyezett a Szovjetunió számára, hogy a keleti fronton háborús bűnöket elkövető magyar katonákkal szemben eljárjon. A szovjet szervek aktív kapcsolatot építettek ki mind az igazságügyi, mind a nyomozati szervekkel Magyarországon. Mindennek ellenére a szovjet szervek általában nem voltak tekintettel sem a kiadatás jogszerűségére, sem a magyar hatóságok tevékenységére, amelyekkel szemben a magyar hatóságok nem tudtak eredményesen fellépni. 1948-tól kezdve viszont a szovjet hatóságok nagyobb párbeszédre voltak hajlandók a magyar hatóságokkal.

AJÁNLOTT IRODALOM

CSÁNK Béla: Háborús bűnösök kiadása. In *Népbíróági Közlöny* (2. évf.) 1946/6, 3. o.; DÁVID Ferenc: A magyar katonai titkosszolgálatok és a szovjet partnerszolgálatok kapcsolata 1945 és 1947 között. In BEBESI György – LENGYEL Gábor (szerk.): *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről*. Pécs, 2013, PTE BTK (Kutatási Füzetek 18.) 295–308. o.; FÓRIS Ákos: Adalékok a magyar háborús bűnösök Szovjetunióval való kiadatásához (1945–1947). In BENE Krisztián (szerk.): *Európa periferiáján*. Pécs, 2015, PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport (MOSZT könyvek 8.) 275–285. o.; KRAUSZ Tamás – VARGA Éva Mária: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok (1941–1947)*. Budapest, 2013, L'Harmattan; VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956)*. Budapest, 2009, Russica Pannonica.

⁷⁰ MNL OL XIX-E-1-i 2. dob. D 34110/1945.

⁷¹ MNL OL XIX-E-1-i 130. dob. 2722 Au 2/1950. Dd 18.092/1947.

A Szovjetunió és a „külső birodalom” létrejötte

A második világháború befejezése után új világrend jött létre, amit nem csupán a határok megváltozása jelzett, hanem az is, hogy – a korábbi katonai nagyhatalmak, Németország, Olaszország és Japán vereségével összefüggésben – a világpolitika színpadán új szereplők jelentek meg, jelentősen megváltoztatva az erőviszonyokat.

Az új berendezkedés kontúrjait a Szovjetunió lényegében már a háború előtt felvázolta, amikor a szovjet vezetés és Németország vezetőinek 1939–1940-ben folytatott tárgyalásai során meghatározták a két állam érdekszféráit. A Szovjetunió már akkor bejelentette igényét Finnország, Észtország, Lettország és Litvánia területére, Lengyelország keleti területeire és Besszarábiára, és szó volt az érdekszféra kiterjesztéséről Bulgária és a Fekete-tenger felé.¹

Németország 1941. június 22-i Szovjetunió elleni támadása megvetette az alapját a Hitler-ellenes koalíció létrejöttének. A szovjet vezetés 1941 decemberében a brit külügyminiszter, A. Eden moszkvai látogatása alatt új javaslattal állt elő a háború utáni területi változásokat illetően, amelyben a legfontosabb szerepet a „földrajzi biztonság” koncepciója játszotta.² Sztálin és a szovjet vezetés – a Szovjetunió geopolitikai adottságaiból, helyzetéből kiindulva – mindig expanzióban gondolkodott, a Szovjetunió hatalmát és biztonságát a szovjet állam területének növelésével,

¹ A. A. DANYILOV – A. V. PIZSIKOV: *Rozsgyenyije szverhgyerzsavi. SzSzSzR v pervujje poszlevojenije godi*. Moszkva, 2001, Roszszen, 12. o.

² O. A. RZSESEVSKIJ: *Vizit A. Idena v Moszkvu v gye kabre 1941. g. Peregovorü sz I. V. Sztalinüm i V. M. Molotovüm. Novaja i Novejsaja Isztorija*, 1994/2, 85–102. o.

továbbá a „peremterületek” fölötti ellenőrzés megszerzésével vélte biztosíthatónak. Ennek egyik jele volt a Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán bekövetkezett határmódosítás Lengyelország rovására. A nyugati szövetségesek a háború alatt nem szálltak szembe a Szovjetunió területszerzési törekvéseivel, lényegében tudomásul vették, hogy a kelet-európai régióban a Szovjetunióé lesz a főszerep.

Mind Sztálin, mind Churchill politikai befolyási övezetekben gondolkodott, ezért utóbbi 1944. októberi moszkvai látogatása alkalmával egy ún. százalékos megállapodás keretében felosztották egymás között a megszállt országokat. Ez biztosította a Kreml számára a hegemon befolyást (90%-ot) a két legfontosabb országban, Romániában és Bulgáriában.

Moszkva akkori elképzelése szerint a háború utáni Európa három befolyási övezetből állt volna: 1. A nem kommunista térség: Nyugat-Európa és Görögország (beszüntette a görög kommunista partizánoknak nyújtott szovjet segítséget, valamint visszatartotta a hatalom erőszakos megragadásától vagy kísérletétől a francia és olasz kommunista pártot); 2. A kommunista országok régiója: Lengyelország, Németország keleti része, Románia és Bulgária; 3. A kettő közötti térség, ahol koalíciós politikai rendszerek jönnek majd létre, de közben fokozatosan nő a kommunista pártok befolyása: Jugoszlávia, Finnország, Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia.³ Miután geopolitikai megfontolásokból Sztálin számára a második régió volt a legfontosabb, a harmadikban még engedményekre is hajlandó lett volna.

A százalékos megállapodáskor sem Sztálin, sem Churchill nem számolt az Amerikai Egyesült Államokkal, mert valószínűleg úgy vélték, a háború befejezése után Amerika visszavonul Európából, ahogyan azt az első világháború után tette. Ez esetben a Szovjetunió lett volna az egyetlen domináns hatalom a kontinensen.⁴ Az Egyesült Államok azonban nem követte az első világháború utáni izolacionista politikát, hanem tartós gazdasági, politikai és katonai jelenlétre rendezkedett be Európában.

A Szovjetunió elsősorban biztonságpolitikai megfontolásból egy ideig az antifa-szisza koalíció fenntartását és az együttműködés folytatását szerette volna a háború után is. Ebben már csak azért is érdekelt volt, mert az újjáépítéshez szüksége volt az amerikai segélyekre. Ugyanakkor nem akart lemondani érdekszférája kiterjesztéséről sem. Nyikita Petrov orosz történész szerint Sztálinnak már 1945 elejére pontos és átgondolt terve volt Kelet-Közép-Európa szovjetizálására és a kelet-európai államok szovjetbarát blokkjának létrehozására, és bizalmasai körében erről nyíltan beszélt.⁵ Én azoknak a véleményével értek egyet, akik szerint Sztálinnak nem volt

³ TISCHLER János: Közép-Európa sztalinizálása 1944–1949. *Rubicon*, 2002/9–10, 35–39. o.

⁴ Peter RUGGENTHALER: *The Concept of Neutrality in Stalin's Foreign Policy, 1945–1953*. 2015, Lexington Books, 3. o.

⁵ Nyikita PETROV: *Po szcenariju Sztalina: rol organov NKVD-MGB SzSzSzR v szovjetizacii sztran Centralnoj i Vosztocnoj Jevropi 1945–1955*. Moszkva, 2011, Roszszipen.

kész forgatókönyve egy keleti blokk létrehozására, jó ideig taktikai megfontolásokból cselekedett, és kihasználta minden adódó alkalmat céljai elérésére. A blokk terve korai célja között szerepelt, de óvatosan, lépésről lépésre haladt előre,⁶ figyelembe véve a nyugati államok közvéleményét és a kormányok álláspontját.⁷ Moszkva nem mert megkockáztatni egy nagyobb konfliktust a szövetségesekkel, ha ellenállásba ütközött, visszavonult, de mindig tett kisebb kísérleteket befolyása kiterjesztésére, miközben határozottan kitapogatta mozgásterének határait, illetve a meglévő status quo korlátait.⁸ A szovjet hadseregnek a „náci uralom alóli felszabadító szerepében” történő megjelenése ezzel együtt már lefektette a szovjet dominancia alapjait. A katonai jelenlét biztosította a lojális kommunista pártok támogatását és hatalomba segítségét. Csak Jugoszlávia és Albánia került kívül a szovjet hegemonián, mert ott a felszabadításban nem vettek részt szovjet csapatok. A többi államban a szovjet megszálló csapatok által kioroszakolt rendszerváltás kemény ellenállásba ütközött, amin sok esetben csak közvetlen durva beavatkozással lehetett úrrá lenni.⁹

A Szovjetuniónak a háború befejezését követően egész Kelet-Közép-Európában az volt a szándéka, hogy széles körű, de kommunista dominanciájú koalíciók létrehozásával növelje a kis kommunista pártok hatalmát, miközben fenntartja a „polgári demokratikus” berendezkedés látszatát. Ennek a taktikának többek között az volt a célja, hogy minimálisra csökkentse a nyugati szövetségesek tiltakozását a kommunisták által uralt és közvetlenül Moszkvának alárendelt rendszerek létrehozása miatt.¹⁰ Éppen ezért a Kreml hozzájárult, hogy a jaltai megállapodás értelmében a térség országaiban szabad választásokat tartsanak. A választások előtt létrejött kormánykoalíciók számára két lehetőség adódott: 1. Eleve szövetségben, tehát közös listán indulnak, de ugyanakkor rajtuk kívül önállóan más pártok is indulhatnak – ez történt Bulgáriában, Lengyelországban és Romániában. 2. Minden párt önállóan indul, de az addigi koalíció pártjai előre megállapodnak annak fenntartásáról a választási eredményektől függetlenül – ez zajlott le Magyarországon és Csehszlovákiában.

A szovjet törekvés – ahogyan azt Ivan M. Majszkij külügyi népbiztoshelyettes 1944 januárjában megfogalmazta – az volt, hogy kizárja annak a lehetőségét, hogy

⁶ Eduard MARK: „*Revolution by Degrees*”. *Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947*. Washington D. C., 2011 CWIHP (Working Paper No. 31.).

⁷ Sztálin még Titónak is azt tanácsolta, vegyék le a vörös csillagot a jugoszláv néphadsereg katonái egyenruhájáról, nehogy megijesszék az angolokat. DANYILOV–PIZSIKOV: i. m., 42. o.

⁸ DEÁK András: A szovjet szuperhatalmiság kialakulása. *Rubicon*, 2002/9–10, 19–22. o.

⁹ RUGGENTHALER: i. m., 4. o. A polgári erőkkal a legvéresebb leszámolás Lengyelországban volt. Nyikita V. PETROV: Rol MGB SzSzsZR v szovjetizacii Polsii. Provedenyije referendum a viborov v Szejm v 1946–47 gg. In A. O. CSUBARJAN (Otv. red.): *Sztalin i holodnaja vojna*. Moszkva, 1997, Insztitut Vszeobscej Isztorii RAN, 102–124. o.

¹⁰ MARK: i. m., 7. o.

valamilyen ellenséges hadsereg megtámadhassa a Szovjetuniót. Moszkva minimálisan semleges, de inkább baráti országokat akart a Szovjetunió határai előtt, vagyis ezekben az államokban előbb-utóbb olyan irányba akarta terelni a folyamatokat, hogy ezek az országok a Szovjetunió számára megbízható barátokká vagy szövetségesekké váljanak. Függetlenül attól, hogy a Szovjetunióknak a demokratikus pártok koalícióját támogató politikája taktikai lépés volt-e, vagy stratégiai, 1947-ig ez kellett, hogy meghatározza a kelet-európai kommunista pártok szövetségi politikáját is. Azokat a pártokat, amelyek túlságosan „előreszaladtak”, visszafogta.¹¹

Amilyen mértékben növekedtek a nézeteltérések a korábbi szövetségesek között a háború utáni berendezkedést illetően, úgy változott a szovjet vezetés álláspontja az ún. népi demokráciákban kialakult helyzet ellenőrzési formáit illetően. A Szovjetunió külpolitikájában a szövetséges nagyhatalmak közötti nézeteltérések és viták hatására egyre inkább a biztonsági érdekek kerültek előtérbe.

A keleti blokk szovjetizálása néhány jól elhatárolható szakaszban zajlott le, és a szovjet vezetés lényegében valamennyi államban ugyanazt a politikai receptet alkalmazta. Először a kisebbségben lévő kommunisták az antifasiszta pártokkal, illetve nemzeti ellenállási csoportokkal népfront jellegű pártszövetséget alkottak, és ideiglenes nemzeti kormányokat hoztak létre, amelyekben kulcspozícióban voltak a kommunisták, akiknek egy részét erre a feladatra Moszkvában speciálisan felkészítették.¹² Ezt követően szabad választásokat tartottak, amelynek eredményeképpen polgári politikusok vezetése alatt álló koalíciós kormányok alakultak, de a

¹¹ Amikor például Georgi Dimitrov 1945-ben hazatért Bulgáriába, és elkezdett leszámolni a polgári ellenzék legismertebb alakjaival, Sztálin ezt helytelenítette, helyette inkább tárgyalásokat javasolt. DANYILOV–PIZSIKOV: i. m., 43–44. o.

¹² A szovjet külügyi vezetésben már 1944-ben gondolkodtak arról, hogyan irányítsák majd a megszállt területeket. A Külügyi Népbiztosság 3. Európai Osztályának akkori vezetője A. A. Szmirnov V. G. Dekanozov külügyi népbiztoshelyettesnek 1943. december 31-én kelt feljegyzésében úgy vélte, a megszállt országok irányítására speciálisan felkészített emberekre lesz szükség, s azt javasolta, használják fel az olaszországi szövetséges katonai kormányzat tapasztalatait, illetve a szovjet csapatok iráni tapasztalatait. Rudolf PIHOJA: *SzSzSZR. Isztorija velikoj imperii. Pod znakom Sztalina*. Rusz-Olimp, 2009, Pityer Pressz, 107. o.

1944 nyarán kezdődött meg az egyes kommunista pártok szovjet emigrációban élő vezetőinek felkészítése az otthoni munkára. A kommunista pártok külföldi bizottságai vezetőinek, és a Komintern felszámolása után létrehozott különleges intézetek vezető munkatársainak (összesen 111 főnek) 1944. augusztus 18. és november 3. között rövid tanfolyamokat szerveztek. A kurzusok eredményeiről G. Dimitrov részére készített feljegyzés azok feladatait a következőképpen határozta meg: „segíteni a külföldi bizottságok tagjainak és a testvéri kommunista pártok vezető munkatársainak helyesen értelmezni a nemzetközi helyzetet, a Szovjetunió külpolitikáját, a szovjet gazdaság jellegét és gazdasági fejlődésének törvényeit, a párt- és tanácsi építőmunka, és a Vörös Hadsereg felépítésének alapelveit. Konkrét példák, tények alapján kellett bemutatni a Szovjetunió egyre növekvő erejét és hatalmát, bolsevik pártunk vezető és szervező erejét, amely egyesítette és mozgósította a Szovjetunió népeit a hitleri Németország elleni harcra.” Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkij Isztorii f. 17. op. 128. gy. 1248.

kulcsminisztériumokat (belügy, honvédelem) és az újonnan létrejött erőszakszervezeteket valamennyi országban a kommunisták szerezték meg. A következő lépésben felszámolták a látszatkoalíciót, és a polgári pártokat kiszorították a hatalomból. A polgári parlamenti többséget sok esetben rendőri eszközökkel számolták fel.¹³ A kommunisták számára a polgári pártok általában könnyebb „prédát” jelentettek, mint a szociáldemokraták, akiket a legtöbb esetben belülről kellett felbomlasztani. Ezután kommunista vezetés alatt álló munkáspártok jöttek létre, míg a többi polgári eszmeiségű ellenzéki pártot felszámolták, vagy a látszattevékenység peremére szorították. Az utolsó fázis volt a kommunista párton belüli üldözési kampány és tisztogatási hullám megindítása, a mezőgazdaságban az erőszakos kollektivizálás megkezdése (és ezzel a paraszti társadalom átalakítása), és végezetül a szovjet gazdasági és társadalmi modell teljes adaptálása.¹⁴

Mindazonáltal 1947-ig a szovjet vezetés még törekedett a parlamentáris forma fenntartására, így senki nem vádolhatta a jaltai megállapodások megsértésével. A korábbi szövetségesek együttműködésében már a háború vége óta meglévő repedések¹⁵ végül a Marshall-segély meghirdetésekor mélyültek szakadékká, Sztálin minden jel szerint ekkor döntött Kelet-Európa szovjet típusú átalakításáról.

Már Truman elnök híres 1947. március 12-i beszédében megjelent az a gondolat, hogy a gazdasági gondok, szociális feszültségek táptalajt jelentenek a kommunista eszméknek. Az ettől való félelem vezetett oda, hogy a háború következtében romokban heverő Európa számára egy gazdasági segélyprogramot dolgozzanak ki, amelyet Marshall külügyminiszter hirdetett meg 1947. június 5-én a Harvard Egyetemen elmondott beszédében. A segélyprogramban elvben valamennyi ország részt vehetett, de az amerikai vezetés kezdettől fogva számított a Szovjetunió és a kelet-európai államok távolmaradására.

A terv meghirdetését követően 1947. június 27. és július 3. között Párizsban előkészítő értekezletet tartottak a programban részt venni kívánó államok számára. Moszkvában kezdetben érdeklődéssel fogadták a Marshall-tervet, így az értekezletre a szovjet delegáció is elutazott, és a részvételre biztatták a kelet-európai

¹³ Erre több országban az ún. köztársaság-ellenes összeesküvések szolgáltattak ürügyet. 1947. február 25-én Magyarországon letartóztatták Kovács Bélát, és a szovjetek elhurcolták. Június elején Nagy Ferencnek is le kellett mondania. Romániában 1947 júliusában letartóztatták Maniut, Bulgáriában perbe fogták Petkovot, Mikołajczyknak el kellett hagynia Lengyelországot.

¹⁴ Donald O'SULLIVAN: *Stalins „Cordon sanitaire”. Die sowjetische Osteuropapolitik und die Reaktion des Westens 1939–1949*. 2003, Schöningh, 391. o.

¹⁵ A német megszállás és jóvátétel, valamint a Szovjetunió kelet-európai, mandzsúriai és iráni politikája miatt az ellentétek már 1945-ben megjelentek, és az év végére az Egyesült Államok számára a Szovjetunió „rosszhiszemű szövetségesből” egyre inkább „ellenfélle”, majd „ellenségé” vált. A korábbi szövetségesek közötti viszony új légkört jelezte Sztálin 1946. február 9-i beszéde is, amelyben visszatért a háború előtti „imperialistaellenes” retorikához. Az egykori szövetségesek közötti hidegháború kezdetének leggyakrabban Churchill 1946. március 5-i fultoni beszédét tekintik, amelyből a Stettintől Triesztig Kelet-Európára ereszkedő vasfüggönyről szóló mondatait idézik.

államok vezetőit is. Voltak azonban olyanok is – mindenekelőtt Varga Jenő vezető szovjet közgazdász –, akik negatívan ítélték meg a Marshall-tervet, és úgy vélték, annak elsődleges célja, hogy az Egyesült Államok megszabaduljon árufeleslegeitől. A Szovjetunió washingtoni követe, N. Novikov Molotov külügyminiszternek küldött táviratában azt hangsúlyozta, hogy az amerikai kezdeményezés célja a kelet-európai államok „demokratizálásának” akadályozása és a Szovjetunióval szemben álló erők erősítése.¹⁶

Az már eldöntött kérdés volt, hogy a Szovjetunió elutasítja a Marshall-tervben való részvételt, de abban még egy ideig ingadoztak, hogy a kelet-európai államok részt vegyenek-e az 1947. július 12-re összehívott Európai Gazdasági Konferencián. A szovjet álláspont a konferencia megnyitása előtti napokban nagyon gyorsan és többször is változott. 1947. július 7-ről 8-ra virradó éjszaka a belgrádi, budapesti, bukaresti, varsói, prágai, szófiai, tiranai nagykövetek azt az utasítást kapták, hogy haladéktalanul keressék fel a kommunista pártok vezetőit, és közöljék velük: a szovjet vezetés azt tanácsolja, hogy ne küldjenek delegációt az európai újjáépítési konferenciára. Az egyes országok önállósága csak abban nyilvánulhatott meg, hogy maguk választhatták meg az elutasítás indoklását.

A szovjet kérésnek Csehszlovákia kivételével valamennyi állam eleget tett. A korábbi szovjet álláspontnak megfelelően a csehszlovák kormány jelezte a konferencián való részvételi szándékát, és az álláspont megváltoztatására még a kommunista párt vezetője, Klement Gottwald sem látott lehetőséget. A Moszkvába rendelt csehszlovák küldöttség Sztálin ultimátumszerű követelésére azonban végül a távolmaradás mellett döntött.

Sztálin a Marshall-tervet úgy értékelte, hogy annak célja nem csupán a nyugat-európai blokk gazdasági konszolidációja, hanem a kelet-európai szovjet „nyereségek” aláásása volt. Mind az USA, mind a Szovjetunió szembekerült a „biztonsági dilemmával”, ami azt jelentette, hogy egyik fél sem növelhette biztonságát anélkül, hogy az a másik számára saját biztonsága veszélyeztetését ne jelentette volna. Hiába tekintették az amerikai döntéshozók a Marshall-tervet defenzív intézkedésnek, amelynek célja az volt, hogy megakadályozzák Nyugat-Európa gazdasági szétesését, az a szovjet vezetés számára biztonsági érdekei ellen irányuló offenzív kísérletnek tűnt.¹⁷

Formálisan a Marshall-tervre adott válaszként értelmezhető a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform) létrehozása. Az 1947. szeptember 21. és 27. között a lengyelországi Szklarska Porębában tanácskozó pártok által

¹⁶ Scott D. PARRISH – Mikhail M. NARINSKY: *New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan, 1947. Two Reports.* Wasinghton D. C., 1994, CWIHP (Working Paper No. 9.).

¹⁷ Scott D. PARRISH: *The Marshall Plan – Soviet-American Relations and the Division of Europe.* In Norman NAIMARK – Leonid GIBIANSKI (ed.): *Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949.* 1996, Westview Press, 268. o.

létrehozott nemzetközi kommunista tömörülést egyértelműen szovjet kezdeményezésre és szovjet dominancia alapján alakították. A szervezet hivatalosan a benne részt vevő pártok tapasztalatcseréjének és együttműködésének koordinálása céljából jött létre, valójában eszköz volt Moszkva számára, hogy e pártokat ellenőrzése alá vonja és homogenizálja.

A szovjet delegáció vezetője, Andrej Zsdanov az alakuló ülésen a nemzetközi helyzetről tartott beszámolójában beszélt először arról – és ezt az álláspontot a részt vevő pártok is elfogadták –, hogy a világon „két tábor” alakult ki: az „imperialista és antidemokratikus tábor”, amelynek célja az amerikai világuralom megteremtése, az új imperialista háború előkészítése, a másik pedig az „antiimperialista és demokratikus” tábor, amely az imperialista rend aláadását, az új háborús veszély elleni harcot és a demokrácia megszilárdítását tekinti fő feladatának. Ez a leegyszerűsített világkép egyúttal azt is jelentette, hogy minden országnak e két csoportosulás valamelyikéhez kell tartoznia. Zsdanov azt is kijelentette, hogy „A háború utáni kor fő feladatának megoldásában a Szovjetuniót és külpolitikáját illeti a vezető szerep.”¹⁸ A „vezető szerep” hangoztatása kizárta, illetve kevés teret engedett annak, hogy az egyes „népi demokráciák” önálló külpolitikát kövessenek.

A Kominform megalakulása után a kommunista pártok politikájában a „két tábor” elve vált meghatározóvá, és megkezdődött az élet minden területén a szovjet mintájú intézmények, jogrendszer kötelező, kritikátlan alkalmazása. 1948 végéig valamennyi szovjet befolyás alá került országban megtörtént a kommunista hatalomátvétel, és szinte azonos módon ment végbe az egységes munkáspárt létrehozása, vagyis a szociáldemokrata, illetve szocialista pártok bekebelezése. Bulgáriában a háború után nem alakult ki igazi többpártrendszer, a kommunista párt már eleve domináns szerepet játszott. Itt a polgári politikusok hatalomból történő teljes kiszorítása már korábban megtörtént, 1947 decemberében szovjet mintára kidolgozott alkotmányt vezettek be. A fordulat Romániában is gyorsan lezajlott: szovjet nyomásra 1947 decemberében lemondott Mihály király, 1948 januárjában kikiáltották a népköztársaságot, a szocialista párt egyesült a kommunista párttal (február 21–27.), és 1948 májusában életbe lépett az új – szintén szovjet típusú – népköztársasági alkotmány. Lengyelországban a fordulat szintén 1947 őszén indult el, de a két munkáspárt egyesülésére csak 1948. december 21-én került sor. A párt és az ország vezetője a Szovjetunióból hazatért Bolesław Bierut lett, és Konsztantyin Rokoszovszkij szovjet marsall személyében saját emberük volt a kormányban. Csehszlovákiában, ahol a kommunista párt a két háború között is legálisan működhetett, a kommunisták 1946 májusában szabad választásokon a szavazatok 38,7%-át kapták meg, ami a legnagyobb arány volt az európai választásokon. A szovjet hadsereg 1946-ban távozott az országból, így a kommunisták az 1948. februári puccsot

¹⁸ *A tartós békéért, a népi demokráciáért. Kilenc kommunista párt lengyelországi értekezletének beszámolója. (1947. szeptember.)* Budapest, é. n. [1947.] Szikra, 17–18. o.

a szovjet katonai jelenlét biztosította segítség nélkül hajtották végre, ám Valerian A. Zorin szovjet külügyminiszter-helyettes Prágából felügyelte az események alakulását. A hatalomátvétel után megkezdődött az ellenzéki vezetők letartóztatása. Eduárd Beneš köztársasági elnök engedelmesen elfogadta a nem kommunista miniszterek lemondását, és a polgári pártok kizárásával február 29-én kommunista dominanciájú új kormány alakult. A kormány egyetlen nem kommunista tagja, Jan Masaryk külügyminiszter nem sokkal később, március 10-én tisztázatlan körülmények között meghalt. („Kiesett” a prágai vár ablakán.) A parlamenti választásokon a kommunisták abszolút többséget szereztek (300 mandátumból 237-et), és Beneš elnök lemondása után Klement Gottwald lett az új államfő. 1948 májusában itt is szovjet típusú népköztársasági alkotmány lépett életbe.¹⁹ Magyarországon a fordulat hosszabb időt vett igénybe, a két munkáspárt 1948. június 12-i egyesülését követően a szovjet típusú alkotmány kidolgozására és elfogadására még egy évet kellett várni.²⁰

A Szovjetunió irányította országok még szorosabbra zárását célozta a barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények rendszere. Az első ilyen jellegű, szovjet–csehszlovák egyezmény 1943 végéről datálódott. 1945 tavaszán kötötték meg a jugoszláv–szovjet egyezményt, amelyet a szovjet–lengyel szerződés követett. Az SZK(b)P KB által 1947 októberében a Külügyminisztériumnak adott utasításnak megfelelően 1947–1948-ban azonos típusú barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződéseket kötöttek a kelet-közép-európai országokkal,²¹ amelyek a bármely ország részéről, de elsősorban a nyugati szövetségesek felől fenyegető agresszió ellen irányultak. Előbb a Szovjetunió írt alá kétoldalú szerződéseket a befolyási övezetébe tartozó államokkal, majd az egyes országok kötöttek egyezményt egymással. 1948 júliusáig 14 ilyen egyezmény jött létre, amelyek sűrű hálóként kötötték össze ezen államokat a Szovjetunióval és egymással.²² Az SZK(b)P KB fenti határozatának végrehajtása alapján létrejövő szerződésrendszer vált a későbbiekben a Szovjetunió által vezetett kelet-európai blokk alapjává.

A kommunista tábor 1949-re vált teljessé, amikor győzött a kínai forradalom, és kikiáltották a Kínai Népköztársaságot, illetve megalakult a Német Demokratikus

¹⁹ HORVÁTH Jenő – PARAGI Beáta – CSICSIMANN László: *Nemzetközi kapcsolatok története 1941–1991*. Budapest, 2014, Antall József Tudásközpont, 71. o.

²⁰ RAINER M. János: Magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–1948. In STANDEISKY Éva – KOZÁK Gyula – PATAKI Gábor – RAINER M. János (szerk.): *A fordulat éve 1947–1949. Politika. Képzőművészet. Építészeti*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 17–39. o.

²¹ VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok*. Budapest, 2005, Gondolat Kiadó, 296. o.

²² Ez magyarázatot ad arra is, hogy a NATO 1949-es megalakulását követően a Szovjetunió miért nem tett azonnal semmilyen válaszlépést, és miért várt a Varsói Szerződés megalakításával 1955-ig. GAZDAG Ferenc: Európa kettészakadása. 1947–1949. In FEITL István – IZSÁK Lajos – SZÉKELY Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó, 35. o.

Köztársaság. Ugyanakkor ekkorra vált végérvényessé Jugoszlávia kiközösítése is, amely a sztálini kétpólusú gondolkodás következtében ezután csak az imperialista táborhoz tartozhatott.

A kutatók sokáig nem fordítottak figyelmet azokra a gazdasági stratégiákra, módszerekre, amelyeket a Szovjetunió használt befolyási övezetének létrehozására és stabilizálására, pedig a szovjet blokk létrehozása és konszolidálása Sztálin külpolitikájának egyik gazdasági célkitűzése volt. A második világháború után a vesztes államok részéről a Szovjetuniónak fizetendő jóvátétel, a potsdami értekezlet alapján kapott tőkék és vagyoni érdekeltségek nem csupán a Szovjetunió újjáépítését szolgálták, de a szovjet hatalom konszolidációját is. Moszkva hatalmas háborús embervesztése és anyagi kára miatt nem volt kérdéses, hogy jóvátétel formájában kompenzációra tarthatott igényt. (A jóvátétel fizetése a vesztes államok részéről az általuk okozott károkért az első világháborút követő békeszerződésekkel került be a nemzetközi jogrendszerbe. A jóvátétel olyan eszközzé vált, amely alkalmas volt a legyőzött országok háború utáni gazdasági és politikai ellenőrzésére. A második világháborút követően a vesztes államokkal folytatott tárgyalások során azok jóvátételi fizetési kötelezettsége már nem is képezte vita tárgyát, véleménykülönbségek csupán a kártérítés összegének megállapítása körül alakultak ki.) A Szovjetunió által legyőzött vesztes államoknak jóvátételt kellett fizetni, de a szovjet hatóságok leszerelték és a Szovjetunióba szállították a gyárakat, elhurcolták az üzemek nyersanyag- és árukészleteit, mezőgazdasági raktárak terménykészleteit is. A háború utáni szovjet tervek kidolgozására létrehozott munkabizottságokban már 1942-ben felvetődött az az ötlet is, hogy a jóvátétel részeként a hadifoglyokat, illetve a háborúban vesztes országokból az ún. „malenkij robotra” elhurcolt személyeket is be kell vonni a Szovjetunió újjáépítésébe. Ezt a gyakorlatot a háború után a szovjet kormány széleskörűen alkalmazta is, mindenekelőtt az ukrán területeken.

A potsdami értekezlet lehetővé tette a Szovjetunió számára a német javak megszerzését is a megszállt országokban, anélkül hogy pontosan definiálta volna, mit ért ezen. A „német tulajdon” fogalmának széles körű értelmezése²³ elősegítette a szovjet hatóságoknak, hogy a Szovjetunió ezekben az országokban jelentős gazdasági pozíciókat szerezzen. A Szovjetunió átadott német tulajdonrészt aztán apportként vitték be az ezen államokban alapított vegyesvállalatokba, amelyek a gazdaság legfontosabb szektoraiban (olajipar, bányászat, közlekedés) jöttek létre, és gyakorlatilag területen kívüliséget élveztek. Ezt a politikát alkalmazták Romániában, Magyarországon, Ausztriában, Kelet-Németországban és Finnországban.

²³ A kategória azért volt nehezen meghatározható, mert a háború alatt a „német tulajdon” kategóriába olyan tulajdonok is bekerülhettek, amelyek korábban angol vagy amerikai birtokban voltak. Nagy kérdés volt, hogy az Anschluss után német tulajdonba vett osztrák érdekeltségeket, vagy a német tulajdonba vett zsidó vagyont – és az angol–amerikai vagyont – miként lehetne különválasztani a tényleges német tulajdontól.

A szovjet vállalatok monopol státusza a gazdaság legfontosabb szektoraiban a szovjetizálás egyik pillérévé változtatta őket. Ily módon Moszkva a már meglévő katonai dominanciáját kiegészítette a gazdasági ellenőrzéssel. Lengyelország ugyan nem tartozott a vesztes országok közé, de gazdasági helyzete nem sokban különbözött a megszállt országokétól. Az országot a Szovjetunióhoz került keleti részek miatt ugyan sziléziai német területekkel kompenzálták, és ezek elvben lehetővé tették volna az ország gazdasági konszolidációját. A lengyel vezetés mégis keveset profitált belőle, mert a szovjetek rigorózan leszerelték, és a Szovjetunióba szállították a sziléziai üzemek berendezéseit. Lengyelország gazdasági gyengesége következtében szintén függő helyzetbe került a Szovjetuniótól, vagyis a szovjet gazdasági érdekek érvényesítése szempontjából nem tettek különbséget győztes és vesztes országok között.²⁴

A leendő szovjet tábor országainak a Szovjetunió gazdaságától való függésbe hozását szolgálták a gazdasági egyezmények. Ebből a szempontból Bulgária helyzete külön említésre méltó, ahol a Moszkvától való gazdasági függés nagyon korán megvalósult, miután a nyugati országokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatok gyakorlatilag megszakadtak. Itt már 1945 márciusában megkötötték a bolgár-szovjet gazdasági egyezményt, és 1946-ra a bolgár külkereskedelem 80%-a a Szovjetunióval és a többi ún. népi demokratikus országgal bonyolódott.²⁵

Magyarországon a szovjetek gazdasági pozíciószerzését az 1945. június 15-én aláírt jóvátételi egyezmény, a magyarországi német javaknak a potsdami egyezményen alapuló megszerzése, a Vörös Hadsereg itt állomásozó egységeinek eltartása mellett ugyancsak az 1945. augusztus 27-én aláírt gazdasági együttműködési egyezmény segítette elő. Ennek ötletét Makarov alezredes, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság ipari csoportjának vezetője, egy 1945. augusztus 6-án Vorosilov marsall számára készített feljegyzésben, a szovjet gazdasági behatolás egyik lényeges elemeként vetette fel. A magyar kormány részéről általános helyeslés fogadta egy árucseré-egyezmény megkötésének gondolatát, mert annak révén textilipari alapanyagokat, érceket, valamint szállítóeszközöket kapott volna, amiért cserébe nyersolajat, olajszármazékokat, mezőgazdasági terményeket és finommechanikai cikkeket kellett szállítanunk. A kereskedelmi egyezmény aláírására kiutazó magyar delegáció azonban – minisztertanácsi felhatalmazás nélkül – aláírt egy hosszú távú gazdasági egyezményt is, amellyel megindult a magyar gazdaságban az a további években még inkább erősödő tendencia, hogy a magyar ipari termelést szovjet nyersanyagbázisra alapozzák. A magyar kormány polgári miniszterei ezt az egyezményt egyenesen a „tagállamisághoz vezető első döntő lépésnek” tartották.²⁶

²⁴ RUGGENTHALER: i. m., 15–16. o.

²⁵ Uo. 17. o.

²⁶ Makarov feljegyzését lásd Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Ekonomiki [Szovjet Állami Gazdasági Levéltár] f. 413. op. 13. e. h. 4597. Az egyezményről a magyar kormányban lezajlott vitára

Az ellenőrzés biztosítása a gazdaság egésze, vagy legalábbis az ipar kulcságazatai felett Moszkva stratégiája volt annak érdekében, hogy biztosítsa az összhangot a Szovjetunió perifériáján. Az a módszer, hogy a Szovjetunió kedvező pozíciókat szerzett a megszállt országok gazdaságában, és azt kiterjesztette a gazdaság feletti teljes ellenőrzésre, elválaszthatatlan része volt az ún. „forradalmi-birodalmi paradigmának”, ami Peter Ruggenthaler osztrák történész véleménye szerint a második világháború utáni szovjet külpolitika alapjául szolgált.²⁷

Míg a Kominform létrehozása és a térség szovjetizálása a Marshall-tervre adott politikai válasz volt, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának megalakítása 1949 januárjában az erre adott gazdasági válaszként értelmezhető. A KGST megalakításának formális kezdeményezője Románia volt. Az 1948 végén készült és a szovjeteknek eljuttatott eredeti elképzelés szerint egy kis apparátussal működő tanácsot kívántak létrehozni a Szovjetunió, Bulgária, Magyarország, Lengyelország, Románia és Csehszlovákia részvételével, amely összehangolja ezen országok gazdaságpolitikáját, tevékenységüket a nemzetközi piacokon, segíti az új kapcsolatok kialakítását, és megszünteti a termelésükben tapasztalt párhuzamosságokat. A fő feladatokat három pontban rögzítette: az egyes országok és a Szovjetunió közötti gazdasági tervek, ezen belül az export-import tervek kidolgozása és ezek összehangolása, valamint az erre épülő közös tevékenység ellenőrzése. A szovjet párt politikai bizottságában e javaslat alapján 1948. december 23-án született döntés arról, hogy 1949. január 5-re össze kell hívni a Szovjetunió, Románia, Magyarország, Bulgária, Lengyelország és Csehszlovákia képviselőit – ők lettek a KGST alapítói. Az 1949. január 25-i kommuniké a KGST megalakulását egyrészt a hat ország kereskedelmi kapcsolatainak bővítéséből, másrészt az USA, Anglia és néhány más nyugat-európai ország kereskedelmi bojkottjából, a Marshall-terv ezen országokra való „ráerőltetésének” szándékából vezette le. A kelet–nyugati kapcsolatok megnehezülése kétségtelen tény volt, amely nehezítette a szovjet csatlós országok nyugat-európai beszerzéseit, többek között az amerikai kiviteli engedélyek megtagadása miatt. A táboron belüli bővítés is már jó ideje folyt, növekedett az országok egymás közötti kereskedelme. Ez tehát önmagában nem indokolta a szervezet életre hívását. Egyet kell értenünk Leonyid Gibianszkij orosz kutatóval, aki szerint a KGST-t egy önálló gazdasági entitásként hozták létre, amelynek az volt a feladata, hogy nyújtson segítséget a szovjet blokk politikai céljainak végrehajtásában.²⁸ Sztálin az alapító konferencián elhangzott beszédében azt mondta, hogy a keleti és

lásd SIPOS Péter – VIDA István: Az 1945. augusztus 27-én megkötött szovjet–magyar gazdasági egyezmény és a nyugati diplomácia. *Külpolitika*, 1985/4. sz., 102–118. o.

²⁷ RUGGENTHALER: i. m., 18. o.

²⁸ Leonid GIBIANSKIJ: Die Gründung des Rates für gegenseitige Wirtschaftshilfe. In Walter M. IBER – Peter RUGGENTHALER: *Stalins Wirtschaftspolitik an der sowjetischen Peripherie. Ein Überblick auf der Basis sowjetischer osteuropäischer Quellen*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2011, StudienVerlag, 21–41. o.

nyugati blokk közötti kapcsolatokat alapvetően az ellenségeskedés jellemzi, és a gazdasági harcban elért győzelem az alapfeltétele annak, hogy a Szovjetunió domináns helyzetre tegyen szert Európában. Sztálin világossá tette vazallusai számára, hogy a KGST mindenekelőtt a két blokk közötti konfrontáció szempontjából releváns.²⁹

A három nagyhatalom háború utáni együttműködésében a végérvényes szakítást – legalábbis a Kreml szerint – a NATO 1949. április 4-i létrehozása jelentette. Ezt azonban – a részben fentebb már ismertetett okok miatt – nem követte hasonló szovjet válaszlépés. A szovjet vezetés számára a NATO megalakítása mindezenekelőtt azt jelentette, hogy az európai biztonság megteremtésének új útjait kell keresni. A szovjetek európai biztonságpolitikai koncepciójában az 1940–1950-es években a központi problémát a német militarizmus újjáéledésétől való félelem és a német kérdés megoldatlansága jelentette. A Szovjetunió minden törekvése ellenére nem tudta megakadályozni, hogy az 1949-ben létrejött Nyugat-Németországot bevonják a NATO-ba. Az Észak-atlanti Tanács 1954. október 23-án határozott Németország csatlakozásra való meghívásáról, majd – miután a ratifikáció minden országban megtörtént – 1955. május 6-án az NSZK a NATO tagjává vált. Mindez alig néhány nappal előzte meg a Varsói Szerződés által meghatározott szövetségi rendszer megalakítását. Az 1955. május 14-én a lengyel fővárosban aláírt szerződés egyértelműen a Szovjetunió és a szocialista országok válaszlépésének tekinthető Nyugat-Németországnak a NATO-ba történő bevonására.³⁰ Az osztrák állam-szerződés aláírása előtt egy nappal létrehozott szövetségi rendszerrel a Szovjetunió egyszersmind „legalizálni” próbálta a katonai kapcsolatokat, megteremtette a jogi alapokat a szovjet csapatoknak az egyes államokban való állomásoztatására, aminek különösen a magyar forradalom idején lesz jelentősége.

Az 1950-es évek közepéig a tábor országai közötti kapcsolatok mindenekelőtt kétoldalú alapokon fejlődtek, a többoldalú együttműködés mind a gazdasági, mind a katonai-politikai területen kezdeti stádiumban volt. A Kominform tevékenysége – amelynek nagy szerepe volt a „szocialista tábor” kialakulásában – a jugoszláv kommunisták kiközösítésével és Tito elítélésével 1949 után gyakorlatilag saját lapjának kiadására szorítkozott. Ezt követően az európai szocialista országok kommunista és munkáspártjai vezetőinek egy közös tanácskozásáról tudunk. Erre 1951. január elején került sor, és ott Sztálin az országok védelmi képességének fokozása érdekében a nehézipar fejlesztésének, a honvédelmi kiadások növelésének követelésével lépett fel.

²⁹ RUGGENTHALER: i. m., 185. o.

³⁰ Ny. I. JEGOROVA: NATO i jevropejszkaja bezopasznoszty: voszprijatyje szovjetszkovo rukovodstva. In *Sztalin i holodnaja vojna*. i. m., 291–314. o.

Az 1949 januárjában Moszkvában létrejött KGST hosszabb ideig lényegében egy „nagy szovjet kereskedelmi szervezet” volt, és nem vált a szocialista országok többoldalú gazdasági együttműködésének fórumává. A világháborús pszichózis körülményei között a nemzetközi munkamegosztás helyett az egyes országok önellátásra rendezkedtek be. A gazdasági kapcsolatok a Szovjetunió és a szovjet tábor országai között négy-öt évre kötött, hosszú távú egyezményeken alapultak.

Az első igazi kollektív szervezetté a kelet-európai országok politikai-katonai szövetsége, a Varsói Szerződés vált, ezzel lett véglegessé a világ két katonai-politikai blokkra szakadása.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Rosszjjszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkaj Isztorii [Orosz Állami Társadalom- és Politikátörténeti Levéltár] f. 17. op. 128. gy. 1248.

Rosszjjszkij Goszudarsztvennij Arhiv Ekonomiki [Szovjet Állami Gazdasági Levéltár] f. 413. op. 13. e. h. 4597.

FORRÁSOK

T. V. VOLOKITYINA – T. M. ISZLAMOV – G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA – L. A. ROGOVAJA (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszjjszkij arhivov 1944–1953. I. kötet. 1944–1948.* Moszkva–Novoszibirszk, 1997, Szbirszkij Hronograf; *II. kötet. 1949–1953.* Moszkva–Novoszibirszk, 1998, Szbirszkij Hronograf; T. V. VOLOKITYINA – G. P. MURASKO – O. V. NAUMOV – A. F. NOSZKOVA – T. V. CAREVSZKAJA (szerk.): *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. I. kötet. 1944–1948.* Moszkva, 1999, Roszszipen; *II. kötet. 1949–1953.* Moszkva, 2002, Roszszipen; VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok.* Budapest, 2005, Gondolat Kiadó; Izsák Lajos – KUN Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Budapest, 1994, Századvég Kiadó; O. A. RZSESEVSZKIJ: *Vizit A. Idena v Moszkvu v gye kabre 1941. g. Peregovori sz I. V. Sztalinim i V. M. Molotovim. Novaja i Novejsaja Isztorija,* 1994/2. sz. 85–102. o.

AJÁNLOTT IRODALOM

A. A. DANYILOV – A. V. PIZSIKOV: *Rozsgyenyije szverhgverzsavi. SzSzSzR v pervije poszlevojennije godi.* Moszkva, 2001, Roszszipen; I. V. GAIDUK – Ny. I. JEGOROVA – A. O. CSUBARJAN (szerk.): *Sztalin i holodnaja vojna.* Moszkva, 1997, Insztitut Vszeobscej Isztorii; I. V. GAIDUK – Ny. I. JEGOROVA – A. O. CSUBARJAN (szerk.): *Sztalinszkoje gyeszjatviletyije holodnoj vojni. Fakti i gipotyezi.* Moszkva,

1999, Nauka; GAZDAG Ferenc: Európa kettészakadása, 1947–1949. In FEITL István – IZSÁK Lajos – SZÉKELY Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó; Leonid GIBIAŃSKIJ: Die Gründung des Rates für gegenseitige Wirtschaftshilfe. In Walter M. IBER – Peter RUGGENTHALER: *Stalins Wirtschaftspolitik an der sowjetischen Peripherie. Ein Überblick auf der Basis sowjetischer osteuropäischer Quellen*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2011, StudienVerlag 21–41. o.; Ny. I. JEGOROVA: NATO i jevropejszkaja bezopasznoszty: voszprijatyije szovjetszkovo rukovodsztva. In *Sztalin i holodnaja vojna*. i. m., 291–314. o.; Eduard MARK: „Revolution by Degrees”. *Stalin’s National-Front Strategy for Europe, 1941–1947*. Wasinghton D. C., 2011, (Working Paper No. 31.) CWIHP; Vojtech MASTNY: *The Cold War and the Soviet Insecurity. The Stalin Years*. New York, 1996, Oxford University Press; Norman NAIMARK – Leonid GIBIAŃSKI (ed.): *Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. 1996, Westview Press; L. Ny. NYEZSINSZKIJ – I. A. CSELISEV: O doktrinalnüh osznovah szovjetszkaj vnyesnej polityiki v godü „holodnoj vojni”. *Otyecsesztvennaja Isztorija* 1995/1. sz., 3–27. o.; L. Ny. NYEZSINSZKIJ (szerk.): *Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika v godi „holodnoj vojni” (1945–1985). Novoje procstyenyije*. Moszkva, 1995, Mezsdunarodnütje otnoscsenyija; Donald O’SULLIVAN: *Stalins „Cordon sanitaire”. Die sowjetische Osteuropapolitik und die Reaktion des Westens 1939–1949*. 2003, Schöningh; Scott D. PARRISH – Mikhail M. NARINSKY: *New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan, 1947. Two Reports*. Wasinghton D. C., 1994, (Working Paper No. 9.) CWIHP; Nyikita PETROV: *Po scenariju Sztalina: rol organov NKVD-MGB SzSzsZr v szovjetizacii sztran Centralnoj i Vosztocsnoj Jevropi 1945–1955*. Moszkva, 2011, Roszszen; Rudolf PIHOJA: *SzSzsZr. Isztorija velikoj imperii. Pod znakom Sztalina*. Rusz-Olimp, 2009, Pityer Pressz; RAINER M. János: Magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–1948. In STANDEISKY Éva – KOZÁK Gyula – PATAKI Gábor – RAINER M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika. Képzőművészet. Építészet*. Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 17–39. o.; Peter RUGGENTHALER: *The Concept of Neutrality in Stalin’s Foreign Policy, 1945–1953*. 2015, Lexington Books; TISCHLER János: Közép-Európa sztalinizálása 1944–1949. *Rubicon*, 2002/9–10, 35–39. o.; T. V. VOLOKITYINA – G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA: *Narodnaja gyemokratyija. Mif ili realnoszty? Obscsesztvenno–polityicseszkije processzi v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1948*. Moszkva, 1993, Nauka; T. V. VOLOKITYINA – G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA – T. A. POKIVAJLOVA: *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkijh rezsimov szovjetszkovo tipa 1949–1953. Ocserki isztorii*. Moszkva, 2002, Roszszen.

Birodalomépítés modern alapokon

Új kísérletek – régi mechanizmusok?

Bevezetés

Az eurázsiai eszme reneszánsza és az orosz birodalom reintegrálására tett intenzív kísérletek jó alkalmat teremtenek a posztszovjet térségben a Szovjetunió széthullása óta tapasztalható folyamatok áttekintésére. A regionális együttműködés a tevékenységét 2015. január elsejével megkezdő Eurázsiai Gazdasági Unióval új szintjére érkezett, ám a gyakorlati működés tapasztalatairól és a szervezet perspektíváiról még korai lenne beszélni.

Az orosz birodalmi gondolkodást elemezve – legalább említés szintjén – célszerű visszanyúlni az államiság történelmi gyökereihez. A Kijevi Rusz és az eurázsiai eszme egyik kulcseleme, a Dzsingisz káni mongol–tatár örökség kettősége végigkíséri az orosz geopolitikai tudatot, és meghatározó szerepe van az orosz identitás problémáiban. A különböző eszmei áramlatok mind Oroszországban, mind külföldön eltérő módon ítélik meg a birodalom történelmi küldetését, civilizatorikus-kulturális hovatartozását. Az Oroszországról az évszázadok során kialakult teóriáknak két közös metszéspontja látszik kirajzolódni. Az egyik az Oroszország-talány: a témával foglalkozó elemzések – és számos irodalmi alkotás is – rendre hangsúlyozzák, hogy ennek a hatalmas kiterjedésű, sajátos fejlődési utat bejáró országnak (értve ezen a mindenkori Oroszországot, illetve a Szovjetuniót is) a (geo)politikai, kulturális identitását nem lehet egzakt módon meghatározni. Rejtélyes az orosz mentalitás is, amelynek része, hogy önmagát is kiismerhetetlennek tartja.

Az Oroszország-kép másik központi eleme, hogy akármilyen szerepet is játszik Oroszország a történelem folyamán, birodalmi léte, meghatározó világpolitikai szerepe soha nem kérdőjeleződik meg. Ahogyan Szvák Gyula fogalmaz – és ez

szimbolikusan minden történelmi korszakra érvényes –, „az orosz földek összeszedése minden moszkvai fejedelemre nézve kötelező program”.¹ A birodalom területe a Moszkvai Fejedelemség 13. századi megalapítása óta kisebb területvesztéseket leszámítva folyamatosan növekedett,² ami különösen megnehezítette az orosz tudat számára a Szovjetunió szétesésével járó dezintegráció elfogadását.

A birodalmi gondolattal szorosan összefügg az orosz mentalitás férfi és női princípiumának kettőssége, amely az orosz bölcsélet egyik fontos toposza. Több gondolkodó (többek között Bergyajev és Dosztojevszkij) szembeállítja az orosz nőiességet, lágyságot a német keménységgel, határozottsággal. Emellett Bergyajev „kérőjére váró menyasszonyként” ábrázolja Oroszországot, ahol a lovagság hiányában nem tudott kibontakozni a férfi princípium.³ Ivan Iljin író-filozófus pedig így fogalmaz: „[...] az orosz lélek bőségesen szívta magába és teljességgel elnyelte az örök nőiesség sugarait, jóval kisebb, korlátozottabb mértékben alávétve magát az örök férfiasság sugarainak.”⁴ A két princípium belső küzdelme – ha ezt a szimbolikus, de sok szempontból érzékletes képet használjuk – nem látszik eldőlni. Modern környezetben ez hol az agresszívabb, hol a kooperatívabb orosz külpolitikában ölt testet. Az orosz identitás egyik kulcsfontosságú eleme, hogy a férfi princípium soha nem tudott igazán kiteljesedni, a birodalom nem tudta megélni vágyott férfiasságát. A Nyugat szemszögéből talán szerencse, hogy erre nem került sor. Ugyanakkor – éppen kiszámíthatatlansága miatt – a helyét kereső, időnként erejét fitogtató, időnként „lágyabb” Oroszországgal is nehézkes a hosszú távú együttműködés.

A szovjet birodalom szétesésétől fogva nyilvánvaló volt, hogy a hetven év alatt kialakult együttműködés helyébe valami más struktúrának kell lépnie. Ennek mind gazdasági, mind mentális okai voltak. A Szovjetunió után keletkező úrt a jogutódok azonnal törekedtek betölteni, a Független Államok Közössége azonban már nem volt alkalmas arra, hogy – új alapokra helyezve – minden szegmensében újraegyesítse a birodalmat. Az érdekszféra teljes feladása elfogadhatatlan volt Moszkva számára, így merőben új megoldásokat kellett keresnie.

Jelen tanulmány be kívánja mutatni, hogy a birodalom szétesését követő benuulás után milyen új reintegrációs kísérletek figyelhetők meg a posztszovjet térségben. Alapvetően a gazdasági együttműködést helyeztük a figyelem középpontjába, de említést teszünk a biztonságpolitikai szféráról is. Túlmutatnak

¹ SZVÁK Gyula (szerk.): *Oroszország története*. Budapest, 1997, Maecenas, 147. o.

² <http://www.infokart.ru/interaktivnaya-karta-territorii-rossii-na-protyazhenii-vekov> [2015. április 10.]

³ Nyikolaj BERGYAJEV: *Szogyba Rosszii*. Moszkva, 2010, Asztrel, 16, 17, 48, 57. o. ztytyeppe

⁴ IVAN ILJIN: *O vecsno-zsensztvennom i vecsno-muzsesztvennom v russzkoj duse. Szobranijje szocsinyenyij v 10-i tomah. T. 6, kny. 3.*, Moszkva, 1997, Russzkaja knyiga, 184–185. o. Hivatkozik rá: O. V. RJABOV: *Russzkaja Filozofija zsensztvennosztyi (XI–XX veka)*. Ivanovo, 1999, Izdatyelszkij centr „Junona”. Elektronikus változat: http://cens.ivanovo.ac.ru/olegria/books_femininity.htm [2016. 02. 22.] (Ford. G. Gy.)

azonban az írás keretein az olyan, részben vagy egészben az eurázsiai térségben működő, egyre jelentősebbé váló szervezetek, mint a Sanghaji Együttműködési Szervezet vagy a BRICS.

Az eurázsiai gondolat

A modern reintegrációs törekvések vizsgálatakor érdemes röviden szólni az eurázsiai eszméről, amely iránt napjainkban élénk érdeklődés mutatkozik mind Oroszországban, mind külföldön. Népszerű valamiféle „neoeurázsiaiságról” beszélni, mint szellemi irányzatról, amely ideológiai háttérrel jelent a térség gazdasági és politikai egységét megerősítő integráló eszmének.⁵ Figyelemre méltó az eurázsiai gondolkodó, Lev Gumiljov gyakran idézett gondolata, mely szerint „Ha Oroszország újjászületik, akkor csak mint eurázsiai hatalom és csakis az eurázsiaiságon keresztül”. Ez a megfogalmazás jól tükrözi, hogy az eszme képviselői Euráziát szinte azonosítják Oroszországgal. Célszerű földrajzilag is behatárolni a térséget, noha annak többféle értelmezése létezik, és „megjelent egy sor olyan nézet is, amelyeket pszeudoeurázsistának lehetne nevezni, ilyen például [...] az Atlanti-óceántól [Lisszabontól] Vlagyivosztokig terjedő Eurázsia elmélete”.⁶

Az eurázsiai eszme alapja kulturológiai szempontból legjobban Pjotr Szavickij szavaival fogalmazható meg: „Oroszország kultúrája sem nem európai kultúra, sem egy az ázsiaiak közül, sem pedig egyik vagy másik elemeinek összegzése vagy mechanikus egyesítése. Ez egy merőben sajátos, különleges kultúra, amelynek önmagában vett értéke és történelmi jelentősége nem csekélyebb, mint az európai vagy az ázsiai kultúráké.”⁷ Ahogy Trubeckoj fogalmaz, a régió „geográfiailag és antropológiailag egységes egészet alkot”.⁸

Oroszország államiságának és történelmének – melynek a sztyepp-övezet a fő gerince⁹ – gyökere az eurázsiai gondolat értelmében nem a Kijevi Ruszban keresendő, hanem Dzsingisz kán mongol birodalmában. Ez a teória markánsan jelenik meg az emigrációba kényszerült eurázsiai gondolkodó, Nyikolaj Trubeckoj *Dzsingisz Kán öröksége* című, 1925-ben Berlinben megjelent munkájában.¹⁰ Az írás cáfolja azt a „történelemkönyvekben korábban uralkodó nézetet [...] amely szerint az orosz állam alapjait az úgynevezett Kijevi Rusz rakta volna le”. Trubeckoj azzal érvel, hogy a Kijevi Rusz még az európai Oroszországnál is jóval kisebb területen

⁵ Pjotr APRISKO: *Az orosz filozófia története*. Budapest, 2007, Osiris, 746. o.

⁶ Uo. 746. o.

⁷ Pjotr SZAVICKIJ: *Kontyinyent Jevrazija*. Moszkva, 1997, Agraf, 39. o. (Ford. G. Gy.)

⁸ Nyikolaj TRUBECKOJ: *Naszlegyije Csingishana*. Elektronikus változat: http://royallib.com/book/trubetskoy_nikolay/nasledie_chingishana.html [2015. június 16.]

⁹ SZAVICKIJ: i. m., 42. o.

¹⁰ APRISKO: i. m., 736. o.

helyezkedett el, és ott sem volt „a legjelentősebb politikai és gazdasági egység”. A sztyeppét uraló „harcias nomád vándorok” uralták a Fekete-tengerhez és a Kaszpi-tengerhez vezető utat, a fentiek miatt tehát „nem fejlődhetett ki a Kijevi Ruszból semmilyen erős állam, és az a felfogás, mely szerint a későbbi orosz állam a Kijevi Rusz folytatása volna, alapjaiban téves”.¹¹ Az eurázsiai eszme egyik meghatározó képviselője, Pjotr Szavickij pedig így fogalmaz *Sztyepp és letelepedés* című írásában: „Legelőször is szögezzük le: a tatár iga nélkül nem létezne Oroszország.”¹²

Az eurázsisták történetfilozófiai koncepciója szerint a Kijevi Rusz csak igen kevésbé hordozta magán az államiság jegyeit,¹³ és – Trubeckojt idézve – a földrajzilag, gazdaságilag, etnológiailag egységesnek tekinthető Eurázsiaiban az államrendszer Dzsingisz kán irányítása alatt szilárdult meg.¹⁴

Földrajzi szempontból Szavickij értelmezésében Eurázsia három egységre osztható, egy köztes kontinensre (a tulajdonképpeni Eurázsia), valamint két periferikus területre, egy ázsiaira, amelyhez Kína, India és Irán tartozik, valamint egy európaira, amely a Nyeman–Nyugati-Bug–Szan–Duna-delta vonalában határos Eurázsiaival. Eurázsia határai ily módon kis eltérésekkel gyakorlatilag egybeesnek az Orosz Birodalom határaival. A külön világrészt képező sajátos kontinens zárt és klimatikus, valamint egyéb földrajzi szempontok alapján egységes egészet alkot.¹⁵ Az eurázsiai eszméhez sok szempontból közel álló emigráns történész, Georgij Vernadszkij földrajzi szempontból egyszerűen csak Ázsia nyugati folytatásának, Ázsia csücskének nevezi Európát, Oroszországot pedig önmagában is egész világnak, egész szubkontinensnek, „nem csak földrajzi, hanem politikai és kulturális értelemben is”.¹⁶

Az eurázsiai gondolat alapvetése, hogy a fent leírt speciális geopolitikai-kulturális egységet, amelyet az eszme képviselői *mesztorazvityijének* (fejlődési helynek) neveznek, Oroszország dominálja. Szavickij értelmezésében „Euráziát egy Oroszország vezette különleges kulturális világnak tekintjük”. Moszkva különleges missziós feladata az atlanti világgal szemben geopolitikailag versenyképes önálló hatalmi pólus megteremtése.¹⁷

A posztszovjet integráció támogatói számára jó ideológiai és geopolitikai alapot jelent az eurázsiai mozgalomhoz csatlakozó történész-filozófus, Lev Gumiljov gondolata: „Eurázsia tájainak sokszínűsége jótékonyan hatott népeinek etnogenezésére. [...] És a földrajzi feltételeknek ez a sokszínűsége Eurázsia népei számára az

¹¹ Ljubov SISELINA – GAZDAG Ferenc (szerk.): *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. Budapest, 2004, Zrínyi Kiadó, 282. o.

¹² SZAVICKIJ: i. m., 332. o.

¹³ APRISKO: i. m., 740. o.

¹⁴ Uo. 741. o.

¹⁵ SZAVICKIJ: i. m., 41. o.

¹⁶ SISELINA–GAZDAG: i. m., 304. o.

¹⁷ Szavickij: i. m., 43. o.

egyesülést mindig sokkal előnyösebbé tette a különállásnál. A dezintegráció elvette az erőt, az ellenállóképességet [...].”¹⁸

Alexandr Dugin, aki érzékelhetően igen erőteljesen hatott a hivatalos orosz re-integrációs politikára, *A geopolitika alapjai* című munkájában hangsúlyozza, nem szabad megbékélni a kétpólusú világ hidegháborút követő megszűnésével. A neoeurázsiai eszme értelmében fel kell lépni az egypólusú világrenddel szemben, vissza kell fordítani Eurázsia perifériára szorulását. Az új kontinentális szövetségnek, amely nem lehet pusztán a Varsói Szerződés feltámasztása, vagy magában kell foglalnia egész Európát az Atlanti-óceánig, valamint Eurázsia déli partvidékének néhány fontosabb területét – Indiát, Iránt és Indokínát, vagy ki kell vonnia őket az atlanti erőközpont ellenőrzése alól.¹⁹ Az újraegyesítés motorjának Dugin, mint ahogy sok más teoretikus szerint is, Oroszországnak kell lennie. Dugin megjegyzi: Oroszország egyik leglényegesebb geopolitikai igénye a birodalomépítés.²⁰

A Szovjetunió széthullásától az ezredfordulóig

A Szovjetunió szétesése jelentette kataklizma bénítólag hatott a jogutód Oroszország további fejlődésére, és olyan mechanizmusokat igényelt, amelyek lehetővé teszik a keletkezett űr betöltését, egyben a férfi princípium helyreállítását. A Független Államok Közösségének létrehozása a Szovjetunió megszűnésének kimondásával párhuzamosan két szempontból is kézenfekvő volt: a tagállamok gazdasága olyan mértékben volt egymásra utalva, hogy szoros együttműködés nélkül számos ágazat ellehetetlenült volna. Emellett az új formáció erkölcsi értelemben is próbálta a birodalom fennmaradásának illúzióját kelteni. *A Független Államok Közösségének*²¹ *Megalapításáról szóló 1991. december 8-i Megállapodás*²² – amelynek első bekezdése rögzíti, hogy a Szovjetunió mint a nemzetközi jog alanya és geopolitikai realitás megszűnt létezni – tartalmazza az újfajta integráció első jogi kitételét: a dokumentum kitér arra, hogy a részes államok közösen tevékenykednek az egysé-

¹⁸ Lev GUMILJOV: *Ot Ruszi do Rosszii*. Elektronikus változat: http://modernlib.ru/books/gumilev_lev_nikolaevich/ot_rusi_do_rosszii/read [2016. 02. 22.].

¹⁹ Alekszandr DUGIN: *Osznovi geopolityiki*. Moszkva, 1997, Arktogeja, 159–162. o.

²⁰ Uo. 171. o.

²¹ A FÁK Megállapodás aláírói: Azerbajdzsán, Belarusz, Kazahsztán, Kirgizisztán, Moldova, Oroszország, Örményország, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán, Ukrajna. Grúzia 1993-ban vált a szervezet tagjává, és 2009 augusztusában – a grúz–orosz háború következtében – kilépett. Türkmenisztán semlegessége miatt 2005 óta társult tag

²² A tanulmányban az orosz ’szoglasenyije’ kifejezést egyezményként vagy megállapodásként, a ’dogovor’ kifejezést pedig szerződésként fordítjuk.

ges gazdasági térség, közös európai és eurázsiai piacok létrehozásában, valamint a vámpolitika területén.²³

Az új struktúra működésének korlátai gyorsan kirajzolódtak. Az újonnan függetlenné vált államok eltérő civilizatorikus helyzete, gazdasági fejlődésének különböző szintje szétfeszítette a kereteket. A hatékony együttműködés helyett maradtak a demonstratív találkozók és a gyakorlatban sokszor meg nem valósuló dokumentumok. A jecini FÁK-politika nem hozott áttörést, nem volt képes olyan átfogó, mélységi együttműködést megvalósítani, amely helyreállíthatta volna Moszkva megsebzett birodalmi tudatát. Hamar egyértelművé vált, hogy az összes posztszovjet köztársaságot tömörítő komplex integráció útja nem járható. A FÁK ugyan fennmaradt, de a többszintű, többsebességű modell nagyobb működési hatékonysággal kecsegtetett.

Az 1990-es évek elején kialakultak az együttműködés egyes szféráit érintő, a posztszovjet térség nem minden államának részvételével működő integráció jogi keretei. 1992 májusában hat ország (Kazahsztán, Kirgizisztán, Oroszország, Örményország, Tádzsikisztán és Üzbegisztán) államfője aláírta a *Kollektív Biztonsági Szerződést* (Taskenti Szerződés, KBSZ).²⁴ 1993-ban csatlakozott Azerbajdzsán, Belarusz és Grúzia. A dokumentum, melyet öt évre kötöttek, 1994 áprilisában lépett hatályba. A szerződés érvényességét meg lehetett hosszabbítani, ám 1999 áprilisában Azerbajdzsán, Grúzia és Üzbegisztán ezt nem tette meg.²⁵ Taskent 2006-ban helyreállította tagságát, majd 2012 júniusában ismét kilépett.²⁶

A szerződés rögzíti, hogy a részes államok egyeztetett lépéseket tesznek a kollektív biztonság érdekében, tartózkodnak az erő alkalmazásától, és konzultációkat folytatnak a nemzetközi biztonságot érintő kérdésekben. Bármely tagállam biztonságát, területi épségét vagy szuverenitását ért fenyegetés esetén életbe lép a közös konzultáció mechanizmusa, hogy a felek kidolgozzák a segítségnyújtásra vonatkozó intézkedéseket. Az egyik országot ért agressziót (fegyveres támadás) az összes tagállamra irányuló támadásnak tekintik, és kérésére haladéktalanul biztosítják a szükséges segítséget, ideértve a katonait is.

A KBSZ hitelességét megkérdőjelezi, hogy 1993 és 1999 között egyszerre volt tagja a Hegyi Karabah miatt súlyos konfliktusban, 1991 és 1994 között háborúban álló Azerbajdzsán és Örményország. Üzbegisztán ingadozó politikája is jól érzékelteti a posztszovjet biztonságpolitikai együttműködés bizonytalanságait.

²³ Tatyjana SAKLEINA (szerk.): *Vnyesnyaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii 1991–2002*. Tom IV. Moszkva, 2002, Rosszpen, 14–15. o.

²⁴ *Dogovor o kollektivnoj bezopasznosztyi*. http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=126 [2015. augusztus 14.].

²⁵ *Organyizacija Dogovora o Kollektivnoj Bezopasznosztyi (ODKB)*. <http://ria.ru/spravka/20120515/648945336.html> [2015. augusztus 14.].

²⁶ *Uzbekisztan vtoroj raz vihogyit iz ODKB*. http://ria.ru/defense_safety/20120628/687288392.html [2015. augusztus 7.].

A KBSZ terjedelmében és főbb kitételeiben hasonlít a szintén regionális biztonságpolitikai célokat kitűző, 1949 áprilisában megkötött Észak-atlanti Szerződéshez. Ennek 5. cikkét²⁷ mintha szinte szó szerint átvette volna a KBSZ 4. cikke. Kardinális különbség azonban, hogy a gyakorlatban a NATO nem vesz fel tagjai közé olyan államot, amely háborúban, konfliktusban áll, vagy határainak kijelölése rendezetlen.

A gazdasági reintegráció útján *Oroszország és Belarusz* tette meg az első lépést: 1992 novemberében *szabadkereskedelmi megállapodást*²⁸ írtak alá, amely 1993 áprilisában lépett hatályba. A többoldalú gazdasági együttműködés egyik első momentumaként 1993 szeptemberében kilenc állam (a „taskenti hatok” mellett Azerbajdzsán, Belarusz, és Moldova) vezetője megkötötte a *Gazdasági Közösség létrehozásáról szóló Szerződést*,²⁹ Ukrajna társult tag lett. Grúzia 1993 decemberében, Türkmenisztán pedig 1995 decemberében csatlakozott. A dokumentum szükségesnek nevezi az áruk, a szolgáltatások, a munkaerő és a tőke szabad mozgását (négy szabadság), valamint piaci viszonyokon alapuló egységes gazdasági térség létrehozását. A felek egyeztetni szándékozzák pénzügy-, adó-, vám- és költségvetési politikájukat, harmonizálnák gazdasági jogszabályaikat. A klasszikus modell szerint a Gazdasági Közösséget az integráció fokozatos elmélyítésével alakítanák ki, vámunió, majd az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő közös piacán, végül valutaunió keresztül. Lebontanák egymás között a vám- és adóügyi korlátozatokat, harmonizálnák külgazdaság-politikájukat. A Gazdasági Közösségen belül biztosítják az állampolgárok vízummentes utazását. A szerződés felsorolja a célokat, teljesítésükre ugyanakkor nem határoz meg határidőket. Terjedelmében, mélységében és a szabályozottság szintjében nem hasonlítható a modellként tekintett európai integráció első alapító szerződéséhez, az 1957-es Római Szerződésekhez.

1994 áprilisában mind a 12 FÁK-tagállam részvételével *Szabadkereskedelmi övezet létrehozásáról szóló Megállapodás*³⁰ született. (A gazdasági integráció területén megkötött számos egyezmény és szerződés sok párhuzamot tartalmaz, így

²⁷ „A Felek megegyeznek abban, hogy az egyikük vagy többjük ellen, Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintenek; és ennél fogva megegyeznek abban, hogy ha ilyen támadás bekövetkezik, mindegyikük az Egyesült Nemzetek Alapokmányának 51. Cikke által elismert egyéni vagy kollektív védelem jogát gyakorolva, támogatni fogja az ekként megtámadott Felet vagy Feleket azzal, hogy egyénileg és a többi Felekkel egyetértésben, azonnal megteszi azokat az intézkedéseket, ideértve a fegyveres erő alkalmazását is, amelyeket a békének és biztonságának az észak-atlanti térségben való helyreállítása és fenntartása érdekében szükségesnek tart” (http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=39258.60450 [2016. 02. 22.]).

²⁸ *Szoglasenyije mezsdu Pravityel'sztvom Rosszjiszkaj Fegyveracii i Pravityel'sztvom Reszpubliki Belarusz 'o szvobodnoj trgovle*. <http://docs.cntd.ru/document/1902895> [2015. július 3.].

²⁹ *Dogovor o szodzanyii Ekonomicseszkovo szozuza*. <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=257> [2015. július 3.].

³⁰ *Szoglasenyije o szodzanyii zoni szvobodnoj trgovli*. <http://www.customsunion.ru/info/2471.html> [2015. július 9.].

módszertanilag célszerűnek látszik, hogy részletesebben ismertessük az 1994-es dokumentum fontosabb elemeit, majd a továbbiakban csak az érdemi változásokat, új tartalmi elemeket jelezzük.)

- A felek kifejezik elkötelezettségüket a gazdasági együttműködés piacgazdasági elveken alapuló fejlesztése iránt, meg kívánják teremteni az áruk és a szolgáltatások egymás országai közötti szabad mozgásának feltételeit.
- Fokozatosan kívánják létrehozni a Gazdasági Uniót, első állomásként eltörölve az egymás közötti kereskedelemben a vámokat, adókat, illetékeket és a mennyiségi korlátokat, valamint az áruk és szolgáltatások szabad mozgásának egyéb akadályait.
- Az aláírók kidolgozzák és egyeztetik a szabadkereskedelem alá nem eső kivételek listáját, valamint a szabadkereskedelmi övezet létrehozásáig terjedő időszakra a kivételek alkalmazásának és fokozatos megszüntetésének módszereit.
- A felek célja kereskedelem- és gazdaságpolitikájuk koordinálása, jogalkotásuk harmonizálása, illetve egységesítése a szükséges mértékben.
- A részes államok fenntartják maguknak a jogot, hogy önállóan határozzák meg külgazdasági kapcsolataikat harmadik országokkal.
- A felek a területükön található vállalatoknak nem nyújtanak olyan szubvenciókat, amelyekkel megsértik a jóhiszemű konkurencia feltételeit.
- A célok elérésének fontos feltétele a tranzit szabadsága.
- A Megállapodás alapvetően tiltja az engedély nélküli reexportot.
- A szabadkereskedelmi övezet átmeneti állomás a Vámunió létrehozásához vezető úton. A Vámunióban azok az államok vehetnek részt, amelyek annak keretei között is folytatni kívánják az együttműködést.
- A Megállapodás értelmében egyes rendelkezések vagy a teljes joganyag alkalmazása felfüggeszthető egy taggal szemben, és van lehetőség kizárásra is.

Az első vámuniós megállapodás Oroszország és Belarusz között³¹ született 1995 januárjában. A dokumentum – amely már hivatkozik a GATT³² és a WTO³³ normáira – első állomásként az 1994-es szabadkereskedelmi megállapodás gyakorlati alkalmazását jelöli meg, elsősorban az akadályok lebontását a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatokban. A vámuniós megállapodás része egy a kivételek és korlátozások nélküli szabadkereskedelem bevezetéséről szóló protokoll.³⁴ A Megállapodás a posztsovjet reintegráció korai szakaszában ritka módon határidőt is tartalmaz: úgy rendelkezik,

³¹ *Szoglasenyije o Tamozsennom Szozjuze*. http://www.tsouz.ru/Docs/IntAgrmnts/Pages/Dogovor_06011995.aspx [2015. július 7.].

³² *Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény*

³³ *Kereskedelmi Világszervezet*

³⁴ *Protokol o vvegyenyii rezsima szvobodnoj trgovli bez izjatyij i ogranyicsenyij mezsdu Rosszijosz-koj Fegyeraciej i Reszpublikoj Belarusz*. <http://docs.cntd.ru/document/901784927> [2015. július 7.].

hogy a felek az aláírástól számított négy hónapon belül egységesítik külgazdasági, vám-, adó- és valutapolitikájukat érintő jogalkotásukat. A második állomás az egységes vámterület létrehozása és a nemzetközi jogalanyiség kérdésének megoldása. A Megállapodás bizonyos esetekben lehetővé teszi ideiglenes tarifális vagy mennyiségi korlátozások bevezetését a kétoldalú kereskedelembe, de leszögezi, a felek folytatják a munkát, hogy elkerüljék a korlátozásokat. A szabályozás kitér a közös vámellenőrzés megszervezésére. Néhány nappal később Kazahsztán is csatlakozott, a vonatkozó megállapodásnak³⁵ részét képezi egy protokoll az Oroszország és Kazahsztán közötti, kivételek és korlátozások nélküli szabadkereskedelem bevezetéséről. A vámuniós megállapodás csaknem két évvel aláírását követően, 1997 decemberében lépett hatályba. Kirgizisztán 1996 márciusában írta alá csatlakozását,³⁶ ezzel a szabadkereskedelem alóli kivételekről szóló korábbi egyezmények hatályukat veszítették. Tádzsikisztán 1999 februárjában csatlakozott.³⁷

Az integráció irányító szerveinek, az Államközi Tanácsnak (ÁT), az Integrációs Bizottságnak és a Parlamentközi Bizottságnak a létrehozásáról a *Belarusz, Kazahsztán, Kirgizisztán és Oroszország között 1996 márciusában megkötött, a Gazdasági és a humanitárius szférában folytatott együttműködés elmélyítéséről szóló Szerződés*³⁸ rendelkezik. A legfőbb irányító szerv, az ÁT a tagállamok állam- és kormányfőiből, valamint külügyminisztereiből áll. Élén az államfők éves rotációban váltják egymást. A Tanács dolgozza ki az együttműködés stratégiáját. A Szerződés új elemként leszögezi, hogy az ÁT-nak jogában áll egyrészt olyan döntéseket hozni, amelyek kötelező erővel bírnak a közvetlen végrehajtást biztosító tagállami szervek számára, másrészt olyan döntéseket, amelyeket be kell emelni a nemzeti jogrendbe. A felek 1996-ra lezárják az egységes vámtérség létrehozását. Ebben a joganyagban már megjelenik, hogy az aláírók – elismerve a FÁK-on belül a többszintű integráció lehetőségét – előrehaladottabb integrációt biztosító két- vagy többoldalú megállapodásokat is köthetnek.

A korábbiaknál részletesebb, igaz, továbbra is határidők nélküli szabályozást tartalmaz az 1999 februárjában kelt *Szerződés a Vámunióról és az Egységes Gazdasági Térségről (EGT)*, amelyet *Belarusz, Kazahsztán, Kirgizisztán, Oroszország és Tádzsikisztán* írt alá.³⁹ Eszerint:

³⁵ *Szoglasenyije o Tamozsennom Szojuze*. <http://docs.cntd.ru/document/1900670> [2015. július 7.].

³⁶ *Dogovor o priszojegyinyenii Kirgizskoj Reszpubliki k Szoglasenyijam o Tamozsennom Szojuze*. <http://www.ipaurasec.org/docsdown/TC-3.pdf> [2015. július 7.].

³⁷ *Dogovor o priszojegyinyenii Reszpubliki Tadzsiszisztan k Szoglasenyijam o Tamozsennom Szojuze*. <http://www.ipaurasec.org/docsdown/MD-027.pdf> [2015. július 7.].

³⁸ *Dogovor mezsdu Rosszizskoj Fegyeraciej, Reszpublikoj Belarusz', Reszpublikoj Kazahsztan i Kirgizskoj Reszpublikoj ob uglubleniij integracii v ekonomicseszkj i gumanyitarnoj oblasztijah*. <http://www.ipaurasec.org/docsdown/MD-001.pdf> [2015. július 10.].

³⁹ *Dogovor o Tamozsennom Szojuze i jegyinom ekonomicseszkom prosztransztve*. <http://www.ipaurasec.org/docsdown/MD-029.pdf> [2015. augusztus 3.].

- A felek kötelezettséget vállalnak a Vámunió kialakításának lezárása és az EGT létrehozása iránt, amelynek főbb céljai az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munka közös belső piacának hatékony működése.
- Új kitételként jelenik meg az egységes közlekedési, energetikai és informatikai rendszerek fejlesztése, valamint a kiemelt ágazatok állami támogatásának közös rendszere.
- Az EGT szakaszonként épül ki, azok hosszát és a szakaszonkénti intézkedéseket az Államközi Tanács határozza meg. Az első szakasz célja a Vámunió és az egységes vámterület kialakításának lezárása. A második szakasz célul tűzi ki az EGT létrehozását, míg az együttműködés következő szintjein a felek törekszenek főbb makrogazdasági paramétereik egyeztetésére.
- A tagországok egyeztetetik a harmadik országokkal folytatott kereskedelemben alkalmazott tarifális kedvezmények rendszerét és a nemtarifális szabályozások alkalmazását.
- A külgazdasági tevékenység egységes szabályozási rendje a kivételek és korlátozások nélküli szabadkereskedelem legfontosabb feltétele.
- Az állami szubvenciók bizonyos esetek kivételével nem egyeztethetők össze az EGT alapelveivel.
- A felek egyeztetett agrárpolitikát folytatnak.
- A tagállamok harmadik országokkal szemben egységes vízümpolitikát alkalmaznak, többek között az ellenőrizetlen migráció megakadályozása érdekében.
- Az ÁT határozza meg, mely jogi normákat szükséges közelíteni egymáshoz.
- A Szerződés nyitott bármely (nem csak FÁK!) ország csatlakozása előtt.

A posztszovjet térség reintegrációja szempontjából különös helyzetben volt az orosz–belorusz viszony, amely az együttműködés magját képezte. A témát részletesen és alaposan elemzi Rácz András vonatkozó tanulmánya.⁴⁰ Jelen írásban anynyit emelnénk ki, hogy az integráció fokozatos mélyülésével 1999 decemberében a két államfő *szerződést írt alá*⁴¹ az Orosz–Belorusz Államszövetség létrehozásáról. A szupranacionalizmus jegyeit mutató szövetség végül nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Moszkva és Minszk között több gazdasági jellegű kérdésben (vámügyek, „tejháborúk” és a gázár) konfliktus alakult ki a kétezres évek első évtizedének közepén. A két ország a belorusz–orosz–kazah Vámunió és Egységes Gazdasági Térség keretein belül mélyíti az együttműködést.

⁴⁰ RÁ CZ András: A belorusz–orosz viszony és a szuverenitás problémája. *Külg y i Szemle*, 2013/3, 5–6. o. Elektronikus változat: http://kki.gov.hu/download/e/7a/b0000/Kulugyi_Szemle_2013_03_A_belorusz-orosz_vizony_.pdf [2015. augusztus 7.].

⁴¹ 2000 januárjában a két ország parlamentje ratifikálta a Szerződést, amely ezt követően életbe lépett.

A reintegráció putyini modellje. Első lépések

A reintegrációra tett kísérletek már közvetlenül a Szovjetunió felbomlását követően megkezdődtek, ám sem az átfogó FÁK-együttműködés, sem az egyes szférákra vagy csak bizonyos tagállamokra kiterjedő struktúrák nem bizonyultak hatékonyak. A posztszovjet államok az ezredfordulóig nem tudtak olyan kooperációs mechanizmusokat kidolgozni, amelyekre támaszkodva a térség gazdasági szempontból versenyképes makrorégióvá tudott volna válni. Kül- és biztonságpolitikai tekintetben pedig a tagállamok már említett eltérő érdekei és orientációja jelentették a valóban mély integráció gátját.

A 20. század utolsó évtizedében az orosz kül- és geopolitikát meghatározta a dezintegrációt követő sokk, az 1998-as pénzügyi válság, valamint – különösen a második jecini éra alatt – az államhatalom relatív gyengesége. Vlagyimir Putyin akkori kormányfő, akit Borisz Jecsin 1999 augusztusában voltaképpen kijelölt utódjának, az elődje lemondása előtti napon, 1999. december 30-án cikket közölt *Oroszország az évezredek határán* címmel. Ebben arról írt, hogy az orosz társadalom szétszakadt, történelme során a 20. század 90-es évein kívül 1917 októberében volt ennyire rossz állapotban. Az ország sok évszázados történelmének egyik legnehezebb időszakát éli, és 200-300 év óta először az a veszély fenyegeti, hogy a világ országainak második-harmadik vonalába kerül.⁴²

Az Oroszországi Föderáció első, 1992-es *Külpolitikai Koncepciója* nagyhatalomként definiálja Oroszországot, de nem szól arról, hogy domináns szerepet kíván játszani a FÁK-régióban. A posztszovjet térség reintegrálásáról mint egységes, új piaci alapokon nyugvó modell megvalósításáról beszél. A dokumentum kitér arra, nem zárható ki, hogy az Egyesült Államok közvetítő és békefenntartó műveletek fedésével törekszik elfoglalni Oroszország helyét Moszkva hagyományos befolyási övezetében. A koncepció kiemelt feladatként kezeli annak elérését, hogy Washington ismerje el Moszkva vezető szerepét a volt Szovjetunió térségében.⁴³

A birodalom reintegrálására tett újfajta kísérletek leginkább Putyin nevéhez kötődnek, ugyanakkor a gondolat szülőatyjának politikai tekintetben Nurszultan Nazarbajev kazah államfő tekinthető. Az eurázsiai integráció, a birodalom újjáépítésének gondolata a Szovjetunió széthullásától fogva jelen volt mind a nemzetközi dokumentumok, mind a politikum, mind a geopolitikai gondolkodók körében, fókuszba kerüléséhez azonban el kellett telnie bizonyos időnek. 1994 májusában a Lomonoszov Moszkvai Állami Egyetemen elmondott beszédében⁴⁴ Nazarbajev a nyugat-európai országok integrációjának példájára hivatkozva hangsúlyozta: a

⁴² Vlagyimir PUTYIN: Rosszija na rubezse tiszjacseletij. *Nyevaviszimaja Gazeta*, 1999. 12. 30. Elektronikus változat: http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html [2015. augusztus 4.].

⁴³ SAKLEINA: i. m., 19–33. o.

⁴⁴ <http://eaeunion.org/#about-history> [2015. május 20.].

felvevőpiacokért folytatott éles harcban csak egységesülve lehetséges túlélni. (Az Európai Unió mint a legelőrehaladottabb integrációs szerveződés modellje rendszeresen megjelenik a posztszovjet térség újraegyesülésének kapcsán.) A kazah vezető azonban cáfolta a birodalom újjászületéséről szóló feltételezéseket, mondván, senki nem tervez ilyesmit, új, egyenlő jogokon alapuló együttműködésről van szó. A beszéd kitér arra, hogy a térség országai eltávolodtak egymástól, és érzik az egyesülés szükségességét. Ő maga már régóta javasolta az összes vámkorlát eltörlését, a határok megnyitását. Nazarbajev kritikusan elismerte, hogy a FÁK nem felel meg teljes mértékben a kor követelményeinek, nem biztosítja a részes államok integrációját. A tagok a szervezet létrehozásától kezdve nem közeledtek, hanem egyre jobban eltávolodtak egymástól. Az együttműködésről aláírt több mint 400 (!) dokumentum közül szinte egyik sem működik. Emiatt a posztszovjet országok közötti viszonyrendszert minőségileg új szintre kell helyezni az önkéntességen és az egyenjogúságon nyugvó új államközi egyesülés alapján. Ilyen lehet az Eurázsiai Unió (a továbbiakban EÁU), amelynek a FÁK-étól eltérő elvekre kell épülnie. (Az Unió [Szojuz] kifejezés adekvát, a kazah elnök beszédében jelezte, nem kell félni használni, mert az Európai Unió is sikeresen működik.) A közép-ázsiai vezető által felvázolt elképzelés szerint a nemzetek feletti szervezeteknek két kulcsfontosságú feladatot kellene megoldaniuk: egységes gazdasági térség létrehozását és közös védelmi politika biztosítását. Az eurázsiai egyesülés Kazahsztánnal és Oroszországgal kezdődhetne.

Az elkövetkező két évtized bizonyította, hogy Nazarbajev beszédében az egész posztszovjet térségre vonatkozóan leginkább egy utópisztikus víziót vázolt fel. Mint azt a folyamatok későbbi alakulása megmutatta, „előreszaladt” az integrációs gondolkodásban, amikor 1994-ben arról beszélt, hogy az új egyesülés alapját a nemzetek feletti szerveknek kell képezniük. Az integrációs folyamat 2000-ig rendkívül lassan haladt, és bár azt követően új lendületet kapott, a közös védelmi politika megvalósítása egyre távolabbi perspektívának tűnik. És akkor még nem is beszéltünk a posztszovjet országok közötti számos nyílt vagy befagyott konfliktusról, a 2008. augusztusi ötnapos grúz–orosz háborúról, vagy a külön átfogó elemzést igénylő ukrainai válságról. Az egykori szovjet köztársaságok együttműködésének egyik neuralgikus eleme, gyakran taglalt területe napjainkban is a nemzetek felettség kérdése. Ennek megvalósítása a szuverenitás egy részének feladásával jár, amire egyelőre egyik részes állam sem mutatkozik késznek. Ez az a pont, ahol az eurázsiai országok integrációjának mélysége – bármennyire tekintik is modellnek – belátható időn belül aligha éri el az Európai Unió szintjét.

Az ezredfordulóval hatalomra kerülő Vlagyimir Putyin egyik legfontosabb küldetése, hogy újfajta dinamizmust vigyen az egykori szovjet térség reintegrálásába. Ez egybeesett azzal a törekvéssel, hogy a széthullást követő sokkon túllépve ismét felemelkedő, erős impériumot teremtsen, amely – és ez a hivatalos orosz retorika meghatározó eleme – egyenjogú félként követel magának helyet az általa áhított

többpólusú világban. Az ideológia szerves része volt, hogy Oroszországot a „hegemóniára törő” Egyesült Államokkal szemben definiálta. Az 1990-es évek békülékeny, a Nyugattal együttműködést kereső hangnemét egyre élesedő retorika váltotta fel, amely napjainkban, az ukrajnai konfliktus kapcsán látszik elérni tetőpontját. A 90-es évek válságban lévő, gazdaságilag, katonailag, erkölcsileg mélypontra került birodalmának viszonylagos simulékonyosságával szemben az ezredforduló után magát erősödőnek érző Oroszország agresszív jegyeket mutat. Ez a folyamat jól nyomon követhető, ha elemezzük, hogyan változott a bizonyos időszakokként kiadott stratégiai dokumentumok (Külpolitikai és Nemzetbiztonsági Koncepció, Katonai Doktrína) hangvétele. A reintegráció számára stabil háttérbázist jelentett, hogy az orosz gazdaság fő pillérét jelentő gáz- és kőolaj világpiaci ára tartósan magas volt. Ez egyben lehetővé tette azt is, hogy a fiatal és energikus Putyin elnök magabiztosan tudjon hozzáfogni a birodalom ismételt összekovácsolására irányuló missziójához.

A 21. század első évtizedében több, az eurázsiai integráció szempontjából fontos dokumentum született. A Belarusz, Kazahsztán, Kirgizisztán, Oroszország és Tádzsikisztán által aláírt,⁴⁵ az Eurázsiai Gazdasági Közösség (JevrAzESZ, EÁGK) létrehozásáról szóló, 2000. októberi szerződés⁴⁶ nemzetközi szervezetként definiálja a közösséget, és kimondja, hogy a részes felek által önként átadott jogosultságokkal rendelkezik. Emellett:

- Az irányító szervek közül a Parlamentközi Bizottság helyett megalakul a Parlamentközi Közgyűlés, amely áttekinti a tagállamok nemzeti jogainak harmonizációját.
- A szerződés létrehozza az EÁGK Bíróságát, amely biztosítja az EÁGK joganyagának egységes alkalmazását a tagállamokban, valamint megvizsgálja a felek közötti vitás gazdasági kérdéseket.
- Az Államközi Tanács immár csak az állam- és kormányfőkből áll. A tagság felüggesztését és egy tag kizárását leszámítva konszenzusos alapon hozza meg döntéseit.
- Jogalanyiságából fakadóan az EÁGK kapcsolatot létesíthet, és szerződéseket köthet más államokkal és nemzetközi szervezetekkel.
- A döntéshozatali mechanizmusban újdonság, hogy az Integrációs Bizottság kétharmados döntéseket hoz, amennyiben azonban egy döntést öt tagállam szavaz meg, de a szavazatok nem érik el a kétharmados részarányt, a kérdést átadják felülvizsgálatra az ÁT-nak. A felek szavazati részaránya megfelel költségvetési hozzájárulásuknak. Ily módon Oroszország részesedése 40%, Belaruszé, Ka-

⁴⁵ A szervezetnek 2006 és 2008 között Üzbegisztán is tagja volt.

⁴⁶ *Dogovor ob ucsezgyenyii Jevrazijszkovo ekonomicseszkovo szoobszesztva*. <http://evrazes.com/docs/view/3> [2015. július 15.].

zahsztáné és Üzbegisztáné 15%, Kirgizisztáné és Tádzsikisztáné pedig 7,5%. Ez burkoltan azt jelenti, hogy a Bizottság Oroszország nélkül nem fogadhat el döntést.

- Az EÁGK szerveinek döntéseit a tagállamok a nemzeti jog szükséges normatív aktusainak elfogadásán keresztül hajtják végre. A tagállamok kötelezettségeinek teljesítését a közösség szervei ellenőrzik.
- A szerződés tartalmaz az EÁGK tevékenységének finanszírozásra vonatkozó cikket is.

Belarusz, Kazahsztán, Oroszország és a szoros együttműködésből mindaddig kimaradt Ukrajna 2003 szeptemberében kötötte meg az *Egységes Gazdasági Térség létrehozásáról szóló Megállapodást*,⁴⁷ illetve nagyon hasonló tartalommal kidolgozta annak koncepcióját.⁴⁸ A dokumentumok a korábbiakhoz képest nem tartalmaznak újdonságokat, pusztán megismétlik többek között a feleknek a többoldalú gazdasági együttműködés elmélyítésére irányuló szándékát, a „négy szabadság” feltételeinek megteremtését, a kereskedelmi kapcsolatokban a korlátok lebontását, valamint az egységes vámtarifák alkalmazását. Leszögezik, hogy az EGT a különböző szintű és többsebességű integráció lehetőségének figyelembevételével, szakaszosan alakul ki. A szupranacionalizmus irányába mutat, hogy az EGT szervei működésük során vegyítik az államközi elemeket és a tagállami hatáskörök egy részének átadását, és az utóbbi jelentősége fokozatosan növekedne. Nem tartalmaznak ugyanakkor semmiféle határidőt, konkrét végrehajtási ütemezést.

Az *egységes vámterület kialakításáról és Vámunió létrehozásáról* szóló 2007. októberi háromoldalú (belorusz–kazah–orosz) *Megállapodás*⁴⁹ megjelöli azokat az intézkedéseket – megint csak határidők kitűzése nélkül –, amelyek végrehajtását követően a Vámunió legfőbb szerve meghozza a döntést a felek vámterületének egyesítéséről és a Vámunió létrehozásának lezárásáról. Leszögezi, hogy az egységes vámterület megalakulásától kezdve a felek az egymás közti kereskedelemben nem alkalmaznak vámokat és mennyiségi korlátokat. A dokumentum tartalmi elemeiben nem mutat túl a korábbi ilyen jellegű nemzetközi jogi anyagokon.

A KBSZ megalakulásának 10. évfordulóján, 2002 májusában *Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetévé* (ODKB, KBSZSZ) alakult át. 2004 decembere óta

⁴⁷ *Szoglasenyije o formirovanyii Jegyinovo ekonomicseszkovo prosztransztva*. <http://president.kremlin.ru/text/docs/2003/09/52478.shtml> [2003. szeptember 22.]. Jelenlegi elérhetőség: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2003/09/52478.shtml> [2016. február 22.].

⁴⁸ *Koncepcija formirovanyija jegyinovo ekonomicseszkovo prosztransztva*. <http://president.kremlin.ru/text/docs/2003/09/52480.shtml> [2003. szeptember 22.]. Jelenlegi elérhetőség: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2003/09/52480.shtml> [2016. február 22.].

⁴⁹ *Dogovor o szozdanyii jegyinoj tamozsennoj tyerritorii i formirovanyii Tamozsenново Szozjuza*. http://www.tsouz.ru/Docs/IntAgmnts/Pages/D_sozdETTiformTS.aspx [2015. július 7.].

megfigyelő státusza van az ENSZ Közgyűlésben. 2009 februárjában pedig döntés született a KBSZSZ Kollektív Operatív Reagálású Erőinek létrehozásáról, Üzbegisztán azonban nem csatlakozott.⁵⁰

A szupranacionalizmus felé

A 2000-es években az eurázsiai integráció folyamatában voltak előremutató változások, de áttörésről nem lehet beszélni. A fordulópontot az jelentette, amikor Putyin – akkor miniszterelnökként – 2011. október 3-i programadó cikkében⁵¹ meghirdette az Eurázsiai Uniót (EÁU) annak apropóján, hogy 2012. január elsején indul Oroszország, Kazahsztán és Belarusz Egységes Gazdasági Térségének projektje. Írásában, áttekintve a posztszovjet térség integrációjának elmúlt húsz évét, a FÁK-kal kapcsolatos meg nem valósult elképzelések ellenére nélkülözhetetlen mechanizmusnak nevezi a szervezetet, amely segítette megőrizni a térség nemzeteit egyesítő civilizációs, szellemi és gazdasági kapcsolatokat. Sikertült megvalósítani a többszintű és többsebességű integráció modelljét a régióban. A válság alatt az integrációs folyamatok új lendületet nyertek, modernizálták a partnerség alapelveit. 2011. július elsejével megkezdte teljes értékű működését a három ország közötti Vámunió, megszűnt az áruforgalom ellenőrzése, lezárult az egységes vámterület létrehozásának folyamata. A következő lépés az EGT, egy 165 milliós piac kialakítása, majd a belső határok ellenőrzésének eltörlését lehetővé tevő egységes vízum- és migrációs politika megvalósítása a schengeni tapasztalatok alkalmazásával. Putyin értékelése szerint az EU-nak 40 évre volt szüksége, hogy az Európai Szén- és Acélközösségtől eljusson az Európai Unióig, ám az unió tapasztalatait felhasználva, hibáit elkerülve a posztszovjet Vámunió és az EGT létrehozása dinamikusabban halad. Az írás immár hivatalosan is kimondja, hogy a két szervezet különlegessége a szupranacionális struktúrák megjelenése. A Vámunió és az EGT bővülése (Kirgizisztán és Tádzsikisztán bekapcsolódásával) megteremti az Eurázsiai Gazdasági Unió, majd ambiciózus feladatként az Eurázsiai Unió létrehozásának feltételeit.

Leginkább a nyugati kritikákra és aggodalmakra reflektálva Putyin leszögezi: nem a Szovjetunió újjáépítéséről van szó, hiszen naivitás lenne restaurálni, ami már a múlté. Az új értékeken, politikán és gazdaságon alapuló szoros integráció mindazonáltal az idők parancsa. A nemzetek feletti egyesülésnek a modern világ egyik pólusává kell válnia, hatékony kapcsot képezve Európa és a dinamikus ázsiai

⁵⁰ *Organyizacija Dogovora o Kollektivnoj Bezopasznosztyi (ODKB)*. <http://ria.ru/spravka/20120515/648945336.html> [2015. augusztus 7.].

⁵¹ Vlagyimir PUTYIN: Novij intyegracionnij projekt dlja Jevrazii – buduscseje, kotoroje rozsdajet-szja szevodnya. *Izvesztyija*, 2011. 10. 03. Elektronikus változat: <http://izvestia.ru/news/502761> [2015. július 29.].

és csendes-óceáni térség között. Az EÁU versenyképességét természeti és humán erőforrásai, valamint tőkéje biztosítja. Putyin álláspontja szerint a részvétel az eurázsiai integrációban nem mond ellent az európai választásnak. Ezt azzal indokolja, hogy az EÁU a Nagy Európa szerves része kíván lenni, amelyet a szabadság, a demokrácia és a piaci viszonyok értékei egyesítenek. A globális egyensúly hiánya okozta a 2008-as világválságot, amelyből a kiutat közös megközelítések kidolgozása jelentheti először a regionális struktúrákon (EU, NAFTA, ASEAN, APEC) belül, majd az egymás közötti párbeszéd által. Putyin úgy értékeli, az integrációs projekt minőségileg új szintre lép, ami lehetővé teszi, hogy Oroszország belépjen a globális gazdaságba és részt vegyen a jövőt meghatározó döntések kidolgozásában.

Moszkva és az EU politikai és gazdasági együttműködését felborította az ukrajnai válság, amelynek következtében a Nyugat és Oroszország kölcsönösen korlátozó intézkedéseket vezetett be egymással szemben. A történetek beláthatatlan perspektívába helyezték Moszkva és az EU együttműködésének elmélyítését. Moszkva felhasználja a helyzetet, hogy a Nyugattal folytatott együttműködés ellensúlyozására intenzívebbé tegye az eurázsiai integrációt, valamint a kínai kapcsolatokat. Valójában azonban Oroszország hosszú távon gazdaságának stabilitása szempontjából számos okból aligha tudja problémák nélkül áthidalni az unióval folytatott együttműködés jelenlegi korlátait.

Az orosz vezető cikkéből jól érzékelhető, hogy az eurázsiai integráció megvalósítása során alapvetően az európai modellt veszik alapul. A cikk is hangsúlyozza, hogy a posztszovjet térségnek okulnia kell az Európai Unió hibáiból. Noha ebben az írásban nem jelenik meg, de számos orosz elemzésben és hivatalos megnyilatkozásban megfogalmazódik, hogy a régió sajátosságai, Oroszország különleges szerepe miatt nem szabad teljes egészében lemásolni az európai fejlődési utat.

Az Európai Unió és az Eurázsiai Unió közötti együttműködés elmélyítése, egy Lisszabontól Vlagyivosztokig terjedő egységes övezet létrehozása nem ismeretlen gondolat az eurázsiai eszme történetében. Az elképzelés látszólagos pragmatizmusa mögött azonban meghúzódik az az orosz szándék, hogy Moszkva megkísérelje leválasztani Európát a geopolitikailag legnagyobb vetélytársnak tartott Egyesült Államokról, amely mind nagyobb befolyásra tesz szert a posztszovjet térségben. Mind gazdasági, mind biztonságpolitikai értelemben nagyon nehéz konkurenciáról beszélni, mivel Oroszország és az Egyesült Államok nem tartozik egy súlycsoportba. A két ország 2014-es GDP-je között a Világbank⁵² és az IMF egymáshoz nagyon közel álló adatai szerint több mint kilencszeres a különbség. (USA: 17 418 milliárd USD, Oroszország: 1 857 milliárd USD). A működését 2015. január elsején megkezdő Eurázsiai Gazdasági Unió másik három tagállamának, Kazahsztánnak (212 milliárd USD), Belarusznak (76 milliárd USD) és Örményországnak

⁵² A tanulmányban használt adatok forrása: <http://databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf> [2015. augusztus 1.].

(10 milliárd USD) a teljesítménye sem változtat jelentősen az arányokon. Az EU 18 495 milliárd dolláros összesített GDP-jével tehát nem véletlenül vonzó az eurázsiai partnerek számára. Washington 2014-ben hétszer annyit fordított védelmi kiadásokra, mint Moszkva.

A putyini cikkel egy időben, 2011 októberében a szabadkereskedelmi övezet hatékony működésének szükségességére és az áruk szabad mozgása feltételeinek megteremtésére hivatkozva ismét egy az egész FÁK-együttműködést érintő szabadkereskedelmi dokumentumot, ezúttal szerződést írtak alá.⁵³ A tagállamok közül Azerbajdzsán, Türkmenisztán és Üzbegisztán nem csatlakozott.⁵⁴ A dokumentum azonban csak az áruk szabad mozgásáról tesz említést, nem tér ki a másik három szabadságra. A részes államok kölcsönös export-import forgalmában alkalmazott vámmentesség továbbra sem teljes körű, a kivételek listáját külön melléklet tartalmazza. A felek tárgyalásokat folytatnak a fennmaradt vámok fokozatos csökkentéséről és fokozatos megszüntetéséről. Szintén melléklet tartalmazza az áruk ki- és bevitelére vonatkozó, a GATT által engedélyezett korlátozások lebontásának ütemezését. Az importvámok esetében túlsúlyban vannak a cukortermékeket terhelő tételek. Az exportvámok esetében – ahol az Oroszországból a Vámunió területén kívülre szállított áruk listája a leghosszabb – dominálnak a nyersanyagok, különösen szénhidrogének, a kőolaj- és földgázzármazékok.

2011 novemberében a belorusz, a kazah és az orosz államfő deklarációt írt alá az eurázsiai gazdasági integrációról.⁵⁵ Megállapítják, hogy a három ország vámuniója sikeres, és 2012. január 1-jével megkezdí működését a négy szabadságot biztosító EGT, ezzel áttérnek az integrációs építkezés következő szintjére. Az együttműködés további fejlesztésének irányai:

- Az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő közös piacának hatékony működése
- Egyeztetett ipar-, közlekedés-, energetika- és agrárpolitika
- A nemzeti jogrendszerek harmonizálása, bizonyos szférákban egységesítése
- Egyeztetett gazdaságpolitika kidolgozása
- Együttműködés a migrációs politikában
- A kulturális együttműködés fejlesztése
- A régióközi és a határokon átnyúló kooperáció elmélyítése
- A nemzetek feletti intézmények fejlesztése

⁵³ *Dogovor o zonye szvobodnoj trgovli.* <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text-?doc=3183> [2015. augusztus 12.].

⁵⁴ Grúzia 2008 augusztusában jelentette be kilépési szándékát a FÁK-ból, a döntés egy év múlva, 2009 augusztusában vált hivatalossá. Forrás: <http://www.rg.ru/2009/08/17/gruzia-anons.html> [2015. július 27.].

⁵⁵ *Gyeklaracija o jevrazijszkaj ekonomicseszkaj intyegracii.* <http://www.kremlin.ru/supplement/1091> [2016. február 22.].

- A közös érdeket jelentő külpolitikai kérdésekben folytatott együttműködés fejlesztése
- A Vámunió és az EGT fejlesztése érdekében létrehozzák az Eurázsiai Gazdasági Bizottságot

A felek a deklarációban kifejezik törekvésüket, hogy 2015. január elsejére befejezik a Vámunió és az EGT normatív jogi alapját képező nemzetközi szerződések kodifikálását, és ennek alapján létrehozzák az Eurázsiai Gazdasági Uniót (EÁGU). Aláhúzzák, hogy a Vámunió és az EGT keretein belül célszerű egyeztetett munkát folytatni az euroatlanti és az eurázsiai integrációs folyamatok harmonizálása és közelítése kérdésében.

A deklarációban – amely műfajából adódóan csak alapelveket és általános célokat tartalmaz, mégis valamiféle közös szándékot fogalmaz meg – újdonságot jelent a nemzetek feletti megjelenése a posztszovjet térség integrációjában. Ahogyan Rácz András fogalmaz: „ha megvalósul a Vlagyimir Putyin orosz elnök által [...] meghirdetett Eurázsiai Unió, akkor a posztszovjet térségben is létrejön egy valódi, szupranacionális elemeket tartalmazó politikai integrációs szervezet.”⁵⁶ Noha a dokumentum címe gazdasági integrációról szól, a szöveg az együttműködés más szféráit is érinti. Új elemként fogalmazódik meg a két nagy regionális integráció közelítésének igénye is.

A három államfő szintén 2011 novemberében döntött az Eurázsiai Gazdasági Bizottság létrehozásáról.⁵⁷ Alekszej Lihacsov orosz gazdaságfejlesztési miniszterhelyettes Brüsszelben 2012 júliusában tartott beszédében az EGT létrehozása szempontjából fontos eseménynek tartotta a nemzetek feletti szerv létrehozását. Kiemelte, hogy a gazdaság különböző szféráiban több mint 90 funkció és hatáskör szabályozását adták át nemzetek feletti szintre, így szükségessé vált átalakítani a Vámunió Bizottságát, amely a Vámunió szakaszában a három ország intézményi struktúráját képezte. A Gazdasági Bizottság az integrációs építkezés és a gazdasági folyamatok irányításának független szerve. A Vámunió Bizottságával ellentétben a Vámunió és az EGT állandóan működő irányító szerve, saját kompetenciákkal és önálló döntéshozatali, döntés-előkészítői joggal rendelkezik.⁵⁸

Az első valóban mélylégi szabályozást az *Eurázsiai Gazdasági Unióról* (EÁGU) Belarusz, Kazahsztán és Oroszország által 2014 májusában áírt, a korábbiaknál

⁵⁶ RÁ CZ: i. m., 3. o.

⁵⁷ *Dogovor o Jevrazijszkoj ekonomicseszkoj komisszii*. <http://www.tsouz.ru/MGS/18-11-11/Documents/%D0%94%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%20%D0%BE%20%D0%95%D0%AD%D0%9A.pdf> [2015. augusztus 4.].

⁵⁸ <http://economy.gov.ru/wps/wcm/connect/21e07f804c2a9ef182b7eaf2c86cab17/tezisi.doc?MOD=AJPERES&CACHEID=21e07f804c2a9ef182b7eaf2c86cab17> [2015. augusztus 23.].

jóval részletesebb szerződés⁵⁹ tartalmazza. Az EÁ GK Államközi Tanácsa 2014. október 10-i ülésén dokumentumokat írtak alá a szervezet tevékenységének megszüntetéséről, mivel helyét átvette a működését 2015. január elsejével megkezdő EÁ GU.⁶⁰ A dokumentum négy részből (I. Az EÁ GU létrehozása; II. Vámunió; III. Egységes Gazdasági Térség; IV. Átmeneti és záró rendelkezések), azok alá tartozó összesen 28 fejezetből és 33 mellékletből áll. Az együttműködés számos szféráját mélységében szabályozza, a vámkérdésektől és a külgazdaság-politikától kezdve egészen a növényegészségügyig. Részletesen kitér az EÁ GU szerveinek tevékenységére és az unió költségvetésére is.

Az EÁ GU regionális gazdasági integrációs nemzetközi szervezet, nemzetközi jogalanyisággal bír. Keretein belül biztosítva van a négy szabadság. A szerződés a posztszovjet integráció történetében először alkalmazza a *tagállamok* kifejezést. Az átmeneti időszakok lezárultával működik a kivételek és korlátozások nélküli vámunió. Az unió alapvető *célja* az áruk, szolgáltatások, a tőke és a munkaerőforrás egységes piacának megteremtése, továbbá a modernizáció és a versenyképesség növelése a globalizációs viszonyok közepette.

Az unió *joganyagát* képezi az EÁ GU Szerződés, az unió keretei között kötött nemzetközi szerződések, az unió szerződesei harmadik féllel, a Legfelsőbb Eurázsiai Gazdasági Tanács (a továbbiakban LT), az Eurázsiai Kormányközi Tanács (a továbbiakban KKT) és az Eurázsiai Gazdasági Bizottság (a továbbiakban EGB) döntései és rendelkezései. Az első két szerv döntéseit a tagállamok a nemzeti törvénykezésük szerinti rendben hajtják végre. Az EÁ GU folytathat együttműködést államokkal és nemzetközi szervezetekkel, és önállóan vagy a tagállamokkal közösen köthet velük nemzetközi szerződést. Amennyiben az uniós keretek között kötött nemzetközi szerződés ellentmondásban áll az uniós szerződéssel, az utóbbi élvez prioritást.

Az *unió szervei* az LT, a KKT, az EGB, valamint az EÁ GU Bírósága (a továbbiakban az Unió Bírósága). Az első három szerv elnökségét a tagállamok rotációs alapon, az orosz ábécé rendjében, éves váltásban látják el. Az unió legfőbb szerve a tagállamok államfőiből álló, évente legalább egyszer ülésező LT, amely áttekinti a tevékenység alapvető kérdéseit, meghatározza az integráció fejlődésének stratégiáját és irányait. Döntéseket hoz az unió céljainak megvalósítására. Hatáskörében jóváhagyja az EÁ GU költségvetését, meghatározza az új tagok felvételének és a tagság megszüntetésének rendjét, valamint jóváhagyja a nemzetközi együttműködés rendjét, és döntést hoz az unió nevében harmadik féllel folytatandó tárgyalásokról és nemzetközi szerződések megkötéséről. Az LT konszenzus útján fogadja

⁵⁹ *Dogovor o Jevrazijszkom ekonomiceszkom sojuze*. <https://docs.eaeunion.org/ru-ru/Pages/DisplayDocument.aspx?s=bef9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc64-1995328e6ef3&l=540294ae-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=3610> [2015. július 15.].

⁶⁰ <http://evrazes.com/news/> [2015. július 15.].

el döntéseit és rendelkezéseit, kivéve azokat, amelyek a tagság megszüntetésére vonatkoznak. A KKT – amely szintén konszenzus útján hozza meg döntéseit és rendelkezéseit – biztosítja az uniós szerződés és az unión belüli nemzetközi szerződések megvalósulását és végrehajtásának ellenőrzését. Az EGB az unió állandóan működő szerve, Tanácsból és Kollégiumból áll. Döntéseket, rendelkezéseket és ajánlásokat fogalmaz meg, a Tanács esetében konszenzus, a Kollégium esetében pedig minősített többség vagy konszenzus szükséges. Az unió bíróságának státuszát, összetételét, kompetenciáját és működési rendjét az uniós szerződés mellékletét képező statútum szabályozza.

A vámunió működésének alapelvei:

- az áruk belső piacának működése
- egységes vámtarifák és egyéb egységes külkereskedelmi szabályozók alkalmazása harmadik féllel szemben
- egységes vámszabályozás
- áruk szabad, vámárnyilatkozat és állami ellenőrzés nélküli mozgása a tagállamok között bizonyos, a szerződésben rögzített kivételek alkalmazásával. (Pl. életvédelmi, környezetvédelmi, nemzetbiztonsági okokra hivatkozva lehet korlátozásokat bevezetni.)

A tagállamok gazdaságpolitikájukat a stabil gazdasági fejlődést meghatározó bizonyos *makrogazdasági mutatók* szerint alakítják – a maastrichti konvergenciakritériumokhoz hasonlóan. Az államigazgatási szektor konszolidált költségvetésének éves hiánya nem haladhatja meg a GDP 3%-át. Az államigazgatási szektor adóssága nem haladhatja meg a GDP 50%-át. Az éves infláció szintje nem haladhatja meg öt százalékpontnál többel a legalacsonyabb értékkel rendelkező tagállam inflációjának szintjét.

A tagállamok hosszú távú együttműködést folytatnak az *energetikai szférában*, összehangolják energiapolitikájukat, és fokozatosan kialakítják az energiaforrások, a gáz, a kőolaj és az olajszármazékok és a villamos energia közös piacát. Emellett egyeztetik közlekedéspolitikájukat, eurázsiai közlekedési folyosókat hoznak létre és fejlesztenek.

A szerződést az összes tagállam ratifikálta, 2014 októberében mind a három államfő aláírta, így 2015. január elsejével életbe lépett. Ugyanezzel a nappal befejezte tevékenységét az Eurázsiai Gazdasági Közösség.⁶¹ 2014 decemberében az elnökök aláírták az Örményország csatlakozásáról szóló dokumentumot, amely 2015. január 2-án lépett életbe. Kirgizisztán csatlakozási dokumentumát a ratifikációt kö-

⁶¹ Resenyije o prekrascenyii gyejatyelnosztyi Jevrazijszkovo ekonomicseszkovo szoobscsesztva. <http://www.ipaeurasec.org/mpa/?data=mpa> [2015. augusztus 7.].

vetően, 2015 májusa és augusztusa között írták alá az államfők, 2015. augusztus 12-vel lépett életbe.

Egyes értékelések szerint az EÁGU következő tagja Tádzsikisztán lehet, ám csatlakozása körül sok a bizonytalanság. Az is kérdéses, hogy a szervezet miként kezeli Kirgizisztán felvételét. A rossz gazdasági helyzetben lévő ország felvétele politikai döntés volt, amelynek árát Moszkva késznek bizonyul megfizetni.⁶²

A felek nem győzik hangsúlyozni, hogy az EÁGU nem értelmezhető a Szovjet-unió helyreállítására tett kísérletként. A gazdasági összetevőre fektetik a hangsúlyt, hosszú távú makrogazdasági céljuk egy jelentős kereskedelmi-ipari és közlekedési-logisztikai központ megteremtése. A Vámunió statisztikái egymilliárd dollárosra értékelik az eurázsiai unió piacát.⁶³

Működésének rövid időszaka alapján nehéz prognózisokat felállítani az EÁGU sikerességével kapcsolatban. A tagállamok között mindazonáltal már a szervezet megalakulása kapcsán is voltak viták. Az ukrajnai konfliktus tovább rontja a viszonyt, a Nyugat és Oroszország közötti „szankciós háború” negatívan befolyásolja a belorusz és a kazah gazdaság állapotát. A rubel leértékelődése a többi partner nemzeti valutájához képest kiélezte a helyzetet az unión belül. A belorusz és a kazah államfő máris az új szervezet kockázatairól beszél. Egy ilyen kezdés és a korábbi integrációs kísérletek kudarcai után kétséges az új modell sikere...

AJÁNLOTT IRODALOM

Pjotr APRISKO: *Az orosz filozófia története*. Budapest, 2007, Osiris; Nyikolaj BERGYAJEV: *Szutyba Rosszii*. Moszkva, 2010, Asztrel; Lev GUMILJOV: *Ot Ruszi do Rosszii*. Elektronikus változat: http://modernlib.ru/books/gumilev_lev_nikolaevich/ot_rusi_do_rosszii/read; Ivan ILJIN: *O vecsno-zsensztvennom i vecsno-muzsesztvennom v russzkoj duse. Szobranyije szocsinyenyij v 10-i tomah. T. 6, kny. 3.*, Moszkva, 1997, Russzkaja knyiga; Viktorija PANFILOVA: *Dusanbe poivremenyit c Jevrazijszkim ekonomicseszkim szojuzom. Nyezaviszimaja Gazeta*, 2015. július 10. Elektronikus változat: http://www.ng.ru/cis/2015-07-10/6_tajikistan.html; Vlagyimir PUTYIN: *Rosszija na rubezse tiszjicsaletyij. Nyezaviszimaja Gazeta*, 1999. 12. 30. Elektronikus változat: http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html; Vlagyimir PUTYIN: *Novij inteigracionnij projekt gylja Jevrazii – buduscseje, ko-*

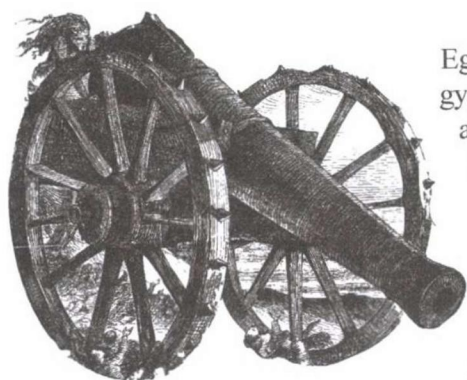
⁶² Viktorija PANFILOVA: *Dusanbe poivremenyit c Jevrazijszkim ekonomicseszkim szojuzom. Nyezaviszimaja Gazeta*, 2015. 07. 10. Elektronikus változat: http://www.ng.ru/cis/2015-07-10/6_tajikistan.html [2015. augusztus 18.].

⁶³ Jevrazijszkij ekonomicseszkij szojuz gotovitszja k sztartu. *Nyezaviszimaja Gazeta*, 2014. december 30. Elektronikus változat: http://www.ng.ru/cis/2014-12-30/6_eba.html [2015. augusztus 18.].

toroje rozsdajetszja szevodnya. *Izvesztyija*, 2011. október 03. Elektronikus változat: <http://izvestia.ru/news/502761>; RÁCZ András: A belorusz–orosz viszony és a szuverenitás problémája. *Külügyi Szemle*, 2013/3. Elektronikus változat: http://kki.gov.hu/download/e/7a/b0000/Kulugyi_Szemle_2013_03_A_belorusz-orosz viszony_.pdf; O. V. RJABOV: *Russzkaja Filozsofija zsenstvennosztyi (XI–XX veka)*. Ivanovo, 1999, Izdatyelszkij centr »Junona«; Elektronikus változat: http://cens.ivanovo.ac.ru/olegria/books_femininity.htm; Tatyjana SAKLEINA (szerk.): *Vnyesnyjaja polityika i bezopasznoszty szovremennoj Rosszii 1991–2002. Tom IV*. Moszkva, 2002, Rosszpen; Siselina LJUBOV – GAZDAG Ferenc (szerk.): *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. Budapest, 2004, Zrínyi Kiadó; Pjotr SZAVICKIJ: *Kontyinyent Jevrazija*. Moszkva, 1997, Agraf; SZVÁK Gyula (szerk.): *Oroszország története*. Budapest, 1997, Maecenas; Nyikolaj TRUBECKOJ: *Naszlegyije Csingishana*. Elektronikus változat: http://royallib.com/book/trubetskoy_nikolay/nasledie_chingishana.html.

TÜKÖR ÁLTAL

Az orosz (b)irodalom recepciója Magyarországon (1825–1945)

Egyetlen nemzet (nagyhatalom) irodalmának magyar recepcióját sem befolyásolta olyan mértékben a politika, mint az orosz, majd utóbb a szovjet irodalomét. A viszonylat a múltban is, a közel-múltban is bonyolult, összefüggések, viszonyrendszerek hálójával írható le. Elemzésünk – mely csak vázlata lehet ennek a hatalmas témának – nem az esztétikai szempontokat helyezi középpontba, noha el sem tekint azoktól, lévén az irodalom az esztétikum egyik megjelenési formája. A nagy, közvetlenül vagy közvetve a politika által befolyásolt tendenciákra utalunk. Elsősorban is az ellenséges érzület és félelem igazgatta ezt a recepciós folyamatot, illetve utóbb a nagy kísérletnek kijáró őszinte eszmei rokonszenv, az azonosulás, sosem felejtve a félelmet, aztán keveredve az elvárásoknak való megfeleléssel, a szervilizmussal. A reformkorban mélységes ellenszenv, a cári despotizmustól való félelem övezte az oroszokat, mert az orosz birodalom működése csak módszereiben és politikai praktikuma egyes vonásaiban különbözött a Habsburg abszolutizmustól. Ezt a vonást erősítette a dekabristák mozgalmának szétverése is,¹ majd természetesen a cári csapatoknak az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverésében játszott szerepe. Húsz év múltán aztán már a felforgató anarchista agitátoroktól rettegtek Magyarországon.² Fontos különbség a

¹ Többek között Széchenyi István 1826-os naplója is egyidejűleg ad erről hírt. Széchenyi István: *Napló*. Vál., szerk., fordítást ellenőrizte, a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta OLTVÁNYI Ambrus. Budapest, 1978, Gondolat, 452. o.

² Batthyány Lajos 1870-es újrateremtése alkalmából az anarchista Bakunyin és Dosztojevszkij *Ördögök* című regényének életbeli alakja, Nyecsajev Magyarországon jártak, mint ezt az Internacionálé

két ország között, hogy Oroszország független, önálló és rettegett állam volt, míg mi az Osztrák Birodalom alárendelt része. Hasonlóság azonban mindkét ország megkésettisége a nyugat-európai államokhoz képest, hogy elhúzódott a feudalizmus, megkésett a városiasság és a polgárság kialakulása.³ Az orosz irodalom korai recepciójának sajátossága, hogy az itthoni befogadás kronológiája nem mindig követi az orosz irodalom fejlődés menetét, s ekként az ismeret és a fokozott recepció, azaz a hatás is ellentmondásos.⁴ A recepció elcsúszásaihoz hozzájárul még az is, hogy az orosz irodalom olyan „patologikus” kronológiát, kiadás- és hatástörténeti diszkontinuitást, térbeli távolságokat (emigrációkat) mutat fel, mint feltehetően egyetlen más irodalom sem. Hatalmas horderejű, valóban világpolitikai jelentőségű belső történések hoztak olyan tragikus személyes életrajzokat, amely az orosz olvasó számára sem tette lehetővé a folyamatos olvasást. Az orosz irodalom utóbbi kétszáz éve tulajdonképpen négy irodalomból áll: a hivatalos otthoni, az emigráns, az otthoni szamizdatis és a külföldi orosz nyelvű, tamizdatis részek összességéből.⁵

Oroszország és az orosz nyelv eleve egzotikumot jelentett Európa számára, ez sokáig, még a nyugatosok munkásságát is befolyásolóan nehezítette a recepciót, ami elsődlegesen német, s részben francia közvetítéssel érkezett el hozzánk. A nyelvi elszigeteltséget döntően az első világháború változtatta meg, a tömeges hadifogság. Példaként csak egyetlen esetet említünk, a *Nyugat* szerkesztőinek egyike, Gellért Hugó már 1914-ben orosz hadifogságba esett, ahonnan csak 1922-ben szabadult, és orosz feleséggel tért haza. Nyelvtudása révén a *Nyugatban* illetve a folyóirat kiadásában megjelenő *Az Artamonovokat* (1926), Ilf–Petrov művet, a *12 széket* (1934), a *Klim Szamgin életét*, a *Mai orosz dekamenront* (1936) ő fordítja. A zökkenések, a közvetítő fordítások gyengeségei erősen befolyásolták a kezdetben kialakuló képet. Figyelembe veendő még az is, hogy ha a befogadó (magyar)

magyarországi működését figyelő korabeli belügyminiszteri jelentések is komoly rettegéssel említik. Az epizód Jókai Mórt is foglalkoztatta *A jövő század regényére* készülve, illetve *Asszonyt kísért – Is ten kísért* című kisregényében a magyar „Bakunyin-tanítványok” torzképét is megrajzolja. BONKÁLO Sándor tévesen nevezi meg a Dosztojevszkij figura nevét tanulmányában: *Az orosz messziánizmus. Nyugat*, 1925. I. köt., 373–382. o.

³ Ennek nagyon jellemző adaléka, hogy egyik országban sem spontán önszerveződéssel, hanem *rendeleti* úton született meg a sajtó a 18. század elején. I. Péter 1702-ben adott ki rendeletet az első komoly lap megalapítására, Mária Terézia 1703-ban.

⁴ Példa erre, hogy Gogol több műve megelőzte Puskin verseinek első fordításait, vagy az, hogy a kezdeti Turgenyev-recepció (1859, 1863) hamarabb következett be, mintsem az *Anyegin* első teljes fordítása megjelent volna (Bérczy Károly, 1866).

⁵ Erről megvilágító pontossággal és kimerítő alaposággal lásd HETÉNYI Zsuzsa: „Csonka” Oroszország? Fordítási fehér foltok – ami az oroszprózáról alkotott magyar képből kimaradt. In GÁRDOS Bálint – PÉTER Ágnes – RUTTKAY Veronika – TIMÁR Andrea – VINCE Máté (szerk.): *Idegen költők – örök barátaink. Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben*. Budapest, 2010, L'Harmattan, 191–218. o. A német irodalom tagoltsága természetes folyamat volt, a Hitler kiváltotta emigrációt, majd Németország kettéosztását kisebb következményű megrázkódtatásnak értelmezem.

irodalomban mutatkozik olyan analóg társadalmi jelenség, amit az orosz példa még elmélyítene, milyen mértékig képes a műfordító visszaadni az eredeti szöveg atmoszféráját, jellegét abban az esetben, ha a befogadó irodalom még nem rendelkezik például a realista prózában kidolgozott nyelvi eszközökkel? Így, mivel a magyar irodalom erősen líraközpontú, a kezdeti Turgenyev-fordítások nemcsak romantikus, de szentimentális irányba színezik át az eredeti szöveget, mint Zöldhelyi Zsuzsa észleli.⁶ A russzista meglátása időrendileg azért is lényeges, mert Gogol ekkorra már halott, az éles kritikus itthoni recepciója alig indul el, illetve akadozik, és mert közel egy időben vagyunk már a két nagyregény, a *Háború és béke*, illetve a *Bűn és bűnhődés* születésével. A magyar irodalom még líraközpontú, s az idegen prózai művekből is inkább a lírával telített művek vonzzák. A magyar recepcióban Puskin verses regényének és Turgenyev lírai prózájának elemei összefonódnak: 1866-ban jelenik meg az első *Anyegin*-fordítás.⁷

Az *Anyegin* megjelenésével párhuzamos az első magyar nyelvű, német közvetítőkre alapozó, orosz költői antológia is.⁸ Az *Anyegin* fogadtatásában egyéni hang Arany Lászlóé. Arany ugyanis – a kortársakkal ellentétben – realista műnek fogta fel a *verses regényt*, s mikor maga is írt egyet (*Délibábok hőse*, 1872), szembeszökő volt Anyegin és Hübele Balázs nemcsak környezetének, de értelemkereső élete kisiklásának hasonlósága is.

Az 1870-es éveket itthon Gogol uralja, a társadalmi szatíra hangja a legfőbb új. Gogol recepciójának súlypontja ezzel most műveinek eddig rejtve maradt *szatirikus, leleplező* vonásaira esik. A *Revizor* előszavában a fordító az egyelőre még gyér magyar társadalomkritikai műveket is megvédi, amikor emlékeztet az 1845-ben megjelent Eötvös-regény, *A falu jegyzőjének* fogadtatására. „Sokan még most is haragusznak Gogolra ezen művéért, és az emberi természet beszennyezésének állítják, egész Oroszország szégyenét látják benne ábrázolva és olyanoknak festve az orosz viszonyokat, melyek a külföld előtt is az ország hitelét végképp megsemmisítik. Hasonlót mi is tapasztaltunk akkor, midőn Eötvös József Falu jegyzője jelent meg, amely olyan hatást gyakorolt, hogy egynémely magyarfaló német író még most is egyedüli forrásul veszi a magyar viszonyok illusztrálására, mi azonban rég meggyőződünk arról, hogy az ilyen, céljában nemes művet, mely a maga idején, általános költői belértékén kívül, a társadalmi téren is sok jó és nagy eredményeket szült...”⁹ Az önkritikát nélkülöző nacionalizmusok ismert és a magyar irodalomban is, a szovjet korszakban is visszatérő érvkészlete jelentkezik a szemléletmódban.

⁶ D. ZÖLDHELYI ZSUZSA: *Orosz irodalom magyar szemmel I.* Budapest, 1985, Tankönyvkiadó, 53. o.

⁷ Bérczy Károly fordítása az Áprily Lajos-verzióig (1952) 21 kiadásban jelent meg.

⁸ ÉSZAKI FÉNY. Puskin Sándor és Lermontoff Mihály után fordította ZILAHY Imre. Pest, 1866, Emich Gusztáv.

⁹ Szentkirályi Albert előszava a *Revizor* kiadása elé. Kisfaludy Társaság, 1875.

Politikai okai is voltak a népszerűségnek, illetve népszerűsítésnek. A monarchia 1871-ben külpolitikailag elkötelezte magát Németország mellett, a föderalizmus szláv hívei, nemzetiségei viszont Oroszország felől vártak segítséget. Újból felerősödött a pánszlávizmustól való félelem, s ebben a hangulatban jól jött, hogy az orosz írókkal lehet a cári Oroszország ellen agitálni. (Emlékeztetek arra, milyen sokan éltek emigrációban [Turgenyev, Herzen, Gogol stb.], s milyen sokan járták meg a kaukázusi, szibériai száműzetés poklát [Puskin, Dosztojevszkij stb.].) A monarchiában élő szlávoktól 1875-től érintette a Tisza-kormány erőszakos magyarosító politikája és iskolapolitikája.

Az 1877/78-as orosz–török háború alatt erősen felszított közvélemény is befolyásolta a magyar írókat. Jókai egyfelől törökbarát nyilatkozatokat tett közzé a sajtóban, s az oroszok ellen foglalt állást egy versében Arany János is (*Plevna*). Jókai részéről az újságcikkek politikai állásfoglalást jelentettek. Írói érdeklődését és rokonszenvét azonban természetesen nem érintette a háború. Hogy mégis említjük, azért tesszük, mert fontosnak tartjuk az egyre inkább jelentkező (nem irodalmi) *közvélemény* jellemzését is.¹⁰ 1879-ben jelent meg a dekabristákról írott regénye, a *Szabadság a hó alatt vagy a zöld könyv*. Sokáig az a téves nézet uralkodott a regénnyel kapcsolatban, hogy Jókai a fantáziájára támaszkodott, mígnem a regény kritikai kiadása – melyet D. Zöldhelyi Zsuzsa rendezett sajtó alá – közre nem adta Jókai saját feljegyzéseit forrásairól.¹¹ S az orosz irodalom fogadtatásának kutatói azt is tudni vélik, Turgenyev *Küszöbön* című regényének itthoni megjelenését az késleltette, hogy a bolgár származású főszereplő a törökök ellen lázadt. A háborúval párhuzamosan még egy politikai természetű orosz hír uralta a magyar sajtót, az orosz narodnyikok terrorista csoportjáról szóló beszámolók. Turgenyevet ekkor Európa-szerte jósként ünneplik, mert az *Apák és fiúk*ban megrajzolta a nihilista előképét. Felértékelődik a regény, napvilágot lát egy újabb Turgenyev-kötet is magyarul, a *Töretlen föld*, megjelenése előtt Jókai lapja, *A Hon* ezt is ismerteti. A *Töretlen föld*ben Dosztojevszkij *Ördögök* című regénye (1869), a Nyecsajev-ügy és a narodnyik perek tükröződnek. Erősödik az anarchisták körüli polémia is, a nihilizmus és az anarchizmus rokon értelmű kifejezésekkel lesznek az európai szótárakban. Ennek a korszaknak az eredménye, hogy megjelenik Csernyisevszkij *Mit tegyünk* című regénye is magyarul (Sasvári Ármin, 1877). Ez utóbbi regény jelentős csonkításokkal látott csak napvilágot, a kiadásból hiányzik az utópista-szocialista szereplő álma, a hivatásos forradalmár alakja.¹²

¹⁰ Ezt a distinkciót Jókai korábban is megtette. 1867-ben írta: „Az orosz diplomáciától visszariadunk, mert a rideg abszolutizmust képviseli: kárhozzatjuk benne nem az orosz, de az abszolutizmust, mely elveinknek ellensége, akármilyen nemzettől jön.” Kivel szövetkezzünk? *A Hon*, 1867. szeptember 3. 4. o.

¹¹ JÓKAI MÓR: *Szabadság a hó alatt vagy a „Zöld könyv”* (1879), I–II. kiad., s. a. r.: D. ZÖLDHELYI ZSUSZA, Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 36–37) 231–256. o.

¹² A regények kiadása könnyű üzlet volt, mert Oroszország nem csatlakozott az 1886-os berni és az azt kiegészítő egyéb nemzetközi szerzői jogi egyezményekhez. Ekként nem kellett utánuk jogdíjat

Az 1880-as évtizedben ér el *Tolsztoj és Dosztojevszkij* is Magyarországra. Az ő recepciójukra jellemző, hogy általában véve is késve jutottak el külföldre, így hozzánk is. A *Háború és béke* 1885–86-ban jelent meg először magyarul Ráth Mór kiadásában. A kiadáson nem találunk adatot arra vonatkozóan, hogy ki fordította a regényt, és milyen nyelvből. Péterfy Jenő kritikája nem mint feltevést, hanem mint tudott tényt közli, hogy a fordítás franciából készült, s elégedetlen egyrészt a ténnyel, hogy nem eredetiből készült az átültetés, holott erre már volna lehetőség, illetve békétlen annak minőségével is.¹³ A szöveg Péterfy szerint – minden hibája ellenére – gyakorlott fordító munkája lehetett, mert nem mutatja a korban szokásos gallicizmusokat és germanizmusokat. Csakhogy „vandalizmussal” és „stílus-hamisítással” vádolja a névtelen fordítót, és elmarasztalja a „szépirodalmi gyár-ipar” részeként működő kiadót is, amely „első sorban olcsó fordítást keres, s így terjed a miasma vígan és meggátolatlanul”. A kiadás csak majdnem teljes: a francia fordítással egyező módon nagyrészt elhagyja a hatalmas történetfilozófiai epilógust. Tolsztoj regényében kettős arcot lát: „[a]z egyik a valóságnak apró, éles, néha bántóan éles vonásait mutatja; a másikon minden határozottság hiányzik, alakatlan érzelmek árnya vonul át rajta, s tekintete a messzeségbe mered, egykedvűen, mozdulatlanul. S ez a kettősség magában Tolsztojbán is megvan. A művész benne bámulatos finomsággal és majdnem epigrammatikus éllel látja és rajzolja meg a valóság részleteit, de ugyanakkor feltámad benne egy pszichológ is, ki a művész munkáját bírálva kérdi: mit jelent mindez? Van-e a valóságnak valami mélyebb értéke?” Majd megállapítja, hogy Tolsztoj nem realista: „amely nyugodt kezű s biztos szemű rajzoló, oly nyugtalanul fürkészi alakjaiban a lelket.” Tolsztoj realizmusa mögött Péterfy „alakatlan idealizmust” lát, „filantrópot és misztikust”, s végül megállapítja, hogy „a megfigyelőből, fájdalom! apostol” lett. A „rajz modorát” az ezüstműves termékéhez hasonlítja, de azt állapítja meg, hogy a „nagyjából kivert, félig elkészült márványszobornak nagyobb az értéke”.

A regény másik magyar kritikus a már említett Reviczky volt. Turgenyev ismeretében „csak a még mindig igen díszes második helyre” teszi a *Háború és béke* „nagy erkölcsű íróját”. A *Magyar Salon*ban terjedelmes írásban kalauzolja a magyar olvasókat. Tolsztoj fő művének tekinti a regényt, noha „regénynek sem mondható [...] mert nincs sem egységes szerkezete, sem igazi hőse, sem az események végtelen sokaságából kikerekíthető meséje”. De a mű „részleteiben csaknem páratlanul áll a modern elbeszélő irodalomban”. A naturalisták minden eszközét, fogását feltalálja a műben, de Tolsztoj mégsem kelt undort, mint legtöbbször a franciák. Ami itt feltalálható, az

fizetni, s a szövegcsontkitásokat sem kérték számon sem a szerzők, sem a nevükben más. PALÁGYI Róbert: *A magyar szerzői jog könyve*. Budapest, 1957, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 85, 144. o.

¹³ Radó György azonosította is a kiadást: Comte Léon Tolstoï – *La Guerre et la Paix*. Roman historique. Traduit avec l'autorisation de l'auteur par une Russe. Tmes 1–3. Paris, 1884, Librairie Hachette et Cie. PÉTERFY Jenő: *Háború és béke*. Történelmi korrajz. Írta gróf Tolsztoj Leó. Budapest, 1885, Ráth Mór, 1–87. írását lásd *Budapesti Szemle*, 1888, 141–144. o.

„a homéri naivitás egy neme”. (A Homéroszhoz hasonlítás a regény értékelésének visszatérő eleme, s magára Tolsztojra megy vissza, bár nem tudjuk, a hasonlítás idézet-e vagy sem. Flaubert viszont – Tolnai Lajos idézi – Shakespeare-hez hasonlította Tolsztojt.¹⁴) Egyedül áll ez az elemző ismertetés abban, hogy a világirodalomban is elhelyezi a szerzőt, megkülönböztetve az egyéni véleménynyilvánítástól tartózkodó fölénytől („*impassibilité*” – Stendhal, Flaubert, Goncourt-ék) és a közelebből meg nem nevezett angol mesterek nagyon is szubjektív iróniájától.

Homéroszhoz mérik a regényt epikai bősége és terjedelme okán is. „Az élet átlagos képét akarja nyújtani Tolsztoj. Elkerüli a kivételes helyzeteket, nem szedi szét, mint az analízis mesterei az érzelmeket parányikra, nem állít semmit az élére, s nem megy el a végletekig. [...] Egészen sajátságos ösztön az, amely megóvjá Tolsztojt, hogy a szenvedélyek rajzán túlmenne az átlagos középértéken. Balzac vagy a vele rokon Kemény Zsigmond, Dosztojevszkij vagy Zola rendes mértéket meghaladó, túltengő szenvedélyű embereit itt hiába keresnők.” Megkülönböztető jegyét az orosz jellemek megrajzolásában látja. Történelmi érzéke hibás – gyűlöli Napóleont –, s ekként a mű korrajznak elfogadhatatlan. Pesszimizmust lát a regényben, de az író szelleme abban különbözik a többi pesszimistától, hogy „kiengesztel, kibékít. Neki a föld nem pokol, se nem mennyország, hanem tisztítóhely mely szenvedésekkel közt vezet a lélek nyugalmaéhoz.” Reviczky és Péterfy is egyetértenek abban, hogy Tolsztoj „apostoli” nézetei művészetének rovására mennek, és „egész evangéliumi működésében aligha lesz századrész annyi gondolat, mint amennyi érdekes alakja van ennek az előttünk fekvő regénynek”.

A Tolsztoj-fordítások későbbi története is lényeges és jellemző. Bródy Sándor (Ambrus Zoltánnal és Gárdonyi Gézával) indított, a francia és orosz irodalmi áramlatok felé tájékozódó *Jövendője* (1903), mindjárt az első számában kezdi közölni a *Háború és béke* új, az orosz eredetiből készült fordítását, három-négy oldalas folytatásokban. A fordító személyét máig homály övezi, a szöveg nem teljes, a közölt folyamból is fejezetek maradtak ki, a nevek helyesírása következetlen. Két és fél esztendeig tartott a sorozat, s akkor félbemaradt. (1905-re esik Bródy öngyilkossági kísérlete, Gorkij bebörtönzése, ami ellen élesen tiltakoztak, az orosz-japán háború és az első orosz forradalom.) De 1907-ben következett az első valóban hiteles, bizonyíthatóan oroszból készült magyar változat Ambrozovics Dezső fordításában, a Révai Kiadó 60 kötetes világirodalmi sorozatában.¹⁵ (Ugyancsak Ambrozovics nevéhez fűződik az *Anna Karenina* fordítása is [1905].)

Tolsztojjal egy időben érkezik el hozzánk Dosztojevszkij. 1888-ban jelenik meg a *Raszkolnyikov* és a *Karamazov testvérek* is (Szabó Endre, illetve Timkó István fordításában). Mindkét mű hírlapközlésekben kerül az olvasók elé, de míg a *Bűn*

¹⁴ TOLNAI Lajos: Háború és béke. *Irodalom*, 1887/1, 14–15. o.

¹⁵ A sorozatban többek között Dickens és Thackeray, Balzac és Stendhal, Cervantes, Björnson, Gogol és Turgenyev is megjelent.

és *bűnhődés* rögtön könyv alakban is hozzáférhető, addig a Karamazovok fordítója nem talál kiadót.¹⁶ Dosztojevszkij – és korábban Turgenyev – gyakorta jelentkező *hírlapi* kalauza Szana Tamás volt.¹⁷ Elsőként a *Megszomorítottak és megalázottak* jelent meg magyarul [*A szenvedők* címmel, 1885], majd a *Raszkolnikov* címmel a *Bűn és bűnhődés* [1888].¹⁸

Szabó Endre Reviczky nyomán kezdett az oroszok fordításába. 1890-ben még alig tudott Oroszországról, csak a cár, a kancsuka, a nihilisták fogalmát ismerte, s mindössze hat íróról volt tudomása: Gogolról, Turgenyevről, Dosztojevszkijről, Tolsztojról, Puskinről és Lermontovról. „Egyszer [...] Reviczky Gyulával haragos vitába keveredtünk. Ő azt állította, hogy az orosz irodalom nagy és virágzó, én meg azt, hogy az lehetetlen. [...] Bennem volt az a nem tudom én hol vettem makacs-ság, hogy nem akartam semmit elismerni arról a »barbár« pátriáról.”¹⁹ Németül olvasta el Dosztojevszkij beszámolóját, az *Emlékiratok a holtak házából*, s rögtön azt érezte, meg kell tanulnia oroszul. (Tőle való az első magyarul írott orosz nyelv-tan is.) Rendszeres ismeretterjesztő szerzője volt a *Nyugatnak*.²⁰ Megírta őt Krúdy Gyula,²¹ hálásan köszöntötte Füst Milán.²² Halálakor a *Nyugat* is búcsúztatta, és ki-

¹⁶ REJTŐ István: Dosztojevszkij Magyarországon (1850–1945). In KEMÉNY G. GÁBOR (szerk.): *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok történetéből*. II. köt., Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó, 302. o.

¹⁷ Szana Turgenyevről is írt tanulmányt. Ugyancsak ő volt Taine első magyarországi fordítója, az első, aki Walt Whitman és Edgar Allan Poe nevét leírta.

¹⁸ Lukács György híres, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című tanulmányában még 1919-ben is *Raszkolnikov*-ként hivatkozik a *Bűn és bűnhődés*-re.

¹⁹ SZABÓ Endre: Oroszországból. Úti emlékek. *Magyar Salon*, 1891, 145. o.

²⁰ SZABÓ Endre: Képek az orosz irodalomról. *Nyugat*, 1922/15–16, 1924, 1925. o.

²¹ „Mondják, hogy mostanság vannak pompás műfordítók. E kis országnak forrongó irodalma feszül és túlkívánczik a határokon. Németország egy millió tárca elbeszélést fogyaszt el esztendőnként és legelterjedtebb német lapokban sűrűn találkozunk a magyar elbeszélők munkáival. Tíz esztendővel ezelőtt – ha ugyan emlékszik erre valaki, – az európai fordítók titkos jellel megbeszélték, hogy: gyerünk északra. Csehov – minden héten Csehov ment végig Európában a vonat alatt és a szürke köpenyeg talán a világ valamennyi újságjában megjelent. A fiatal költők háromlovas szánon óhajtottak nyargalni, havas fennsíkron és bundát hordani, mint Eugen Anyegin. Dosztojevszkij fenségesen, mint egy középkori járvány lépett ki a hőmezők országából. Tolsztoj Kreutzer Sonátája nyomán pedáns német professzorok és professzornék bolondulnak meg. És kiásták Punint, kiásták Baburint, a mindennekefelett való, bús, őszi esték írója, Turgenjev Iván húsvéti mámmorral került újra a földkerekségen elszórt ábrándos és búskomoly emberek kezébe. De jöttek mások is észak felől. Jöttek svédek, norvégok, dánok. Knut Hamsun a földgolyó minden szélességi fokán »csinált« írókat, utánérzőket, másolókat, kedves rajongókat. Az öreg Ibsen a hisztériás asszonyokat sípszóval összegyűjtötte a világ tájairól és nevüket Nórának keresztelé. Majd finneket fogdostak serény horgászok és az északról eredett nagy folyam körülfolylta Európát. *Az öreg Szabó Endre, a Dosztojevszkij fordítója volt a legnépszerűbb ember Budapesten.*” KRÚDY Gyula: Író a kocsin. *Nyugat*, 1912/3, 293. o. [Kiemelés az eredetiben – Sz. Á.]

²² „...nem tudok ugyan oroszul – s mégis szívem-lelkem az orosz íróké s az orosz népé – melyet szeretni és csodálni ők tanítottak meg. Ez az irodalom az én szívem irodalma s hogy ez lehetséges: azt

emelte teljes hasonlóságát az általa fordított oroszához: „Senki önála jobban nem hasonlított az orosz regények örökké visszatérő jellegzetes hőiséhez, a becsületes, naiv, élehetetlen, gyámoltalan, keresztül-kasul jó és igaz emberhez.”²³ Szabó Endre nemcsak fordított, ismeretterjesztő munkája is nagy eredményeket hozott. A *Pallas Nagy Lexikon*ában terjedelmes és alapos szócikkeket írt Belinszkijről, Csehovról, a dekabristákról, Dosztojevszkijről, Gribojedovról, Herzenről, a nihilizmusról²⁴ és az orosz irodalomról (1893–1896).

A *Raszkolnikov* megjelenése alkalmából Solymossy Sándor írt terjedelmes recenziót az itthon még ismeretlen szerzőről a *Fővárosi Lapokban*.²⁵ Kiemeli Dosztojevszkij kegyetlenségét, s bár „óhajtja”, hogy minél többen olvassák, „e táplálék a mi közönségünkben még nagyon is koncentrált, nehéz, de nagyon is érdemes hozzászokni”. A „szláv faj” sajátosságait keresve azt állítja, „[n]agyon helytelenül vélekednek azok [...], kik az orosz nihilizmust a nemzeten rágódó időszakos betegségnek, izgatott emberek megtévelyedésének tartják. Korántsem fog ez az abszolutizmus bukásával megszűnni. Sokkal mélyebb a csírája, benn van a vérben, a levegőben. Majd minden műveltebb családból való orosz született nihilista.” Összehasonlítja a triászt: „Érdemes vizsgálni, mit tart minden egyes író leginkább kiirtandónak. Tolsztoj a külföldieskedést, Turgenyev a műveletlenséget, Dosztojevszkij a vallástalanságot. [...] Turgenyev hősei felületesek, léha emberek, Tolsztojei hivalkodó majmok, Dosztojevszkij alakjai erkölcsi alap híján lévő szkeptikusok.” Az emlékiratok és a feljegyzések alapján részletes életrajzot ad az íróról, s megtalálni véli az élet és az életmű kulcsszavait: ideges, gyöngye szervezet, elborult kedély, melankólia, rém, iszony, undorodás. A „lelki háborgás páratlan rajzát” ígéri az olvasónak, s kéri a fordítót, folytassa munkáját, hogy a többi Dosztojevszkij-mű is hozzáférhető legyen magyarul.

Hevesi Sándort – a Nemzeti Színház későbbi igazgatóját, ekkor még ifjú újságíró – is megfogja a regény.²⁶ Páratlan modern regénynek mondja a *Bűn és bűnhődést*, mely „a naturalizmus ocsmányságaitól és hóbortjaitól menten igazi költői mű hatását gyakorolja ránk. [...] Zola statisztikát ír, Dosztojevszkij költeményt – ez a különbség a két író között.” A fiatal, egyelőre a konvencionális, akadémiai folyóiratban, a *Budapesti Szemlében* publikáló Jászi Oszkárt is megfogják az oroszok, különösen Tolsztoj.²⁷

itt most Szabó Endrének köszönöm meg! Az ő fordításait a magyar irodalom kincsei közé sorozom.”
FÜST Milán: Szabó Endre fordításairól. *Nyugat*, 1921/6, 478–479.

²³ KADOSA Marcell: Szabó Endre. *Nyugat*, 1924. 383. o.

²⁴ Az oroszok használta nihilizmus fogalmát – tudtommal – elsőként Vajda János írta le Magyarországon 1880-ban a *Pesti Hírlapban*.

²⁵ SOLYMOSSY Sándor: A „Raszkolnikov” írója. *Fővárosi Lapok*, 1888. november 7. 2257–2260. o.

²⁶ HEVESI Sándor: Raszkolnyikov. *Magyar Szemle*, 1897. augusztus 15. 386–388. o.

²⁷ JÁSZI Oszkár: Mi a művészet? Írta gróf Tolsztoj Leó. *Budapesti Szemle*, 1899. 100. köt., 302–306. o.

A századfordulón az orosz regények egyik első propagátora Bródy Sándor volt. Saját kiadású, egyszemélyes *Fehér Könyv*-ben Dosztojevszkijt – otthoni elnevezése alapján, de szívből megerősítve az értékelést – „az orosz Shakespeare”-nek nevezi.²⁸ Újraolvassa a két nagyregényt, az egyetemes regényírást „két bibliáját”. A mára földföldről általános Shakespeare-t távolinak mondja, Dosztojevszkijnek viszont „ismert könnye és ismerős szaga van”. Teremtő erő jellemzi Dosztojevszkijt, vagy ötven egyénített és emlékezetes hősre tud visszaemlékezni, s a mesét dicsőítő újkonzervatív kritikával szemben azt mondja, az elbeszélő értékét a teremtet alakok száma minősíti. „Ami ezután lényeges: milyen magasrendűek ezek a lények, mily fontos és becses dolgot példáznak a világi bölcsesség számára?” Pontosan idézi a Puskin-émlékünnepségen tartott Dosztojevszkij-beszédet, rokonszenvvel említve a megszállott nemzeti érzést: „»Mi nekünk – oroszoknak – külön alapelveink, külön levegőnk van. A mi elveink nemzetiek, amelyek külön önálló fejlődést követelnek. És ez az orosz föld megmondja még a maga új szavát, és ez az új szó ígéje lesz az általános nemzeti civilizációnak!«” Azt írja Bródy, ennek a beszédnek volt legnagyobb sikere, pedig Turgenyev beszélt előtte. (Bródy nem tudott, talán nem is tudhatott Dosztojevszkij Turgenyev iránti személyes féltékenységről és elvi összekülönbözésükről, a zapadnyik-szlavofil konfliktusról.) Amikor mindent Dosztojevszkij elmondta, már visszatért száműzetéséből, nem szűkölködött, a társasági élet kedvelt alakja volt. Az előkelő vendégsereg előtt elhallgatott, s kérte az író, „beszélne Jézusról”. Az orosz miszticizmus iránti fogékonysággal zárja Bródy himnikus Dosztojevszkij ismertetését.

Az oroszok iránti lelkesedés utazásokra is sarkallt, igaz, elsősorban a *napilapok* akarták beszámolóikkal lenyűgözni az olvasókat. A *Pesti Napló*-ban Pintér Ákos 1902-ben Gorkijnál tett látogatásáról számol be, s hogy a magyarok nemzeti érzéseit is kielégítse, s a viszonyosság érzetét keltse, megemlíti, hogy a rokonszenvesnek rajzolt orosz író tud *Az ember tragédiájáról*. Szabó Endre is járt Oroszországban, a *Magyar Salon*-ban számolt be utazásáról. Kiemelkedik az utazásos irodalomból egy büntetőjogász, Waldhauser István beszámolója Tolsztojjal való beszélgetéséről a *Huszadik Század*-ban. (Tolsztoj egyébként nem tett olyan viszonzó gesztust, mint Gorkij. Amikor évekkel később a *Magyar Hírlap* szerkesztősége felkérte, hogy írja meg, mit gondol Magyarországról, a magyarok társadalmáról, világnézetéről, Tolsztoj elutasítóan felelt. Ezt írta az utóbb a Szovjetunióban publikált levél borítékjára: „Számomra Magyarország nincs. A magyarok vallásos világnézetéről semmit sem tudok és szeretnék tudni.”²⁹) Waldhauser István viszont szerencsésebb volt, Jasznaja Poljanában meglátogathatta az író. Igaz, Tolsztoj sajnálkozva mondta, hogy még nem volt a kezében olyan könyv, amely Kossuth Lajos életét és működését tárgyalta volna. Tudott viszont az idealista-anarchista Schmitt Jenőről, annak

²⁸ BRÓDY Sándor: Az orosz Shakespeare. *Fehér Könyv*, I. köt., 1900, 111–128. o.

²⁹ JAKÓCS Dániel: L. N. Tolsztoj és a magyar kultúra. *Tiszatáj*, 1985/4, 81. o.

Ohne Staat című munkájáról, és kérdezősködött személyes viszonyairól.³⁰ Szívesen beszélgetett a földkérdésről: „nem ismert el tulajdont a földre nézve; mindenki művelje meg a földet, ami családja eltartásához szükséges, többje ne is legyen neki. Ettől várja ő az emberiség testi és lelki megújulását.” Általánosnak mondta hazájában az elégedetlenséget, veszélyesnek látta, hogy az már kiterjedt az összes osztályra és foglalkozásra. Megengedte, hogy családjának vele vitatkozó nézeteivel is megismerkedjen a magyar látogató, aki rögtön ajánlja is, hogy az ifjabb Leó munkáját, a *Kreutzer szonátával* szembeállító *Chopin-prélude*-öt nálunk is megismerjék. Megemlíti a látogató, hogy az ebédlőben három mellszobor is áll az íróról, akit összes műveinek hibátlan és teljes francia kiadása foglalkoztat, s köt le. Ekkor ünnepelte Tolsztoj írói jubileumát, amelyről a hivatalos Oroszország hallgatott. Kifejtette, hogy újabban nem fogad el honoráriumot, a kinyomtatást bárkinek megengedi, s ezért is van forgalomban annyiféle kiadása munkáinak. Felháborodottan utasítja vissza, hogy „nézetrokonságot keressenek” Nietzsche és közte, amikor „nagyobb ellentét nem is elképzelhető”. Tervezte, hogy vitába száll felsőbbrendű ember erkölcsével, mint a *Feltámadás* hőse, ő is a „kötelesség útját” keresi.³¹

Gorkij korai népszerűségének egyik első jele, hogy 1903-ban Beöthy László meghívta a Magyar Színházba a nem sokkal korábban Berlinben, Max Reinhardt rendezésében látott német nyelvű *Éjjeli menedékhelyet*. A darabot azután maga Beöthy fordította magyarra, és közölte részletekben a *Budapesti Hírlapban*. Röggvest követi ezt a magyar nyelvű előadás is a Budai Színkörben. A siker olyan nagy lett, hogy a következő fél évtizedben 119 különböző pesti és vidéki bemutató követte.³² (Gorkijt megelőzően Tolsztoj is megjárta a magyar színpadot: *A sötétség hatalma* című darabját a ugyancsak Budai Színkör mutatta be, majd a temesvári, a nagyváradi és a debreceni színház. A nagyváradi előadásról Ady Endre írt kritikát, s mondta túlságosan sötétnek és kegyetlennek Tolsztoj világát.)³³

A 20. század első két évtizede a modern magyar irodalom kibontakozásának ideje. Oroszországban ez a társadalmi mozgolódás és a forradalmak ideje. A magyar közvélemény rétegei ekkor már különböző módon értékeli az oroszországi

³⁰ Schmitt Jenő Henrik (1851–1916), gnosztikus filozófus, magyar anarchista. Trefort-ösztöndíjjal tanult Berlinben és Budapesten. A modern anarchista mozgalom ideális irányban való átalakítására Lipcsében 1894 és 1896 között szerkesztette és kiadta *Die Religion des Geistes* című folyóiratot, s közreműködött a berlini *Der Sozialist* című anarchista közlönyben. Az 1896. szeptember 9-én a *Magyarország* című lapban közzétett, az akkori igazságügy-miniszterhez intézett nyílt levelében lemondott, miután a miniszter irodalmi munkásságának idealista-anarchisztikus irányát kifogásolta. Ekkor minden erejét anarchizmus terjesztésének szentelte; *Állam nélkül*, *Ohne Staat* és *Erőszaknélküliség* címmel lapokat adott ki, melyeknek Tolsztoj is munkatársa volt.

³¹ Dr. WALDHAUSER István: Tolstoinál. *Husadik Század*, 1902/12, 441–451. o.

³² D. ZÖLDHELYI Zsuzsa idézi Fenyvesi István színháztörténész adatait. In *Orosz írók magyar szemmel*, i. m., 133. o.

³³ a. e. [Ady Endre]: A Szigligeti Színház premierje: A sötétség hatalma. *Nagyváradi Napló*, 1902. január 9. 5–6. o.

eseményeket. A *Katolikus Szemle* írója a forradalmi erőszakot ellenző Tolsztojt is hibáztatja az 1905-ös forradalomért, mert az író kikezdte a vallási intézmények tekintélyét, és új, egyéni vallás meghirdetésével zavarta meg az embereket: „Ki csodálkozik [...], hogy a szegény muzsik csak e szavakat értette meg Tolsztoj műveiből, a föld azé, aki megműveli.”³⁴ Az egri érsek is beleszólt a Tolsztoj körüli polémiaiba: „muzsikruhába öltözött huncut bácsinak” és „svindlernek” titulálja az író, amiért az „kitűnő üzletember” módjára csak papolt a birtokok felosztásáról.³⁵ Bródy Sándor lapja, a *Jövendő* viszont üdvözölte az 1905-ös eseményeket: „A fehér cár ezúttal csakugyan fehér – a rémülettől. A nép nem hajlandó tovább csókolni a kancsukaforogató kezét, megmozdult, hogy végre kicsavarja belőle a korbácsot, s a régi, zsarnoki rendszer fanatikussait verje szét vele.” A forradalom enciklopédistái az írók voltak: „A tudomány nem beszélhetett szabadon, hát a művészet tükrében mutatták meg a próféták az orosz népnek saját magát, s az utat, mely jobb állapotok felé vihet.”³⁶ A Hétben Kiss József *Potjomkin páncélos* [utóbb *Knyáz Potemkin*] című verssel jelentkezett, külön vezércikk is köszöntötte a forradalmat. Az eseményekről a legtöbbet szóló, s egyben szépirodalmat is közlő lap a *Budapesti Napló* volt, melynek átgondolt koncepció volt a rokonszenve mögött. Folytatásokban közölték Gorkijtől az *Anyát*, s *kötetnyi* (!) Csehov-elbeszélés látott napvilágot Vészi József lapjában.³⁷ Dosztojevskij *A kamasz* című regénye sem 1922-ben jelent meg magyarul, hanem 1906-ban itt a *Budapesti Napló*-ban. Ezzel szemben Ady tömördek írását már összegyűjtötte a szakma, de nem figyelt talán kellően a kontextusra. Itt jelent meg „A nagy inkvizítor”-jelenet is a *Karamazov testvérekből* először, Tolsztoj *Feltámadásából* önállóan publikálták a *Hogyan lettem forradalmár* című részét. Folytatták Turgenyev népszerűsítését (A kézműves és a fehérkesztyűs ember című prózaverssel), s megismertették a magyar olvasóval Leonyid Andrejevet (a *Ben-Towit* című novella közlésével). Ady Endre is hivatkozott Andrejev *Vörös kacaj* című elbeszélésére. A *Budapesti Napló* mellékletében, a *Szabad Gondolatban* Waldapfel Ottó Tolsztoj és a marxizmus összevetéséig is elmegy, de megjelenik itt Kunfi Zsigmond is Tolsztojról szóló elemzéssel. Tolsztoj mint író egyre hátrébb szorul ekkor, a már említett, s Tolsztoj által is ismert és számon tartott Schmitt Jenő volt legfőbb, a gondolkodót idealizáló és piedesztálra emelő népszerűsítője.

Az orosz irodalom recepciója a századelőtől egyre szélesebb utat vájt magának. Ennek követése szinte megoldhatatlan feladat. De kínálkozik egy megközelítési mód, ha a magyar irodalmi modernség „központi”, azaz kanonikusnak tekinthető orgánumának, a *Nyugatnak* tükrében nézzük ezt folyamatot. A *Nyugatban*

³⁴ Kocsis Lénárd. *Katolikus Szemle*, 1908, 907–923. o.

³⁵ SAMASSA József: Tolsztoj, a becsületes. *Alkotmány*, 1907. szeptember 24. 7. o.

³⁶ HALASY Andor: Az új orosz forradalom. *Jövendő*, 1905. január 29. 7–12. o.

³⁷ Ez szerintem egyelőre kellően fel nem tárt szál Kosztolányi Csehov-ismeretét és Csehov-szeretét illetően. A Kozocsa–Radó-bibliográfiában sem találtam nyomát az általam a napilapban meglett és elolvasott Csehov-anythingnak.

– mert nemcsak a repertórium (és számonkénti tartalomjegyzék), de a digitalizált szövegfolyam is rendelkezésére áll a kutatónak – 2792-szer írták le az orosz népet, 85-ször ennek már az államformát is magában foglaló elnevezését, 3-szor a „szovjetorosz” változatot. Az „orosz” döntően jelzőként szerepel a szövegekben, a „szovjet” főnévként, s egyszer sem az irodalomra vonatkozik, hanem a közigazgatási, államberendezkedési formát jelöli. Összehasonlításképpen a német népet 5342-szer, a franciát 5078-szor, az angolt 3033-szor, az olaszt 1915-ször, az amerikaiakat 1779-szer adja ki a *Nyugat* digitalizált változatának keresőprogramja.³⁸

Az orosz első alkalommal a folyóirat első számában, Ignótus nevezetes program-színikritikájában fordul elő: „a magyarságnál is majdnem háromszorta kisebb nép”-nek, a finneknek az orosz elnyomással szembeni bátorságát dicséri.³⁹ Ugyanitt a magyarságot „ugorból sarjadt osztrákság maiságunk”-ként írja le, ami nem mellékes általában a megértés és befogadás módszertana, a hermeneutikai nézőpont oldaláról sem. Előzetesen is elmondhatjuk, hogy az orosz irodalom esztétikai elemzése jóval kevesebb teret kap, mint a nép történelme, vélt messianisztikus öntudata, hivatása, a radikális hatalomváltás. A *Nyugat* megindulása után pár évvel kirobbant a világháború, majd a két forradalom, melyből különösen az 1919-es Tanácsköztársaság hagyott mély nyomot a magyar közgondolkodásban és közhangulatban. (Amelynek nem része annak együttlátása, hogy az 1918/19-es forradalmak Nyugat-Európára is milyen erővel hatottak.⁴⁰) A sztálini Szovjetunióban tett utazások ellentmondásosak voltak, nem függetlenül az ideológiai preconcepcióktól, taktikázásoktól, megtévesztésektől vagy sokszor tudatosan az írók önmagukra kényszerített vakságaitól.

Az orosz kultúra szempontjából a következő érdemi, analitikus említés is korai. Lánczi Jenő – a *Huszadik Század* munkatársa – a szociológiai könyvtár kötetét szemlélve az első évfolyamban említi a Darwin-hívő, anarchista Kropotkin megjelent kötetét,⁴¹ aki szerint „a legérdekesebb egyéniségek egyike. (Színig telve filantrópiával, de nem a divatos bazár- és persely-filantrópiával, hanem a mártírok filantrópiájával. Külső élete és érzésvilága nagyon sok hasonlóságot mutat Rousseau-éval. Emlékiratainak nem egy lapja szín, melegség és érzés dolgában

³⁸ Ha már külsőleges szemponttal kezdtük, megadjuk a többi érdekes találatot is. A norvégot 181-szer, Ibsent – nemzeti hovatarozás jelölése nélkül – 376-szor. A kettő közös halmazát mindössze 28 találat jelöli.

³⁹ IGNOTUS: Kelet népe. *Nyugat*, 1908/1, 1. o.

⁴⁰ Gondolok itt a Spartacus-felkelésre Bajorországban, a munkástüntetésekre és sztrájkokra Olaszországban, Angliában, az Egyesült Államokban.

⁴¹ KROPOTKIN Péter: A kölcsönös segítség, mint természettörvény. Ford. MADZSAR József. Budapest, 1908, Athenaeum. Pjotr Alekszejevics Kropotkin (1842–1921), orosz herceg, anarchista, földrajztudós. Olyan decentralizált társadalom volt az ideálja, amelyben önálló kommunák egyesítik a városi lét előnyeit a tudományos alapú mezőgazdasági termeléssel. Példaképei a középkori városállamok voltak. Ha magyar relációra fordítjuk tanait, úgy Németh Lászlóval való párhuzamosságát volna érdemes vizsgálni.

a »Vallomások«-kal vetekszik. Általában az orosz forradalmárok mindegyikében van valami Rousseau-ból. Nagyon találóan szokták összehasonlítani a cárizmussal viaskodó mai Oroszországot a nagy forradalom előtti Franciaországgal. Az azonos politikai miliő azonos gondolatokat és érzéseket termel. Aztán az orosz írókban és tudósokban van valami vallási fanatizmus, valami ázsiai szertelenség. Ezért hasonlítanak inkább Rousseau-hoz, mint az érzéseket kigúnyoló, szinte matematikai módszere szerint gondolkodó racionalistákhoz, Voltaire-hez, vagy Diderot-hoz” – írja Láncki.⁴² Az idézett írás egyrészt a *Nyugat* és a *Huszadik Század* közti szoros kapcsolatot is dokumentálja, másrészt jól megalapozza a későbbi nemzetkarakterológiai jellemzéseket, azt, hogy miként tekintettek tőlünk az orosz kultúrára.

Igen, ezt hangsúlyozni kell. Mert az oroszok recepciója részben volt irodalmi, elég meghatározóan a magyarság eredetét, irányultságát is magában foglalta, miként ezt az Ignópus-programcikk kapcsán említettük, és főként a *néplélekre* összpontosított. A Keletről jött, de Nyugat felé tartó magyarság tájékozódása, öntudata is kérdés volt ekkor (lásd például Ady kihívó vallomását *Góg és Magóg fia vagyok én...* kezdetű vagy *A szétszóródás előtt* (1914) című versekben: bár Vereckénél jöttünk be, de Dévénynél „tör be” Ady az *Új versekkel*.

A recepció egy különös pillanata volt, amikor Schöpplin Aladár szólalt meg a (világ)háború döbbenetét nyersen rögzítve: „[...] hegyeink lejtőin omlik a vér, a ti fiaitok vére és a mi fiaink vére, messze síkokon együtt rothadnak, összekeverten, a ti fiaitok és a mi fiaink holtteste...”⁴³ A magyarság ázsiai eredetére is utal Schöpplin, felidézi az orosz történelem fordulatait, majd a különbségre teszi a hangsúlyt. A következő sorok is a nemzeti karakter történeti pszichológiáját kísérlik megfogni. „Mi [...] meg tudtuk szerezni a lelki fejlődés harmonikus folytonosságát. Ha már el kellett szakadnunk Ázsiától, tudtunk európaivá válni, ha szegényesen is, ha inkább kapva, mint adva, inkább befogadva, mint alkotva, de együtt haladva a többi európai nép közösségével – írja. – Ti ma is féllábbal Ázsiában vagytok, féllábbal Európában. Elméteket kitarjátok időnként Európa eszméiradatának, mióta cárotok kancsukával fordította orcátokat nyugat felé, de ázsiaiak maradt lelketeknek csak méreg, amit zagyván magatokba szívtatok.” A bizánci kereszténységet mérgezettnek mondja Schöpplin, és „vele jött hozzátok minden bizánci méreg, az emberbálványozás, politikai orgyilkosság, királyok megfojtása hálótermükben, vérfertőzés, lotyó-uralom, piszkos korrupció, mandarin hivatalnok-hierarchia és egy sereg egyéb fürtelem, amelyért ti nem egyszer estetek kétségbe saját nemzetetek sorsán, oroszország kiválasztott lelkei”.⁴⁴ A további gyors, és kifejezetten az oroszok kárára való történelmi összehasonlításnak az irodalomra való végkövetkeztetését idézzük már csak: „Boldogtalanok vagytok, nincs egyebetek, mint művészetetek. Ebben

⁴² Láncki Jenő (1875–1944), jogász, szociológus, szociálpolitikus, szakíró.

⁴³ SCHÖPPLIN Aladár: Az orosz rejtelem. *Nyugat*, 1914/22, 467. o.

⁴⁴ Uo.

mondjátok el boldogtalanságotokat. Templomaitok sötét hajói, muzsikátok melan-kóliája és zokogó sírása, íróitok beszéde mind csupa szomorúság. Nincs benne az, ami más népek művészetét az emberiség vigasztalójává teszi: az önmagában talált gyönyörűség. Minden művészet gyönyörben fogant, csak a tiétek szomorúságban.” Ezután továbbra is második személyben szólítja meg kedves íróit, s ezzel a nyelvtani jelzéssel az írók mindent felülíró nemzetközi sorsközösségét hangsúlyozza. Az orosz írók mind száműzöttek, írja Schöpflin, akár mint Turgenyev, aki külföldön élt, akár mint Dosztojevszkij, „oroszok legoroszabbja, megismerted a halottasház borzalmait, a száműzetések legszörnyűbbikét, az orosz száműzetést és az orosz szenvedés benned koncentrálódott roppantsága nyavalyatörésig zaklatta emberi teherbírású idegeidet. Tolsztoj száműzted magadat korod orosz életéből és korod minden életéből, száműzted magad a kultúrából kis falud együgyű parasztjai közé.” Az emelkedett záró passzus az oroszokat megnyomorító hatalmak ellen szól, látomásai szinte vizionálják az akkor még nem tudható négyéves háborús perspektívát. A forradalom előtt vagyunk tehát.

A következő *átfogó* írás is, Bonkáló Sándor minden más szerzőnél mélyebb tudást mutató írása – sub titulo irodalom – az orosz *messianizmus*s foglalkozik, már a forradalom és szovjet hatalomátvétel után.⁴⁵ Címe szerint. Valójában azonban a bolsevizmus politikai és valóságos térfoglalását magyarázza. Bonkáló kitüntetett kategóriája a *néplélek*, és kétségtelenül túl sokat próbál rábízni erre a létező, de korántsem korlátlan teherbírású fogalomra.

Bonkáló, aki rutén területen, vegyes családból született, a Horthy-korszakban szinte egyedül kutatta szisztematikusan az orosz irodalom történetét, s ő az egyedüli, aki annak módszeres megírására akkor vállalkozott.⁴⁶ Nem lehet eléggé aláhúzni azt a tényt, hogy ő eredetiben olvasott mindent, reflexiói így saját olvasaton alapultak, s reakcióideje is gyorsabb volt bárkinél. Bonkálót 1925-ben már az orosz forradalom után tapasztalt politika foglalkoztatta, s tanulmányában azt kereste, mi alapozta meg a bolsevizmus erőszakos, mégis könnyű győzelmét. Írásának szemlélete racionálisabb, mint Schöpfliné, hangneme jóval nyugodtabb. Kiindulópontja –

⁴⁵ BONKÁLÓ Sándor: Az orosz messziánizmus. *Nyugat*, 1925. I. 373–382. o.

⁴⁶ Bonkáló Sándor (1880–1959), latin, német és szláv szakos diplomát szerzett Budapesten. 1913-ban az Orosz Birodalmi Akadémia díját elnyerve másfél éves oroszországi ösztöndíjat kapott. 1915-ben jelent meg *A szlávok. A szláv népek és a szláv kérdés ismertetése* című összefoglaló, rendszerező (Budapest, 1915, Athenaeum [Modern Könyvtár]) munkája. 1919 és 1924 között a Pázmány Péter Tudományegyetem professzora, orosz és ruszin nyelvet és irodalmat tanított. *Az orosz irodalom története* című kétkötetes munkáját 1924-ben adta ki az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Tolsztoj *Háború és békéjének* első fordítója volt (1928–1929). 1945-ben visszakapta katedráját, de 1946-ban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság kérésére eltiltották a tanítástól, mert vélhetően egy hallgatója feljelentette, amiért bírálta Zsdanov irodalompolitikáját. A Harvard Universityn hatalmas fénykép ismeri el munkásságát. Életrajzát lásd Erwin Bonkáló: *Biography of Alexander Bonkáló*. In *Alexander Bonkáló: The Rusyns*. Translated by Erwin Bonkáló. New York, 1990, Columbia University Press, (East European Monographs) XI–XVIII. o.

s erre vonatkozóan személyes tapasztalata is volt –, hogy „[m]inden rendű és rangú orosz meg van róla győződve, hogy nagy és nemes hivatás vár nemzetére. A hivatás mibenlétét illetőleg eltérőek lehetnek a vélemények, de magában a hivatásban egyetlen orosz sem kételkedik.” A messianizmus két fő formában jelentkezik, mint „reakciós messziánizmus, amelynek a hivatalos egyházon kívül a konzervatívok, a szlavofilek és a hozzájuk közel álló írók (Tjutcsev, Dosztojevszkij, Danilevszkij, Merezsikovszkij) és Tolsztoj Leó voltak a szószólói”, illetve mint „forradalmi messziánizmus, melyet a narodnikok (a köznép érdekeit szolgáló írók és publicisták), a liberális és radikális írók és forradalmárok (Herzen, Csernyisevszkij, Lavrov, Bakunin, Necsajev stb.), valamint a hozzájuk közel álló írók (Blok és Bjelij), s a mai forradalmi írók és költők (Ivanov V., Jeszenyin, Kljujev stb.) hirdettek és hirdetnek. Csak az ún. nyugatisták (pl. Turgenyev) nem hirdettek semmiféle messziánizmust, csak hogy oly jelentéktelen kisebbséget alkottak, hogy nem voltak hatással az oroszok érzés- és gondolatvilágára.” Nagyívű tabló ez, nem irodalmi szempontok szerint jelölve ki a nevezettek helyét. A *Nyugatban* jelenik meg először Blok, Jeszenyin neve. (Bloké majdnem utoljára, költészetéről egyetlen érdemi sort nem ír, ahogyan a másik autentikus írás, Gorkijnak a *Nyugatban* közölt tanulmánya sem.⁴⁷ (Róla majd csak Sinkó Ervin ír, amikor kézbe veszi *tanulmányainak német nyelvű kötetét*.⁴⁸ A költő itt is ismeretlen marad.) Jeszenyin mint népi költő bukkan majd föl, de csak említésben, nem önálló, róla szóló írásban.

Bonkáló világosan fogalmaz, az ő számára a bolsevizmus „a forradalmi eszméknek csak karikatúrája”, de a karikatúra mindig a legjellemzőbb vonásokat mutatja. Márpedig a döntő az orosz messianizmus és az orosz néplélek karaktere. Konstantinápoly 1453-as török elfoglalásától kezdődően vezeti le, az orosz fejedelmek hogyan „tolták fel magukat”, s kezdték hirdetni, hogy ők a bizánci császár utódai, Moszkva pedig a harmadik Róma.⁴⁹ Az egyház használta az irodalmat, a történetek átmentek a népköltészetbe, s ekként a muzsikok is hirdették a messianizmust. Ennek következménye, hogy a 19. és a 20. század orosz írói is – csekély kivétellel – „megvetették a nyugat műveltségét, civilizációját, társadalmi intézményeit. Gogol sem volt kivétel, gondolatait átvette Dosztojevszkij és Tolsztoj is. Felidézi Bonkáló *A Karamazov testvérek* nagy inkvizítor jelenetét, azt illusztrálendő, hogy a katolicizmus – alapeszméje szerint – erőszakkal tereli az embert az üdvösség útjára. Az ember nem szabad elhatározásból veti alá magát Krisztusnak, hanem fenyegetésre, s ezért kezd kiapadni a hit erkölcsi forrása. Az orosz írókra igen erősen hatott a szla-

⁴⁷ Az író hivatása – és korunk orosz irodalma. A *Nyugat* számára írta GORKIJ Maxim. *Nyugat*, 1925/23–24, 545–558. o.

⁴⁸ SINKÓ Ervin: Alexander Block: Untergang der Humanität. Malik Verlag, Berlin. *Nyugat*, 1927/6, 285–287. o.

⁴⁹ Ezt erősítendő III. Iván feleségül vette az utolsó bizánci császár lányát, s nemcsak cárnak, de császárnak is mondta magát. A nemzeti hiúságot építve azt is hirdették, hogy az orosz egyház nem Vlagyimirral (998) kezdődött, hanem Pál apostol testvére térítette az oroszokat keresztény hitre.

vofil Akszakov⁵⁰ és Danilevszkij⁵¹, akik mindketten változó dühvel és intenzivitással, de támadták a latin-germán kultúrát. Akszakov kizárás terhe mellett így fejezte ki magát: „Oroszország nem nemzet, hanem maga az emberiség.” Merezszkovszkij – róla Surányi Miklós írt hosszabb tanulmányt a folyóiratban⁵² – szintén azt vallotta: az orosz muzsik fogja megvalósítani Isten országát a földön. A messianizmussal jelölt írók majd mindegyike megkapja a *reakciós* jelzőt Bonkálótól, Tolsztojt emeli ki, mint aki már átmenetet képez a forradalmi messianizmus felé. De mindannyiuk jelszavait „beteg”-nek mondja, és a nyugati állami és társadalmi berendezkedés, civilizáció lerombolásának megkönnyítését tulajdonítja nekik. A forradalmi messianizmus képviselői és hívei azok – Herzen, Csernyisevszkij, Lavrov, Bakunyin, Nyecsajev és Kropotkin –, akiknek „tanaiból sokat találunk a bolsevizmus ideológiájában és módszerében”.

Herzen az etikai individualizmus híve volt, és ebben a tekintetben Dosztojevszkij tanítómestere. Bonkáló felhívja a figyelmet Herzennek *A túlsó partról* című munkájára és leveleire, ebből hosszabb passzust idéz is, melyben a nyugati kultúra „haldoklásáról”, „közeledő borzalmas kataklizmájáról”, beszél, arról, hogy „sárban, vérben fog fetrengeni Európa”.⁵³ Bonkáló szemléje fél évtizeddel a nyugati civilizációt valóban megrázó világháború befejezése után készült. A szemlélő-összefoglaló megbecsüli Herzen tanai hatásának mértékét, úgy látja, az egész orosz értelmiség 80%-a vallotta nézeteit, melyek közül sokat „ma a bolsevikik ad ab-

⁵⁰ Konsztantyin Szergejevics Akszakov (1817–1869), történész, orosz szlavofil gondolkodó, 1854-ben ugyancsak Ausztria lerombolásának szükségességéről érkezett.

⁵¹ Nyikolaj Jakovlevics Danyilevszkij (1822–1885), természettudós, író. *Oroszország és Európa* (1871) című könyvével, melyben bizonyítja, hogy Oroszországnak semmi köze Európához, hogy Oroszország nem része Európának, hogy a szlávság külön kultúrátípus, a *szlavofilizmus* megalapozója. A kötetet 1888-ban értékelte a *Budapesti Szemle* is. Danyilevszkij többek között kilátásba helyezte a Monarchia részét képező magyar állam lerombolását is. A Magyar Királyságot a „svéd, a lengyel és a török bikanagságúra felfuvalkodni szándékozó politikai varangyokhoz” hasonlította, amelyek „Oroszország csapásai alatt mind szétpukkadtak”. *Rosszija i Jevropa*. Szankt-Petyerburg, 1871, 372. o. Idézi GECSE Géza: A külpolitika hatása az 1870-es, 1880-as évek orosz nagyhatalmi gondolkodására. In HÁDA Béla et al. (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Budapest, 2010, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 178. o.

⁵² SURÁNYI Miklós: Merezszkovszkij. *Nyugat*, 1924/8–9, 659. o. Itt jegyzem meg, hogy Merezszkovszkij a 20-as, 30-as években a magyar könyvkiadás (Dante Kiadó) egyik sztárja volt, sorra és nagy példányszámban jelentek meg kötetei.

⁵³ Alekszander Ivanovics Herzen (1812–Párizs, 1870), a *narodnyik* mozgalom megalapítója. A dekabristák és Schiller szabadságszeretetének rajongója volt. Száműzetésben töltött éveit radikalizálták. A zapadnyikokhoz tartozott, 1847-ben párizsi emigrációba utazik, de szembefordul Franciaország konzervatívizmussal, s ő is azt vallja, hogy a nyugati intézmények halottak. Londonba utazván cenzúramentes nyomdát és kiadót alapít a lengyel menekültekkel. Hazaküldi kiadványát, a *Kolokol* című folyóiratot, mely reform és forradalom (illetve liberalizmus és szocializmus) között ingadozott. Emlékirataiból 1953-ban jelent meg magyarul egy rövidebb válogatás. A bővebb és egyben korszerű kiadása: ALEKSZANDR HERZEN: *Emlékek és elmélkedések. Szemelvények*. Vál. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Budapest, 1988, Európa.

surdum vittek”. (De kiemeli, Herzen az élő embert és nem az elvont emberiséget akarta boldogítani, ennyiben különbözött a bolsevik elszánástól.) A világforradalmat mániákusan váró (azt mindig tovább és tovább csúsztató [1847, 1860, 1871]) Bakunyin is hosszabb ismertetést kap, mint a 19. század leghíresebb forradalmára, aki tagadta a középutat, a világot csak forradalmi („az új, a csodaszép”) – ellenforradalmi („rohadt mai világ”) táborokban látta. *A rombolásról* című iratában Bakunyin „az összes állami és magán, ingó és ingatlan vagyont lefoglalását, az összes belső és külső adósságok törlését, az örökösödési jog megszüntetését, az összes törvények, szabályok, kódexek és rendeletek hatályon kívül helyezését, az összes állami tisztviselők és bírák elbocsátását, a hivatalos vallási szertartások eltörlését, zárdák, kolostorok bezárását stb. követeli, s aki mindennek ellenszegül vagy csak ellentmond, halállal büntetendő. A bolsevikik megvalósították Bakunyin elveit, s még ma is intézkedéseik indoklásában az ő érveire támaszkodnak” – írja Bonkáló Sándor. A messianizmusában ő is odáig ment, hogy az oroszok hivatása megsemmisíteni az egész európai szolgádat, s örökre saját romjaik alá temetik azt. Nem tesz azonban egyenlőséget a Bakunyin és a bolsevik magatartás közé, mert nem vették át Bakunyin „legfőbb alapelvét, az egyén abszolút szabadságát”.

Talán Bakunyinnál még közelebb előkép a bolsevikik számára Nyecsajev (nem melleleg Dosztojevszkij *Ördögök* című regényének Sztjepan Verhovenszkij nevet viselő alakja) taktikája. Bakunyin az elmélet, Nyecsajev a gyakorlat embere volt, mondja Bonkáló. Ismertető jelei közül kiemeli fanatikus kíméletlenségét és türelmetlenségét a társadalom művelt tagjaival szemben. A forradalom legjobb munkatársainak a gonosztevőket és a fegyenceket tartja. Bonkáló történeti áttekintését azért írta meg, hogy bizonyítsa, „[a] bolsevizmust tehát hosszú évtizedeken keresztül készítették elő Oroszországban, s a bolsevizmus egész programját megtaláljuk az orosz [anarchista és szlavofil] forradalmárok programjaiban”. Konklúziója egyben rejtett figyelmeztetés is – anélkül, hogy az itthoni 1919-es eseményekről szót ejtene. „Az orosz bolsevizmus beszédes példája annak, hogy mennyire veszedelmes az életet nem ismerő szobatudós ideológusok működése, s mi lesz a szépek látszó ábrándból, ha a félművelt és műveletlen tömeg magáévá teszi s meg akarja valósítani. A bolsevizmus szobatudósoktól vette ideológiáját, s hogy aránylag elég könnyen győzött Oroszországban, annak oka az orosz messiánizmusban s az orosz nép karakterében rejlik. Az oroszországi írók (nem az emigránsok) még ma is nemzetük világtörténeti hivatását hirdetik, a bolsevik politikáról pedig köztudomású, hogy az egész világot forradalmasítani s Moszkva igája alá hajtani szeretné, ami egyértelmű a nyugati civilizáció elpusztításával.” A zárlat egyértelmű állásfoglalás, és bizonytalannal tudható, hogy nem mindenki osztotta egészében ezt a felfogást a *Nyugat* szerzői közül, sokakban élt vonzóbb, reményteljesebb, romantikusabbkép a szocialista forradalomról és jövőképről.

Bonkáló Sándor írásában, amelyet nem követünk egészen végig, igen sok a figyelmeztetés, sőt – a mából visszatekintve – az előrejelzés. De ez nem volt erő-

teljes hatással a *Nyugat* orosz/szovjet képére, még akkor sem, ha találunk a folyóiratban erre rimelő, tételeit megerősítő írást. Ide kívánczok, időben is, hogy a folyóirat egykori szerkesztője, Ignótus is keményen bírálta a forradalmat egy a *Nyugat*-ban megjelent briliáns, publicisztikával kevert könyvismertetésében.⁵⁴ Fülöp-Miller René német nyelvű és az Amalthea Verlagnál megjelent vastag kötetét idézi, melynek *Geist und Gesicht des Bolschewismus* a címe. Gyemjan Bednijnek, „a forradalom hivatalos költőjének” karikaturisztikus versét emeli ki a könyvből, ahol az általa Berlinben személyesen is megismert mensevik vezér akasztott képét is látja.⁵⁵ „[A] bolsevizmusnak éppen veleje s ezzel jogosítója, már amennyiben a logika jogot szül, a kérlelhetetlenség. A mensevik s a bolsevik között éppen az a különbség és nincs is eredendően egyéb különbség, mint hogy, bár mindketten százszázalékos szocialisták, marxisták, és mint még a negyvenes években nevezték magukat Marxék, kommunisták: mégis a mensevik szociáldemokrata, tehát enged a többségnek, beéri, legalább egyelőre s mint a mensevik név is mutatja, kevesebb, mint mindennel és egyszerre mindennel – ellenben a bolseviknak, mint ugyancsak neve mondja, a legtöbb kell s mindjárt a legtöbb, minden és egyszerre minden, a szociális társadalmat s ennek nyélbeütése a proletári diktatúrát nyomban és teljesen meg kívánja csinálni, sem várni nem hajlandó, sem átmenetre nem áll rá, többségnek nem enged, nézeteltérést nem tűr, kerüljön bármi vérbe, bármi értékek pusztulásába s szocialista és szociáldemokrata, mensevik és szociál-revolucionárius testvéreknek ugyanoly s még veszekedettebb üldözésébe s pusztításába, mint ahogy a burzsujt gyötrik és irtják. Ahogy Lenin megmondta s azóta a leninisták eszerint is cselekedtek: nem baj, ha az embereknek vagy az orosz lakosságnak kétharmada felfordul, ha ennek fejében a megmaradó egyharmad viszont boldogul!” – írja megvesztegethetetlenül őszintén Ignótus. Nehéz megállni, hogy kritikájából ne idézzünk hosszan, különösen mert a bolsevizmust, a keleti típusú szocializmust illető vádak előzményeire ismerünk soraiban. „Ahol az emberből a saját lelket ki akarják irtani s egy percre sem hagyván őt egyedül s a maga kényére, hangyai módon akarják belőle kitenyészteni a kollektív embert, s mialatt a vallást kiirtják: a masinát úgy kell szolgálni, mintha isten volna, ott annyira vannak a Marx kollektivizmusától és materializmusától, mint a nápolyi katolicizmus vagy a nagy-károlyi kereszténység a Názáreti Jézus tanításaitól. S ezért nem talál a Sombart különben elmés mondása, hogy a bolsevizmust a zsidó gondolta ki, a tatár (Lenin) viszi végbe s az orosz viseli. Amit a zsidó kitalált: azt a Bernsteinok, Kautskyk és Martovok örökítik meg, nem szólva a külön vastag könyvről, melyet éppen Sombart írt arról,

⁵⁴ IGNÓTUS: A történelem mögül. Könyv a bolsevizmusról. *Nyugat*, 1926/19, 551–554. o.

⁵⁵ „Le veletek! Nem köllenek talpnyalók, ti urak / Ha még úgy csóváljátok farkatokat: belevágunk a / pofátokba, ti urak – / Le veletek! Le! / Akinek csontjában rothad a velő. / Kuss, véreb! Fogd be a szád, / pecér! / Te hússá lett embersár: / Dögölj meg! / [...] / Szemétdomb a polgári állam, / A kormányt átvette a proletáriátus: / Hozzá ne nyúljatok!”

hogya a kapitalizmust is a zsidók találták ki és csinálták meg. A bolsevizmusnak lehet száz Apfelbaumja és Bronsteinja, ahogy kissé olcsó elégtétellel dörgölik orruk alá Zinovjevnek s Trockijnak az ő hajdani nevüket: a Fülöp-Miller könyvéből döbbenetesen bontakozik ki, mennyire benyeli a vezéreket, az idegeneket s úgy a valálástalanságot, mint a népboldogítást az orosz fajtának legsajátosabb babonássága, mely ezer év óta ezer szektáriusságban különködött eddig s most egy rezervoárba ömölve együtt önt el egy egész embervilágot.” S végül az irodalmat is érinti, egy álneven megjelent pamflet kapcsán: „Egy Sir Galahad néven író, mély intellektusú osztrák író *Idiotenführer durch die russische Literatur* című felette olvasnivaló könyvében felveti a kérdést: épelméjű-e ez a fajta, melynek legnagyobb művészei s emberteremtői nem írnak meg egy épeszű és ép ízlésű embert s valóságos koprofiliaával gyűlölik a kultúrát, a művészetet s a politikát, mely végre is Londont, Párizst és Rómát teremtette meg?”⁵⁶ Ignotus végkövetkeztetése: Spengler téved, amikor keletről várja az új kultúra eljöveteletét.

Röviddel a tanulmány után jelent meg Bonkáló Sándor kétkötetes, népszerűen megírt tudósi munkája, *Az orosz irodalomtörténete*, nálunk az *első* ilyen munka.⁵⁷ (1908-ban már magyarul is megjelent az egykori Oroszországban szolgáló diplomata, a Dosztojevskij a franciák számára felfedező E. M. de Vogüé *Az orosz regény* című nagy hatású munkája.⁵⁸) A *Nyugatban* Laziczius Gyula közölt Bonkáló könyvéről recenziót.⁵⁹ A mű fontosságát illetően az oroszok iránti, a háború óta különösen megnőtt érdeklődést emeli ki, az orosz kérdés „nyitottságát”, és „a kulturális rászkol”-t, amely „nagy emigrációs centrumaival az orosz kultúrét egy részét kihozta ide Európába, s az elevenebb európai vérkeringés útján egyre újabb és közvetlenebb anyagokat juttatott el hozzánk”.⁶⁰ Bonkáló a legújabb nemzetközi szakirodalom alapján tájékozódik, az adatokat „genetikus sorokká” kapcsolja össze. „Régi néphiedelmek mellé helyezi ezeknek a hiedelmeknek legújabb feldolgozásait, modern írók oeuvrejében kibontja a múltba fogódzó kapcsolatokat, végigkíséri az izmusokat, a szentimentalizmustól kezdve az imaginizmusig, a l’art pour l’art vékonyka erét a művészi didaktika végtelen óceánjában, megáll minduntalan azok-

⁵⁶ SIR GALAHED [Bertha ECKSTEIN-DIENER]: *Idiotenführer durch die russische Literatur*. München, 1925, Langen. Bertha Eckstein-Diener (1874–1948), osztrák író. Egy kiemelkedően gazdag gyáros feleségeként irodalmi szalont vezetett, olyan törzsvendégekkel, mint Peter Altenberg, Karl Kraus, Adolf Loos és Arthur Schnitzler. Eckstein-Diener írta az első, a nők történetéé összpontosító kultúr-történetet (*Mütter und Amazonen*, 1932).

⁵⁷ BONKÁLÓ Sándor: *Az orosz irodalom története 1–2*. Budapest, 1926, Athenaeum.

⁵⁸ E. M. DE VOGÜÉ: *Az orosz regény*. Ford. HUSZÁR Imre. Budapest, 1908, Magyar Tudományos Akadémia. Levelezéskötetéből, hivatkozásokból tudjuk, igen ismert volt a könyv itthon is, jóval a magyar nyelvű kiadás előtt.

⁵⁹ Laziczius Gyula finoman jelzi egyet nem értését. Ezt magyarázza, hogy Laziczius (aki egyébként Babits Mihály tanítványa volt Újpesten) 1919-ben számos előadást tartott, amiért fegyelmi vizsgálat indult ellene, és 1932-ig banki nemzetközi levelezőként kényszerült dolgozni.

⁶⁰ Erről részletesen HETÉNYI: i. m., 191–218. o.

nál az íróknál, akiknél felbukkan a XIX. század legérdekesebb lelkiségű alakja, az orosz Hamlet. Csíráiból kelti elénk a forradalmi anarchia, a politikai és vallási messiánizmus burjános szövevényeit, háttérnek meg odafesti a tragikus habozást, a különös orosz lebegést Európa és Ázsia között” – ismerteti az előző tanulmányból ismert módszert Laziczius Gyula. „Felállítja legmerészebb tézisé a régi és új orosz irodalom szorosan genetikus kapcsolatáról, s hogy ezt bizonyíthassa, majdnem anynyi időt kénytelen szakítani a régi irodalomnak, mint az újnak. De hiába mutat rá a szlavofil-zápádnjik küzdelem múlt gyökereire, hiába fűzi át a régi irodalmat az új vonatkozásaival, főérve mégis csak az marad, hogy mindkét periódusnak ugyanegy a jellege és ez a nyílt, vagy burkolt tendencia. S ez elől az érv elől nehéz kitérni. A nyugati irodalmak az egyházi befolyás lecsökkenéséig párhuzamosan moralizálnak, az elvilágiasodással ez a moralizálás eltűnik, a régi kor lezáródik és helyet ad a népenként egyéni új fejlődésnek. Az új orosz irodalom azonban úgy látszik, mintha átvenné a régi örökségét, sőt mintha nem is tenne hozzá alapvetően lényegeset: tovább moralizál. De minden látszat ellenére kétségtelen, hogy egészen más a régi irodalom tendencia-jellege, mint az újé. Ami ott egyházi, külsőleges ráhatás, az itt nemcsak szociális és politikai determináltság, hanem belülről jövő megnyilatkozás, a népsziché feltörése, amely viszont csak akkor tudott kibontakozni, amikor a művészi előfeltételek már adva voltak. Ha népszichológiai sajátosság a messiánizmus gyökere, népszichológiai sajátosságban, sőt ugyanabban kell gyökereznie annak a hitnek is, amely tendenciával tölti be az új orosz irodalmat, hogy az író küldetést teljesít saját népéért és az egész emberiségért. Ha ez igaz, a régi irodalom még genetikus vonatkozásaiban is elveszti legfőbb jelentőségét és filológiai, vagy művelődéstörténeti jelentőségébe hanyatlik vissza. Ezzel aztán kárba vész Bonkáló sok erőfölöslege az első kötetben, egyúttal meginog a szlavofil kritika által is támogatott tézis, viszont Bjelinszkijnek és vele együtt a klasszikus orosz kritikának az álláspontja arra vonatkozólag, hogy az új orosz irodalom nem hosszú történeti fejlődés eredménye, akaratlan erősítést kap. Bonkáló tudatosan helyezkedik szembe Bjelinszkij nézetével és bár működésének megítélésénél korrekten tárgyilagos tud maradni, ehhez a ponthoz érve elfogult lesz vele szemben. Elfelejtí, milyen magas korlátokkal veszi körül Bjelinszkij a tulajdonképpeni irodalom fogalmát és mennyire csak a fejlődési folytonosságot keresi ezeken a korlátokon belül. A régi és új irodalom összefüggési kérdéséről sokat lehetne vitatkozni, mert végeredményben mindkét álláspont igazolására bőven akad érv, s egyik sem tudja végérvényesen meggyőzni a másikat. Talán egyszer még a klasszikus és szlavofil kritika is megköti majd a maga ötven-százalékos kényszeregyezségét. Bonkáló a modernebbik oldalon áll, a gyengébb, de harcosabb oldalon és ez meglepő, de egyúttal szimpatikus is.”

A kortárs orosz írók közül kiemelt szerepet juttatott a *Nyugat* Makszim Gorkijnek. Gorkij megkülönböztetett *kortárs szerzője* is volt a *Nyugat*nak, 1926-ban a folyóirat 18 folytatásban közölte *Az Artamonovok* című regényét Gellért Hugó

fordításában, és Gellért Oszkár úgy tudja, a mű néhány hónappal hamarabb jelent meg magyarul, mint oroszul. De a kapcsolat, a vonzalom visszamegy a *Nyugat* előtti időkre. 1902-ben – Török Gedeon álnéven – Osvát Ernő már írt Gorkijról a *Magyar Génius*szban.⁶¹ Benne „a gondolkozó jóval gazdagabb, mint a művész; a forma aszimmetriájáért a le nem csiszolt drágakövek súlyával békít ki. Csehov nagyobb művész. De Gorkij erőteljesebb író. Csehov többet, de Gorkij mélyebben lát. Írásainak legnagyobb értéke sajátos hangulatuk, ugyanaz a szláv mélabú, melyre arisztokratább, nyájasabb, unalmasabb határozatlanságaival Turgenyev műveiből emlékszünk.”

Gorkijjal éppen fordított volt a helyzet, mint a 19. századi Dosztojevszkijjal, akit az irodalomtudomány inkább 20. századi szerzőnek mond. Schöpfung Aladár Gorkij halálakor ekként fogalmazott: „Gorkij egészében a múlt század gyermeke. Befezett valamit, ami különlegesen a XIX. századé: az irodalmi realizmust. Ő a par excellence realista író, inkább az, mint Zola vagy az előtte járt nagy oroszok. A realizmus, illetőleg szélső nyilvánulási formája, a naturalizmus hozta az irodalomba a szociális szempontot és ezzel az elnyomott néposztályok valóságszerű ábrázolását. Gorkij a legalsó rétegből, a napról-napra élők, csavargók és társadalomból kivetettek nagy rétegéből származott s műveiben, kivált pályája első felén, csaknem kizárólag az ezzel való tökéletes szolidaritás vezette tollát. Nem a részvét diktálta írásait, mint a középosztályból való szociális érzésű írókét, nincs bennük semmi szentimentális meghatottság a nyomor láttára. Az ő emberei úgy élnek a piszokban és züllöttségben, mint természetes elemükben, ahogy a patkányok élnek a csatornában. Nem is érzik mindig nyomorukat és elnyomottságukat, nem jutnak olyan érintkezésbe a jobbsorsú rétegekkel, hogy igazában összehasonlításokat tehesse nek. Megvannak a nyomorult apró örömeik, megvan a humoruk és élvezni tudják azt a kevés jót, amit meg tudnak szerezni maguknak. Külön erkölcsi normáik vannak, amelyek közt a magántulajdon csak hatósági tilalomként szerepel, külön családi életük és külön vallásuk. Durvaságukban megvan az emberi jószág eleme, lázadásuk inkább tudatalatti, a létükkel veszedelmesek a fennálló társadalmi rendre. Sorsuk nyomasztóbb a középosztálybeli olvasónak, mint nekik maguknak.”⁶²

Az első hang a *Nyugat*ban azonban a kemény bírálaté volt, Nagy Lajos kritikája *Az anyáról* 1913-ban.⁶³ Az első bekezdés rögtön a csalódásé, s az észrevételé, „soha unalmasabb könyvet nem olvastam”. Ennek argumentációja után az író *tendenciózusságát* teszi szóvá, közben saját világnézeti rokonszenvéről is szól: „[...] a mű-

⁶¹ Gorkij recepciójáért sokat tett a *Budapesti Napló*, folytatásokban közölte a *Foma Gorgyaje*vet *Szegény emberek* cím alatt.

⁶² SCHÖPFLIN Aladár: Gorkij. *Nyugat*, 1936. II. köt., 60. o. [Kiemelés tőlem – Sz. Á.]

⁶³ NAGY Lajos: Gorkij Maxim: Az anya. *Nyugat*, 1913/21, 658–660. o. Szabó Ervinnek is van néhány keresetlen szava a regényről. Gorkij *Anyája* Szabó Ervin szerint nem magyarázza meg a forradalmat és Arcibasev *Szaninja* az ellenforradalmat. Mégis ezt a két, művészileg is silány könyvet tíz nyelvre lefordították, és tízezerszám olvassák. SZABÓ Ervin: Két regényről. *Nyugat*, 1913/24, 960. o.

vészi elhitetésnek is kissé a rovására megy az író túlságos szubjektivitása szeretett és gyűlölt alakjai mellett és ellen. Oly heves ellensége Gorkij a fennálló társadalmi rendnek és e rend minden védőjének, hogy már nem is elég éles szemű és mély megértője ezeknek. Nála mindenki, aki nem proletár, tudatos és elszánt ellensége a népnek, és ne adj' isten, hogy csendőrt, rendőrt, katonát és hivatalnokot másképp el tudjon képzelni, minthogy annak pokoli gyönyörűség és reszkető kéj, ha a szegény embert fojtogathatja. Vagy akár a szemét az ujjával kinyomhatja. Világszemléletnek ez kissé primitív, emberismeretnek pedig egyoldalú, hiányos. Sajnálom, hogy Gorkij e művéről, melyet sokan becsülnek, nem lehetek jobb véleménynel, mert más írásait nagyon szeretem, az »Éjjeli szállás«-nak – amely sokkal nagyobb munka, mint amilyennek még a méltatói is mondják. [...] Tisztelem a Gorkij bús és komoly hangját, nagy szívét és mélységeket kutató szemét – és nekem is szomorú és szent ügyem az emberi nyomorúság, amelyről igazában ez a regény is szól, tisztelem a szocializmus törekvéseit is – szinte szeretném, ha egynémely dologban, amidőn e regényről szóltam, kissé tévedtem volna.”⁶⁴

A „tendenciózus író” képletet ugyan megismétli Bonkáló Sándor, egyidejűleg *Az Artamonovok Nyugat*-beli folytatásával. De az új regényt már mint visszatérést értékeli Gorkij igazi írói kvalitásához, korábbi műveinek színvonalához. Azt írta egy évvel korábban megjelent orosz irodalomtörténetében Bonkáló Gorkijról, hogy „csak mint a kilencvenes évek írójának van jelentősége az orosz irodalomban, mert felrázta a kétkedőket, felbátorította a csüggedőket s kimondta, amit mások nem mertek kimondani.» A XX. sz. két első tizede folyamán írt munkáiban már nem a művész, hanem a *kollektivizmus felé hajló propagandista* szól hozzánk. Gorkij őszintén hitt a Herzen-Csernysevszkij-Lavrov-Mihajlovszkij hirdette orosz forradalmi szocializmusban s hitt hőseiben – a mezítlásosokban, de keserves csalódás érte, amikor hősei életre keltek s cselekedni kezdtek. Bármily különösen hangzik is, de a bolsevizmus első éveiben halálmegvető harcot folytatott az azelőtt idealizált, kedves hősei ellen, hogy megmentse hazája szellemi kincseit az új vandálok pusztításaitól. A múzsák úgy látszik jutalmazni akarták papjukat, mert legújabb munkáiban: A gyermekkorban, az Egyetememben (Moji univerzitet) és főleg *Az Artamonovok*-ban, ismét a múlt század utolsó tizedének a nagy művésze szól hozzánk.” Az idézet egyben egyértelmű és jó szemű kritikája az új szovjet művészet-koncepciónak, mégpedig olyan kritika, mire – mondjuk – Illyés Gyula sem volt képes oroszországi útinaplójában. *Az Artamonovokban* azt látja újszerűnek a regény ismertetője, hogy Gorkij saját szinte összes fontos témáját (a személyiség redukálása, mindent egy tényezőre való visszavezetése [Foma Gorgyejev]; az ember nem a világ ura, hanem rabszolgája [Csitátyelj] stb.) egy lencsébe gyűjti ösz-

⁶⁴ Az említett *Éjjeli menedékhely* orosz előadásáról is van tudomása a *Nyugat*nak, Szívós Zsigmond ír róla hevenyészett, felületes (értsd: teljesen felesleges) pár sort. Szívós Zsigmond: *Az éjjeli menedékhely orosz előadása. Nyugat*, 1925/12–13, 99. o.

sze, s a regény pedig mintegy párhuzamos megfelelője *A Karamazov testvéreknek*. „Minden társadalmi osztály [...] s minden felfogás képviselve van benne. Ez a nihilisták, terroristák, forradalmi szocialisták, marxisták, s a radikális-haladók s az egyben minden haladástól rettegő, babonás, tudatlan, reakciós és a despotizmusért lelkesedő nyárspolgároknak a korszaka. A parasztot kivéve, mint egyensúlyt veszített lelkek vagy pedig közönséges gépemberek a megszokás rabszolgái. Az a korszak, mikor a paraszt felszabadult a földesúri iga alól, hogy az ennél súlyosabb igát, a lelketlen tőke igáját vegye magára.” A regény legfőbb értéke éppen tárgyi-lagosságra való törekvése, s ezért is „Gorkij egyik leghatalmasabb s legsikerültebb alkotása”-nak mondja.⁶⁵

[Ez időben már majdhogynem személyes kapcsolat van Gorkij és a *Nyugat* között, a kapcsolatot Gellért Oszkár tartotta kézben, és történetét meg is írta.⁶⁶ Mindezenre Schöpflin Aladár már 1924-ben – Gorkij közvetett kérésére, az ő tájékoztatására – megírta *A magyar irodalom története a huszadik században* című, a *Nyugatban* is publikált tanulmányát (utóbb azonos című, de más célból született könyvének lényegében elővázlatát).⁶⁷ Gorkij aktuálpolitikai értelmezéséről is szó volt, a napisajtóban Milotay István reagált Schöpflin Gorkijnak szóló magyar irodalomtörténeti vázlatára, azt állítván, hogy Schöpflin nem eleget zsidóz (sic!). Fenyő Miksának a Schöpflin írást kommentáló hozzászólásában idézi bőven Milotayt, minket a szovjet irodalom szempontjából ez a Milotay-idézet és -kommentár érdekel: „»a zsidó szellem az elnyomás és megvásárlás egész arzenálját használja fel mindenféle vele ellentétes irodalmi vagy erkölcsi törekvés megsemmisítésére«, amely megállapításával Milotay István Gorkij Maximot, aki egyebek között arról is nevezetes, hogy odahaza a maga hazájában egész lelkével és egész tehetségével gyűlölte az antiszemitizmust, megnyerni igyekszik a magyar antiszemitizmus elite-csoportja számára.”⁶⁸]

Bármennyire érdekes volna tovább kísérni a Gorkij-recepció szálát, csak egyetlen utalást teszünk itt, ez is Schöpflin Aladártól való. Schöpflin Aladár – még az író életében, 1933-ban, de már azután, hogy Gorkij végleg hazaköltözött a Szovjetunióba – észrevételezte, hogy az orosz író nem kapott Nobel-díjat, ám nála kisebb jelentőségű írók igen, „ebben lehet valami tudatos óvakodás a szovjettől”.⁶⁹ Ha igaz

⁶⁵ BONKÁLO Sándor: Gorkij új regénye. *Nyugat*, 1926/24, 965–966. o. [Kiemelés tőlem – Sz. Á.]

⁶⁶ GELLÉRT Oszkár: *Kortársaim*. Budapest, 1954, Művelt Nép Könyvkiadó, 248–261. o. Gellért Oszkár kitér itt Kosztolányi Gorkijnál tett látogatására, s annak írásos nyomára is. 1954-ben minden bizonnyal erősen politizált Gellért Oszkár ennek interpretálásával.

⁶⁷ A szöveget Gorkij meg akarta jelentetni a Berlinben németül megjelenő emigrációs folyóiratában. Nem leltem eddig nyomát annak, hogy ez megtörtént volna.

⁶⁸ FENYŐ Miksa: Schöpflin cikke. *Nyugat*, 1924/13–14, 171. o.

⁶⁹ SCHÖPFLIN Aladár: A Nobel-díj. *Nyugat*, 1933/22, 436. o. 1933-ban a Franciaországban élő orosz emigráns Ivan Bunyin kapta a díjat.

egyáltalán a feltételezett félelem – akkor az már nagyon beleitta magát a nemzetközi kánonalakító testületbe is.

1936-ban jelent meg a *Mai orosz dekameron* című – a címlap szerint Illyés Gyula szerkesztette – kötet, melynek keletkezéstörténete egészen különös, s máig nem egészen tisztázott. Míg a *Nyugat* (eredetileg a szó eredeti értelmében vett, tíz kötetre tervezett) dekameron sorozat többi tagját maguk a szerkesztők szabadon választották,⁷⁰ addig ennek anyagát a szerkesztőség a Szovjetunió követségétől kapta készen, legalábbis Gellért Oszkár tanúságtétele szerint. „A kultúrasszé [Szemjon Mirnij – Sz. Á.] szívességéből tíz írótól kaptunk novellát, fényképet, s a novellák elé rövid ismertetést az írók életéről és irodalmi működéséről” – írja Gellért Oszkár.⁷¹ A szerkesztőség kérése elsősorban az volt, hogy Gorkijtől kapjanak egy hosszabb elbeszélést – ez jelzi Gorkij rangját a nyugatos belső körben –, de tőle közvetlenül már nem kérhettek, mert mint Gellért Oszkár megjegyzi, Gorkij akkor már évek óta otthon élt.⁷² Vagyis a kapcsolat csak és csak addig volt szabad, amíg Gorkijt külföldön gyógykezelték. (Utóbb mi már tudjuk, 1928-tól lényegében *politikai fogoly volt* saját hazájában.) A dekameron kötet bevezetőjében Illyés saját összeállításának mondja a kötetet, melyben Szemjon Mirnij, akinek köszönetet mond, segédkezett. A két állítás nem egészen fedi egymást, esetlegesen a két érintett levelezésének feldolgozása segíthet a kép tisztázásában. Mai tudásunk alapján erősen feltételezhető, hogy a kötet valóban sugallt értékrendet tükrözött. Ezt megerősíti az a közismert tény, hogy a 30-as évek derekán egy sor baloldali nagy embert hívtak meg a Szovjetunióba, és erősen „impresszionálták” őket.⁷³ Ismert – hogy a *Nyugaton* maradjunk – Illyés Gyula és Nagy Lajos beszámolója, ráadásul a két szerző együtt utazott, közel ugyanazokat az élményeket szerezték, 35 napos körutazást kaptak, mert az írókongresszus csak nem akart elkezdődni. (Illyés nem is várta meg a kongresszust.) Illyés kötetén – folytatásokban a *Nyugat* közölte az útinaplót – a jobboldal háborodott fel, Nagy Lajost a *Szabadságban* való részletközlésekkel kommunisták kis csapata üldözte, hogy eltántorítsák a negatív

⁷⁰ A francia kötetet Gyergyai Albert, a németet Turóczi-Trostler József, az angolt Vernon Duckworth Barker, az évekig Magyarországon élő novellista, fordító, többek között az *Utazás a koponyám körül* fordítója, az amerikai Reményi József, a clevelandi egyetem egyetemese irodalom tanszékének tanára, a japánt Thein Alfréd válogatta.

⁷¹ GELLÉRT: i. m., 259. A dekameron kötet bevezetőjében Illyés saját összeállításának mondja a könyvet, melyben Szemjon Mirnij, akinek köszönetet mond, segédkezett. Seres Attila történész-levéltáros kutatásaiból és dokumentumközléseiből tudjuk, hogy Mirnij a GPU különleges megbízottjaként tevékenykedett Magyarországon. SERES Attila, *Illyés Gyula a budapesti szovjet követségen 1935-ben. ArchivNet*, 2005 3, http://www.archivnet.hu/diplomacia/illyes_gyula_a_budapesti_szovjet_kovetsegen_1935ben.html [2016. 03. 30.].

⁷² Uo.

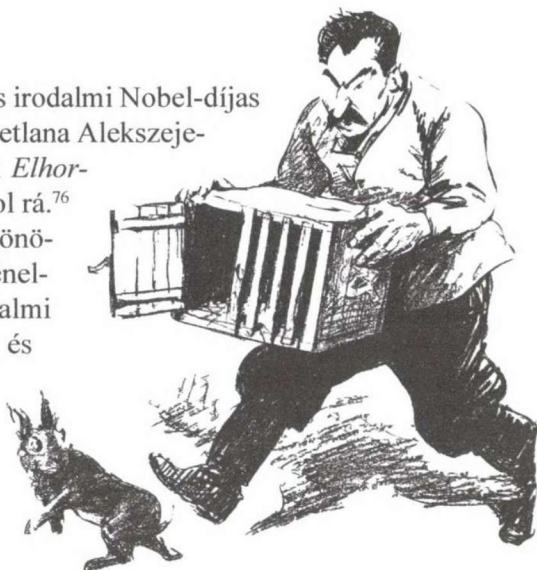
⁷³ Többek között járt ott G. B. Shaw, Henri Barbusse, Romain Rolland, Károlyi Mihály stb. P. HOLLANDER: *Politikai zárandokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióban, Kínában és Kubában, 1928–1978*. É. n. [1996], Cserépfalvi, 105. o.

tapasztalatoknak erősen hangot adó szöveg további közreadásától.⁷⁴ Sokatmondó egy idézet Nagy Lajostól: „Hová lehet süllyedni egy népnek, ha erőszakkal kieszelt társadalmi rendszer bilincskébe kerül?”⁷⁵

Ez már az elrémisztő tapasztalat hangja. A vázlatos elemzést itt félbehagyjuk.

Epilógus

Hogy hová süllyedhet egy nép? A 2015-ös irodalmi Nobel-díjas belarusz író és oknyomozó újságíró, Sztvetlana Alekszejevics szinte egész életműve és különösen *Elhordott múltjaink* című riportregénye válaszol rá.⁷⁶ Nyomasztó képet fest arról, milyen ösztönöket élesztett fel és tartósított a világtörténelmet befolyásoló szovjet rendszer. Birodalmi büszkeség, megalázottság, becsapottság és naiv-nosztalgikus ragaszkodás keveréke mindez. Ismerős érzések azoknak is, akik csak négy és fél évtizeden át éltek alattvalóként, s maguk kis országa polgáraiként sem tudnak kievickélni a múltból.

AJÁNLOTT IRODALOM

D. ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.): *Orosz írók magyar szemmel II. Szemelvények a műfordítás történetéből*. Budapest, 1985, Tankönyvkiadó; DUKKON Ágnes (szerk.): *Orosz írók magyar szemmel III*. Budapest, 1989, Tankönyvkiadó; GALAMBOS Ferenc – PÓK Lajos (szerk.): *Nyugat repertórium*. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó; GECSE Géza: A külpolitika hatása az 1870-es, 1880-as évek orosz nagyhatalmi gondolkodására. In HÁDA Béla et al. (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. Budapest, 2010, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 177–192. o.; GELLÉRT Oszkár: *Kortársaim*. Budapest, 1954, Művelt Nép; HETÉNYI Zsuzsa: Az orosz-zsidó próza története (1860–1940). In SZVÁK Gyula – GYIMESI Szusanna (szerk.): *Szent Orsolyától Izsák Babelig*. Budapest, Russica Pannonica, 2009. 191–217. o.; HETÉNYI Zsuzsa: „Csonka” Oroszország? Fordítási fehér foltok – ami az orosz prózáról alkotott magyar képből kimaradt. In GÁRDOS Bálint – PÉTER Ágnes – RUTTKAY Veronika – TIMÁR Andrea – VINCE Máté (szerk.): *Idegen költők – örök barátaink. Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben*. Budapest, 2010, L'Harmattan, 191–218. o.; KEMÉNY

⁷⁴ SPIRA Veronika: Előrejelzés. Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Oroszország földjén*. Interart – Szépirodalmi, Budapest, 1989. *Új Írás*, 1990/8, 123–125. o.

⁷⁵ Idézi SPIRA: i. m., 123. o.

⁷⁶ DECZKI Sarolta: Sztvetlana Alekszejevics: Nők a tűzvonalban; Fiúk cinkkoporsóban; Csernobili ima és Elhordott múltjaink. *Ex libris. Élet és Irodalom*, LX. évf. 45. sz. 2016. november 11. 19. o.

G. Gábor (szerk.): *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből*, II. Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó; KOZOCSA Sándor – RADÓ György: *A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1944-ig*. Budapest, 1956, Művelt Nép Könyvk.; LENGYEL Béla: *Szovjet irodalom Magyarországon 1919–1944*. Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó; KUN Miklós: *A Csokoládé írójának titka. Valóság*, 2003/12, 30–44. o.; REGÉCZI Ildikó: *Térképzetek az orosz irodalomban. Klasszikus és kortárs szövegek térpoétikai megközelítése*. Pozsony, 2015, Kalligram Kiadó; SERES Attila: *Szovjet kolónia egy „fasiszta” országban. Pártmunka, karrier és hétköznapiak a budapesti szovjet követségen 1934–1941. Fons*, 2003/3, 359–429. o.; ZÖLDHELYI Zsuzsa: *A külföldi közvetítés szerepe az orosz irodalom magyar fogadtatásában – XIX. század. Dolce filologia*. [A végén bibliográfiával.] Budapest, Műfordítói Műhely, 2009.

A szerzők életrajzi adatai

BARÁTH MAGDOLNA
(Nagykáta, 1964)

- 1983–1987: Eötvös Loránd Tudományegyetem Általános Iskolai Tanárképző Főiskolai Kar (Budapest), orosz–történelem szak
1989–1992: ELTE Bölcsészettudományi Kar, történelem szak, levelező tagozat
1996–1998: ELTE BTK, 19–20. századi Magyar Történeti Doktori Iskola (Budapest)
2002: PhD, ELTE

Munkahelyek

- 1987–1998: Párttörténeti, illetve (1990-től) Politikatörténeti Intézet Levéltára, levéltáros
1998–2003: Történeti Hivatal, Tudományos Kutatásokat Előkészítő Osztály, osztályvezető
2003–2010: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Elemző Osztály, osztályvezető
2011– Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Dokumentációs Osztály, osztályvezető

Fő kutatási területei

Magyarország második világháború utáni története; Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai 1945 után.

Főbb publikációi

(Szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszjeljov és Andropov titkos jelentései.* Budapest, 2002, Napvilág Kiadó, 376 o.; Magyarország

és a Szovjetunió. In RAINER M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 31–62. o.; *Magyar–szovjet kapcsolatok az SZKP XX. kongresszusától a forradalomig*. In OKVÁTH Imre (szerk.): *ÁVH–Politika–1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*. Budapest, 2007, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 13–44. o.; „Testvéri segítségnyújtás”. Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 2010/3, 357–386. o.; Szovjet „imázsképzés” Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után. *Századok*, 2011/6, 1525–1542. o.; (Szerk.): *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban*. Budapest, 2012, Napvilág Kiadó – Politikatörténeti Intézet, 494 o.; *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Budapest, 2014, Gondolat, 318 o.

Email-címe: barath@abtl.hu; barat.magdolna@abtl.hu

BEBESI GYÖRGY

(Pécs, 1958)

- 1979–1983: Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar (Pécs), történelem–orosz szak
- 1984–1986: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest), történelem szak
- 1988: JPTE Szlavisztikai Intézet (Pécs)
- 1988: Herzen Pedagógiai Főiskola Továbbképző Intézete (Leningrád, Szovjetunió)
- 1998: PhD, JPTE Európa és a magyarság a 18–20. században című doktori program
- 2002: Habilitált doktor, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Munkahelyek

- 1986–1995: szaktanár, Leöwey Klára Gimnázium (Pécs)
- 1995–1998: Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Szekszárd, Társadalomtudományi Tanszék, főiskolai adjunktus; 1998–2000: főiskolai docens; 2000–2001: főiskolai tanár
- 2001–: PTE BTK Újkortörténeti Tanszék, egyetemi docens; 2004–: kutatócsoport-vezető egyetemi docens

Fő kutatási területei

A feketeszázas mozgalom története a 19–20. század fordulóján, az orosz anarchizmus, az Ohrana, az orosz szélsőjobb ideológiája, Oroszország története a 19. században

Főbb publikációi

Könyvek

A Pétervári Oroszország története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához. Pécs–Szekszárd, 1997, JPTE-IPF Kiadó, 223 o.; *A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn.* Budapest, 1999, MRI Kiadó, 331 o.; *A cári monarchia „védőszentjei”. Pogromlovagok és szürke kardinálisok. Tanulmánykötet.* Pécs, 2001, PTE Kiadó (Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 2.) 173 o.; *Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve (1820–1920). I. Tanulmányok.* Pécs, 2005, B&D Stúdió Kiadó, 192 o.; (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története.* Pécs, 2005, Comenius Kiadó, 387 o.; *A roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században.* Pécs, 2011, MOSZT Kiadó (MOSZT könyvek 5.) 100. o.

Tanulmányok

A feketeszázak és az agrárkérdés. *Agrártörténeti Szemle*, 1997/1–2. sz. 142–177. o.; A rendőrszocializmus, a feketeszázak és a munkáskérdés Oroszországban. *Múltunk*, 1999/3, 138–181. o.; A fasizmus előfutárai. V. M. Puriskevics, az orosz szélsőjobb vezére a 20. század elején. *Századok*, 2001/5, 1125–1148. o.; Igyeologija ruszkoj krajnej pravoy v nacsale veka cserez analiz politicseszkoy programmi „Szojuza Russzkovo Naroda” kak szamoj znacsityelnoj csernoszotyennoj organyzacii. In SZVÁK Gyula (szerk.): *Meszto Rosszii v Evrazii. The place of Russia in Europe.* Budapest, 2001, Magyar Ruszisztikai Intézet (Ruszisztikai könyvek IX.) 311–318. o.; A szlavofilektől a nemzeti bolsevizmusig. Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve. *Múltunk*, 2002/3–4, 298–335. o.; Oroszország, a pánszlávizmus és a Balkán, a 19. sz. utolsó harmadában. In BODNÁR Erzsébet (szerk.): *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában.* Budapest, 2005, Hungarovox Kiadó, 89–95. o.; Az Orosz Birodalom, 1725–1801. In SASHALMI Endre (szerk.): *Kelet-Európa és a Balkán, 1000–1800. Intellektuális történeti konstrukciók, vagy valós történeti régiók?* Pécs, 2007, PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ Kiadó (Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 4.) 100–124. o.; Isztorija konszervatyivizma i krajnye pravovo dvizsenyija v rosszizskoj isztoriografii poszle szmeni obszcsesztyvennovy sztroja. In SZVÁK Gyula (szerk.): *Regionalnije skoli russzkoy isztoriografii.* Budapest, 2007, Russica Pannonicana Kiadó, 175–182. o.; A szélsőséges tudatformálás eszközei és veszélyei. Egy dokumentum és máig tartó nemzetközi hatása. A Cion Bölcsseinek jegyzőkönyvei. In LENDVAI Endre (szerk.):

Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában VI. Pécs, 2010, PTE BTK – FKK Kiadó (Translatologia Pannonica II.) 122–134. o.; Vengerszkaja Ruszisztika v konce XX. –nacsale XXI. vv. In N. N. BEREZNAJA (szerk.): *Ucsonije zapiszi kafedri novoj i novejszej isztorii Sztavropolszkovo goszudarsztvennovo unyiverszityeta*. Vpuszk II. Sztavropol, 2009, 347–357. o.; Ot bezgraniycsnovo szamogyerzsvija k polikonsztitucionnoj szisztyme. Manyifeszt 17-go oktyabrja, pervaja popitka konsztitucii v russzkaj isztorii. In SZVÁK Gyula (szerk.): *Goszudarsztvo i nacji v Rosszii i Centralno-vosztocnoj Jevrope*. Budapest, 2009, Russica Pannonicana Kiadó (Ruszisztikai Könyvek XXII.) 233–240. o.; A Bejlisz ügy. A sztoliipini konszolidáció szakítóp próbája, a hírhedt orosz vérvád-per. In BÁNKUTI Gábor – BARÁTH Magdolna, RAINER M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a 60 éves Gyarmati György tiszteletére*. Budapest, 2011, L'Harmattan Kiadó, 253–266. o.; Egy elfelejtett diplomata. Szergej Juljevics Vitte (1849–1915). In MAJOROS István (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Budapest, 2012, ELTE Kiadó, 67–82. o.; Popitka usztanovlonyeja ograniycsennoj konsztitucionnosztyi i jejo proval v poszlednij period pravlenyija dinasztii Romanovih. In SZVÁK Gyula – GYIMESI Zsuzsanna (szerk.): *Rol goszudarsztva v isztoriczeszkom razvityii Rosszii. The Role of the State in the Historical Development of Russia*. Budapest, 2011, Russica Pannonica (Ruszisztikai könyvek XXVII.) 283–291. o.; Az orosz alkotmányosság első kísérlete. PRO PUBLICO BONO – MAGYAR KÖZIGAZGATÁS, 2014/2, 79–87. o.; Az orosz pogromtradíciók és a pusztító tömegrohamok az első orosz forradalomban. In KRAUSZ Tamás – BARTA Tamás (szerk.): *Az Antisemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Budapest, 2014, Russica Pannonicana Kiadó (Ruszisztikai Könyvek XXXIX.) 47–62. o.

E-mail: bebesigyorgy@gmail.com

BODNÁR ERZSÉBET

(Taktaszada, 1953)

- 1971–1976: Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Debrecen), történelem–orosz szak
 1985: egyetemi doktorátus, Új- és legújabbkori egyetemes történelem, KLTE
 1996: PhD, Debreceni Egyetem

Munkahely

- 1976–1986: Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár, Debrecen
 1986: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Egyetemes Történeti Tanszék, ny. egyetemi docens

Fő kutatási területe

A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 18–19. században; az orosz modernizáció a 19. században

Főbb publikációi

Oroszország a 18–19. században. (Tanulmányok). Budapest, 2000, Hungarovox, 157 o.; *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Tanulmányok.* Budapest, 2008, Hungarovox, 225 o.; Izucsenyije Vosztocsnovo voprosza i Balkan v rosszijszkoi isztorieseszkoi nauke. In Gyula SZVÁK (ed.): *Regionalnija skoli russzkoi isztoriografii/Regional Schools of Russian Historiography.* Budapest, 2007, Magyar Ruszisztikai Intézet – Russica Pannonicana (Ruszisztikai Könyvek XVIII.) 160–168. o.; The Eastern Question in Russian Foreign Politics in the Early 19th Century (1799–1806). In MAJOROS István (szerk.): *Öt Kontinens. Az Új és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei.* Budapest, 2008, ELTE, 25–36. o.; „Szimbolikus modernizáció”, Régi és új vonások I. Sándor korai reformpolitikájában. In BODNÁR Erzsébet – DEMETER Gábor (szerk.): *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században.* Budapest, 2008, Hungarovox, 47–57. o.; Mogyernizacija Rosszijszkovo goszudarsztva (1801–1825) v novejszej isztoriografii. In Gyula SZVÁK (ed.): *Goszudarsztvo i nacija v Rosszii i Centralno-Vosztocnoj Jevrope/State and Nation in Russia and Central-East-Europe,* Budapest, 2009, Magyar Ruszisztikai Intézet – Russica Pannonicana (Ruszisztikai Könyvek XXII.) 195–206. o.; Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1700–1774). In HÁDA Béla – MAJOROS István – MARUZSA Zoltán – PETNEHÁZI Margit (szerk.): *Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves.* Budapest, 2009, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 35–46. o.; Jobbágykérdés I. Sándor politikájában (1801–1804). In ANGI János – PALLAI László – PAPP Imre (szerk.): *Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára.* Debrecen, 2010, DE Történelmi Intézet, 279–291. o.; Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1774–1806). In FERWAGNER Péter Ákos – Kalmár Zoltán (szerk.): *Távollabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára.* Szeged, 2010, Universitas Szeged Kiadó, 237–251. o.; The Russian Diplomacy and the Swedish/Finnish Question, 1801–1815. In BÁRÁNY Attila – Satu MATIKAINEN (szerk.): *Small Nation on the Borderlines of Great Powers.* Debrecen–Yyvaskyla, 2013, Multiplex Media, 95–110. o.; Orosz–török háborúk és békeszerződések a 19. század második felében. Okok, motivációk és eredmények. In MÁTÉ Zsolt (szerk.): *Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz–szovjet történelemben.* Pécs, 2014, PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport (MOSZT Könyvek 7.) 49–66. o.; Francia–orosz tárgyalások az Oszmán Birodalom felosztásáról, 1807–1808. In SZVÁK Gyula (szerk.): *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra.* Budapest, 2015, Russica Pannonicana, 164–182. o.; Az orosz kabinet és diplomácia válságkezelési gyakorlata a svéd és a keleti kérdés kríziseinek feloldásában, 1801–1815. In JUHÁSZ József

(szerk.): *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*. Budapest, 2016. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 93–104.

E-mail: erzsebetbodnar@gmail.com

FILIPPOV SZERGEJ
(Moszkva, 1954)

1980–1985: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, orosz-történelem szak
1994: egyetemi doktorátus, ELTE
2005: PhD, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Munkahelyek

1985–2003: ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék
2003–: ELTE BTK Ruszisztikai Központja, tudományos főmunkatárs

Fő kutatási területei

Az orosz ortodox egyház története; a 19. századi orosz történelem és eszmetörténet.

Főbb publikációi

„Támaszt az egek Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”. Történelembölcséleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. *AETAS*, 1995/3, 5–31. o.; Az oroszországi egyházszakadás és helye a 17. századi orosz történelemben. *AETAS*, 1998/1, 5–34. o.; *Raszkol v russzkoj cerkvi i jugo-zapadnorossziszka-ja ucsonoszty. Studia Russica*, XVIII. Budapest, 2000, 65–70. o.; A politikai gondolkodás kezdetei Oroszországban. Karamzin a régi és új Oroszországról. *AETAS*, 2003/1, 5–32. o.; „Episztoláris párbaj”: Puskin és Csaadajev az egyházzól, az államról és az európai civilizációról. In KRAUSZ Tamás – SZVÁK Gyula: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Budapest, 2003, 59–64. o.; *Knyaginya Olga kek polomnyica*. In W. MOSKOVICH – S. SCHWARZBAND (ed.): *Jews and Slavs, Vol. 10. Semiotics of Pilgrimage*. Jerusalem, 2003, Hebrew University of Jerusalem, 33–42. o.; *Religioznaja borba i krizisz tragycionalizma v Rosszii XVII veka*. Budapest, 2007, Russica Pannonicana; The Image of Moscovite Rus in the Disputes between the Samobytniki and Westernizers in the Nineteenth Century. In Gyula SZVÁK (szerk.): *The Place of Russia in Europe and Asia*. Wayne, N. J., 2010, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc., 25–36. o.; *Az „orosz eszme” alakváltozásai. Az orosz konzervativizmus, liberalizmus és radikalizmus*. Budapest, 2010, Russica Pannonicana; „A zsidókat nehéz szeretni. Igye-

kezni kell”. In KRAUSZ Tamás – BARTA Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területén*. Budapest, 2014, Russica Pannonicana, 35–46. o.; „A lágy szívű gyilkosok”. A politikai terror igazolása Oroszországban a 19. század utolsó harmadában. In SZVÁK Gyula: *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Budapest, 2015. 197–216. o.

E-mail: filippovszergej@gmail.com

FONT MÁRTA

(Pécs, 1952)

- 1970–1975: József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Szeged),
történelem és orosz nyelv és irodalom szak
1974: részképzés (Moszkva)
1979: egyetemi doktorátus, JATE
1990: a történettudomány kandidátusa, Magyar Tudományos Akadémia
(Budapest)
1997: habilitált doktor, JATE Történettudományi Doktori Iskola
2002: Akademie der Wissenschaften und Literatur, akadémiai levelező tag
(Mainz, Németország)
2003: az MTA doktora

Munkahelyek

- 1975–1982: JATE BTK Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék (ma: Szlav Intézet)
1983–1999: Janus Pannonius Tudományegyetem BTK (Pécs), Középkori és Korai-
újkor Történeti Tanszék
2000-től Pécsi Tudományegyetem BTK, Történettudományi Intézet, Közép-
kori és Korai Történeti Tanszék

Vendégtanár

- 1993: Aristoteles Egyetem, Thessaloniki, Görögország
1999: Erasmus kapcsolatok keretében: Graz, Ausztria
1999, 2006: Aberdeen, Nagy-Britannia
2000: Thessaloniki, Görögország
2001, 2010: Tübingen, Németország
2012–2014: ELTE Ruszisztika

Fő kutatási területei

Magyarország története a 11–14. században; a Kijevi Rusz és régiói, Közép- és Kelet-Európa latin és orosz nyelvű krónikái a 11–14. században, dinasztikus kapcsolatok.

Főbb publikációi

Magyarok a Kijevi Évkönyvben. Szeged, 1996, JATE Kiadó (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11.) 352 o.; *A Kijevi Rusz és régiói.* In SZVÁK Gyula (szerk.): *Oroszország története.* Budapest, 1997, ELTE Ruszisztikai Központ – Magyar Ruszisztikai Intézet, 5–123. o.; *Oroszország, Ukrajna, Rusz.* Budapest, 1998, Balassi University Press, 219 o.; *Könyves Kálmán és kora.* Szekszárd, 1999, Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola, 98 o. (angolul: *Koloman the Learned, King of Hungary.* Szeged, 2001, Szegedi Középkorász Műhely, 110 p.); *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek.* Szeged, 2005, Szegedi Középkorász Műhely (Szegedi Középkortörténeti könyvtár 21.) 330 o.; *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században.* Budapest, 2005, Balassi Kiadó, 326 o. (németül: *Im Spannungsfeld der christlichen Großmächte.* Herne, 2008, G. Schäfer Verlag, 371 o.); *Geschichtsschreibung des 13. Jahrhunderts an der Grenze zweier Kulturen.* Mainz–Stuttgart 2005, Franz Steiner Verlag, 48 o.; *Ukrajna középkori gyökerei: a kezdetektől a 15. század végéig.* In FONT Márta (szerk.): *Ukrajna története.* Szeged, Bölcsész Konzorcium – JATE Press, 2006, 7–103. o.; *Állam, hatalom, ideológia.* Budapest, 2007, Pannonica (társszerző: SASHALMI Endre) 256 o.; *A középkori Magyar Királyság. Az Árpád-házi királyok kora (1000–1301).* In ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyarország története.* Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó, 41–169. o.; *Államalapítás 970–1038.* Budapest, 2009, Kossuth Kiadó, 104 o.; *Völker – Kultur – Beziehungen.* Hamburg, 2013, Verlag Dr. Kovač, 367 o.; „*A koronáról*”. *Egy 18. század eleji kézirat – az orosz–magyar kulturális kapcsolatok dokumentuma* (orosz és magyar nyelven) Moszkva – Pécs, 2013, IRI RAN – PTE (társszerzőkkel: Sas-halmi Endre és több orosz kolléga) 254 o.

E-mail: font.marta@pte.hu

Honlap: <http://idi.btk.pte.hu> (doktori iskola honlapja)

<http://kozepkor.tti.btk.pte.hu> (intézeti honlap)

FÓRIS ÁKOS

(Kazincbarcika, 1989)

- 2008–2011: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest), történelem alapszak, levéltár szakirány
2009–2012: ELTE BTK, szabad bölcsészet alapszak, filozófia szakirány, esztétika minor
2011–2014: ELTE BTK, történelem mesterszak, orosz és kelet-európai történelem szakirány
2012–2014: ELTE BTK, levéltár mesterszak, új- és jelenkor szakirány
2014: ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola – 19. és 20. századi kelet-európai történelem Doktori Program

Fő kutatási területei

A magyar megszálló csapatok tevékenysége a Szovjetunióban; a második világháború utáni felelősségre vonás története; a magyarországi orosz hadifoglyok az első világháború idején.

Főbb publikációi

A magyar 2. hadsereg megszálló tevékenysége a Szovjetunióban. Adalékok a magyar partizánellenes politikához a keleti fronton. In MÁTÉ Zsolt (szerk.): *Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben: konferenciakötet*. Pécs, 2014, PTE BTK TTI – MOSZT Kutatócsoport (MOSZT könyvek 7.) 287–304. o.; Holokauszt a Nyugati Megszálló Csoport területén. In BARTA Tamás – KRAUSZ Tamás (szerk.): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein*. Budapest, 2014, Russica Pannonicana, 152–173. o.; The Holocaust and the Hungarian Occupation Forces in the West-Ukrainian Territories. In SZVÁK Gyula (főszerk.): *Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture – Materials of the First International Conference for Young Scholars of Russian Studies at the Centre for Russian Studies in Budapest, 19–20 May, 2014*. Budapest, 2015, Russica Pannonica, 343–350. o.; Partizán- és zsidópolitika a keleti fronton. In SZVÁK Gyula (szerk.): *A mi Ruszisztikánk: tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Budapest, 2015, Russica Pannonicana, 329–349. o.

E-mail: forako1989@gmail.com

FRANK TIBOR

(Budapest, 1948)

- 1966–1971: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest), történelem–angol szak
1969: Christ's College, Cambridge University
1973: egyetemi doktorátus, ELTE, Új- és legújabbkori egyetem történelem
1979: a történettudomány kandidátusa, Magyar Tudományos Akadémia (Budapest)
1980–1981: Darwin College, Cambridge University
1996: habilitált doktor, ELTE
1998: az MTA doktora
2006: a Royal Historical Society (London) tagja
2013: az MTA levelező tagja

Munkahely

- 1971–1973: ELTE BTK, Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék, tudományos 1971: továbbképzési ösztöndíjas, 1973: egyetemi tanársegéd
1973–1990: ELTE BTK Angol Tanszék, 1973–1977: tanársegéd, 1977–1980: egyetemi adjunktus, 1980–1997: egyetemi docens
1990–: ELTE BTK Amerikanisztika Tanszék, 1997–: egyetemi tanár
1994–: ELTE BTK Angol Amerikai Intézet, intézetigazgató 1994–2001, 2006–2014

Vendégprofesszor

- 1987–1990: Fulbright Visiting Professor, University of California, Santa Barbara és UCLA, Los Angeles, USA
1988–1997: Visiting Professor, Summer Sessions, University of California, Santa Barbara, USA
1990–1991: NEH Distinguished Visiting Professor, University of Nevada-Reno, USA
1994–1997: A „The New Europe” program vezetője, Summer Sessions, University of California, Santa Barbara, USA
1992–2008: University of California, Education Abroad Program, Budapest
1999–: Institut für Europäische Studien / IES Abroad, Bécs, Ausztria
1999–2001: Central European University, Budapest
2001, 2007, 2010: Columbia University in the City of New York, USA
2003–2004: Humboldt Forschungspreis (2002), Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, Berlin, Németország

Fő kutatási területei

Migráció, imagológia, transzatlanti kapcsolatok; magyar (osztrák–magyar) és brit/amerikai kapcsolatok a 19–20. században

Főbb publikációi

The British Image of Hungary 1865/1870. Budapest, 1976, L. Eötvös University, 369 o.; *Egy emigráns alakváltozásai. Zerffi Gusztáv pályaképe (1820–1892)*. Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 330 o.; *Marx és Kossuth*. Budapest, 1985, Magvető, 165 o.; *Ethnicity, Propaganda, Myth-Making. Studies on Hungarian Connections to Britain and America, 1848–1945*. Budapest, 1999, Akadémiai Kiadó, 391 o.; *From Habsburg Agent to Victorian Scholar. G. G. Zerffi 1820–1892*. New York, 2000, Columbia University Press, 469 o.; *Ein Diener seiner Herren. Werdegang des österreichischen Geheimagenten Gustav Zerffi (1820–1892)*. Wien – Köln – Weimar, 2002, Böhlau Verlag, 315 o.; (szerk.): *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941*. Budapest, Corvina, 2002, 351 o.; (Ed.): *Discussing Hitler. Advisers of U.S. Diplomacy in Central Europe, 1934–1941*. Budapest – New York, 2003, CEU Press, 374 o.; (ed.): *Ever Ready to Go. The Multiple Exiles of Leo Szilard*. Berlin, 2004, Max-Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, I–III. kötet, 447 o.; *Picturing Austria-Hungary. The British Perception of the Habsburg Monarchy 1865–1870*. New York, 2005, Columbia University Press, 444 o.; (szerk.) *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892*. Budapest, 2006, Argumentum, 693 o.; ハンガリー西欧幻想の罫―戦間期の親英米派と領土問題 Hangarii Seiou-Gensou no Wana – Senkanki no Kaneibeiha to Ryoudomondai. Tokyo, 2008, Sairyu Sha, 183+34 o.; (Hg.) *Zwischen Roosevelt und Hitler. Die Geheimgespräche eines amerikanischen Diplomaten in Budapest 1934–1941*. Berlin, 2009, Duncker & Humblot, 401 o.; *Double Exile. Migrations of Jewish-Hungarian Professionals through Germany to the United States 1919–1945*. Oxford, 2009, Peter Lang, 501 o.; (Ed. with Frank HADLER) *Disputed Territories and Shared Pasts*. Houndmills–Basingstoke, 2010, Palgrave Macmillan, 430 o.; *Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York 1919–1945*. Budapest, 2012, 2015², Gondolat, 389 o.

E-mail címe: frank.tibor@btk.elte.hu

Honlap: www.franktibor.hu

GALICZA GYÖRGY

(Budapest, 1970)

- 1995: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest), francia nyelv és irodalom szak
 1997: ELTE BTK (Budapest), orosz nyelv és irodalom szak
 1990: Lomonoszov Egyetem, féléves részképzés (Moszkva, Szovjetunió)
 1992–93: Vilnusi Egyetem, litvanisztikai kurzus (Vilnius, Litvánia)
 1999: közgazdász, Külkereskedelmi Főiskola (Budapest), Külgazdasági szak
 2015: doktorjelölt, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, *Az orosz irodalom és kultúra Kelet és Nyugat vonzásában* című doktori program, a fokozatszerzés várható ideje: 2017

Munkahelyek

- 1996–2012: Külügyminisztérium
 2012–2015: Miniszterelnökség
 2015–: Miniszterelnöki Kabinetiroda

Fő kutatási területei

Az orosz birodalmi gondolkodás bölcséleti gyökerei és modern megjelenési formái; az orosz tudat visszatérő geopolitikai toposzai.

Főbb publikációi

Ukrajna regionális politikájának egyes aspektusai. *Kisebbségkutatás*, 2010/3, 395–408. o.; A háború motívuma az orosz geopolitikai gondolkodásban. In MÁTÉ Zsolt (szerk.): *Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz és szovjet történelemben*. Pécs, 2014, PTE (MOSZT Könyvek 7.) 23–47. o.; A Szovjetunió felbomlása és a Független Államok közösségének megalakulása dokumentumok tükrében. In BENE Krisztián (szerk.): *Európa periferiáján*. Pécs, PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, 2015, (MOSZT Könyvek 8.) 325–356. o.

E-mail: gyorgy.galicza@yahoo.com

GEBEI SÁNDOR

(Debrecen, 1947)

- 1970: Kossuth Lajos Tudományegyetem (Debrecen), történelem–orosz szak
 1978: egyetemi doktorátus, KLTE
 1986: a történettudomány kandidátusa, Magyar Tudományos Akadémia (Budapest)

1998: habilitált doktor, Debreceni Egyetem
2006: a MTA doktora

Munkahelyek

1970-től: középiskolai tanár, vezetőtanár, egyetemi óraadó Debrecenben
1993–: az Eszterházy Károly Egyetem (korábban Főiskola, Eger) oktatója. Docens, főiskolai tanár, 1998–: egyetemi tanár

Fő kutatási területei

Közép- és Kelet-Európa kora újkori történetén belül a 16–18. századi politika- és diplomáciatörténet, főleg a magyar (erdélyi) –lengyel, orosz–lengyel, ukrán–lengyel relációk.

Főbb publikációi

II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657). Budapest, 2004, Heraldika Kiadó, 249 o.; *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007, Belvedere, 412 o.; *A Rákóczi-szabadságharc (1703–1711)*. Budapest, 2009, Kossuth Kiadó, 108 o.; *II. Rákóczi Ferenc és a Rzeczpospolita*. Budapest, 2013, Akadémiai Kiadó, 303 o.

E-mail: gebeis@ektf.hu

GYIMESI ZSUZSANNA
(Budapest, 1967)

1986–1992: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest), francia és orosz nyelv és irodalom szak
1987: Lomonoszov Egyetem (Moszkva, Szovjetunió)
1988: Odesszai Pedagógiai Főiskola (Odessa, Szovjetunió)
1989: Centre d'Études Médiévales (Poitiers, Franciaország)
1992: Université Libre de Bruxelles (Brüsszel, Belgium)
1993–1995: WLRA International Centre of Excellence (Leeuwarden, Hollandia), Graduate Level (MA) International Diploma in World-Wide Leisure Studies
1994–1995: University of Pittsburgh (Pittsburgh, PA, USA)
2010: PhD, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola Szláv Irodalmak és Kultúrák Egyetemes Összefüggései című doktori program

Munkahely

1997: ELTE BTK Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központ, tudományos munkatárs; a Ruszisztikai Módszertani Kabinet és Könyvtár vezetője

Vendégtanár

2014: Urali Föderatív Egyetem, Jekatyerinburg

Fő kutatási területei

Az orosz Ezüstkör kultúrája; képzőművészeti és irodalmi párhuzamok, valamint intermedialitás a 19–20. század fordulóján és a 20. század első harmadában; az orosz kozmizmus

Főbb publikációi

Andrej Platonov prózája és Pavel Filonov festészete. Budapest, 2010, Russica Pannonicana (Ruszisztikai Könyvek XXIV.) 264 o.; Száz éves a flash mob? Utcai burleszk az 1910–20-as évek Oroszországában és a Kék Köpeny mozgalom. In HETÉNYI Zsuzsa – KALAFATICS Zsuzsa – JÓZSA György Zoltán (szerk.): *A ja sz vami. Tanulmánykötet Szőke Katalin születésnapjára.* Budapest, 2016, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola (Dolce Filologia XIV.) 53–62. o.; A holokausz előérzete Andrej Platonov műveiben In SZVÁK Gyula (szerk.): *A mi Ruszisztikánk.* Budapest, 2015, ELTE – Magyar Ruszisztikai Egyesület (Ruszisztikai Könyvek XL.) 383–395. o.; Az orosz Bauhaus híres magyarja, az ismeretlen Tóth Viktor. In SZABÓ Tünde – SZILI Sándor (szerk.): *Háborúk és békék.* Szombathely, Szláv történeti és Filológiai Társaság (Oroszország népeinek története és kultúrája sorozat 14.) 2015, 149–160. o.; *Vizualnie szilki na avangard v proizvegyenyijah Andreja Platonova* In N. D. KOTOVCSIHINA (red.): *Russzkij jazik i russzkaja literatura v mirovom kulturnom prostranstve. Cennosztyi i szmiszli.* Moszkva, 2015, 27–36. o.

E-mail: gyimesizsuzsanna@gmail.com

GYÓNI GÁBOR

(Kiskunhalas, 1978)

1996–2003: József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Szeged), történelem–néprajz–orosz szak
 2001–2002: Puskin Intézet (Moszkva, Oroszország)
 2004–2007: Uráli Állami Egyetem, aspirantúra (Jekatyerinburg, Oroszország)
 2008: Oroszországi Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Moszkva, Oroszország)

- 2008: Oroszországi Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Uráli Kirendeltsége (Jekatyerinburg, Oroszország)
- 2009: Oroszországi Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Moszkva, Oroszország)
- 2010: Magyar Kulturális Intézet (Moszkva, Oroszország)
- 2012: Oroszországi Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Szentpétervár, Oroszország)
- 2013: Solohov Egyetem (Moszkva, Oroszország)

Munkahely:

- 2009: ELTE BTK Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központ, tudományos munkatárs

Vendégtanár:

- 2011: Mordvin Állami Egyetem, Szaranszk
- 2014: Belorusz Állami Egyetem, Minszk

Főbb kutatási területei

Korai magyar történelem, a Rusz története, nemzetté válás és államszervezés a történelmi Oroszország területén

Főbb publikációi

Oroszország mint birodalom. *Világtörténet*, 2015/4, 1–22. o.; Oleg Szvjatoszlavics: törésvonalak és értékválasztások. In Szvák Gyula (szerk.): *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Budapest, 2015, Russica Pannonicana, 91–103. o.; *A történelmi Oroszország népei. Adattár*. Budapest, 2011, Russica Pannonicana, 280 o.

E-mail: Dominus2006@yandex.ru

KRAUSZ TAMÁS

(Kunszentmárton, 1948)

- 1968–1973 Kossuth Lajos Tudományegyetem (Debrecen), történelem–orosz szak
- 1976: egyetemi doktorátus
- 1981: a történettudományok kandidátusa, Magyar Tudományos Akadémia (Budapest)
- 1994: a történettudományok doktora, MTA

Munkahelyek:

Országgyűlési Könyvtár, Kereskedelmi Főiskola, Párttörténeti Intézet
 1982–: Eötvös Loránd Tudományegyetem óraadó, 1989–: másodállású docens, 1996–: főállású docens, 2000–: egyetemi tanár

Fő kutatási területei

A Szovjetunió története különös tekintettel a 20-as, 30-as évekre; a bolsevizmus története, Lenin, Sztálin pályaképei.

Főbb publikációi

Bolsevizmus és nemzeti kérdés. Adalékok a nemzeti kérdés bolsevik felfogásának történetéhez 1917–1922. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó (Nemzetiségi Füzetek 8.) 152 o.; *Pártviták és történettudomány. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel az 1920-as évekre.* Budapest, 1991, Akadémiai Kiadó (Értekezések a történeti tudományok köréből 113.) 200 o.; *Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928.* Budapest, 1996, Napvilág Kiadó, 256 o. (megjelent oroszul és japánul is); *Sztálin élete és kora.* Budapest, 2003, Pannonica, 128 o.; *Antiszemizmus – holokaust – államszocializmus.* Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó, 151 o. (angolul is); *A Szovjetunió története. A rövid XX. század.* Budapest, 2008, Kossuth Kiadó, 222 o.; *Lenin: Társadalomelméleti rekonstrukció.* Budapest, 2008, Napvilág Kiadó, 546 o. (Megjelent oroszul és angolul is Oroszországban, illetve az USA-ban); *Előszó: Az elhallgatott népirítás.* In KRAUSZ Tamás – VARGA Éva Mária (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947.* Budapest, 2013, L'Harmattan Kiadó, 7–44. o.; *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében. Előadások, esszék és tanulmányok.* Budapest, 2014, Russica Pannonica, 290 o.

E-mail címe: tamas.krausz@t-online.hu

MEDZIBRODSZKY ALEXANDRA

(Budapest, 1988)

2006–2009: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest), anglisztika alapképzési szak
 2009–2012: ELTE BTK, fordító és tolmács mesterképzési szak
 2010–2012: ELTE BTK, ruszisztika mesterképzési szak
 2013–2014: Közép-európai Egyetem, CEU (Budapest), Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa összehasonlító története 1500–2000 szakirányú továbbképzési szak

2014–: Közép-európai Egyetem, CEU, Összehasonlító történettudomány doktori program

Fő kutatási területei

19. és 20. századi orosz eszmetörténet, orosz vallási reneszánsz, vallás és politika, fogalomtörténet.

Főbb publikációi

Ideas of progress at turn of the century Russia. S. N. Bulgakov. In Szvák Gyula (ed.): *Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture*. Budapest, 2015 (Ruszsztikai Könyvek XL.) 231–240. o.; Immanjentyij i transzcen-jentyij apokalipszisz: eszhatologicseszkije vzgljadi N. F. Fedorova i N. A. Bergyaje-va. In *Slavica, XLIII, Annales Instituti Slavici Universitatis Debreceniensis*, 2015; Az „árja” szlávok és a „turáni” muszkoviták. F. Duchiński teóriája és kritikai visszhangja. In Szvák Gyula (szerk.): *A mi Ruszsztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*, Budapest, ELTE – Magyar Ruszsztikai Egyesület, 2015, (Ruszsztikai Könyvek XL.) 35–46. o.; *A deontológiai prioritás. Gondolatrokonság Ny. F. Fjodorov és a „koraiszlavofilizmus” képviselői között*. In *Slavia Centralis (SCN) VI/2* (2013).

E-mail: a.medzibrodsky@gmail.com

SASHALMI ENDRE

(Székesfehérvár, 1964)

1983–1989: Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Pécs) történelem–orosz szakos középiskolai tanár
 1985: Herzen Intézet (Leningrád, Szovjetunió)
 1986–1987: California University of Pennsylvania (California, PA, USA)
 1991: egyetemi doktorátus, JPTE (Pécs)
 1997: PhD, Kossuth Lajos Tudományegyetem (Debrecen)
 2008: habilitált doktor, Pécsi Tudományegyetem
 2015: az MTA doktora (Budapest)

Munkahely

1989–: JPTE/PTE, Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Koraiújkorai Történeti Tanszék, 1989: egyetemi tanársegéd, 1992: egyetemi adjunktus, 1998: egyetemi docens 2011: egyetemi tanár
 1993–1999: Kodolányi János Főiskola, Angol Tanszék (Székesfehérvár)
 1994–1996: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Tanszék (Budapest)

Fő kutatási területei

Kora újkori politikai gondolkodás; 16–18. századi orosz hatalmi ideológia; kora újkori politikai ikonográfia, európai államfejlődés

Főbb publikációi

Oroszország gazdasága a 15–18. században. Pécs, 1995, JPTE, 120 o.; *A nyugat-európai államfejlődés vázlata 1000–1700.* Budapest, 2006, Pannonica Kiadó, 190 o.; *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól.* (FONT Márta társzerzővel) Budapest, 2007, Pannonica Kiadó, 256 o.; *Trónörök-lés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején, 1682–1725. Az írott források és az ikonográfia tükrében.* Pécs, 2013, Kronosz Kiadó, 185 o.; *Az emberi testtől az óraműig. Az állam metaforái és formaváltozásai a nyugati keresztény kultúrkörben 1300–1800.* Pécs, 2015, Kronosz Kiadó, 293 o.

E-mail: endresashalmi@gmail.com

SUHAJDA SZABOLCS

(Szeged, 1988)

2007–2011: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest), történelem, orosz szakok (alapképzés)

2011–2013: ELTE BTK, ruszisztika szak (mesterképzés)

2013: Herzen Állami Pedagógiai Egyetem (Szentpétervár, Oroszország)

2013–: ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola, Ruszisztika Program

Fő kutatási területei

Orosz–magyar kapcsolatok a 19. században; Oroszország nemzetközi megítélése a 19. században

Főbb publikációi

Obraz Rosszii v Vengrii pered Revoljucijej 1848–1849 gg. In Gyula SZVÁK (glav. red.): *Obraz Rosszii sz XVIII po XXI vv.* Budapest, 2013 (Poszt-szovjet füzetek XIX.) 61–72. o.; *A novemberi felkelés hatása Oroszország megítélésére az 1832–36-os országgyűlési viták tükrében.* In SZABÓ Tünde (szerk.): *Történelem és egyéni lét.* Szombathely, 2014, Szlav Történeti és Filológiai Társaság (Oroszország népeinek története és kultúrája sorozat 13.) 33–42. o.; *Tendenciák az orosz történetírásban az elmúlt évek tükrében.* Andrej Medusevskij főszerkesztői tevékenysége a Rosszjiszkaja Isztorija élén. In SZVÁK Gy. (szerk.): *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra.* Budapest, 2015, ELTE – Magyar Ruszisztikai Egyesület, (Ruszisztikai Könyvek XL.) 47–67. o.; *Obraz Rosszii v Vengrii poszle*

polszkovo vossztanyija 1830–1831 gg. In Gyula SZVÁK (glav. red.): *Alternatyivi, perelomnije punkti i szmeni rezsima v isztorii Rosszii*. Budapest, 2015 (Ruszsztikai Könyvek XLI.) 168–178. o.; Orosz vonatkozású cikkek a Pesti Hírlap hasábjain (1841–1844). In SZABÓ Tünde – SZILI Sándor (szerk.): *Háborúk és békék*. Szombathely, 2015, Szláv Történeti és Filológiai Társaság (Oroszország népeinek története és kultúrája sorozat 14.) 45–54. o.

E-mail: suhajda1234@gmail.com

SZANISZLÓ ORSOLYA
(Budapest, 1983)

2004–2012: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest), történelem szak

2012–2015: ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Ruszsztikai Doktori Program

Munkahely

2015: ELTE BTK Ruszsztikai Kutatási és Módszertani Központ, tudományos segédmunkatárs

Fő kutatási területei

18. századi orosz történelem; az orosz nemesség története; nőtörténet; mindennapok története; reformok hatása a mindennapokra; 18–19. század történelmének folytonossága; a reformok hosszú távú hatásai; autobiográfiák mint történeti források

Főbb publikációi

A nők állami oktatásának kezdete az Orosz Birodalomban. In SZABÓ Tünde – SZILI Sándor (szerk.): *Történelem és egyéni lét*. Szombathely, 2014, Szláv Történeti és Filológiai Társaság (Oroszország népeinek története és kultúrája sorozat 13.) 8–20. o.; A nők társadalmi integrációjának kezdete a péteri reformok nyomán. In SZVÁK Gyula (szerk.): *A mi Ruszsztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Budapest, 2015, ELTE – Magyar Ruszsztikai Egyesület, (Ruszsztikai Könyvek XL.) 104–119. o.; Zarozsgyenyie goszudarsztvennovo szrednyevo zszenszkovo obrazovanyija v Rosz-szijszkoj imperii i Vengrii. In C. DUNNING – GY. SZVÁK – I. O. TYUMENTSEV (eds.): *Canadian-American Slavic Studies/Revue Canadienne-Américaine D'études Slaves*. Vol. 49, No. 2–3, 2015, 366–383. o.; Nagyezsda Durova (1783–1866), egy nő szokatlan háborús szerepvállalása. In SZABÓ Tünde – SZILI Sándor (szerk.): *Háborúk és békék*. Szombathely, 2015, Szláv Történeti és Filológiai Társaság (Oroszország népeinek története és kultúrája sorozat 14.) 34–44. o.; *Russian Noblewomen's Family*

Obligations in the Light of Two Memoirs. In Gy. SZVÁK – Sz. FILIPPOV – Zs. GYIMESI (ред./eds.): *Алтернативы, переломные пункты и смены режима в истории России/Alternatives, Turning Points and Regime Changes in Russian History and Culture.* Budapest, 2015 (Ruszsztikai Könyvek XLI.) 127–136. o.

E-mail: szaniszlo.orsolya@btk.elte.hu

SZÉCHENYI ÁGNES
(Budapest, 1957)

- 1975–1980: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest), magyar és orosz nyelv és irodalom szak
1994: a filozófiai tudományok kandidátusa, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
2007: habilitált doktor, ELTE BTK

Munkahely

- 1995–: Eszterházy Károly Főiskola (2016-tól Eszterházy Károly Egyetem) (mellékállás), főiskolai tanár
2007–: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

Fő kutatási területei

20. századi magyar irodalomtörténet; a média társadalomtörténete; a népi és urbánus eszmetörténet; Illyés Gyula pályája és munkássága, az irodalmi pályakép korszerű formái; Schöppflin Aladár munkássága.

Főbb publikációi

(szerk.): *Válasz (1934–1938)* [antológia]. Budapest, 1986, Magvető Kiadó, 671 o.; „Sznobok és parasztok” – *Elvek, frontok, nemzedékek – Válasz, 1934–1938* [folyóirat-monográfia]. Budapest, 1997, Argumentum Kiadó, 197 o.; Szegi Pál: *Játék és lelkiismeret* [szerkesztés, sajtó alá rendezés, bevezető tanulmány]. Budapest, 2001, Argumentum Kiadó, 371 o.; *Sárközi Márta emlékkönyv* [szerkesztés, sajtó alá rendezés, forrásközlés, tanulmány]. Budapest, 2004, Magvető Kiadó, 423 o.; Kornfeld Mór: *Trianontól Trianonig* [sajtó alá rendezés, forrásközlés, bevezető tanulmány]. Budapest, 2006, Corvina Kiadó, 471 o.; *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949* [folyóirat-monográfia]. Budapest, 2009, Argumentum Kiadó, 300 o.; *Pályaképek. Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból* [tanulmánykötet]. Budapest, 2016, Corvina Kiadó, 383 o.

E-mail: szechenyiagnes@gmail.com

SZILI SÁNDOR

(Budapest, 1961)

- 1980–1985: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, történelem–orosz szak
1988–1992: Leningrádi Állami Egyetem Történelmi–Filozófiai Fakultás, Oroszország története a feudalizmus korában tanszék, posztgraduális képzés
2000–2003: ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Kelet-Európa története szakirány
2004: PhD, ELTE

Munkahelyek

- 1986–1988: Eötvös József Gimnázium, Kulich Gyula Szakközépiskola, tanár
1995–2000: MK Külügyminisztériuma
2003–2009: MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport, tudományos segédmunkatárs, tudományos munkatárs
2010–2013: ELTE BTK Történeti Ruszisztikai Tanszék, megbízott előadó
2014–: Magyar Ruszisztikai Egyesület, tudományos főmunkatárs

Fő kutatási területei

A középkori keleti szláv és orosz történelem: a normannkérdés; az első kijevi fejedelmek címhasználat; a „Codex Gertrudianus” (Psalterium Egberti részeként) ikonográfiai programja; orosz–magyar kapcsolatok és diplomáciatörténet; Szibéria története; az orosz–szovjet historiográfia fejlődésének tudománytörténeti kérdései.

Főbb publikációi

Könyvek

Társszerzőként: *Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája 1900–1991*. Szerk.: KRAUSZ Tamás – SZILÁGYI Ákos – SZ. BÍRÓ Zoltán, Budapest, 1992, Akadémiai Kiadó, 359 o.; *Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban*. Budapest, 2005, Magyar Ruszisztikai Intézet (Ruszisztikai Könyvek XIV.) 233 o.; (szerk., ford., kommentárok): *A középkori orosz történelem forrásai*. Budapest, 2005, Pannonica, 318 o.; (szerk., ford., kommentárok): *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források*. Budapest, 2009, Russica Pannonicana.

Tanulmányok

K voproszu ob isztokah jevrazijszkoy igyeji. Vlijanyije „fiziko–antropologiceszkoy tyeorii” A. P. Scsapova na formirovanyije vzgljadov jevrazijscev. In SZVÁK Gyula (szerk.): *Meszto Rosszii v Jevrope*. Budapest, 1999, Magyar Ruszisztikai Intézet

(Ruszsztikai Könyvek V.) 263–269. o.; A „kolonizáció” problematikája az orosz és a szovjet historiográfiában. *Világtörténet*, 2000/tavaszi-nyári, 3–22. o.; Voznyik-novenyije i isztocsnjiki tyeorii „kolonyizacii” Sz. M. Szolovjova. *Voproszi isztorii*. Moszkva, 2002/6. 150–154. o.; Az „eurázsiai” történeti paradigma. *Aetas*, 2003/1, 33–53. o.; Magyar vitézek cári zsoldban a 16. század végén – 17. század első felében. In ÁGOSTON Magdolna (szerk.): *Találkozások Oroszországgal*. Szombathely, 2003, Szláv Történeti és Filológiai Társaság (Oroszország népeinek története 9.) 97–108. o.; Ruszok és varjakok. A kompetitív történeti-nyelvészeti elméletek áttekintése. In *A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források*. Budapest, 2009, 277–306. o.; Hunyadi Mátyás szövetsége és a „magyarkérdés” az orosz diplomáciában a 15–16. század fordulóján. *Századok*, 2009/4, 773–800. o.; Izjaszlav Jaroszlavics kijevi fejedelem bulláinak jelképrendszere. *Századok*, 2010/2, 373–394. o.; R. G. Szkrinnyikov i konceptualnaja problema priszojegyinyenyija Szibirszkovo hansztva k Rosszii. In SZVÁK Gyula – Igor TYUMENCEV (szerk.): *Ruszsztika Ruszlana Szkrinnyikova*. Budapest–Volograd, 2011, Russica Pannonica (Ruszsztikai Könyvek XXX.) 22–41. o.; A Codex Gertrudianus datálása. *Századok*, 2011/2, 419–455. o.; V. A. Alekszandrov kak isztorik Szibiri i gyesztalinyizacija isztoriescseszkoi nauki v SZSZSZR. In SZVÁK Gyula (szerk.): *Isztorik i mir – Mir isztorika v Rosszii i Centralno–Vosztocnoj Jevrope*. Budapest, 2012, Russica Pannonica, 229–238. o.; Roza kak hrisztijanszkij szimvol na knyazseszkih bullah Izjaszlava Jaroszlavicsa. *Rosszizskaja isztorija*. Moszkva, 2012/3, 116–128. o.; Kagan – A Ruler’s Title in Early Eleventh-Century Kievan Rus’? Ilarion’s „On Law and Grace” as a Historical Source. *Canadian–American Slavic Studies*. Vol. 47, Issue 4, 2013, 373–385. o.; Kodeksz Gertrudi: Cs. I. Novoje procstyenyije ikonograficseszkoi programmi. *Drevnyaja Rusz. Voproszi megvievisztijiki*. Moszkva, 2014/3. (57.). 90–109. o.; Kodeksz Gertrudi: Cs. II. Utocsnenyije datyirovki. *Drevnyaja Rusz. Voproszi megvievisztijiki*. Moszkva, 2014/4. (58.). 64–74. o.

E-mail: russistics@ludens.elte.hu

SZVÁK GYULA
(Budapest, 1953)

1977:	Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, történelem–orosz szakos tanár
1981:	egyetemi doktorátus, ELTE
1984:	a történettudomány kandidátusa (Leningrád, Szovjetunió)
1997:	habilitált doktor, ELTE
2001:	a Magyar Tudományos Akadémia doktora
2006:	az Orosz Tudományos Akadémia díszdoktora

Munkahelyek

1977–: ELTE BTK

1995–: az ELTE BTK Ruszisztikai Központ alapító vezetője (2003-tól professzor)

Vendégtanári meghívásai

2012: Jekatyerinburgi Föderatív Állami Egyetem

Fő kutatási területei

Az orosz fejlődés sajátosságai; az „Oroszország és Európa-probléma”; IV. Iván és I. Péter; az orosz historiográfia; a magyarok és a Nyugat orosz-képe.

Főbb publikációi

Iván, a Félelmetes. Budapest, 1985, Gondolat Kiadó (2. kiadás: 1996); (szerk. és társszerző): *Oroszország története.* Budapest, 1997, Maecenas (2. kiadás: Pannonica, 2001); *False Tsars.* Nicholas RIASANOVSKY előszavával, New Jersey, 2000, Center for Hungarian Studies and Publications; *IV. Iván és I. Péter utóélete,* Budapest, 2001, Magyar Ruszisztikai Intézet (Ruszisztikai Könyvek XI.); *Oroszország helye Euráziában.* Budapest, 2006, Pannonica; *Russzkaja paragyigma. Ruszofobszkije zametki ruszofila.* Szentpétervár, 2010, Aletheia; *Klió, a csalfa széptevő.* Budapest, 2013, Russica Pannonicana (Ruszisztikai Könyvek XXXVII.).

E-mail címe: szvak@ceasar.elte.hu

Honlap: www.russtudies.hu

VARGA BEÁTA

(Marcali, 1963)

1981–1986: József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Szeged), történelem–orosz nyelv és irodalom szak

1982: Lomonosov Egyetem (Moszkva, Szovjetunió)

1985: Herzen Egyetem (Leningrád, Szovjetunió)

1990: egyetemi doktorátus, JATE

2002: PhD, Debreceni Tudományegyetem

2015: habilitált doktor, Szegedi Tudományegyetem

Munkahelyek

1986–1987: Lady János Gimnázium és Szakközépiskola (jelenleg Berzsényi Dániel Gimnázium és Szakközépiskola) orosz–történelem szakos középiskolai tanár

- 1987–1997: JATE BTK, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1987–1990: tudományos segédmunkatárs, majd egyetemi tanársegéd; 1990–: adjunktus
 1997-től: JATE BTK, Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék, 2009: egyetemi docens, 2015–: habilitált egyetemi docens

Vendégtanári meghívások

- 2008: Università degli Studi Roma Tre (Erasmus)
 2009: University of Malta (Erasmus)
 2014: Università del Salento – Lecce (Erasmus)
 2012, 2016: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici (Erasmus)

Fő kutatási területei

Az önálló Ukrajna eszméje – Ukrajna jogi státuszának vitás kérdései és az ukrán hetmanok függetlenedési törekvései az orosz fennhatóság alatt (1654–1764); Ukrajna integrációja az Orosz Birodalomba (1764–1835); a magyarországi hajdúság és az ukránai kozákság történeti párhuzamai.

Főbb publikációi

A Zaporozsjei Had hatalmi rendszerének felépítése és működése az orosz fennhatóság alatt. In BEBESI György (szerk.): *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében. Történeteszkonferencia*. Pécs, 2001, PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ (Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 1.) 66–93. o.; Russzko-ukrainszkie szvjazi vo vtoroj polovinye XVII veka. In SZVÁK Gyula (szerk.): *Moszkovija: szpecifika razvityija /Muscovy: The Peculiarities of its Development*. Budapest, 2003, Magyar Ruszisztikai Intézet (Ruszisztikai Könyvek XIII.) 195–204. o.; *Orosz-ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig*. Szeged, 2004, JATEPress Kiadó, 159 o.; Russzko-ukrainszkije szvjazi poszle andrusovskovo peremirija v intyepretaciji ukrainszkoj isztoriografii. In SZVÁK Gyula (szerk.): *Novije napravlenija i rezultati v ruszisztike/New Directions and Results in Russistics*. Budapest, 2005, Magyar Ruszisztikai Intézet (Ruszisztikai Könyvek XVI.) 117–129. o.; (FONT Márta társszerzővel): *Ukrajna története*. Szeged, 2006, JATE Press Kiadó, 250 o.; Ukrajna, 1654–1725. In SASHALMI Endre (szerk.): *Kelet-Európa és a Balkán, 1000–1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, 2007, PTE Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kut. Közp. (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 4.) 203–241. o.; *Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648–1709 között*. Szeged, 2008, JATE Press Kiadó, 207 o.; *Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. Világtörténet*, 2011/3–4, 149–162. o.; *Galícia, az „ukrán Piemont”? In BAGI Dániel – FEDELES Tamás – KISS Gergely (szerk.): „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszte-*

letére. Pécs, 2012, Kronosz Kiadó, 483–495. o.; A kücsük-kajnardzsi béke és a Zaporozsjei Szics likvidálása. In MÁTÉ Zsolt (szerk.): *Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben*. Pécs, 2014, PTE (MOSZT Könyvek 7.) 91–116. o.; Hajdúk a kozákok ellen Bethlen Gábor első Habsburg-ellenes hadjárata idején. *Aetas*, 2015/3, 51–71. o.

E-mail: varga.bea@hist.u-szeged.hu

Névmutató

- Abakumov, Viktor 298
Adams, Michael 174, 175, 184
Ady Endre 354, 355, 357
Agejeva, Olga Grigorijevna 88
Ágost, II. 136, 139, 140
Ágost, III. 140, 141, 146
Ágoston Magdolna 29, 36, 110, 392
Agyagási Klára 22
Akszakov, Konsztantyin Szergejevics 360
Alexandra cárné 244
Alekszejev, Alekszej Ivanovics 59
Alekszejeva, Marija Andrejevna 82
Alekszejevics, Szvetlana 369
Altenberg, Peter 363
Ambrozovics Dezső 350
Ambrus Zoltán 350
Amerhanova, E. I. 88
Anderson, Matthew Smith 87
Andrejev, Leonyid 355
Angi János 375
Anna Leopoldovna 155
Anna Petrovna hercegnő 138
Anna, I. 126, 140, 154, 156, 158, 162–164, 166
Anonymus 22, 31
Antonova, N. B. 225, 233
Anyiszimov, Jevgenyij Viktorovics 92, 97, 98, 153, 156
Apfelbaum (Hirsch-Apfelbaum = Ovszej-Gerson Aronovics Radomiszlszkij *lásd* Grigorij Jevszejevics Zinovjev
Apostol, Danilo 125, 126
Apponyi Rudolf gr. 187–188
Aprisko, Pjotr 323, 341
Arany Éva 250
Arany János 348
Arany László 347
Arcibasev, Mihail Petrovics 365
Arnould, Jacques 233
Artyemjeva, T. V. 153
Aszkenazi, Simon 188, 189
Aszkold 23
Asztalos Károly 303
Atlaszov, Vlagyimir 68
Augustus 77, 84–86, 89
Augustyniak, Urszula 152
Avraamij püspök 48
Áprily Lajos 347
Baberowski, Jörg 272, 277
Babits Mihály 363
Bagger, H. 95
Bagi Dániel 22, 394
Bahrusin, Sz. V. 42
Bakay Szilárd 303
Bakunyin, Mihail Alekszandrovics 198, 199, 345, 346, 359–361
Balogh Béni 291
Balogh László 42
Balzac, Honoré de 350
Bantis-Kamenszkij, D. N. 119
Baranowski, Günter von 42

- Baráth Magdolna 11, 307–320, 371–372, 374
Barbusse, Henri 368
Barjatyinszkij, Fjodor Szergejevics 165
Barta István 189
Barta János, ifj. 158
Barta Tamás 291, 374, 377, 379
Bartha Albert 303
Bartha Eszter 291, 298
Bartoszewicz, Kazimierz 149
Baskova, N. V. 233
Bassin, Mark 213
Batthyány Lajos gr. 345
Bácskai István 11
Bánkuti Gábor 374
Bárány Attila 375
Báthori (Báthory) István 111, 133
Beatrix, I. 154
Bebesi György 11, 234–254, 298, 306, 372–374, 394
Beck, C. H. 74, 152, 272, 278, 284
Beddie, James Stuart 292
Bednij, Gyemjan 362
Beer, Adolf 145
Belikov, P. F. 227, 233
Belobarodov, Alekszandr Georgijevics 250
Bem, Józef Zachariasz 10
Bene Krisztián 306, 382
Beneš, Edvard 275, 279, 314
Benkendorf, Alekszandr Hrisztoforovics 187, 188, 190, 200
Bennett, Edward M. 278
Beöthy László 354
Berezsnaia, N. N. 374
Berger, Stefan 202, 213
Bergyajev, Nyikolaj A. 201–203, 206, 207, 209, 213, 218, 229, 232, 322, 341
Bergyajeva, N. A. 387
Bernstein, Eduard 362
Berta Tibor 130
Beszpjatih, N. G. 139
Besszonova, Olga 57, 59
Besztuzsev-Rjumin, Alekszej Petrovics 162
Bezborodko, Alekszandr 147
Bezotosznij, V. M. 177, 178
Béládi László 278
Bérczy Károly 346, 347
Bibikov, Mihail V. 27
Bíborbanszületett Konstantin 25
Bicskova, Margarita Je. 36, 40, 41
Bierut, Bolesław 313
Billington, James H. 87
Birkfellner, Gerhard 23
Biron (Bühren), Ernst Johann von 140
Bittei Lajos 228
Bjelij, Andrej 359
Bjelinszkij, Visszarion Grigorjevics 99, 352, 364
Bjørnson, Bjørnstjerne 350
Blok, Alekszandr 359
Bobiljov, V. Sz. 153
Bobrov, A. G. 42
Bobrov, D. Sz. 62
Bochun, Michał 207
Bodnár Erzsébet 11, 124, 171–185, 373, 374–376
Bodnár György 304
Boeck, Elena N. 82
Bogojavlenszkij, Szergej Konsztantyinovics 119
Bogoljubszkij, Andrej Jurjevics 24, 30
Bogomolov, Vlagyimir Oszipovics 290
Bogrov, Dmitrij Grigorjevics 244
Bohanov, A. N. 107
Bohlen, Charles E. 267
Bohun, Michał 207, 213
Bojtovics, L. V. 42
Bolhovityinov, Ny. Ny. 74
Bolhóy Imre 301
Bonkáló, Erwin 358
Bonkáló Sándor 346, 358–361, 363, 364, 366, 367
Boorstin, Daniel J. 255
Borgo, K. O. Pozzo di 178
Borzin, Borisz Fjodorovics 79
Bowlit, John E. 224, 233
Bótor Tímea 32, 34, 42, 35, 88
Böll Gábor 305
Bradford, W. 165, 167
Branicki, Franciszek Ksawery 147, 149

- Brinkley, Alan 257
 Brjuhoveckij, Ivan Dmitrijevics 119–121
 Brjusov, Valerij 225
 Broda, Marian 206, 213
 Brodnyikov, A. A. 67
 Brokgauz, Fridrih Arnold 159
 Bronstein, Lev Davidovics *lásd* Trockij
 Browder, Robert Paul 278
 Bródy Sándor 350, 353, 355
 Bruce, Peter Henry 137
 Buckner, Robert 259
 Buharin, Nyikolaj Ivanovics 270, 271
 Bulanyin, Dmitrij 108
 Bulgakov, Szergej 218, 229, 387
 Bullitt, William C. 256, 257, 267
 Bunyin, Ivan 367
 Burr, William 274
 Bushkovitch, Paul 92
 Buturlin, Alekszandr Boriszovics 161
 Byrnes, James F. 258
- Caesar, Julius 78, 81, 86
 Camblak, Grigorij 47
 Canaris, Wilhelm 285
 Capodistrias, I. A. 178
 Carevskaja, T. V. 319
 Carp, Sam 263, 264
 Cegielski, Tadeusz 152
 Cervantes Saavedra, Miguel de 350
 Chardin, Teilhard de 228, 232, 233
 Churchill, Sir Winston 274, 281, 284, 289, 290, 308, 311
 Ciolkovszkij, Eduard 227, 229
 Ciolkovszkij, Ignatyij Konsztantyinovics 216
 Ciolkovszkij, Konsztantyin Eduardovics 216–218, 220–222, 224, 227–229, 232, 233
 Cipin, Vlagyiszlav 37
 Cirill, Szent 21
 Collis, Robert 92
 Conquest, Robert 272, 278
 Conti, François Louis hg. 135
 Cook, Andrew 248
 Costigliola, Frank 267
- Cracraft, James 78, 80–82, 152
 Cripps, Sir Stafford 286
 Crownwart-Vaughan, E. A. P. 74
 Culbert, David H. 259, 277
 Curtiz, Michael (Kertész Mihály) 259
 Custine, Astolphe-Louis-Léonor, Marquis de 197
 Čiurlionis, Mikalojus 226
 Čiurlionite, Jadviga 226, 233
- Csaadajev, Pjotr Jakovlevics 97
 Csartorijszkij, Alekszandr 50, 51
 Csánk Béla 297, 306
 Csehov, Anton Pavlovics 351, 352, 355, 365
 Cselisev, I. A. 320
 Csendes Imre 300, 301
 Csengeri Miklósné 305
 Cserepnyni, Lev Vlagyimirovics 42, 53, 58, 59
 Csernov, A. Ju. 42
 Csernovolenko, Viktor 226
 Csernyikova, T. V. 153
 Csernyisevskij, Nyikolaj Gavrilovics 348, 359, 360
 Csernyisov, Zahar Grigorjevics 161
 Csertanov, M. 229
 Csibi Norbert 32
 Csicserin, B. N. 104
 Csicsmann László 314
 Csisztyakov, O. I. 167
 Csiszevskij, Alekszandr 218–220, 230, 233
 Csubarjan, A. O. 283, 292, 309, 319
 Csuhib, Tarasz 114, 117, 121, 122, 131
- Czartoryska, Konstancja 141
 Czartoryski, Adam 149, 173, 176, 178, 182, 192, 197–199
- d'Alembert, Jean Le Rond 165
 Damesek, L. M. 74
 Danyiil 33, 45
 Danyilevskij, Nyikolaj Jakovlevics 204, 209, 210, 213, 359, 360
 Danyilov, A. A. 307, 310, 319
 Danylenko, Andrii 26

- Dasicsev, V. I. 279
 Daskova, Jekatyerina Romanovna 159–163, 165
 Davies, Joseph E. 11, 255–278
 Davies, Norman 133, 146, 148, 151, 152
 Dawisha, Karen 39
 Dávid Ferenc 299, 306
 Deák András 309
 Deczki Sarolta 369
 De George, Richard T. 233
 Dekanozov, Vlagyimir Georgijevics 310
 Dembszkij, Sz. 279
 Demeter Gábor 124, 375
 Descinszkij, Leontyij Jevgenovics 120
 Deutscher, Isaac 270, 278, 280, 281, 292
 Dickens, Charles 350
 Diderot, Denis 165, 357
 Dimitrov, Georgi 310
 Dinnyés Patrik 144
 Diószegi István 176, , 184, 284, 292
 Dir 23
 Divéky Adorján 144
 Dixon, Simon 108, 152
 Dmitrij 34
 Dmitrij trónörökös 56
 Dmitrijeva, Ny. A. 229
 Dmitrijevics, Jurij 49
 Dmytryshyn, Basil 74
 Dolbilov, M. 191, 200
 Dolgih, B. O. 71
 Dolgorukij, Jurij 29, 30
 Donszkoj, Dmitrij 35, 36, 40, 45, 46, 50
 Dorosenko, Dmitro 122
 Dosztjan, I. Sz. 184
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 322, 345, 346, 348–353, 355, 358–361
 Duckworth Barker, Vernon 368
 Dugin, Alekszandr Gelijevics 325
 Dukes, Paul 152, 161, 162, 167
 Dukkón Ágnes 369
 Dunning, C. 389
 Dunszt Károly 304
 Düchting, Hajo 225, 233
 Dvornycsenko, Andrej Ju. 27, 32, 33, 35, 39, 43
 D. Zöldhelyi Zsuzsa *lásd*
 Zöldhelyi Zsuzsa
 Dzsani-bek kán 37
 Dzsingisz kán 321, 323, 324
 Eckstein-Diener, Bertha 363
 Efron, Ilja Abramovics 159
 Ejdelman, N. 105
 Endrédi Lajos 235
 Engelhardt, L. N. 220, 233
 Enghien herceg 175
 Eördögh István 113
 Eötvös József br. 347
 Erdős Anna 86
 Erzsébet, I. cárnő 126, 141, 157–160, 162–164, 166
 Farkas Zoltán 218, 233
 Fatyjejev, Pjotr 226, 233
 Fedeles Tamás 23, 394
 Fedotov, G. P. 103
 Feis, Herbert 266
 Feitl István 296, 314, 320
 Felföldi Szabolcs 23
 Fennel, John 32, 33, 37, 39, 40, 43
 Fenyő Miksa 367
 Fenyvesi István 354
 Feofil érsek 53
 Feofilat poszednyik 54
 Feognost metropolita 40
 Ferincz István 33, 42
 Ferwagner Péter Ákos 127, 375
 Fetyiszenko, O. L. 206, 212
 Félix, V. 48
 Filipp metropolita 52
 Filippov Szergej 10, 86, 93–108, 150, 155, 160, 164, 165, 167, 187, 200, 242, 252, 376–377, 390
 Filippov, Tyertyij Ivanovics 206
 Filippova, Ty. I. 206, 212
 Filonov, Pavel Nyikolajevics 224, 226, 231, 233, 384
 Fischer, George 233
 Fitzlyon, Kyril 158, 160, 162, 167
 Fjodorov, Jakov 54

- Fjodorov, Nyikolaj Fjodorovics 215–217, 221, 387
Fjodorova, Nyikolaja Fjodorovicsa 232, 233
Fjodorovna, Alexandra (Darmstadt [Hesseni] Alíz) 238
Flammarion, Camille 227, 228
Flaubert, Gustave 350
Florenszkij, Pavel 218, 229
Font Márta 10, 14, 21–43, 59, 88, 93, 131, 133, 155, 252, 377–378, 388, 394
Ford, Henry 256, 257
Forsyth, James 74
Fóris Ákos 11, 293–306, 379
Fótij metropolita 47
Frank Tibor 9–12, 188, 255–278, 380–381
Franklin, Simon 23, 28, 30, 43
Friedrich Wilhelm hg. *lásd* Frigyes Vilmos, I.
Frigyes, II. 141, 144, 158, 159
Frigyes Ágost, I. 135
Frigyes Ágost, II. 140
Frigyes Vilmos, I. 87, 138, 139
Frigyes Vilmos, III. 194
Frigyes Vilmos, IV. 194
Fudel, Szvj. I. 201, 206, 213
Fülöp-Miller, René 362, 363
Füst Milán 51, 352

Gabriel metropolita 37
Gacseva, Anasztaszija Georgijevna 215, 218, 219, 228, 231, 233,
Gaddis, John Lewis 278
Gaiduk, I. V. 319
Galahed, Sir *lásd* Eckstein-Diener, Bertha
Galambos Ferenc 369
Galántha Gergely 294, 297
Galicza György 321–342, 382
Gall Névtelen 22
Gazdag Ferenc 314, 320, 324, 342
Gárdonyi Géza 350
Gárdos Bálint 346, 369
Gebei Sándor 10, 109, 117, 118, 120, 124, 128–131, 132–153, 382–383
Gecse Géza 360, 369

Gellért Hugó 346, 364
Gellért Oszkár 365, 367–369
Gennagyij (Gonzov) 55, 56
Georg Ludwig holstein-gottorpi herceg 158
Geraszim metropolita 47, 48
Geraszimenko, Nelja 125
Gercsák Gábor 11
Gerontyij metropolita 53
Gibianski, Leonid *lásd* Gibianszkij, Leonyid
Gibianszkij, Leonyid 312, 317, 320
Gierowski, Józef Andrzej 135, 136, 140
Gleason, John Howes 196, 200
Glebov, Sergey 213
Glinszkaja, Jelena 155
Goddard, Robert 217
Godunov, Borisz 65
Goebbels, Joseph 290
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 9, 346–348, 350, 351, 359
Golicin, Alekszandr Mihajlovics hg. 161
Golicin, Dmitrij Mihajlovics hg. 144, 145
Golicin, Nyikolaj Dmitrijevics hg. 248
Golicin, Vaszilij Vasziljevics hg. 125, 248
Goloscsovin, Saja Iszakovics 250
Golovin, Fjodor 135
Golovkin, Gavril Ivanovics 86
Goncourt, Edmond de 350
Gonzov *lásd* Gennagyij
Gorbatov, Inna 165
Gorkij, Maxim 255, 271, 350, 353–355, 359, 364–367
Gorszkaja, M. A. 57, 59
Gorszkij, Alekszandr 218, 229
Gotan 56
Gottwald, Klement 312, 314
Göring, Hermann 287
Görög Tibor 215
Graham, Loren R 233
Grant, Jonathan A. 264
Grebenyuk, Vaszilij Petrovics 80
Gribojedov, Alekszandr Szergejevics 352
Grinko, Grigorij Fedorovics 270, 271
Grodziski, Stanisław 143, 146, 147
Grosjean, Emlen 271

- Groys, Boris, 231, 233
 Grusevszkij, Mihail Szergejevics 111
 Gucskov, Alekszandr 248, 249
 Gumiljevszkij, L. I. 218, 233
 Gumiljov, Lev 323–325, 341
 Gurevics, Aron Ja. 27
 Guszeva, Feonyija 246
 Guzevics, D. Ju. 135
 Guzevics, I. D. 135
- Gyarmati György 245, 298
 Gyemin, V. N. 216, 233
 Gyergyai Albert 368
 Gyimesi Zsuzsanna 11, 214–233, 369, 374, 383–384, 390
 Gyóni Gábor 10, 27, 44–59, 384–385
 Gyöngyösi János 298
 György, Szent 80
 György, V. 249
 Gyukov, A. P. 280, 286, 289, 291, 292
- Habarov 61
 Habsburg, Maria Jozefa 140
 Hadler, Frank 381
 Hagen, Mark von 131
 Halasy Andor 355
 Halder, Franz 285
 Halperin, Charles J. 39, 40
 Hammen, Oscar J. 196, 200
 Hammer, Armand 256
 Hamsun, Knut 351
 Han-Magomedov, Sz. O. 222, 233
 Haraszi György 305
 Harding, Ann 259
 Hartley, Janet 172, 177, 184
 Hatuncev, Sztanyiszlav Vitaljovics 204, 213
 Hatuntsev, Stanislav Vitalevich *lásd*
 Hatuncev, Sztanyiszlav Vitaljovics
 Háda Béla 237, 360, 369, 375
 Heller, Mihail 133
 Hellmann, Manfred von 33, 43
 Henderson, Loy W. 267
 Henrik herceg, *lásd* Preußen, Friedrich
 Heinrich Ludwig von
- Herberstein, Sigismund 22
 Herzen, Alekszandr Ivanovics 96, 348, 352, 359–361, 366
 Hetényi Zsuzsa 346, 363, 369, 384
 Hevesi Sándor 352
 Hippius, Anthony 83
 Hitler, Adolf 259, 270, 273, 274, 277, 280–286, 291, 307, 310, 346, 381
 Hlebnyikov, Velimir 225
 Hmelnickij, Bogdan 112–115, 117, 118, 128–130
 Hmelnickij, Jurij 119, 121
 Hoitsy Pál 228
 Hollander, Paul 368
 Holodnij, Nyikolaj 218, 219, 230
 Hoover, Herbert 255
 Hornbeck, Stanley Kuhl 256
 Horobec, Viktor Mikolajovics 114, 119, 131
 Horowitz, Jason 258
 Horthy Miklós 14, 275, 358
 Horuzsenko, O. I. 88
 Horváth Jenő 314
 Hrisztoforov, V. Sz. 279, 283, 298
 Hromih, Alekszandr Sz. 62, 63, 74
 Hrusztaljev, Gyenisz G. 32
 Hughes, Lindsey 78, 80, 81, 85, 92, 152
 Hull, Cordell 258, 260, 266, 269, 272, 275, 277
 Huntington, Samuel 16
 Huston, Walter 259
 Huszár Imre 363
- Iber, Walter M. 317, 320
 Ibsen, Henrik 351, 356
 Iglói Endre 42
 Ignatyev, A. V. 181
 Ignotus (Veigelsberg Hugó) 356, 357, 362, 363
 Igor 28
 Ilf (Ilja Arnoldovics Fajnzilberg) 346
 Iljin, Ivan 322, 341
 Illés Béla 305
 Illyés Gyula 366, 368, 390
 Ioann érsek 44

- Ioannovna, Anna 138, 140
 Ioannovna, Jekatyerina 138
 Iona metropolita 48
 Isoaho, Mari 32, 40, 41
 István, Szent 38
 Iszidor metropolita 48
 Iszlamov, T. M. 146, 319
 Iszraeljan, Viktor 273
 Italinszkij, A. Ja. 182
 Iván, I. (Kalita) 34
 Iván, III. 22, 35, 36, 38, 40–42, 45, 51–59, 63, 89, 110, 359
 Iván, IV. 14, 58, 63, 64, 77, 79, 92, 95, 133, 138, 237, 393
 Iván, V. 133, 156, 160
 Iván, VI. 155, 160, 162, 164, 165
 Ivanov, V. 359
 Ivanovna, Anna 90
 Ivaszk, Jurij I. 202, 203, 213
 Izidor metropolita 38, 39
 Izjaszlav, Jaroszlavics 28, 392
 Izmozik, Vladlen 188, 200
 Izsák Lajos 314, 319, 320

 Jagelló 47
 Jagelló Kázmér 49, 50
 Jagoda, Genrih Grigorjevics 271
 Jagogyinszkij, V. N. 219, 233
 Jakobij, I. P. 106
 Jakovenko, Natalja Mikolajivna 114, 128, 130, 131
 Jakócs Dániel 353
 Janyin, V. L. 42
 Jaroszlav, Bölc 28
 János Kázmér 119, 151
 Jászi Oszkár 352
 Jegorova, Ny. I. 318, 319, 320
 Jelcin, Borisz 331
 Jelena 56
 Jenő, IV. pápa 48
 Jerjomin, Igor Petrovics 84
 Jermak Tyimofejevics 64, 65, 74
 Jeszenyin, Szergej Alekszandrovics 359
 Jevfimij, II. 47, 49, 51
 Johnson, Hiram 265

 Jonas metropolita 39
 Jones, Robert E. 128, 131
 Jókai Mór 346, 348
 Jónás Ilona 22
 Józsa György Zoltán 384
 József, I. 140
 József, II. 144
 Juhász József 375
 Juhász Vilmos 259, 277, 375
 Julianna, I. 154
 Julicher, Peter 159, 160, 162, 165
 Jurij 34, 45, 49
 Jurovskij, Jakov 250, 251

 Kadosa Marcell 352
 Kadziela, Lukasz 152
 Kaiser, Daniel H. 39, 42
 Kalafatics, Zsuzsa 384
 Kalinyin, Mihail Ivanovics 261, 262
 Kalisch, J. 136
 Kalita, Iván 34, 45
 Kalmár Zoltán 127, 375
 Kaló Ferenc 24
 Kamenszkij, Alekszandr Boriszovics 94, 99, 100, 108, 133, 138, 150, 153, 157, 167
 Kaminski, Andrzej 118
 Kandinszkij, Vaszilij Vasziljevics 224–226, 231–233
 Kantakuzénosz, Ioannész 38, 81, 83
 Kappeler, Andreas 74, 114, 131
 Karl Friedrich (Pjotr Fjodorovics) hg. 138, 141
 Karl Leopold hg. 138
 Karpovszkaja, Perl 264
 Katalin, I. 138, 155, 156, 158, 162, 163, 166
 Katalin, II. (Sophie Auguste Friederike von Anhalt–Zerbst, Jekatyerina Alekszejevna, Nagy Katalin) 69, 90, 91, 93, 94, 99, 100, 126, 127, 133, 141, 144, 147, 148, 150–152, 155, 157, 158–166, 172, 173, 178, 180, 238, 263
 Katkov, Mihail Nyikiforovics 206
 Kaunitz-Rietberg, Wenzel Anton von, hg. 141, 144, 145

- Kautsky, Karl 362
 Kaznyina, O. A. 233
 Károly, VI. 138, 140, 156
 Károly, XII. 122–124, 136
 Károlyi Mihály gr. 368
 Kázmér, III. 110
 Kázmér, IV. 50
 Keenan, Edward L. 39, 40
 Kelemen, XIII. pápa 146
 Kelley, Karl Berhardovics 268, 269
 Kelley, Robert F. 267
 Kemény G. Gábor 351, 370
 Kemény Zsigmond br. 350
 Kempelen Béla 188
 Ken, O. 286
 Kennan, George F. 267
 Kennedy, Paul 235
 Kennedy Grimsted, Patricia 173, 184
 Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics 249, 250, 264–266
 Keresztes Csaba 294
 Kinjapina, N. Sz. 179
 Kiprianovics, G. Ja. 193
 Kiprián metropolita 46
 Kiss Gergely 23, 394
 Kiss J. László 109
 Kiss József 355
 Kiss Tünde 11
 Kiszlovcskij, Lev D. 218, 221, 228, 231, 233
 Klaniczay Gábor 22
 Klima László 27
 Klimenko, A. N. 110
 Klinghammer István 11
 Klinge, Matti 177
 Kliuchevsky, V. O. 158, 159, 160, 164 (*lásd* Klijucsevszkijnél is)
 Klijucsevszkij, Vaszilij Oszipovics 51, 59, 93, 97, 108, 158 (*lásd* Kliuchevskynél is)
 Klijucsnyik, Roman 237
 Kljujev, Nyikolaj Alekszejevics 359
 Klossz, Borisz M. 24
 Klug, Ekkehard 34, 43
 Kocher, Gernot 83
 Kocsis Lénárd 355
 Kocsubej, V. P. 173
 Kohut, Zenon E. 126, 131
 Kokovcov, Vlagyimir Nyikolajevics gr. 107
 Kollátaj, Hugo 146, 147, 149, 150
 Kolontári Attila 237, 291
 Konok Péter 290
 Konopczyński, Władysław 139
 Konstantin *lásd* Cirill
 Konstantin, Nagy 79
 Konsztantyin nagyherceg 104, 188, 189
 Kornfeld Móric, br. 390
 Kornyilov, Lavr Georgijevics 250
 Korob, Jakob 54
 Kościuszko, Tadeusz 149
 Kossakowski, Józef 149
 Kossakowski, Szymon 147, 149
 Kossuth Lajos 189, 353
 Kosztolányi Dezső 355, 367
 Kosztomarov, Nyikolaj Ivanovics 122
 Koszój, Szilveszter 113
 Kotkin, Stephen 272, 278
 Kotovcsihina, N. D. 384
 Kovács Béla 311
 Kovács Endre 198
 Kovács Szilvia 27, 42
 Kozák Gyula 314, 320
 Kozoca Sándor 355, 370
 Kozsevnyikov, Vlagyimir Alekszandrovics 215, 232
 Körner Éva 233
 Kragyin, Nyikolaj 57
 Krasin'ski, Adam 143
 Kraszovickaja, Tamara Ju. 26, 41, 43
 Kraus, Karl 363
 Krausz Tamás 11, 14, 21, 42, 93, 133, 155, 236, 240, 244, 247, 252, 270, 278–292, 298, 299, 306, 374, 376, 377, 379, 385–386, 391
 Krecsetnyikov, N. P. 143
 Kresztyinszkij, Nyikolaj Ivanovics 270, 271
 Krikun, Mikola 114, 120, 131
 Kriszany, M. A. 173
 Krivopalov, A. A. 194, 200
 Krjucsonih, Alekszej 223

- Kropotkin Péter *lásd* Kropotkin, Pjotr Alekszejevics hg.
 Kropotkin, Pjotr Alekszejevics hg. 356, 360
 Krupnitsky, Borys 122
 Krúdy Gyula 351
 Kucszerszkaja, Maja 188, 189, 200
 Kukiél, Maryan Włodzimierz 197, 200
 Kun Miklós 198, 280, 319, 370
 Kunfi Zsigmond 355
 Kuprevics, Vaszilij 218, 219, 230
 Kurukin, I. V. 154, 167
 Kuzminih, V. I. 72
 Kücsüm 63, 65, 74

 Lacy, Franz Moritz von, gr. 140
 Lacy, Pierce (=Lasszi, Pjotr) 140
 La Harpe (Laharpe), Frédéric–César de 101, 171, 172
 Lajos, XIV. 84, 135
 Lajos, XV. 140
 Lamin, V. A. 74
 Lannoy, Guillebert de 47
 Lasszi, Pjotr *lásd* Lacy, Pierce
 Laurelle, Marlene 213
 Lavrov, Pjotr Lavrovics 360, 366
 Lazarevskij, Alekszandr Matvejevics 122
 Laziczius Gyula 363, 364
 Láncki Jenő 356, 357
 Lázár Gyula 10
 Lefort (Le Fort), Franz 135
 Lemke, M. Ny. 197
 Lendvai Endre 373
 Lengvári István 245
 Lengyel Béla 370
 Lengyel Gábor 242, 298, 306
 Lenin, Vlagyimir Iljics 29, 237, 250, 252, 263, 277, 285, 362, 386
 Lentin, Antony 156, 167
 Leonardo da Vinci 220, 230, 233
 Leontyjev, Konsztantyin 11, 201–213
 Leontyjev, Nyikolaj Boriszovics 202
 Lepahin, Valerij 110
 Lermontoff Mihály *lásd* Lermontov, Mihail Jurjevics
 Lermontov, Mihail Jurjevics 351, 347
 Leszczyński, Stanisław (Szaniszló) 124, 136, 140
 Levin, Herbert S. 233
 Levin, Lev G. 271
 Lieven, Dominic 108, 177
 Ligeti Dávid 237
 Lihacsov, Alekszej 338
 Lihacsov, Dmitrij Szergejevics 39, 40, 42, 49, 56, 58, 59
 Limonov, Jurij A. 30, 31
 Lincoln, Bruce 159, 161, 165
 Linder, Douglas O. 272, 277
 Linnyik, Ju. V. 226, 233
 Lipót, I. 135
 Lipót Éva 11
 Liszejev, I. K. 233
 Liszenko, L. M. 150
 Liszickij, Lazar 225
 Litvin, A. A. 190, 200
 Litvinov, Makszim 256, 265, 282
 Livesey, Frederick 266
 Ljubov, Siselina 342
 Lmjarv, M. 289
 L. Nagy Zsuzsa 275
 Lobkowitz, Joseph Maria Karl hg. 141, 145
 Lomonoszov, Mihail Vasziljevics 158
 Loos, Adolf 363
 Luczi István 299
 Luka poszadnyik 54
 Lukács György 351

 Macdonald, Dwight 259
 MacLean, Elizabeth Kimball 258–260, 262, 263, 267, 269, 273–275, 277
 Madariaga, Isabel Margaret de 86, 87, 152, 159, 161, 165, 166, 167
 Maddux, Thomas R. 264
 Madzsar József 356
 Magda Pál 305
 Magocsi, Paul Robert 111, 115, 121, 127, 131
 Magyarics Tamás 256, 257, 278
 Major Ákos 299

- Majoros István 179, 184, 237, 239, 374, 375
 Majszkij, Ivan M. 309
 Makai János 24, 43
 Makanyin, A. 220, 233
 Makarov, Nyikolaj Fjodorovics 316
 Makszim metropolita 37, 46
 Makszimilian, A. 88
 Malevics, Kazimir 222–226, 231, 233
 Malov, A. V. 153
 Manajev, Alekszej 231
 Maniu, Iuliu 311
 Marinyin, O. V. 190, 200
 Mark, Eduard 309, 320
 Marker, Gary 156
 Markevics, N. A. 118, 124
 Marshall, George C. 311, 312, 317, 320
 Martensz, Fridrih-Fromgold 141, 145
 Martin, Janet 31, 33, 38, 40, 43
 Martov, Julius (Julij Oszipovics Cederbaum) 362
 Maruzsa Zoltán 237, 375
 Masaryk, Jan 314
 Massalski, Ignacy 149
 Massie, Robert K. 152
 Masson, Charles François Philibert 166, 167
 Mastny, Vojtech 320
 Matikainen, Satu 375
 Matjuskina, Anna Alekszejevna 161
 Matyusin, Mihail Vasziljev 223, 226, 231, 233
 Maxentius 79
 Mazepa, Ivan 122–124, 129, 130
 Mária Terézia 87, 99, 133, 140, 144–146, 346
 Máté Zsolt 127, 241, 375, 379, 382, 394
 McClay, Ellen 264
 McInerny, Peggy 108
 McNally, Raymond T. 196
 Medusevskij, A. N. 105
 Medzibrodsky Alexandra 11, 201–213, 215, 386–387
 Mehovszkij, M. 52
 Melnyikov, Szergej A. 39
 Melnyikova, Jelena A. 26
 Meltyuhov, M. I. 287, 292
 Mensikov, Alekszandr Danyilovics hg. 123
 Menyhárt Lajos 240
 Merezkovszkij, Dmitrij Szergejevics 359, 360
 Merényi Krisztina 237
 Merkulov, Vszevolod Nyikolajevics 286
 Merrill, Dennis 256, 267
 Metód, Szent 21
 Metrophanesz, II. 48
 Metternich, Clemens Wenzel Lothar von, hg. 180, 195
 Meyendorff, John 37, 38
 Miechówi Mátyás 52
 Mihail, 33, 34
 Mihajlovics, Alekszej nagyherceg 113, 129, 135
 Miklós, I. 95, 103, 184, 187, 189, 190, 193, 194, 199, 238
 Miklós, II. 10, 106–108, 238–251, 275
 Mikojan, Anasztasz Ivanovics 271
 Mikołajczyk, Stanisław 311
 Mikó Zsuzsanna 299
 Miksa, I. 88
 Miljukov, Pavel Nyikolajevics 204, 212, 246
 Miljutyin, Nyikolaj Alekszejevics 105
 Miller, Alexei 191, 200, 202, 213
 Milotay István 367
 Minyih, Hrisztofor *lásd* Münnich, Burkhardt Christoph
 Mirnij, Szemjon Mihajlovics 368
 Mironov, B. N. 108
 Mironenko, Sz. V. 102, 108, 190
 Miscamble, Wilson D. 267
 Misler, Nicoletta 224, 233
 Miszler Tamás 32, 124
 M. Nagy Miklós 215
 Mnohohresnij, Demjan 120, 121
 Mojszejev, Nyikita Nyikolajevics 221, 228, 233
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 262–265, 280, 281, 283, 285–288, 292, 307, 308, 312, 319
 Monomah, Vlagyimir 24, 28, 30, 39, 41, 77, 81, 88, 89

- Monomakhosz, Konsztantinosz 77
Montalembert, Charles Forbes de, gr. 196
Montalivet, Jean-Pierre Bachasson de, gr. 196
Montefiore, Simon Sebag 278
Montgomery, John F. 275–278, 381
Moravcsik Gyula 25
Moskovich, W. 376
Mrjina, V. V. 279
Msztyiszlav 24
Murasko, G. P. 319, 320
Muravjov, Valerian 218, 229
Müller, Michael Georg 152
Münnich, Burkhardt Christoph (= Minyih, Hrisztofor) 140
- Nagy Balázs 22
Nagy Ferenc 311
Nagy Lajos 365, 368, 369
Nagy Zoltán 298
Naimark, Norman 312, 320
Napóleon, Bonaparte 23, 101, 171, 174–182, 184, 234, 235, 350
Narinszkij, Mihail M. 279, 312, 320
Narinsky, Mikhail M. *lásd* Narinszkij, Mihail M.
Naszonov, Arszenyij N. 32
Naumov, O. V. 319
Naumov, Vlagyimir Pavlovics 156, 164
Nazarbajev, Nurszultan Abisuli 331, 332
Necsajev *lásd* Nyecsajev
Nesselrode, Karl Robert Vasziljevics gr. 178, 183
Németh István 250
Németh László 356
Niederhauser Emil 14, 21, 42, 93, 99, 133, 155, 161–164, 167, 196–197, 200, 245, 248, 249, 252, 376
Nietzsche, Peter 33, 35
Nietzsche, Friedrich 201, 204, 212, 354
Noonan, Thomas S. 30
Noszkova, A. F. 319, 320
Noszov, B. V. 142, 153
Novickaja, T. E. 153, 167
- Novikov, Nyikoláj Vasziljevics 312
Novoszilcev, Nyikoláj Nyikolájevics 102, 173, 189, 190
- Nyecsajev, Szergej Gennagyjevics 345, 348, 359, 360, 361
Nyevszkij, Alekszandr 32, 33, 40, 41, 45
Nyezsinszkij, L. N. 181, 320
Nyikolajev, Sz. L. 42
Nyikonov, Vjacseszlav Alekszejevics 16, 17
Nyikityin, Ny. I. 73, 74
- Oberth, Hermann 217, 220
Ocsenda István 304
Ohl, P. V. 264
Ohocsinszkij, M. 229
Okváth Imre 305, 372
Olajos Terézia 25
Oleg fejedelem 23
Olejnnyikov, D. I. 188, 200
Olelkovics, Mihail 51, 56
Olga fejedelemasszony 155
Olgerd, litván fejedelem 46, 47, 49
Olgerdovics, Szemjon hg. 47, 49
Oltványi Ambrus 345
Onasch, Konrad 37
Orlenko, Sz. P. 152–153
Orlik, I. I. 279
Orlik, Olga Vasziljevna 171, 174, 175, 180, 181, 183, 184, 189
Orlov, Alekszej Grigorjevics 159, 164, 165
Orlov, Grigorij Grigorjevics 151, 159, 161, 163, 165
Ormos Mária 179, 184
Ostrowski, D. 39, 40, 41
O’Sullivan, Donald 311, 320
Osvát Ernő, 365
Oubril, P. Ja. 176
- Palaiologa, Zoé/Szofja 36
Palamasz, Gregoriosz 38
Palasik Mária 298, 299
Palágyi Róbert 349

- Paléologue, Maurice 107, 252
 Pallai László 375
 Panfilova, Viktorija 341
 Panyin, Nyikita Ivanovics gr. 144–146, 159, 161, 163, 173
 Panyin, Pjotr Ivanovics gr. 161
 Papadakis, Aristeides 37, 38
 Papp Imre 375
 Paragi Beáta 314
 Parrish, Scott D. 312, 320
 Parrott, Bruce 39
 Paszkievics, Ivan Fjodorovics hg. 191, 194, 200
 Passzek, Pjotr Bogdanovics 159
 Pataki Gábor 314, 320
 Patterson, Thomas G. 256, 267
 Patyomkin, Grigorij Alekszandrovics 147, 165, 248
 Pavel Petrovics cárevics 159
 Pavlenko, N. I. 99, 153
 Pavlenko, Szergej Olegovics 122
 Pavlov, P. Ny. 69
 Pavlovna, Jelena 104
 Pál apostol 359
 Pál, I. 93–95, 151, 156, 166, 172, 174, 178, 181
 Pál Vanda 11
 Pápa Nándor 299
 Páricsi Ernő 299
 Peel, Robert 196
 Perrie, Maureen 43
 Peterszon, Nyikoláj Pavlovics 215, 232
 Petkov, Nikola 311
 Petneházi Margit 375
 Petrov (Jevgenyij Petrovics Katajev) 346
 Petrov, Ju. A. 73
 Petrov, Nyikita Vasziljevics 308, 309, 320
 Petrovics, Alekszej 138, 155, 156
 Petrovna, Anna 138, 156
 Petrovna, Jelizaveta 156
 Petrovszkaja, Okszana Vasziljevna 279
 Petruhin, Vlagyimir Ja. 26, 27
 Péter, I. (Nagy) 10, 77–92, 97, 98, 124, 128, 139, 152, 155, 156, 205, 238, 262, 263, 346, 388
 Péter, II. 90, 140, 156, 157, 162
 Péter, III. 141, 158–162, 164, 165
 Péter Ágnes 346, 369
 Péterfy Jenő 349, 350
 Pfeiffer Zoltán 302
 Pihoja, Rudolf 310, 320
 Pintér Ákos 353
 Pintér László 11
 Pizsikov, A. V. 307, 309, 310, 319
 Pjatakov, Georgij Leonyidovics 268, 269
 Pjotr Alekszejevics 155
 Pjotr metropolita 37, 40
 Platonov, Andrej 225
 Pletnyev, Dmitrij Dmitrijevics 270, 271
 Pletnov dr. *lásd* Pletnyev, Dmitrij
 Pleve, Vjacseszlav Konsztantyinovics gr. 239, 240
 Plochy, Serhii 82, 131
 Pobedonoszcev, Konsztantyin Petrovics 204
 Poe, Edgar Allan 351
 Pojarkov, Vaszilij Danyilovics 61
 Pokivajlova, T. A. 320
 Polgár Szabolcs 42
 Polgár Tamás 239
 Polubotok, Pavlo 125
 Poniatowski, Stanisław August 141, 142, 151
 Ponomarjev, V. N. 171, 174, 175, 184
 Poór János 156, 158
 Post, Marjorie Merriweather 258
 Poszpelov, D. A. 233
 Potocki, Ignacy 147, 149, 150
 Potocki, Józef 143
 Potocki, Szczesny 147, 149
 Povelihina, A. V. 223, 233
 Pók Attila 245
 Pók Lajos 369
 Póti László 109
 Preobrazsenszkij, A. A. 138, 153, 167
 Preußen, Friedrich Heinrich Ludwig von 144
 Prisljak, Volodimir 128
 Pritsak, Omeljan 27
 Prizel, Ilya 119, 131
 Prjaszman, 237

- Prokopovics, Feofán 84, 85, 156
Prusz 77
Pruzsinszky István 301
Pseszeckaja, Vera 226
Pugacsov, Jemelján Ivanovics 166
Pułaski, Antoni 143
Pułaski, Franciszek 143
Pułaski, Józef 143
Pułaski, Kazimierz 143
Puriskevics, Vlagyimir Mitrofanovics 246, 247, 343, 373
Puskin, Alekszandr Szergejevics 97, 99, 206, 346–348, 351, 376
Puskin, Georgij Makszimovics 298
Puskin Sándor *lásd* Puskin, Alekszandr Szergejevics
Putro, Olekszij Ivanovics 126
Putyin, Vlagyimir Vlagyimirovics 16, 331–333, 335, 336, 338, 341

Radek, Karl Bernhardovics 268
Radnóti Klára 59
Radó György 349, 355, 370
Radzinszkij, Edvard 278
Ragszdel, Hug [Ragsdale, Hugh] 174, 178
Rainer M. János 314, 320, 372, 374
Rajnay Károly 294
Raleigh, Donald J. 156
Ram, Harsha 77, 84
Raszkin, D. I. 187
Raszputyin, Grigorij Jefimovics 243–248, 251
Razumovszkij, Alekszej Grigorjevics gr. 163
Razumovszkij, Kirill Grigorjevics gr. 126, 159, 161
Razumovszkij, N. P. 178
Rác András 330, 338, 342
Rákóczi Ferenc, II. 10, 383
Rákóczi György, II. 10, 383
Ránki György 283, 288
Ráth Mór 349
Rátz Kálmán 198
Regéczi Ildikó 370
Reinhardt, Max 354
Rejtő István 351

Reményi József 368
Remnyev, A. V. 74
Repnyin, Nyikolaj Vasziljevics 142, 163
Reviczky Gyula 349–351
Reyes Nuñez, Jesús 11
Rezsesevszkij, O. A. 307
Rezun, Dmitrij Ja. 61–64
Rezun, Vlagyimir B. 290
Réczei László 295
Riasanovsky, Nicholas 393
Ribakov, Borisz A. 30, 31
Ribbentrop, Joachim von 280–285, 292, 308
Riddell, Jean Montgomery 276, 278
Ridzevszkaja, Jelena A. 26
Ring Éva 133
Rinyin, Nyikolaj 222
Rjabov, O. V. 322, 342
Roberts, Geoffrey 283
Rodzjanko, Mihail Vlagyimirovics 248, 249
Roerich, Nyikolaj Konsztantyinovics 227
Rogovaja, L. A. 319
Rogovin, Vadim Z. 272, 278
Rogozsin, Nyikolaj Mihajlovics 113, 130, 133
Rokoszovszkij, Konsztantyin Konsztantyinovics 313
Rolland, Romain 368
Romanovok 11, 14, 23, 81, 115, 120, 123, 125, 127, 130, 140, 161–164, 167, 234–254
Romsics Ignác 378
Roosevelt, Franklin Delano 256–260, 262, 264, 266–269, 273–278, 381
Rosengoltz, Arkagyij Pavlovics 270, 271
Rosik, Stanisław 140
Rosoff, David A. 264, 271
Rosov *lásd* Rosoff, David A.
Rosslyn, Wendy 156
Rosztunov, I. I. 153
Rousseau, Jean-Jacques 165, 356, 357
Rozanov, Vaszilij, 202
Rozenfeld, I. B. 125
Róna Péter 295

- Rónay György 228
 Rudolf, II. 91
 Ruggenthaler, Peter 308, 309, 316–318, 320
 Rupaszov, A. 286
 Rurik 23, 77
 Rurik-dinasztia (Rurikida „klán”) 21, 23, 31, 45, 84, 378
 Russell, John, Earl 196
 Ruszki, Nyikolaj Vlagyimirovics 249
 Ruttkay Veronika 346, 369
 R. Vozáry Aladár 304
 Rzewuski, Seweryn 142, 147, 149
 Rzsesevskij, O. A. 319
- Sacillo, K. F. 252
 Sahovszkoj, Jakov Petrovics 161
 Sakleina, Tatyjana 326, 331, 342
 Samassa József 355
 Sandino, Augusto César 256
 Sándor, I. 93, 94, 100–103, 171, 172, 174–184, 188, 189, 236, 238, 375
 Sándor, II. 103–106, 235, 244, 251
 Sándor, III. 106
 Sárközi Márta 390
 Sashalmi Endre 10, 28, 29, 42, 43, 78–80, 82, 84–86, 88, 90, 92, 116, 123, 124, 131, 373, 378, 387–388, 394
 Sasvári Ármin 348
 Satszkih, A. Sz. 222, 223, 233
 Schiller Erzsébet 252
 Schlögel, Karl 272, 278
 Schmeizel, Martin 88–91
 Schmitt Jenő Henrik 353–355
 Schnitzler, Arthur 363
 Schöpflin Aladár 357, 358, 365, 367, 390
 Schramm, Gerhard 26, 33
 Schroeder, Paul 174, 185
 Schulenburg, Friedrich-Werner von der, gr. 282
 Schulzinger, Robert D. 256, 257, 267, 274, 278
 Schwarzband, S. 376
 Scserbak, Vitalij Olexandrovics 111, 131
 Scserbakova, Je. I. 187, 200
- Scserbatov, A. L. 194
 Seaman, L. 179
 Sebastiani, Horace 182
 Selohajev, V. V. 252
 Senecal, Anthony 258
 Serejski, Marian Henryk 152
 Seres Attila 368, 370
 Sersevszkij, Alekszandr 228, 229
 Service, Robert 252
 Sevkun, P. V. 193, 200
 Shaw, G. B. 368
 Shepard, Jonathan 23, 28, 30, 43
 Siegel, Katherine A. S. 265
 Sigoljev, Szergej 226
 Silder, N. K. 101
 Silovszkij, Mihail V. 62, 64
 Sinkovits Balázs 23
 Sinkó Ervin 268, 269, 359
 Sipos Péter 284, 290, 292, 317
 Siselina, Ljubov 324
 Sljapnyikova, J. A. 173
 Sljokin, Szergej I. 228, 233
 Sobieski, Jan III. 134, 135, 146
 Solms, Victor Friedrich 144
 Sołtyk, Kajetan Ignacy 142
 Solymossy Sándor 352
 Sombart, Werner 362
 Sontag, Raymond James 292
 Sophie Charlotte hercegnő 138
 Soult, Nicolas 196
 Spencer, Herbert 207, 213
 Spengler, Oswald 16, 208, 363
 Spira Veronika 369
 Stackelberg, G. O. 178
 Stahlecker, Franz Walter 289
 Standeisky Éva 314, 320
 Stang, Håkon 26
 Starr, S. Frederick 39
 Staszewski, Jacek 152
 Staszic, Stanisław 146
 Stein, F. K. 178
 Stendhal (Marie-Henri Beyle) 350
 Stoker, Donald J., Jr. 264
 Stökl, Günther 33
 Stremukhoff, Dimitri 110

- Stürmer, Borisz 248
Subtelný, Orest 123, 124, 131
Suhajda Szabolcs 11, 186–200, 388–389
Sujszkij, Vaszilij hg. 54
Sulgin, Vaszilij Vitaljevics 249
Surányi Miklós 360
Svak, Dula *lásd* Szvák Gyula
Swope, Gerard 256
Svysyn, Frank E. 115, 131
- Szabler, Vlagyimir Karlovics 244
Szabó Endre 350–353
Szabó Ervin 365
Szabó Júlia 222, 233
Szabó Tünde 244, 384, 388, 389
Szafronyenko, Kszenyija Alekszandrovna 120
Szaharov, Andrej N. 36, 152
Szakács Sándor 295
Szamko, Jakim 119
Szamojlovics, Ivan 121, 122
Szana Tamás 351
Szaniszló Ágost, II. 142, 146–150
Szaniszló Orsolya 11, 154–170, 389–390
Szanyin, Gennagyij Alekszandrovics 113, 130
Szarabjanov, Dmitrij V. 222, 225, 233
Szardan, Alekszandr 226
Szasz, P. M. 113
Szavickij, Pjotr Nyikolajevics 323, 324, 342
Szazonov, Szergej Dmitrijevics 106
Szántó Gábor 225
Sz. Biró Zoltán 291, 391
Szecsenov, Dmitrij Andrejevics 159
Szegei Pál 390
Szeleznyev, V. P. 233
Szelim, III. 182
Szemjaka, Dmitrij 49–51
Szemjonova, Szvetlana Grigorjevna 215, 218, 219, 228, 231, 233
Szentkirályi Albert 347
Szentpétery, Imre (Emericus) 22
Szerebjakov, L. 268
Szergejevics, V. 99
Szerгий, Szent 37
- Szetnyickij, Nyikolaj 218, 230
Széchenyi Ágnes 11, 345–370, 390
Széchenyi István gr. 345
Székely Gábor 314, 320
Szénási Zoltán 11
Szidorova, M. V. 187, 190, 200
Szilágyi Ákos 236, 240, 244, 247, 391
Szili Sándor 10, 23, 26, 38, 42, 47, 59–76, 384, 391–392, 389, 391–392
Szimeon érsek 55
Szirmai Marianne 221
Szita Szabolcs 304
Szívós Zsigmond 366
Szkoropadszkij, Ivan 124, 125
Szkrinnyikov, Ruszlan G. 55, 56, 57, 59, 74
Szkjrabin, Alekszandr 225
Szluckij, Abram Aronovics 287
Szmirmov, A. F. 245
Szmirmov, I. 290
Szmirmov, V. P. 279
Szmirmov-Ruszeckij, Borisz 226, 232
Szmolij, Valerij Sz. 114, 122, 128, 131
Szoboljeva, T. Ny. 62
Szockov, L. F. 286, 287, 292
Szoľja Alekszejevna 155
Szokolay Katalin 133
Szokolnyikov, Grigorij 268
Szolovjov, Szergej Mihajlovics 142, 143, 157, 178, 185, 392
Szolovjov, Vlagyimir Szergejevics 202, 204, 210, 212, 217, 218, 229, 223
Szófia, Dmitrij Szemjaka felesége 49, 51, 218
Szófia, litván fejedelem lánya 46
Szperanszkij, Mihail Mihailovics 101, 102
Szpiridovics, A. I. 252
Sztálin, Joszif Visszarionovics 229, 259, 260, 262–266, 270, 272–274, 277, 278, 280–284, 286–288, 291, 292, 298, 307–312, 315, 317–320, 386
Sztolipin, Pjotr Arkagyij 106, 107, 242–245, 251
Sztroganov, Pavel Alekszandrovics 173, 183

- Sztyegnyij, P. V. 153
 Sztyepankov, Valerij A. hg. 114, 122, 128, 131
 Szuvorov, Alekszandr Vasziljevics 149
 Szűcs László 295
 Szvák Gyula 9, 11, 13–23, 26, 38, 42, 57, 59, 73, 92, 93, 95, 117, 133, 138, 155, 161–164, 167, 242, 245, 248, 249, 252, 321, 322, 342, 369, 373–379, 384, 385, 387–394
 Szverdllov, Jakov Mihajlovics 250
 Szvidorovin, Gennagyij 243
 Szvjatoszlav 28, 31
 Szvjatoszlavics, Oleg 44, 385
- Taine, Hippolyte Adolphe 351
 Talleyrand-Périgord, Charles-Maurice de, hg. 176
 Taranovski, Theodore 108
 Taylor, A. J. P. 284, 292
 Teilhard de Chardin, Pierre 228
 Thackeray, William Makepeace 350
 Thein Alfréd 368
 Theodor metropolita 37
 Theognoszt metropolita 37
 Timár Andrea 346, 369
 Timkó István 350
 Tischler János 308, 320
 Tiskov, A. N. 297, 300, 302, 303 304
 Tito, Josip Broz 309
 Tiumentsev, I. O. *lásd* Tyumencev, I. O.
 Tjutsev, Fjodor Ivanovics 359
 Tocqueville, Alexis de 106
 Tolnai Lajos 350
 Tolsztoj Leó *lásd* Tolsztoj, Lev Nyikolajevics
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics, gr. 203, 232, 349–355, 358–360
 Tooke, William 162, 164, 167
 Topolski, Jerzy 133
 Tossi, Alessandra 156
 Toynbee, Arnold 16
 Trepavlov, Vagyim Vinceroovics 41, 63, 71, 72, 74
 Trepov, Alekszandr Fjodorovics 248
- Trockij, Lev Davidovics 14, 237, 250, 252, 268, 273, 281, 363
 Troickij, Ny. 177
 Trubeckoj, Nyikolaj Szergejevics hg. 323, 324, 342
 Trubeckoj, Szergej Nyikolajevics hg. 201, 204, 205, 213
 Truman, Harry Spencer 258, 273, 274, 311
 Trump, Donald John 258
 Tuhacsevszki *lásd* Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics
 Tucker, Robert 272, 278
 Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics 269, 271
 Turajev, V. A. 61, 72
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 202, 346–353, 355, 358, 359, 365
 Turner, Frederick Jackson 62
 Turóczi-Trostler József 368
 Tvorogov, O. V. 42
 Tydings, Millar 261
 Tyiskov, Valerij A. 26, 41, 43
 Tyumencev, I. O. 389, 392
- Ujszászy István 304
 Ulanov, V. Ja. 157
 Ulrich, Vaszilij Vasziljevics 271
 Umanyec, Fjodor Mihajlovics 122
 Umov, Nyikolaj Alekszejevics 218, 230
 Ungváry Krisztián 290, 291
 Uszacsov, A. Sz. 110
 Uszpenszkij, Borisz Andrejevics 82, 87
 Uszpenszkij, V. Sz. 173
 Usztrjalov, N. G. 135, 136, 137
- Vagner, G. K. 56, 59
 Vajda János 352
 Valka, Sz. N. 50, 59
 Varga Beáta 10, 31, 85, 109–131, 133, 393–395
 Varga Éva Mária 294, 298, 299, 306, 386
 Varga János 198
 Varga Jenő 312
 Vargyai Gyula 290
 Vaszilij, I. 35, 46, 48

- Vaszilij, II. (Vaszilij Vasziljevics) 41, 45, 48–51
 Vaszilij, III. 55, 59, 88
 Vasziljev, Dmitrij 291
 Vasziljevics, Fjodor 51
 Vaughan, Thomas 74
 Velenszkij, A. M. 42
 Verhovenszkij, Sztjepan Trofimovics 361
 Vernadszkij, Georgij Vlagyimirovics 324
 Vernadszkij, Vlagyimir Ivanovics 218, 219, 221, 224, 228, 230, 232, 233
 Vészi József 355
 Vida István 314, 317, 319
 Vihovszkij, Ivan 117, 118, 129
 Villebois, Alekszandr Nyikities 161
 Vilmos, II. császár 245
 Vilmos, Orániai 80
 Vince Máté 346, 369
 Vinogradov, V. N. 182
 Virubova, Anna 244
 Visinszkij, Andrej Januarjevics 271
 Viszkocskov, L. 103
 Vitold, litván nagyfejedelem 35
 Vitovt litván nagyfejedelem 46, 47
 Vitte, Szergej Juljevics gr. 106, 107, 236, 239–242, 374
 Vjacseszlav 28
 Vlagyimir 23, 28, 359
 Vlagyimirszkij, Borisz M. 218, 221, 228, 231, 233
 V. Molnár László 147
 Vodarszkij, Ja. Je. 71
 Vogüé, Marie-Eugène-Melchior, vicomte de 363
 Vojtkovjak, Ja. 279
 Volkogonov, Dmitri Andrejevics 288
 Volkonszkij, Mihail Nyikities 161
 Volkova, I. V. 154, 167
 Volokityina, T. V. 319, 320
 Volosin, Makszimilian Alekszandrovics 96, 225
 Volosz, M. 279
 Voltaire (François-Marie Arouet) 165, 357
 Vonyó József 245
 Voroncov, Mihail Illarionovics 160
 Voroncova, Jelizaveta Romanovna 158, 160
 Voroncov-Daskov, Alekszandr 160, 163
 Vorosilov, Kliment Jefremovics 271, 272, 287, 299, 316
 Vozáry Aladár 304
 Voznyicin, Prokofij Bogdanovics 135
 Vszevolod 28–31
 Vszevologyics, Alekszandr (Nyevszkij) 32, 33, 40, 41, 45
 Vszevologyics, Jaroszlav 32
 Vucinich, Alexander 213
 Vzdornov, G. I. 56, 59
 Waldapfel Ottó 355
 Waldhauser István 353, 354
 Walicki, Andrzej Stanisław 204, 210, 213
 Wallerstein, Immanuel 17
 Weibel, Peter 232
 Welles, Sumner 261
 Werth Henrik 298
 Werth, Mark 290
 Wes, Maurinus A. 85, 86
 Whitman, Walt 351
 Whittaker, Cynthia Hyla 156, 158, 162, 163, 164, 167
 Whitworth, Charles 139
 Wieszewski, Przemysław 140
 Wilhelmina, I. 154
 Wilson, Woodrow 257
 Wisner, Henryk 152
 Wittram, Reinhard 152
 Wood, Alan 74
 Wortman, Richard S. 78–80, 82, 90, 91, 161, 162
 Wójcik, Zbigniew 133, 152
 Wybicki, Józef Rufin 146
 Zabolockij, Nyikolaj 225
 Zakrevszkij, Arszenij Andrejevics 104
 Zaliznyak, Andrej Anatoljevics 22
 Załuski, Józef Andrzej 142
 Zeidler Miklós 290
 Zenykovszkij, Vaszilij V. 205, 206, 213
 Zernack, Klaus 33, 152

- Zilahy Imre 347
Zimin, Alekszandr Alekszandrovics 48, 49,
50, 51, 56, 59
Zimonyi István 27, 42
Zinner Tibor 294, 295, 298
Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 363
Zola, Émile 350, 352, 365
Zolotareenko, Vaszilij 119
Zoltán András 22, 36
Zorin, Valerian A. 314
Zöldhelyi Zsuzsa 33, 347, 348, 354, 360,
369, 370
Zubatov, Szergej Vasziljevics 239
Zujev, Andrej Sz. 61, 67, 68
Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 313,
358
Zsemcsuzsina, Polina Szemjonovna *lásd*
Perl Karpovszkaja
Zsigmond Ágost, II. 111
Zsigmond, I. 111
Zsigmond, III. Waza (Vasa) 151

Ez a könyv folytatása annak a sorozatnak, amelyet a Gondolat Kiadó jóvoltából 2004-ben indítottunk a nagy világbirodalmak, történeti nagyhatalmak sorsát, tündöklésük és hanyatlásuk okait és következményeit keresve. Eddig brit (2004), amerikai (2007) és német (2012) kötetünk jelent meg. E kötet 20 dolgozatával együtt tehát immár közel nyoleven tanulmány vizsgálja különféle birodalmak, nagyhatalmak születését és halálát. *Nemzeti történetünket csak ezek alapos ismerete alapján érthetjük meg: a legtöbb fontos magyar történeti esemény mögött európai vagy globális változások, konfliktusok, átrendeződések húzódnak meg.*

A kötet tudós ruszista szerzői végigtekintenek Oroszország birodalmi aspirációinak számos fejezetén, a középkori gyökerektől kezdve. Bemutatják Moszkva és Novgorod küzdelmét, a szibériai határvidéket a 17. században, az ókori Róma hatását Nagy Péter uralkodására, az orosz autokrácia és a reformok viszonyát, Ukrajna sorsát „orosz kötelékben”, a lengyelek rovására kibontakozó orosz térnyerést, vagy éppen a női cárok hatalomra kerülésének nehézségeit.

Egy sor tanulmány foglalkozik a 19. és a korai 20. századdal, a Balkán szerepét vizsgálva az orosz külpolitikában, az orosz titkosszolgálat működését tárva fel 1848 előtt, a birodalmi tudat megértésére törekedve Konsztantyin Leontyjev munkássága, vagy éppen a 19–20. század fordulóján megjelenő kozmizmus vizsgálata alapján. A kötet megvilágítja a cári orosz birodalom válságának és bukásának körülményeit is.

A szovjet időszakról szóló tanulmányok Joseph E. Davies moszkvai amerikai nagykövet szerepét kérdőjelezi meg a nagy kirakatperek idején, (újra)értékelik a német–szovjet meg nem támadási egyezményt, taglalják a szovjet–magyar kapcsolatokat 1945 és 1949 között, értékelik a Szovjetunió „külső birodalmának” létrejöttét 1945 után, s végül leírják az egykori szovjet térség reintegrációjára tett putyini kísérletet. A kötetet záró irodalomtörténeti tanulmány az orosz irodalom magyar tükrét tartja az olvasó elé.

Frank Tibor

4000 Ft